

MAHABHASYA PRADIPADDYATHA

of
Nagendra Bhatta
edited by

Bahuvallabha Shastri

Calcutta
The Asiatic Society
1858

BT 142, V.2

B.T.

142

GL no 1932.8

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो

गुरुभ्यो नमः॥

गाङ्गुटादिभ्यो ऽजिणान्डित् । १ । २ । १ ॥

अस्य 'तद्वदतिदेशत्वेन वार्त्तिकानुत्थानमाशङ्क्य

'चत्वारो ऽचेति ॥ (कै)

उपक्षिप्ताः । (कै)

दूषणद्वारा साक्षाच्छोक्ता इत्यर्थः ॥

तच्चाद्येति । (कै)

तच्च हि गाङ्गुटादिभ्यः परोऽजिणप्रत्यय इत्संज्ञकङ्कारयुक्तं

१० तद्वदतिदेशो ऽकिङ्किप्रसङ्गः । वा ॥

२ चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये । छित्त्वक्त्विक्सम्बन्धप्रतिपादनं
भावनासंज्ञाकस्यासतिदेशश्चेति ॥

महाभारतटीपोद्घोतः।

१. ...कुटादिभ्यो ऽण्डिङित् । १। २। १।) (अ. १। पा. २। अ. १
इत्यर्थः ॥ १“तयोरिति” तृच्छब्देन गुणभूतयोरपि ङकारककार
योर्वुद्धिस्तथा परामर्श इत्याह भाष्ये

ङकारककारयोरिति । (भा)

यथा चैतत्तथा पस्पशायामुक्तम् ॥ “ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धि
रिति” तद्व्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थस्तदाह

येन तस्येति ॥ (कै)

सत्त्वे वेति । (कै)

यडादेरिति शेषः ॥ अङ्गिणद्ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या च १“मो राजी”ति
वक्षोपाभावार्थमनुवाद इति न शक्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दै
रसतापि विषाणेन शशस्य सम्बन्धः प्रतिपद्यते इति चेन्न । तदद
स्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

अङ्गिणद् ग्रहणेति । (कै)

न च “वृद्धेद्” इति विहितञ्यङः १कमेर्णिङस्य व्यावृत्तत्वं
तदिति वाच्यम् । “गाङ्कुटादिभ्यो”नेन तयोर्विधानेऽपि प्रत्यया
धिकारेऽस्य पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावाद् अकारणकारयोरित्त्वा
प्रवृत्तौ ङित्तोस्तयोरसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ ङित् किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः । वा । ङित् किद्वचने त
रभावाङ्कारककारयोरभावाङ्गित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिः ॥

२ मो राजि समः कौ । ८ । ३ । २५ ॥

३ वृद्धेत्कोसलाजादाङ्गयङ् । ४ । १ । १७१ ॥

४ अ ३ । पा १ । सू ३० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽङ्गिण्डित् । १। २। १ ।)

भावेते तर्ह्यनेनेति । (भा)

प्रकरणेनेत्यर्थः ॥ ननु “भावेत” इत्ययुक्तं पञ्चमी निर्देशेनादेश-
विध्यसम्भवादत्त आह

गाङ्गिति ॥ (कै)

ॐ

गाङ्गादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तव्यादेः सिद्धत्वाद्विशेषण एव
विधितात्पर्यमित्याह

ङकार इति ॥ (कै)

नन्वेवं लोपस्यावश्यकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह

इतां चेति । (कै)

एवं च कार्यार्थविधानमिति भावः ॥ ननु भाव्यमानः सर्वे-
ऽप्यादेश एवेत्यचं मानाभावादादेशं प्रतिषेध इत्ययुक्तमत आह

टित्वेति । (कै)

अनेनागमत्वं निराकृतम् ॥ उरण्परवदनन्तरोऽस्त्विति चेदत्राह

ङ इदनन्तर इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि वङ्गम्रीहिणा डिच्छब्देन प्रत्ययाभिधानात्तस्य चाने-
कात्वात् कथमर्देः स्यादत्त आह

तत्पुरुष इति ॥ (कै)

न च तस्यादित्वे इत्वं व्यर्थं १ “लशक्तद्धित” इत्येव सिद्धिरिति

भावेते तर्ह्यनेन । गाङ्गुटादिभ्यो ऽङ्गिण्डित्त्वतीति । असंयोगास्त्रिट्-
किद् (१। २। ५) भवतीति ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८ ॥

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽष्मिन्डित् । १। २। १।) (अ. १। पा. २। आ. १)

वाच्यम् । अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसंज्ञाकाशिकादेरेव तेनेत्वविधानात् ॥ अनुपपादोऽनुपपत्तिः । तामेव दर्शयति

‘कुटितेत्यादाविति ॥ (कै)

‘अथ अस्मादेवेति ॥ (कै)

अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः ॥

अन्त्यस्य स्युरिति । (कै)

न च ङित्वस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वेना^१चारितार्थान्तातङ्न्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्यन्यान्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभाभेऽन्यादेशत्वापत्तेरिति भावः । तातङ्स्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् ॥ भाष्ये

‘तस्मादित्युत्तरस्य इति । (भा)

एवं च “आदेः परस्य” इत्यस्य प्राप्त्यादेशपक्षे दृष्टाचिद्धेः स

१ कुटितेत्यादौ प्रसिद्धङित्वाच्च डादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थान्निधाने समर्थास्तृडादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः ॥

२ अथास्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरन् तदा ङित्वेत्यन्त्यस्य स्युः ॥

३ गुणप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वं सर्वादेशत्वे च तादर्थ्यमित्याद्यर्थत्वेन ।

४ पुस्तके अत्र एवम्बिधपाठोऽस्ति तत्तु न सम्यक् ॥

५ एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः ।

“गाङ्गुटादिभ्य” इत्येषा पञ्चम्यङिादिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य (१। १। ६७) इति ॥

५ अ १। पा १। सू ५४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽङ्गिण्डित् । १। २। १ ।)

न युक्त इति भावः । सम्प्रसारणं व्यचे, “व्यङ्ग्या” इत्यनेन ॥

१ “गाङ्गुटादिभ्य” इति व्यचिमेवानुवदेदिति भावः ॥ भाष्ये

क्विड् ग्रहण इति ॥ (भा)

“क्विडिचे”त्यादावित्यर्थः ॥

व्यचिमेति । (कै)

उभयगतिमजामत इदं दूषणं बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ एष ब्रह्मदत्त इति (भा)

भेदप्रदर्शनम् ॥ “अब्रह्मदत्तम्” इत्यास्यायं चेत्यादिः ॥ तदाह

१ निर्घाते भेदे इति । (कै)

निर्णीते भेदे इत्यर्थः ॥

अतिदेशगतिरिति । (कै)

तत् फललाभ इत्यर्थः । आहार्यारोपस्य तत् कार्यबोधनफल-
कत्वादिति भावः ॥ व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धा किं
व्यपदेशस्य स्वाश्रयस्य निवर्त्तनादाह

१ व्यचिमेवानुवदेदित्यारभ्य उभयगतिम् इत्यन्तं नास्ति गोण्डस्तुकार-
सङ्गृहीत इंग्लैण्डीयभाष्यपुस्तके । तत्तु लेखकप्रमाद एव ॥

२ तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् इद्ववतीति । असंयो-
गाङ्गिट्किद्ववतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्त्तव्यो न ह्यन्तरेण
वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त
इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यङ्गितं
ङ्गित्याह ङ्गित्ति गम्यते । अङ्गितं किदित्याह किद्वदिति गम्यते ॥

३ निर्घाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियते इत्यतिदेशगतिः ॥

६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽणिञ्छित् । १। २। १ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

कार्येति ॥ (कै)

व्यपदेशम् । (कै)

ङित्त्वादिरूपं निमित्तम् । करणे घञ् । यदि तु अतिदिश्य-
मानविरुद्धस्वाश्रयकार्याभाव अतिदेशस्वभावसिद्धः । यथा तत्रैव^१
मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधा-
स्यमानत्वाच्चेतत् सुष्ठुनिरूपितं भगवता ॥

विशिष्टमचेति । (कै)

ततः परस्य यत्तन्नातिदिश्यत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यर्थे वतैरविधाना-
दाह .

सप्तम्यर्थे इति ॥ (कै)

यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यनैकदेशस्तदर्थे प्रयुक्तः “सत्या सत्यभासे”ति-
वदित्यपि भाष्याश्रयो वक्तुं शक्यस्तथापि “^१सार्वधातुकमि”ति
सूत्रविषये पचेतामित्यादौ “^२आतोङित” इति स्वकार्यस्यातिदे-
शानापत्तिरत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तद्रूपासङ्गः । (कै)

तद्रूपारोप इत्यर्थः ॥ निर्लिङ्गव्याख्यानमयुक्तमत आह

उपदेशेति ॥ (कै)

पूर्वस्येति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७

(अ. १। पा. २। आ. १) (गाङ्गुटादिभ्यो ऽण्णिण्डित् । १। २। १।)

परभिन्नस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

सप्तम्यर्थेऽपि । (भा)

इत्यपिना षष्ठ्यर्थसंग्रहस्तेनोभयसिद्धिः । “तेन तुल्यम्” इति
वत्यनैकदेशत्वाभावे तात्पर्यात् तेन ततः परस्य यत्कार्यं तन्नेति
बोध्यम् ॥

अनुबन्धभेद (कै)

इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादिः ॥

अतिदेशोऽपि भेदेनेति । (कै)

अत्र प्रकरणे इत्यादिः । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु यो भयग्रहणं
न कर्त्तव्यं भवतीति सूचितम् । श्वेः “विभाषाधेर् श्व्योः” इति
चङ् । “जृस्तम्” इत्यङ् च । वच्चेः “अस्यति वक्ति” इत्यङ् ।
“वच उम्” इत्युम् । सर्वत्र डित्वे कित्वे वा दोषाः ॥ भाष्ये

यथेह भवतीति । (कै)

१ अ ५ । पा १ । सू ११५ ॥

२ अ ३ । पा १ । सू ४६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ५८ ।

४ अ ३ । पा १ । सू ५२ ॥

५ अ ७ । पा ४ । सू २० ।

६ यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं स्वपितः स्वपिथः अत्रापि प्राप्नोति ।
चडादिषु प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः । चङङ्गजिङ् ड्वनिबधङ्गः ।
चङ । यथेह भवति शूनः शूनवानित्येवमग्निश्रियत् अत्रापि प्राप्नोति ।
अङ् यथेह भवति शूनः उक्त इत्येवमश्वत् अवोचत् अत्रापि प्राप्नोति ।
गजिङ् । यथेह भवति सुप्त इत्येवं स्वप्नक् अत्रापि प्राप्नोति । ड्वनिप् ।
यथेह भवतीष्ट इत्येवं यज्वा अत्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह
भवत्युषित इत्येवमावसथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । यथेह भवतीष्ट-
मित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति ॥

८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽण्णिङित् । १। २। १।) (अ. १। पा. २। आ. १)

भाष्यस्य यथेह शून इत्यादौ संप्रसारणं भवति । तथा चङा-
दावपि स्यादित्यर्थः ॥

अथङ् इति (भा)

एवमानुपूर्वीक एव प्रत्यय इति भावः । अन्यथा फलाभावाद्
“उपसर्गे वसेः” इत्यत डिदित्यनुवृत्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति
केचित् ॥ भाष्ये

अपर आहति । (भा)

यद्यपि सर्वत्र डित्वे कित्वे वा सूत्रे तत्पदमेवोपादातव्यमेवं च
सर्वथा “जागरित” इत्यादौ गुणभवनमसिद्धम् इति भाष्यदृष्टान्ता-
सङ्गतिस्तथापि “जागरित” इत्येतत्सिद्ध्यर्थमन्यतरदपि यदि तत्
सूत्रेण क्रियते तदाऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ॥ १ “नू धू” कुटादौ ॥

सप्तमीनिर्देशादिति । (कै)

वस्तुतः “पूर्वस्य कार्येऽतिदेश” इत्यस्य परभिन्न कार्ये इत्यर्थः ।
स्वकार्यस्त्वित्यत एव “आतो डित” इत्यादौति बोध्यम् ॥ ननु
“नक्ता” इति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषोऽत आह

न क्तेति ॥ (कै)

१ अपर आह जाग्रो गुणविधिः । जागर्त्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् ।

यथेह भवति जागरितः जागरितवानित्येवं जाग्रतः जाग्रथ इत्यत्रापि
प्राप्नोति ।

२ नू स्तवने । धू विधूयने ।

३ अ ७ । पा २ । सू ८१ ॥

४ अ १ । पा २ । सू १८ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६

(अ. १। पा. २। आ. १)

(गाङ्गुटादिभ्यो ऽङ्गिण्डित् । १। २। १।)

ननु औपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन, तन्निषेधेन चरितार्थमा-
तिदेशिकं न निषेधेदित्युच्यते

अथवेति ॥ (कै)

न स्यादिति । (कै)

कुटादिभ्यः परस्य कित्वविधानं त्वन्यत्र चरितार्थं कुट्वा
इत्यादौ कित्वप्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्वमिति भाष्याच-
रार्थः । एवं च कुट्वा इत्यादौ गुणः स्यात् ॥ ननु पृथगनुबन्ध-
करणेऽपि नुवित्वेत्यादौ कथं “^१श्रुंक” इति निषेधो न ॥ औपदे-
शिककित्वसत्त्वादित्यत आह

डित्वेनेति ॥ (कै)

भाष्ये

तस्मादिति । (भा)

एवं चादेशे पञ्च इति स्थितम् ॥

१ अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्ताप्रत्यये कित्वातिदेशः
एव न स्यात् ॥

२ अ. १। पा. २। सू. ११ ॥

३ डित्वेनात्र कित्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः ॥

४ तस्मान् नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥

सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ॥

लिङ्गादिति । (कै)

चडादीनां ङित्वादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तृजादौ ङित्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकेऽव्याप्तमिति भावः ॥ आर्धधातुकशब्दस्य चरत्याद्यर्थटगन्तत्वेमान्तोदात्तत्वाद् “बकचोऽन्तोदात्तादि” इति ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह

अर्धेति । (कै)

अर्द्धधातुकशब्दः तत्पुरुषेऽन्तोदात्तः ततश्च भवादावर्थे “बकच” इति ठञ् अित्वादाद्युदात्तत्वमिति भावः ॥

भवेति । (कै)

तेषु भवा संज्ञार्धधातुकमित्यर्थः ॥

ठञन्तत्वादिति । (कै)

आर्द्धधातुकशब्दस्येति शेषः । आर्द्धधातुकसंज्ञायां संज्ञित्वेन भवानार्द्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्द्धधातुक इति वदार्द्धधातुका-

१ अ ४ । पा २ । सू ६७ ॥

२ उपलब्धविवरणपुस्तके “अर्धेति” इति पाठोऽस्ति । भाष्ये कैयटे च “आर्ध” इति दृश्यते ॥

३ आर्धधातुकेषु भवा इति ठञन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् “बकचोऽन्तोदात्तावुञ्” इति ठञभावे वृद्धाच्चो भवति ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ।)

नितिवक्तव्ये ^१आर्द्धधातुकीयानित्युक्तिः० “प्रियतद्धिता दाचि-
णात्या” इति न्यायेनेति बोध्यम् ॥ ननु हेर्ङित्वेनैव सिद्धे तदा-
देशतातडो ङित्वं सार्वधातुकाङित्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह

^२तातडस्त्विति ॥ (कै)

पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्तिरिति । (कै)

तद्धि सुत्वेत्यत्र तुगर्थमनुदात्तार्थं चावश्यकमिति भावः । एवं
च पूर्वसूत्रे सहनिर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति तात्पर्यम् । यथा
^३क्वनिप् प्रक्षिप्तः । ^४“ङ्वनिप् भूतकालानामिति” च प्रक्षिप्तः पाठ
इति तात्पर्यम् ॥

^५लुङ्विकरणानामिति । (कै)

ते च सिञ्चिणादयः ॥

१ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपिदित्यतश्च्यमान आर्द्धधातुक-
स्याप्यनेनापितो ङित्वं प्रसज्येत । कर्त्ता हर्त्ता । नैष दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेनार्द्धधातुकस्यापितो ङित्वं भवतीति
यदयमार्षधातुकीयान् कांश्चिङितः करोति चङङ्गजिङ् ङ्वनिबन्ध-
ङ्गङः । सार्वधातुकेऽप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य
ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयकाश्चङङ्गजिङ्
ङ्वनिबन्धङ्गङः । कथं जातीयकाश्चैते । *आर्द्धधातुकाः ॥

२ तातडस्तु ङित्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङित्वस्य
क्वनिपो ङित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वान् ङित्त्वाप्राप्तिः ॥

३ क्वनिप् प्रक्षिप्तः ॥

४-५ यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य

ज्ञापकमिति चङङ्गौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां गजिङ्वर्त्तमान-
कालानां ङ्वनिप्भूतकालानामथङ्गङ्गौ औणादिकानां गङ्गङ्गो
घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

* “आर्द्धधातुकीयाः” इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

१२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (सार्वधातुकमपित् । १। २। ४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

प्रत्यादिवद्भावादिति । (कै)

शाब्दफललाभादादिवत्त्वमेव प्राप्नोति नत्वं तद्भावाः तेन हि
 डित्त्वाभाव आर्थः फलति न तु शाब्द इति भावः ॥

साधारणेति । (कै)

व्याश्रयेऽप्यस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते
 प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिकेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाव्याशयः ॥

यद्यपीति । (कै)

अकारयोरेकादेशस्योक्तन्यायेनापित्वेऽपि उभयत आश्रयणेऽन्ता-
 दिवत्त्वनिषेधात् सार्वधातुकत्वाभावेन न डित्वम् । परादिवद्भावेन
 तु न सार्वधातुकत्वालाभः । परस्य सार्वधातुकावयवत्वेऽपि तत्त्वाभा-
 वादिति भावः ॥

परं प्रतीति । (कै)

परं समुदायं प्रतीत्यर्थः । एकादेशस्थानिनावचौ पूर्तपरौ ययोः
 समुदाययोरन्तादौ एकादेशोऽपि तयोरेवान्तादिवदिति सूचार्थ
 इति भावः ॥ अभ्युपेत्यापि अचावेव प्रत्यन्तवत्त्वे दोषान्तरमाह

१ साधारणपरिहाराभिधाय वर्णादाङ्गमिति नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु
 डित्वनिषेधः ॥

२ यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकदेशः तथापि परं प्रत्यादिनत्त्वा-
 दन्तशब्दः . सार्वधातुकमपिदु भवतीति स्यादेव डित्वं चवे इति
 चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति डित्वप्रसङ्गः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३
(अ. १। पा. २। आ. १) (सार्वधातुकमपित् । १। २। ४।)

च्यवे इति । (कै)

१“हलः अः” सूत्रभाष्ये तु “ङित्त्वं पित्त्वं पित्त्वं ङित्त्वं”
इत्यर्थसिद्धयर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः ॥

२यद्यप्युत्तमस्येति । (कै)

१“आहुत्तमस्य” इत्यस्योत्तमस्याडागमो भवति यस्याट् स
पिदित्यर्थ इति भावः ॥ ननु आटायमेकादेशो न च स पिदवय-
वो मिमेव हि पित् इत्यत उक्तं .

तद्भक्तत्वादिति । (कै)

शास्त्रेण तद्भक्तत्वबोधनादित्यर्थः ॥ ङित्त्वविधिप्रतिषेधौ न
पूर्वस्य कार्ये इत्यत आह

३यथेति ॥ (कै)

अव्यवधानबुध्येति । (कै)

अप्ययोरव्यवधानबुध्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

४व्यवधानमिति । (भा)

ङित्त्वप्रयुक्ते निषेधकर्त्तव्ये अपा व्यवधानमित्यर्थः ॥

१ अ ३। पा १। सू ८३ ॥

२ यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्भक्तत्वादाट् पिदवयवस्यैकादेशः पित्
उत्तमस्यादिवदिति स्यान् ङित्त्वनिषेधः ॥

३ अ ३। पा ४। सू ६२ ॥

४ यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्तौ तथाऽऽदेशेऽपि कृते
व्यवधानबुद्ध्या भवतः ॥

५ एकादेशः पूर्वजिघौ स्थानिवदिति स्थानिवद्भावाद्यवधानम् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् । १। २। ५ ॥

१“ऋदुपधेभ्य” इति विशिष्योक्तिः किमर्थेत्यत आह

२विभिदतुरिति । (कै)

यद्यपि गुणे कृते कित् कार्याभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्य-
मिति शक्यं वक्तुं तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः ।
न तु क्सस्यानवकाशत्वादित्ययुक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या
क्सप्राप्तेरत आह

३यथेति । (कै)

अन्यथा जातस्य निषेधायोगेन विशिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति
ज्ञानस्यायां प्राप्तगुणं बाधित्वा क्स एवेति भावः ॥

तथेति । (कै)

ऋदुपधविषयैतल्लक्षणोपप्लवप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ ननु
विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य वल्लवत्वप्रपञ्च कार्यातिदेशोऽत आह

१ ऋदुपधेभ्यो लिट् कित्त्वं गुणादिप्रतिषेधेन । वा । अ १ । पा २ । ५ ॥

२ विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः वदत इत्यादौ
तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण
निवार्यते ॥

३ यथा क्सस्य कित्कारणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथैवेहातिदेशसाम-
र्थ्यादित्यर्थः ॥

‘दुर्वलेनेति । (कै)

अतिदेशदुर्वलत्वे हेतुः “^१कृतार्थत्वाद्” इत्यन्तः ॥

^२तातड् न्यायेनेति । (कै)

तातडिः गुणादिनिषेधार्थत्वेन डित्वस्य चरितार्थत्वाद् “^४अनेकास्त्रिद्” इत्यनेन यथाऽपवाद “डिञ्च” इत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु इदं न युक्तं विचति गृह्यातैत्यादौ संप्रसारणेन चरितार्थ- तथा डित्वस्य गुणनिषेधातिदेशानापत्तेः । अतिदेशोपप्लुततद्विषय- निषेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येवं वार्त्तिकस्य कैयटेन व्याख्या- नादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनश्च ^५विषम इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥

१-२-३ क्सस्य कित् करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारण- विधौ कृतार्थत्वाद् दुर्वलेन अतिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्वल- त्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातड् न्यायेन ॥

४ अ १। पा १। सू ५५ ॥

५ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुण- स्येति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाधत इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः । ईजतुः । ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्त्तित्वा । वर्द्धित्वा । इहोभयं प्राप्नोति । ववृते । ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति । इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाचोपरश- ब्दो विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद् भवति ॥

१ इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

इष्टासिद्धमेव दर्शयति

१ वभूवेत्यजिति ॥ (कै)

ननु कित्त्वविधानसामर्थ्यादनिग् लक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह

गुणमात्रेति । (कै)

एवं च तन्निषेधेनास्य चारितार्थ्येनानिग् लक्षणवृद्धिनिषेधकत्वे मानाभाव इति भावः ॥ ननु क्वन्दस्येव “समीधे” इत्यादौ न-लोपाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकमत आह

१ किमर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं* वचनं भवतेः पिदर्थम् ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेः क्वन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । वा । इन्धेः क्वन्दोविषयो लिट् । न ह्यन्तरेण क्वन्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषायां भवितव्यम् । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवतेरपि नित्यो वुक् । कृतेऽपि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥

२ विनापि सूत्रेणैवं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । वभूवेत्यञ् लक्षणात्वात् वृद्धेरिग् लक्षणात्वाभावात् प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्र-निषेध एव तु वभूविथ अहं वभूव इति च णित्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नो भाष्ये किमर्थमिति ॥

* “संयोगार्थं पदणम्” इत्यपि भाष्ये ॥ † “ताभ्यां लिटः” इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७

(अ. १। पा. २। आ. १)

(इन्विभवतिभ्यां च । १। २। ६ ।)

१तचेति ॥ (कै)

नन्वेवं विकरणः स्यादत आह

२आर्धेति ॥ (कै)

नन्वेवं शब्दान्तरप्राप्तिः कापि न स्यादत आह

३सत्यामपीति । (कै)

श्रौतरूपमादायेति भावः ॥

१ तत्र “छन्दस्युभययेति” (६। ४। ५) लिटः सार्वधातुकत्वात् समीध इति छित्वाग्नभोपः ।

२ आर्द्धधातुकत्वाच्च अमोऽभावः । “अत्ययो वज्रलम्” इति वचनाद्वा ॥

३ “अोः सुपि” (६। ४। ८३) इत्यत “अोः” इति नानुवर्त्तत इति भावः । एकदेशविहृतस्याग्न्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् वुको नित्यत्वं वुकि, कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यवस्त्यम् इति नित्योवगिति भाष्यमुपादायैतदुक्तं कैयटेन ॥

‘मृडमृदगधकुषक्लिशवदवसः क्वा । १ ।

२ । ७ ॥

विपरीतेति । (कै)

विशेषणीभूतमृडादिसंकोचस्य न्याय्यत्वादयं न्याय्य इति भावः ॥

न च लोके प्रधानसंकोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते “राज्ञः संकोचः कार्य्य” इति राजनिमित्तं स्वव्यवहारसंकोचस्तद्विस्तररूपः कर्त्तव्य इतितदर्थात् । समाधत्ते

१ किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्वाः कित्त्वमुच्यते किदेव हि क्वा । नक्वा सेट् (१ । २ । १८) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदाधनार्थम् । यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्वाः कित्त्वमुच्यतेनार्थो “नक्वा सेट्” इत्यनेन कित्त्व-प्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृडादिभ्य एव परस्य क्वाः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति । यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि निय-मार्थं प्राप्नोति । लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयको मृडादिभ्यः परः क्वा । कथं जातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्वा । सेट् । एवमप्यस्यैव कश्चिद्वि-भाषितेट् सोऽनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद् ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थं य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥

२ विपरीतनियमस्तु व्याख्यानान्न भविष्यति मृडादिभ्यः क्वाैव किद्ववतीति । गङ्गानिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्यापारणस्तुतेः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६

(अ. १। पा. २। व्या. १) (रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संञ्च । १। २। ८।)

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

विशेषणार्थं स्यादिति । (कै)

सुत्वेत्यादि च व्यावर्त्यं स्यादित्याहुः । अस्यानर्थकत्वेनैव वारणा-
द्विशेषणव्यावर्त्यं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु क्त्वाः कित्सामर्थ्यादेव तुल्यजा-
तीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् ॥ भाष्ये विभाषितेङ् ग्रहणमुप-
लक्षणमित्याशयेनाह

गुधेति ॥ (कै)

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संञ्च । १।
२। ८ ॥

ननु “रुदविदे”ति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटां नियामकं
स्यादतो भाष्ये

१ क्त्वा प्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्वं तु “क्तातोऽसुन् कसुनः”

(१। १। ४०) इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ॥

२ मृडमृदवदवसां क्त्वाः कित्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्लिशीनां तु रलो-

ष्युपधाद् (१। २। २६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधि-

सम्भवे क्लिषेरनिटः क्त्वाः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥

३ स्वपि प्रच्छोः सप्तमं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥

रुद्रविदस्वपीति । (भा)

तत्र सूत्रे स्वपि प्रच्छोर्ग्रहणमित्यर्थः ॥ तद्धनयन् व्याचष्टे
‘तचेति । (कै)

व्याख्यानात् क्त्वा न सम्बन्ध इति भावः । स्वपिप्रच्छोः क्तः
कित्त्वविधानमनिटः क्तो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः ॥

इको भल् । १। २। ६॥

“इको झल्” सूत्रं किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीकः परस्ये-
त्युक्तमत आह

इक इति ॥ (कै)

उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः । अत एवेक धातोर्नग्नहणम् ।
उत्तरार्थाधिकारानुरोधात् ॥ ननु गणस्य परत्वात् कथं दीर्घो
बाधकोऽत आह

अज्झनेति । (कै)

एवं चानवकाशत्वादीर्घो गुणस्य बाधक इति भावः ॥ भाष्ये

१ तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्तः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ।

२ किमर्थमिकः परस्य सगः कित्त्वमुच्यते । भा । “इको भल्” “इल-
न्ताच्च” इत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थीयोगविभाग इति प्रश्नार्थः ॥

इं “अज् भन् गमां सनि” (६। ४। १६) इति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण
आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपौद्योतः ।

२१०

(अ. १। पा. २। आ. १)

(इको भल् । १। २। ६।)

कृते भवेदिति । (भा)

अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारादिति
भावः ॥

१शास्त्रं प्रवर्त्तमानमिति । (कै)

एवं चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याभावात् बाध इति
भावः ॥ “शास्त्रमावर्त्तमानम्” इति कचित्पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ॥
ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो मान्यचेत्यत्र किं
विनिगमकमत आह

१ह्रस्वानामेवेति ॥ (कै)

ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत् किं तत्राह भाष्ये

भवेदित्यादि ॥ (भा)

गुणायेति । (कै)

एवं च तस्मिन्प्रवृत्त्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलमस्येवेत्यर्थः ॥ न
हीति हि शब्द सूचितं हेतु माह

तृतीति । (कै)

भाष्यमित्यस्य कर्त्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत् ॥

१ शास्त्रपूर्वकात् प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः ॥

२ ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव
ताद्रूप्याद्रूपविशेषसम्पत्तिफलत्वाच्चास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्त्तनाद् गुण-
प्रसङ्गः ॥

मृत्तिविशेषेति । (कै)

विजातीयाविजातीयादग्निस्तत्तद्भोजनफलमिति भावः ॥ भाष्ये

‘भोजनविशेषादिति । (भा)

भोजनेति कर्मणि ल्युट् । १“शिल्प विशेषादिति” पाठः ॥

नहीति । (कै)

तत्र दग्निविशेषवत् नात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ॥

ह्रस्वेष्टिति । (कै)

लक्ष्यभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः ॥

येन नाप्राप्तिन्यायेन । (कै)

अनवकाशत्वेन ॥

१कृदित्वम् । (भा)

“कृत इद्धातोः” इतीत्वम् ॥ णिलोपस्य किञ्चिमित्त्वाभावात्
कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह

१ सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा ॥

२ इङ्गलख्यभार्य्यपुस्तके “डाक्टर्वुलार” भार्य्यपुस्तके च “शिल्पिवि-
शेषादिति” पाठोऽस्ति ॥

३ इकः कित्त्वं गुणो माभृद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ऋस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम् ऋदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां ना कृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

‘असतीति ॥ (कै)

णिलोपस्यापीति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भावः ॥

शीप्सतीति । (भा)

अपेक्षुरादिणिचि मितां ह्रस्वत्वे “सनीवन्ते” तीडभावे^१ “आप्
अपी”ति ईत्वेऽभ्यासलोपे रूपम् ॥ विशेषचिन्तायामपि दोष
इत्याह

अथवेति ॥ (कै)

ननु येननाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयापवादतासम्भावना तत्रैषां व्यव-
स्थापकत्वं न च तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने
बाधे किं शास्त्रविहितस्येत्याकाङ्क्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति
न्यायविषयः । येनेत्यस्य यदूर्मावच्छिन्न कार्यणैत्यर्थः । येन लक्षणे-
नेत्यर्थे तु नास्य विषयः । नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्शानुगम-
करूपाभावादिचेन्न । व्यक्तिपक्षे किमिदं गुणबाधकतया सर्वविषयम्
उतणिलोपबाधकतया णिविषयमिति सन्देहे व्यवस्थायाया अव-
स्थापेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सूत्रपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेवं सति
णिगमेत्येवं वदेदिति बाध्यसामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यव्या-

१ अ ७। पा १। सू १०० ॥

२ असति कित्त्वे गुणवस्तुलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः ॥

३ अ ७। पा २। सू ४६ ॥

४ अ ७। पा ४। सू ५५ ॥

स्थोचितेति दिक् ॥ • नन्वसत्यपीति येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ
इति भावः ॥

नैतदिति । (कै)

येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया पदावाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य
न्यायस्य तदाऽयं ग्रन्थ इति भावः ॥ भाष्ये कित्वाग्नेन दोष इत्याह

तच्च णिलोपस्येत्यादिना ॥ (भा)

प्रतिपदविहितेनेति । (कै)

मीविषयेणाचरितार्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन
मिमातेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः ॥

सावकाशमिति (भा)

भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः ॥

परत्वादिति । (भा)

यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्येव शीघ्रतया-
त्यत्र वाध्यसामान्यचिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन भाव्यम् । तथापि
दीर्घसमानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव बाधेऽपि दीर्घं कृते
स्थानिवत्त्वेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इस्भावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवं च परत्वादि-
त्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्यत्वादित्यर्थः । भ्रष्टावसरन्यायसु शास्त्रेणा-
स्थेवेति भावः ॥

१ यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वास्थिलोपो बाधते एवं
गुणोऽपि बाधेत ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २५
(अ. १। पा. २। आ. १) (इको भक्त । १। २। ६।)

‘यच्च लक्षणेति । (कै)

यथा “^१विभाषा दिक्समासे” ^२तृतीयासमास इत्यादौ । तच्च हि समासशब्दस्य संज्ञात्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः ॥

प्रयोगरूपेति । (कै)

तच्च मीयत इत्यादौ प्रयोगनिष्ठम् एवं हि “गामादायहणेऽप्य-
विशेषः” इत्यादेरसङ्गतिः स्यादिति मा साहचर्यात् मीशब्दाग्रेऽपि
सा नप्रवर्त्तत इत्येव समाधातुं युक्तम् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

नन्वेवमसत्यपीति । (कै)

किञ्चाभावेऽन्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भावः । एवं च
मीयहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

‘मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वेकृते (भा)

इत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्यमीनातिनिर्देशः ॥ “परत्वा-
दि” त्यस्योत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः । यथादीर्घोत्तरं स्थानिवत्त्वेन
णिष्ठापो भवति । एवं तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोऽपि स्यात् दीर्घत्वं तु
सामान्यग्रहणविधातार्यं स्याद् इति भावः ॥

नास्त्यनवकाशत्वमिति । (कै)

नास्त्यनर्थकत्वमित्यर्थः ॥

१ यत्र लक्षणाभिनिर्दृतत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयो-
रिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र ॥

२ अ १ । पा १ । सू २८ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ३० ॥

४ मीनाति मिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीयहणेन ग्रहणं यथास्यात् ॥

२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(हलन्ताच्च । १ । २ । १० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. १)

दीर्घत्वं वाध्यते इति । (कै)

प्रवर्त्तमपि निवर्त्त्यते इत्यर्थः ॥

धातुरवकाश इति । (कै)

तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तङित्वेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः । एवं चेद् भावे एवावकाशोक्तिर्भाष्योक्ताऽसङ्गतेति तात्पर्यम् ॥

उह नेति ।

न चाजादेशगमेरित्यर्थलाभार्थम् अजग्रहणम् । हनिसाहचर्येण सुम्बिकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एवं कुङः सत्त्वेऽपि न चतिरिति बोध्यम् । कुङुधुभ्यः कुटादिभ्यः सनोऽनभिधानमित्यन्ये ॥

हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वान्नार्थानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः । ततः परत्वं च सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितं ग्राह्यमत आह अवयवेति ॥ (कै)

भेद एवावयवावयविभावादाह

अत्यन्तमेदेति । (कै)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२७

(अ. १। पा. २। आ. १)

(हलन्ताच्च । १। २। १० ।)

भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः ॥ भाष्ये दृष्टार्थबोधा-
समत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् ।

‘इको नामेति । (भा)

द्वगन्तस्य धातोरित्यर्थः ॥

हलन्तः स्यादिति । (भा)

हलन्तावयवः स्यादित्यर्थः ॥

अन्यस्य । (भा)

द्वगन्तस्य । अन्यहल् कथमन्तो भविष्यतीति शेषः । इक् पदेन
वर्णमात्रगृहेऽपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति

१ अयुक्तोऽयं निर्देशः । कथं हि इको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः ।
कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । इग्वतो हल इति । यद्येवं यियक्षति
अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हीगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि
दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम-
युक्तोऽयं निर्देश इति । नायुक्तः । अन्तशब्दोऽयमस्येवावयववाची ।
तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्तः । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते ।
अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गत इति । उदकसमीपं
गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् । एवमपि
दम्भेर्न सिध्यति । योऽत्रेक्समीपे हल् न तस्मादुत्तरः सन् । यस्मादु-
त्तरः सन्नासाविक्समीपे हल् । एवं तर्हि
दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् ॥ वा ॥
हल जातिर्निर्दिश्यते । इक उत्तरा या हल् जातिरिति ॥

भावः ॥ मन्वानन्तर्यादिषु बज्जम्रीहेरिव मत्वर्थायस्याप्यभावादर्णयोर-
वयवावयविभावाभावाच्चेवतो हल इत्ययुक्तमत आह

हलन्तादिति । (कै)

सनाक्षिप्तस्य धातोः शब्दस्य रूपस्य वा हला विशेषणात्तदन्त-
विधिरित्यर्थः । वस्तुत इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्प-
र्यम् । अत एवेगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यति ॥

१कर्मधारय इति । (कै)

स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भावः ॥ पूर्व-
निपातदोषं परिहरति

१निपातनादिति । (कै)

बज्जम्रीहि पक्ष्येऽप्येतदावश्यकमिति भावः । २“दम्भइचे”ति
इत्वे लघूपधत्वाद्गुणाप्रसक्तेः ॥ किं कित्त्वेनेत्याशङ्क्याह

३असतीति ॥ (कै)

नलोप इति । (कै)

४“अनिदितामि”त्यनेन । एकत्वं हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् ॥

१ एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः ॥

२ निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ॥

३ अ ७ । पा ४ । सू ५६ ॥

४ असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् ॥

५ अ ६ । पा ४ । सू २४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६

(अ. १। पा. २। आ. १)

(हलन्ताच्च । १। २। १० ।)

जातेः स्वगतमिति । (कै)

तस्याप्राधान्येन विवक्षितत्वादेको ब्रीहिः सम्पन्न इतिवदिति भावः ॥ ननु जातिनिर्देशे पौर्वापर्यं कथमत आह

यदा तावदिति । (कै)

यद्यप्येकैकव्यक्तियज्ञा जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिदारकं सामीप्यं यत्किञ्चित् व्यक्तिदारकं च ततः परत्वमाश्रीयत इति भावः ॥

व्यक्तिदारका इति । (कै)

विशेषणीभूतव्यक्तिदारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिदारकं जात्यपेक्षम् ॥

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हलत्वजातौ प्रमाणं संज्ञाशब्दाश्च जातिशब्दा एवेति दर्शितम् ॥

यदापीति । (कै)

तदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः ॥ परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवेति तात्पर्यम् । तदाह

भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिति । (कै)

अयं पक्षो मञ्जुषायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादान्ते । परे तु हलजातिरित्यस्य तज्जात्याश्रय हलसमुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव सामीप्यं ततः परत्वं शोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये

(लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. १)

इक उत्तरा या इल् जातिरिति । (भा)

अत एव “आर्द्धधातुक” इति सूत्रे वक्ष्यति जातेः पौर्वा-
पर्यासम्भवाद्

विषयसप्तमी विशास्यत इति (भा)

इत्याहुः ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

सकृत् श्रुतस्यार्थद्वयमिति । (कै)

कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनेपदं यौ लिङ्-
सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह

निर्द्धारणे इति । (कै)

निर्द्धारणं च सजातीययोरिति तदभेदलाभः ॥ भाष्ये

सिजविशेषित इति । (भा)

१ आर्द्धधातुके (२ । ४ । ३५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे “अर्थसिद्धिरे-
वैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असक्ति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी-
विज्ञास्यते” एतदेव उक्तं भवता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३१

(अ. १। पा. २। आ. १)

(लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १। २। ११ ।)

सम्भवव्यभिचारयोरभावादिति भावः ॥ ननु लिङ् आत्मने-
पदत्वाभावोऽत आह

लिङ् शब्देनेति ॥ (कै)

ननु सम्भावितात्मनेपदपरत्वौ सुट्सीयुटावेव लिङ्ग्रहणेन
ग्रहीष्येते इत्यत आह

सीयुडादौति ॥

ननु अस्तु उभयोरेकशेषनिर्देशोऽत आह

नवेति । (कै)

अनेन शास्त्रीयैकशेषो वारितः ॥

अप्रयोग इति । (कै)

कृतैकशेषस्य सूत्रे प्रयोग इत्यर्थः ॥ निर्द्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिञ्-
विशेषणत्वासम्भवादाह

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थदयबोधकत्वमत आह

सारूप्यमाचेति । (कै)

अर्थभेदेऽपीत्यर्थः । अचा इति वदिति भावः । सौच एकशेष
इति बोध्यम् ॥

१ आत्मनेपदपरत्वादुपचारात् सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयो-
रात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यतं इति
भावः ॥

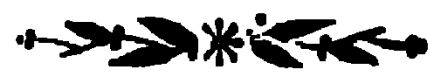
समुदाये इति । (कै)

अपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः ॥

अथवेति । (कै)

तन्त्रन्वसहविवक्षायामपि विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः ॥

स्थाध्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

न प्रयुक्त इति । (कै)

एवं च षष्ठीहेतुप्रयोगद्रव्यस्थाप्राप्तिरिति भावः ॥

अपत्यरूपस्येति । (कै)

१ अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आश्रयिष्यत इति भावः । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते ॥

२ इच्च कस्य तकारेत्त्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ॥ दीर्घोमाभूत् । दीर्घोमाभूदिति ॥ ऋतेऽपि सः । अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घो “धुमास्थागापाजहाति” (६ । ४ । ६६) इति ॥ अगन्तरे झुतोमाभूत् । इदं तर्हि प्रयोजनमन्तरे झुतोमाभूदिति । कुतो नु खल्वेतदगन्तरार्थं आरम्भे ऋत्वा भविष्यति न पुनः झुत इति ॥ झुतश्च विषये स्मृतः । विषये झुत उच्यते यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा झुतेन ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूत्तेऽपि सः ।

अगन्तरे झुतो मा भूत्झुतश्च विषये स्मृतः ॥

तत्त्वेन विवक्षायां तु कोनस्यात् फिञ् च स्यादिति भावः ।
वस्तुत उक्तादन्य एवेदन्त्वेनेदं पदार्थः शेषाधिकारात् । एवं चेद-
न्त्वेनाप्यपत्यबोधे शैषिको न साधुरिति ^१“तस्येदम्” इति सूत्रे
“^२तस्यापत्यम्” इति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् ।
स च सम्बन्धो हेतुहेतुमद्भावे पर्यवस्यतीति । भाष्ये हेतोरिति
प्रयुक्तं हेतुशब्देन चात्रफलम् । इत्संज्ञकतकारः किं मुखसुखार्थं
उततपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थं इति विचारतात्पर्यम् ॥

तकार इदिति । (कै)

^३“यस्येति” शेषः । बज्जमीहेरयं त्वः । इत्येत्यत्रेत्संज्ञकतकार-
वत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः । मुखसुखार्थोऽपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चा-
रणस्य सार्थक्यादित्संज्ञां लभत इति भाष्यमतम् । ननु श्रुतत्वाद्
ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह

^४आन्तरतम्यादिति । (कै)

सूत्रारम्भं विनेत्यर्थः ॥ किं न स्यादत आह

किञ्च त्विति । (कै)

तदर्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥ “ईत्वस्य” इति क्तेदः ॥

^५असदृश इति । (कै)

सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थः । अव्यवहितपरोऽनन्तरशब्दो नेति
भावः ॥

१ अ ४ । पा ३ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ६२ ।

३ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

४ आन्तरतम्यात् प्राप्नोतीति भावः ॥

५ असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः ॥

‘यद्यनेनेति । (कै)

टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्त्येन पदेनेति भावः ॥ भाष्ये “विषये” प्रश्नाख्यानादिविषये सुत उच्यते । यदा सविषयो भवति तदायनेनैव सूत्रेण सुतेन भाव्यमित्यनुवाददोषभिर्या नानेन सुत-विधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याचरार्थः कार्यः ॥

‘अन्येत्विति । (कै)

अनन्तरेऽपीति सूत्रेऽसदृशे आदेशे श्रूयमाणेऽपीत्यर्थः । क्रियमाण इति पाठेऽपि श्रूयमाण इत्येवार्थः ॥

दीर्घ एवेति । (कै)

आन्तर्यादिति भावः ॥ वार्त्तिके “ऽनन्तरे” इत्यस्यानन्तरे श्रूयमाणेऽपि दीर्घः स्यादिति शेषो बोध्यः ॥ “सुतो माभूदिति” शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति

नन्विति ॥ (कै)

स्यादिति । (कै)

तथाच तत्र सुतदृष्टः स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण बाधितः सन्नस्यादित्यर्थः ॥ ननु किमिति सुतस्तत्रेय्यत इति शङ्कते

१ अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन सुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषयेऽनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरित्यादिना सुतो विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन् कर्त्तव्ये “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्याद्युक्तिकस्य सुतस्यासिद्धत्वात्ततश्च पक्षेऽनुवाददोष प्राप्नोतीति ऋस्व एव भविष्यति ॥

२ अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेऽप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपेदुद्योतः ।

३५

(अ. १। पा. २। आ. १)

(स्याच्चोरिष ६१। २। १७ ।)

माभूदिति ॥ (कै)

स्मृत इति । (भा)

एवं च प्रश्नाख्यानादिविषये तस्येष्टत्वाच्च तन्निवृत्त्यर्थं विधान-
मित्यर्थः ॥

१स चासतीति । (कै)

सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन. बाधादित्यर्थः । सति तु
तपरत्वे दीर्घाप्राप्त्या श्रुतो निर्विघ्न इति भावः । पश्चात्प्राप्तस्तु तपर-
त्वेन न बाध्यतेऽसिद्धत्वादित्याशयः ॥ प्रकारद्वयमपि दूषयति

२श्रुतेति । (कै)

अनन्तस्य पदस्य टेः अपिना वाक्यस्य च टेः श्रुतः प्रश्नाख्यानायो-
रित्यर्थस्तस्येति भावः । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनग्येन पदे-
नेति तु भाष्यतात्पर्यम् । यत्तदिदमित्यादौ “शुरोरनृत” इत्ये-
द्विषयं भाष्यमिति तन्न । तेन ह्ययमानार्थवाचिन एव टेः श्रुत-
विधानादित्याहुः ॥

१ स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् ॥

२ श्रुतविधौ तु “वाक्यस्य टेः” (८। २। ८२) इत्यधिकारात् कथ-
मिकारस्य श्रुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥

३ अ ८। पा २। सू ८६ ॥

न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

नसेडित्यनेन कथं किञ्चं क्रियेतेत्यत आह

१अकारेति ॥ (कै)

२विपरीतस्त्विति । (कै)

तथा हि सति शयित्वेत्यादावपि किञ्चं स्यादित्यर्थः ॥

न तु निर्वृत्तस्येति । (कै)

न चैवं क्त्वाऽपि विद्यमानस्य किञ्चस्य कथं निषेध इति वाच्यम् । कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकिञ्चस्येति न दोषः । आतिद्वेषिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन कृतकित्कार्यस्यानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ॥ ननु यत्प्राप्तिरूपेणाभावेऽपि सिचश्चिण्व-
दिटि इत्वे वृद्धावायादेशे च सिद्धमित्यत आह

३स्थासिति । (कै)

तत्र चिण्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः ॥

१ अकारप्रसङ्गः ।

२ शीडादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठै-
वेति व्याख्यानान्न भवति ॥

३ स्थास् आताम् इति स्थिते इत्वं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च तत्र पर-
त्वाच्चिण्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र वृद्धापवादो युगागमः
तत्र कृते यकारस्य इत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते । पूर्वमेव
युका बाधितत्वादिति भावः ॥

^१बृह्यपवादत्वादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायेन न त्वनवकाशत्वेनेति भावः ॥ तदेवाह

न च पुनरिति ॥ (कै)

भाष्ये

^२इत्त्वं कित्सन्नियोगेनेति । (भा)

उत्तरार्थत्वं खण्डयति । तदाह

आतिदेशिकस्यापीति । (कै)

तथा च कित्सन्निषेधे तत्सन्नियुक्ते तस्याप्यभाव इति भावः ॥
ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधे उत्तरचाप्युपयोग इत्यन्यत् ॥ ननु
“अनो बङ्गग्रौहः” इत्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थाद् रेफस्यापि
निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमो दृष्टान्तोऽत आह

अन इति । (कै)

प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः ॥

^३कृग्रहणेनेति । (कै)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “बृह्यपवाद” इति पाठोऽस्ति ॥

२ न सेडिति कृतेऽकित्त्वे निष्ठायामवधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भक्तग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

इत्त्वं कित्सन्नियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्तुर्थं किदतीदेशान्निगृह्येतिः क्वाच विग्रहात् ॥ २ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२ ॥

४ विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक् (ई । ४ । १५३) इत्यत्र कृग्रहणेन ज्ञापितः ॥

तद्धि विल्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्धिते विधीय-
मानो लुक् प्रत्ययान्तराभावाय कस्यैव सिद्ध इति कृमाचस्य लुप्
यथा स्यात् न तु तत्सन्धियोगशिष्टकुको निवृत्तिरित्यर्थमिति
भावः ॥ ननु युका वृद्धेर्वाधितत्वात् कथमिकारस्य वृद्धिरत आह

युगागमेनेति । (कै)

तत्प्राप्तिवेलायामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः ।
अष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । वस्तुतो “ऽथवा-
ऽस्त्वन्नेत्वम्” इति भाष्यमेकदेश्युक्तिर्विन्मतोर्लुका टिलोपमाचबाध-
वदचाप्यापत्तेरिति बोध्यम् । तस्माद् हल्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्
औपदेशिकस्यैव निषेध इति ॥ भाष्ये

१आतिदेशिकमिति । (भा)

२“असंयोगास्त्रिङ्” इत्यनेन ॥

आजिवान् इति । (भा)

द्वित्वात् परत्वात् पूर्वमिति न सेडितिनिषेधेन कित्वाभावा-
सलोपाभावेऽसंयोगादित्यस्याप्राप्तेर्नलोपसिद्धये त्वाग्रहणं संज्ञापेक्षा-
कृतं बहिरङ्गत्वं त्वच शास्त्रे नाश्रीयते इति भावः ॥

३एकादेशे ४वस्वेकाजिति । (कै)

कृतं द्विर्वचनानामेकत्वमिति स्थितत्वादिति भावः ॥

१ आतिदेशिकमत्र कित्त्वं भविष्यति ॥ २ अ १ । पा २ । सू ५ ॥

३ उपलब्धकैयटे “एकादेशे च” इति पाठोऽस्ति ॥

४ अ ७ । पा २ । सू ६७ ॥

नलोपनिवृत्ताविति । (कै)

निमित्तापायन्यायेनेति भावः ॥

दिहलत्वादिति । (कै)

१“तस्मान्नुङ्” इत्यनेन नुडिति भावः ॥

इषिवृत्ताविति । (कै)

तन्निवृत्तौ सत्यां कित्वाञ्चलोपेऽदिहलत्वाञ्चुषिवृत्तावेकादेशे-
नैकाच्त्वादिति सेट्त्वात् कित्त्वप्रतिषेध इत्येवं न लोपादीनां च
क्रमप्राप्तिरित्यर्थः ॥

दृष्टत इति । (कै)

सा चौपदेशिककित्त्वेन नलोपे इटः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा
इत्यर्थः । उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारेण चक्रकप्राप्तिरेव
नेत्यन्ये ॥ १“तितुञ्” इत्यादिना इडागमप्रतिषेधः किं न
स्यादत आह

अग्रहादीनामिति । (कै)

अतीदेशादित्यत्र १“उपसर्गस्य घञी”ति दीर्घः ॥

(उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ।)

(पूडः क्ताच । १ । २ । २२ ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. १)

१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरण्य- तरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात् परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत
आह

१ शपः सम्बन्धीति ॥ (कै)

पूडः क्ता च । १ । २ । २२ ॥

नन्विटि वा प्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुर्नूनोऽत आह
१ अन्यतरस्यामिति चेति ॥ (कै)

ननु ४ “अप्रकः किति” इति निषेधात् कित्वनिषेधं विनेडेव
दुर्लभ इति सेडनुवृत्तिरयुक्तेत्यत आह

१ इह कस्मान्न भवति । गुधितः । गुधितवानिति । उदुपधाच्छपः । १ ।

शब्विकरणेभ्य इष्यते ॥

२ शपः सम्बन्धी शब्विकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥

३ सेडिति अन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात् सेटोरेव क्तानिष्ठयोः कित्व-
विकल्पः स्यात् ततश्च पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडा-
गमः पूडश्चेति विकल्पेनेद्विधानात् ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ११ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१

अ. १। पा. २। आ. १)

(पूडः क्वा च । १। २। २२।)

अस्ति चेति ॥ (कै)

ननु सति “पूडश्च” इत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमत आह

इड्विधाविति ॥ (कै)

ननु गौरवाद्भारदाजीयमतमयुक्तमत आह

लाघवमिति ॥ (कै)

विभाषामध्ये इति । (भा)

१ अ ७। पा २। सू ५१ ॥

२ इष्टिधौ “पूडश्च” (७। २। ५१) इति सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचष्टे तत्रानिटोरेव क्वाणिष्ठयोरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा “श्रुतः किति” (७। २। १६) इति इट्. प्रतिषेधात् पूत्वा पूत इति भवति यदा त्वकित्त्वं तदेङ्गुणयोः पवित्वा पवित इति भवति ॥

३ लाघवमनादृत्य सूत्रकारेण “पूडश्च” (७। २। ५१) इतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्त्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिध्यतीष्टमिति भावः ॥

४ इष्टिधौ ह्यग्रहणम् । वा । इष्टिधौ हि पूडो ग्रहणं न कर्त्तव्यम् भवति ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः क्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडाद्योः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्वाग्रहणम् । क्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्वाग्रहणं क्रियते “नोपधात्यफान्तादा” (१। २। २३) “वच्चिलुच्चृतश्च” (१। २। २४) इति ॥

(ढषिढ्ढषिक्कुशेः काश्यपस्य । १। २। २५ ।) (अ. १। पा. १। अ. १)

विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्वाग्रहणमिति प्रश्नो भार-
दाजीयमते बोध्यः ॥ नन्विहार्थत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह
नक्तेति ॥ (कै)

१तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १। २। २५ ॥

२पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । (कै)

३“चातुर्वर्ण्यादि”त्वात् स्वार्थे व्यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥

१ काश्यपग्रहणं किमर्थम् । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि
वर्तते ॥

२ शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनाभादित्वात् प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥
ढषपिपासायाम् । ढषित्वा । तर्षित्वा ॥ मृष तितिक्षायाम् ।
मृषित्वा । मर्षित्वा ॥ कृष तनूकरणे । कृषित्वा । कर्षित्वा ॥
न्यासग्रन्थे तु कृषविलेखने इति काचित्कः प्रमादपाठः । अनिट्-
त्वात् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् । वा । अ. ५। पा १ ।
सू. १२४ ॥

रत्नो व्युपधाद्वलादेः संश्व । १। २। २६ ॥

वेत्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेर्विचारोऽनुपपन्न इत्यत-
स्तात्पर्यमाह

किमिति ॥ (कै)

ननु कचिद्विधिमुखेन कचिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभा-
षास्तु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादत आह

एकरूपत्वेति । (कै)

व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाङ्गीकारो निष्फल इति भावः ॥

१ किमिदं रत्नः क्लासनोः कित्त्वं विधीयत आहोस्वित्प्रतिषिध्यते । किं
चातः । यदि विधीयते क्लायद्वयमनर्थकम् । किदेव हि क्ला । अथ प्रति-
षिध्यते सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति ।

* रत्नः क्लासनोः कित्त्वंम् । वा । रत्नः क्लासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु
चोक्तं क्लायद्वयमनर्थकं किदेवहि क्लेति । नानर्थकम् । नक्का सेट्
(१ । २ । १८) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥

२ किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित्प्राप्त इति प्रश्नः । तत्राप्राप्तविभा-
षायां सन एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्लानुवृत्तिरनर्थिका ।
न हि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा
क्लः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्ग्रहणं न
कार्यं तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ॥

३ अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय
च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापा-
राश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥

* रत्नः क्लासनोः कित्त्वारम्भ (वा) इति पाठो बङ्गषु भाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

‘उकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः ।

१। २। २७ ॥

भाष्ये

‘प्रतिनिर्दिश्यत इति । (भा)

विशेष्यत इत्यर्थः ॥

- १ उ इति त्रयाणां प्रक्षेपेण निर्देशः । तत्र न तावदन्ते मात्रिकः । विभाषा एष्ट प्रतिवचने हेः (८। २। ६३) इति हेः स्रुतविधानात् । नापि मध्ये । सुपि च (७। ३। १०२) इति दीर्घविधानात् ॥ द्विमात्रिकस्तु नान्ते । ओमभ्यादाने (८। २। ८७) इति स्रुतविधानात् । परिशेषादेकमात्र-द्विमात्र-त्रिमात्राणां क्रमः सिद्धः ॥ यत्तु “धित्वात्पूर्वं भवेद्भस्वः स्रुतोऽन्ते सन्धितो मतः” इति मैत्रेयः । तद्भाष्यादर्शनात् प्रयुक्तम् । यतः व्यत्यासे एकमात्रस्य ऋस्वत्वं त्रिमात्रस्य स्रुतत्वमित्येव दुर्लभमिति भगवतैव दूषितम् ॥
- २ अयुक्तोऽयं निर्देशः । उ इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यत उ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । उकालकाल इति । किमिदमूकालकाल इति । उ इत्येतस्य काल उकालः । *उकालः कालोऽस्य उकालकाल इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखमस्योद्गमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल इति । अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ॥

* उकालः कालो यस्य स उकालकाल इति । वज्रपु भाष्यपुस्तकेषु एवम्बिध-
पाठोऽपि दृश्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४५

(अ. १। पा. २। आं. १) (ऊकाणोऽङ्गुसदीर्घभुतः । १। २। २०।)

ऊकाः कालो यस्येति । (भा)

ऊकाश्च इव कालो यस्येत्यर्थः ॥ नमूकाणां वर्णानां वज्रत्वात्
एकः संज्ञीत्यनुपपन्नमत आह

ऊ इत्येकस्येति । (कै)

उपात्तदिमात्रत्वाकारेणैक इति भावः ॥

संज्ञिविशेषणस्येति । (कै)

ऊ इत्यस्येत्यर्थः ॥

संज्ञानां चेति । (कै)

प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादिति भावः ॥

संख्यातानुदेश इति । (कै)

संख्यातं सम्यक्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । १“सुप्-
सुपे”ति समासः । ज्ञानक्रमेणान्वय इति यावत् ॥ नन्वेवमर्थतः
समसंख्यत्वेऽपि शब्दतस्तदभावात् कथं “यथासंख्य”सूत्रप्राप्तिरत
आह

अर्थतश्चेति । (कै)

१ ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्वेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे
सति संज्ञिनोऽप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात् संख्यातानुदेशा-
प्रसङ्गः ॥

२ अ २। पा १। सू ४ ॥

३ अ १। पा ३। सू १० ॥

४ अर्थतश्च साम्यं यथासंख्य (१। ३। १०) सूत्रे आश्रीयते न शब्दत-
एव ।

(उक्तालोऽङ्गुस्वदीर्घश्रुतः । १ । २ । २७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

अत एव १“परस्मैपदानां णल्” इत्यादौ यथासङ्गमिति भावः ।
उग्रब्दस्य त्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् ॥

१चयः शब्दा इति । (कै)

वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः ॥ भाष्ये १“विकारः”
दीर्घरूपः । तेन “निर्देशः” इति तृतीयातत्पुरुषः । तदाह

१ अ ३ । पा ४ । सू ८२ ॥

२ अथवा शब्दतत्त्वास्याश्रयणेऽपि संहितावकाशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः
शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः ॥

३ ऋखादिषु समसंख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । वा । ऋखादिषु सम-
संख्यत्वस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः संज्ञा
एकः संज्ञी । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०) न प्राप्नोति ॥
सिद्धं तु समसंख्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् ।
कथं समसंख्यत्वम् । त्रयाणां हि विकारनिर्देशः । वा । त्रयाणामयं
प्रसिद्धनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देश इति ।
तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् । यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां
करणसामर्थ्याज्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देश इति कुतस्त्वेतदेते-
नानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यन्तीति । आदौ मात्रिकस्ततो
द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्तथा
द्विमात्र आदौ वाऽन्ते वा स्यात्तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् ॥ अयं तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः ।
श्रुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत (६ । १ । १२५) । मात्रिक-
द्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति (२ । २ । ३२) मात्रिकस्य
पूर्वनिपातो भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते । अयं तावत्त्रिमात्रोऽशक्य आदौ
वा मध्ये वा कर्तुं श्रुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति । श्रुताश्रय-

महाभाष्यप्रदीपेद्व्योतः ।

४७

(अ. १। पा. २। आ. १) (उक्तानोऽङ्गस्यदौर्घस्यतः । १। २। २७ ।)

प्रक्षिप्येति ॥ (भा)

अनुमानादिति । (कै)

अनेकसंज्ञाकरणात् संज्ञिनां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः ।

प्रयोगस्तु विमताः संज्ञाः भिन्नसंज्ञिविषयाः नानासंज्ञात्वादिति ॥

भाष्ये

श्रुताश्रय इति । (भा)

न च मध्ये करणे कथं श्रुताश्रयप्रकृतिभाव इति वाच्यम् मध्ये
त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमात्रस्यैवापत्तौ लोकाश्रयश्रुतत्वमादा-

प्रकृतिभावः श्रुतसंज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा
स्यात् श्रुतसंज्ञैवास्य न स्यात् कुतः प्रकृतिभावः ॥ यदप्युच्यते मात्रिक
द्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्यं पूर्वनिपातो
भविष्यतीति । ऋखाश्रया हि घि संज्ञा (१। ४। ७) ऋख संज्ञा
चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्याद्विषयसंज्ञैवास्य न
स्यात् कुतो घि संज्ञा कुतः पूर्वनिपातः ॥ एवमेषा व्यवस्था न प्रक-
ल्पते ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोऽन्ते वा भविष्य-
तीति यदयं विभाषा पृष्ठ प्रविवचने हेः (८। २। ६३) इति
मात्रिकस्य श्रुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योऽन्ते स श्रुत-
संज्ञकः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात् श्रुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र
मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मध्ये तर्हि स्यादिति ।
अत्राऽप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिको मध्ये भवतीति यदयम्
“अतो दीर्घो यञि” “सुपि च” (७। ३। १०१-२) इति दीर्घत्वं
शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च
मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्रा-

(उकारोऽज्झ्रस्वदीर्घश्रुतः । १। २। २७ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

यादिमेण सन्धौ कर्त्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः संख्या व्यवहार इव दीर्घादिव्यवहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमानः ।

तदाह

१लौकिकेति ॥ (कै)

२शास्त्रादिति । (कै)

लौकिकव्यवहारोऽप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः । अन्यथा संज्ञा-
करणमर्थक्यमिति भावः ॥

३अनन्तरतमः । (कै)

उकारादिः ॥

न हीति । (कै)

कालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ द्विमात्रस्तर्हन्ते स्यादिति । अत्राऽप्या-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति यदयम् अमभ्या-
दाने (८ । २ । ८७) इति द्विमात्रिकस्य श्रुतं प्राप्तिः । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । योऽन्ते स श्रुतसंज्ञार्थस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य
द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ॥ मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो
बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् ॥ एव-
मेषा व्यवस्था प्रकृता ॥ दीर्घश्रुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसंज्ञः । वा । दीर्घ-
श्रुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ऋस्वसंज्ञा । किं कारणम् ।
अण् सवर्णान् गृह्णातीति (१ । १ । ६६) ॥

१ लौकिकव्यवहाराम्रयणेन श्रुतत्वं ऋस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते
“अयं तावदिति” ॥

२ शास्त्रात् स्थितायां ऋस्वादिव्यवस्थायां लोके ऋस्वादिव्यवहारो नान्य-
थेति भावः ॥ ३ उपलब्धकैयटपुस्तके “अनन्तर” इति पाठोऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६

(अ. १। पा. २। आ. १) (उक्तालोऽङ्गुलदीर्घश्रुतः । १। २। २०।)

अवाधेनोपपत्तौ बाधा न युक्तेति भावः ॥ ध्यन्तत्वात् पूर्व-
निपातबाध इति न युक्तं प्रागुक्तयुक्तेरत आह
लिङ्गद्वयेनेति ॥ (कै)
अणत्वादिति । (कै)

इदं जाति पक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ननु ह्रस्वसंज्ञावद्दीर्घश्रुतसंज्ञे
अपि त्रयाणां स्यातामिति संज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह
द्विमात्रेत्यादि ॥ (कै)
अनणत्वादिति । (कै)

यन्नाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वेवं
पञ्चानां संज्ञित्वाद्यथासंख्यभङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनादोषात् ॥
भाष्ये

सिद्धं त्ववस्थिता इति । (भा)

१ सिद्धन्तु तपरनिर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः
कर्त्तव्यः । उक्ताल इति । यद्येवं द्रतायां तपरकरणे मध्यविलम्बि-
तयोः पक्षद्वयानं कालभेदात् ॥ द्रुतादिषु चोक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
सिद्धन्त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिरवचनादुत्तयो विशेष्यन्त इति ।
(तपरस्तत्कालस्य (१।१।७०) इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्येतदेवोक्तं
भगवता) ॥ स तर्हि तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह काल-
ग्रहणं क्रियते यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च
कालशब्दः परिसमाप्यते । उक्ताल उक्ताल उ ३ काल इति ॥
अथवा एकसंज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्त्तव्यः (आकङ्गारादेका संज्ञा ।
१।४।१) ॥ तत्रैका संज्ञा भवति या परानवकाशा चेत्येवं हि

५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(उकाराणोऽङ्गस्यदीर्घज्ञतः । १। २। २७ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

द्रुतत्वाद् १“अपो भि” व्यक्तिगता एवेति भावः ॥ ननु
१“तपरस्तत्कालस्य” इतिवत्कालपरः “तत्कालस्य” इति सूचा-
भावात् कथं समत्वमत आह

एकेति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति

१ऊ अजिति । (कै)

किं चैवमुकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः ॥

अपि तु तैरजिति । (कै)

अत्र च मुख्यसामानाधिकरण्ये उक्तदोषास्तत्त्वणया सामानाधि-
करण्यं दर्शयति ।

तच्चेति । (कै)

दीर्घज्ञतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ॥ अथवा “स्वं रूपं शब्दस्याशब्द-
संज्ञा” (१। १। ६८) इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतद-
शब्दसंज्ञेत्येतद्वया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्ट-
मुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः” (१। १। ६९)
अशब्दसंज्ञायामिति ॥

१ अपोभि । ७ । ४ । ४८ । अपोभि मासश्चन्दसि । वा । अपोभीत्यत्र
मासश्चन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । माद्विरिष्ठा इन्द्रो वृत्रहा ॥ अत्य-
ल्पमिदमुच्यते । स्ववस्वतवसोर्मास उषसश्च त इष्यते । स्ववद्विः ।
स्वतवद्विः । समुषद्विरजायथाः । माद्विरिष्ठा इन्द्रो वृत्रहा ॥

२ अ १ । पा १ । सू ७० ॥

३ ऊ अङ् इत्येव कारार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यक्षत्वं न व्यभिचर-
न्तीति नाक्षत्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरङ् ॥

महाभाष्यप्रदीपेदयोतः ।

५१

(अ. १। पा. २। आ. १) (ऊकालोऽङ्गुस्वदीर्घभुतः । १। २। २० ।)

तच्च सादृश्यान्तरासम्भवाद्वाख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहण-
मिति भावः ॥

‘हलां त्विति । (कै)

शिखादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारेषु जाति-
पक्षाश्रयणाच्च दोष इति तात्पर्यम् ॥ ननु ऋस्वसंज्ञाङ्गुस्वविधा-
यकेषु एकमात्रादीनां चयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह

चयाणां चेदिति ॥ (कै)

अन्तरतमेति । (कै)

प्रमाणत इति शेषः ॥

ऋस्वप्रदेशेष्वङ्गुग्रहणमिति । (कै)

न च विधौ ऋस्वग्रहणे चयाणां विधानम् । अङ्गुग्रहणे तु
एकस्यैव विधीयमानत्वेन सवर्णाद्याहकत्वादिति विशेष इति वाच्यम् ।
विधीयमानेनापि कश्चित् सवर्णग्रहणादित्यभिमानः ॥ अनुवादे तु
उभाभ्यामपि चयाणां ग्रहणेनाङ्गुग्रहणमेव कार्यमिति भावः ॥ भाष्ये

‘ननु चेदमिति । (भा)

१ हलां त्वयोग्यत्वात्तदभावः ।

२ अथवा ऋस्वसंज्ञावचनसामर्थ्यादीर्घभुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति ।
ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञयाविधाने नियमं वक्ष्यामीति (संज्ञया
विधाने नियमः । वा । १ । २ । १८) ऋस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः
स्थाने यथास्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्काराणि ऋस्व-
शासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदङ्गुग्रहणं तावद्वस्वग्रहणमतो-
ऽकिञ्चित्काराणि ऋस्वशासनानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् “एच इगृघ्र-

(उक्तानोऽङ्गुलद्वयतः । १ । २ । २७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

ह्रस्वप्रदेशेष्वजग्रहणे ^१“अचक्षु” इति नियमाभावाद् हलामप्या-
देशः प्राप्नोति इति भावः ॥ परिहरति

• स्यादेतदिति ॥ (भा)

किञ्चित्कराणि । (भा)

किञ्चिद्विशेषकराणि । न वाऽस्ति कश्चिद्विधिविधाने विशेषः ।
अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने
द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः ॥ न च अनन्तरतमादेश-
विधानार्थं तद्वाधकल्पनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापन-
स्यैवौचित्यमिति भावः ॥

यावदजग्रहणमिति । (भा)

प्रयोगे यत्परिमाणकाजुच्चारणमित्यर्थः ॥

तावद्विधिविधानमिति । (भा)

तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येव
इत्यर्थः ॥ ये तु ह्रस्वविधायकेष्वजग्रहणमेव कार्यमित्येतद्वाक्याशयं
वर्णयन्ति तेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथ-
मिति चिन्त्यम् ॥

खादेशे” (१ । १ । ४८) इति वक्ष्यामीति । अनुचमाने ह्येतस्मिंस्त्रि-
ह्रस्वप्रदेशेष्वेव इगभवतीति वक्तव्यं स्यात् । “ऋसो नपुंसके प्राति-
पदिकस्य” (१ । २ । ४७) एव इगभवतीति । “णौ चङुपधाया
ऋसः” (७ । ४ । १) एव इगभवतीति । “ऋसः” “हलादिः शेषः”
(७ । ४ । ५६ - ६०) एव इगभवतीति ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (ऊकालोऽङ्मुखदौर्घसुतः । १। २। २७ ।)

‘घङ्ग्रहणानीति । (भा)

भाष्यस्य चोपपत्तिः चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ऋस्वग्रह-
णाज्ग्रहणयोः समतैवेति एतदर्थद्वयबोधनार्थमेवेदृशसिष्टशब्दो-
पादानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

लाघवोपलक्षणपरमिति । (कै)

केचित्तु एतत्सूत्रस्यैतद्भाष्यप्रामाण्यात् “^१कमेर्णिङ्” इति सूत्रे
“^२चिष्मुलोः” इति सूत्रस्यदौर्घग्रहणस्यैतदिदानीं प्रयोजनं यदौर्घ-
विधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वदतौ भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च
“चिष्मुलोः” इति सूत्रस्यभाष्याच्च हेङ् वेष्टने इति धातोर्घटादा-
वसाम्प्रदायिकः पाठः ॥ परमनुमन्य इत्यादिस्यैतद्भाष्यप्रामाण्या-
दनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः ॥ पुंलिङ्गैक-
वचनदर्शनाद् इन्दानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सौचत्वादिति ॥ (कै)

लिङ्गस्य लौकिकत्वान्तद्वात्यय उचितो न तु शास्त्रीयैकवचन-
स्येति भावः ॥

१ संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञा-
करणम् । लघीयश्च त्रिर्ऋस्वप्रदेशेष्वेव इग्भवतीति न पुनः संज्ञा-
करणम् । त्रिर्ऋस्वप्रदेशेष्वेव इग्भवतीति घङ्ग्रहणानि । संज्ञाकरणे
पुनरर्थौ । ऋस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिर्ऋस्वप्रदेशेषु ऋस्वग्रहणं कर्त्तव्यं
ऋस्वो ऋस्वो ऋस्व इति । एच इग् ऋस्वादेश इति । सोऽयमेव
लघीयसा न्यासेन सिद्धे यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं
दौर्घसुतयोस्तु पूर्वसंज्ञामाभूदिति ॥

अचक्ष । १ । २ । २८ ॥

भाष्ये

‘अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति । (भा)

इत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थान-
षष्ठीरूपासिङ्गाद् १“दिव उद्” इत्यादौ २“अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य
प्रवृत्तिः सुचिता ॥ एकवाक्यतां दर्शयति

अच इति ॥ (भा)

‘आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति

‘प्रभृतीति । (भा)

१ किमयमलोऽन्त्याशेष आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः (१ । १ । ५२) । कथं
चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च
अलोऽन्त्यस्य विधयो । भवन्ति अचो ऋस्वदीर्घस्रुता अन्त्यस्येति ततोऽयं
तच्छेषः । अथ नागावाक्यम् अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति अचो ऋस्व-
दीर्घस्रुता अन्त्यस्यानन्त्यस्य चेति ततोऽयं तदपवादः ॥

२ अ ६ । पा. १ । सू. १३१ ।

३ अ १ । पा. १ । सू. ५२ ॥

४ कश्चात्र विशेषः । ऋस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नामादि-
प्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणम् । वा । ऋस्वादिविधिरलोऽन्त्यस्येति
चेद्वचिप्रच्छिन्नामादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम् । वचि-
प्रच्छयोर्दीर्घोऽवचिप्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घश्च । (३ । २ ।
१७८) वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यं किप् च ।

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अथवा । १। २। २८ ।)

१“आदि” पदं तु २“शमामष्टानाम्” इति सूचस्यवङ्गवचनानु-
वादकमिति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । प्रत्ययस्याङ्गांश्च एवोत्थिताकाङ्क्षत्वात् ॥

नाचमिति । (कै)

इत्यादिसंज्ञका अचोऽचः स्थाने इति नार्थ इति भावः ॥

स्वयमिति । (कै)

अच् पदेनैवेत्यर्थ आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैरि-
त्यर्थस्तदाह

ह्रस्व इत्येवमिति ॥ (कै)

ननुमात्रिकाणां ह्रस्वामुपदेशाभावादसत्त्वेन संज्ञाभावमाशङ्क्याह

वचि । वाक् । वचि ॥ प्रच्छि । शब्दप्राट् । प्रच्छि ॥ आयतस्तु ।
आयतस्तुः । आयतस्तु ॥ कटप् । कटप्पूः । कटप्पु ॥ जु । जूः ॥ श्रि ।
श्रीः ॥) च इति वक्तव्यम् । अगन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥ हनिगम्यो-
दीर्घोऽ(नधिकार उक्तम् । वा । किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेऽव्यञ्-
ग्रहणमिति । नैष दोषः । उक्तमेतद्वसो दीर्घः स्रुत इति) च इति
वक्तव्यम् । अगन्त्यत्वाद्भि न प्राप्नोति ॥

१ इत्यादिविधिरणोऽन्यस्येति चेदचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घे-
व्यञ्ग्रहणम् इति वार्तिके ॥

२ अ ७ । पा ३ । सू ७४ ॥

३ “यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवोऽन्तिमेवमत्र प्रसङ्गः । यदा त्वमेव
यकारादिना विशेष्यते तदात्र व्यवधानाद्वास्ति प्रसङ्गः । एवमन्यथापि
चेयम्” इति कैयटेनोक्तम् ॥

यथेति ॥ (कै)

वा तुकीति । (कै)

वैकल्पिके तुकीति यावत् ॥

विरोधादिति । (कै)

तथा च विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवे-
त्यर्थः ॥ क तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं तत्राह

यत्र हीति । (कै)

यथा “भिन्वकी” त्यत्र परत्वात् धौकृते पुनः प्रसङ्गविज्ञाना-
दकच् । न हि तत्राकच् धिप्रवृत्त्योर्विरोधः ॥

समुदाये वेति । (कै)

इदं चिन्त्यं बह्व्यो दृष्टत्वात् ॥ व्यक्तिदारकपरिमाणसम्भवं
प्रकृते आह

१ परत्वाद् दीर्घलक्षणो वा तुकि सति सकृद्रूपौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्
ऋखलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते ॥

२ न चैवं विधेर्विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरो-
धात् । पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वा विधिः परं न
बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिद् आश्रीयते । समुदाये वा
कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापारान्नैव ऋख-
लक्षणतुक् प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेऽप्यङ्गग्रहणे वर्णग्रहणे जाति-
ग्रहणादच् समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । उक्तं
इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते ॥

‘एकैकेति । (कै)

दिमात्राकालिकव्यक्तिगतात्त्वजातिदीर्घ इति हि अर्थः स्यात् ।

तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा दिमात्रकाला या च तादृशी न सा व्यक्तिरिति भावः । १“हलन्ताच्च” इत्यादौ तु इक् समीपव्यक्तिवृत्तिहलत्वजातेः पर इत्यर्थान्न धिप्सतीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरव्यवधायकमिति न संजातीयद्वितीयव्यक्तिर्व्यवधायिकेति बोध्यम् । परे तु वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिकत्वाद्यसम्भव इति प्रश्नो भाष्ये

अथ पूर्व्वेति । (भा)

उत्तरन्तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणासमर्थस्य तत्र संज्ञाप्रवृत्तिशङ्का-
वारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातिग्रहणमित्यस्य जात्याश्रयानेक-
व्यक्तिग्रहणमित्यर्थेऽपि न दोषः । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालो-
ऽवग्रह इति प्रातिशाख्ययोरविरोधाय २“परः सन्निकर्ष” इति
सूत्रस्थं भाष्येण च वर्णाद्वर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायस्याव-
श्यकत्वाद् इत्याहुः ॥

१ न हि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाण-
माश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या ॥

२ अ १ । पा २ । सू १० ॥

३ अ १ । पा ४ । सू १०६ ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

‘उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ॥ नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ॥

नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रकृप्तिः । अनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेष्वपेक्षितसंज्ञिसमर्पकत्वेऽपि खरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह

१ किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्यहणमनुवर्त्तत उताहो न (१। २। २७) । किं चातः । यद्यनुवर्त्तते, हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा* परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । वृज्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्यहणमनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । वाङ्मर्थो यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । †“इषेत्योर्जेत्वा” (यजुः-वा-संहि-माध्य-शा-१-१-१) । नैते व्यञ्जनस्य गुणाः । ‡अच एते गुणास्तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रित्तको लोहकंसस्तद्गुणमुपलभ्यते ॥ कुतो नु

* “भवतीत्येषा” इति पाठोऽपि भाष्ये दृश्यते ॥

† “कसार्थोऽनुवृत्त्या” इत्यपि भाष्ये ।

‡ अग्निमीले पुरोहितम् (ऋक् ऋचि १ अ-१ अ-१ छ-१ ऋ) अग्न्या याहि वीतये (सामसंहि १ अ १ अ-१ अ-१ ऋ) इति । इत्यधिकपाठोऽपि दृश्यते ॥

§ “किं त्वच एव” इति पाठो वृज्यु भाष्यपुस्तकेषु अस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६

अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

उच्चैरिति । (कै)

संज्ञिसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः ॥

स्थाने । (कै)

तात्त्वादौ ॥ “उच्चैः” उच्चदेशे उपलभ्यमान इत्यन्वयः ॥

उपलभ्यमानः । (कै)

व्यजमानः ॥

स चाच इति । (कै)

वाक्यभेदेन षष्ठ्यन्ताच् पदेन सम्बन्ध इति भावः ॥ नन्वच्
गुणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह

खल्वेतदच एते गुणा*स्तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यत
इति न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्यत
इति । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरे-
णाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्यर्थं खल्वपि निर्वचनम् ।

स्वयं राजन्ते स्वरा अन्वग् भवति व्यञ्जनमिति ॥

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात् संज्ञाऽप्रसिद्धिः । वा । इदमुच्चनीचमन-
वस्थितपदार्थकम् । तदेव हि किञ्चित्प्रत्युच्चैर्भवति किञ्चित्प्रतिनीचैः ।
‡एवं कश्चित् कश्चिदधीयान आह किमुच्चै रोरुयसेऽथ नीचैर्वर्त्तता-
मिति । तमेव तथाधीयानमपर आह किमन्तात्तिकेनाधीष
उच्चैर्वर्त्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थानात्

* “गुणाः स्युः” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

† “इति” इति नास्ति वङ्गपु पुस्तकेषु ॥

‡ “एवं हि कश्चित् कं चिद्” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

‘सत्यामिति । (कै)

“समासस्य” (६। १। २२३) इत्यचाच इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे ^१“राजदृशद्” इत्यादौ न स्यादित्यर्थः ॥

षकाराकारस्येति । (कै)

तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषैव कर्त्तव्यां नाच इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह भाष्ये

बहुन्येतस्या इति ॥ (भा)

संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ एवं तर्हि सक्षयं करिष्यते । आयामो दास्यमणुता खस्येत्युच्चैः कराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दास्यं स्वरस्य दास्यता रुद्धता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैः कराणि शब्दस्य । *अथ नीचैः कराणि शब्दस्य । अग्ववसर्गो मार्दवमुद्यता खस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य । अग्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उद्यता खस्य महत्ता कण्ठस्य । इति नीचैः कराणि शब्दस्य ॥ एतदप्यनैकान्तिकम् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तन्महाप्राणस्य सर्वनीचैः ॥

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् । वा । सिद्धमेतत् समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः । उरः कण्ठः शिर इति ॥

१ सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्य (६। १। २२३) इत्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यात् न तु राजदृशद् इत्यादौ षकाराकारस्य ॥

२ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् (वा । ६। १। २२३) इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे “राजदृशद् ब्राह्मणसमित्” इत्युक्तं भगवता ॥

* “अथ नीचैः कराणि शब्दस्य” इति पाठा नास्ति वज्रपु पुस्तकेषु ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

‘यतोऽनाव इति । (पा)

यदन्तस्य द्यच्कस्यादिरुदात्त इति तदर्थः ॥

‘यावतेति । (कै)

न वाऽचः स्थाने ह्रस्वपुदात्तादिशब्देन प्रत्यापितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषयाऽप्राप्तेः ॥ ननु खरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषाया अन्यत्राऽप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह

‘अनुदात्तादेरिति ॥ (कै)

‘स्वत एव (कै)

इत्यस्याचां चैस्वर्यवत्तेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्या स्वस्वर एवावतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किं

१ एषा च परिभाषा “यतोऽनाव” (६। १। २१३) इत्यत्र “अनाव” इति प्रतिषेधेन स्थापिता । अन्यथा नावमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन । एतदेवोक्तं भगवता । “सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदर्थं “यतोऽनावः” (६। १। २१३) इति नावः प्रतिषेधं प्राप्ति” ॥

२ यावता यत्र खरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरञ् इत्यादावनुवादेऽपि न दोषः ॥

३ अ ४ । पा २ । सू ४४ ।

४ स्वत एव ह्रस्वोऽनुदात्तत्वं भवतु अजुपरागवशाद्वा तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थं एवायं विचारः ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

चोदात्तसमवधानेऽप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवं च हलादिप्राति-
पदिके आद्युदात्तेऽप्यत्रापत्तिरत आह

अजुपेति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

उदात्तत्वादीनामज्धर्मविषयकन्यायेत्यर्थः ॥ भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयो-
जनाभावात् सन्देहानुपपत्तिरिति पृच्छति

किं चेति । (भा)

अनुवृत्तेः फलमित्यर्थः ॥ भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदार्थः । यतो
न लक्ष्यन्ते अतो नार्थ इत्यन्वयः ॥ ननु इयं प्रतीतीरक्तस्फटिक-
प्रतीतिवत् भ्रान्तेत्यत आह

बाधकेति ॥ (कै)

प्रतीतिभ्रान्तैवेत्याह

नैते इति (भा)

भाष्ये ॥ तद्व्याचष्टे

अन्यथाऽपीति ॥ (कै)

रिक्तको लोहकंसः । (भा)

आदर्शः रिक्तकः । घर्षणेन उज्ज्वलीकृतः ॥ “वदरपिटकं”
वदरफलयुक्तपेटिकेति सम्प्रदायः प्रतीतेभ्रान्तत्वे वीजं पृच्छति

कुतो न्विति ॥ (भा)

अजन्वयव्यतिरेकौ वीजमित्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३

(अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

अन्तरेणापीति ॥ (भा)

१अच हीति । (कै)

१“निपाता आद्युदात्ताः” २“तिङ्तिङ्” इत्याभ्यामिति भावः ॥

न पुनरन्तरेणेति । (भा)

अन्वयप्रदर्शनम् इदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं सौचप्रयोगाति-
रिक्तविषयकं च बोध्यम् ॥

स्वयं राजन्त इति (भा)

भाष्यस्योदात्तादिगुणैरित्यर्थः ॥

अनुगच्छतीति । (कै)

अज्गुणमिति शेषः ॥

न त्वच वर्णसादृश्यमिति । (कै)

निर्वचनं हि तच्च धात्वर्थयोगेनार्थाभावेऽपि वर्णसादृश्येन वा
इत्याशयः ॥ अर्थयोग एवास्तीत्याह

अथवेति ॥ (कै)

१ अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मच एवैते गुणाः । यदि तु ह्रस्वमप्येते गुणा अभविष्यन् तदा ह्रस्वा-
मचां च भिन्नस्वरताप्युपास्यत यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न
ह्रस्वः । तस्मान्न ह्रस्वां स्वयं स्वरःस्तीति निश्चयः ॥ •

२ निपाता आद्युदात्ताः (फिट् सूत्रम् ८०) । स्वाहा ॥

३ तिङ्तिङः । ८। १। २८। अतिङ् इति किमर्थम् । पद्यति । करोति ॥
अतिङ् वचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् । वा । अतिङ् वचनमन-
र्थकम् । किं कारणम् । समानवाक्याधिकारात् । समानवाक्य
(वा । ८। १। १८) इति वर्तते न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः ॥

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

विविधमिति । (कै)

उदात्तत्वादिरूपनामाप्रकारगमनमजधौनमितिशब्दादेव लभ्यत
इति भावः ॥

पर्यायेति । (कै)

यो हि यमनुगच्छति स तद्वद्विविधं गच्छतीत्यर्थः ॥ ननु
विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयानुरागापत्तिरत आह

उपरागश्चेति ॥ (कै)

स्वभाव एवात्र वीजम् अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् कथमयं
पर्यनुयोगोऽत आह

श्रुतीति । (कै)

उच्चैः श्रूयमाण उदात्तादिरर्थ इत्यभिमानः ॥ नन्वस्यनवस्थितत्वं
को दोषोऽत आह

न चेति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं तर्हि लक्षणमिति । (भा)

न श्रुतिगतप्रकर्षाश्रयमुच्चत्वं नीचत्वं किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञा-
पितमिति भावः ॥

श्रोता हीति । (कै)

१ श्रोता हि वक्तृगतानायामादीन् धर्मान् कार्यादवस्यति कार्यं च
संकीर्णम् । तथा हि महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन् स्वरेण महान्तं
देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५

(अ. १। पा. २। आ. १)

(उच्चैरुदात्तः । १। २। २६ ।)

(नीचैरनुदात्तः । १। २। ३० ।)

आयामादीनां श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य चाव्यवस्थितत्वा-
दव्यवस्थितत्वमिति भावः ॥

१प्रक्रम्यन्ते इति । (कै)

अधिकरणे घञि १“नोदात्तोपदेशस्य” इति वृद्धि प्रतिषेधः ॥

२ऊर्ध्वभागेनेति । (कै)

ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः ॥ न चेदमपूर्वं कर्त्तव्य-
मित्याह

३एवं चेति । (कै)

करणस्य चाधिकरणविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्याका-
ङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यते इति भावः । मन्दं प्रति तुक्-
वजनमेवावश्यकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उरः कण्ठः शिर इति । (भा)

शिरः पदं तात्त्वादीनामुपलक्षणम् ॥

१ प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन् वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते ॥

२ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाद्यमेः । ७ । ३ । ३४ । अत्यल्पमिदमुच्यते-
ऽनाद्यमेरिति । अवमिकमिचमीनामिति वक्तव्यम् । वामः कामः
आचामः ॥

३ एकस्मिंस्तात्त्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण
उदात्तः । अधरभागनिष्पन्नोऽनुदात्तः ॥

४ एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्याससम-
धिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥

१ समाहारः स्वरितः । १। २। ३१ ॥

समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपपन्नेत्यत

आह

१ समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसंज्ञो भवति ।
अचोरित्याह । समाहारोऽचोश्चेन्नाभावात् । वा । समाहारोऽचोश्चे-
त्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न ह्यचोः समाहारोऽस्ति ।
नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति । नैषोऽचोः समाहारः । अन्योऽयमुदा-
त्तानुदात्तयोः स्थान एक आदिष्यते । एवं तर्हि गुणयोः । गुणयो-
श्चेन्नाच् प्रकरणात् । वा । गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न । किं कार-
णम् । अच् प्रकरणात् । अजिति वर्त्तते । सिद्धं त्वच्समुदायस्या-
भावात् तद्गुणे सम्प्रत्ययः । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अच्समुदायो
नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।
कथं पुनः समाहार इत्यनेनाच्प्रत्ययः प्रतिनिर्देष्टुम् । मतुब्लोपोऽत्र
द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते
कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः । अथवाकारो मत्व-
र्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घांट इति । यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र
को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह इत्येतन्नोपपद्यते नैतद्गुणापेक्षम् । किं
तर्हि । अत्रापेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे
कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा ।
शुक्लगुणः शुक्लः । कृष्णगुणः कृष्णः । यः इदानीमुभयगुणः स तृतीया-
माख्यां लभते कल्मष इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्त-
गुण उदात्तः । अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः । य इदानीमुभयवान् स
तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥

‘भावेति । (कै)

जातौ च “कस्ये”त्येकवचनम् ॥

‘उपश्लेषः । (कै)

अव्यवहितोत्तरत्वरूपः ॥

‘अन्यत्र । (कै)

फलादौ ॥

श्रौत्तराधर्यम् । (कै)

आधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः अमूर्त्तत्वादस्थिरत्वाच्चेति
भावः । स्वरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचोः समा-
हारोऽत आह

स्थानिनोरिति । (कै)

“काय्यं क”शब्दयोर्ण्यदन्तयोरस्तित्वात् स्वरितत्वम् । “कन्या”
इत्यत्र कन्या राजन्यमनुष्याणामन्त इति तत् । एवं गौणोऽपि
सर्वत्र नास्तीत्यर्थः ॥

गौण इति । (कै)

स्थानिनोनुपश्लेषस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्रात् प्रवृत्तेः ।
लोकन्यायसिद्धसु गौण इत्यर्थः ॥ नन्वचोः समाहाराभावे कथं
तद् गुणयोः समाहारोऽत आह

१ समाह्वरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा “कस्येति” प्रश्नो भाष्ये ॥

२ तयोः समाहार उपश्लेषरूपः ॥

३ अन्यत्र त्वौत्तराधर्यरूपोऽपि संभवति ॥

६८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(समाहारः स्वरितः । १। २। ३१ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

गुणयोरिति । (कै)

एकाज्निष्ठयोरेव तयोः समाहार इत्यर्थः ॥

नैरन्तर्येणेति । (कै)

१“तस्यादित उदात्तम्” इत्युक्तेः ॥ पूर्वं प्रत्याख्यानान्नाच्प्रक-
रणादिति विरुद्धमत आह

१प्रस्ताव इति । (कै)

सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः । तदुपपादयति

तदयमिति ॥ (कै)

अजितिवर्त्तते इति । (भा)

भाष्येऽचशब्देन तद्विशेषबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते
इत्यर्थः ॥ भाष्ये तत्तद्गुणस्येणस्य व्याख्या

समाहारगुणस्येति । (भा)

उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः ॥ अचः संज्ञित्वेन
अनुपादानादयं प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

१स्वरित इति ॥ (कै)

१ अ १ । पा २ । सू ३२ ॥

२ प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादनुवृत्तिः । तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात्
तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याद्विज्ञोऽनेव संज्ञी उदात्तानुदात्त-
शब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् ॥

३ स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादचसंज्ञित्वेनाविज्ञः ॥

न चाच् समाहार इति । (कै)

भावसाधनत्वात् समाहारशब्दस्येति भावः ॥

१अर्श आदेरिति । (कै)

अधिकरणे घञिति तु नोक्तं ल्युटाबाधात् । बाहुल्यकस्या-
गतिकगतित्वात् ॥

उदात्तेत्यादि । (कै)

स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायं चोद्यमित्यर्थः ॥

चैस्वर्यमिति । (भा)

भावे व्यञ्जिति भावः । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे कथं
चैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वं मत आह

१स्वरशब्देनेति ॥ (कै)

एवमपि व्यञ्जनुपपत्तिरत आह

चय एवेति । (कै)

१चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः ॥

१ अर्श आदेः आह्वतिगणत्वात् ॥

२ स्वरशब्देनात्र उच्यन्ते । अय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वार्थे व्यञ् ॥

३ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् । वा (५। १। १२४) ।

ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ चातुर्वर्ण्यम् ।

चातुर्वेद्यम् । चातुराश्रमम् ॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धऋस्वम् ।

१। २। ३२॥

अक्तपरिमाणस्येति । (कै)

अनवयवस्येत्यर्थः ॥ “अव्यपवृक्तः” अवयवः ॥

१ *अर्धऋस्वमित्युच्यते तत्र दीर्घभुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके [स्वरितमाघेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ । असूयादिषु वा वचनम् । वा । असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये ३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके ३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके । (वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८ । १ । ८) ॥] नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धऋस्वमात्रमर्धऋस्वमिति । किमर्थमिदमुच्यते । आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके संपृक्ते । आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मिन्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्नवकाशे उदकमिति । एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मिन्नव-

* अक्तपरिमाणस्य ऋस्वसंज्ञाकृता नाव्यपवृक्तस्येति न्यायादीर्घभुतावयवो ऋस्वग्रहणेन न गृह्यत इत्यालोच्य “अर्धऋस्वमिति” (भा) । “कन्येति” (भा) । कन्या राजन्यमनुष्याणामन्न इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति (भा) । स्वरितमाघेडितेऽसूयेति (८ । १ । १०३) स्वरितः भुतः । मात्र च इति (भा) । अर्धऋस्वशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थं तु ऋस्वस्योपादानम् । अर्धमात्रत्वेनाभिधीयते ततः प्रमेये मात्रत्वं विधाय तस्य “प्रमाणे ल” इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ऋस्वबुद्ध्यार्धमात्रा

अ. १। पा. २। आ. १-) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्सम् । १। २। ३२ ।)

इति न्यायादिति । (कै)

इति चेतोर्न्यायाद् वाच्यवृत्त्यैवेत्यर्थः ॥ “शक्तिके” इत्यत्र
वाक्यादेः चित्तयेति द्वित्वम् ॥ नन्वर्द्धऋक्स्यशब्दस्यावयववचनत्वेन
प्रमाणवचनत्वाभावात् कथं मात्रजत आह

अर्द्धऋस्वेति । (कै)

रूढ्या अर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते न ऋक्स्य अर्द्ध-
मित्यर्थ इति भावः ॥

काश्च उदात्तं कस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा-
न्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश उदात्तमस्मिन्नवकाशे-
ऽनुदात्तमिति ॥ यद्ययमेवं सुहृत् किमन्यान्यप्येवं जातीयकानि
नोपदिशति । कानि पुनस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं
नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ कृन्दः शास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याव-
गन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्या गमिष्यति ॥
संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धऋक्समुदात्तसंज्ञ-
मिति । किं कृतं भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
कर्त्तव्यं भवति । उदात्तस्वरितपरस्य समन्तरः (१। २। ३०)

विभज्यते एवं दीर्घप्रत्ययोरपीति । किमर्थमिति (भा) । नैवं भूतमिदाम्बा-
ख्यानं दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः ।
आमिषीभूतमिवेति (भा) । तत्त्वतोऽस्यैव विभाग इति इव शब्दोपात्तः ।
क्षीरोदके इति (भा) । निश्चयतश्चिन्तितव्यायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो
न क्षतः । उत्तरा विद्येति (भा) । पुराकल्पे पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पश्य-
शायमाख्यातम् । संज्ञाकरणमिति (भा) । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनान्
समुदाय आचिष्यते इति भावः । उभयमिति (भा) । सत्यप्यक्षरगौरवे

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्सम् । १ । २ । ३२ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

व्युत्पत्त्यर्थमिति । (कै)

अनुलोमादिवदिति भावः ॥ एवमपि दीर्घादौ अर्द्धमात्र-
कालावयवविभागाभावाद्दोष एवेत्यत आह

तत्र यथेति । (कै)

उभयोरपि समागतिरिति भावः ॥ ननु गुणयोः प्रमाण-
देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८ । २ । ४) नोदात्त-
स्वरितोदयम् (८ । ४ । ६७) इति । संज्ञाकरणं हि नाम यतो
न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च
त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्त-
प्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि संज्ञाकरणे पुनरेकादश । एवं
तर्ह्युभयमनेन क्रियतेऽन्वाख्यानं च संज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्रे-
नोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । अन्यर्थग्रहणं विज्ञास्यते
तस्य स्वरितस्यादितोऽर्द्धऋक्समुदात्तसंज्ञं भवतीति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ॥ यदि तर्हि संज्ञाकरणमुदात्तादेर्यदुच्यते तत्-
स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वाख्यानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः ॥

महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादे-
रिति (भा) । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रम् आद्युदात्तस्येति तत्-
स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि
स्यादित्यर्थः । अन्वाख्यानमेवेति (भा) । न केवलमिदं सूत्रम् । यावद्
“उच्चैरुदात्तः” (१ । १ । १९) इत्यादिसंज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रति-
पादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः ।
स्वरितस्येति (भा) । आ अर्द्धऋक्सोदात्तादित्याकारप्रक्षेपः । इयं नव सूची
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (८ । ४ । ६६) इत्येतस्मात् परा कर्तव्या ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३

(अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्सम् । १। २। ३९ ।)

नैवं भूतमिति ॥ (कै)

सन्धस्तरादीति । (कै)

अवर्णभागः पूर्वद्वकारादिभाग उत्तर इत्येवं रूपस्येत्यर्थः ॥

तत्त्वत इति । (कै)

अन्यथाऽन्वाख्यानाऽसङ्गतिरिति भावः ॥ भाष्ये

स्थानित्यादिः । (कै)

स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ ॥ “करणम्” आभ्यन्तरप्रयत्नः ॥

उत्तरयति

स्वरितस्यार्धऋखोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरावूर्ध्वमुदात्ता-
दनुदात्तस्य स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ वा ॥

स्वरितस्यार्धऋखोदात्तादी उदात्तस्वरितपरस्य 'सन्नतरः' (१ । २ ।
४) इत्येतस्मात् सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः
(८ । ४ । ६६) इत्यतः कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति
सिद्ध्यर्थम् । स्वरितादिति सिद्ध्यर्थं स्यात् । स्वरितात् संहिताया-
मनुदात्ताणाम् (१ । २ । ३९) इति । “इमं मे गङ्गे यमुने श्रुतुमि” ।
क तर्हि स्यात् । यः सिद्धिः स्वरितः । कार्यं (६ । १ । ८५) देव-
दत्तयज्ञदत्तौ ॥ स्वरितोदात्तार्थं च । वा । स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव

तेन “स्वरितात् संहितायामनुदात्ताणाम्” (१ । १ । ३९) इत्येकश्रुतौ
विधीयमानायास् “उदात्ताद्” इति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन स
शब्दात् स्वरितात् परेषां गङ्गे प्रवृत्तीनाम् आसन्नितत्वादननुदात्ताणामेक-
श्रुतिर्भवति । क तर्हि इति (भा) । आश्रयात् सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यती-
त्यभिप्रायः । कार्यमिति (भा) । अथ “तित्स्वरितम्” (६ । १ । ८५)
इति स्वरितत्वं तत्र सिद्धमित्यपैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति (भा) ।
स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आद्यमिकस्यासिद्धत्वान्न प्राप्नोति ।

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्षम् । १ । २ । ३२ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

व्याकरणं नामेति ॥ (भा)

छन्दः शास्त्रेषु । (भा)

प्रातिशाख्यश्रिचादिषु ॥

अभिविनीतः । (भा)

श्रिचितः ॥

उपलब्ध्या । (भा)

व्युत्पत्त्या ॥ एवं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह

कर्त्तव्यम् । “न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः” (१ । २ । ३०)
इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । सुब्रह्मण्योमिन्द्र
आगच्छ ॥ स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थम् । वा । स्वरितोदात्ताच्चा-
स्वरितार्थम् । तत्रैव कर्त्तव्यम् । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ ॥
स्वरितपरसन्नतरार्थं च । वा । स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्त्त-
व्यम् । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (१ । २ । ३०) । माणवक-
जटिलकाध्यापक न्यङ् (६ । २ । ५३ ॥ ८ । २ । ३) । क्व तर्हि
स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । माणवक जटिलकाभिरूपक क्व (५ ।

सुब्रह्मण्योमिति (भा) । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययः तिच्चात् स्वरितः ।
ततश्चावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात् स्वरितः । ततः “ओमाङोश्च”
(६ । १ । ६५) इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एव तस्य सिद्ध-
त्वादुदात्तत्वम् । “सुब्रह्मण्यायाम्” (१ । २ । ३०) इति च स्वरूपमेव
गृह्यते न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्ताच्च इति (भा) । “आगच्छ”
इत्यत्र गणव्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित”
(८ । ४ । ६६) इति वणव्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङिति

(अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋत्वम् । १। २। ३२।)

यद्येवमिति ॥ (भा)

ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधने-
ऽपि तत्स्थाने यणोऽभावात् “उदात्तस्वरितयोर्यण” (८। २। ४)
इत्यत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह

आक्षिप्यत इति । (कै)

तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

सत्यपीति । (कै)

३। १२॥ ६। १। १८५) । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य । वा । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तवचनं (देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ । देव-
ब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।
देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥) ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ।
यद्येतज्ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति ।
न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ।
किं तर्हि परमेतत् काण्डमिति ॥

(भा) । “न्यधी च” (६। १। ५३) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्त
“उदात्तस्वरितयोर्यणः” (८। २। ४) इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात्
पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति (भा) । लिङ्गात् पाठक्रमबाधने
क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वादननुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं
स्यात् । यद्येतदिति (भा) । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत
इत्यर्थः । न ब्रूम इति (भा) । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत
इत्यर्थः ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋणम् । १। २। ३१ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

प्रयोजनविशेषाभात् गौरवं न दोषायेति भावः ॥ भाष्ये

ऊर्द्धमात्रमिति । (भा)

तात्त्वादिषूर्द्धदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः ॥ उदात्तादे-
रुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह

‘उदात्त इत्यादेरिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् अन्तोदात्तस्यापि ॥ एवं भूतः अन्वाख्यानं न
दृश्यते इति यदुक्तं तत्परिहरति

न केवलमिति । (कै)

“उच्चैरुदात्त” इत्यादिकमपि तादृशमिति भावः ॥ भाष्ये
“इदम्” इत्य“उच्चैरुदात्त” इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः ॥

आकरप्रक्षेप इति । (कै)

तदभावे अर्द्धद्वयोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता स्यादिति भावः ॥
आङ्द्वयमारम्भाभिविध्योरिति तत्फलितमाह

द्वयं नवेति ॥ (कै)

तेन मे शब्दादिति । (कै)

फिट् खरेणेदमोऽन्तोदात्तत्वाद् इमम् इत्येकादेशखरेणान्तो-
दात्तम् । ततो मे शब्दस्य “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” इत्यनुदा-

१ “उदात्तादेः” इति पाठ उपलब्धकैरटपुस्तकेऽस्ति ॥

२ अ ८ । पा १ । सू १८ ।

अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धं खम् । १। २। ३२ ।)

तत्वे “इममि”त्युदात्तात्परत्वेन “उदात्तादनुदात्तस्य” इति
स्वरितत्वं ततो “गङ्गे” प्रभृतीनाम् “आमन्वितस्य” इत्याष्टमिक-
त्वेन निहतागामेकश्रुतिः ॥

अत्र तिदिति । (कै)

तदेकादेशोऽपि आन्तरतम्यात् स्वरितः । करोतेर्ण्यतिकार्यम् ।

तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तौ इति “आमन्वितस्य च” इति निह-
तम् ॥ भाष्ये

इन्द्र आगच्छेति । (भा)

आङुदात्तः । गच्छेति निहतम् । तत “उदात्तादनुदात्तस्य”

१ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिस्तोमं . सचता परुष्या ।
असिक्का मरुद्वधे वितस्तयार्जीकीये ष्ट्युद्या सुषोमया । ८ । ३ ।
६ । १० । ६ । ७५ । ५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्या स्तोममासेवध्वमसिक्का
च सहमरुद्वधे वितस्तया चार्जीकीय आष्ट्यु हि सुषोमया चेति
समस्तार्थः । अथैकपदनिवृत्तम् । गङ्गा गमनाद् यमुना प्रयुवती
गच्छतीति वा । सरस्वती सर इत्युदकनाम सत्तस्तदती । शुतुद्रौ
शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी आ शु तुमेव द्रवतीति वेशवतीं परुष्या-
त्याहुः पर्ववती कुटिकगामिनी असिक्काशुक्लासिता सितमिति वर्णनाम
तत्प्रतिषेधोऽसितं मरुद्वधाः सर्वा गद्यो मरुत एना वर्जयन्ति
वितस्ता विदग्धा विवृद्धा महाकूजार्जीयां विपाडित्याहुः ऋजीक-
प्रभवा वर्जुगामिनी वा विपाड् विपाटनादा विपाशनादा विप्रापनादा
पाशा अस्यां अपाशयन्तवसिष्ठस्य सुमूर्धतस्तस्माद् विपाडुच्यते ॥

२-५ अ ८ । पा ४ । सू ६६ ॥ ३-४ अ ६ । पा १ । सू १६८ ॥

(तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक् । १। २। ३२।) (अ. १। पा. १। आ. १)

इति गकाराकारः स्वरितः तस्यानेनोदात्तः । इन्द्रेति “आमन्वितम्”
आद्युदात्तं द्वितीयोवर्णं “उदात्ताद्” इति स्वरितः तस्याप्यनेनो-
दात्तः ॥

स्वरित एवेति । (कै)

१“एकादेश उदात्तेन” इत्यत्र “अनुदात्तस्य” इत्यनुवृत्तेः स
नेति भावः । न च इको गुणेति सूत्रे १“एङिपररूपम्” इत्यचर-
पग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश एव यथास्यादिति फलमुक्त-
मिति अत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् ।
२“हज्वत्क्रोष्टुः” इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन स्वरस्य रूपत्वाभावात् ॥
ननु ४“सुब्रह्मण्यायाम्” इति निगदाभिधानादयमेव विषयो न
युक्त इत्यत आह

सुब्रह्मण्यायामिति । (कै)

स्वरितस्य तदुदात्त इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्ये-
तेत्यर्थः ॥

उदात्तत्वे कृते इति । (कै)

५“न सुब्रह्मण्यायाम्” इत्यनेन । उत्कर्षे तस्यासिद्धत्वात् कश्च-
न्दाकारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (तस्यादित उदात्तमर्द्धऋक्सम् । १। २। ३२ ।)

न्यधी चेति । (कै)

अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येतत् पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूचार्थः ॥ ^१“न्यङ्स्वरौ स्वरितौ” इति फिट् सूचमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः ॥ “क” इत्यत् प्रत्ययान्तत्वात् स्वरितम् ॥

देवब्रह्मणोरिति । (भा)

अनयोः “सुब्रह्मण्या” निगदान्तर्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनाऽनुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्माण इति चामन्विताद्युदात्तः । शेषनिघाते “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितः । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमाचक्षापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । “न सुब्रह्मण्ये”ति विहित स्वरितोदात्तगकारात् परत्वेन इन्द्र आगच्छ इत्यादौ ककाराकारस्याष्टमिकः स्वरितः स्यादिति उत्कर्ष एव शायत इति बोध्यम् ॥ असिद्धकाण्डे पठनमेव ^२“संनिवेशान्तरम्” ॥ न च देव ब्राह्मणोरित्यचाऽऽप्रयाऽसिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षद्वारैव तत् सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥

१ फिट् सू-७४ ।

२ अ १। पा २। सू ३७ ।

३ कै ॥

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३३ ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः (पा)

इत्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह

१. किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणम् “एकवचनं सम्बुद्धिः”
(१ । ३ । २६) आहोस्विदन्वर्थग्रहणं संबोधनं सम्बुद्धिरिति । किं
चातः । यदि पारिभाषिक्या देवा ब्रह्माणाः । अत्र न प्राप्नोति ।
अथान्वर्थग्रहणं न दोषः । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरिय-
मेकश्रुतिरुदात्ताहोस्विदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम्
“उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” (१ । २ । ३५) इत्याह । कथं ज्ञात्वा
ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ॥ यदि
तर्हि नोदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते । यदयम्
“उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” (१ । २ । ४०) इत्याह । कथं
ज्ञात्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत् सप्तस्तावत् सप्ततरः
इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तर्काजं
क्रियते ॥ अपर आह । किमियमेकश्रुतिरुदात्तोतानुदात्ता ।
उदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयम् “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” इत्याह ।
कथं ज्ञात्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्टोच्चैस्तरामित्ये-
तद्भवति । यदि तर्हि उदात्तानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं
ज्ञायते । यदयम् “उदात्तस्वरितपरस्य सप्ततरः” इत्याह । कथं
ज्ञात्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । सप्तं दृष्ट्वा सप्ततर इत्येतद्भवति ।
त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तस्वरा भवन्ति । उदात्तः । उदात्ततरः ।
अनुदात्तः । अनुदात्ततरः ॥ स्वरितः । स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन
विशिष्टः । एकश्रुतिः सप्तमः ॥

२ अ २ । पा ३ । सू २६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८९

(अ. १। पा. २। आ. १)

(एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १। २। ३३ ।)

कचिमेति ॥ (कै)

अकचिमग्रहणं समर्थान्भवतौत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति

न हीति ॥ (भा)

ननु कचिमग्रहणेऽपि महासंज्ञावशात् दूरात् सम्बोधनार्थकैक-
वचनान्तस्येत्यर्थोऽत्राभोऽत आह

व्याप्तिश्चेति ॥ (कै)

अस्याः स्वरान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उदात्तेति ॥ (कै)

उच्चैस्तरामिति । (कै)

तेनोदात्तमाचस्य विधानात् पचे · एकश्रुतिश्च विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । (भा)

ज्ञापकाभ्यां कर्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं
प्राप्यत इत्यर्थः ॥

मध्यम् (भा)

इत्यस्य “अन्तराक्षम्” इति व्याख्या ॥

हरतेरिति । (कै)

व्यापारद्वयार्थत्वात्

“प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाऽऽर्द्धिकर्मणाम्” ।

इति वचनाच्च ॥ स्वरितादिशेषं दर्शयितुमाह

(एकश्रुति दूरात्सम्बद्धौ । १। २। ३३ ।)

(अ. १। पा. २। षा. १)

क्षीरेति ॥ (कै)

सति चेति । (कै)

वौषट् व्यतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्य-
योपपत्तिरिति भावः ॥ एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षासुपपत्ति-
माशङ्क्यदृष्टान्तेन साधयति

यथेति । (कै)

अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरिताद्विशेषः । तेनैवोभयरूप-
तेति बोध्यम् ॥ एवं च “सन्नतर” एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ॥
सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्तरौ एकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवाति-
शयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया

अनुदात्तेनेति । (कै)

उदात्तस्वरितंपरत्वे इत्यर्थः ॥

कस्य चिदिति । (कै)

तदपरस्येत्यर्थः ॥

सुतस्त्विति । (कै)

तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा स जायते तदेत्यर्थः ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १। २। ३७।)

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

१। २। ३७॥

नचाचोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह

ओमिति । (कै)

अभ्यादानपदेनायज्ञकर्मोच्यत इति भावः । अत एव जपेपि तं
सुतमेव जपन्ति । अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु वृत्तिः । तद्वीत्या त्वच
प्राप्तिरेवनेति बोध्यम् ॥ “स्वरितस्य तूदात्त” इत्यंशस्योदाहरणा-
न्तरं प्रसङ्गादाह

१ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः । वा । सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो
भवति । सुब्रह्मण्योम् ॥ आकार आख्याते परादिष्व । वा । आकार
आख्याते परादिष्वोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ । इकि आगच्छ ॥
वाक्यादौ च द्वे द्वे । वा । वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्ते भवतः । इन्द्र
आगच्छ । हरिव आगच्छ ॥ मघवन् वर्जम् । वा । आगच्छ मघवन् ।
सुत्यापराणामन्तः । वा । सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । इहे
सुत्याम् । त्यहे सुत्याम् ॥ असावित्यन्तः । वा । असावित्यन्त उदात्तो
भवति । गार्ग्यो यजते । वात्स्यो यजते ॥ अमुष्येत्यन्तः । वा । अमुष्ये-
त्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ।
वा । स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवत्यन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ।
वात्स्यस्य पिता यजते ॥ वा नामधेयस्य । वा । वा नामधेयस्य
स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देवदत्तस्य
पिता यजते ॥

(न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

इन्द्र आगच्छेति ॥ (भा)

इन्द्रशब्द इति । (कै)

हरिवच्छब्दस्योपलक्षणम् ॥

हरिव इति । (भा)

१“मतुवसोः” इति कः ॥

अनन्तरेति । (कै)

इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द इत्याद्यनुपदोक्तयेति भावः ॥ एत-
न्निमित्तःशेषनिघातस्तु न । अस्या असिद्धत्वात् ॥ भाष्ये

द्वे द्वे इति । (भा)

वर्णरूपेत्यर्थः । “श्वः सुत्याम् आगच्छ मघवन्नि”ति वाक्यं तत्र
श्वःशब्दोनिपातत्वादुदात्तः । सुत्याशब्दः “१संज्ञायां समञ्जे”ति
क्यवन्तोऽन्तोदात्तः । तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते ॥

निघातविधानादिति । (कै)

पूर्वककारस्याप्यनुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्या “२स्वरितस्य तूदात्त”
इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । तत “४एकश्रुति दूराद्” इत्येकश्रुतिः
तत्रेति तत्त्वम् ॥

सुत्याशब्द इति । (कै)

१ मतुवसा क सम्बुद्धौ कन्दसि । ८ । २ । २ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू ६६ ॥ ३ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

४ अ १ । पा २ । सू ३३ ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ।)

सर्वनामकार्याभावाद्वज्रौहित्वनिश्चयः श्वः शब्दस्थाने द्यौहे
इत्याद्यूहः ॥

इदमिति । (कै)

अग्निमाष्ययेवम् ॥

स्यान्तस्य (भा)

इत्यनेन उपोत्तमान्योदात्तयोः समुच्चयः ॥

१ देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १। २। ३८ ॥

भाष्योक्तम् “एके” इति व्याचष्टे

ये इति । (कै)

१ देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके । वा । देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति ।

देवा ब्रह्माणः । देवा ब्रह्माणः ॥

२ ये देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाज्जस्तदा हि पूर्वस्या-

मन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेष-

निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तः क्रियते, यदा तु देवाः

ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विशेषवचने

बहुवचनम् (सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ।

इह कस्मान्नभवति ब्राह्मण वैयाकरण । बहुवचनमिति वक्ष्यामि ॥)

इति पक्षे विद्यमानत्वाद् “आमन्त्रितस्य” (८ । १ । १६) इति

निघातस्य सिद्धत्वान्नेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतमेदप्रदर्शनार्थम्

“एक” इत्युक्तम् ॥

ये आस्ते इत्यर्थः “एके” इत्युक्तिर्नविभाषायद्वयानुवृत्तिज्ञता
किन्तु ब्रह्मनंग्रे सूचारभावैयात्यवोधिकेति भावः ॥

तदा हि । (कै)

वैयधिकरण्ये हि ॥

अविद्यमानत्वादिति । (कै)

“आमन्त्रितं पूर्वम्” इत्यनेन ध्वनितम् ॥ मतान्तरं दर्शयितुमाह

यदात्विति ॥ (कै)

नानेनार्थ इति । (कै)

“ब्रह्माण” इत्यत्र अनुदात्तार्थनेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव ।
भाष्येत्वेवं योजना देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन् शब्दस्यानेनानुदात्तत्वमेके
वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे “दे” इत्येक
एवोदात्तः । वैयधिकरण्यवादिनान्तु “दे” “ब्र” इति च द्वयमुदा-
त्तम् इदमेव ध्वनयितुं द्विः पाठ उदाहरणस्येति बोध्यम् ॥
केचित्तु वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वे मानाभावाद् इदं चिन्त्यम् ॥ किं
च पक्षे विद्यमानस्यापि सत्त्वेन ब्रेत्यस्योदात्तस्यायिमस्यानुदात्तस्य च
श्रवणाय सूत्रमावश्यकमेव भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिफलकमेव । तथाच
पक्षे आमन्त्रितस्वरैणाद्युदात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य चान्तोऽने-
नानुदात्तस्वरितस्य तु उदात्तः इत्यस्यायमपवादः । “सु त्यु”
तत्रानुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्तोऽप्युदात्ते “एकश्रुति-

१ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ३३ ॥

(अ. १। पा. २। आ. १) (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६ ।)

दूरात्” इत्येकश्रुतिः अत एवैकश्रुतीति सूत्रे संबुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे देवा ब्रह्माण इत्येकश्रुतिरुक्ता भाष्ये ॥ इदं च सूत्रं वृत्तावेवं व्याख्यातम् । “सुब्रह्मण्यायां” देवा ब्रह्माण इति पठ्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्यानुदात्तो विधीयते इति । एकश्रुतिसूत्रोदात्तं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मण्यानिगदस्थातिरिक्तमेवेत्यत्र न नाममित्याहुः ॥

‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १। २। ३६ ॥

सङ्ख्याया इति । (कै)

“अनुदात्तानाम्” इति पदोपात्तव्यक्तिगताया इति शेषः । उपात्तस्याविवक्षा कारणाभावादिति भावः ॥ संख्येयप्रधानत्वे द्व्येकेषामिति स्यादत आह

१ अ १ । पा २ । सू ३७ ॥

२ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् । वा । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आभिवेश्यः । पठति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । वज्रवचनेन निर्देशः क्रियते तेन वज्रनामैकश्रुत्यं स्याद्व्येकयोर्न स्यात् ॥ नैष दोषः । नात्र निर्देशस्तत्त्वम् । कथं पुनस्तेनैव नामनिर्देशः क्रियते तच्चातन्त्र्यं

(स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३६ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

द्वित्वमिति ॥ (कै)

नन्वेवं संख्याया ऐकश्रुत्यविधानायोगात् षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह
तेनेति । (कै)

अनुदात्तद्वित्वादौ सति तदधिकरणभूतानां ऐकश्रुत्यं वक्तव्य-
मिति भाष्यार्थः ॥

स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्दोषी च । नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्त्तव्य इति । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं स पलालं स तुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुष-
पलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् स शकलान् आहरति नान्तरीयकत्वात् ॥ स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् बहुवचनेन निर्देशः क्रियतेऽविशेषेनैकश्रुत्यम् ॥

अविशेषेनैकश्रुत्यमिति चेदुद्भवहितानामप्रसिद्धिः । वा । अविशेषे-
नैकश्रुत्यमिति चेदुद्भवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति । “इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति शुतुद्रि” (ऋ-सं ८ अ-१० म ७५-५) ॥ अनेकमपीति
तु वचनात् सिद्धम् । वा । अनेनाप्येकमपि स्वरितात् परं संहि-
तायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।
यथा न्यत्समेवास्तु । ननु चोक्तं स्वरितात् संहितायामनुदात्ताना-
मिति चेदुद्भोक्तयोरैकश्रुत्यवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धि-
रिति । नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अनुदात्तस्य
चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृती-
नामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिष्वेकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्य-
परिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वोक्तयोरपि भविष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६

(अ. १। पा. २। आ. १) (खरितात्संहितायामनुदात्ताणाम् । १। २। ३६।)

‘तन्त्रशब्दविति । (कै)

विवक्षितत्वव्यञ्जणं प्राधान्यम् ॥ भाष्ये

नाचेति । (भा)

अनुवादस्थले इत्यर्थः । व्याप्तिन्यायस्याविवक्षा हेतुरिति बोध्यम् ॥
विमार्थकान्तराशब्दात् भवार्थे क्वो १गहादित्वात् । स्वार्थे कः ।
नञ्समासः । नञोपाऽभावश्च २पृषोदरादित्वात् । नान्तरीयकशब्दे ॥
ननु बहुत्वसंख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्वहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत
आह

‘शब्देति । (कै)

शब्दकृतः संस्कारः तदुच्चारणकृतमदृष्टं तदर्थमित्यर्थः । सौवं
बहुवचनं इति तात्पर्यम् ॥

‘न कार्य्येति । (कै)

शब्दानां कार्य्यमर्थोपस्थितिः सा प्रकृते नविवक्षितेत्यर्थः ॥ स
शस्क्रानिति पाठः ॥

व्यवधानादित्यर्थः, इति । (कै)

बहुत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यात् परिभाषाबाधः इति भावः ॥

१ तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची यथा गृहं संमार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते
अथेहापीत्यर्थः ॥

२ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥ ३ अ ६ । पा ३ । सू १०६ ॥

४ शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्य्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥

५ उपलब्धकैयटपुस्तके “न तु कार्य्य” इति ‘तु’ शब्दघटितः पाठोऽस्ति ।

(स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३६ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. १)

योगारम्भ इति । (कै)

एकशेषसूचारम्भे इत्यर्थः ॥ एकशेषेऽपि चिप्रभृतिष्वेव स्यात् ।

अत आह

वर्गचयेति । (कै)

तात्पर्यवशात् भिन्नसंख्याकलितेत्यर्थः ॥

जातेः (कै)

अनुदात्तत्वजातेः । व्यक्तिद्वारापरत्वं कार्यसम्बन्धश्चेति बोध्यम् । तत्राव्यवहितव्यक्तिदारैव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् । इदं चिन्त्यम् । एकैकव्यक्तिव्यङ्गत्वाज्जातेस्तद्व्यक्तिदारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यङ्गायाः । किं च १“आर्धधातुके” इति सूत्रस्य भाष्याद्व्यक्तिदारकं परत्वादिजातेर-युक्तमिति निरूपितं “२हलन्ताच्च” इति सूत्रे तस्मादेकशेषप्रत्याख्यानेऽपि भिन्नसंख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तन्त्रभिन्नसंख्याकलितार्थकप्रातिपदिकानां वा “४जात्याख्यायाम्” इत्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे ॥ ननु वर्गचयोपादानेनैकशेष-करणादेवमपीत्याद्यनुपपन्नमत आह

“सहविवक्षायामिति । (कै)

एकया क्रियया गुणेन चानेकस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः ॥ षष्ठामित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहणमधिकमत आह

१ योगारम्भपक्षे वर्गचयोपादानेनैकशेषः क्रियते ॥

२ अ २ । पा ४ । सू ३५ ॥

३ अ १ । पा २ । सू १० ॥

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

५ सहविवक्षायामेकशेषविधानात् समुदितानां कार्यप्रसङ्गः ॥

महाभाष्यप्रदीपेद्व्योतः ।

६१

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ।)

प्रभृतीति ॥ (कै)

एकशेषवाक्ये । (कै)

एकशेषविग्रहवाक्ये ॥

निर्देश एवेति । (कै)

बोध एवेत्यर्थः ॥

यथेति । (कै)

तत्रेव मातापितोः आह्वं कुर्यात् इत्यत्रेवात्रापि निर्देश एव
सह विवक्षा इत्यदोषः ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ॥

अपृक्तग्रहणेऽचराधिक्यादाह

पदद्वयेति । (कै)

अपृक्तमित्यखण्डमिति भावः ॥ युवापत्यसंप्रत्ययार्थत्वात् एस्य
कथं सामर्थ्यमत आह

१ प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनु-
दात्ता गृह्यन्ते ॥

२ निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्तयज्ञ-
दत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम् इत्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥

३ अपृक्तसंज्ञायां ह्रस्वग्रहणं स्वादिलेपे ह्रस्वोऽग्रहणार्थम् । वा ॥

४ पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः ॥

६२ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अष्टक एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

१लुगपेति ॥ (कै)

अण एव । (कै)

१“तस्यापत्यम्” इति सामान्यविहितस्य ॥

प्राप्तस्येति । (कै)

अणपवादत्वेनेति शेषः । तदेवं णस्य लुगभावं प्रसाध्यल्यहण
इवाल्यहणेऽपि त्रीण्येव पदानौति पञ्चदशसाम्यमित्याह भाष्ये

१तानीति । (भा)

अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यकिञ्चित्करमिति सूचितम् ॥
ननु प्रत्ययेनास्ति विशेष्यमाणे तदन्तविध्यभावात् कथमत्र प्राप्तिरत
आह

प्रत्ययस्येति । (कै)

व्याप्तिन्यायेनालेव विशेषणमिति भावः ॥ ननु “वेरपृक्तस्य”
इत्यत्रानुनासिकः परो यस्तस्य वेर्लोप इति वक्ष्यते इति कथं द्वौ
प्राप्तिः । अत एवास्य अत इत्वं न इत्यत आह

इदं त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अस् चेति । (भा)

केवलात्मक इत्यर्थः ॥

१ लुगपवादो णो विज्ञास्यतेऽन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे ण विधानमन-
र्थकं स्यादित्यर्थः ॥

२ अ. ४ । पा. १ । सू. ६२ ॥

३ तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । भा ॥

४ अ. ६ । पा. १ । सू. ६७ ॥

अन्यश्चेति । (भा)

समुदायात्मक इत्यर्थः ॥

१अयं साम्प्रतिक इति । (भा)

१“वेरपृक्तस्य” इति सूत्रे उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय हल् इत्यत्र सौत्रो मतुप् लोप इति भावः ॥

हलः प्राधान्यादिति । (कै)

संज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेशार्थप्रतिपत्तेरसंजातविरोध-
न्यायेन तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः । किं च शास्त्रस्याप्यविष-
यतापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

किं न गौणीति । (कै)

क्लिष्टेत्यर्थः ॥

१किमनेनेति । (कै)

“वेरपृक्तस्य” इत्यस्य लक्ष्यानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे
इत्यर्थः ॥

तिलोपः स्यादिति । (कै)

आगमविशिष्टस्य तित्वात् हलन्तत्वेनापृक्तत्वाच्च याट् इत्यस्य

१ अयं साम्प्रतिको विश्वम् इति किंवादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रा-
ऽपृक्तसंज्ञायां हल्यग्रहणेन हल्वान् गृह्यते । यथा गुरोश्च हल
इत्यत्र गुरुमान् ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

३ किंवादयोऽपि हलन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोऽपीति किमनेन
व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः ॥

(अष्टक एकाल्प्रत्ययः । १। २। ४१ ।)

(अ. १। पा. २। आ. १)

लोपः स्यादित्यर्थः ॥ अत्र पक्षे ^१“हल्ग्याब्” इति सूत्रे हल्ग्रहणं नास्त्येवेति भावः ॥

^१अल्ग्रहणे त्विति । (कै)

तदुपादानसामर्थ्येन तदन्तविध्यभावादिति भावः ॥

ज्ञापित इति । (कै)

एवं चात्र जातिग्रहणशंकाकरणार्थैकग्रहणं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः ॥

पुनरिहेति । (कै)

युगपदेव विनिगमनविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः ॥

^२वृद्धिरादैजिति । (पा)

अस्य तत्त्वं तत्रैवोक्तम् ॥

व्यवस्थापितमिति । (कै)

मयेति शेषः ॥

१ अ ६। पा १। सू ६८ ॥

२ अल्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्वर्णितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो “निपात एकाजनाड्” (१। १। १४) इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अष्टकप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् ॥

३ “वृद्धिरादैच्” (१। १। १) इत्यत्रास्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थसामान्यात् परिभाषा संज्ञात्वेन व्यवक्रियते इत्यदोषः ॥

(अ. १। पा. २। अ. १)

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२।)

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२॥

समासैकार्थत्वादिति । (भा)

वार्त्तिके ममासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ पर्याय-
व्यावृत्त्यर्थं

भिन्नेति । (कै)

१ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वाद-
प्रसिद्धिः । वा । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्
समासस्यैकार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो
नामानेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ॥ सिद्धं तु पदसामानाधि-
करणात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तत्पुरुषः समानाधिकरण-
पदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथा न्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः
कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वात् प्रसिद्धिरिति । नैव दोषः ।
अयं तत्पुरुषोऽस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्थमेक-
विभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तत्पुरुषार्थानि पदानि
तत्पुरुष इति । तद्यस्तादर्थ्यात् ताच्छब्दं तस्येदं ग्रहणम् ॥

२ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामा-
नाधिकरण्यमुच्यते ॥

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२।)

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः ॥ वस्तुतः
पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरणस्येष्टताया “^१नामन्विते
समानाधिकरणे” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् ॥

“गौरश्च” इत्यादौ तद्भाष्ये

एकस्मिन्नर्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । (भा)

तत्पुरुषसंज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक एकोपस्थितेरित्यर्थः ।
यद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुष-
‘मात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः । सामानाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्-
पर्यम् ॥

तत्पुरुषत्वमिति । (कै)

समीसादिसंज्ञासमुदाय निवेशिनीति भावः ॥ ननु एकपद-
लैकविभक्तित्वयोः पौनरुक्तमित्यत आह

^२पदशब्देनेति । (कै)

पदतदर्थयोरभेदोपचारादिति भावः ॥

१ नामन्विते समानाधिकरणे । ८ । १ । ७३ । इह कस्मान्न
भवति । अग्नेय देवि सरस्वति इडे काव्ये विह्वये एतानि ते अग्नेय
नामानि । योगविभागः करिष्यते । नामन्विते समानाधिकरणे
सामान्यवचनम् । ततो विभाषितं विशेषवचन इति ॥

२ पदशब्देनार्थोच्यते । एकार्थमित्यर्थः ॥

(अ. १। पा. २। अ. १)

(तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १। २। ४२ ।)

‘अथवेति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्त्यपेक्षसूत्ररपदादिव्यवहार इति भावः ॥ नन्वेक-
विभक्तौति पुनरुक्तमत आह

‘एककारकत्वमिति । (कै)

विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः ॥

तद्यः (भा)

इत्यादि भाष्ये

ताच्छब्दम् (भा)

इति स्वार्थे व्यञ् । “तत्” ततो हेतोर्मुख्यार्थे समानाधि-
करणासंभवाद्धेतोर्यस्तादर्थ्यात्तच्छब्दः तस्येदं ग्रहणमित्यक्षरार्थः ।
यदा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दं तच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः ॥

‘अन्तरङ्गनित्विति । (कै)

अर्थनिवन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गन्यायस्तत्पुरुषशब्द-
मात्राश्रयगौणमुख्यन्यायात् प्रवल इति भावः ॥ ननु तत्पुरुषार्थ-

१ अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ऐकपद्यमुच्यते ॥

२ एककारकत्वमित्यर्थः ॥

३ तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं वह्निरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्त्तिप-
दानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः
परिमृह्यते तेन समासावयवानामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते
समुदाये च वाक्यपरिसमाया पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न
तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता एकसंज्ञाधि-
कारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति ॥

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पदानां कर्मधारयसंज्ञास्वाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात् । इत्यते
च तस्य इत्यत आह

समुदाये चेति । (कै)

समानाधिकरणपदम् अर्ग आद्यजन्तु नाश्रितं तादृशानामपि
गौणत्वाद् ॥

वाधा मा भूदिति । (कै)

“तत्पुरुष” इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको वाधो माभूदित्यर्थः ।
समानाधिकरणः कर्मधारयश्च इति तु सुवचम् “द्विगुणे”ति
वत् ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

१ । २ । ४३ ॥

समासे किमिति । (कै)

समासे इति सप्तमीनिर्देशात् समासे विद्यमानं प्रथमान्तमिति
सूत्रार्थं मत्वा वार्त्तिकारम्भ इत्याशयः ॥

१ द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

२ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
समासे संज्ञाप्रसिद्धिः । वा । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति
चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समास उपसर्जनसंज्ञायाः अप्रसिद्धिः ।

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

तत एवेति । (कै)

समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् ।

न तु समासे किं चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥

अन्तर्वर्तिन्येति । (कै)

समासे विद्यमानाद् यतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टशब्दस्येति । (कै)

तच्चानिष्टमिति भावः ॥

प्रथमान्तमिति । (कै)

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् ॥

मुख्यार्थासम्भवादिति । (कै)

निर्दिष्टग्रहणोपवृंहितसमासग्रहणस्य मुख्यार्थाऽसम्भवादिति
अर्थः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या यत् समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टं
तन्निरूपितकार्यं एव तदुपसर्जनं स्यादत आह

न हि कष्टादीनां समासे (२। १। २४) प्रथमां पश्यामः ॥ सिद्धन्तु
समासविधाने वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने
प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तुर्हि वक्तव्यम् ।
न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ।
तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भवति (“भविष्यति” इति पाठोऽपि दृश्यते ॥) समा-
सार्थं शास्त्रं समास इति ॥ यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युप-
सर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः (“अन्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः” इत्यपि दृश्यते) । वा ।
यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

निर्देशापेक्षयेति । (कै)

ईदृशप्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेति भावः ॥

सत्युपेति । (कै)

परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वन-
यितुं भाष्ये “श्रित” पदोपादानम् ॥ अवयववृत्त्या सर्वनामादि-
पदैरिवानेनाभीष्टार्थालाभादाह

लोके चेति । (कै)

संज्ञामहत्त्वमेतत्पदरूपार्थभूतलौकिकार्थापरित्यागे हेतुरिति
भावः ॥ अप्रधानस्यैव संज्ञित्ये ऽव्याप्तिः शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (कै)

प्राप्नोति । राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे
द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति
(१। २। ४८ ॥ २। २। ३०) ॥ सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति
वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति
तदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
उपसर्जनमिति (“हि” इति पाठोऽप्यस्ति) महती संज्ञा क्रियते ।
संज्ञा च नामयतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ।
तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञा-
येत् । अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दा-

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पुरुषव्याघ्र इति । (कै)

इदमुदाहरणं चिन्त्यम् “परवस्त्रिङ्ग” सूत्रस्यतत्पुरुषग्रहण-
प्रत्याख्यान परेण भाष्येण तस्योत्तरपदप्रधानता सूचनात् ॥ ननु
संज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजकाभावेऽत आह

प्रथमानिर्देशेति । (कै)

पूर्वापराधरोत्तरम् अर्धमिति । एतेन प्रदेशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यव-
हारोपपत्तौ संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विभक्तिकस्योच्चा-
रणासम्भवात् प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तत् सामर्थ्यं
चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

प्रधानमुपसर्जनमिति च

सम्बन्धिशब्दौ इति । (भा)

तत्र “अप्रधानम्” इति दृष्टान्तार्थं तदुपसर्जनशब्दस्तत्प्रति-
द्वन्द्वप्रधानार्थकत्वात् “सम्बन्धिशब्द” इति भावः ॥ तदाह

१ परवस्त्रिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

वेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुप-
सर्जनसंज्ञं भवतीति ॥ अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योप-
सर्जनसंज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति (२। २। ८) ॥
षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्व उक्तम् । वा । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः
समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति (२। २। ३०) ॥

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

यं प्रति यदिति । (भा)

समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदा-
भिन्नमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्यासत्त्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं
तन्निरूपितमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । इत्थोऽपि
नायं प्रत्यप्रधानत्वं तद्वटितसमासोत्तरपदभूतस्यैव इत्थविधानात् ॥
परेतु “यं प्रति” इत्यादिभाष्यस्थायमर्थः । समासशास्त्रे यन्निरू-
पितं यस्याप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनम् इति समासशास्त्रे च
सहार्थतृतीयार्थापेक्षया प्रथमान्तार्थस्याप्रधानत्वमिति तं प्रत्येव
तदुपसर्जनम् । यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपम् प्राधान्यं तृतीयान्तार्थस्य
तथापि तत् समभिव्याहतप्रथमाद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकम-
प्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते । अत एव समकक्षयोर्मध्ये एकेन
सह त्वया गन्तव्यमित्युक्ते परस्य दुःखं दृश्यते पूर्वकायासिद्ध्या
कैयटोक्ततदाश्रयणमशक्यमित्याहुः । इत्यभिप्रायेण भाष्ये

अथ यचेति । (भा)

एवं न चेदमकृतं भवेदुपसर्जनं पूर्वमित्यर्थस्याभिन्न इति कृत्वा
प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥ यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं
परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । राज्ञः कुमार्याः । राजकुमार्याः
“गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१ । २ । ४८) इति ऋसत्वं प्राप्नोति ।
उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवस्त्रिकमिति शब्दशब्दार्थाविति ।
(परवस्त्रिकमिति शब्दशब्दार्थौ । वा । परवस्त्रिकमिति शब्दः)

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ३३।)

“परिहारान्तर” इत्यादिकैयटस्त्रिण्य एव । उपसर्जनसंज्ञा-
प्रयोज्यत्वं पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरण-
प्रत्याख्यानमनुवदति

तच्च हीति । (कै)

एवं हि तच्च भाष्यमुपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थं न वा
निष्ठादर्शनात् ॥ अथ यच्च द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात् तच्च प्रधानस्य
पूर्वनिपातो न भवतीत्याशङ्कायां

षष्ठ्यन्तयोः समासे (भा)

इत्यादि ॥

अनिष्टेति । (कै)

नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते 'गव्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्
इह तु पुरुषराजेति प्रयोगो न दृश्यते इति । किं तन्निवृत्त्यर्थम्
यत्नेनेत्यर्थः ॥ अबुधबोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाशंकितस्य राज्ञः

१ गाव्यादि-।.इ ॥

शब्दार्थावति दिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ऋस्वत्वमातिदेशिकस्य
अवयवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि । दत्ता च कारीषगन्धा च दत्ता-
कारीषगन्धे । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायणी । दौ
य्यडौ दौ ष्यौ च प्राप्तः (४। १। ७८-१७) । स्ताम् । पुंवद्भावे-
नैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति (६। ३। ३५) ॥ इदं तर्हि । दत्ता च
युवतिश्च । दत्तायुवती । दौ तिशब्दौ प्राप्तः (४। १। ७७) ।

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

पुरुषस्य इत्यादौ ^१पूर्वनिपातितानि यमदोषस्योद्धारपरं षष्ठ्यन्तयो-
रितिवार्त्तिकं तद्व्याचष्टे

तथापीति । (कै)

पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात् पुरुषराज-
शब्दात् तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः ॥

नासौ भिद्यते इति । (कै)

वाक्यात् समासे इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याप्राधान्यं
प्रतीयेतेति भावः ॥ तदेवाह

न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्वान्न भवतीत्यर्थः ॥ परेतु ननु
प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽपि “अर्धपिप्ली”त्यादौ न वाक्यसमासयो-
र्भिन्नार्थतेत्यतो भाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते

१ “पूर्वनिपातितानि” इत्यारभ्य “पुरुषस्य” इत्यन्तं नास्ति । इ ।

तस्मान्नैतच्छब्दं वक्तुं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति । ननु चोक्तं
समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमे-
तन्निपातनात् सिद्धमिति ॥ अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति ।
कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथा जातीयकं परस्यलिङ्गं तथा
जातीयकं समासस्यातिदिश्यते ॥) तत्रौपदेशिकस्य ऋस्त्वमाति-
देशिकस्य अरणं भविष्यति ॥

(अ. १। पा. २। आ. १)

(प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १। २। ४३ ।)

षष्ठीति (पा)

सूत्रे येन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते तदेव च तत्र “प्रथमानिर्दिष्टं” पुरुषपदे च न राजापेक्षभेदसम्बन्धे षष्ठी तस्याविशेषणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः ॥

अर्थश्चाभिन्न इति (भा)

भाष्यस्य प्रधानोऽर्थो न समासघटकविशेषणेन भेदमूलकसम्बन्ध-
वानतः प्रधानस्य तादृशषष्ठ्यन्तत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातः ।
कैयटरौत्यातु प्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधिकरणम् ।
उपसर्जनसंज्ञा न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाता भावः । प्रधानस्यैतन्मूलक-
एव तत्रापीति सूचितम् । किं च कैयटरौत्या व्याख्यानेन प्रयो-
जनानुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायविरोधः । कैयटोऽपि वा एवमेव
व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः षष्ठ्यन्तस्य प्रथमा-
निर्दिष्टत्वमस्मिन् समासे इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति
भावः ॥ राजकुमार्या इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितमिति
सूचयन् आह

उक्तं वेति । (भा)

विकल्पार्थवाग्नब्धघटितमन्यथा तदसंगतिः ॥

रूक्षेक्षिकेति । (कै)

अर्धपिपल्यादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ॥

स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति

समास इति ॥ (कै)

समासार्थं वेति । (कै)

अस्याद्यपेक्षया वहिरङ्गक्रियाध्याहाराक्षरणां युक्तां मन्यते
शास्त्रं तु न गृह्यते “एकविभक्ती”त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥

सर्वस्य चेति । (कै)

एकस्मिन् योगे इत्यादिः ॥

१ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्रा-
पूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्य-
प्रतिषेधः पूर्वनिपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोऽयं यदन्यत्पूर्व-
निपातादिति । पूर्वनिपातेऽव्यापारः । यदि केनचित् प्राप्नोति तेन
भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति । अप्राप्तेर्वा । अथवा-
नन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥
एकविभक्तावषथ्यन्तवचनम् । वा । एकविभक्तावषथ्यन्तानामिति
वक्तव्यम् । इह माभूत् (१। २। ४८) अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली
इति (२। २। २) ॥ उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । परवक्षिणमिति
शब्दशब्दार्थाविति (२। ४। २६) तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमाति-

(अ. १। पा. २। आ. १) (एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ।)

श्रितादिविशेषणत्वादिति । (कै)

कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः ॥ ननु निरवकाशपूर्व-
प्राप्या इयं प्राप्तिर्वाध्येतात आह

पूर्वसूचस्य त्विति ॥ (कै)

अपवादेति । (कै)

अपूर्वनिपात इति हि सः ॥ भाष्ये

एकविभक्ताविति । (भा)

“शब्दशब्दार्थौ” इत्यस्य प्रत्याख्यानं इदं वचनमेव कर्तव्यम् ।
एकदेशिसमासविषयकमेव तत् । भाष्ये तथोदाहरणात् ॥ नन्वेव-
मपि “प्राप्तजीवक” इत्यादौ परवर्त्तिज्ञं स्यात् । एवं स्त्रीगोव्यक्तिभिः
क्रीतपटेषु पञ्चगूनिजीयते न च सिध्यतीत्यत आह

द्विगुप्राप्तेति । (कै)

देशिकस्य अवयवं भविष्यति ॥ कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।
प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नानं पूर्वोपसर्गाः क्तार्थे । वा । द्विगुः (२। १। ५१)
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । प्राप्तापन्न (२। २। ४) । प्राप्तो
जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥ अलं पूर्व
(२। २। १८) । अलं कुमार्या अलं कुमारिः ॥ उपसर्गाः क्तार्थे
(प्रादयः क्तार्थे । वा । प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत
आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । प्रपितामहः । एतदेव च सौनागै-
र्विस्तरतरकेन पठितम् । स्वती पूजयाम् । स्वती पूजयामिति
वक्तव्यम् । सु राजा । अति राजा । २। २। १८) । निष्कौशाम्बिः ।
निर्वाराणसिः ॥

(एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १। २। ४४ ।) (अ. १। पा. २। आ. १)

वस्तुतो द्विगुग्रहणं परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुरुषसंज्ञकशब्द-
मात्र निमित्तकलिङ्गवाधकताया एव युक्तत्वाद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥

पर्यादय इति । (कै)

“कुगतीति” सूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः ॥
अलं शब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्यादाक्यमपीत्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य
द्वितीये प्रथमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

—*—

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

१ । २ । ४५ ॥

अभिधेयेति । (कै)

सर्वशब्दानां प्रयोजनवत्त्वेनाव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसम्भ-
वाच्च धनवाचिनो ग्रहणाभावादिति भावः ॥

कस्येत्याकाङ्क्षायामाह

महाभाष्यम् ॥ अर्थवदिति व्यपदेशाय वर्णानां च माभूदिति । किञ्च
स्यात् । वनम् धनमिति “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८ । २ । ७) इति
नलोपः प्रसज्येत ॥ अधातुरिति किमर्थम् । अहन् वृत्रमिति ॥ अधातुरिति
शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति अहन् वृत्रमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

कैयटः ॥ अभिधेयवचनोऽत्रार्थशब्द आश्रीयते तत्राधातुरप्रत्यय इति
पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव संज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवदग्रहणेनेत्याशङ्क्याह
“अर्थवदिति” (भा) ॥ “व्यपदेशायेति” । (भा) । संज्ञिन इति वाक्यशेषः ।
पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः ॥

शब्दकौस्तुभः ॥ डित्यादीन्व्युत्पन्नानुदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव
ज्ञापकम् । यस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्ते-
नोक्तम् । तन्न । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवादिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

संज्ञिन इति । (कै)

“व्यपदेशो” विशिष्टसंज्ञिनो लाभः ॥

केनेति । (कै)

शब्दत्वादिनापि तदाश्रीयेतेति भावः ॥ नञ्जिवयुक्तन्याया-
नित्यत्वज्ञापकं तदित्यन्ये ॥ च श्रवणाद् व्यवदेशापेक्षयाभिन्नमेव तत्
फलमिति भ्रमनिवृत्तये आह

न धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति । यदयं “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः”
(२। ४। ७१) इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । प्रति-
षिद्धार्थमेतत् स्यात् । अपि काकः श्येनायत इति (३। १। ११) ॥ अप्रत्यय
इति किमर्थम् । काण्डे कुड्ये (१। २। ४७) ॥ अप्रत्यय इति शक्यमकर्तुम् ।
कस्मान्न भवन्ति काण्डे कुड्ये इति । कृत् तद्धितग्रहणं (१। २। ४६) निय-
मार्थं भविष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति
नान्यस्येति ॥

“वर्णानां मा भूदिति” । (भा) । विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति ।
क्वचिद्वर्णानां चेति पाठः (अस्माकं भाष्यपुस्तके ‘वर्णानां मा भूद’ इति
पाठोऽस्ति । किल्हरण् प्रभृतीनां भाष्यपुस्तके ‘वर्णानां च मा भूद’
इति पाठोऽस्ति) । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दशदाडिमानौ-
त्यादिः समुचीयते ॥

बहुपटव इत्याद्यर्थमिदम् । न च तद्धितग्रहणे मत्वर्थलक्षणया निर्वाहः ।
पचतक्रीत्यादावतिव्याप्तेः । अव्युत्पत्तिपक्षस्तु कस्मिं ग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणेनैव
ज्ञाप्यः । ज्ञापितं च तत्राप्यनेनैव संज्ञासिध्यति । नन्वेतदेव ज्ञापकं बहुच्

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विशिष्टेति । (कै)

च पाठस्तु प्रामादिक इति भावः ॥ तमपि समर्थयते

क्वचिदिति । (कै)

समासग्रहणं त्वर्थवत् समुदायस्यैव नियामकमिति भावः ॥

संख्येति । (कै)

लोकयोः कर्मणीत्यादीनां स्वादिविधेकवाक्यत्वादिति भावः ॥

एवं च कार्याभावात् संज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः । वा । अर्थवति (“अर्थवदिति” इत्यपि पाठो-
ऽस्ति) प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति ।
दश दाडिमानि षड्पूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुकमेतत्
कुमार्याः स्त्रैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति ॥ समुदायोऽत्राऽनर्थकः ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात् समुदायार्थवत्त्वं यथा लोके । वा ।
समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति यथा
लोके । तद्यथा । लोक आक्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च तत्र

“किं च स्यादिति” । (भा) ॥ संख्याकर्मदिषु स्वादीनां विधानादनर्थ-
केभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः । “धनमिति” । (भा) ॥ ननु ‘अधातु-
रिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । “नैतदस्ति” । (भा) ॥ प्रतिवर्णमत्र
विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः । अयं भावः ।
अविशेषेण स्वाद्य उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया वा प्रत्यय

पूर्वं कृतार्थत्वादित्यवधेयम् । अर्थवत् किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं
संज्ञा माभूत् । स्यादेतत् । विशिष्टरूपोपादानविषयतया अर्थवत्परिभाषाया
इहाप्रवृत्तावपि अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासादेव सिद्धम् । न चाधीते यावक

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

न च प्रतीति । (कै)

क्रियावचनत्वाभावादिति भावः ॥ ननूक्तरौत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ
कथं पदत्वनिवन्धनो नलोपोऽत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

उत्पन्नेष्विति । (कै)

उत्पन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्यर्थः । एकस्मिन्नेवैकवचन-
मिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह

सर्व (“सर्वे तत्राख्या” इति पाठोऽप्यस्ति) आख्या भवन्ति सर्वे वा
गोमन्तः । यथा लोक इत्युच्यते लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः ।
आतश्चावयाव एवार्थवन्तो न समुदाया यस्य हि (“यद्” इत्यप्यस्ति)
तद्द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति यस्य च ता (“या”) गावः
सन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्तेऽन्यैरेतद्द्रव्यमप्यशक्यम् (“द्रव्यमश-
क्यम्” इत्यपि) । का तर्हीयं वाचो युक्तिराख्यमिदं नगरं गोमदिद-
मिति । एषैषा वाचो युक्तिः । इह तावदाख्यमिदं नगरमित्यकारो

नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अथवादिवत् । यदुक्तं संघातस्यैकार्थ्यात्
सुबभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्ते । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः ।
समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चैकेनैव
हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्नस्यात् । अनर्थकस्य तु प्राति-
पदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात् समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्यु-

इत्यादौ इङ्गानो निरर्थकावपि धातुप्रत्ययो स्त इति वाच्यम् । अडादिव्यव-
स्थायै इह एवार्थवत्त्वस्वीकारात् स्वार्थिकानां च प्रकृत्यर्थनार्थवत्त्वात् । न
चेदं कल्पनामात्रमिति वाच्यम् । इत्यादावपि तथात्वात् । उक्तं हि ।

(अ १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अर्थनियम इति । (कै)

अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्वल इत्यभिमानः ॥

प्रत्ययनियमेऽपि न दोषः इत्याह

प्रकृतेति । (कै)

संनिहितेत्यर्थः ॥ अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह

अव्ययादिवेति ॥ (कै)

मत्वर्थीयः । आख्या अस्मिन् सन्ति तदिदमाख्यमिति । गोमदिदमिति (“गोमदिदं नगरमिति” इति पाठोऽप्यन्ति) मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ एवमपि वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात् । वा । वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः - प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् । अर्थवद्भ्येतद्वाक्यं भवति ॥ न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति

त्यत्तिप्रसङ्गः ॥ न लोप इति (भा) । विभक्तेस्तु अवगणं न भवति समुदायस्य पृथक्प्रातिपदिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावात् न लोपस्योपलक्ष्यार्थत्वाज्जगत्त्वादीनामपि प्रसङ्गः ॥ अहमिति । भा । विशेषविहितत्वा- क्लृप्ताद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य धातुभक्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधः । “नडिसुम्बुध्योरि”ति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । कल्पि- ताभ्यामिति हि तदर्थः । वस्तुतः पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थवत्त्वात् । सत्यम् । उत्तरार्थमर्थवद् अहणं इह तु स्वष्ठार्थम् । अधातुः किम् । अहन् । नलोपो माधुर्यम् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यत्तूक्तमिति । (कै)

“इयवरट्” (शिवसू-५) सूत्रे इति शेषः ॥

प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । (कै)

तदभावेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ॥

समुदायादिवेति । (कै)

अनर्थकनिपातरूपात् समुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः संख्याकर्मा-
देरभावादिभक्तेरचानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारस्तु महासंज्ञा-
विरोधाद्गमके सत्येव न सर्वत्र । एतद्भावार्थं तु निरर्थकसमुदाय

चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । वा । पदार्थादनस्यानुपलब्धिरिति
चेदिदमुच्यते । पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये । इह देवदत्त-
इत्युक्ते कर्त्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं
कर्त्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्यजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मणौ
गुणश्चानिर्दिष्टः । मुक्तामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः कर्त्तृकर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा ।

धातुग्रहणं करोतीति । भा । पुत्नीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्
सिद्ध इति भावः ॥ श्येनायत इति । भा । अत्राप्रत्यय इति निषिद्धा प्राति-
पदिकसंज्ञा ॥ कृत्तद्धितेति । भा । तद्धितग्रहणमत्रनियमार्थं कृद्ग्रहणं
तु प्रतिषिद्धार्थम् ॥ भिद् क्तिद् इति । भा । अत्र हि अधातुरिति प्रति-
षेधप्रसङ्गः । अनेकपदप्रसङ्ग इति । भा । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः
समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अनेकस्यापि पदस्येति । भा । समु-

न च “सुपोधात्विति” धातुग्रहणात् धातोर्नयं संज्ञेति वाच्यम् । श्येना-
यते इत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः क्तिम् । पच-
तीति तिपो सामूहिकः । सुपोऽप्येवम् । न चैवन्तदन्तेषु अतिव्याप्तितादवस्थसु ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषां अवणापत्तिः । सर्वैक-
वचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह

विभक्तेस्तु इति ॥ (कै)

समुदायस्येति । (कै)

तदन्तस्य अन्तरङ्गत्वादवयवसंज्ञा तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकासोत्तर-
काले इत्यर्थः । समासनिचयमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति भावः ॥
न च धनतीत्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुप्रत्ययपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र सर्वत्र वारणे-
नादोषात् तस्मात् अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां संज्ञैवापाद्या
तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तस्मिन् धनवनादिकमभ्युत्पन्न-
मिति भावस्तद्वनयन्नाह

इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं भवति (“भवति” इति
नास्ति बङ्गेषु पुस्तकेषु) देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः । गौरेव (“गामेव” इति
पाठोऽप्यस्ति) कर्म नान्यत् । अभ्याजिरेव क्रिया नान्या । शुक्लामेव न कृष्णा-
मिति । एतेषां (“येषाम्” इति पाठोऽप्यस्ति) पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां
यदिशेषेष्ववस्थानं स वाक्यार्थः ॥ तस्मात् प्रतिषेधः । वा । तस्मात् प्रतिषेधो

दितस्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात्
समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्त्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात् सविहित इति
वचनात् समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधिनात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न विद्यते
प्रत्ययो यस्मिन् सोऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बङ्गपटव इत्यस्यापि

उत्तरसूत्रे तद्विषयग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । तद्विषयान्तानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्ता-
नामिति । न च तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं दुर्लभमिति वाच्यम् ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

जश्त्वादीनामिति । (कै)

एतेन जश्त्वादौ धकाराद्युच्चारणं वैयर्थ्यमित्यपास्तम् ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वात् सुपं वाधित्वेति भावः ॥ न च श्येनायत
इत्यादौ लडादयः सावकाशा इति अत्र परत्वाद् दुर्वारा एवं
तर्हि “भूवादि” सूत्रस्य यल्लडादिविधावुपस्थानं तस्यानवकाशत्वा-
दित्यर्थः ॥

अडागमस्येति । (कै)

अङ्गभक्तत्वेऽपि धातुरेवाच्चाङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं
च स्वरूपकथनम् ॥

वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । वा ।
अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवार्थ-
वतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्ये इति ॥ यदि नियमः क्रियते
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नीति बङ्गपटवः (५। ३।
६८) । उच्चकैरिति (५। ३। ७१) । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया

समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् स्वरे दोषप्रसङ्गात् ॥ समुदायोऽत्राऽनर्थक इति ।
भा । पदार्थानां समन्वयाभावात् ॥ अवयवार्थवत्त्वादिति । भा । अवयव-
धर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः ॥
एवैवेति । भा । एषा या वाचो युक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः ॥ अकारो
मत्वर्थीय इति । भा । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि

अर्थवदित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्सिद्धेः । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थीभावेन
लौकिकप्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसार्थः । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ् द्वयो
पादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् ॥

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न ङिसम्बुद्धोः इति । (कै)

कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः । न च ह्रदन्तत्वात् सिद्धिः ।

तच्चाप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

पुचीयतीति । (कै)

अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमानः ॥ प्रत्ययान्तस्य
स निषेध इत्यभिप्रायेणाह

अत्राप्रेति ॥ (कै)

भाष्ये

प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् (४ । १ । १-२) । नैष
दोषः । यद्येवात्राप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न भवत्येवं लुगपि (२ । ४ ।
७१) न भविष्यति । तत्र यैवासावन्तर्वर्त्तिनी विभक्तिस्तस्या एव अवर्ण
भविष्यति । नैवं शक्यम् । खरे हि (“हि” इति नास्ति वङ्गपुस्तकेषु)
दोषः स्यात् । वङ्गपटव इत्येवं खरः प्रसज्येत (“स्यात्” इति अत्र पाठोऽस्ति
वङ्गपुस्तकेषु) । वङ्गपटव इति चेष्ट्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः स
प्रकृतेर्बङ्गकजर्थमिति । (चितः । ६ । १ । १६३ । चितः स प्रकृतेर्बङ्गकजर्थम् ।
वा । चितः स प्रकृतेरिति वक्तव्यम् । किं. प्रयोजनम् । वङ्गकजर्थम् । वङ्ग-

दण्णादिवद्यौगिक इत्यर्थः ॥ मत्वन्तादिति । भा । मत्वन्ताम्भतुब् न भवति
“सरूपः प्रत्ययो नेष्टु” इति (श्रैषिकान्भतुवर्थीयाच्श्रैषिको मत्वर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्तान्न सनिष्यते ३ । १ । ७ ॥ ५ । २ । ६४ ॥) वचनात्
तस्माद् “एकगोपूर्वाद्” इति ठणो भाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लोपः । अत
इति च तत्र निवृत्तम् । गौत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा सास्मिन्नस्तीति
गौत्रिकम् । अथवा मत्वन्ताम्भत्वर्थीयो लुप्यत इति । अनेनावयवधर्मस्य
समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितत्वस्याश्रयो न

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

काण्ड इति । (भा)

परादिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वमिति भावः । न च पर्युदासे
शाब्दफललाभायान्तवत्त्वस्यैव प्रवृत्तेस्तेनाप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं
स्यादेव तथा च ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥

अत्र हीति । (कै)

न च कृद्गुणस्य प्रतिषेधवाधनार्थत्वे तद्धितगुणनियमात्
कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । कृद्गुणं तु मध्येऽपवाद-
न्यायेनाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव वाधकं स्यादिति वाच्यम् ।
ब्राह्मसामान्यचिन्ताश्रयणादित्यभिमानः । वस्तुतो धातोः प्रत्ययान्तस्य
च चेत् कृततद्धितान्तस्यैवेति नियमे भाष्यतात्पर्यम् । तेना-
धातुगुणमपि प्रत्याख्यातं क्तिवाद्यन्तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्य-

र्थमकजर्थं च । बङ्गर्थं तावत् । बङ्गमुक्तम् । बङ्गकृतम् । अकजर्थम् ।
सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
मतुब् लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । पुष्पका एषां पुष्पकाः । कालका एषां
कालकाः । अथवाकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा । तुन्दः घाट इति पूर्वसूत्र-
निर्देशश्च । चित्वात् चित इति ॥) तस्यां पुनर्लुप्तायां यान्या विभक्तिरुत्पद्यते

युक्तः ॥ अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति । एवमपीति । भा । अर्थवद्भीति । भा ।
पदार्थानां समन्वयावगमात् ॥ न वै पदार्थादिति । भा । पदानि स्वस्वमर्थं
प्रतिपादयन्ति ॥ वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात्
परस्परसंख्यो वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ३२ ।)

यान्तस्यैवेत्येव भाष्ये उक्तम् । स च अस्यापत्यम् इः इत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधवाधनार्थं तद्धितस्यैव संज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे फलाभावात् । न च हरिस्थित्यादौ सौः प्रातिपदिकत्वापत्तिरेवं च औत्सर्गिकैकवचनापत्तिः “सात्पदाद्योः” (८ । ३ । १११) इति षत्वनिषेधापत्तिश्चेति वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेर्बहुव्रीहावनेकस्यापि पदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह

समुदितस्येति । (कै)

अत एवानेकग्रहणं चरितार्थम् ॥ बहुव्रीह्याश्रयणफलं दर्शयति

प्रतिपदं त्विति ॥ (कै)

तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ॥ एवं तर्ह्यर्थाचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति । यदयमप्रत्यय
इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स तर्हि ज्ञापकार्थः
प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्रात्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्रात्यर्थेन ।
कृतद्वितग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृतद्वितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रति-
षेधो वक्तव्यः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ॥ उभयं

भावः ॥ पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । भा । ध्वनिव्यञ्जं नित्यं वाक्यं विप्रिष्टस्यार्थस्य
यदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा ह्यशब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्त्ता
निर्दिष्ट इति । भा । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्त्तृमात्रमित्यर्थः ॥
यदिशेषेऽवस्थानमिति । भा । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः । अत एव
वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यादन्वयव्यतिरेकौ
कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्यपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्य-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । (कै)

“संज्ञाविधावि”ति निषेधस्तु नात्र । यत्र प्रत्ययस्य संज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः ॥

स्वरे दोषेति । (कै)

अनुपदमेव स्फुटी भविष्यत्येतत् ॥

समन्वयेति । (कै)

स एव हि वाक्यशक्यः ॥

न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा जातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुवन्तानाम् । सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्य (“अपि” इति पाठोऽप्यस्ति) प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । जहि कर्मणा वज्रणमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभि-
दधातीति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्यस्येति ॥ तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यते । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्य इति (२। १। ७२ गणसूत्रम्) । तन्निय-

सम्भवात् शान्दव्यवहाराभावप्रसङ्गात् ॥ वज्रपटव इति । भा । द्योत्येनार्थे-
नार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थवत्समुदायोऽयं भवति ॥ उच्चकैरिति ।
भा । तन्मध्यपतितस्तद्व्यग्रैर्गणैर्गृह्यते इति यदा नाम्नीयते नाप्यकच्
अम्बत इति तदायं दोषः । तदा हि सुवन्तस्याकचि कृते “अव्ययादि”ति
सुब्लुगभावात् “सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति”ति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति ॥
किं पुनरत्रेति । भा । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः ॥ इतरो वज्र-
पटव इति न सिध्यतीति मन्यमान आह प्रातिपदिकादिति स्वर इति ॥

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रादिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अवयवधर्माणामिति । (कै)

यथा ग्रामो दग्ध इत्यादौ ॥ वीष्णाया निष्प्रयोजनत्वादाह

एषा येति । (कै)

नैवाच वीष्नेति भावः ॥

मतुप् नेति । (कै)

इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये “मत्वर्थीय” इति उक्तम् । मतुबिति
नोक्तम् ॥ सुन्विधायकाभावादाह

भाष्यकारेति ॥ (कै)

ननु अत इत्यनुवृत्तेरस्मादञ् दुर्लभोऽत आह

अत इतीति । (कै)

गोत्र इत्यत्र “इनित्र कथ्यचक्ष” (४ । २ । ५१) इति ‘चः’ ॥

एकपूर्वसाहचर्याद् गोपूर्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति मते
आह

मार्थं भविष्यति । एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्य-
स्येति । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात् । वा । अर्थवत्ता नोपपद्यते
वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो
गम्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन ॥ न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवल-

भा । वज्रपटव इति वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेष्यते ॥
प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । भा । न ह्यसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय
इति प्रतिषेधं शास्त्रीत्यक्ते कश्च न ब्रूयाद् वज्रपटव इत्यत्राप्रत्यय इति

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

आदीति । (कै)

आदिना गोशकटिप्रकृतिकगौशकटिकस्य ग्रहणम् ॥

अथवेति । (कै)

गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव वादिलोप इति वल्लोपशब्देनोक्तेति भावः ॥ परे तु एषा व्याख्या न भाष्यसरससिद्धा । अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वाभावं प्रक्रम्येतदुक्तेः । तस्माद् अर्श आद्यचस्तत्प्राप्ता-
 ण्याद् “गुणवचनेभ्य” इति मत्वर्थीयलोप इति सारं ग्रामो दग्ध इत्यादावपि अर्श आद्यजेव । अवयवेनासमुदायरूपाद् रूप इति भाष्यतात्पर्यम् ॥ भाष्ये “अर्थवद्वेतदाक्यम्” इति पाठः ॥ नन्वन्वय-
 रूपोऽर्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह

पदानीति । (कै)

“पदार्था एव तु” इत्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति । एवं च पदार्थैरिवाकाङ्क्षादिभिः संसर्गस्य गम्यमान-
 त्वान्न तत्र वाक्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च । तदाह

स्याप्रयोगः । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् ।
 नित्यसम्बन्धावेतौ अर्थौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्
 केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥ अन्यद्भवान् पृष्ठोऽन्यदाचष्टे । आम्बान्पृष्ठः
 कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभि-
 निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह स च तदन्तप्रतिषेध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
 स विहित इति तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिः ।
 संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रप्रथ इत्यर्थं तु प्रति-
 षेधविधिः । पदुशब्दाच्चात्र जसुत्पन्नो न वज्रपदुशब्दादिति वज्रपदु इत्येत-

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

१२३

(अ. १। पा. २। व्या. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

न तु वाक्यमिति ॥ (कै)

वाक्यार्थो वेति । (कै)

संसर्गस्य पदार्थबोधत्वादिति भावः ॥ ननु पदातिरिक्तवाक्या-
भावात् कस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्यः स्यादत आह

ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । (कै)

अनेन स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् ॥

विशिष्टस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ पदार्थानां संसर्गबोधकत्वं दोष-
माह

अन्यथेति । (कै)

न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छाब्दत्वं प्रत्यक्षदृष्टधूमबोधवक्त्रेरपि प्रत्य-
क्षत्वात् पक्षे श्रुतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोधवक्त्रेरपि शाब्दत्वापत्तेश्च ।

सोदितः केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते
समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवाणामप्रसिद्धिरिति ॥ सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अन्वयाद्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो
व्यतिरेको वा । इह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः

एप्रत्ययान्तमेव । अथवा अप्रत्यय इति वज्रव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि
वज्रपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह स चेति । भा । अप्रत्यय इति
तत्पुंस्त्वः आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ प्रात्यर्थ
इति । भा । प्रतिषेधः प्रात्यर्थ इत्यर्थः ॥ स एषोऽग्न्यर्थ इति । भा । आप-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत । तदुक्तम् “अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेद्” इति । यदि बोधजनकताया असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया पदार्थैः पदानां शक्तिरूपसम्बन्धकल्पनं तदा समभिव्याहारे संमर्गबोधकारणताया अपि असम्बद्धेव वक्तुमशक्यतया तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् ॥ पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति वक्तुमुपक्रमते भाष्ये

इह (भा)

इत्यादि ॥ ननुकर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात् क्रियायाश्चासन्निधानात् तच्चाभावेन कर्त्तृत्यनुपपन्नमत आह

कर्त्तृमात्रमिति । (कै)

प्रधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रय इत्यर्थः । एवं कर्मशब्देन धात्वर्थ-फलमात्राश्रयः ॥

सकाराश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते मूलस्त्वन्धफलपलाशवानेकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चिच्छब्दो ह्यीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदग्नयौ । सकारो ह्यीयते औकार उपजायते वृक्षशब्दोऽकारान्तोऽग्नयौ । अर्थोऽपि कश्चिद्वीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदग्नयौ । एकत्वं ह्यीयते द्वित्वमुपजायते मूल-

गार्थ एवेत्यर्थः ॥ सुबन्तानामिति । भा । एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गद्वार-कार्यवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात् सुबन्तानामपि समासो दृश्यते । अन्वक्रोतीत्यादौ “गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” इति

(अ. १। पा. २। आ. १)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अनिर्दिष्टाविति । (भा)

पूर्वच विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ईदृशप्रकारोऽपि भाष्य-
प्रामाण्याद्युक्त एव तृतीयस्थले “अनिर्दिष्ट” इत्येव पाठः ॥

देवदत्त एव कर्त्ता नान्यः इति । (भा)

अनेनैतद्दर्शयति यत्किञ्चित्कारकस्य क्रियायाश्चोच्चारणे सर्व-
क्रियाणां योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामाक्षेपो भवति ।
एवं च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं तत्तदुपादानं तु नियमायेति ॥

गामेव नान्यदिति । (भा)

गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यदित्यादिक्रमेणार्थः ॥ भाष्ये

सामान्ये । (भा)

सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे ॥

स्त्वन्धपक्षपक्षपक्षवागन्वयी । ते मन्यामहे यः शब्दो ह्रीयते तस्यासावर्थो
योऽर्थो ह्रीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः
शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ॥ विषम उपन्यासः । बहवो हि
शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुङ्गुतः पुरन्दरः । कन्दुः

वचनात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादिः सुवन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन
निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह सुप्तिङ् समुदायस्येति । भा ॥ जहिकर्म-
णेति । भा । ननु समाससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था । नैष दोषः ।
समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्य-
स्तम् ॥ तिङ्समुदायस्येति । भा । पश्य धावतीत्यादि । ततश्च प्रातिपदि-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विशेषे (भा)

विशेषणविशेष्यभावापत्ते ॥ तदाह

संसर्गरूपे (कै)

इत्यादि । विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्ग इत्यर्थः । स एव वाक्यशक्य इति निरूपितं मञ्जूषायाम् ॥

अत एवेति । (कै)

तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः ॥ नन्वेवं पदार्थव्यवहाराऽसङ्गतः स्यादत आह

सादृश्यादिति । (कै)

लाघवार्थं कल्पितान्वयव्यतिरेकावाश्रित्य सादृश्यात् पदपदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः । यथा वर्णेष्वारोपिता उदात्तादयो व्यञ्जकध्वनिधर्मा व्यवहारे हेतव एवमिहापि काल्पनिकः पदपदार्थविभागस्तथेति भावः ॥ ननु तादृशकल्पना व्यर्थेत्यत आह

कोष्टः कुशूलः इति । एकस्य शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा अक्षाः पादा माघा इति । अतः किं न साधूयो अर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिद्ध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात् प्रत्यय एव वा ।

कान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥ आख्यातमिति । भा । ततश्च समासेन तुल्यजालीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निरुक्तिः सिद्धेत्यर्थः ॥ अर्थवत्तेति । भा । अर्थवत्तासंज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते । न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्दर्शक-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रतिवाक्यमिति ॥ (कै)

ननु बङ्गजादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नेत्यर्थवत्समुदाद्यत्वमस्मिन्
कथमत आह

द्योत्येनेति ॥ (कै)

ननु तन्मध्यपतितन्यायेनाकज्जम्बतः 'सर्वनामाव्ययविधौ इति
“येन विधिः” इति सूत्रस्यवचनेन चाव्ययत्वात् लुक् मिद्ध इति
किमत्र प्रातिपदिकत्वेन अत्र आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

तदा हीति । (कै)

तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् लुक्
त्वाच्च पूर्वमेवाकचो“ऽव्ययाद्” इति सूब् लुक् कुतो नेति चिन्त्यं
बङ्गपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये बङ्गपटव इत्युदाहरणं 'किं पुनः'
इति प्रश्नाश्रयस्तु 'यथैव' इत्यादिना वक्ष्यमाण इत्यन्ये ॥

१ सर्वनामाव्ययधातुविधौ । इ ।

सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा
विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृत्त इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिं-
श्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायतेऽतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्
सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तन्ते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ॥ किं पुनरिमे
व्यवहार्यत्वात् ॥ न वेति । भा । अन्यथा सिद्धः केवलस्याप्रयोगः । “न
केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः” इति “परस्मै”ति (३। १।
२) सूत्रस्थापितनियमात् । अर्थवत्तात्पन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्यैवेति भावः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । भा । अन्वयोऽनुगमः सति शब्देऽर्थाप्रगमः ।

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।) ,

अन्यथा सिध्यतीति । (कै)

तन्मध्ये पतितादिन्यायेनेति भावः ॥

टकाराकारस्येति । (कै)

प्रातिपदिकत्वे सति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकिङ्गते टुशब्दो-
कारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ॥

न ह्यसाविति । (कै)

समुदायादुत्पत्तेरिति भावः ॥

अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । (कै)

जसमाश्रित्येति भावः ॥

प्रतिषेधेति । (कै)

पर्युदासेऽपि प्रत्ययस्य संज्ञित्वाभावाच्च दोष इति भावः ॥

बहुव्रीहीति । (कै)

न विद्यते प्रत्ययो 'यस्मिन्नित्यर्थः ॥

१ यस्मिन्नित्यर्थः । इ ॥

वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वं उक्तम् । वा ।
किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना-
मर्थदर्शनाद् (शिवसू-वा-५) वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ
चानर्थगतः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात् सुवभावो वर्णात् । अर्थ-

व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः ॥ विषम इति । भा । यद्येकः शब्दः
एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुं यतस्त्वनियतः ततः प्रकृतेरेव
सर्वेऽर्थाः स्युः । यथा दधिमध्वमिचिदिति । प्रत्ययस्तु कचिदुद्योतकः ।

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

भेदसंसर्गेति । (कै)

पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे इतरसंसर्गाकाङ्क्ष्यभेदसंसर्गः
सदारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः । समासेऽपि
वाक्यीयेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वं न हि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः पर-
स्वेति वचनादिति भावः । एवं च १समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्ये-
णापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् ॥ उपलक्षणत्वेन
व्याख्याने वीजमाह

यस्मादिति ॥ (कै)

अश्वक्रीतीति । (कै)

सुबन्तेन समासे तु अन्तरङ्गत्वात् टापि ङीवेव नस्यादित्यर्थः ॥
सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वमजानानस्योदयतीत्याह

१ “वाक्ये” इत्यधिकम् । इ ॥

२ समुदायघटकभागाः । इ ॥

कास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः (शिवसू-वा-५) वर्णव्यत्यापायोपजनविकारे-
ष्वर्थदर्शनादिति (शिवसू-वा ५) ॥ तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति ।
तस्य परिहारः । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेददृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनो-
ऽर्थभावः । वा । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेददृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन

प्रत्ययस्यैव वा सर्वे अर्थाः स्युः । इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्वर्थाभिधाने
साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । भा । प्रकृतिः सर्वा-
वर्थागमिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धैवार्थवत्ता । प्रत्यय
एवेति । भा । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः ॥

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

देवदत्तविति ॥ (कै)

ननु सुप्तिङ् समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्युक्तं तेनोक्तोदात्त-
स्वरस्यापि सिध्यर्थं समाससंज्ञाया एव विधानादिति शङ्किते

नन्विति ॥ (कै)**समासत्वादेवेति । (कै)**

समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप् तिङ् समु-
दायस्यापि समासतुल्यजातीयता प्रतिपादनाय “जहिकर्मणा”
इत्येतदुपन्यस्तमित्यर्थः । एवं च भाष्ये

प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत (भा)

इत्यस्य तन्मूलभूतासमाससंज्ञारभ्यत इत्यर्थः इति तात्पर्यम् ॥
तिङन्तस्यासत्त्ववाचित्वेन संख्याकारकाद्यभावात् विभक्त्यनुत्पत्तेः
प्रातिपदिकस्य फलाभावोऽत आह

गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा । एकस्तन्तुस्वक्त्राणेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः
समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च बर्धितकं समर्थम् ।
एकश्च बल्लजो बन्धनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ॥ विषम
उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावतौ चार्थमात्रा । भवति हि
किञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्वक्त्राणे समर्थ एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थ एकश्च

सामान्यशब्दा इति । भा । प्रकृतिश्चेत् सर्वानर्थानभिदध्यात् वृद्ध इत्युक्ते
सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्यापये-
दित्यर्थः ॥ यतस्तु खल्विति । भा । प्रकरणादिना विनैवेति भावः ॥ अतद-
र्थेनेति । भा । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः ॥ गुणेनेति । भा । अवयवेन । स

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

ततश्चेति ॥ (कै)

“समासस्ये”ति सूत्रं तु परमसर्व इत्यादौ “स्वाङ्गशिष्टाम्”
इत्यादेः प्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्यम् ॥

तुल्यजातीयानामिति । (कै)

तत्त्वं च प्रयोगार्हस्वतन्त्रार्थवत् समुदायत्वेनेत्याहुः ॥ वार्त्तिक-
चयेनायमेवार्थ उपलक्ष्यत इति बोध्यम् ॥ प्रकृतिभागस्यार्थवत्त्वे किं
केवलस्य प्रयोग आपाद्यते उत तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यते इति
विकल्पे नाद्य इत्याह

अन्यथेति ॥ (कै)

द्वितीये आह

अर्थवत्ता त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

नित्यसम्बन्धाविति । (भा)

मायेश्वरवदिति भावः ॥

बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवानर्थकाः ॥ यथा तर्हि
रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं ब्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च
रथः समर्थ एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तोऽवयवा अनर्थका इति ॥
निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् । वा । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिक-

ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवी तु गुणी ॥ अर्थभावः (भा)
प्रयोजनोत्पत्तिः ॥ बल्वजः (भा) दृष्टविशेषः ॥ या च यावती चेति । भा ।
अयं समुदाय काचिदित्यस्यार्थे वर्तते ॥ विहृतानीति । भा । विक्षिप्तानी-
त्यर्थः ॥ अनर्थकस्येति । भा । निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेऽपि

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

अवयवानामप्रसिद्धिरिति । (भा)

अवयवमाचार्यगत्यभावेऽवयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेऽपि तान्त्रिककल्पितावन्वयव्यतिरेकौ
दर्शयति

इह (भा)

इत्यादिना । एवं कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं
तयोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रेऽन्वाख्यानमिति भावः । अत एव
पूर्वप्रश्नः “कोषौ” इति लोकसिद्धत्वे हि प्रश्नासंगतिरिति बोध्यम् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्व-
मिह भाष्ये उक्तं वैषम्यं तथा हि ताभ्यां नार्थसिद्धिः ।
अधागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् तत्सत्त्वेऽपि तदर्था-
प्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्माचादर्थप्रतीतेः । एवं च

१ तत्सत्त्वे तदर्थाप्रतीतेः । इ ॥

संज्ञा वक्तव्या । खल्लति निखल्लति । सम्बते प्रलम्बते ॥ किं पुनरत्र प्राति-
पदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः (४ । १ । १-२)
सुवन्तं पदमिति पदसंज्ञा (१ । ४ । १४) पदस्य पदात् (८ । १ । १६-१७)
इति निघातो यथा स्यात् (८ । १ । २८) ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्या-

द्योत्यार्थसद्भावाद्येषामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो
नास्ति तदर्थं वचनम् ॥ निघातो यथा स्यादिति । भा । अर्थवदनर्थक्यो-
रसत्यपि सामर्थ्यं संज्ञाविधानसामर्थ्यानिघातो भवतीत्येके । समानवाक्य-
तानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेद्वान्ति व्याख्यातं साध्यम् ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु । अन्यतरस्य साधुत्वमाचार्यत्व-
मस्तु । अन्यायो नेकार्थत्वमिति त्वप्रयोजकमच्चादिषु दर्शनात् । वङ्ग-
पर्यायदर्शनादन्यायोऽनेकशब्दत्वमिति वदित्याशयेन प्रकृतिप्रत्ययोरर्थ-
वत्ताया अनैयत्यं दर्शयति

यद्येक इति ॥ (कै)

यतस्त्विति । (कै)

एवं च अच्चादिशब्दे 'तस्मिन्' शब्दे सत्येव तदर्थप्रतीतेरर्था-
न्तरप्रतीतेः । पर्यायस्य तस्मिन्शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेर्बहुधा-
वश्यक्यतिरेका च निर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव संख्या-
वाचिका तर्हि कापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह

प्रत्ययस्त्विति । (कै)

इदम ईशि यस्येति लोपे इयान् ॥

१ तस्मिन् श्रयेण प्रकृतिप्रतीतेः - । इ ॥

मपि प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि
प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं तर्हि । एकत्वादिव्यर्थेषु
आदयो विधीयन्ते (१ । ४ । २१-२२) न चैवामेकत्वादयः सन्ति । नैव
दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नाणां नियमः क्रियते ॥ अथवा प्रकृता-

कारकविशेषणम् वाक्यमिति परिभाषणादाक्यस्येत्यपरे ॥ न हीति । भा ।
स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् ॥ अविशेषेणेति । भा ।
ज्ञानावाक्यताश्रयत्वात् । नियमस्वार्थानां न प्रत्ययानां इत्यनर्थकेभ्योऽपि ते
भवन्ति ॥ अथवेति । भा । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः ॥ अधिपरी

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अधुनेति । (कै)

इदमोऽधुनाप्रत्यय इति पक्षे इदम् शङ्कितुराशयम् । तद्वच्च सा ज्ञातुं पृच्छति भाष्ये

अतः किमिति ॥ (भा)

उक्तेन बङ्गवः शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन किं साधितं त्वयेति भावः ॥ इतरः स्वाशयमाह

न साधीय इति ॥ (भा)

तदेवाह

न पुनरिति । (भा)

अन्यतरद् द्योतकमिति भावः ॥ तद्वाचष्टे

प्रकृतिः (भा)

इत्यादिना ॥

सिद्धैवेति । (कै)

किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः ॥ तदाह

नर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवार्थे एक-
वचनं न द्वयोर्न बङ्गषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं नैकस्मिन् बङ्गषु । बङ्ग्वेवा-
र्थेषु बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति । अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थ-
कानामप्येतेषां भवत्यर्थवत् कृतमिति यदयमधिपरी अनर्थकौ (१ । ४ ।

इति । भा । क्रियायोगे गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगा-
भावात् प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते ।
अनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्यार्था-
भावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभावात् । तिवेकादेश्च इति । भा । तिपस्ति-

(अ. १। पा. २। व्या. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

ततश्चेति । (कै)

एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात् संज्ञा न स्यादिति भावः ॥ परि-
हरति

सामान्यशब्दा इति । (भा)

एवं सत्येते सामान्यशब्दाः सुस्तत्त्वं चैषां न दृश्यते इति भावः ।
तदुपपादयति

प्रकृतिश्चेद् (कै)

इत्यादिना ॥

वृक्ष इत्युक्ते (कै)

इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे तात्पर्यम् ॥ सामान्यशब्दाः कीदृशा
इत्यत आह भाष्ये

सामान्यशब्दाश्चेति । (भा)

बोद्धव्यं विशेषं विशेषबोधकपदान्तरसमभिव्याहारम् एवं च
प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः ।
एते तु नैवमित्याह

६.३) इत्यनर्थकयोगत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति ॥ किं
पुनरयं पर्युदासो यदन्यत् प्रत्ययादिति । आहोस्वित् प्रसर्ग्यायं प्रतिषेधः
प्रत्ययो नेति । कस्मात्त्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो-
ऽन्तवत्त्वात् । वा । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे

शब्दादारभ्य सुपः प्रकारेण प्रत्याहारः ॥ अन्तवत्त्वादिति । भा । पूर्वस्य
प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः । आदिवत्त्वा-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

यतस्त्विति । (कै)

तदुरीत्या हि प्रकृतिः स्वार्थं प्रत्ययार्थसामान्यं चाभिदधाति
तत्र विना प्रकरणादिकं केवलं स्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् ।
दृश्यते तु सः । संख्यादेशे न सामान्यरूपेणापि बोधः । एवं च
प्रत्ययमात्रात् न कदापि प्रत्ययार्थबोधः । प्रकरणाद्यसत्त्वेऽपि स्वार्थ-
पक्षितिः । शास्त्रवासनावतामतो नैषामुभयार्थबाधकत्वरूपं सामान्य-
शब्दत्वं ततः किमित्याह

न चेद् (भा)

इत्यादि ॥

प्रत्ययार्थे (भा)

तद्व्योत्यार्थे । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति मुख्यपक्षे तस्य व्योतक-
त्वात् वर्णवारणार्थवत् ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्यं
दृढकर्तुं पृच्छति भाष्ये

कुथे । किं कारणम् । अन्तवत्त्वात् । तिबतिपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्
स्यात् । अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१ । २ ।
४०) ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इति चेदूडेका-
देशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात् । वा । न प्रत्यय इति चेदूडेकादेशे प्रतिषेधः
प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः (४ । १ । ६६) । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।

इति । भा । परकार्यप्रतिषेधे कस्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावः ॥ यदय-
मिति । भा । अथवा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्वादय उत्पद्यन्ते । हे इति । भा । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव
ब्रह्मबन्धूशब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूडेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावा-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

किं पुनरिति ॥ (भा)

उक्तमिति । (भा)

इयवरट् सूत्रे इति शेषः ॥

अनर्थगतेरिति । (भा)

अर्थानवगतेरित्यर्थः । सङ्घातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम् अन्यथा-
नर्थकावयवकसमुदायोप्यर्थवान् स्यादित्यर्थः ॥ नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं
सुस्यादत आह

संघातस्येति । (भा)

एकाज्द्विर्वचनन्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः ॥ अर्थ-
शब्दस्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्तासङ्गतिरत आह

अतत्प्रयोजनेति । (कै)

यथा तत्रातत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहानर्थकानां
समुदायोऽर्थवानिति भावः ॥ भाष्ये

याच यावती चार्थमात्रेति (भा)

काचित् प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः ॥ तदुपपादयति

भवति हि कश्चिदिति ॥ (भा)

प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत् स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रति-
षेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्त ऊङन्ताव्
स्वादय इति यदयं नोङ्धात्वोः (६। १। १७५) इति विभक्ति स्वरस्य

दस्येव प्रातिपदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः ॥ राजेति । भा । तत्र नलोपो
न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

विक्षिप्तानीति । (कै)

विरहतिरिह पृथक्करणे वर्त्तत इति भावः ॥ “अनर्थकस्येति” विशेष-
णकृत्यमाह

निपातानामिति ॥ (कै)

ननु पदादित्यधिकृत्य विधीयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात्
समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याभावात् तदप्राप्तिरत आह

अर्थवदनर्थकयोरिति । (कै)

सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणे ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

पदत्वसम्पादकप्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ॥

एकेति । (कै)

अत्रारुचिस्तु समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ
तदनुपस्थितिः । तदपवादस्य समानवाक्ये निघातेन्यस्य सत्त्वं चेति
तदाह

समानेति ॥ (कै)

आख्यातमिति । (कै)

अत्र वाक्यलक्षणेऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति निखञ्जतीत्यादेरपि
वाक्यत्वं बोध्यम् । एकतिङ्वाक्यमिति युक्तं वक्तुम् ॥

प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथवा हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदाय-
स्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात् स्वाद्युत्पत्ति-

प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्त्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । नडिसम्बुद्धोरिति ।
मा । ननु हे घुराजन् हे अतिराजमिति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रति-

(अ. १। पां. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

नानावाक्येति । (कै)

खोजस् इत्यादेर्देकयोरित्यादेशेत्यर्थः । “अथवादाप् सुप्” इति लिङ्गात् वाक्यभेदोऽप्यभिमत इति भावः ॥ ननु प्रत्ययनियमे दोष एव इत्यत आह

नियमश्चार्थानामिति । (कै)

एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो न त्वेकत्व एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्यौत्सर्गिकत्वात् सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् ॥

संज्ञाविधानमिति । (कै)

तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्थमेवेति भावः ॥ अनेन च ज्ञापकेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते विभक्त्युत्पत्तिस्वरूपरीत्यैवेति बोध्यम् ॥

न त्विति । (कै)

तथाच प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति भावः । एतेन ज्ञापकश्रित्यस्य मिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकत्वरूपस्यापि योगस्य गृहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यम् । ध्वनितं चेदं “अधीपरी”ति सूत्रे भाष्ये ॥

अन्तवद्भाव इति । (कै)

तस्य हि पर्युदासे शाब्दकार्यस्याभ इति तस्यैव प्रवृत्तिर्नत्वादिवत्त्वस्येति भावः ॥ भाष्ये

भविष्यति । सुहोपे च प्रत्ययलक्षणात्वात् । वा । सुहोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तच्चा (६। १। ६८ ॥ ८। २। ७) ।

षेधः स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः । मध्येऽपवादा इति

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

अस्त्यन्यत्तिप इति । (भा)

अतिप्प्रातिपदिकमिति न्यासाश्रयेणेदम् । एवं चोत्तरच तद्धि-
तग्रहणं न कार्यमिति लाघवम् पञ्चनावप्रिय इत्यत्र पञ्चनावेत्यस्य
प्रातिपदिकत्वेऽपि न क्षतिः । टजन्तस्योपसर्जनत्वेन ङीपोऽप्राप्तेः
सुवर्षि समासे संख्याऽभावाच्च प्रकृते संख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुतः प्रश-
स्तार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाप्राप्तिरेव । (एतेन टाश्यादित्युक्तिः
परास्ता । इत्याधिकम् क पुस्तके) । काण्डे इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे
ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । एवम् ओजायत इत्यत्रापि ह्रस्वा-
पत्तिरत एव तिप् ग्रहणश्चरितार्थम् ॥

परकार्ये इति । (कै)

आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपं शाब्दफलमिति भावः ॥ न चादि-
वद्भावेन ऊ इत्यस्य प्रत्ययत्वेऽपि यतो विहितस्तदादित्वाभावात्
कथं निषेधः । पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्वं दुर्लभम् उभयत आश्रयणे
तन्निषेधादिति वाच्यम् । धान्ते समुदाये दृष्टाः शब्दा इति न्याये-
नैकदेशविज्ञतन्यायेन च ऊङ्प्रकृतित्वारोपादक्षतेः ॥ भाष्ये

दे हीति । (भा)

तचावयवस्य सिद्धा समुदायस्य प्रार्थ्यमानेति भावः ॥

तचान्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो भवतीति यदयं न छिन्नम्बुद्धोः

न्यायात् । एवं तर्हि समासेऽप्यप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा सुराणाऽति-

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५।)

प्रथमवृत्तिकत्वमत्रान्तरङ्गत्वम् । उपदेशप्राप्तायाः समुदाय-
निष्ठाया एव हि प्रत्ययान्तत्वेन निषेध इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अन्तवद्भावादिति । (भा)

एकदेशविस्तृतन्यायस्याप्युपलक्षणं न चैवं काण्डे इत्यत्र दोषः ।

अग्रे भाष्ये एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥

अत्राप्येति । (कै)

अत्रेदं चिन्त्यं नायं दोषः । कार्यकालपक्षे व्यवस्थितयोः पक्षयो-
रेकेन लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशङ्काया अनौचित्यात् । ध्वनितं
चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे नायं दोषः
शङ्कितोऽत्र भाष्ये । तस्माद् यथोद्देशेऽपि न सिध्यतीति भाष्याशयः ।
न च कैयटोक्तयुक्त्यासिध्यतीति वाच्यम् । लुगादिनेव प्रतिषेधेन जात-
निवृत्तिरपीति भाष्याशयात् । भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायस्यापि लुगादि-
शास्त्रे इवात्रापि त्याग इति भावः ॥ अत एव ज्ञापकेन परिहरति
नैष इति । (भा)

यदि त्वनेन ज्ञापकेन जातनिवृत्त्यभाव एवाम्वाख्यायते । लुगा-
दिनाप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते । अवयवस्योपशास्त्रेऽपि तत् तदवयवरहित-
स्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादिविबोध्यते इत्युच्यते तदास्तु इत्याहुः ॥
ननु “हे” इति समासग्रहणं विध्यर्थमिति शङ्काशयः । सुराजन्
शब्दे “न पूजनाद्” इति समासान्तनिषेधः ॥

(८। २। ८) इति प्रतिषेधं शास्त्रिः ॥ अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु

राजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवत्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् ॥ यत्त-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

एवं तर्ह्येति । (कै)

प्रत्याख्याने तु तद्धितनियमांशे वाध्यसामान्यचिन्ताअयणीयेति भावः । पर्युदासेऽपि ज्ञापकाअयणमावश्यकं न च स्वाअया प्रत्ययान्तत्वात्सिद्धिः । अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाअयकार्याभावस्यातिदेश-
स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव तण्डुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपस्तत्र इदं चासिद्धवत्सूत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । सिद्धान्ते तु समासांशे तदनुवृत्तेः फलं चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

गृह्यते चेति । (भा)

अन्तवत्त्वेनेति भावः ॥

संख्याप्रधानं चेति । (कै)

काण्डे तिष्ठत इत्यादौ । तत्र च संख्याया एव स्वाअयसम्बन्धे-
नाश्रय इति भावः । तत्र संख्यायाः प्राधान्यं (चिन्त्यं इति नास्ति
इ पुस्तके) न हि तद्धि श्रेयको बोधोऽनुभवसिद्धः शक्तेः प्राधान्यं
च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि वारिणी तिष्ठत
इत्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वयाद् वारिकर्तृकास्थितिरित्यर्थेन
सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् ॥

न च तयोरिति । (कै)

चोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्रतिषेधे-
ऽप्येष दोषः । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि ।

स्येति । भा । विभक्तयन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः । न
वाऽन्तवद्भावेनार्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ऋक्षः । अथवा नपुंसकत्वं

(अ. १। पा. २। आ. २)

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

तदर्थशक्तिसंख्ययोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य साचाद्यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्यत्ववयवद्वारकं तस्य माभूदित्येतदर्थं तस्येत्युक्तेरिति भावः ॥ भाष्ये

किं च नपुंसके इति । (भा)

नपुंसकशिङ्गवदर्थं किमित्यर्थः ॥

यस्येति । (भा)

यदर्थस्येत्यर्थः ॥

कस्येति । (भा)

किं शब्दार्थस्येति अर्थः ॥

प्रातिपदिकस्य (भा)

इत्यस्य सत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो वेत्युभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वव्यावृत्तिरेव । तस्या-
मन्यथासिद्धायां तद्व्यर्थमेवेति भावः । फलान्तरं तु नास्त्येव । औत्स-
र्गिकैकवचनस्येष्टसिद्ध्यर्थं काचित्कत्वेन तदर्थस्य संख्याकर्माद्ययोगेन
च सुवनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वे तदवयवसुपो-
लुगापत्तिः । विधिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् धातुसाहचर्यात् विभक्त्य-
तिरिक्तशब्दघटितप्रातिपदिकावयवस्यैव तेन लुग् इति न दोषः ।
नापि फिट्स्वरप्राप्तिः । तत्तत् स्वराणां विशेषविहितानां बाधकत्वात्

गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मा-

प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरि-
ग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन नत्वातिपदिकं तस्य ऋक्षाभावः । अत्र च सूत्रे यद-

(अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १। २। ४५ ।)

प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिट्स्वरप्रवृत्तेषु । नापि पचेरन्नित्यादौ न लोपप्राप्तिः । रक्षादेशस्यैव कर्तुं युक्तत्वात् । अन्यथा पर्युदासे ह्रस्वाभावेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्तु पर्युदास इति भाष्या-
सङ्गतेरिति दिक् ॥ यथा न्यासेऽप्याह

अथवेति । (कै)

वस्तुतो यथा न्यासेऽपि नपुंसकलिङ्गवदर्थं विशेष्यतया वर्त्त-
मानस्येत्यर्थः ॥

नचेदं तथेति ।

अथं प्रयासो व्यर्थ एवेति दिक् ॥

यत्तस्येति । (भा)

अनेनायमेवार्थो बोध्यते इति बोध्यम् ॥

आहुरिति । (कै)

अचारुचिवीजं बङ्गपटव इत्याद्यर्थे व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमाव-
श्यकमिति । इदं च बङ्गजविधायके कैयटे स्पष्टम् । अव्युत्पत्ति-
पक्षज्ञापकं तु “^१अतः कृकमिकंसे”ति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् ।
अस्यापि ज्ञापकं “^२खल्वक्” सूत्रे उपपादितम् ॥

१ अतः कृकमिकं सकुम्भपात्रकुशाकर्णैश्चनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

२ शिवसू - २ ।

दुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्याद्ब्रह्मो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं
यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥

व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भो-
ऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१४५

(अ. १। पा. २। आ. २)

(कृतद्वितसमासाश्च । १। २। ४६ ।)

कृतद्वितसमासाश्च । १। २। ४६ ॥

अर्थवत्समुदायानामिति । (भा)

लोकेऽर्थबोधकतया पृथक्प्रयुज्यमानानां यः समुदाय इत्यर्थः ॥

१ समासग्रहणं किमर्थम् । समासग्रहणमुक्तम् । किमुक्तम् । अर्थ-
वत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥

१ अर्थवन्त एते प्रातिपादिकसंज्ञाः स्युः । विशेषणसामर्थ्यात् तदन्त-
विधिः । न हि जडत्वार्थायां कृतौ कृतद्वितानां चार्थोऽस्ति । भूतपूर्व-
गतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः सः । भित् । कित् । अत्राधातुरिति पथ्युदासे
प्राप्ते कर्त्ता, हर्त्ता, अत्र तद्वितान्तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्ते
सन्निहितत्वाच्च कृतग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते न तु समासग्रहणकृतो
नियमोऽपि । तेन कृतग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् “मूलकेनोपदंशम्”
इति वाक्यस्य न भवति ॥ ननु बाध्यसामान्यचिन्तायां समासनियमोऽपि
बाध्यते । विशेषचिन्तायां तु मध्येऽपवादन्यायावतारात् तद्वितनियमोऽपि
न बाध्येतेति चेत् । सत्यम् । आद्ये एवेह पक्षः । न च वाक्येऽति-
प्रसङ्गः । शब्दाधिकारमाश्रित्येहार्थवच्छब्देनैकार्थीभावविवक्षणात् । अति-
शये मतुप्स्फुरणात् ।

(भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ ५। २। ६४)

वक्ष्यमाणरीत्या अप्रत्यय इति निषेधः प्रत्ययान्तपरः इति पक्षे तु
पुरस्तादपवादन्यायादिसिद्धिरिति दिक् ॥ तद्वितः । औपगवः । अत्रानेन
मध्येऽपवादन्यायात् सर्वसिद्धिः । अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षोऽपि

पूर्वेण वा संज्ञानियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्योक्तत्वात् । एवं समासेऽपि । न चासमर्थसमासेषु विध्यर्थं समासग्रहणमिति वाच्यम् । अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् । असमर्थानां तर्हि कथं संज्ञेति चेत् धर्मिग्राहकमानादेवेति गृह्याण । “असूर्य-ललाटयोः” (३ । २ । ३६) इत्यादिना हि समास उपपदे कृद्भिधीयते । उपपदं च महासंज्ञाकरणवशात् विभक्त्यन्तमेव । न चैवमपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् (परिभाषेन्दुश्लो—२७) राजकुमारीत्यादौ प्रत्ययान्ते विध्यर्थं तदिति वाच्यम् । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङादिनोपस्य लुग्विषये प्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ जुमादयो नेति वक्ष्यते । तस्मात् प्रवृत्ते समासग्रहणं नियमार्थं सदाक्यस्य संज्ञां निवर्त्तयति इति स्थितम् । नियमस्य सजातीयापेक्षः । यत्र पूर्वं भागः पदमुत्तरश्च प्रत्ययभिन्नः तादृशस्य समुदायस्य चेत् स्यात्तर्हि समासस्यैवेति । षष्ठिधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् । तेन वङ्गच् पूर्वस्यास्यैव रुंज्ञेति बहुपटच इति टकारस्योदात्तता लभ्यते । प्रथमस्य जसो लुकि “चितः सप्रवृत्तेर्बङ्गकजर्थम्” (६ । १ । १६३ । वा) इति चित् स्वरे कृते पुनर्विभक्त्युत्पत्तेः । अन्यथा तु जसेवोदात्तः स्यात् । उत्तरश्चेत्यादिकिम् । हरिष्वित्यादेरनेन व्यावृत्तिर्माभूत् । एवमस्तु को दोष इति चेत् । षट्पृष्ठा । तथा सति जन्मवान् इत्यादौ तद्वितान्ते विध्यर्थं तद्वितग्रहणं स्यात् । राजानौ इत्यादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन वार्य्यताम् । न तावदनेन नियमेन । पूर्वभागस्यापदत्वात् । नापि तद्वितग्रहणेन । तस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वायोगात् । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” (२ । ४ । ७१) इति धातुग्रहणं प्रत्ययान्तानां प्रातिपदिकसंज्ञा नेति ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य प्रासादीयतीत्यादौ हरिष्वितिवदप्रातिपदिके चरितार्थत्वात् । नापि व्यावृत्तग्रहणं ज्ञापकम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यान्यार्थताया एव सिद्धान्तयिष्यमाणात्वात् । तस्मादुक्तमेव साधु । यद्यपि प्रवृत्तिप्रत्ययभावागापन्नसङ्गतविषयको नियम इत्यपि सुवचं तथापि सरूपसूत्रे समुदायादिभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रन्थं योजयितुमिदं भौरव-

मादृतम् । निष्कर्षे तु तथैवास्तु । तथा च तद्धितग्रहणं नियमार्थमेव ।
 भेदसंसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमिति कैयटस्याप्ययमेव भावः । भेदे परस्परपरि-
 हारेण प्रयोगे सति यः संसर्गस्तद्द्वारकमित्यर्थात् न तु भेदः संसर्गो
 वा द्वयं वा वाक्यार्थ इत्याशयेन तदग्र्यः । बङ्गच् समासयोर्वैरूप्या-
 लाभात् । यद्वा । सात्पदाद्योरिति सातिग्रहणात् प्रत्ययो न प्रातिपदिक-
 मिति सिद्धे पूर्वसूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । तद्धित-
 ग्रहणन्तु विध्यर्थमेव । स्यादेतत् । पक्षत्रयेऽपि राजपुरुषावित्यादौ
 पुरुषावित्यादेः संज्ञादुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात् सुपो लुक् स्याद्
 इति चेन्नैवम् । ञहत् स्वार्थायामानर्थक्यात् । अञहत् स्वार्थायामपि
 पूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविरहेण तत्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् ।
 प्रशंसायां हि मतुब् इत्युक्तम् । एवं घटपटावित्यादावपि मिलितयोरेव
 पदयोः सहभूतार्थता । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च । घटा-
 वित्यंशो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थं
 समासग्रहणं किं न स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तम् । अर्थवद्ग्रहणस्येहार्थ-
 ताया एवोक्तत्वादिति दिक् । यदि तु नैयायिकरीत्या अर्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्वं
 तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थम् । तद्धितग्रहणमपि
 तथा । अप्रत्यय इति तु प्रत्ययवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न क्षतिः ।
 तद्धितग्रहणस्य तद्विशिष्टपरतामाश्रित्य बङ्गपटव इत्यस्य सुसाधुत्वात् ।
 किन्त्वस्मिन् पक्षे सिद्धान्तविरोधः । सूत्रकेनोपदंशं पञ्चतकीत्यत्राति-
 प्रसङ्गश्चेति यथास्थितमेवास्तु । इह प्रकरणे यथा श्रुताः प्राचां ग्रन्था
 दुष्टा एवेत्यवधेयम् । निपातस्यानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या येषां
 द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुक्तसमुच्चयार्थाच्च-
 कारात्सिद्धमिदम् । अनुकरणेषु तु अनुकरणेन सदाभेदविवक्षायामर्थ-
 वत्त्वाभावात् प्रातिपदिकता । भूसत्तायामिति यथा । भेदविवक्षायास्तु
 संज्ञा स्यादेव । “भुवो वुग्” इति यथा । न चाधातुरिति पर्युदासा-
 पत्तिः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयोवङ्गं प्रवृत्तावपि संज्ञांशे
 अप्रवृत्तिसम्भवात् । एतच्च ऋण्यकसूत्रे उपपादितम् ॥

ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

१ । २ । ४७ ॥

शक्तिप्रधानत्वादिति । (कै)

तिङ्भिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया अपि शक्तिप्रधानत्व-
मित्याशयः ॥

द्वयोरपीति । (कै)

समुदायेनेति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भावः ॥

साधनेति । (कै)

साधनगतां संख्यामाख्यातं तदर्थः । क्रिया यथोपादत्ते तदुपा-
दानेन यथा संख्यावती तथा तद्गतलिङ्गोपादानेन लिङ्गवत्यपि-
त्यादित्यर्थः । कारकगता संख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते
तिङ्गादिभिरिति स्पष्टं “आप् प्रातिपदिकाद्” इति सूत्रे भाष्य-
कैयटयोः ॥ अलिङ्गसंख्याव्ययत्वादाह

१ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसकऋस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्
निवृत्त्यर्थम् । वा । नपुंसकऋस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिब् निवृत्त्य-
र्थम् । तिबन्तस्य ऋस्वत्वं माभूत् । काण्डे कुप्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ॥
अव्ययप्रतिषेधः । वा । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । दोषा ब्राह्मण-

१ प्रातिपदिकग्रहणमिति । भा । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति ।
द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव सम्भवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वात्
नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि
शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं । सुबन्तस्यापीति भावः ॥

(अ. १। पा. २। प्रा. २) (ऋसो नपुंसकेऽप्रातिपादिकस्य। १। २। ४७।)

यथेति । (कै)

तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तच्च साधनत्वसम्बन्धेन
तद्धर्मग्रहणं तथाच सामानाधिकरण्यात् स्यादिति भावः ॥ वैयधि-
करणेन दोषा शब्दे नपुंसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाह

दोषासहेति । (कै)

दोषा शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः ॥

इत्युच्यते इति ।

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ॥ ननु कारकं क्रियाया न द्रव्यस्य
इति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह

ब्राह्मणकुलसाधनानामिति ॥ (कै)

तत्रोपपत्तिमाह

आधेयेति ॥ (कै)

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थधर्मनपुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थः । एवं च पूर्वं दीर्घं ततो ह्रस्वे
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतः

कुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रा-
व्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य ॥ इह
तर्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुण्डीभूतं वृषलकुलमिति ॥ न

रमते ब्राह्मणकुलमिति । भा । यथैव साधनाश्रया संख्यामाख्यातमुपादत्ते
तथा तस्मिन्मपि ॥ अव्ययप्रतिषेध इति । भा । यथोपवर्णितन्यायेनाव्यय-
स्यापि लिङ्गयोगात् प्राप्तिः ॥ दोषा ब्राह्मणकुलमिति । भा । दोषा

(ऋखो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।) (अ. १। पा. २। आ. २)

समत्वेऽपि परत्वात् “च्चौ” इति दीर्घं ततो ह्रस्वे लक्ष्ये लक्ष्यणस्येति
न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

असत्त्वेति (कै) ।

कचिल्लिङ्गवता सामानाधिकरण्येऽपितस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थ-
बोधकत्वाभाव इति भावः ॥

किं चिद् (भा)

इत्यादिना एतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यम् उभया-
तिरिक्तस्यापि चाव्ययस्य सत्त्वात् । हिरुगादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-
मात्रविशेषणत्वेन “काण्डीभूतमि”त्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्च तादृशस्य
लिङ्गाद्ययोगः ॥

न चैतयोरिति । (भा)

प्रायेणेति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य काण्डेत्यादेशोभयायोगः ।

वा लिङ्गाभावात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् ।
अलिङ्गमव्ययम् ॥ किं पुनरव्ययस्यैव परिहारमाहोस्वित् तिबन्तस्यापि ।
तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्-
क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानं हिरक्पृथगिति क्रिया-
प्रधानम् । तिबन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् ।

सहचरितत्वाद् ब्राह्मणकुलमेव दोषा शब्देनोच्यते इति ऋखप्रसङ्गः । नात्रा-
व्ययमिति । भा । दोषाशब्दो राज्ञावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोऽप्यहनी-
त्यत्रेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रियाणामधिकरणं कालो भवन् ब्राह्मण-
कुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते चरत्यधीते चेति । आधेयव्यवधाने-
नाधिकरणस्य क्रियाधारणात् ॥ काण्डीभूतमिति । भा । प्रकृतिविका-

(अ. १। पा. २। आ. २) (ऋखो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४० ।)

“रमते” इत्यादेर्लिङ्गायोग इति बोध्यम् । अन्यथा “हृत्प्रायिकाः शय्यन्ते” इत्यादौ “पचति रूपम्” इत्यादौ च ताभ्यां योगेन भाष्यासङ्गतिः स्यात् ॥

भावशक्तीति । (कै)

पदार्थशक्तिरित्यर्थः । “विचित्रत्वादि”त्यनेनेदं सूचयति “पचति रूपम्” इत्यादौ भवत्येव । पचतकीत्यादौ च नेति ॥ “काण्डे तिष्ठत” इति प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानादिभक्त्यर्थाप्रधानत्वेनाख्येव लिङ्गायोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिमानः ॥ समाधत्ते

संख्याया इति । (कै)

विभक्त्या संख्याया लिङ्गवत्त्वेनाप्रतिपादनं भावशक्तेर्वैचित्र्यादिति भावः । अत्र “संख्याया” इति शक्तेरुपलक्षणं संख्यायाः प्राधान्यासम्भवात् । प्रथमास्थलेऽपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तम् ॥ भाष्ये

काण्डे कुण्डे इति विभक्त्यर्थप्रधानं रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत । काण्डे कुण्डे । हे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपादिका-

रयोरमेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । इयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद् ऋख-प्रसङ्गः । कृते ऋखत्वे “चौ च” (७ । ४ । २६) इति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ऋखस्य बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ऋखे सति टेरेत्वस्याप्रसङ्गः ॥ न चेति । भा ॥ असत्त्ववाचित्वादथयस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ न चैतयोरिति । भा । आख्यातस्य शक्त्यामयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने

(ऋखो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७ ।) (अ. १। पां. २। आ. २)

अवश्यं चैतदेवमिति । (भा)

एतत् तिबन्तम् अलिङ्गमित्यवश्यं स्त्रीकार्यमित्यर्थः ॥ समु-
दायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकत्वमुपपादयति

गृह्यते च प्रातिपदिक (भा)

इत्यादिना ॥

अवयवधर्मेणेति । (कै)

अवधवभूतप्रकृत्यर्थधर्मेणेत्यर्थः । समुदायः प्रत्ययान्तः । यद्यव-
यवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणे-
ऽप्येतदवश्यवाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति । (भा)

एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ अवयवद्वारा समुदाय-
स्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवात् कथमनेन परिहारोऽत आह

साक्षादिति । (कै)

तस्यैव तज्जन्यबोधविशेषस्य अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजात-

प्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं
स्याद् ऋखो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः ।
कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिपदिकस्य ॥ यजेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधः ।

विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्न-
पुंसकत्वायोगः ॥ अवश्यमिति । भा । यद्यवयवधर्मेण समुदायो व्यप-
दिश्यते इत्यर्थः ॥ यत्तस्येति । भा । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा
ऋखः । यस्य त्ववयवद्वारकं तस्य माभूत् । अथवा तस्यैवानुजातव्यति-

(अ. १। पा. २। आ. २) (ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १। २। ४७।)

सम्बन्धस्य अनुपजातेतराकाङ्क्षेति यावत् ॥ अनेन सत्त्वप्रधानत्व-
मुपलक्षितम् ।

सूत्रकारेण त्विति । (कै)

अवयवद्वारकमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यते इति तदाशयः ।
अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकगुणः प्रसिद्धस्तस्य
नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः ॥ भाष्ये

अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । (भा)

एवं ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुन-
रप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

चक्रकप्रसङ्ग इति । (कै)

लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदम् ॥

वा । यञ्जेकादेशदीर्घत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम्
युगवरत्रेभ्यः ॥ यञ्जेकादेशदीर्घत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धम् । वा ।
बहिरङ्गा एते विषयः (६। १। १०१ ॥ ७। ३। १०२-३) । अन्तरङ्गं
ऋस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

रेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ऋस्वाभावः ॥ सूत्रकारेण
तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव
नपुंसके वृत्तिसम्भवात् । तेनान्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ऋस्वाभावः ॥
युगवरत्रायेति । भा । दीर्घे कृते पुनर्ऋस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥

‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ॥

भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्यकथनाकथने हेतुमाह

धात्विति ॥ (कै)

ननु स्वरितत्वे उत्तरचानुवृत्तिरेव स्यात् । न तु तदधिकारस्य-
आभोऽत आह

स्वरितेनेति ॥ (भा)

ह्रस्वभावित्वाभावादिति । (कै)

न चातिमतेरित्यादौ सम्भवगुणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् ।
किं च तद् ग्रहणे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे लक्ष्ये
लक्षणस्येति न्यायेन पुनः तदप्रवृत्तौ फलाभाव इति भावः ॥ भाष्ये

स्त्रीप्रत्ययेनेति । (भा)

एवं च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद् ह्रस्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

अतिकारीषेति । (कै)

कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः ॥

अनुपसर्जनेति । (कै)

१ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । वा । उपसर्जनङ्गत्वत्वे च किम् । यच्चेकादेश-
दौर्घ्वत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा—१ । २ । ४७) । अतिखदाय अतिखदार्थम्
अतिखद्वेभ्यः ॥ उपसर्जनङ्गत्वत्वे च । किम् । बहिरङ्गत्वात् सिद्धमित्येव
(वा—१ । २ । ४७) । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं ऋत्वम् ।
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ गोटाङ्ग्रहणं कृत्स्नित्यर्थम् । वा । गोटाङ्-

एवं च व्यङ् अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् तदादिनियमेन पुञोत्तरपदकतत्पुरुषेव्यङन्तस्यापूर्वपदत्वाच्च सम्प्रसारणमित्यर्थः ॥

उपसर्जनत्वादिहेति । (कै)

वस्तुतश्चिन्त्यमेतत्प्रत्यासत्यायस्य (“पुञोत्तर” इत्यारभ्य “यस्य” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) समुदायस्त्रीप्रत्ययान्तत्वं प्रार्थ्यते तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात् ॥

किं दीर्घेति । (कै)

“हल्ङादि” सूत्रे “हल्ङाब्भ्य” इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयव-
च्यन्तात् परत्वेन च निष्कौशाभिरित्यादौ सोर्लोपवारणार्थत्वात्
दीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषणे तु यासेत्यादावव्याप्तिः ।
कर्त्तव्यादावव्याप्तिश्च (कर्त्ता इत्यादा- इति नास्ति इ पुस्तके) ।
अत्वादिविधौ विषयसप्तमी तु “तस्मिन्निति” शास्त्रवाधापत्त्या
गमकाभावेन चायुक्तेति दिक् ॥

कारौशब्दादपीति । (कै)

तथा च कुम्भशब्दे आदिवृद्धिर्नस्यादित्येति भावः ॥ ननु पुम्ब-
दतिदेशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह

यथेति । (कै)

इयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुम्बत् । पुंभि

ग्रहणं कर्त्तव्यम् । किमिदं टाडिति । प्रत्याहारग्रहणम् । कसन्निविष्टानां
प्रत्याहारः । टापः प्रभृत्या व्यङो उकारात् (४ । १ । ४-१८) । किं
प्रयोजनम् । कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ऋसत्वं माभूदिति ।
अतितन्वीः अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

(गोस्त्रियोत्पसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

(अ. १। पा. २। आ. २)

यथा पपीरित्यादौ ईकारस्य अवणं तथा तत्र स्त्रीप्रत्ययभूतस्यापी-
त्येवं वचनव्यक्तेति भावः । अत एवात्रैवेदं कृतम् । अन्यथा पुंवद्भाव
प्रकरण एव वदेत् । “ईयसश्च” इति प्रतिषेधान्नकप् । नपुंसकह्रस्वत्वं
तु भवत्येव अत्र पाठात् । न च नेत्येव सिद्धे पुंवद् वचनं व्यर्थं
वार्त्तिकाक्षरेषु लाघवगौरवविचाराभावादित्याहुः । अन्ये तु तस्या-
प्यभावं मन्यन्ते । अत एवोत्तरवार्त्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध
इति भ्रमव्यावृत्तये गोसमासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे
स इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । तत्र समासपदं स्यन्तसमासपरम् ॥

प्रथमेति । (कै)

षष्ठीति प्रथमानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयमिहोत्पसर्जनं न तु
केवलं लौकिकमेवेति भावः । प्रत्ययसूत्रेणाप्रत्यय इति निषेधा-
प्रवृत्तेर्गोशब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्येव ॥

राजकुमारीशब्द इति । (कै)

नन्वस्यानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं
प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात् । समासग्रहणस्य नियमार्थत्व-
भङ्गापत्तेः । तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न
स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाभावेन तदप्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति (१ । ३ । ११) ।
“स्त्रियाम्” (४ । १ । ३) इत्येवं प्रकृत्य ये विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञा-
स्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ॥ यद्येवं प्रत्यय-
ग्रहणमिदं भवति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीह
न प्राप्नोति । अतिराजकुमारिः अतिसेनानीकुमारिरिति । अस्त्रीप्रत्ययेने-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१५७

(अ. १। पा. २। आ. २) (गोस्त्रीयोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

किमुच्यते इति । (भा)

गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः ॥

न पुनरिति । (भा)

असमासोऽपि किं चित् पूर्वपदस्थान्तं नेति काका प्रश्नः ॥ भाष्ये

न चान्तरेणेति । (भा)

तदाशयमाह

इह त्विति । (कै)

एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रन्यासे । अतिविति न्यासे तु कुमारीत्य-
स्यापि तत्त्वमस्येवेति तत्रापि दोषः ॥ भाष्ये

उभयत इति । (भा)

एणेय सिद्धये “स्त्रीभ्यो ढक्” (४। १। १२०) इत्यत्र
प्रातिपदिकादित्यसम्बन्धात् गाङ्गेये न दोषः । १प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येदं तथा हि प्रातिपदिकत्व-
तद्व्याप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति “बहुव्रीहेरुधस”
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन ४समाधानादेकदेश्युक्तावत्र

१ अ ४। पा १। सू १२० ॥

२ परिभाषेन्दुशे - १२ ॥

३ अ ४। पा १। सू २५ ॥

४ ‘सर्व’ । इ ॥

त्येवं तत् ॥ ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् । वा । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो
वक्तव्यः । बहुः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥ पूर्वपदस्य च
प्रतिषेधे । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । वा । पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थम् । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च ।
गोनिवृत्त्यर्थं तावत् । गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति ॥ समासनिवृत्त्य-

१५८

महामाध्यप्रदोपोद्घोतः ।

(गोस्त्रियोपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।) * (अ. १। पा. २। आ. २)

मात्यादृतं भगवतेति बोध्यम् ॥ ननु चित्रगुरित्यादौ गोक्तस्य
प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्गुप्ताप्राप्तिरत आह

उपसर्जनेति । (कै)

श्रुतत्वादिति भावः ॥

गोस्त्रियौ इति । (कै)

गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः ॥

न तु सूत्रस्येति । (कै)

वस्तुतः सूत्र शेषत्वेऽपि न क्षतिः । “येन विधिः” “असमासे
निष्कादिभ्यः” इति सूत्रभाष्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः
सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनास्य भाष्यस्यैकदेश्यु-
क्तित्वावश्यकत्वात् वक्ष्यमाणसमाधानेनास्यापि परिहारः । तच्च
गोशब्दांशेऽप्यावश्यकमिति ध्वनयन्नाह

अगोपुत्र इति । (कै)

ततस्तत्पुरुषादिति समासान्त निषेधः ॥ भाष्ये

अप्रधानमुपसर्जनमिति । (भा)

१ अ १। पा १। सू ७२ ॥

२ अ ५। पा १। सू २०।

र्थम् । राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समास-
निवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोऽपि किञ्चित् पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः
स्यात् । स्व्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋसो भवतीत्युच्यते न चान्तरेण
समासं स्व्यन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति । खट्वापादः

(अ. १। पा. २। आ. २) * (गोस्त्रियोपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

अत्र सूत्रे सम्भवसत्त्वात् लौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवललौकिकस्य ग्रहणे तु गार्गी चासौ वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिका इत्यादौ वृन्दारिका (“इत्यादौ वृन्दारिका” इति नास्ति क पुस्तके) शब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वादुत्तरपदत्वात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् ॥

यं प्रतीत्यादि । (भा)

यदर्थं प्रति यदर्थस्याप्रधानत्वं तद्बोधकस्य चेत्तद्बोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति कैयटानुसारिणः । परे तु “प्रथमानिर्दिष्टम्” (१।२।४३) इति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तं प्रत्यप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यासत्त्या तत्समासप्रातिपदिकान्तस्यैव ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव “यं प्रति यदिति” भिन्नलिङ्गनिर्देश इत्याहुः ॥ वार्त्तिकेन यथा न सिद्ध्यति तथोपपादयति

चिपदे इति ॥ (कै)

द्विगुसमास इति । (कै)

अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादाह

मालापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात् प्राप्नोति । उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । गोऽन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋखो भवतीत्युच्यते न चैतद्गोऽन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोऽन्तम् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्व्यन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ऋखो भवतीत्युच्यते

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

कपः प्राक् प्राप्तौ ह्रस्वः “कपि चे”ति वार्त्तिकेन कथं निवर्त्येत
अत आह

कपीति चेति ॥ (कै)

इन्द्रस्योभयपदार्थप्रधानत्वेनानुपसर्जनत्वादाह

समासार्थे इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदसमूहः समासार्थः । तत्रावयवी च प्रधानमित्यर्थः ॥
नन्वेवमपि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

प्रथमेति ॥ (कै)

परे तु अत्रैकविभक्तौत्युपसर्जनत्वं समासोपेक्षया च तत्र नियत-
विभक्तिकत्वं इन्द्रश्च प्रथमान्तानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्या वाक्ये
प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाद्यवगत्यासमासे च समुदाये एव तदवगत्या-
समाससमानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वाम्भवात् । अत एव यद्गम्ये च
प्रजापतये च इत्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वमग्नीषोमावित्यादौ

प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम् यं
प्रति यदप्रधानं तस्य चेत् सोऽन्तो भवतीति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत । पञ्चकुमार्यः प्रिया अस्य
पञ्चकुमारीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति ॥ कपि च । वा । कपि च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । बज्रकुमारीकः । बज्रवृषलीकः (५ । ४ । १५३) ॥
इन्द्रे च । वा । इन्द्रे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ ॥ उक्तं वा ।
वा । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं “न कपि” (७ । ४ । १४) इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६१

(अ. १। पा. २। आ. २)

(गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य । १। २। ४८ ।)

समासे च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति ध्वनितं चेदं “न
डिबन्मुहोः” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः ॥

प्रियं ग्रामणि इति । (भा)

तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यासः । अत्र
नपुंसकद्वस्त्वस्यापि निषेधः स्यादित्यर्थः । प्रकल्प्य चापवादविषय-
मिति न्यायेन पूर्वमपि द्वस्त्वो न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

समासान्त इतीति । (कै)

कवन्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोभिप्रायः ॥

बहुयवागूक इति । (कै)

यवागूशब्दो दीर्घान्त इति “ऊङुतः” (४।१।६६) इत्यस्याप्राप्तेः ।
स न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भावः ॥ विशेषापेक्षस्यावहिरङ्गत्वेऽप्याह

नद्युत्तरपदमिति ॥ (कै)

ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वेतदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्व-
मिति प्रकर्षाभावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रतिषेध इति । नैतदस्युक्तम् । “केऽणः” (७।४।१३) इति या
ङ्गप्रामाण्यस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावतीं
ङ्गप्रामाण्यस्याः प्रतिषेध इतीहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रिय
ग्रामणिब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेनानिकः ॥ इदं तर्ह्युक्तम्

परेति । (कै)

यदि भवान् इत्थत्वमन्तरङ्गं मन्यते तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतः
कवित्वर्थः ॥

ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । (कै)

समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चित् ।
वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्याशयः । तथैव
न्यत्र दृष्टत्वात् । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवतीति
वाक्यशेषस्वारस्याच्च । एवं चान्तरङ्गतत्वं स्पष्टमेव कैयटेऽप्यवयवा-
पेक्षत्वादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिकसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासान्त-
विधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवः शरदादिप्राति-
पदिकात् परः प्रत्ययः इत्यर्थ इति भावः ॥ “समुदायापेक्ष” इत्यस्य
च समुदायगतप्रातिपदिकापेक्ष इत्यर्थः (“पर” इत्यारभ्य “इत्यर्थः”
इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके) । एवं च समाससंज्ञापेक्षसमुदायगत-
प्रातिपदिकत्वात् पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गत इति भावः ।
“अन्तः” (६।२।१४३) इति सूत्रस्यभाष्यात् समासावयवत्वस्यैव
प्रतीतिः । न तावत्तेषामिति कपः प्रथममित्यर्थः ॥

अन्यत् (भा)

समासशास्त्रम् । कवत्वादिति । तच्छास्त्रवैयर्थ्यंभिया तद्भवनकाशं

कपि कृतेऽनन्तत्वाद् इत्थत्वं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । कप्-
क्रियतां इत्थत्वमिति किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं इत्थ-
त्वम् । अन्तरङ्गतः कप् । ननु घायं कप् समासान्त इत्युच्यते । तादर्थ्या-

.. महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६३

(अ. १। पा. २। आ. २)

(गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १। २। ४८।)

प्रतीक्षत इत्यर्थः । अन्यथा समासशास्त्रस्य कषपेक्षत्वेन तत्प्रती-
क्षोक्तेरसङ्गतिः । एवं च कषा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा
कषस्तदाक्यान्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य
तदन्तत्वाभाव इति भावः ॥

प्राधान्यादिति । (कै)

इदं “परवस्तिङ्गम्” (२। ४। २६) “चार्थेद्वन्द्वः” (२। २। २८)
इति सूत्रे भाष्यविरोधात् “द्वन्द्वे च प्रतिषेधः” इति वार्त्तिक-
विरोधाच्च चिन्त्यम् । तस्माद्वचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनितं चेदम्
अन्वर्थत्वमुक्त्वा “द्वन्द्वे चेति” निषेधं वदता दूषयिष्यमाणसमाधा-
नोक्त्वा च भगवतेति बोध्यम् ॥

शब्दशब्दार्थाविति । (भा)

परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या तत्रैव भाष्ये
दूषित इति दिक्

—

साङ्ख्येयं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कथं
तावत् प्रतीक्षते ॥ द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् । “परवस्तिङ्गमिति शब्द-
शब्दार्थौ” (वा—२। ४। २६) इति । तत्रौपदेशिकस्य ऋसत्वमाति-
देशिकस्य अवयवं भविष्यति ।

लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

ननु “उपसर्जनस्य” इति अत्र वर्त्तते तत्र अवन्तिभ्यां “वृद्धेद्” (४।१।१७१) इति “अङः” कुरोः “कुरुणादिभ्यः” (४।१।१७२) इति “ण्यस्य” च तद्राजस्य “स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च” (४।१।१७६) इति लुकि “इतो मनुष्य” (४।१।६५) इति “ऊङुतः” (४।१।६६) इति च ङीबूङोः कृतयोः स्त्र्यपत्यवृत्तौ स्त्रीप्रत्यया-
न्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्धितलुगनन्तरं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाभावाच्च
कथं लुक् प्राप्तिरत आह

अवन्तीत्यचेति । (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थस्तद्धितलुकीति च सत्
सप्तमी इत्याशयेन बोध्यमिति भावः ॥ नास्ति लुक्परो यस्मात्
स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः ॥

१ तद्धितलुक्वन्त्यादीनां प्रतिषेधः । वा । तद्धितलुक्वन्त्यादीनां प्रति-
षेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरुः ॥ तद्धितलुक्वन्त्यादीनामप्रतिषेधो
ऽलुक् परत्वात् । वा । तद्धितलुक्वन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रति-
षेधोऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मान्न भवति । अलुक् परत्वात् । लुकीत्युच्यते न
चात्र लुकं पश्यामः ॥ लुकीति नैया परसप्तमीशक्या विज्ञातुं न हि लुका
पौर्वापर्यमस्ति । का तर्ही । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । सत्सप्तमी चेत्
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ।
उपसर्जनस्येति वर्त्तते । न च जातिरुपसर्जनम् ॥

कृते इति । (कै)

एवं च न तत्परत्वं आदेरिति भावः ॥ कथं तर्हि वार्त्तिक-
कृता लुक्परत्वादित्युक्तं तत्राह

बुद्धीति ॥ (कै)

उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थान्न च जातिरुपसर्जनमित्युक्तमत आह

उपसर्जनेति । (कै)

सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमिति भावः ॥

इह लुम्बिधायके

स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनेति । (कै)

एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायीप्रत्ययो नोपसर्जनमिति
भावः ॥ स्वयं लुगभावे हेत्वन्तरमाह

अप्रातिपदिकत्वाच्चाह ह्रस्वाभाव इति । (कै)

अचावन्तीत्यादौ ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको लुगुच्यते ऊँलुकि
हि अवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत इति तत्प्रयोजकता लुको बोधा ।
तद्धितलुकि (तद्धितान्तात् स्त्रीलुकिं इत्यधिकम् क पुस्तके)
स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति
सूचार्थः प्रकृते च न तत्त्वम् । तद्धितान्तात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरिति
भावः ॥ “गोस्त्रियोः” (१।२।४ ऋ) इति ह्रस्वस्य तु नाच प्राप्तिः ।
तच्च शास्त्रीयोपसर्जनस्य गृहात् । यथा चैतत्तथोपपादितम् । कश्चित्तु
लुगभाव इत्येव पाठः ॥ नन्वेवं कथम् “आमलकम्” इत्यादौ
लुगत आह

आमलेति ॥ (कै)

तद्धितान्तत्वादिति । (कै)

मयटो लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः ॥ ननु लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तावयववन्तीत्यत्र दोषोऽत आह

लिङ्गेति । (कै)

लिङ्गविशिष्टस्योपादानेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेन
भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥

इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

पञ्चभिर्गोणिभिः क्रीतः इति द्विगौ क्रीतार्थठको लुकि “लुक्
तद्धित” (१।२।४८) इति लुगपवादभूतमिदं सूत्रम् । तजानेन
लुको निषेधे एकविभक्तौत्युपसर्जनत्वाद् इत्यनेन सिद्धे इद् ग्रहणं
व्यर्थमिति बोध्यम् । समाधत्ते भाष्ये

इति वा वचने तावदिति । (भा)

इच्छन्दोक्तौ न शब्दोक्तौ च तावदेव न तु माचाप्यधिकेति
तदर्थः । “लुकि” । स्त्रीप्रत्ययलुकि ॥

१ इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ऋखता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

गोण्या इत्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सिध्यत्येव ह्रस्वत्वमिति । (कै)

गोवष्कयणीत्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्यात्र यदा-
श्चिन्त्यमिदम् भाष्यन्तु यथाश्रुतं रमनीयमेव ॥

तदापि प्रथमेति । (कै)

“प्रस्थादिभ्यः” परिच्छेदकवाचिभ्यः प्रमेयविवक्षायां प्रथमां
बाधित्वा तद्धितः प्राप्नोति तदविवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव
सिध्यतीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य तद्धितमन्तरेणापि “यदा परि-
माणे”त्यादि प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यतीति भावः ॥ न चानुप-
सर्जनत्वादित्वमपि न प्राप्नोति तस्येहासंबन्धादिति भावः ॥

अभेदोपचारेणेति । (कै)

गोण्येव व्रीहय इत्याहार्यं बुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया
साक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थः ॥ तच्च शङ्कते

सर्वत्र तर्हीति ॥ (कै)

तेन यचेति । (कै)

साक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं मन्यते । एवं हि गोणीपदसंज्ञाया-
मपि ह्रस्वापत्तेश्चिन्तोऽयं कैयटः । तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थं
इदितिः स्यादत आह

ह्रस्वत्वं त्विति ॥ (कै)

अप्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

गोणीशब्दस्य स्यन्तत्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-

१६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(इद् गोण्याः । १ । २ । ५० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

विशिष्टस्यापि यद्वा“दप्रातिपदिकत्वादि”ति चिन्त्यम् । ननु लुका
विच्छिन्नत्वात् कथं दृष्टानुवृत्तिरत आह

गोस्त्रियोरिति ॥ (कै)

लुगपवाद (कै)

इत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति

तच्च द्वस्वमिष्यते इति । (कै)

तच्च न सिध्यतीति शेषः ॥ १ इत् ग्रहणे यथा सिध्यति तदाह

योगेति ॥ (कै)

इद् इति (भा)

एको १ गो लुगपवादार्थः ॥

गोण्या इति । (भा)

द्वितीयस्तस्यासार्वत्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ ननु
अस्य लुगपवादत्वे यत्र प्रमेयलक्षणाया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुग-
भावादित्वमपि न स्यादत आह

गोणौरिति ॥ (कै)

लोपेनेति । (कै)

लुकेत्यर्थः ॥ एवं च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र
पक्षे लक्षणाया गोणी इति दीचान्तस्यैव दृष्टत्वादित्याहुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६६
(अ. १। पां. २। आ. २) (लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । १। २। ५१ ।)

१ लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने । १। २। ५१ ॥

पदार्थानवगमे तद्भावावर्त्यावगन्तुं न शक्यतेऽतः सूत्रार्थमाह
प्रकृतीति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थं उच्यते स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति ।
प्रकृतौ यादृशं लिङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकायां
तत्रातिदिश्यते इति तात्पर्यं व्यक्तिर्लिङ्गं वचनं संख्या ॥ न च पुष्पः
फलवान् वनस्पतिः । तथा च शिरोषस्य कथं वनस्पतित्वं यद्
ग्रामेऽतिदिश्येतेत्यत आह

फलीति ॥ (कै)

अस्यापुष्प इत्यादिः । फलाभावेऽपि इत्यस्यापुष्पफलाभावेऽपी-
त्यर्थः । यदा शिवीनां फलत्वाभावं मन्यते । एवं च वनस्पतिशब्देन
वृक्ष एवोच्यत इति भावः ॥ १ षष्ठ्याश्च प्रकृत्यर्थधर्मत्वाभावात् कथ-
मतिदेशोऽत आह

प्रकृत्यर्थेति ॥ (कै)

व्यतिरेकस्य (कै)

सम्बन्धस्य ॥ शष्ठ्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह

१ प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्ये ये ॥

२ षष्ठाः । इ ॥

तचेति । (कै)

युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्वक्तृमेकवचनादिप्रत्ययाश्च लुपि सति भवन्तीति सूचार्थः । अर्थशब्दयोरभेदाच्च वक्तृस्य प्रकृतिनिष्ठत्वमेव चोपस्थितत्वात्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः ॥ ननु वचनमिति पारिभाषिकसंज्ञाभावान् “नेदम्” इत्यसङ्गतमत आह

एकवचनादीति ॥ (कै)

अनुनिष्पादीति । (कै)

नान्तरीयक इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्वर्थेति । (भा)

लौकिकः संख्यारूपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वम् अत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् ॥ नन्वेवं षष्ठ्यप्युच्यते इति अनुपपन्नमत आह

षष्ठीशब्देन चेति ॥ (कै)

ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं किं च लुपा दूरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरंत आह

लुप् सहचरितेनेति । (कै)

तेन हि 'स्वसम्बन्धदूरभव उच्यते इति भावः ॥ तदाह

अभिहित इति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभाव इति । (कै)

भेदनिबन्धनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थः । शेषत्वाय इति यावत् ।
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेषः ॥ षष्ठ्यतिदेशाभावेन
प्रातिदेशिकीत्ययुक्तमत आह

संख्यायामिति । (कै)

चेत्यर्थः इति । य इयांस्तु विशेषः ॥ वाक्ये भिन्नोपस्थिति-
विषयतया वृत्तौ चैकोपस्थितिर्विषयतयेति उत्तरार्थं पचान्तरा-
प्रतीतेः कामचार इत्ययुक्तमत आह

चशब्द इति । (कै)

तथाच तेन पचान्तरद्योतनमस्तीति भावः ॥ भाष्ये उक्तश्लोकस्य
व्याख्यानं “प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिः” इत्यादिकामचारविषये
एकतरपक्षग्रहणे विनिगमकाभावोऽत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते इति । (भा)

वृत्तिप्राक्काशावच्छिन्नार्थनिष्ठलिङ्गसंख्ययोरतिदेश उतवृत्ति-
कालावच्छिन्नयोरिति संशयः । तत्राद्ये संख्यायाः षष्ठीप्रतिपाद्य-
सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् ।
द्वितीयमादायोत्तरं तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्ये सम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात्
तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात् प्रथमैव । अतिदेशस्य
वृत्तिनिष्ठत्वात् तद्वतयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्वं प्रत्यासक्तिरिति

(लुपियुक्तवद्वक्तिवचने । १। २। ५१ ।)

(अ. १। पा. २। आ. २)

बोधम् ॥ ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य संख्याभेदानवगतेः कथं तत्काशा-
वच्छिन्नं तदतिदेशोऽत आह

वृत्ता उपेति । (कै)

आदेशात् “तवकममकावेकवचन” इति विहितात् तत्र
सम्बोध्यत्वादिनैकस्यैवोपस्थितिर्नत्वेकत्वेनेति तत्त्वम् ॥

तथेहेति । (कै)

शिरौषा ग्राम इति बहुवचनात् तत्प्रकृत्यपि शिरौषत्वेनाने-
कोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम् अन्यथातिदेशाप्राप्या तदनुप-
पत्तिरिति भावः ॥ ननु संख्यातिदेशेऽपि तन्निबन्धना षष्ठी कस्मा-
न्नेत्यत आह

वृत्तावुपसर्जनमिति ॥ (कै)

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

तदतिदेशस्तु न मानाभावादिति भावः ॥

अथवा प्राग् वृत्तेरिति । (कै)

इदमयुक्तं प्रत्यामत्तिवाधापत्तेरित्याहुः ॥ ननु तद्विहितार्थस्यैकत्वा-
देकवचननिवृत्तयेऽवस्थाश्रयणीयोऽतिदेशोऽत आह

अन्तरेणापीति ॥ (कै)

‘भाष्यवार्त्तिकयोगाप्रयोगयोर्वीजमाह

अभेदमिति ॥ (कै)

लिङ्गसंख्योरिति । (कै)

विशेष्यमात्रगतलिङ्गसंख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसंख्ययोस्त्यर्थः ॥

पठितमिति । (कै)

अभिधेयस्य व्यक्तीति पठितमित्यर्थः ॥

वतिनेति । (कै)

१विशेष्यमात्रवाचकयलिङ्गसंख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तददेवा-
न्यत्र विशिष्टवाचकेऽपि दृश्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यात् तद्वारणार्थं
सूत्रमिति भावः ॥ अभिधेयं विशेष्यं अभिधानशब्दस्य वाचकपर्या-
यत्वादभिधानवदित्ययुक्तमत आह

उपसर्जनमिति ॥ (कै)

तत्र योगं दर्शयति

तेन हीति ॥ (कै)

प्रधानार्थः । (कै)

तदा स्कन्दितस्वार्थः ॥

तस्य चेति । (कै)

त्रिलिङ्गोऽयं शब्द इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये

लुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादिति । (भा)

लुपः लुप्शब्दस्य ॥ ननु लुपीत्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत

आह

अदर्शनसंज्ञित्वादिति । (भा)

वज्रघोषः ॥

न वाऽदर्शनस्येति । (भा)

लुवर्यादर्शनस्येत्यर्थः ॥ अशक्यत्वे हेतुमाह

अभावेति । (कै)

स्वरूपसङ्गावे शब्दावाच्येऽतिदेशो शक्य इति भावः ॥

साहचर्यादिति । (भा)

लुपशब्देन लुपो यः स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते युक्तार्थस्य
लिङ्गसंख्ये लुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽतिदिश्येत इति तात्पर्यम् ॥

युक्तः (कै)

सम्बन्ध इति ॥ “प्रकृत्यर्थ” इत्युच्यते । तत्र केन युक्त इत्या-
काङ्क्षायां उपस्थितत्वास्तुवर्थस्यैव सम्बन्धः स्याद् न च तदर्थदर्शनेन
कस्यचिद् योग इति युक्तपदार्थाप्रसिद्धिरतोऽपि तत् स्थानिप्रत्य-
यार्थत्वात्ताभ इत्यर्थस्ताभ इत्यर्थकं भाष्ये

योगाभावाच्चेति ॥ (भा)

ननु एवमपि उद्भूताद्यवयवसमूहस्यैव इन्द्रार्थत्वेन द्विवचनमेव
स्यादिति वज्रवचनसिद्ध्यर्थोऽतिदेशः स्यादत आह

वर्त्तिपदेति ॥ (कै)

मधुरा पञ्चाला इति (भा)

भाष्ये उदाहृतत्वादिह समासशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते ।

(अ. १। पा. २। व्या. २)

(विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२ ।)

उत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याबाधादतिदिष्टसंख्यामादाय बङ्गवचनं लुब-
न्तस्य पूर्वपदत्वेतिदेशाभावाद्धिवचनमेवेति भावः ॥

अत एव (कै)

वर्त्तिपदार्थप्राधान्यादेव समासे बङ्गवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे
चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेति वर्त्तिकार्या न तु उत्तरपदस्य
चेद्बङ्गवचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भावः । बङ्गवचनग्रहणं तु अबङ्गवच-
नान्तलुबन्त पूर्वपदस्य नियमेन घावृत्तिर्माभूदिति तेन गोद-
मधुरा इति भवति न तु गोद मधुरे इतीत्याहुः ॥

विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२॥

परिच्छेदकमत्र विशेषणं तच्चासमस्ताया जातेर्विशेषणानामित्य-
नेन कथमन्वयोऽत आह

असमर्थेति । (कै)

एवं च नञ इवोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भावः ।
पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्ययोर्लुबर्थेऽतिदेशात्तद्विशेषणानामपि
सिद्ध एवातिदेशः । लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिङ्गवचनयो-
रुचितत्वात् । सूत्रं तु जातिप्रतिषेधार्थं तत्र सन्देह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये

सुभिक्ष (भा)

इत्यादि ॥

न सिध्यतीति । (भा)

तेषां जनपदविशेषणत्वेऽपि तद्वारा लुबन्तविशेषणस्यापि सत्त्वेन
बहुवचनमेव स्यादौदृशविशेषणेषु विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यंशः
स्यादित्याशयः ॥

यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । (कै)

अत एव पञ्चालाः सुभिचा जनपद इति पञ्चाला जनपदः
सुभिच इत्येव च भवति जातौ प्रक्रान्तायां यद्विशेषणमुपनिपति
तं तज्जातिमेव साक्षाद्विशिनष्टीति भावः । “विशेषणानाम्” इत्यने-
नापि साक्षालुबर्थविशेषणग्रहणमेवोचितमिति तात्पर्यम् ॥ जाति-
गुणसमभिव्याहारे जातेर्विशेष्यत्वनियमादाह

विशेष्यत्वेन वेति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

१अथ किमर्थपुनरिदमिति । (भा)

“विशेषणानामि”त्येतदित्यर्थः ॥ उत्तरयति

१जातिनिवृत्त्यर्थ इति ॥ (भा)

१ उपलब्ध भाष्य पुस्तकेषु ‘अथ’ इति नास्ति ॥

२ किमर्थपुनरिदमुच्यते । विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् । वा ॥

विशेषणानामिति । (भा)

सुभिचादीनामित्यर्थः ॥

१समानाधिकरणत्वादिति । (भा)

अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थाभिन्ने अनियतलिङ्गसंख्ये सर्वत्र सिद्ध-
मिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावोनेति विशेष्यलिङ्गादि-
ग्राहिता नेत्यर्थः ॥

वृक्षोपनिपातेत्विति । (कै)

वदरीवृक्षो मधुर इति यथा ॥ एवं प्रकृतेऽपि रूपद्वये सिद्धे
व्यर्थं सूत्रमिति भावः ॥ पृच्छति

किं पुनरिति ॥ (भा)

उत्तरयति

२आविष्टेति ॥ (भा)

ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वात्लिङ्गाविष्टाजातिरिति वक्तव्ये विपरीतो-
च्चारणमयुक्तमत आह

आविष्टमिति । (कै)

विशिष्यगृहीतमित्यर्थः ॥ एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपा-
दानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह

नियतेति । (कै)

१ समानाधिकरणत्वात् सिद्धम् । वा ॥

२ किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा
जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तस्मिन्
जहाति ।

(विशेषणानां चाजातेः । १। २। ५२ ।)

(अ. १। पा. २। व्या. २)

यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतत् ॥ ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वात् कथं नियत-
लिङ्गत्वमत आह

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दव्यवहारगताविति । (कै)

व्यक्तिगतेति नोक्तं व्यक्तेरपि कस्याश्चिन्नित्यत्वात् । अत एव
शब्दगतेति नोक्तम् । जातिरित्युपलक्षणम् । नियतलिङ्गशब्दमात्रा-
र्थस्य भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः ॥

गुणवचनानामिति । (भा)

‘जातिक्रियादिभिन्नानामित्यर्थः ॥ तेन शक्यं च चुदुपहन्तुम्
इत्याद्युपपन्नं गुणाभेदेनगुणोपसर्जनगुणिवोधकानामाश्रयत आश्रय-
विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । १अयं भाष्यज्ञात् कृतः सूत्रार्थः ॥

तन्निष्ठत्वादिति । (कै)

तन्निष्ठत्वेन गृहादित्यर्थः ॥

यदा तु जातीति । (कै)

यथा वदरीवृक्ष इत्यादाविति भावः ॥ १मनुष्यलुपीत्यस्य युक्त-
वद्भाव (१।२।५१) प्रतिषेधत्वे “चञ्चा” इत्यसङ्गतमित्यत आह

विशेषणानामिति । (कै)

लुबन्तस्य तु भवत्येवेति भावः ॥

१ जातिक्रियाभिन्नानामित्यर्थः । इ ॥

२ ‘अयं’ इत्यारभ्य “सूत्रार्थः” इत्यन्तं नास्ति । इ पुस्तके ।

३ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । वा । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चाभि-
रूपः । वन्निका दर्शनीयः ॥

(अ. १। पा. २। व्या. २) (तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १। २। ५३ ।)

अभिधेयाश्रय इति । (कै)

विशेष्यगतं यत्युक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं तस्यायं उप-
स्थितत्वात् निषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुंलिङ्गमत्र भवतीति
भावः । एतेन “मनुष्यं लुपि” इत्यनेन विशेषणानां विशेष्यगत-
लिङ्गादिनिषेध इति^१ ॥ ^२“अभिरूप” इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुंस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १। २। ५३ ॥

तत् (भा)

युक्तवद्भावशास्त्रम् ॥ भाष्ये

कचिमा इति । (भा)

शास्त्रकृता बोधितसङ्केता इत्यर्थः ॥ कचिमसंज्ञायद्वारे हेतुमाह

१ वार्तिककृता सूत्रार्थस्योक्तत्वेन तस्यैवायं निषेध इति उभयोरपि
विशेष्यगतलिङ्गयोर्निषेधः । इत्यस्ति ह पुस्तके ॥

२ चक्षुर्भिरूप इत्यत्र ॥

३ किं या एताः कचिमाष्टिघुभादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् ।
नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा ॥

३ किं या एता इति । भा । प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः । नेत्याहेति ।
प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । न हि टिघुभादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भाव-

३ “तत्” युक्तवद् वचनम् ॥ “अशिष्यम्” अकर्तव्यम् । कुतः संज्ञानां
प्रमाणत्वात् । अयं भावः । पञ्चाक्षा वरणा इत्यादयो न यौगिकाः । तन्नि-

(तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणात्वात् । १। २। ५३ ।) (अ. १। पा. २। आ. २)

प्रत्यासत्तौति ॥ (कै)

सामर्थ्यमिति । (कै)

प्रकरणाक्षिप्तं वक्ष्यदित्यर्थः ॥

अवगम इति । (कै)

भावे ङन्तो यौगिकः संज्ञाशब्द इत्यर्थः ॥ १५ “लुब् योगाप्रख्या-

१ लुब्प्यशिष्यः । “जनपदे लुप्” (४ ; २। ८१) “वरणादिभ्यः” (४। २। ८२) चेति । कुतः । योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात् । अप्रतीतेः ॥ तथा चात्र “तस्य निवासः” (४। २। ६६) “अदूरभवश्च” (४। २ ; ७०) इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

शास्त्रस्याशिष्यत्वे हेतुरपपद्यते सम्बन्धाभावात् । संज्ञानमिति । भा । अव-
गमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षाः इत्युक्ते लिङ्ग-
संख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणात् । एवं पञ्चाला वरणा इत्यादावपि ।
न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्ततो योगानवगमात्
तद्धितो नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र-
भावात् । केन चिच्छब्देन प्रत्याख्यमानं वस्तु कस्य चिदक्षिप्तस्य व्यञ्जकमिति
दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । वङ्गत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र
समारोप्यत इति संख्यायोगोऽपि सिद्धः । एकासिकता इत्याद्यपि शिष्ट-
प्रयोगदर्शनात् सिध्यति ॥

वासेऽपि देशान्तरे अप्रयोगात् । देशे तन्नास्तीत्यधिकृत्यादूरभवे प्रत्ययविधा-
नाच्च । किन्तु संज्ञाशब्दा एते । ते च यक्षिप्तसंख्यतया लोके प्रसिद्धास्तत्र
प्रमाणाभूता एव । तदर्थप्रमाणाका इत्यर्थः । यथा आपो दारा वनं गृहाः
सिकता वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रेऽनुशासनमारच्यं तदर्थमपि मास्तु ॥

(अ. १। पा. २। आ. २) (तदग्निष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १। २। ५३ ।)

नात्” (१।२।५४) १“योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्” (१।२।
५५) इत्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुदयौगिकत्वरूपवैष-
म्यपरिहारं १चाह

न चेति । (कै)

एवं च सिद्धप्रकरणं “जात्याख्यायाम्” इत्यादिसंख्याप्रकरणं च
पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतमिति ध्वनितं सूत्रकृता सर्वं चेदं १“कालो-
पसर्जने च” (१।२।५७) इति न सङ्गृहीतम् ॥

योगानवगमादिति । (कै)

संप्रति विनापि क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चालशब्दा व्यवहार-
दर्शनादित्यर्थः ॥

तत्र सर्वेषामिति । (कै)

१ चकारो ह्यर्थे । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्तदा
तदभावे न दृश्यते । दृश्यते च सम्प्रति । विनैव क्षत्रिययोगं जनपदे पञ्चाल-
शब्दः । न च भूतपूर्वगतिः । क्षत्रिययोगदेशे देशयोगाद्वा क्षत्रिये शब्द
इत्यत्र विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वापत्तेरिति भावः । अतो-
क्षादिवन्नानार्था एवैते इति तत्त्वम् ॥

२ ‘चाह’ इति नास्ति इ पुस्तके ॥

३ कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ । अतीतायाः रात्रेः पञ्चाङ्गेन
आगामिन्याः पूर्वाङ्गेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्या-
दिक्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्रापि तुल्यम् । अग्नि-
ष्यत्वं समानमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धत्वादेवेति भावः ॥

१ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । १। २। ५६ । प्रत्ययार्थप्रधान-
मित्येवं रूपं वचनमपि अग्निष्यं कुतः अर्थस्य लोकतः एव सिद्धेः । आख्या-
तस्य क्रिया प्रधानतया व्यभिचाराच्च इत्यर्थः ॥

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १। २। ५८ ।)

१ उपचयादिरूपस्य तस्य केवलान्वयित्वादिति भावः ॥ “वस्तु”
द्रव्यं लिङ्गसंख्याकारकाश्रयत्वं हि द्रव्यत्वमिति तदेव द्रव्यत्वानुप-
पत्तिपरिहाराय लिङ्गव्यञ्जकं शब्दस्तु करणमिति भावः । एवं च
दारपदार्थस्य स्त्रीत्वेऽपि शब्देन उपचयलक्षणं १ पुरुषमेव व्यन्यते ।
सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम् ॥

२ एका सिकतेति । (कै)

अयं प्रयोगो “हयवरट्” (शिवसू-५) सूत्रे भाष्ये एवमन्येऽपि ॥
अत्रादिविषयेऽपि शिष्टप्रयुक्ताः साधव इति ध्वनयन् आह
आदीति ॥ (कै)

४ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ॥

जातिवादिनो मते जातेरेकत्वात् बहुवचनार्थमावश्यकमितीद-
मयुक्तमित्यमङ्गतमत आह

१ उपचयापचयादि । इ ॥

२ पुरुषमेव । क ॥

३ ‘एका च सिकता’ इति ‘हयवरट्’ सूत्रस्य ‘सङ्घातार्थवत्त्वाच्च’ इति
वार्तिकव्याख्यानावसरे उक्तं भगवता ॥

४ इदमयुक्तं वर्त्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने प्राप्तितथे बहुवचनं शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुव्येकवचनमिति

(अ. १। पा. २। आ. २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

द्रव्यं त्विति । (कै)

जातेरुपलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् । प्रकारान्तर-
मपि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ॥ जात्याख्यायां बहुव्येकवचनमित्यसङ्गत-
मत आह

अत्र पक्ष इति । (कै)

क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकाश्च तद्भावार्था इति भावः ॥ द्रव्यवादे
उत्तरासङ्गतेराह

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

नाम वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैका-
र्थ्यम् । वा । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्
ब्रीहौ ब्रीहित्वं यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकं तच्च विवक्षितम् । तस्यैकत्वा-
देकवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न
सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति
प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रैकवचनादेश उक्तम् । वा । किमुक्तम् ।
ब्रीहिभ्य आगत इत्यत्र “घेडिति” (७। ३। १११) इति गुणः प्राप्नोतीति ॥
नैष दोषः । अर्थातिदेशात् सिद्धम् । वा । अर्थातिदेशोऽयम् । नेदं पारि-
भाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् ।
बह्वनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति । यावद् ब्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति
तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । वा ।

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रीहिः सम्पन्नः सुभिर्क्षं करोति ॥
अस्मदो नाम युवप्रत्यययोश्च । वा । अस्मदो नाम प्रयोगे च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ नाम प्रयोगे । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञ दत्तो ब्रवीमि ॥
युवप्रत्यययोगे । अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ॥
युवग्रहणेनार्थः । अस्मदो नाम प्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ॥ अपर आह । अस्मदः सवि-
शेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अग्निष्थं

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १। २। ५८ ।)

जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । (भा)

यदैकार्थं तद्युक्तं सामान्याभिधानादिति योजना ॥ वार्त्तिकस्य
अत्र पक्षे 'आह दोषाद्यन्वयी विशेषणौभूता व्यक्तिद्वारकपरम्परया
जातावेवेति भावः ॥ अभ्युपगमत्वे हेतुमाह

बहुषिति । (कै)

अभिन्नस्याभावादिति पाठः । अत एवाभ्युपगमवादोयमिति
तात्पर्यम् ॥ क्वचि"त्वभिन्नस्य भावाद्" इति पाठः ॥ तदा जात्य-
ङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम् । अन्यथा गर्गनिष्ठजनकतानिरूपित-
जन्यत्वस्य प्रतीतिरिति व्यक्तिभेदात् । गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न
स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदे न डित्यत्वादी-
नामपि जातिशब्दत्वेन तत्रापि बहुवचनं स्यादत आह

एकस्मिन्निति ॥ (भा)

सामर्थ्यमेव दर्शयति

१ आह दोषाद्यन्वयो । का ॥

वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् । वा । अग्निष्यो वा बहुवद्भावः । किं
कारणम् । पृथक्त्वाभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहुवस्ते-
ऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्त्वाभिधानादिति यावतेदानी-
मेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति ॥ जातिशब्देन हि
द्रव्याभिधानम् । वा । जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते जातिरपि । कथं
पुनर्जायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति
गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति । अस्त्यत्र काचिद् गां पश्यसीति । स
पश्यति पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति नूनमस्य द्रव्य-
विवक्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति यदा
सामान्याभिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातिपदार्थेति ॥ (कै)

सर्वे शब्दा इति । (कै)

उक्तयुक्त्या याचकादयोऽपि ॥ भाष्ये

तच्च विवक्षितमिति । (भा)

प्राधान्येनेति शेषः ॥ भाष्ये

व्रीहिभ्य इति । (भा)

सूत्रे एकस्मिन्नित्येकशब्देन एकवचनं गृह्यते । भीमो भीमसेन इतिवत् सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तम्युपादानादतिदेश एवेत्युत्तरम् ॥ बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमपि भवतीत्यत आह

बहूनामिति । (कै)

कर्मणि ल्युट् । बहूनामर्थानां सम्बन्धियदुच्यते तद्बहुवचनं तच्चोपस्थितत्वाद्वहुत्वमेव ॥ तदाह

बहुत्वमेवोच्यते इति । (कै)

एकत्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपार्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति ॥

एवमिति । (कै)

अन्यथा तत्रापि “तिथ्यपुनर्वसू” (१।२।६३) इत्यत्र “जसि च” (७।३।१०६) इति गुणः स्यादिति भावः ॥ एकशब्दप्रयोग-विरोधात् बहुवचनाप्राप्तेराह

एकस्यैवेति । (कै)

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

(जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ।)

जातेरेकत्वावगतावेवातिदेशप्रवृत्तेरिति भावः ॥ भाष्ये प्रसङ्गाद्
“अस्मदो द्वयोश्च” (१।२।५८) इत्यस्य प्रतिषेधमाह

अस्मदो नामेति ॥ (भा)

ननु द्रव्यपदार्थाश्रयेण प्रत्याख्याने “ब्रौहिः सम्पन्न” इति
प्रयोगो न स्यादत आह

उभयेति । (कै)

कदाहिद्रव्यं प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्ये

पृथक्त्वेनेति । (भा)

भेदेनेत्यर्थः ॥

जातिशब्देनेति । (भा)

जातिशब्दाभिमतनेत्यर्थः ॥ निःकृष्यजात्यभिधायकगोत्वादिशब्दे
तु नायं विधिरिष्ट इति भावः । तदाह

द्रव्यमपीति । (कै)

प्राधान्येनेति शेषः ॥ तदाह

तच्च कदाचिदिति । (कै)

जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तियहः । गौर्गोपदवाश्च
इति जातिव्यक्त्यभयविषयकबोधे कारणम् अत एव जातिविशेष्यक-
शक्तियहविषयात् गोत्वपदान्न कदापि व्यक्तिबोधः । जातिव्यक्तो-
रन्यतरस्य विशेष्यताया च पुरुषे चैव नियामिका तात्पर्यमाहकं
चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्यद्वन्द्वैकवद्भावो

(अ. १। पा. २। अ. २)

(अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६ ।)

व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जातौ व्यक्तिः प्रकारताऽभेदप्रधानतादात्म्ये नेति । न बाह्यव्ययानुपपत्तिः । गोत्व-पदजन्यगोत्वबोधे तु भेदप्रधानतादात्म्येति न गोत्वं बाह्येत्यादि-प्रयोगः । व्यक्तिद्वारकोऽन्वय इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

महति गोमण्डले इति । (भा)

अतिनिविडगोमण्डले अविविक्ततया दृष्टे इत्यमुक्तिः । तत्र जातेरेव शब्दार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अस्मदो द्वयोश्च । १। २। ५६ ॥

ननु इन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येऽपि एकेन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रि-यान्तराणां कर्तृत्वाभावाद् बहुवचनमनुपपन्नमत आह

एकेन्द्रियेति । (कै)

स्वविषयौदासीन्यं संविधादत्वे हेतुः । “संविधादत्वं” सहकारि-त्वम् ॥ नन्वेवम् अस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह

शरीर इवेति ॥ (कै)

अहङ्कारः (कै)

अहन्त्वप्रतीतिरहङ्कारेण इत्यादिः ॥

पारतन्त्र्येति । (कै)

तथाच करणत्वेन विवक्षितत्वात् संविधादत्वलक्षणकर्तृत्वं नास्ती-

(फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । व्या. २
 त्यर्थः । उच्चारयित्रात्मन अहङ्कारास्यदात्मनो वा एकत्वावामि-
 त्यनुपपन्नमत आह

एकशेषे इति । (कै)

त्यदादीनां यत् परं तच्छिष्यत इति भावः ॥

अस्मदोऽर्थद्वयाभिधानादिति । (कै)

अत्र “अस्मद” इति शेषत्वविवक्षया षष्ठीसम्प्रत्ययेति व्यवहार
 इत्यर्थः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति कचिद् वृत्तावुच्यमान-
 मसङ्गत इति भावः । अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादिसङ्गच्छते
 इत्यमेव डित्याः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बाध्या । एतदर्थं च प्रत्या-
 ख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात् सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः ॥

‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।

१ । २ । ६० ॥

अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वात् कथं बहुवचनमित्यत आह

अमेति ॥ (कै)

ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाभावात् कथं तमादाय
 फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह

अर्द्धर्चा इति । (कै)

तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिभावः ॥ नन्वेवमेकर्चविवक्षायामेक-
 वचनमपि स्यादत आह

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ॥

१ बहुवक्तेऽर्था इति । भा । अमावास्यायामप्यादित्यमशङ्कं प्रविष्टेन

(अ. १। पा. २। व्या. २) महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८६

(तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

एकस्यामिति ॥ (कै)

नन्वेवं नक्षत्रान्तरेऽपि चन्द्रसम्बन्धविवक्षायां द्विवचनादिस्थादत
आह

सर्वत्रेति ॥ (कै)

अनवस्था । (कै)

अतिप्रसङ्गः ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य
द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ॥

ननु मानवक वाचि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तदत आह

तिष्येणेति ।

नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो “लुबविशेषे” (४।२।४) इति
लुपि जाते “सन्धिवेला” (४।३।१ ६) घणः “तिष्य पुनर्वसु”ति
लुक् यौगिकत्वादिति लोपेनापि अवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेन शक्ति-
रेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

कालार्थतद्वितान्तान्माणवकार्थतद्वितोत्पत्तिरिति कालमाणव-
कथोरन्तरङ्गवहिरङ्गतेति भावः ॥

१ कृन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १। २। ६१ ॥ विशाखयोश्च । १। २। ६२ ॥
इमावपि योगौ प्रक्याववक्तुम् ॥

चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोऽस्त्येवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चाः कृत्रिन इत्यादि-
न्यायेन सिद्धम् ॥

(अ. १ । पा. २ । आ. २)

(तिष्ठपुनर्वखोर्नक्षत्रदन्धे बज्जवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।)

यथेति । (कै)

द्रव्यकर्मणा क्रियास्वरूपपरिपूरणं कालकर्मणात्ववगतायाः
क्रियायाः कालसम्बन्धपूरणमिति तयोरन्तरङ्गवहिरङ्गता बोध्या ॥

नन्विति । (कै)

अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि व्यावर्त्यमाने युक्ता पूर्व-
पश्चात् सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिः । न त्वेवं प्रकृते अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वारान्यव्यावर्तकत्वेनाविशेषादुभयव्यावर्तकत्वसम्भवाद् इति
भावः ॥ अत्रत्य अङ्गाधिकारस्येन कथं सम्बन्धोऽत आह

तिष्ठेति । (कै)

नक्षत्राण् ततः सप्तम्यां नक्षत्राणीति निर्देशः ॥

यलोप इति । (कै)

तच्च पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ॥

पुनर्नक्षत्रेति । (कै)

तिष्ठपुनर्वखोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां
दन्ध इति सूत्रार्थ इति भावः ॥ ॥

अर्थस्यैवेति । (कै)

तदर्थसम्बन्धिनो बज्जत्वस्य द्वित्वातिदेश इत्यर्थः ॥

समासस्येति । (कै)

“कृत् तद्धिते” (१।२।४६) तिसूत्राद्विपरिणतविभक्तिकं
समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ॥

नास्तीति (कै)

इत्यन्तेन पूर्वमतदूषणम् ॥ अथ भाष्यं व्याचष्टे

(अ. १ । पा. २ । अ. २)

(तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बह्वचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ५० ।)

अवयवेन (कै)

इत्यादिना ॥ अवयवार्थकेन वर्त्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह

समुदाय इति । (कै)

उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः ॥

विपर्यासविषया इति । (कै)

यस्तिष्ठ इत्युपलक्षणम् यौ पुनर्वसू स तिष्ठो येषामित्यर्थ-
स्यापीति भावः ॥ “विपर्यासः” भ्रमः ॥ “उन्मुग्धा” इत्यस्य च
विपर्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः ॥ अविविक्ततावचनान्मुहे कर्त्तरि क्ते
अविविक्ता इत्यर्थादिति भावः ॥ भाष्ये

कथं चात्रेति । (भा)

प्राण्यङ्गादीनामेव समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

“द्वन्द्वस्य” (२।४।२) इत्यादिषु समाहार एवेति नियमबोधन-
द्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्थानेनोभयरूपता बोध्यते इत्यर्थः । तदाह

अप्राणीति । (कै)

न्यायसिद्धार्यद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य सङ्कोचस्तद्वृत्तितैव युक्तेति
भावः । तद्धनयन्नाह

न्यायेति ॥ (कै)

एकवङ्गावप्रकरणवैपर्य्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति

एकेति ॥ (कै)

विषयविभागः । (कै)

विषयनियमः । न तु विधेयद्वन्द्वनियमार्थमिति भावः ॥

(तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बह्वचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १। २। ६३ ।)

न त्विति । (कै)

अन्यथात्र बह्वचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥

सिद्ध एवेति । (कै)

चार्थ इत्यनेनेत्यर्थः ॥

न ह्येतेष्विति । (कै)

आपोमयः प्राण इति श्रुतेरङ्घ्रिर्विना ग्लायमानप्राणा एव लोके प्राणिन इत्युच्यन्ते इदमेव पूज्यत्वं भाष्ये अत्र भवच्छब्देनोच्यते इति भावः ॥ लोके प्राण इति व्यवहारस्याप्यभावादाह

तदधीनेति । (कै)

एवं च तथा नियमेऽपि नक्षत्रितरिति भावः । केचित्तु दृष्टानुरोधेन “द्वन्द्वश्च” (२।४।२) इत्यदिषु समाहार एवेति नियमः । एवं चात्रापि पक्षे “जातिरप्राणिनाम्” (२।४।६) इति नित्यैकवद्भावे वचनाभावात् सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकः ज्ञापकोटौ सर्वशब्देनैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्व एव गृह्यते । “द्वन्द्वश्च” इत्यादीनामन्येषां तु नित्यत्वमेवात एवैकवद्भावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति “विभाषा वृक्षमृग” (२।४।१२) इति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अत एव मृदङ्गशङ्खतृणवा इत्यादिसङ्गच्छते । यदा जातिप्राधान्य एकवचनं व्यक्तिप्राधान्ये बह्वचनमित्युभयमप्यत्र । अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य द्वितीये

द्वितीयमाह्निकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

✽✽✽✽✽✽

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

१ । २ । ६४ ॥

ननु अर्थकृतमपि साम्यं गृह्येतेति प्रश्नानुपपत्तिरत आह
रूपस्येति । (कै)

रूपग्रहणं किमर्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावित्तीयत्युच्यमाने
यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात् । वृक्षाः स्रक्षा इति । इह न
स्यात् । अक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमण्यो न दोषो

रूपग्रहणमिति । भा । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वादुपदेशानपेक्षयाच
तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिनाघवं च समानानामित्युच्य-

समानायां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषां मध्ये एक एव
शिष्यते । अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव उग्रन्ता-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

“अन्तरङ्गत्वं” शब्दार्थप्रतीतेः पूर्वं नियमेन प्रतीयमानत्वम्
अर्थो हि तद्विपरीतत्वादहिरङ्गः ॥ तथानुकरणदशायामप्रतीते-
र्ह्यस्य । शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भानात् स कुत्रापि न हेयः ॥
उपदेशः सम्बन्धग्रहः । पर्यायाप्रतिपाद्यमानत्वमसाधारणत्वम् ॥ ननु
समानानामित्युक्तेऽपि वर्णकतलाघवाभावोऽत आह

प्रतिपत्तीति ॥ (कै)

यद्यपि सहमानेन इतियोगस्तत्रापि प्रवीणादिवद्रूढ एवाच-
मिति भावस्तदाह

रूढशब्दत्वादिति । (कै)

सरूपशब्दस्तु “ज्योतिर्जनपद” इति समानस्य सभावविधाना-
दवयवानुसन्धानद्वारेणैव सादृश्यं प्रतिपादयतीति तात्पर्यम् ॥

१ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६। ३। ८५ ॥

भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं
किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावित्तीयत्युच्यमाने द्विवक्त्रोरपि शेषः
प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं
किमर्थम् । सरूपाणामेक एकविभक्तावित्तीयत्युच्यमान आदेशोऽयं विज्ञा-
येत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । आन्तर्यतो ह्युदात्तवतः

माने भवति । रूढशब्दत्वात् समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-
मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं

बन्तप्रातिपदिकानां प्रवर्तते । हरिणी मृगी हरितवर्णा च । तयोः सह
विवक्षायां हरिण्यौ हरिण्यः । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा । “वासी न सम्यक्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६५
(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सहपाठान्तेकशेष एकविंशतौ । १ । २ । ६४ ।)

ज्ञापितमिति । (कै)

शब्दार्थविषये कचिदुक्तन्यायाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यर्थः ॥ ओचेन्द्रि-
यस्य करणत्वेऽप्याधारत्वासम्भवादाह

ओचोपेति । (कै)

भावसाधनः श्रुतिशब्द इति भावः ॥

अथवेति । (कै)

श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः । आद्ये यद्वृणं
विषयता द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः । प्राधान्येन ओचेन्द्रिय-
ग्राह्यं वस्त्वत्र रूपशब्देनोच्यते इति तात्पर्यम् ॥

शेषणमिति । (कै)

अचेतरनिवृत्तिविशिष्टमवस्थामं विधेयं तच्चैकस्य द्वयोरित्या-
द्याकाङ्क्षायां प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः ॥

स्थानिनो ह्युदात्तवागादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र
को दोषः । गर्गा वत्साः । विदा उर्वाः । अज्यो बज्जु यज्यो बज्ज्वि-
त्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति (२ । ४ । ६४) । माभूदेवम् । अजन्तं यद्वज्जु
यजन्तं यद्वज्ज्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् ।

भवतीति प्रश्नः ॥ शब्दार्थश्चेति । भा । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं
धाकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यते-
त्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्ग्राह्य-

क्षमयोश्च तस्मिन्” इति श्रीहर्षः । “अथौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य” इति
च । सङ्क्षुब्धतात् सङ्क्षुब्धः प्रत्यय इति मते शब्दसारूप्येति इन्द्रः स्यात् ।

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

कर्मसाधनेति । (कै)

तच्च हि संख्याणां सम्बन्धीश्रियत इत्यर्थः । तंचाक्षिप्तसम्बन्धिपदे
आक्षेपकसामानाधिकरणाय एकवचनान्ते एकत्वविवक्षेति भावः ॥
संख्येयार्थकत्वे द्विवक्तृवचनानुपपत्तिः । संख्यार्थत्वेऽर्थाऽसङ्गतिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

“द्विवक्तोरिति” विषयसप्तमीति भावः ॥ शेषशब्दोऽच नोप-
युक्तादन्यस्मिन् असम्भवात् तदाह

तच्च भावेति ॥ (कै)

व्याप्तीति । (कै)

अत्र शास्त्रे “आद्युदात्तस्य” इत्यादिग्रहणेन प्राचीनरादिति
रेफोच्चारणेन प्राथम्यन्यायापेक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्रावक्ष्यबोधनात् ।

१ अ ३ । पा १ । सू ३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

काश्यपप्रतिष्ठितयः काश्यपा इति (४ । १ । १०४ ॥ ५ । ३ । ६६, ६६) ॥
एकविभक्ताविति किमर्थम् । पयः पयो जरयति । वासो वासश्चादयति ।
ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानम् । वा ॥ प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिवि-

मित्याह श्रुतौ चेति । भा । ओत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथवा ओत्रेन्द्रियं श्रुति-
रुच्यते । एकग्रहणमिति । भा । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्या-
देकस्यैव शेषो’ एविध्यति । श्रियत इति शेष इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्व-

अथापि तन्नेयानेकार्थताभ्युपगम्यते । एवमपि सर्वत्र तन्नेयैव बोधनीयमपि
नियमाभावात् पाक्षिको द्वन्द्वो दुर्वारः । आरब्धे त्वेकशेषे सुबन्तद्वयविरहात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६७

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

एवं चेतरेनिवृत्तिमदवस्थानं तदर्थः । तत्र यद्यपि स्थितेः सिद्धत्वात् निवृत्तावेवार्थतो विधेयता तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्याप्ति-
न्यायेन द्विवहनामेवावस्थानस्य निवृत्तिरिति भावः ॥

संस्कार्यत्वादिति । (कै)

शिक्षमाणत्वविधानेन शेषपदार्थाच्चिन्नस्य संस्क्रियमाणत्वादिति

भावः ॥

सरूपाणामिति । (भा)

षष्ठ्याविधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यव्यययोग्यः सम्बन्धी
आचिष्यते स चैकवचनान्त एव यद्यपि तथापि तस्य विधेयेन शिक्ष-
माणत्वेन संस्क्रियमाणत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वाविवचेति तात्पर्यम् ॥

सरूपाणामिति । (कै)

लक्ष्यानुसारतो व्याख्यानमाश्रित्यैषा निर्धारणे षष्ठी साध्वनु-

शन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रत्यर्थं शब्दनिवे-
ष्टादेतस्मात् कारणाद्वैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र
को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकशब्दत्वम् । वा ॥ तत्रानेकार्थाभिधाने-
ऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति तच्चान्त-

संख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रश्नः ॥ द्विवहोरिति । भा ।
द्वित्ववहुत्वविषयस्यानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्याया-
श्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्

शब्दस्याप्राप्तिरेव फलिता भवति । अत एव एकशेषस्य इन्द्रापवादकतेषु
दोषः । “इको गुणवृद्धौ” (१। १। ३) इत्यस्य “अलोऽन्त्य” (१। १। ५२)

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

शासनत्वाच्च साधुरित्याद्यध्याहारः । एवं च तेषां मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्थान्वितिरिति भावः ॥

षष्ठीति । (कै)

निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानापेक्षा गौरव-परिहाराय नियमार्थत्वमप्यङ्गीकार्यमिति निर्धारणं षष्ठी न युक्तेति भावः ॥

अन्तरतम इति । (कै)

शब्दतोऽर्थतमेति आदिः तमग्रहणादिति भावः ॥ द्युदात्त-शब्दस्य बहुव्रीहित्वे मतुप् न स्यात् उक्तार्थत्वात् कर्मधारयात् तु मत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह

रेख यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । वा ॥ एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैतत् स्यात्तद्वीयसी सरूपनिवृत्तिर्गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । तद्वीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् । यत्र हि बहुनां सरूपाणामेकः

संख्याया अत्रिवक्षा स्यात् । यथा ग्रहं संमाह्वीति भावः । शेषग्रहणमिति । भा । सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽध्याहरिष्यत इति भावः । आदेशोऽयमिति । भा । “षष्ठीस्थानेयोगे”ति नियमात् । तत्र को दोष इति । भा । अन्तरतम एक आदेशः प्रवर्तिष्यत इति भावः ॥ इतरस्य स्वरे

अपवादकतेति पक्षेऽपवादशब्दस्य इत्यमेव व्याख्यातत्वात् । अत एव घटौ घटा इत्यादीन्यपीहोदाहरणानि । तत्रापि ऐच्छिकस्यानेकव्यक्तिबोधोद्देश्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६६

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३।)

द्वाविति । (कै)

अचोदात्तशब्दो धर्मिपरः ॥ आदेशस्यापि तथात्वे एकशेषा-
नर्थक्यमत आह

आदेशोऽपीति । (कै)

अचोदात्तशब्दधर्मपर इति भावः । विधीयमानानेकोदात्तस्य
“उभे वनस्पत्यादिषु युगपद्” (६। २। १४०) इत्यादौ समा-
वेशदर्शनादिति तात्पर्यम् ॥

तेनेति । (कै)

पर्यायेणेति भावः ॥ मन्वश्चशब्दे श्रूयमाणोदात्तानुदात्तयोरनु-
ययायान्तरतमपरिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यतीति चेन्न ।
तेनैव रूपेण सादृश्यग्रहणमित्यत्र नियामकाभावेन पर्यायस्य
दुर्वारत्वात् । यत्तु इच्च इच्च इत्येकशेषे एक आदेशोऽलूपत्वादन्यस्य

शिष्यते तत्रावरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या । स्यात् । एवमप्येतस्मिन्
सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।
किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुमर्हति । एकविभक्ता-
विति चेन्नाभावादिभक्तेः । वा ॥ एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् ।
अभावादिभक्तेः । न हि समुदायात् परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ।

दोषमाह । अश्वश्चाश्वश्चेति । भा ॥ ह्युदात्तवत इति । भा । द्वावुदात्तवन्ताव-
श्चशब्दौ यस्य समुदायस्य स ह्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोऽपि द्वावुदात्त-
वन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति ह्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्ष्यं तेन

कस्यानेकविभक्तितशब्दप्रयोगस्य घटोऽयं घटोऽयमिति वज्रशो दर्शनेन
तददेवं सह विवक्षायां घटावित्यादिबन्धस्य दुर्वारत्वात् । एतेन व्यर्थं भू-
तं

२००

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सकृपाणामेकशेष एकभिभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । षा ३)

स्यात् । सूत्रं तु अनेकालसु चरितार्थं ततः सवर्णदीर्घं “दीर्घाद्” इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणियाविति स्यादित्याहुः ॥ तच्च “सकृपाणामि”ति बहुवचनेन प्रत्येकं स्थानिवत्त्वबोधनेन रमा-
गमन्यायेन सर्वनिवृत्तेरदोषात् ॥ “लोप्यलोपि” पदयोः पौन-

रात्ममाशङ्क्याह

लोपनीयस्येति । (कै)

लोपपदम् “^१ल्लहलोरिति” ण्यदन्तम् ॥

सम्बन्ध इति । (कै)

कृतद्वितसमासेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति
भावः ॥

एकैवेति । (कै)

गर्गस्थापयानीति विवचनादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा १ । सू १०५ ॥

२ अ ३ । पा १ । सू १२४ ॥

अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति (१ । २ । ४५)
प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायानां
समासग्रहणं नियमार्थमिति (१ । २ । ५४) ॥ यदि पुनः एथक् सर्वेषां
विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । एथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे एथग्विभक्त्युप-
लब्धिरुदाश्रयत्वात् । वा ॥ एथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे एथग्विभक्त्युपलब्धिः

ह्यनुदात्तस्य ह्यनुदात्त आदेशः प्राप्नोति ॥ लोप्यलोपितेति । भा । लोपनीयस्य
लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ गर्गा इति । भा । प्रकृतिरर्थामेदा-

मुक्तसंशयमिति वार्त्तिकं दृष्ट्वा नामार्था एवेहोदाहरणमिति आभ्यन्तः
परास्ताः । न च पदार्थतावच्छेदकमेदाभावाद् द्वन्द्वप्रसक्तिर्नेति वाच्यम् । “चार्थे

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

२०१

(अ. १।पा. १।आ. १) ('सहपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १। २। ६०।)

बहव इति । (कै)

अपत्यानां बहुत्वात् ॥ नञ्विकस्याः प्रकृतेः कथं बहवः परेऽत
आह

यथा कृतेत्येति । (कै)

यद्यपि जातेरेकैकव्यक्तिव्यक्तत्वं व्यक्तिद्वारकमेव परत्वं च तथाप्य-
व्यवहितव्यक्तिद्वारकं सर्वगतजातेः परत्वमित्यभिमानः । व्यक्तिपक्षे-
ऽपि विजातीयव्यक्तिव्यवधानमेव व्यावर्त्यते न सजातीय तद्व्यव-
धानमित्यन्ये ॥

प्रत्ययानामेवेति । (कै)

समानाकारत्वादिति भावः ॥ इदं चिन्थम् एकविभक्तौ इत्युक्त्वा
तत्प्रकृतित्वाऽयोग्यानां केवलप्रत्ययानामेकशेषाप्राप्तेः । गर्गसहिता-
नामेव हि तत्प्रकृतिता ॥

प्राप्नोति । किमुच्यत एकशेषे एयम्विभक्त्युपलब्धिरिति यदा समयः कृतो
न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय इति । तदाभ्ययत्वात् प्राप्नोति ।
यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो
भवति । अमिचित् सोमसुदिति (६। १। ६८) यथा । यत्र च प्रत्यय-
निमित्ताप्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति । अधुना

देकैव । यन् प्रत्ययास्तु बहवः । यथाकृतेष्व एकत्वाद् व्यवधानाभावाद्नेक-
स्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्गं य यं य इतिस्थिते यदा गर्ग-
शब्दमुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थत्वात्तुक्

इन्द्रे" (२। २। २६) इति सूत्रेण साहित्यमात्रे तद्विधानात् । तस्य
चेतरेतरयोगइन्द्रे एकशेषे च विशेषणत्वं प्रयोगोपाधिकं वा । समाहारइन्द्रे

(सकृपाणामेकशेषेण एकविभक्तौ । २। २। ६० ।) (च. १. पा. २। पा. ३।)

विरूपायसृजिति । (कै)

अन्यप्रशब्दयोरपि गर्गापत्यत्वेनैव बोधकत्वात् समानार्थत्वं बोध्यम् ॥

वद् (कै)

इत्युक्तिस्तु संप्रतिपक्षविषयाभिप्रायेण ॥ कृत्वादिभ्यमात्मगर्ग-
प्रशब्दान्तर्गतप्रशब्दस्यान्यत्वेन कथं यज्जन्तत्वापीत्यत आह

आदेशपक्षेऽपीति ॥ (कै)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

सुवचनसामर्थ्यादिति भावः ॥

यञ् बुद्धीति । (कै)

एतेनावयवस्याप्रत्ययत्वात् सुगसंभव इति परास्तम् ॥

इयानिति यथा (५। ३। १७, २। ६। ४। १०८। ५। २। ४०। ६।
३। ६२। ६। ४। १०८) । अस्तु । संयोगान्तर्गोपेन सिद्धम् (८। २।
२३) । कुतो नु खल्वेतत् परयोदंशप्रशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः
पूर्वयोरिति । तन्नैवत् स्यात् पूर्वनिवृत्तावपि सत्त्वां संयोगादिगोपेन
सिद्धमिति (८। २। २६) । न सिध्यति । तत्रावहतो द्वयोः सकाद्वयोः

सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रक-
ृतिकः क्रियते तत्र गर्गय इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र
यशब्दान्तस्य वङ्गस्य वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यज्जन्तं वद् वङ्ग-

तु प्राधान्येन भागमित्यन्यदेतत् । न चैवमपि घटकजश्रावित्वादिद्वन्द्वापत्तिः ।
विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकेन एकशेषात् । वस्तुतस्तु सौख्य
रूपायमर्थः । कल्पते बोध्यते इति रूपम् । अर्थः समानं रूपं येषामिति

(अ. १५ पा. २। ५। ६) (संख्यानामेकशेषे एकविंशतौ १। २। ६३।)

लौकिकस्य गोचस्येति । (कै)

प्रवराध्यायप्रचिद्वस्येत्यर्थः ॥ “वस्कादिभ्य” (२। ४। ६२) इत्यतो
“गोच” इत्यनुवृत्त्या गोचवज्जले वर्त्तमानस्य यज्जन्तस्य लुगिति
व्याख्यानात् । इदं च प्रकृतिवज्जले वर्त्तते । न तु गोचवज्जले
इत्यदोष इति भावः ॥

लौकिकस्येति (कै)

चिद्वान्तस्वरूपकथनम् ॥ एकग्रहणविषयः प्रश्न इत्यभिप्रायेणो-
त्तरयति भाष्ये

पय इति । (भा)

भिन्नविभक्तित्वावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः ॥ ननु भावे
संख्यानां दन्दापत्तिरत आह •

१ प्रकृतिवज्जले । क ॥

अवयवं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तकोपो नास्ति तत्र च न सिध्यति । क च
संयोगान्तकोपो नास्ति । द्विवचनवज्जले वचनयोः ॥ यदि-पुनः समास एकशेष-
उच्यते । किं कृतं भवति । कश्चिद्वचनकोपः परिहृतो भवति ॥ तत्तर्हि
समसस्य द्वयं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतं नमुवर्त्तते । क प्रकृतम् । तिष्ठ
पुनर्वचनोर्गच्छन्त्ये वज्जले वचनस्य द्विवचनं निवृत्तम् (१। २। ६३) इति ॥

ध्विति । भा । आदेशपक्षेऽपि वचनसामर्थ्यात् साख्यात् यन्बुद्ध्यादाद्य-
नन्तमेतद्विकारोपते ॥ काश्रया इति । भा । काश्रय इवायं तत्प्रतिष्ठति-
दिति “इत्रे प्रतिष्ठतौ” (५। १। ६६) इति विहितस्य कर्त्तव्ये । “जीविकाद्ये-

सख्यात् ॥ “अदेतिर्नगवद” (६। ३। ८५) इति समसस्य स भावः । सख-
यात्-सख्यात्-तेनामिति एकशेषे व्याख्यानात् । न च सखे सखापारा-

(सङ्ख्यायामेकशेषः एकत्रिसप्ततैः १।२।६४।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

जातिरिति ॥ (कै)

द्रव्यमिति । (कै)

तत्र प्रत्ययं शब्दनिवेश इति न्यायात् तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय
नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

उपलक्षणं त्विति । (कै)

यो रक्तवासाः स देवदत्त इत्यादौ रक्तवासस्त्वद् इत्यर्थः ।
अन्यथामन्यात् तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवलाव्यक्तिरेव शब्दार्थः ।
जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेऽपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता नापि
शक्यता ॥ शुद्धव्यक्तिरेव च शब्दाद् भानं शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया
न निर्विकल्पत्वं तस्य । तत्पक्षे चानुगतधर्माभानाकृतेनानुगताने-
कव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भावः ॥

१ तत्र हि प्रत्ययम् । इ ॥

२ रक्तवासस्त्वत् । क । इ ॥

३ केवलाव्यक्तिरेवशब्दार्थः जातेः शक्तिग्रहो न स्यात् इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

समास इति चेत् स्वरसमासान्तेषु दोषः । वा ॥ समास इति चेत् स्वर-
समासान्तेषु दोषो भवति । स्वरः । अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे
(६।१।२२३) कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । समा-
सान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् समासा-

चापक्षे (५।३।६६) इति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति
प्रतिवृत्तिप्रचयविधत्तायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते सच वक्रधीऽनन्तश्चेति

योगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्त-
तवा "तुल्यास्यप्रकृतम्" (१।१।६) इति वत् स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । एतद्

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सारूप्याणामेकशेष एकोविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

विशिष्टगुणक्रियविषयतयेति । (कै)

तदाश्रयत्वेनोपसृचितानि इत्यर्थः ॥ 'अपरे तु "किमर्थम्"
इति प्रश्नभाष्यस्य तन्त्रेणैव सिद्धिरित्याशयः । तन्त्रकारणं च
शब्दानां तुल्यरूपता यथाचा भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दौव्यन्तामिति ॥

प्रत्यर्थमिति । (भा)

अत्रा दौव्यन्तामचा भज्यन्तामचा भुज्यन्तामित्यादौ वाक्ये
प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनात् कदाचित् तादृशप्रयोगे सहविव-
चायां प्राप्तद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं सूचमावश्यकमित्याशयः ॥

किमिदं प्रत्यर्थमिति । (भा)

अर्थावर्थौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य संभवात् प्रश्नः । एकवचना-
न्तेन विग्रह इत्युत्तरम् ॥ नैकेनेति । (भा) नैकेनैवेत्यर्थः ॥

१ अपरे इत्यारभ्य यथाक्षा इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

नोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ॥ समासान्त ।
ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते (५ । ४ । ७४) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ॥
अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् । वा ॥ अङ्गाश्रये च कार्य्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा

लुक् प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते
इतीह नोक्तः ॥ पय इति । भा । उत्तरप्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं
करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । भा । जातिः शब्दार्थः । तस्यास्यैकत्वात् अनेक

विषयविवेचनं तु "अ इ उ ण्" (शिवसू- १ ।) इत्यत्रैव कृतम् । अत एव
जर्गो वाचिर्गो मातृशब्दस्य धान्यमापवाचिनस्तृजन्तस्य च एकशेषं निषेधुं

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। ५। ६३।) ((अ. १। पा. २। पा. ३।)

अनेकशब्दत्वमिति । (भा.)

अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थः ॥

एकेनापीति । (भा.)

अपिना वाक्यसंग्रहः । शास्त्रेण सह विवक्षाविषयशास्त्रीयद्वन्द्व-
स्यैव वारणाद् इति भावः ॥

किमिदमिति । (भा.)

अथा इत्यादावेवाप्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विरूपविषये-
ऽपि साधवायैकशब्दप्रयोगः एव प्राप्तेऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणा-
मनेकशेष एव कुतो नारम्भत इत्यर्थ इत्याहुः ॥

हेतुरहितमिति । (कै.)

प्रत्यर्थमित्यादिषु न हेतुः । अपचष्टुत्तित्वादिति भावः ॥ अत-
एव भाष्ये “दृष्टान्तमाख्याय” इत्युक्तम् ॥

च खसारौ च खसारः । अङ्गाश्रये ([२। ४। ७१। ६। ३। २५।] ७। ३।
११०। ६। ४। ११) कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्यधा-
र्थम् । अङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् ।
तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् । वा ॥ तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ॥
एवं तिङ्प्रत्ययमनर्थकम् । समासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्-

शब्दाप्रयोगः । आश्रयतसंख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत-
इति प्रश्नः । अत्र पदार्थ उपपन्नत्वं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्ध-
मित्याह । प्रत्यर्थमिति । भा । यावन्ति प्रत्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया

प्रवृत्ते मादृमात्रोः प्रतिषेधः सङ्ख्यादिति वार्तिके खान्तर्गते मादृमात्रो-
दित्यत्रापि निषेधप्रवृत्तिः । नानर्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवादः । अत्रापि

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष इत्येकविंशतौ । १॥ २॥ ३७॥)

विरूपानेकशेष इति । (किं)

नान्येकशेष इत्यस्यानेकस्य शेष इत्यर्थो वा एकशेषो नैत्यर्थो वा एकशेषभिन्नो भवति इत्यर्थो वा । नान्यः । त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः । शेषशब्दस्वारस्येनैकानितृत्तेरावश्यकत्वात् । न इतितीयः । एकशेषाप्राप्त्याऽसंभवात् इति चेन्न । तृतीयेदोषान् तत्रापि भिन्न-शब्देन इन्द्र एव न तु वाक्यं “दृढो यूना” इत्यादौ प्रसिद्धैकशेषस्य पुष्पवन्तौ इति न्यायेन सह विवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्विषयस्य सह विवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तच्चेदं वचनं न षट्पटावित्यादिविषयम् अप्रत्यर्थशब्दनिवेशे शब्दानामनुस्वरूपताया बोजत्वेन तदभावेन तस्याप्राप्तेः । किन्तु जननीपरिच्छेदकादिवाच-कमाचादिशब्दविषयं तयोरौजसादौ वैकृत्यात् । अत्रापि विभक्ता-

१ दृढो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

समासे प्रकृते (२ । १ । ७२-गणसू) तिङ्समासो वक्तव्यः ॥ तिङ्विधि-प्रतिषेधश्च । वा ॥ तिङ्च कश्चिद्विधेयः कश्चित् प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः । तः शब्दो विधेयस्तिशब्दः प्रतिषेध्यः ॥ यदि पुनरसमास एकशेष उच्यते । असमासे वचन लोपः । वा । यद्यसमासे वचन लोपो वक्तव्यः ॥ ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं

विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः ॥ किमिदमिति । भा ॥ यदि हेतु रहितं दृष्टान्तमाश्रित्यविरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्रयोगदर्श-

नवनो वाचिनोरपि निषेधापत्तेः तत्त्वयं शब्दरूपपदे खान्तर्मते निषेधप्रसूति-रिति चेत् “प्रकृतिवदनुकरणम्” इत्यतिदेशादिति सूत्राय । सूत्रमते

(सख्याग्रामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

वित्यावश्यकम् अन्यथा हरितवर्णविशिष्टस्त्रीहरिणस्त्रीवाचकयो-
रहरिणीशब्दयोस्तद्धिते वैरूप्येणानेकशेषपत्तेः । विभक्तिवाचनमाधि-
करणेन च वैरूप्यान्वयोऽन्यथाऽसम्भवात् । तच्चेदं न विधायकम्
“१ चार्थे इन्द्र” इत्यनेनैव सिद्धेः किन्तु निधमार्थं तेन लोकसिद्धसं-
विधाविषयं तच्च व्यावृत्तिः । तथा विरूपाणामेव इन्द्र इति च
नियमः । अन्यथैकशेषारम्भेणस्य समफलकत्वानापत्तिः । तज्यासे हि
च । येन नाप्राप्तिन्यासेन इन्द्रबाधक इति सरूपाणां^१ इन्द्राभाव-
स्येष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन चावृत्त्या विरूपाणां^२ तन्मन्त्रार्थसिद्ध-
लौकिकैकशेषाभावोऽपि बोध्यते ॥ न वा स्वार्थस्यैकशेषारम्भे कथं
सिद्धिः । आवृत्त्यासरूपाणामेवैकशेष इति निधमस्याप्यङ्गीकारात्

१ अ २ । पा २ । सू २६ ॥ २ इन्द्राभावस्येष्टत्वात् । क ॥ ३ तत्र ॥

इन्द्रप्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते ॥ द्विवचनबहुवचनविधिः । वा ॥
द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षा इति ॥ इन्द्रप्रतिषेधश्च । वा ॥ इन्द्रस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थे, इन्द्रः
(२ । २ । २६) इति इन्द्रः प्राप्नोति । नैव दोषः । अगवकाश एकशेषो

नादिरूपानेक शेषः किमिति नारभ्यत इति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दशक्ता-
वबुधमनसायां न किं चिदारब्धम् । प्रत्ययपदार्थपक्षेऽपि स्वभावादेकः
शब्दोऽनेकमर्थं ज्ञादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं

तुत्तरसूत्रादेवकारोत्रानुद्घट्यते । तेन एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति
व्याख्यानात् परिच्छेदनाचिन्तय “अप्तृन्” (६ । ४ । ११) इति सर्वनामस्थाने
दीर्घविधानात् संसाह्य्यादेकशेषाभावः । न च वाचनिकैकशेषविरहेऽपि

(अ. १। प्र. २। अ. ३) सखपायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

इति बोध्यम् ॥ ननु विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्थानेकार्थाभिधान-
शक्तिमत्वमित्येकशब्दाप्रयोगात्तानेकशेष आरम्भणीयोऽत आह

प्रयोगाच्चिति । (कै)

“व्युत्पादनार्थं वा” इति पाठे “वा” शब्दस्यार्थः । कश्चिद्
“चे”त्येव पाठः ॥

प्रयोगानुसरणे इति । (कै)

प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसरणे अन्वाख्यानं इत्यर्थः ॥

लाघवायेति । (कै)

सुराशब्दोपदेशनापशब्दनिवृत्तिवदेकशेषारम्भेणानेकशेषनिवृत्तेः
सिद्धत्वादिति भावः ॥

इदं बाधियते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः । तिष्ठन्तान्यवकाशः ॥
यदि पुनः पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्यन्ते । किं कृतं भवति ।
कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे (वा) विभक्त्य-
न्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामिति
तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । वा । एकविभक्त्यन्तानामिति तु वक्तव्यम् ।

प्रत्यायकः स्यात् । न हि स्वतोऽसतो शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धि-
व्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न
पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे । लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तत्र । जघीयसौ विरूप-
प्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति । एकशेषे तु

प्रतिवृत्तरूपकस्थान इव तन्मन्यायाश्रयेण पाक्षिक एकशेषो माहमात्रोः स्यादे-
वेति वाच्यम् । यान्येकविभक्तौ सरूपाण्येव तेषामेवैकशेष इति नियमात् ।
न चैवं घट घटाविति पाक्षिकं दुर्वारमिति वाच्यम् । तन्माहृत्याद्याश्रयणेन

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

यदा तु द्वयोरिति । (कै)

सङ्ख्यौ च सङ्ख्यासु इत्येकशेषेण निर्देशादिति भावः । एवं चावरतोदयोरिति भाष्यं यच्च बह्वनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्यम् ॥ नन्वेकशेषारम्भस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति कुतः सुकरतरकत्वमित्यतः (सुकरकत्वम् । ६। क।) आह

एवं हीति । (कै)

‘पृथक् प्रकरणतया १“वृद्धो यूना” इत्याद्यर्थं चैकशेषावश्यं वाच्यम् इति भावः ॥

संख्येति । (कै)

“तेनैकदिग्” (४। २। ११२) इति वत् समानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्यः उत्पन्नाया विभक्तेर्निमित्तत्वलाभादार्त्तिकोत्थानं भव्येत । एवं चैकशेषविषयरूपसमुदायादेकत्वं संख्याविशिष्टविभक्तौ परत एकशेष

१ पृथक् प्रस्थानतया । ६ ।

२ अ १ । पा २ । सू ६५ ॥

किम्प्रयोजनम् । पृथग् विभक्तिप्रतिषेधार्थम् । पृथग् विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहि । न वार्थविप्रतिषेधाद्युगपदचनाभावः । वा ॥ न वैष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थौ कर्त्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रति-

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतोदयोरिति । भा । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरेकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुष् प्रभृतीनां त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिजक्षय-

सङ्ख्यायामेकशेष एवेत्यपरनियमाश्रयणात् । तस्मात् घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ माह्व्यां चेति पार्श्वाक्रमनिवृत्तिवचं प्राप्तं सूत्रेणानेन वार्यते । “घटावि-

(ध. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६०।)

इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः ॥ प्रष्टुराशयं विज्ञातुमाहेतरो
भाष्ये “एवमि”त्यादि ॥ प्रष्टा स्त्राशयमाह “एके”त्यादि ॥ “संख्या-
भेदावगमे” द्वित्वाद्यवगमे इत्यर्थः । एवमपि प्रातिपदिकादित्येक-
त्वस्य विवक्षायां न मानमत आह

गुणे चेति । (कै)

संस्कार्यत्वादिति भावः ॥

यथा कर्तुरिति । (कै)

कर्तुरित्येति भावः ॥

सङ्ख्यसिद्ध्यर्थमिति । (कै)

एवं च पशुना इत्यादिदृष्टान्तदानमभ्युच्चयो विधेयगता संख्या
विवक्षिता नानुवाद्यगतेत्येव मौमांसकमर्थ्यादिति भावः ॥ वस्तु तस्तु

विद्वत्त्वाद्युपपदचनं न भविष्यति ॥ अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः । वा ॥
अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम् । वा ॥
तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचन-
बहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति ॥ यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्यते ।
किं कृतं भविष्यति । वचनलोपः परिहृतो भवति ॥ प्रातिपदिकानामेकः

विषयभेदाद् बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरतरकं चेति । मा । एवं हि
प्रकरणमभिन्नरूपं भवति “वृद्धो यूने”त्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य विधानान् ।
अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थापनतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं पुनरिति ।
मा । किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं भवितु-

त्यादि सिद्धिस्तु स्यादेवैतद् विनापि हि” । जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेऽपीति
निष्कर्षसंग्रहः । स्यादेतत् । देव देव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति । न
चैकविभक्तावित्यनेन तद्वारणम् । तस्य साङ्ख्योपपत्त्यात्वादेकशेषस्य चानै-

(संख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। ७। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. २)

समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्तप्रातिपदिकत्व-
पर्याप्त्यधिकरणात् प्रत्यय इति सूचार्थः । न हि प्रातिपदिक-
समुदाये प्रातिपदिकत्वम् । यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्व-
मिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । परस्परपेक्षायां कार्यविशेष इति
शेषः ॥ समुदायार्थः समूहरूपः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायोऽपीत्यर्थः ॥

न तु सुबन्तानामिति । (कै)

भेदसंसर्गद्वारकार्यवतामुपलक्षणमिदम् ॥

शेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सङ्गपत्वात् । वा । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृ-
मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जागयित्री मातारौ च धान्यस्य
मातृमातारः । किं कारणम् । सङ्गपत्वात् । सङ्गपानि ह्येतानि प्राति-
पदिकानि ॥ किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य
इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो

मिति । भा । संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नभावादिति ।
भा । “सङ्गाप्रातिपदिकादि”त्यत्रैकवचनान्तानामेव इन्द्रः क्रियते । वर्ति-
षदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्याविवक्ष्यते
यथा पशुनां यजेतेति । एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरत्यन्तं न
तु समुदायात् । यत्र क्वचिद्गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यते यथा “कर्तुरीप्सित-

मत्तिकत्वात् । अथ वक्ष्यमाणरीत्या एकशेषविशेषणतां ब्रूये तथाप्य-
निकारः । देवदेव इत्यत्रापि षष्ठी समासादुपरि एकविभक्तेः सत्त्वात् ।
अतर्वर्तिन्योस्तु लुक्लुप्तत्वेन प्रत्ययनक्षणाभावात् । अत्राहुः । सह

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

तुल्येति । (कै)

यथा “एकदिग्” इत्यादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसिद्धार्थ-
परिग्रहो न्याय्य इति भावः । तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं तेन पृथक्सर्वेभ्यः
शब्दतोऽर्थतश्च । तुल्यायां विभक्तौ परतः एकशेष इति तात्पर्यम् ॥
अर्थतश्च इत्युक्ते प्रथमा द्वितीया द्विवचनान्ताणां नैकशेषः । विनि-
गमनाविरहादर्थतस्सेत्यस्य साधः । तदाह

दृष्टस् (कै)

इत्यादि ॥

केवलानामिति । (कै)

निवृत्तप्रकृतीनामित्यादिः ॥ भाष्ये

वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ज्ञेतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सख्याणि । माहभ्यां
च माहभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सख्याये भवितव्यमेवैकशेषे-
त्येति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च ज्ञात्वा चोद्यते ।
हरितहरिणश्चेतश्चेन्नरोद्वितरोद्विण्यानां स्त्रियामुपसंख्यानम् । वा ॥ हरित-

तममि”ति हयोर्वङ्गनां वेष्टिततमस्य कर्म . संज्ञा प्रवर्तते तच्च गान्तरीयकं
संख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रीयते । ननु चेति । भा । अव-
यवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्त्वां समुदायार्थोपजनात् सख्यसमु-
दायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तथा सख्यसमुदाय एकं प्राति-

विवक्षायामेव एकशेषः । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यच्च
ज्ञानेकस्यार्थस्य मिमितस्येतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । उक्तं च* “अनुस्यूतेव

* अनुस्यूते च भेदानामेका प्रत्योपजायते ।

अदा सख्यविषयां तानाहर्द्वन्द्वैकशेषयोः ॥ इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(सख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

तदाश्रयत्वादिति । (भा)

वङ्गमीहेस्तु विभक्त्याश्रयत्वात् तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः ॥

न केवला (भा)

इत्यस्य च अनुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः प्रकृतेरनुत्पन्नस्य प्रत्यथो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः ॥

अधुनेति । (भा)

यदेदमोधुना प्रत्यय इगोऽलोपस्यं तदेदं निमित्तापायपरिभाषा नास्त्येव इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

संयोगान्तेति । (भा)

एवं^१ च निवर्त्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धिविभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो वारित इति भावः ॥

१ एवं वर्त्तमान- । इ ।

हरिणश्चेतश्चेनरोहितरोहिण्यानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी । हरिणस्यापि हरिणी । हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्वेतस्य स्त्री श्वेनी । श्वेनस्यापि श्वेनी । श्वेनी च श्वेनी च श्वेन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी । रोहिणस्यापि रोहिणी । रोहिणी च रोहिणी च

पदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत् समुदायानामिति । भा । अविशेषेण नियमो न तु सुवक्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह । एथक् सर्वेषामिति । भा । वृक्षस् वृक्षस् वृक्षस् इति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सख्याणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्

भिन्नानामेका प्रखोपजायते । यदा सहविवक्षान्तामाहुर्द्वैकशेषयोः” इति । अथच विषयनियमोऽभिधानवशाद्भवति ॥ “वृद्धो यूना” (१। २। ६५)

(अ. १। पा. २। आ. २) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

नन्विति । (कै)

संयोगान्तस्य पदस्य इति पाठः । “संयोगान्तस्य पदान्तस्य” इति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव १ “ध्वसोः” इति सूत्रे “दिशकारको निर्देश” इति भाष्यविरोधात् । संयोगसंज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रथोजनान्तराभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशेऽर्थे मानाभावाच्च ॥ दोषान्तरमप्याह

संयोगान्तलोपस्य चेति ॥ (भ)

हल्स्थाभ्य (कै)

इति च तत्र^१ सुति सिति प्रत्ययैः प्रकृत्याच्चेपात् तस्याप्यप्राप्तिः तदा-
च्चेपे मानाभावात् फलाभावाच्चेत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु आष्टमिकपद-

१ अ ६ । पा ० । सू ११६ ॥

२ न च तत्र । इ ॥

रोहिण्यौ ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् । वा ॥ न वैष दोषः । किं कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहा-
भ्यते रूपनिर्गहस्य शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सङ्ख्यायुक्तानि ॥ अपर आह न वा पदस्यार्थे प्रयोगात् ।

प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तौणां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपे-
नेति । भा । वृक्ष स् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु
संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं सकारान्तं द्वौ सकारौ षट्
इति पदत्रयं संपद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य आपवादः

इत्यादि सूत्रेषु सहयोगे तृतीयायाः प्रयोगाच्च । यदा । पूर्वसूत्रात्तदन्ते
इत्यनुवर्तते । अर्थाधिकाराच्चेतरेतरयोगदन्दावगमः । तेन दन्ते प्रसक्तौ
सतीति व्याख्यानात् उक्तविषयनियमसिद्धिः । न च दन्ते कृत इत्येव

(सहपाठ्यानेकशेष एकेभिर्भक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। पा. ३)

द्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणं पक्षि पक्षीत्यादेः समुदायस्य पद-
त्वदिहापि वृक्षस्व इति समुदायस्य पदत्वं वृक्षशब्दे तत्त्वप्रत्यभि-
ज्ञानात् । अन्यसकारे सुप्ताच्च । ईदृशे विषये संयोगादिशोप
संयोगान्तशोपयोरविशेषेण भाष्ये संयोगान्तशोप उक्तः । हल्ङादि-
शोपस्तु हलन्तप्रकृतेः पर इत्यर्थाच्चेत्याशयः । प्रत्येकं संयोगसंज्ञा
इति पक्षे सत्परसंयोगादित्वेन संयोगादिशोपो भाष्योक्तः साधुरेव
तच्च सूत्रे सङ्गीत्यनाश्रित्य चेदं प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च
तदनाश्रयणं तस्य प्रत्याख्यानान्चेत्याहुः ॥ नन्वेकशेषं विना कथं
द्विवचनादेः सम्भवोऽत आह

स्वभावतः इति ॥ (कै)

कृतैकशेषाणां चेति । (कै)

इदं च हलन्ताभिप्रायं तच्च हि हल्ङादिशोपे प्रत्ययसङ्घर्षेण
विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थः ॥ भाष्ये

न वै पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पद-
स्यार्थे प्रयोगात् पदमर्थे प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाभ्योवर्ते
रूपनिर्यहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकम् प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे

संयोगादिशोपस्तेन भाष्यम् । “पूर्वप्राप्तिद्वमि”ति वचना “हल्ङादि” शोपे-
नैव च भाष्यम् । अत्र व्याचक्षते । संयोगस्य योन्तः सकारस्तस्य शोपः सं च
“हल्ङाब्भ्य” इत्यनेनेति । संयोगादिशोपेनेति । भा । अत्राप्येकपदस्य
संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङादिशोपमेव संयोगादिशोपं प्रतिपन्नाः ।

व्याख्यायतामिति वाच्यम् । सरसमासान्तादि दोषप्रसङ्गेन कृतद्वन्द्वाना-
मेकशेष इति पक्षस्य दूषयिष्यमाणत्वात् । एतेन “सारवः सारवोर्मिभ्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२१७

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

यदि पुनः समासेति । (भा)

इन्द्रे इत्यनुवर्त्य तच्च कृते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततया नासौ इन्दबाधकः । इन्द्रे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेषः इत्यर्थः । अत्र पक्षे संख्या वाच्येवैकशब्दः ॥ समासान्तार्गतं सर्वं वचनलोपात् कश्चिदित्ययुक्तमत आह

यस्त्वयेति । (कै)

यस्त्वया वचनलोपासिद्धिरूपः कश्चिद् दोष उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति भावः ॥ अत्राध्याहारगौरवमाशङ्क्याह

प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ॥ अथानेन पक्षेणार्थः स्यात् प्रातिपदिकानामेकशेष इति । वाङ्मर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथम् अनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । विभक्तिः साख्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति ॥ अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । वाङ्मर्थः । किं वक्तव्य-

संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लोपो “हलङ्गावि”त्यनेनेत्वर्थः । अवरत इति । भा । स् वृत्तसिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत् न पुनः कदाचित्प्रयाणां अवगणप्रतिपादनार्थः । द्विवचनवज्जवचनयोरिति । भा । ये स्वभावादेव द्विवचनवज्जवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः सिकता इत्यादयः । तत्र द्विवचनवज्जवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनवज्जवचनानां अवगणप्रसङ्गः ।

इति श्रीहर्षप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सरथां भवाः सारवाः । ते च ते आरवसहिताश्चेति कर्मधारये सह विवक्षा विरहात् । “विद्वन्भागसं राजहंस” इत्यादिश्लिष्टरूपके तु भागसमेव भागसमिति तन्त्रेण प्रयोगो

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) - (अ. १। पा. २। आ. २)

अथवेति ॥ (कै)

समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति । (कै)

विभक्तिसापेक्षकशेषापेक्षयामरङ्गत्वादिति भावः ॥

प्रसङ्ग इति । (कै)

इत्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति भावः । अश्वशब्दस्य कर्मन्तत्वात् । पर-
त्वादित्यस्य उत्काष्टत्वात् पूर्वकाशप्राप्तत्वादित्यर्थः । एकशेषस्य समासा-
द्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भावः । एवमग्रेऽपि । एवं चापवादत्वाग्रङ्गा-
चिन्त्यैव । ब्राह्मणेभ्यो दधि इत्यादावविरोधेऽपि दधिदानतः पूर्वं
परञ्च वा सावकाशत्वेऽपि 'बाधदर्शनात् समाधिरपि चिन्त्यः ॥ भाष्ये

१ बाधकत्व- । क ॥

मेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं मंस्थते । एतदप्येतेनैवामिहितं सूत्रेण
सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ इति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्ते-
र्यङ्यम् (१ । ४ । १०४) । किं तर्हि । वचनलोपो द्विवचनवज्जवचनविधि-
र्यङ्यप्रतिषेधश्चेति । नैव दोषः । यत्तावदुच्यते कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनवज्ज-

कृतैकशेषायां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणा द्विवचनवज्जवचनप्रसङ्गः ।
कश्चिद्वचनलोप इति । यस्यां कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथ
वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । खरसमासान्तेष्विति । भा । समासे कृते
समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ परशेष-
स्तदाशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । भा । ननु प्राप्ते समासान्तो-
दात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि

न तु सौत्र एकशेषः । सह विवक्षा विरहात् । सारथ इत्यत्रापि तथा
इति चेत् पक्षे एवमेव । तदतापि उभयप्रयोगस्य निर्वाहत्वात् । न

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेषे एकविभक्तौ । १।२। ६७।)

असारूप्यादिति । (भा)

समासान्तप्राग्भागस्य विभक्तिपरत्वाभावः । तद्विशिष्टस्य तु न
सङ्केतत्वम् ॥

एकशेषो न स्यादिति । (कै)

किं चैकशेषेऽस्यपि च्छावित्यस्याभिद्धिरिव । च्छे इत्येव-
मापत्तेः । ऋग् ऋच्शब्दयोरेकशेषे तु पक्षे तत् सिद्धिरस्ति इति
बोध्यम् ॥

उत्तरपदस्यान्तादिति । (कै)

अयं पक्षस्तु निर्मूल एवेति पञ्चमषष्ठयोर्वक्ष्यामः । “गोस्त्रियोः”
(१।२।४ ८) इत्यत्रोक्तं च ॥

वचनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवि-
तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च
वृक्षा इति । नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं
निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च

बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनादिरोधा-
भावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः । ऋक् चेति । भा । ऋच् ऋच् अ इति स्थिते
अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेशु कालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधाच्चास्त्येकविभक्ति-
परतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति
सारूप्यं एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋच्शब्दः समासान्तः । समासस्यै-
वावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तौरेकशेषो

चैवं समाहारद्वन्द्वविषये एकशेषानुशासनात् पाक्षिकं घटघटमित्यादि-
दुर्वारमेवेति वाच्यम् । तत्रानभिधानस्यैव शरणी करणीयत्वात् । अस्तु वा

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।) (अ. १। पा. २। व्या. ३)

भाष्यकारस्य मतमिति । (कै)

एवं विधं भाष्यं न दृश्यत इति चिन्त्यमिदम् । न चेदं भाष्यमेव तथान्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम् । इन्द्रावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाभावात् । विशिष्टरूपोपादानविषयायाः अर्थवत् परिभाषाया इहाप्राप्तेः ॥

सर्वथेति । (कै)

समासविभक्तावन्तर्वर्त्तिविभक्तौ चेत्यर्थः ॥ तदेवाह

यद्यन्तरिति । (कै)

न च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् ॥

१ भाष्यकारस्य दर्शनमित्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

वृक्षा इति । यदप्युच्यते इन्द्रप्रतिषेधस्य वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो इन्द्रं बाधियते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथा जातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति

न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अङ्गाश्रये चेति । चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा नौख नावौ चेति । खसा च खसारौ चेति । किमर्थमेकमेकवचनान्तं द्वितीयं तु दिवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ

तत्राप्येकशेषप्रवृत्तिः । न चैवं नपुंसकतापत्तिः । समाहारइन्द्र एव तदनु-
शासनात् । तथा च प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मणं इत्यादित्यादौ

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६० ।)

वचनसामर्थ्यादिति । (कै.)

लुकाशुभ्रत्वादिति भावः^१ ॥

अथापीति । (कै.)

इन्द्रे सुप् लुकि चैत्तरपदिकानङि ततो विभक्तौ “चतुर् डि”
(७।३।११०) इति गुणे “अभृन्” (६।४।११) इति दीर्घे च
परत्वात् कृते इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समास-
विभक्तावेव वैरूप्यम् । अन्तर्वर्त्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् ॥

१ अथापीतीत्यारभ्य इति भाव इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

तथा जातीयकानामेकशेषः । न च तिङन्ताणां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे
सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य
द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका
क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्ति । पचतः पचन्ति । नैतानि

लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमप्यापि
समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समास
एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । भा । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । भा ।
आख्यातमास्यातेनेत्यत्र इन्द्रश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । भा ।
दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । भा । पूर्वं दोषमात्रमुप-
न्यस्तं केवलाया विभक्तेः अवयवं प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय
वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति

सकलव्यक्तिसंग्रहो भविष्यतीति प्रतियुक्ति लक्षणं नावर्त्तनीयम् । एकव-
चास्यान्यतरस्यामिति आपकादेकशेषे कृते एकवद्भावो नेति तु तत्त्वम् ।

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

समास एकशेषे इति । (कै)

प्रत्यर्थशब्दनिवेशे एक पचा एकाक्रियोच्यते एकेन च त्रिपैकः कर्त्तैति अनेकक्रियाकर्त्तृविवक्षायां अनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेष इत्यते स च तेषां समासाभावात् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

सङ्ख्यातिङन्तानामपि इन्द्रो वाच्य इत्यर्थः ॥ आद्ययोस्तिङ्को-
र्लोपेऽपि समासस्थाधातुत्वात् तत्तिङ्कोऽप्राप्तेराह भाष्ये

तिङ्विधिरिति ॥ (भा)

सुप् पृथ्वात्तिङ्को सुगप्राप्तेराह

क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि । साधनापेक्षाणि । अथवा पुनरस्त्वेक-
विभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चेन्नाभावादिभक्तेरिति । नैष
दोषः । परिहृतमेतत् । अर्थवत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्य-
तीति । ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति । अर्थवत् समुदायानां समासग्रहणं

कारकमेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः । ततश्च
पृथ्वात् सङ्ख्यानामेकशेषं बाधित्वा इन्द्रः प्राप्नोति सङ्ख्यातौ विप्रतिषेध
इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्त्वपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासा-
नेषु दोष एव । यदि पुनरिति । भा । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ
प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाष्यमिति नास्ति
केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । भा । शिष्यमात्रस्य त्वेकवचनश्रवण-
प्रसङ्ग एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । भा । सप्तमीनिर्देशमपास्य तु प्रयोजन-

एकशेषेण दो च दो च इत्यादौ तु इन्द्रैकशेषो उभावपि अनभिधानेनैव
वारणीयो । उत्सर्गतः सङ्ख्याशब्देऽप्येवमेवेति बोध्यम् । विंशतीत्यादौ त्वेकशेष

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६७ ॥)

प्रतिषेधश्चेति । (भा)

प्रतिषेधोऽच कोपः । उपसृचणमिदं पादौ पादा इत्यादावेक-
वद्भावस्यापि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् ॥

पुनरुपन्यास इति । (कै)

द्वितीयपक्षश्चेति शेषः । उत्पततैव तत्पक्षदूषणमुपक्रमतैव पृथग्
विभक्त्युपलब्धिसदाश्रयत्वादित्यनेन “चोदिताः स्म” इति अर्थः ॥

दूषणान्तरं वक्तुमुक्तानुवाद इत्याह

द्विवचनेत्यादि ॥ (भा)

वक्ष्यतीति । (भा)

वार्त्तिककृदिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । नैव दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ।
यथा जातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः । सुवन्तागाम् ।
सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम् । वा । सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
भिन्नाणां समूहो भेदमिति (४ । २ । ३८) । सर्वत्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां

मुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । न वेति । भा । एकविमल्यन्तागामिति
न कर्त्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विमलौ प्रातिपदिकाना-
मेकशेषे स्मृते शिष्यमाश्रय्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्द्विवचनवज्जवचनसिद्धिः ।
विप्रतिषिद्धाविति । भा । चतुर्थान्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्त्तव्यं न
प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यच्च
शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हीति । भा ।

इह एवेति दिक् । एवं स्थिते सूत्रारम्भपक्षेऽपि वज्रशोऽनभिधानस्यैवाश्रय-
नाद् घटघटा इत्यादावपि तथैवास्तु किं तन्निरासार्थं सूत्रारम्भेण इत्याशयेन

(सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

तदर्थम् (भा)

तदवतारणार्थम् ॥

पुनश्चोच्यते इति । (भा)

असमासे वचनलोप इत्येतदित्यर्थः ॥ वक्ष्यतीति यदुक्तं तदाह
द्विवचनेति । (भा)

केवलं सोः अवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि
वचनादिभक्तिलोपे कृतेऽपि 'प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्
प्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेः । तदर्थं वचनारम्भे गौरवं

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥ प्रत्यय इति निषेधात् । इ ॥

चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिस्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो
गर्गाः (४ । १ । १०५ ॥ २ । ४ । ६४) । एका प्रकृतिर्बहवश्च यञः । असा-
ख्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यञ एवं प्रकृतयोऽपि
वञः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । गर्गाः वत्साः विदाः उर्वा

एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । भा । शिष्य-
माणास्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । भा । एकविभक्ताविति न
क्रियते “ऋसो नपुंसक” इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यनुत्पन्नायामेव
विभक्तौ सख्याणां प्रातिपादिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् ।
उच्यते । लौवस्थायामेव पच् ल पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वे सत्येकशेषः । माट्मात्रोरिति । भा । कथमयं निर्देशः यावत्तैकशेषेण

भगवता एकशेषप्रकरणम् प्रत्याख्यातम् । न चैवं पितरावित्यत्र मातुः
अमुरावित्यादौ अच्चादेश्च प्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम् । एकशेषारम्भे-
ऽपि तौल्यात् । यः शिष्यते स लुप्यमाणार्थाभिधायीति चेत् तर्हि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

च १“नङि सम्बुधोः” इति ज्ञापकं च न लोपविषयमेवेत्यर्थः ॥

भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेऽपि दोषमाह

द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । (भा)

द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्यं मन्यते ॥

अनवकाश इति । (भा)

सहविवक्षायां व्यपेक्षाभावे ह्येकशेषस्तत्र च द्वन्द्वस्य नित्यता विशेषणविशेष्यभावानापक्षस्थानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सह विवक्षेति भावः ॥

१ अ ८ । पा २ सू ८ ॥

इति । अज्यो बज्जु यज्यो बज्ज्वित्युच्यमानो लुप्त प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिज्ञतयः काश्यपा इति । नैव दोषः । लौकिकस्य

भावम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । एवं ह्यत्रार्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेदवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैकशेषो न भवति । कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे प्रमर्शो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्वार्थानवगतिः । अम्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां साङ्ख्य इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा साङ्ख्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सङ्ख्याणामेकशेषे यत्रैव

द्विवचनाद्युपाधिविशेषपुरस्कारेण पित्रादिशब्दानामेव मात्रादौ शक्ति-
र्किञ्चिदुक्त्या चेति प्रकृतोऽर्थः । तथा च लोकावधारदेव तद्व्यव-
सम्भवे . न . किञ्चिदनुपपन्नम् । न चैवमभिधित्यादौ क्तिवादयोऽपि

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। व्या. ३)

कारकभेदादिति । (भा)

न हि तत्र द्वादशप्राप्तिः सुबन्तानां तद्विधानात् । इदमत्रकाश-
मात्रं न त्वत्रैकशेषेणेष्टसिद्धिः । द्विवचनाद्यसिद्धेः ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

चतुर्थः पक्षः । षष्ठ्यर्थे सप्तमीति भावः ॥ तदाह

षष्ठौनिर्देशे त्विति । (कै)

‘षष्ठ्यर्थकत्वे च निर्देशे त्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

एकविभक्त्यन्तानामिति त्विति । (भा)

एकग्रहणं कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रश्ने तस्यैवोत्तरदानात् ॥

१ षष्ठ्यर्थकत्वेन । क ॥

तत्र (२ । ४ । ६४) गोत्रस्य ग्रहणं न चैतच्छौकिकं गोत्रम् । अथवा पुन-
रख्येका प्रकृतिर्बह्वक्ष यजः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति ।
सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् । वा ॥ सिद्धमेतत् । कथम् । समाना-

द्वितीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः ।
हरितेति । येषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति
विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नानेन
पुंयोगः प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीष्वा भाष्यं हरितेति किं तर्हि अयमर्थः
हरितशब्दस्य हरिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्न-

प्रत्याख्यायतामिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन तुगागमप्रातिपदिकसंज्ञा-
यर्थं तदारम्भात् । तदेवं संख्यायां विख्यायां च सर्वमेकशेषं प्रत्याचक्ष-
तेनापि भगवता संख्यपसूत्रमात्रं तु शास्त्रोक्ते व्यवहारे संज्ञापदिभाषादि-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेषं एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

न वेति । (भा)

प्रत्याख्यानमप्येकग्रहणस्यैव ॥

एकविभक्त्यन्तानामिति 'न वक्तव्यमेवेति । (कै)

“न वेति” प्रतीकेऽस्यार्थस्योपयोगश्चिन्त्यः । यदि पुनः “प्राति-
पदिकानामिति” प्रतीके त्विदं वक्तुं युक्तं “अयं तर्हि दोषः”
इत्यपिमभाष्यस्वारस्येन तावत्पर्यन्तं

विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा)

पदानुवृत्तेरेव साभेन तथा व्याख्यानस्यानौचित्याच्च ॥

१ उपलब्धविवरणपुस्तके “एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति” इति
प्रतीको दृश्यते । उपलब्ध कैयटपुस्तके तु “एकविभक्त्यन्तानामिति न
कर्तव्यमेव” एवम्बिधः पाठोऽस्ति ॥

र्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते कथम्
अक्षाः पादाः माषा इति । नानार्थानामपि सङ्ख्यानाम् । वा ॥ नानार्थाना-
मपि सङ्ख्यानामेकशेषो वक्तव्यः ॥ एकार्थानामपि विङ्ख्यानाम् । वा ॥

त्वादिव नानुवर्तत । साङ्ख्यं चेद्वाञ्छीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके
प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदान्येव । शास्त्रेऽपि प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्
प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन पदावस्थायां नाट्यमातार इति वैङ्ख्या-
देकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् ।
अपर आहति । पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं

वद्विनापि सङ्ख्यविवक्षामेकशेषं विधातुं भविष्यतीत्याशयेन “द्विर्बनेऽचौ”-
(१।१।५६) त्वञ्च एकशेष इति भाष्येऽभिहितमिति दिक् । आरभ्य-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

विप्रतिषिद्धावेताविति । (भा)

कर्तृसंप्रदानयोरर्थयोर्विरोधेन युगपदेकरूपेणैकचाम्बद्याभावेन सहविवक्षाभावादेकशेषांप्राप्तेरेकत्वेन विभक्तिर्न विश्लेष्येत्यर्थः । कैय-
टोक्तं “ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते” इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेऽपि
एकग्रहणवैयर्थ्योपपादकमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अनेकमर्थम् (भा)

इत्यस्य युगपदेकरूपेणेत्यादिः ॥

अयं तर्हीति (भा)

प्रतीके

एकविभक्त्यन्तानामिति

क्रियमाणे प्रत्युतदोष इति (कै)

व्याख्यानं भाष्याच्चरस्वरसविरुद्धम् उक्तदोषाभावेऽपि अयं दोष
इत्यर्थस्तदचरमर्थ्यादया लभ्यते ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डौ कुटिलदण्डाविति वा ॥ स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः । वा ।

भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथातेनेति । विभक्तिः साहचर्ये-
वेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि साहचर्योप-
पत्त्यर्थार्थं एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि वृष्टानि तेषा-
मेकशेषः स चानैमित्तिकत्वादिभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहण-

साधे तु सूत्रे यद्यपि षट्पक्षाः सम्भवन्ति तथापि तत्र त्रयो दुष्टा एव ।
त्रयास्तु निर्दिष्टा इत्यवधेयम् । तथा हि । पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तौ परत-

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

द्विवचनेति । (भा)

श्रिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तेः (अप्राप्ते ।
क ।) सापि (वाच्यः । इ ।) वाच्येत्यर्थः ॥ द्वितीयपक्षादिशेषं
दर्शयितुमाह

एकेति ॥ (कै)

प्रातिपदिकानामिति । (भा)

अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरीणाम इत्यर्थः । यद्यपि विभक्त्यु-
त्पत्तेः पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रह-
णानुवृत्तेः फलं चिन्त्यम् । तथापि हरित हरिणेत्याद्ययिमवार्त्ति-
कोत्यानाय तथोक्तम् ॥

स्वरभिन्नाणां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्चाक्ष अक्षौ
(३ । १ । ३ ॥ ६ । १ । १६७) । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ
(६ । १ । १६७) ॥ इह कस्मान्न भवति । एकस्यैकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।

स्योपलक्ष्यार्थत्वाद् उग्रावतादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति ।
स्वरभिन्नानामिति वचनान् उोवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । यत्वाङ्हरित-
हरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जाति-
वाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः ।
माहमात्रोक्तु क चित्सारूप्येऽप्यर्थव्यतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति ।
अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते । विभाग इति । कर्मादिकारकमिह
विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थी विभागेनावस्थाप्यते । तत्र

एकशेषः । एकवचनान्ताणां चाकृतद्वन्द्वाणां वा समुदायादेकविभक्तौ वा
युगपदधिकरणवचने वा अनेमित्तिको वेति षट्पक्षाः । तत्राद्ये एकशब्दः
समानपर्यायस्तथा च वृक्षास् वृक्षास् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदान्तस्य

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

कृदन्तत्वादिति । (कै)

अतिङीति प्रतिषेधस्तु तिङ् एव स्थानिवत्त्वप्राप्त कृतस्येति अभिमानः । भाष्ये

मातृमाचोरिति । (भा)

प्रातिपदिकयोरनयोः सारूपादिति भावः । इदं माचादौ-
नामुपलक्षणम् ॥

यावतैकशेषेणेति । (कै)

जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि शब्दपरयोर्निषेधे मानाभाव इत्यर्थः ॥

१ कृतस्य । इ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थवाचनेकशेषः । वा ॥ संख्याया अर्था-
संप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । न ह्येकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्य-
पदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकस्यैकस्येत्यस्य द्वावित्यर्थः ।

कस्मिंश्चित्कारके विवक्षिते तस्मिन्मत्तया विभक्त्या भाष्यमित्येकविभक्त्यन्तानां
सारूपायामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो
वक्तव्यः । तस्मिन्नापि कृते प्रथयलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया
अभावाद् द्विवचनवहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । न डिसंबुद्धो-
रिति तु आपकं न लोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-
संज्ञायां आपकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनवचनासिद्धिरिव ।

लोप इति व्याख्याने तु हल्ङादिलोपः तत्रापि सुतिसीति प्रत्यये
प्रकृतेराक्षेप इति पक्षे तु न कस्यचिच्छोपः । सर्वथापीडरूपं न सिध्यत्येव ।
आद्यन्तयोर्निवृत्तौ तुस् वृक्षस् इति स्यात् । परयोर्निवृत्तौ तु वृक्षस्

महामाख्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३१

(अ. १। पा. २। आ. ३.) (सहपाद्यामेकशेषे एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

तदभाव इति । (कै)

विवक्षितार्थाविगमायैकशेषो न कृत इति भावः । एवमेव
“यत्तदेतेभ्य” इत्यादौ कोशेषु चैकशेषाकरणम् । तत्शब्द सूचिता
स्वरसं स्पष्टयति

अर्थेति ॥ (कै)

अर्थानवगतिरिति । (कै)

प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । एवं च विभक्तान्ता-
नामेकशेषे द्वितीयान्तादौ नामेकशेषो भवत्येव । प्रथमा द्वितीययोस्तु
नेतिमते दोषाभावात् । एकविभक्ताविति पदरहितप्रातिपदिकैक-
शेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थः भाष्यस्य विभक्तिपदाभावे सरूपाणा-

द्वौ च द्वौ च इत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ॥ नैतौस्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते
संख्याया अर्थः संप्रत्ययादिति । अर्थसंप्रत्ययेऽप्येकशेषो भवति । तद्यथा ।
गार्ग्यश्च गार्ग्यायश्च गार्ग्यौ (१ । २ । ६५) । न चोच्यते वृद्धयुवाविति

सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्थानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनवृद्धवचना-
न्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न
प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरौ भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह ।
नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । वाजास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त
इत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । ब्रह्मवाचिनामित्यर्थः ।
एकाहीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्व्वेवनिवृत्तमेदा प्रतीयते । भवद्विरा-

इति स्यात् । तथा वृद्धा अनित्या इत्यादावन्तसुप्रत्ययश्रवणं स्यादिति बुद्ध
एव प्रथमः पक्षः । द्वितीये वृद्धस् इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् ।
द्विवचनवृद्धवचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणं च स्यात् ॥ तृतीये वन्दे इति

(सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

मेवैकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्तेः^१ । माहभ्यां कृतं देहीति च अत्रा
भज्यन्तामित्यादिवत् ॥ “अथमतम्” इत्यनेनादृष्टिर्बोधिता । तद्दीजं
तु सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदानौचित्यमिति । तस्मादिभक्त्य-
न्तानामेकशेषेऽपि “माहमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य” (भा) एवेति गूढ-
तात्पर्यम् ॥ तद् ध्वनयन्नाह

एवं च कृत्वेति । (भा)

एवमङ्गीकृत्यप्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधस्योद्यते इत्यर्थः ।
वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य

१ प्रतिषेधेन सह विवक्षाविषयैकशेषस्यनिषेधे तद्विषये द्वन्द्वः पक्षे वाक्यं
च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्रं तु भवत्येव । इत्यस्ति क पुस्तके ॥

भवति चैकशेषः । यदप्युच्यतेऽन्यपदार्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थेऽप्येकशेषो
भवति । तद्यथा । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंश-
दित्यर्थः ॥ एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयम् ।

स्यत इत्यादौ वस्तुस्थित्याकर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् ।
प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता
नैकत्वं क्रियायां विव्रन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी
द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके
अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तयम् । भवत्यनेको लकारः लकारजातेरथवधानास्त-
स्येत्यत्र लजात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थतः आन्तर्याद् द्विवचन-

अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि लब्धं शक्यते तथापि अथ अथ औ
इति स्थिते विभक्त्यपेक्षाच्छेधात् पूर्वमन्तरङ्गत्वात् समासान्तोदात्ते कृते
यदि पूर्वशेषस्तर्हि सर्वाभुदात्तं पदं स्यात् । परशेषे तु अन्तोदात्तं स्यात् ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३३

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ १। २। ६४ ।)

भाष्याभिप्रेतत्वे तु “विरूपाणामनेकशेष” इत्यादिप्रागुक्तभाष्य-
विरोध इति दिक् ॥ तद्ध्वनयन्नाह

अभ्युपगम्यवादेनत्विति ॥ (कै)

सर्वदेति । (कै)

सर्वत्र इत्यर्थकम् ॥ अथैव पक्षे दूषणान्तरमाह

हरितेति । (भा)

शिङ्गविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदम् ॥

सा च स्वीति । (कै)

एवं “वर्णादनुदात्ताद्” इति ङीप्रकारौ ॥ ननु लौकिकप्रयोगे
सङ्ख्यापत्तेऽप्येषां प्रातिपदिकाद्यभावात् कथमेकशेषसिद्धिरत आह

१ अ ४ । पा २ । सू ३६ ॥

संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र ह्यर्थासंप्रत्यय एव बान्ध-
पदार्थतैव वा भवति तत्रैकशेषो गार्ह्यो विंशती इति यथा ॥ अथवा नेमं

बहुवचने भविष्यत इत्यदोषः । तुल्यजातीयस्येति* । अवयवानां समुदायार्थ-
तन्मत्वात् समुदायविभक्त्यैवावयवार्थस्य संख्यावगमात् एतदवयववेभ्यो विभक्ति-
नीत्युच्यते विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां इन्द्रवचनेनायं न्यायो बाध्यते
इत्यवयववेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां कङ्किः सङ्ख्यसमासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं
तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः । अन्यथा

इष्यते तु आद्योदात्तम् । अश्वेः कनिष् ध्रुत्पादनात् । “योऽश्वेभिर्विहते
विभवो ह्यश्व” इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च । किं च ऋक् च ऋक् च
ऋचावित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् “ऋक्पूर” (५। ४। ७४) इति समासान्ते

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

प्रातिपदिकग्रहणमिति । (कै)

तदननुवृत्तौ लौकिके प्रयोगे संख्याणामित्युक्तेऽपि अन्तरङ्गत्वा-
देकशेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति । सुप्रकृतीनामेवैकशेषसि-
द्धिरिति भावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभ-
क्त्यन्त एव प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्धित-
घटितप्रयोगे वैकल्प्यमस्येवेति परास्तम् ॥ नन्वन्यत्र “तरप्तमपौ च”
इत्यादौ लौकिकासंभवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वादपि तथैवास्त्व-
त्यत आह

शास्त्रेऽपीति । (कै)

लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च साख्यं विवक्षितं तदाह

१ अ १ । पा १ । सू २२ ॥

एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दास्तर्हि
भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया

नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदेन स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्रासुवन्तम् ।
इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घे कृते
वैकल्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विख्याणामपि समानार्थानामिति
भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां विभक्ति-
विशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति वहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट् पक्षा
इहोपक्षिताः एवमिविभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्ताणां वा

कृते विभक्तेरकारेण व्यवधानादेकशेषो न स्यात् । समासान्तो हि
समासभक्तस्तमेव न व्यवध्यात् । स्वरूपं तु व्यवधात्येव । समासार्थोत्तर-
पदस्यावयव इति भाष्यमतेऽपि विख्यातादेकशेषो दुर्लभः । विख्याणा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३५

अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

तेनेत्यादि ॥ (कै)

पक्षासंभवेति । (कै)

लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसम्भव
एव न किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः ॥

अथानेनेति । (भा)

यद्यनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात्तदा सोऽपि समर्थयितुं शक्यम् इति
शेषः ॥ अपर आह

वादुमर्थ इति ॥ (भा)

स एवाह

किं वक्तव्यमिति । (भा)

प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्त्तव्यं चेत्यर्थः ॥

भवन्ति । तद्यथा । यूथम् शतम् वनमिति । सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किं
कृतं सारूप्यम् । अन्योऽन्यकृतं सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि
शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः । सन्तीत्याह । तद्यथा । माता पिता

समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ
परतः प्रातिपदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्ताना-
मिति । तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम्
अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्वलवत्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेक-
विभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति

मपि समानार्थानामिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे ऋच इत्यस्य
शेषे टापि ऋचे ऋचा इत्याद्यपि स्यात् । एवं पथा पथौ इत्याद्यपि पक्षे

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३) .

सारूप्येणेति । (भा)

तेन खोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयते इति भावः ॥

ये त्वाहुरिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणं खोपलक्षणमिति भावः ॥

हरितहरिणयोरिति । (कै)

विभक्तौ यानि सङ्ख्याणि दृष्टानि तदवयवप्रातिपदिकानामित्यर्थ इति भावः ॥

अन्यतरस्येति । (कै)

प्रिष्टस्यान्यतरस्योभयवाचित्वेनेत्यर्थः ॥

जातिवाचित्वं चेति (कै)

चकारघटितः पाठः ॥

भातेति ॥ विषम उपन्धासः । सङ्ख्येते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति चत्वार इति ॥ अन्यदिदानीमेतदुच्यते सङ्ख्येते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्माच्छोदयति ।

न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यदुद्योग-प्रातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्यावन्तादयि कृते परत्वादादिदृष्टौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सङ्ख्येविवक्षायां विभक्तयन्तानामेकशेषः सुबन्ताच्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धिताभावात् पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिदोषः । प्रातिपदिकानां चेति । अनेमि-

स्यात् । अपि च करौ करा इत्यादि न सिध्येत् । प्रात्यङ्गानां समाहार इवेति नियमात् । अपि च सर्वेषामित्यादौ “इन्दे च” (२ । २ । २६)

(अ १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

क्वचित्सारूप्ये इति । (कै)

वस्तुतस्तु विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणाच्च माहमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैव एकापकर्षणेन चैकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि इत्यर्थात् इति दिक् ॥ एकग्रहणफलं तु चिन्त्यमेव । अत एव पृथक् सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणं पृथक् विभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तम् । तेन हि तदतिरिक्त-पक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितं तत्पक्षेऽपि न वार्थविप्रतिषेधादिति तत् प्रत्याख्यातमेव । अत्रापि विभक्तिः सारूप्येणाग्रीयत इत्येवोक्तं न

सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भाव इति तत्रैते-
ऽस्माभिरूपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि
वर्तन्त इति । एतच्च ।

एकैको गोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्त्ता स्यात् सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ।

कारणमुद्यमनं चेन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात् पृथक् पृथक् कर्त्तारः स व्यपेक्षास्तु ।

सकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चादवृद्धिरथवा तद्वित एव पश्चाद्युत्प-
द्यत इति भावः । बहुवचस्य यण इति । प्रत्यर्थशब्दनिवेशाद् बहुवचस्येषु
बहुवो यण उत्पाद्याः । तत्र गर्गं य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्विता-
न्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृति-
सन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय

“विभाषा नस्ति” (१। २। ३२) इति प्रवर्तेत । अत एव विरूपैक-
शेषो न कृतद्वन्द्वानां तेषामित्यादौ “त्यदादीनि सर्वे” (१। २। ७२)

(सारूप्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

त्वेकविभक्तिरिति ॥ न चैवं नृणां नृणामित्यादावेकशेषानापत्तिः ।
दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनियमाभावादिति वाच्यम् । विरू-
पाणामपि समानार्थानामिति सिद्धेः । यत्त्वेकग्रहणसामर्थ्येन यदि-
भक्तिविषये एकशेषस्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात् । तृतीयादौ मादृ-
माचोरेकशेष सिद्धिरिति तत्र । वार्त्तिककारं सर्वत्र प्रतिषेधेन
पञ्चयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति । (भा)

एकविभक्तौनामिति षष्ठ्यन्तं वक्तव्यं किमित्यर्थः ॥

तेन हीति । (कै)

बाहुल्यकात्करणसाधनः । कारकशक्तिवाचीविभक्तिशब्द आश्री-
यत इति भावः ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसारूप्यत्वात् । वा ॥ प्रथममध्यमोत्तमा-
नामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च

यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरी-
कृताप्रकृतिर्विभक्तिनक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं ज्ञातुं शक्यते । न च
यन्नां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सह-
विवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्गं य अस् य अस् य
अस् इति स्थिते पूर्वस्य य अस् शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यं प्राति-
पदिकैकशेषपक्षेऽपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयो-
ऽपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणस्यावृत्त्या

इत्येकशेषे सर्वनामत्वाभावप्रसङ्गात् तदेवं त्रयः पक्षा दुष्टा एवेति स्थितम् ॥
सिद्धान्तस्य त्रेधा । तथा हि । राम राम राम इत्यत्रावयवानामिव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३६

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सहपाशामेकशेषे एकविमक्तौ । १। २। ६४ ।)

विवक्षिते इति । (कै)

अनेन सूत्रेऽपि विषयसप्तमीति दर्शितं कारकशक्तेः शब्दात्
परत्वासम्भवात् इति बोध्यम् ॥

लुप्तप्रत्ययस्येति । (कै)

बहुव्रीहिः ॥

एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । (कै)

न च शिष्यमाणं कथ्यमानार्थाभिधायीति न्यायविरोधः । प्रत्ये-
कपर्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यतया द्वित्वादिविशि-
ष्टार्थाप्रतीत्या द्विवचनाद्यसिद्धिरिति भावः ॥

एवं चैकैकस्येति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः
शब्दैः युगपदोधनेच्छा हि सह विवचेति तात्पर्यम् ॥

पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । असह्यत्वात् ॥ द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् । वा ॥

गार्ग्यशब्दानामेवैकशेषः क्रियत इत्यर्थः । यज्यो बहुव्रीहिः । यदा यज्या-
मेवैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक्
सिध्यति गार्ग्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त
इति लुङ् न सिध्यति । यजन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि
तदन्ते नेति व्याख्यायते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्येऽपि कृते

समुदायस्याप्येका प्रातिपदिकसंज्ञा तावदस्ति । मिलितेन अर्थवत्त्वात् । न
चार्थवत् समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तेः कथमेतदिति वाच्यम् ।

(सहस्राक्षमेकश्रेय एकविमलौ । १। २। ६३।) (अ. १। पा. २। सू. २)

भिन्नार्थत्वादिति । (कै)

सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साक्षित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावा-
दिति भावः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

अथापीति । (भा)

निदर्शयितुमित्यनेन च वक्ष्यमाणस्यासाधुत्वं बोधितम् । यथा
वा कौकिकविग्रहवाक्येनासाधुनापि समाससंज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनं
तथानेनापीत्यर्थः ॥

द्रव्यवाचीनामिति । (कै)

सत्त्ववाचिनामित्यर्थः ॥ ननु कर्त्तादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका
क्रिया इत्यनुपपन्नमत आह

द्विवचनवज्जवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोऽय-
मवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थ-

तत्प्रतिष्ठातिवज्जत्वे काश्यपशब्दानामेकश्रेये कृते अणन्तं वज्जु वर्यत इति
लुक् प्रसङ्गः । कौकिस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिष्ठाति-
वृत्तित्वाग्नैतदणन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन
च बहुनामप्ययत्नानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृति-
सन्निपातकृते एकस्य वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्त्याभिधायित्वात्

नियमस्य सजातीयविषयकत्वेन यत्र समुदाये पूर्वा भागः पदम् तत्रैव
प्रवृत्तेः । अत एव बहुपटव इत्यत्र प्रातिपदिकत्वं भवत्येव इत्युक्तां “अर्थवत्”-

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सङ्ख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

आस्थातेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ॥ सर्वैव सर्वापि निवृत्तभेदात्
(भेदाः । ६ ।) स्वतोदित्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत् सङ्गचरितद्वित्वादेः
स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः ॥

प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । (कै)

अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ॥

१ आश्रयाभ्यावृत्तीति ।

आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः । अभ्यावृत्तिर्जन्म तत् गणनमेव क्रिया-
गणनमिति भावः ॥

२ एकत्वं न विघ्नन्तीति । (कै)

१ उपसङ्ख्य कैयटपुस्तके तु “आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्ती”ति पाठोऽस्ति ॥

२ “नैकत्वं क्रियायां विघ्नन्ति” इत्युपसङ्ख्य कैयटेऽस्ति ॥

सैकः । एक एकार्थः ॥ नैकार्थम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्वर्थो
बह्वर्थश्च । नैकार्थमिति चेदारम्भानर्थक्यम् । वा ॥ नैकार्थमिति चेदेक-

समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्चकुटिलदण्डश्चेति द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनै-
वाश्रयो वङ्गध्वित्यपि पक्षे आश्रीयमाणे इष्टं सिध्यति । यदात्वजन्तं यद्वङ्ग-
ध्वित्याश्रीयते तदाऽव्यविकन्यायाश्रयणात् वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्य-
मेव भवति न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्थानामेकशेषः ।
स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोऽक्षशब्दोऽशे-
र्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । द्वितीयस्तु घञन्तत्वादाद्युदात्तस्तस्यैव

(१ । २ । ४५) सूत्रे । तथाच एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदि-
कादेव द्विवचनवङ्गवचनयोरुत्पत्तिः । तावताप्यवयवानां संख्यान्ययेनानुग्रह-

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६०।) (अ. १। पा. २। आ. ३

दित्वादिप्रतीतौ हि उत्तरस्या पूर्वसङ्ख्याबाधनात् तद्विवक्षितः
(तद्विवक्षितः) स्यादिति भावः ॥

कर्तृकर्मैति । (कै)

अस्यारोपितेत्यादिः ॥ भाष्ये साधनशब्देन लिङ्गनाभिधेय-
कर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते । तदपेक्षाणि । तदारोपापेक्षाणि । एवं
१'चैकस्मिन्नेव तदारोपापपदभेदप्रसंग इति २'नैकशेषस्यान्यविषय इति
भावः ॥

अनेकेनैवेति । (कै)

१"वर्तमाने सङ्" इत्यत्र सङ्ख्याविवक्षणेऽपि २"धातुभेदेन

१ कस्मिन्नेव । इ ॥ २ नैकशेषस्यान्यविषय इति भावः । क । इ ।

३ अ ३ । पा । सू १२३ । ४ धातुभेदे च । इ ।

शेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकोवानेकार्थता
स्यादावनिकी वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकी । अग्रिण्य एकशेष

शेषो भवति एको मीमांसकशब्दो एवजन्तत्वाग्नमध्योदात्तः परन्तु मीमांसा-
मधीते इति क्रमादिभ्यो वृत्तिर्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । इन्द्रोऽप्य-
जानभिधानात् भवति । अर्थसंप्रत्ययादिति । यच्चैकः शब्दोऽनेकमर्थमभि-
धातुं शक्नोति तच्चैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामग्राह्याणाद् । एकाविति
चोक्तेऽसङ्ख्यायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति ।
असंदिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याख्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यस्य

सम्भवात् । तथाच समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषः । रामसङ्ख्यावित्त्वात्
तु यद्यप्युक्तरीत्या समुदायादेकविभक्तिः । प्राप्ता तथापि इन्द्रविधावनेक

(अ. १। पा. २। आ. २) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६०।)

वाक्योपपन्नवत् कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपपन्नादेकप्रसङ्गो दुर्वारः ।

अत एवाग्रे एकप्रसङ्गतेरनेकश्रुत्युत्पत्तिं भाष्यज्ञाद् वक्ष्यति ॥

जात्याश्रयणादिति । (कै)

जात्याश्रयानेकव्यक्ताश्रयणादित्यर्थः ॥

अर्थतः श्रान्त्यर्थादिति । (कै)

द्वयस्य लक्ष्यस्य द्विवचनं वङ्गस्य लक्ष्यस्य वङ्गवचनमिति भावः ॥ केचित्तु अनेकलकारोत्पत्तौ न मानं कर्तृत्वारोपवत् एक-
स्मिन्नेकार्थत्वस्याप्यारोपात् इत्याहुः । एवं चानवकाशत्वादेकशेषो
द्वन्द्वबाधक इति स्थितम् । भाष्ये “अथवा पुनरि”त्वादिना समु-
दायादेकविभक्तावितिपक्षः समर्थ्यते ॥

समुदायविभक्त्यैवेति । (कै)

एकेनोक्तत्वात् । वा ॥ अस्मिन् एकशेषः । किं कारणम् । एकेनोक्तत्वात्-
स्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ॥

गार्ग्यस्येत्यस्याप्यर्थस्य संभवात् संदेहादर्थासंप्रत्ययः । उत्तरकाशं तु
प्रकरणादिवशात् संदेह निवृत्तिः ।

ननु “वृद्धो यूने”ति वचनात् सन्देहेऽप्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसन्देह-
विषयसम्भवात् कथं सन्दिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अक्षादिव्यपि
सन्देहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्य-
पदार्थात्वादित्यत्र हेत्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति

सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या बाध्यते । अस्मिन् पक्षे माहमात्रोरपि एकशेषः
प्राप्तः । एकविभक्तावित्यस्यानुवृत्त्या एवकारस्यचानुकर्षणेन एकविभक्तौ

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अवयवारभ्यत्वात् समुदायसङ्ख्यायाः समुदायगतसङ्ख्याभिधायि
समुदायविभक्त्यैवावयवार्थेऽपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वात्तावयवेभ्यः
पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ अवयवानां पदत्वादिरूपो यकारस्य
समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्त्यमिदम् । किञ्च विशेष्यविभक्त्याविशेष-
णीय'सङ्ख्यादौनामुक्तावपि विशेषणाद् यथा साधुत्वाय विभक्तिः
क्रियते तथांचापि दुर्वारेति । तस्मात् प्रत्येकगतसङ्ख्याया अवि-
वचणान्न प्रत्येकं सुबुत्पत्तिः समुदायगतवङ्गत्वसङ्ख्याया एव विव-
चणेन तद्वोधकसमुदायादेव विभक्तिस्तावतापि “अपदं न प्रयुञ्जीत”
इति निषेधातिक्रमाभावादिति भाव्यार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाभावे-
ऽपि वङ्गत्ववत्त्वेनविवचणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति । भेद-

१ “सङ्ख्यादौनाम्” इत्यारभ्य “प्रत्येकगत” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

अथ वाचनिकी तद्वक्तव्यमेकोऽयमवशिष्यते स च द्वयोर्भूय भवति वङ्गार्थश्चेति ।
न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन

एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं द्वादीनामभ्युपगम्यते
तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति वङ्गवचनं तत्समुदायप्रचय-
विवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन
इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकस्यैकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत
इति प्रश्नः । अन्योऽन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वित्योत्पत्तौ सत्यां
प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते ।

यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यानाम् भवति । यदा युगपदधिकरणवचनतायां
द्विवचनवङ्गवचनान्तानामेकशेषः । द्वन्द्वोऽप्येवम् । अजहत् स्वार्थायां हि
वृत्तौ रामकृष्णावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावमिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि । न

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

संसर्गद्वारकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तत्र सख्यपसमुदायादेकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति

तत्र भिद्येति । (कै)

पदस्य विभक्त्यान्वाख्यानपक्षे इदम् । आवन्तसमुदायास्य चा-
प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वमिति भावः ॥ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ग-
नेने”ति तु स्त्रीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्यधर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति
तात्पर्यम् ॥

तदासुबन्तसमुदायादिति । (कै)

तस्य सुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति भावः । एवं च भाष्ये
“सर्वत्र” शब्देन पक्षद्वयमेव ग्राह्यमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तद-
वयवादेकस्मान्नस्य दुर्वारत्वेन तच्चक्रे परत्वादादिवृद्धौ वैख्यान्त-

ह्यर्थता वङ्गर्थता वा शक्या लब्धम् । तच्चैकशेषकृतम् ॥ न ह्यन्तरेण
तदाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि

मातेति । यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमावृत्त्यपदेशं स्त्रीपञ्चाक्षभ्यते एवं
संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पञ्चाक्षवर्तत इत्यर्थः ।
अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पित्रव्यपदेशो न निवर्त्तते पितृविनाशे
पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यादि-
दानीमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव

चान्यतरवैयर्थ्यम् । परस्परसमभिध्याहारेणैवोभयार्थताध्यवसायात् । तथा
च द्वन्द्ववृत्तेः प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि वृत्तावुभयाभिधानात् प्रत्येकं द्विवच-
नाद्युत्पत्तिः । एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धान्तात् ।

(सकृदाशानेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

तपचेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विभिन्नगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पन्नौ चष् चयापत्तिः । तावतापि च च भैक्षमित्यस्याप्यापत्त्या निश्चितभैक्षा-
‘चिद्वस्तुदवस्थत्वात् । किञ्च प्रातिपदिकानाञ्चैकशेषे चिद्वमिति
भाष्ये न्यूनताप्रत्येकं द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पचेऽपि त्वदुक्त-
रीत्या दोषाभावात् । युगपदधिकरणवचनतायां दुःखत्वदुरुपपादत्व-
योर्द्वितीये भाष्ये वक्ष्यमाणतया ‘तत्पक्षोक्तिसम्भवाभावाच्च । समर्थ-
पक्षेण तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः । विश्वौह प्रागतं
विश्ववाङ्मयमित्यादेः “विभाषा पूर्वाङ्गे”ति सूत्रभाष्यस्यासङ्गत्या-
पत्तेरित्याहुः ॥ प्रातिपदिकैकशेषपक्षे माहमाचादौ यथा नैकशेष-
स्थायोक्तमेव ॥ भाष्ये

१ भैक्षसिद्धेस्तदावश्यकत्वात् । ग ॥

२ तत्पक्षस्योक्ति- । क ॥

३ अ ४ । पा ३ । सू १४ ॥

तदाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति अत्रिचित् सीमसुदिति
यथा । ते मन्यामहे जोपकृतमेतद्येनाचान्तरेणापि तदाचिनः शब्दस्य

स्याद् न तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्याद्भावने न कश्चिदपि हेतुः
स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन् आश्रये वर्तन्त
इति सम्बन्धन्तरविनाशेऽपि आश्रयसद्भावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते द्यादयस्तु
समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाभावात् कथं प्रवर्तेरन् । एतच्च
वार्त्तमिति । भा । एतद्युक्तम् । यदाश्रयसन्निधानादेकोपायेऽपि मात्रादय-

तथा च रामश्च कृष्णश्चेति जौक्तिकवाक्यस्यादूरविधकर्मेण विग्रहतया
प्रदर्शनेऽपि अजौक्तिकद्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये राम औ कृष्ण औ इति
प्रविशति । तथा च विभक्त्यन्तानामेकशेषोऽपि निर्वाध एव । अथवा

(अ. १। पा. २। व्या. २) (बह्व्याख्यानमेकशेषेण एकविभक्तौ । १। २। ६३ ।)

सिद्धमिति । (भा)

सुवन्तात् तद्वितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यानारम्भत्वात् । एवं च
“सर्वत्र” इत्यसङ्गतमिति भावः ॥ इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितु-
मपत्यार्थ एव पक्षत्रयेऽपि दूषणमाह

अपत्यादिष्विति ॥ (भ०)

एका प्रकृतिरिति । (भा)

अर्थाभेदादभिज्ञेवेत्यर्थः ॥

तद्वितान्तत्वादिति । (कै)

अपत्यशब्दश्चापि गर्गादिद्वित्वेन बहुदायस्य तदादितदन्तत्वा-
दिति भावः ॥

प्रकृतिसन्निपातेति । (कै)

प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतद्येनानैको-
ऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयता बहुवचनता वा भवति ॥ उच्येत तर्हि न तु

स्तदपेक्षाः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं
व्यक्ति । एकैक इति । भा । यथोद्यन्तृणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्व-
मेकैकापाये च निवर्त्तते तथा ह्यादिव्यपदेशोऽपीत्यर्थः । कथं तत्रेति ।
भा । व्याख्यमित्यध्याहारः ॥ एकैक इति । भा । कर्तृत्वमेकैकापाये
परस्परनिरपेक्षमित्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । भा । कर्तृत्वप्रतीता-
वित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वात् शक्तौगमेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । भा ।

अपक्षम एव यथा व्याख्यातं तत्रोक्त्या अनैमित्तिक एवैकशेषः । तथा च
पक्षत्रयं स्थितं सिद्धान्ते । अत्रेदमवधेयम् । उक्तपक्षत्रयमध्येऽपि समु-
दायादेकविभक्ताविति पक्षस्यावद्दुष्ट एव । माहमातारावित्यत्राति-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

तच्च प्रथमस्य सान्निध्यात् सन्निपातोऽन्यथस्तु व्यवहितत्वाभासीति
वैरूप्यमिति भावः ॥

अभ्यन्तरीति । (कै)

गार्ग्यशब्दविशिष्टशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभि-
धायितया प्रवृत्ता विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतया प्रकृतिं न
त्यजतीत्यर्थः ॥

न च यजामिति । (कै)

यज् समुदायस्येत्यर्थः ॥

समुदायार्थः । (कै)

अपत्यसमुदायरूपोऽर्थः । अपत्याद्यर्थस्य सम्बन्धिकत्वादिति
भावः ॥

गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातुचित् संप्रत्ययः
स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वतावश्यं लोकः पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः ।

तेनोद्यन्तातुल्यम् द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथवा तत्तुल्यमिति
द्यादिशब्देषु अप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । भा । एकस्मिन् पुरुषे
क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकशेषः पुरुषमेदेन तु प्रत्यक्पराक्तादिभेदे विरोधात्
क्रियायां अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृतेचैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थ-
विशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः ।
अत्रापि च निवृत्तमेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न

प्रसङ्गं वारयितुम् एकविभक्तावित्यस्य सरूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आव-
श्यकत्वे स्थिते एकशेषविशेषविशेषणत्वायोगात् । आहतौ मानाभावात्
फलभावाच्च । न च पयः पयो जरयतीत्यादित्यावृत्तिः फलम् । सहविव-

अ. १। पा. २। आ. १.) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

तदा गर्ग येति । (कै)

प्रत्येकं तद्विधानान्तर्वात् सह विवक्षायां प्रत्येकं बहुवचनमिति भावः ॥

प्रधानभेदे च गुणावृत्त्येति । (कै)

प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेष-
णत्वाद् गुणता । किं चैकस्मात् अनेकेषां परत्वासम्भव इति भावः ॥

यज्यो बहुष्विति (भा)

भाष्ये तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लुगभ्यपगम इति भावः ॥

यदा यजामेवेति । (कै)

उक्तरीत्यास्योपपत्तिश्चिन्त्या । लुक् शास्त्रवैयर्थ्यापादानमेवात्र भाष्यकृत् तात्पर्यविषयीभूतम् ॥

केष्वर्थेषु लौकिकाः कान्शब्दान् प्रयुञ्जत इति । लोके चैकस्मिन् वृत्त इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृत्ताविति बहुषु वृत्ता इति । यदि तर्हि लोको-

वक्तव्यः । द्विवचनेति । भा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्था-
भिधायीति सह विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन
स्वस्मिन्नेवैकार्थ्ये अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदि-
कैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः । विभक्तान्तानां विभक्तौ वा परत-
एकशेषेऽर्थाभावाद्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्य-

क्षायामित्यस्य ह्यन्वयप्रवृत्त्यावलेनावश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा पयः पयो नयती-
त्यत्रगौणमुत्थकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादाविति प्रसङ्गाच्च । प्रत्युत
आवृत्त्योभयविशेषणत्वे भेदमिति न सिध्येत् । तथा हि । भिक्षा इ अम

(सङ्ख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अपत्यवाचीति । (कै)

यद्यपि प्रकृतिनिवृत्ते (प्रकृतिवृत्त्येतत् । ६) तत् गोचमेव नेति

लौकिकस्येति (भा)

विशेषणं व्यर्थं तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यदा तत्
सदृशत्वात् तत्रापि गोचत्वाभिमानः । प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र
गोचशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् ॥

सम्बन्धसम्भवादिति । (कै)

प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधा-
नोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तव्यत्तव्यानीयरादौ तद्विषय इति भावः ॥ इह
तु यत्रा (यत्रा । ६) कृतेरेकत्वाद्वहनामपि परत्वसम्भवाद् गुणा-
वृत्तिर्नोपेक्ष्येति तात्पर्यम् ॥

ऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आर-
भ्यते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमाणो लोपमारभत एकशेषारम्भे

माणोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकौ वेति । भा । यद्यपि सर्वमेव
स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय
यदुच्यते तदाचनिकमभिधीयते । स च ह्यर्थ इति । भा । सङ्ख्याणामेक-
शेषोऽनेकार्थश्च एकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । भा ।
एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधा-
यीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानायैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने तु

अ इति स्थिते “अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गोऽपि”ति लुकि कृते
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाविरहादेकशेषो न स्यात् तथा युगपदधिकरणवचन-
तापक्षोऽपि दुर्वलः । अहत् स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । तथा च द्वितीये-

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

समानार्थत्वमिति । (कै)

नन्वेवं कदाचिद्व्यशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः । तथा सति प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । न चानङ्गादावित्यादौ अप्यत्र
पक्षेऽनेनैकशेषसिद्धिः । अपरः सरूपाणामित्यस्य स्थाने समाना-
र्थानामिति मत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये

यदीति ॥ (भा)

नानार्थानामपीति । (भा)

सूत्रमपि क्रियत इति भावः ॥

तेनैवाज्यो बहुष्विति । (कै)

“तेनैव (तेनैक । इ) विरूपाणामपी”ति वचनेन वस्तुतः तेन

पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ ननु चोक्तां प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाग्नैकेनानेक-
स्याभिधानमिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं स्यात् न प्रत्यर्थं

अनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यात् इत्यर्थः ॥ इतर एतत्सामर्थ्य-
मजानं ग्राह कथमिति । भा । तच्चैकशेषकृतमिति । भा । एकशेष-
विधानेनैतत्प्रतिपादितमित्यर्थः । अनेनेति । भा । एकशेषविधानेन ।
उच्येत इति । भा । वचनादनेकार्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा “जात्याख्याया-
मेकस्मिन्” इति । न त्वेकार्थः शब्दः एकशेषविधानेनानेकार्थः सम्पद्यत
इत्यर्थः । गामश्च इति । भा । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते न तु
तात्त्विकमन्वत्त्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । भा । यदि च लोकः प्रमाण-

भाष्यम् । सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखं च दुःखपपादा चेति । तच्च
तत्रैव स्फुटीकरिष्यामः । तस्मात् प्रागुक्त षट्पक्षीमध्येऽनैमित्तिकत्वपक्ष
एव प्रवक्तुः । इतरे पक्षापि हेया इति वदभिप्रायकतयैव सूत्रं व्याख्यातम् ।

(सहपाठ्यामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। प्रा. २। आ. ३) ।

गर्ग्यशब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्यमानार्थाभिधायित्वमित्यत्रापि
पक्षेऽजन्तवद् बहुवित्यर्थेनैव लुगितिकेचित् ॥

अव्यविकेति । (कै)

मन्दबुध्यनुग्रहाय तु कार्यमेव वार्त्तिकं सूचयामासत् ॥ ननु
बहुव्रीहौ निष्ठान्तत्वाद्भिन्नस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह

स्वरेणेति । (कै)

साधनं कृतेति समासः ॥

यजन्तत्वादिति । (कै)

अनुव्याप्तावितिभादिप्रकृतिकेत्यादिः ॥ अनभिधानस्यावश्याश्रय-
णीयतां दर्शयति

शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थ-
मिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव । वा ॥ प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभि-

मित्यर्थः । उच्यते तर्हि अतः प्रभृति सर्वे यस्य एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।
तदपि प्रत्यर्थमेवेति । भा । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यश्च ह्यर्थः शब्दो नासौ
ह्यर्थतां जहाति बहुर्थश्च बहुर्थतरं रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावता-
मिति । भा । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थता
एकस्य न स्यात् । एकेनापीति । भा । सहविवक्षायामेक एव शब्द
उद्भूतावयवमेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । लक्षन्यग्रोधाविति । भा ।
अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादनेकेनैव समुदायस्य प्रति-

पक्षतीत्यादौ तु धातोर्बन्धादिप्रसक्तिरेव नास्ति यदाक्यशेषो मृग्यते । न च
मिणिताल्लडादिप्रसङ्गः । धातोरित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चैकस्मादेव
कट्द्वये कट्द्वयं कट्बहुत्वे लकारबहुत्वं च स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सङ्ख्याशब्देऽन्वेकादिषु एकशेषमापादयतोऽयं भावः ॥ द्विचतुः
शब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्य इव न स्यादिति ।
अवश्यमेकशेषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमिति एकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्ग
इति ॥ भाष्ये

अर्थो गम्यत इति । (भा)

द्वित्वरूपार्थ इत्यर्थः ॥

‘द्वावित्यर्थ इति ॥

तस्य च द्वौ शब्दौ वाचक इति भावः ॥

सन्देहादिति । (कै)

१ स्त इति । क ॥

धानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि
प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्

पादनात् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । भा ।
सद्भावित्युक्ते सद्भावस्य सद्भावान्तरेण सद्भावं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः ।
द्यावेति । भा । द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य
“सुपां सुलुग्” (७।१।३६) इत्याकारः “गोतो णिद्” (७।१।६०) इत्यो-
कारान्तग्रहणास्मिन्वाद् वृद्धिरावादेशश्च । पृथिवी इति । भा । द्विच-
नान्तं “वा छन्दसौ”ति (६।१।१०६) पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिव-

“लस्य” (३।४।७७) इत्यञ्जातिविवक्षया लङ्यस्य तत्सादयः बहुमान्तु
भ्रियादय इति सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु “वर्त्तमाने लङ्” (३।२।१२३)
इत्यादौ व्यक्तिनिष्ठैकत्वस्य विवक्षणात् कश्चिदोषः । अत एव वृत्तं वृत्तं

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

निश्चयात्मकप्रतीत्यभावोऽसम्प्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते वृद्ध-
युवानावित्यनेन सन्देहबीजं दर्शितम् एवं तर्हि नेमावित्यादि भाष्यस्य
वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्ययेनैकादि आदशतामेकशेषा-
भाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विंशत्यादीनां तु भवत्येवेति दिक् ॥
इदानीं तदयस्यमभिप्रेतं द्विशब्दादिरूपदृष्टान्तं खण्डयति

अथवा नेम इति । (भा)

दावित्यादय इत्यर्थः । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्वृष्टान्तेनाचैक-
शेषापादानं नत्वेते तथेति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

एकशेषं विनैवेत्यर्थः ॥ ननु समुदायो नामार्थः । न च तस्यार्थो-
ऽस्तीत्यत आह

प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । याव-
तामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ॥

स्पष्टिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । भा । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थ-
विशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेदेऽपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते
तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधान-
पक्षेऽपि प्रत्याख्यायत एकशेषः । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृक्ष-
शब्दः प्रयुज्यते न तु इन्द्रः । अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण
प्रत्याख्यानं करोति । आकृत्यभिधानादिति । भा । जातिः पदार्थः तस्या

सिद्धतीत्यादौ नानैकत्वाभिधानार्थं विभक्तिपरम्परा नेति दिक् । गर्गाकिं-
त्यादावपि पितुरेकत्वात् प्रकृतिरेका प्रत्ययास्तु बहवः । सर्वेषां प्रकृत्यर्था-
न्विताभिधायितया विरूपाणामपि समानार्थानामिति गर्ग्यशब्दस्य

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सारूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

समुदायवाचिन इति ॥ (कै)

प्रश्न इति । (कै)

एकैकश्चेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः ॥

परस्परेति । (कै)

एकशब्दयोः सहविवक्षायां शिष्यमाणैकशब्दस्यैतदर्थान्निधाना-
सामर्थ्यात्परस्परापेक्षयैकैकचार्थे द्वितोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-
प्रवृत्तिः । तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः । अन्यो-
न्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सादृश्यमिति भाष्या-
चरार्थः । अत एवापि अन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । अन्योन्यकृत
इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः ॥ भावः प्रवृत्तिनिमित्तं मातृपुत्रादि-
शब्दाश्च परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वादिनिवन्धनाः । तदाह

यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम् ।
भा ॥ यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषो-

एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुन-
रिति । भा द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्या-
विशेषादिति । भा । प्रख्याबुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषय-
स्याप्येक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकार-
प्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव एकत्वं
चावसीयते । गौरित्युक्त इति । भा । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रत्यायिते

शेषः । न च यत्ने यशब्दमात्रस्यापि तदापत्तिः । विकल्पस्यावृद्धोषदुष्ट-
त्वात् । न च विनिगमकाभावः । अगुरपीति न्यायेन स्पष्टप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यस्यैव विनिगमकत्वात् । यदा । यच्च इत्यपि व्यक्त्यैक्यं विवक्षितम् ।

(सहस्राष्टमेकशेष एकविंशतौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. ३। आ. ३)

यथेति ॥ (कै)

पुत्रविनाशोऽपीति । (कै)

ननु पुत्रस्य बुद्धिस्थितेन तन्नाशेऽपि पितृव्यवहारोऽस्यैव भावि-
पुत्रस्य पितेति व्यवहारवत् प्रकृतेऽप्येकस्य बुद्धिस्थिते तदपायेऽपि
चतुरादिव्यवहार इति । किं वैषम्यं पुत्रस्याबुद्धिस्थिते तु तत्सत्वेऽपि
न पितृव्यवहार इति चेन्न नष्टस्य पितेति व्यवहारवत् नष्टबुद्धिस्थं
पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स्त इत्यादिव्यवहाराभावं इति
वैषम्यमित्याश्रयात् ॥

नास्ति चतुः शब्दस्येति । (कै)

एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ नन्वेवं परि-
हारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कापि न स्यादित्याह

ऽपि न्याय्य एव यदप्येकेनानेकास्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेक-
स्याभिधानं भवति । ज्ञान्ययोधौ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।

सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यसामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः । कुत-
स्त्वेतदिति । भा । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु बाह्यदोहादिकायामर्थ-
क्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः ।
अथपवर्गगतश्चेति । भा । अथपवर्गोऽभेदः अभेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य
गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका बाह्यदोहादय
उपपद्यन्ते जातितदतोच्चाभेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकर-

प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिः । गार्ग्यशब्दत्रयस्य चैकशेषः । उभयथा यच्च
यद्वज्रम् इति लुक् । न चैवं काश्यपस्य प्रतिकृतिः काश्यपः । ततः प्रति-
कृतीनां सहविवक्षायां काश्यपा इत्यत्रापि अजन्तं वज्रम् वर्त्तते इति लुक्

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १। २। ६४ ।)

अन्यदिदानीमिति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

अवश्यमिति । (कै)

एवं चेदृशेविषये वैधर्म्योद्भावनमकिंचित्करमिति भावः ॥

साधर्म्योत्पत्त्यपि उक्तवैधर्म्ये वीजमाह

माचादय इति ॥ (कै)

आश्रयसद्भावादिति । (कै)

सद्भावोऽत्र बुद्धिकृतः । तेन मृतामातेत्याद्युपपत्तिः ॥

समुदायेति । (कै)

इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थः ॥

एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेद-

स्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादप्यपवर्गगतश्चेति किमर्थ-
मुभयोरुपादानम् । एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वान्नैष दोषः ।
अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे निमित्तं भवतीति
प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् ।
तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अवि-
शेषो नास्ति भिन्नवृक्षावलम्बनत्वादनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

स्यादिति वाच्यम् । “यस्मादिभ्यो गोत्रे” (२। ४। ६३) इत्यतो गोत्र
इत्यनुवृत्तेः । यद्यप्यपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तथापीह ऋषि-
प्रंजन एव गोत्रं विवक्षितमिति “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ् स्त्री” (४। १। ८७)

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. ३। आ. ३)

वार्त्तम् (भा)

इत्यस्यामारमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ भाष्ये

यद् (भा)

इत्यस्य यत्रेत्यर्थः । सर्वे परस्परसापेक्षा इत्यर्थः ॥ ननुद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीतौ कारणत्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तित्वादेकैक इत्येव युक्तस्त-
(युक्तं । ६) चाह

कारणमुद्यमनं चेदिति । (भा)

स्वतुल्य द्वितीयमहायं विनायुद्यमनं स्यात् । न च तथा दृश्यते तस्मात् परस्परसापेक्षं पृथक् पृथक् कर्तृत्वमित्यर्थः । एवं च तत्र यथान्योन्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपार्थेन प्रत्येकस्मिन् तेन सहउद्य-

नुक्तत्वात् स्रक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । वा ॥ एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः स्रक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः

भा । एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदा न स्पृष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैक-
मुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादिसर्वत्रज्ञायत इत्यर्थः ।
उपोदलकमिति । भा । उद्भूतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य
उदलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं जात्या-
लम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह जाति-
सद्भावे ज्ञायते च “एकोपदिष्टमि”त्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्त-
रेष्ववाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसद्भाकोऽनुमीयते

इति सूत्रे कैयटः । तेन पौत्रा दौहित्रा इत्यत्र न लुगित्यवधेयम् । एतेन
संख्यया कर्ममेद इत्यस्य व्युत्पादनाय प्रवृत्ते पृथक्निवेशात् संख्यया कर्म-
मेदः स्यादित्यधिकरणे सप्तदशप्राजापत्यानित्युदाहृत्य किं त्वयं तद्विता-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६३।)

कृतीति शब्दस्तथान्योन्यसव्यपेक्षद्वित्वेनैकैकस्मिन्नपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकशेषशब्दत्वं द्वौ च द्वौ च इति विग्रहः । द्वित्ववैशिष्ट्येन बोधाच्च । प्रत्येकं द्विवचनं प्रयोगेत्वेकशेषेनैव प्रयोगात्तदाप्येकबोधो दावित्यतः । एवं चैको न दावित्याद्युपपन्नम् । द्वौ नैकस्तयो न द्वौ इत्येवं विधव्यवहारादुत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्याबाधकत्वमिति तत्त्वम् ॥

अथवेति । (कै.)

अत्र पक्षे ॥

तत्तुल्यमिति । (भा)

स व्यपेक्षास्त्वित्युत्तरं योज्यम् ॥

नोद्यच्छतिचान्तरेण (भा)

इत्यत्र स्वसमकचं सहायमिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो द्वादीनामेकशेषशब्दत्वाभावेऽपि नियमत उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि द्वादिभ्य एकवचनम् ॥

प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवतीति । सरूपाणामेकेनानेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ॥ किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् ॥ अभिधानं

इत्यर्थः । अथवा वलमुद्दीपयत्युपोदलकमुपवृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । भा ॥ अनेनैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ताभ्यान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्तास्मृति-

न्तानामेकशेषः कृतो भवेत् । किं वा कृतैकशेषाणां पश्चात् तद्वितसङ्कतिरिति वदतां भट्टानां ग्रन्थोऽपि व्याख्यातः । एतत्प्रत्ययान्तानामेकशेषः ।

(विरूपाक्षामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

अथवा नेमे इति (भा)

भाष्यस्यायमेवार्थः । एकशेषेणाऽयमेवार्थः सूचितमिति (सूचित इति । इ) बोध्यम् ॥ भाष्ये

प्रथमेति । (भा)

प्रथमे नमध्यमः प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥

पुरुषे । (कै)

प्रथमाद्यन्यतमे ॥

एकत्वादिति । (कै)

भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षम् । (कै)

अहंकारानास्यदचैतन्यम् ॥

पराक्षम् । (कै)

१ प्रथम मध्यमः । इ ॥

पुनः स्वाभाविकम् । वा ॥ स्वाभाविकमभिधानम् ॥ उभयदर्शनाच्च । वा ॥
उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाक्षामप्येकेन अनेकस्याभिधानं भवति ।
तद्यथा । द्यावा इ क्षामा । द्यावा चिदसौ पृथिवी नमेते इति । विरूपाक्षां

काराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्तुत्युपनिबद्धवचनानां जातीयश्रयेण सर्वव्यव-
हारप्रवर्तनादित्यर्थः ॥ एवं ब्राह्मणमिति । भा ॥ एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मण-
शब्दवाच्यात्वादिति भावः ॥ तस्येति । भा ॥ अथपवर्गगतिरभ्यान्ता । सृति-

यप्रत्ययान्तानामेव वेति तदाश्रयात् । कृतैकशेषाणां प्रजापतिर्देवता येषा-
मिति कृतैकशेषयच्छब्देनोपस्थापितानां तद्धितसङ्गतिस्तद्धितवाच्यता ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

२६१

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सख्यायामेकशेषेण एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

तदास्पदचेतनत्वम् ॥ “आदिना” प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे ॥

प्रकरणादीति । (कै)

गाग्यावित्यत्र “वृद्धो यूनोरि”वेति भावः ॥

यदात्विति । (कै)

१“त्यदादीनी”त्येकशेषारम्भादिति भावः ॥

आख्यातेनाभिधानमिति । (कै)

प्रथमत इति शेषः । पश्चादित्वादिप्रत्ययः समभिव्याहारादिति भावः । एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूप-
व्याक्रिययैव चास्य प्रत्याख्यातप्रायत्वादिवचनाद्यसिद्धेयम् । नास्य
विशिष्यप्रत्याख्यानं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

असरूपत्वादिति । (भा)

१ अ १ । पा २ सू ७२ ॥

किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सख्यायाम् । आहृत्यभि-
धानद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः । वा ॥ आहृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ
वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति ॥

काराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ नन्वेकमनेकस्य कथं भवति ।
न हि देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ते च भवतीत्यत आह अस्ति चेति ।
भा । अवयवौ यद्यप्यनेकावयवस्यः तथापि तत्सङ्गावे विवादात्मासौ दृष्टान्त-

तथा च मिलितानां देवतासम्बन्धं बोधयितुं लौकिकविग्रहे येषामिति
निर्देशः । वृत्तौ तु देवतावदाचकस्य तद्धितस्यैकशेष इति मिलितेषु पशुषु

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविमक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । व्या. ३)

असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ द्विवचनेत्यादिग्रन्थसु
युक्तौ इत्याद्यभिप्रायकः सूत्रं प्रत्याख्यातुं

निवृत्तिप्रसङ्ग इति ॥ (कै)

जातनिवृत्तौ मानाभावात् तत्सत्वेऽपि तदर्थभावेन तदबोध-
प्रसङ्ग इति ^१वक्तुं

यद्यपीति । (कै)

शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति भावः ॥

विप्रयोगः । (कै)

द्वन्द्वरूपः ॥

एतत् प्रतिपादितमिति । (कै)

भाष्ये “कृतम्” इति ^१एकशेषविधानसामर्थ्यालम्ब्यप्रतिपादने
वर्तते तेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥ लोप-
स्याभावात्मकत्वात् तत्कृतत्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह

१ वक्तुं युक्तम् ॥ इ ॥

२ एकशेषविधानसामर्थ्यालम्ब्यम् । क ॥

कथं पुनर्ज्ञायत एकाकृतिः सा चाभिधीयत इति । प्रख्याविशेषात् । वा ॥
न हि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ॥

त्वेनोपात्तः । इतोन्द्रवद्विषय इति । भा । एकस्याप्यनेक इति वाक्यशेषः ।
शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः ॥ सर्वत्रेति । भा । सर्वेषु

देवतान्वयादेको यागः । अमीषोमीय (“अमीषोमीयं पशुमालभेत”
“अजोऽमीषोमीयः” इत्यादिषष्ठाध्यायस्याष्टमे पादे नवमाधिकरणे)

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६७ ।)

लोपद्वारेणेति । (कै)

एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवमितिभावः ॥

भाष्ये

बह्वर्थता वा भवतीति । (भा)

वा चार्थे । कश्चित् चेत्येव पाठः । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः ॥

१ एतदजानानः शङ्कते

उच्येत तर्हीति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

वचनादिति । (कै)

शास्त्रस्य शास्त्रीयकार्यार्थत्वादिति भावः ॥

संप्रत्ययः स्यादिति । (भा)

भाष्ये आश्वत्थप्रमास्यादित्यर्थः ॥ तर्हि शब्दस्य चार्थतया व्याख्याने मानं दर्शयति

१ एतदजानान इतरः । इ ॥

यद्यपि तावत्प्रख्याविशेषाज्जायत एकाकृतिरिति कुतस्त्वेतत् साभिधीयत इति । अथपवर्गगतेष्व । वा ॥ अथपवर्गगतेष्व मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गे गम्यते शुक्ला नीला कपिला

यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ एकशेषेऽपीति । भा । यद्येकस्यानेकसम्बन्धो नाभ्युपगम्यते । तदैकः शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाभावात् प्रत्याय-

द्रष्टव्यम्) इत्यादौ मिलितयोर्देवतायामभेदान्वये यथेत्युदाहृतवार्त्तिकस्योत्तरार्धेऽर्थेऽध्यवसेयः । युक्तं चैतत् । “प्रत्ययार्थवज्जत्वं हि प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

(सहपाणामेकशेष एकविमलौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

सर्वो ग्रन्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये

अथ किमर्थं लोप इति । (भा)

अग्निचिद् इत्यतो लोकात् एव कर्त्तर्यं प्रतीतिसिद्धेरिति भावः ॥

प्रत्ययलक्षणमिति । (भा)

अनेन 'लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तं न प्रत्यर्थमिति ततश्च
वृत्तयेति वाक्यं न स्यादिति भावः ॥ इतराभिमतमनूद्य दूषयति

प्रत्यर्थम् (भा)

इत्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकाभिधानाभावादेकशेष
आरम्भव्यः । अन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं
शब्दप्रयोगो न स्याद् इति चेदित्यर्थः ॥

यदप्येकेनेति । (भा)

१ लोपेनानुत्पत्तेव । क ॥

कपोतिकेति ॥ ज्ञायते चैकोपदिष्टम् । वा ॥ ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् ।
गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्यस्मिन् देशेऽन्यस्मिन् काले-
ऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानात्ययं गौरिति ॥ कः पुनरस्य विशेषः

येदित्यर्थः ॥ उक्तमेवार्थं समर्थयितुमाह "द्रव्याभिधाने द्वौ"ति । भा । श्रुति-
स्मृतिविहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्व-
विषयाचेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव
स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्मक्रियते तत्राप्युच्यते

तत्कृतं चैकशेषत्वमिति न प्रकृतौ भवेद्" इत्युत्तरवार्त्तिकस्यानुगुण्यात् ।
स्यादेतत् । "प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । अभेदश्चेह सम्बन्ध

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सख्यायामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६० ।)

अपिना एतत् सूचयति । नैकेनैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः ।
किन्तु सहविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपि स्वीकुर्मः । तेन वाक्य-
सिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः । इन्द्रश्च तु प्रयोगादर्शनात्तन्नि-
वृत्त्यर्थोऽपि स इति । स्वीयस्वीयार्थत्याग एव प्रत्यर्थत्वमिति भावः ॥
आरम्भवाद्याह

यावतामिति । (भा)

एष एव न्याय्य इत्यर्थः ॥ न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह

वृक्षश्चेति । (कै)

एकस्य न स्यादिति प्रयोगे इति शेषः ॥ प्रत्याख्यानवादी आह

एकेनेति । (भा)

वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ आरम्भवाद्याह

यदीति ॥ (भा)

सहेति । (कै)

समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः ॥ द्विवचनाद्युत्पत्त्यर्थमाह

उद्भूतेति ॥ (कै)

प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्घातकमेतत् । प्रख्याविशेषाज्ज्ञायते
चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा । वा ॥ एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं

“एकाक्यतिरिति चे”ति । भा । च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे वक्ष्यमाणार्थोपेक्षया
समुच्चये वा ॥ स चेदानौमिति । भा । एकत्वजातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेक-

आमेवादावियं स्थितिः” इति पक्षे देवतावतां साहित्यं लभ्यते न तु
सहितानां देवतात्वे देवतायां प्रदेये च खण्डशः प्रवृत्तिरित्यत इति पक्षेऽपि

(सङ्ख्याणामेकशेष एकविमक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

एकेनैवेति । (कै)

युगपदधिकरणवाचक इति रीत्येत्यर्थः ॥

पक्षान्तरेणेति । (कै)

सजातीयत्वाद् झटितिबुद्धिस्थेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एकेनापीति । (भा)

अपिनानेकेनापि ॥ प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह

उभयदर्शनाच्चेति । (भा)

उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ॥ तद्व्याचष्टे

सरूपस्य चेति ॥ (कै)

द्विवचनान्तमिति । (कै)

अत एव पदकाले पृथिवी इतीति प्रगृह्यत्वम् ॥ ननु द्यावा
इत्यादाविव स्रष्टावित्यादावपि जाति अनेकार्थाभिधानं स्यादिति
चेन्न स्वभावेन वारणात् ॥

यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । (कै)

प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेयेति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते
सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं ब्राह्मणमहर्त्वेकां सुरा-

शेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे तु आरब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः । एवं तर्हीति ।
भा । सर्वाभिर्यक्तिभिः सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्युत्पादनात् प्रत्येकं

एकप्रत्ययोपासं देवताम्बयस्यान्तरङ्गत्वादेवमेवेति चेत् सत्यम् । प्रदेय एव
शक्तिः प्रकृतेस्तु प्रत्ययसमभिव्याहारात् देवतायां निरुद्धकक्षणेत्याशयेनार्थ

(अ १। पा. २। आ. ३) (सहपाण्यामेकशेषे एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

तत्र शक्यतावच्छेदप्रकारकबोधार्थीकारे तदनुगतौक्तानेक-
व्यक्तिबोधो नाय्य एव एकस्माद्द्रव्यपदार्थवादेऽपि शुद्धव्यक्ति-
बोध इति वादीनां मतेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ
शक्तिग्रहात्तात्पर्यग्राहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति
सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ इदमेव तत्र यदेकस्य
युगपदनेकार्थबोधकत्वं तदाह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्थान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृतापि
दर्शितप्रायमेव ॥ नन्वेवमपि इन्द्रो दुर्वारोऽत आह

न त्विति । (कै)

सहविवक्षायामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्व-
प्रतिपादनार्थसूत्रमिति भावः ॥

एकाकृतिरिति । (भा)

भाष्यस्यास्तीति शेषः शब्दार्थः । शब्दप्रतीतिविशेषः बुद्धिरिति
प्रमात्मिकेत्यर्थः ॥ ननु व्यक्त्यैक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत आह

१ शक्यतावच्छेदकप्रकारकः । क ॥

मपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् ॥ कः पुनरस्य विशेषोऽव्ययवर्गगतेत्यतः ।
तस्यैवोपोदलकमेतत् । अव्ययवर्गगतेष्व धर्मशास्त्रं च तथेति ॥ अस्ति चैक-

परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्त्वार्मक्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः ॥
यथादित्य इति । भा । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनादित्य उपलभ्यते तथा

ग्रन्थो नेयः । “केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽमेः समुच्चरन्” इत्यादिग्रन्थास्तु
मतान्तराभिप्रायेण नेयाः । न चैवमपि विरूपैकशेषपक्षे समावार्थता-

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

गुणेति ॥ (कै)

आत्मन्वनेनेति । (कै)

विषयेणेत्यर्थः ॥

प्रत्यायित इति । (कै)

अनेकशोऽपौत्यादिः ॥

विशेषानवधारणादिति । (कै)

आश्रयभेदेऽपौत्यादिः ॥ अविच्छेदं व्याचष्टे

अविशेष इति ॥ (कै)

तस्य गतिरिति । (कै)

विशेषानवगतिपूर्वसामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः । अयं भावः । गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिचिद्भौ तत्र शक्तिग्रहः शब्दात्तस्याबोधस्य व्यक्तीनां त्वानन्यत्वात् तासु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धानां तासां बोधस्तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसंगात् । यथाकृतिरूपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषेऽपि भासेत । जातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाशेषा-

मनेकाधिकरणस्य युगपत् । वा । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्य युगपदुपपन्नते । किम् । आदित्यः । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधि-

जातिरपौत्यर्थः ॥ ननु चेति । भा । प्रत्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया लघुशब्दत्वेनाश्रयत्वात् परित्यक्तमेदं प्रथमात्रं विप्रिकृतातियुक्तं शब्देनो-

काभार्थं प्रकृत्यर्थान्वयस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यम् । य य य इत्येवमेकविभक्तिं प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि विभक्तौ परतः सारूप्यसम्भवेन

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविमलौ । १। २। ३०।)

दिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहणमिति न दोषः । प्रथमतो
वाक्यस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोदापन्यायेन
व्यक्तवन्तरे आनयनादिदृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे
व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् ॥ वाचादिक्रिया तर्हि कथमत आह

द्रव्यद्वारका इति ॥ (कै)

आश्रये क इति ।

आश्रये करणमेव जातौ तत्करणमिति भावः ॥ अन्वयबोधे
तु बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वाच्च तदनुपपत्तिः । जातीत्यादिप्रयासो
वृथेति कश्चित् ॥

संनिधिमात्रेण । (कै)

शक्तिग्रहे व्यक्ता उपलक्षणतामात्रेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेण
प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशः प्रत्ययस्ता-
दृश एवैतदुच्चारितादित्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयता सा चैकाकारता
विनानुपपन्नेति । द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेऽपि एकत्वं न सिध्य-
तीत्याह

करणस्थो युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टादित्यमनेकाधि-
करणस्थं युगपदुपलभ्यते ॥ एवं तर्हि । इतीन्द्रवद्विषयः । वा ॥ तद्यथा ।

च्यते ॥ प्रत्येकं च परिसमाप्यते इति । भा । शास्त्रमित्यव्याहारः । अथवा
जातिरूपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्तु-

सङ्ख्यैकशेष एवेत्याश्रयात् । प्रकृतमनुसरामः । स्वरभिन्नानां वस्योत्तरः
स्वरविधिः स शिष्यत इति वक्तव्यम् । तेन पूर्वादाहते इति व्याख्येयम्

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

तथा वनमिति ॥ (कै)

अविशेष इति । (कै)

एकरूपत्वमित्यर्थः ॥ वनशब्देन कदाचिदास्रसमुदायस्य कदाचित्पलाशसमुदायस्य कदाचित् वदिरसमुदायस्य कदाचिदास्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यं तदाह

भिन्नवृक्षेति ॥ (कै)

एकत्वे युक्त्यन्तरमाह

ज्ञायते चैकेति ॥ (भा)

आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभयाद्वाच्यस्वारस्याच्चाह

अथवेति ॥ (कै)

उपदिष्टमिति । (कै)

भावे क इत्यर्थः ॥ भाष्ये

कः पुनरिति । (भा)

अनेनापि प्रत्याख्यानविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः ॥

प्रत्यक्षमिति । (कै)

एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशतं अहृतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाकृतिरपि युगपत् सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकमनेकाधि-

येति । भा । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ त्वयाऽपीति । भा । जातेरेकत्वाद्वैतवज्जत्व-

डोवन्तस्य पित्त्वादनुदात्तप्रत्ययस्य शेषः । न तु जातौ पुंयोगे वा तदन्तस्य प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तस्य । ननु “वर्णादनुदात्ताद्” (४। १। ३६)

(अ. १ । पा. २ । आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।)

प्रत्यक्षशब्देन शाब्दमप्यचोच्यते ॥

तत इति । (कै)

तत्र इत्यर्थः ॥

विप्रतिपन्नेति । (कै)

देहात्मप्रत्ययवत् । भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः । प्रयोगस्तु विमत-
प्रत्ययो जातिविषयो देशादिभेदेऽपि अबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्
संमतवदिति ॥

अवस्थेति । (कै)

अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यक्तैक्यं विषय इति सूचितम् ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति । (कै)

तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः ॥

उपवृंहकमिति । (कै)

भ्रान्तत्वाशङ्कानिवर्त्तनेन प्रमातृनिर्वाहकस्तर्क इत्यर्थः ॥

न सादृश्येति । (कै)

सादृश्यरूपैकक्रियाकारितादिनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थः ॥

करणास्यं युगपदुपलभ्यत इति ॥ नैकमनेकाधिककरणास्यं युगपदिति चेतथैकशेषे
शेषे । वा ॥ यो हि मन्यते नैकमनेकाधिककरणास्यं युगपदुपलभ्यत इत्येक-

निबन्धनानि द्विवचनवज्जवचनानि न सिद्ध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण
पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि

इति शीघ्रतस्यापि उदात्तनिवृत्तिस्वरूपान्तोदात्तता स्यादेवेति चेत् ।
भ्रान्तोसि । उदात्तनिवृत्तेरेवाभावात् । “वर्णानान्त्यतिनितान्तानामि”ति

(सम्प्रदायमेकशेषेण एकविंशती । १ । २ । ६० ।) (अ. १ । पा. २ । भा. २)

अविगीतः । (कै)

प्रमाणभावः । प्रमाणत्वं यस्य सूतस्य स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिबद्धानि वचनानि यैस्तेषामित्यर्थः ॥ द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे हि एकब्राह्मणवधनिषेधादेव प्रतीयेत ॥

एकः क इति ।

एवं चेत् यो यस्य तदाक्यप्रवणकाले बुद्धिस्तु स इति गृहाण । जातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति तात्पर्यम् ॥

अन्यच्च कामचार इति । (भा)

सर्वेषामिति शेषः । एकेन एकस्याहनने जातः शास्त्रार्थ इति अन्यब्राह्मणविषये सर्वेषां कामचारः स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेकमिति । (कै)

जातिरूपमित्यर्थः ॥

सद्भावे विवादादिति । (कै)

बौद्धादीनामिति शेषः । किं च सामर्थ्येण प्रत्यवयवमवयवौ-
नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तित इति भावः ॥ साका-
शत्वादाक्यस्याह

तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृत्तशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिदधीत ॥
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति । प्रत्याभिधाने ह्याकृत्य-

समुच्चयेनाचष्टे ॥ चोदनायां चैकस्येति । भा । सामान्यस्याग्नेयादेः ॥
उपाधिवृत्तेरिति । भा । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः ।

(द्विती-पा-पिट्सू-३३) पिट्सूत्रेण प्रकृतं अनुदात्तत्वात् । तदुक्तं “वर्ण-
दनुदात्ताद्” इति । तथा मीमांसते इति मीमांसकः । जित्सूत्रेण

महामाध्यप्रदीपोद्घोषः ।

२०६

(अ. १। पा. २। आ. २) (सकृपाख्यानमेकशेष एकविमलौ । १। २। ६४ ।)

एकस्यापीति । (कै)

एकस्यापि अनेक इति पाठः । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथानेक-
यागाङ्गित्वेन विषय एकबोधज्ञानविषयस्य एकदेशावच्छिन्नानेकयागेषु
तथा दर्शनसंभवात् तथा एकस्य अपि जातेरनेको विषय आश्रय-
तयेत्यर्थः ॥ अनेकस्य इति पाठे एकेऽपि यथा इन्द्रशब्दोऽनेक-
यागस्य एकस्यापि बोद्धुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः ॥

अव्ययीभावे इति । (कै)

इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥

सर्वेष्टिति । (कै)

प्रादुर्भावविषयेन्द्रशब्दरूपा तद्धोधा वा एका देवता ग्रीष्मादि-
द्रव्यवत्सर्वयागेष्वङ्गतां युगपत् प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ भाष्येऽपि
इन्द्रशब्द “आहूतः” प्रादुर्भूतः “युगपत् सर्वचाङ्गं” भवतीत्यर्थः ॥

यदीति । (कै)

अनेकाधिकरणस्यपदेनानेकसम्बन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं
चैकः शब्दो यथानेकार्थ एकेन युगपत् गृह्यते तथा जाति-
रपीत्यर्थः ॥

संप्रत्ययः । वा ॥ द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ।
तत्रासर्वद्रव्यगतिः । वा ॥ तत्रासर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को

एतदुक्तं भवति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेना-
शेषद्रव्याणामाक्षेपात् प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु षडार्थे

मध्योदात्तः । मीमांसामधीते मीमांसकः । “क्रमादिभ्यो वुन्” (४। २।
६१) नित्त्वरेणाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायामाद्युदात्तः । उभयोः

(सङ्ख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

अपरो शास्त्रोक्तमिति । (भा

एकः शब्दः 'निवेशित्वादेकं द्रव्यं गोरूपं बोधयेत् तस्य केन-
चिदात्मने कृते परैस्तेन वा गवान्तरात्मनेऽशास्त्रार्थः प्रत्यर्थः स्यात् ।
एवं न ब्राह्मणमित्यादावपि एकस्य ब्राह्मणस्यावधो विषयस्तच्चान्य-
विषये सर्वेषां कामचारेण प्रवृत्तावपि न प्रायश्चित्तं स्यादिति
बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रति एकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः ॥

अथानुष्ठानेति । (कै)

अयं भावः । जातेः साक्षादनुबन्धनाद्यसंभवात् व्यक्तिद्वारा
तदाह्यं तथानुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिदारकमेव तदा-
श्रीयते तचाकृतेरेकत्वे विनिगमनाविरहात् सर्वव्यक्तिदारकमेव
तदाश्रीयते आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति ॥ पूर्वाह्यस्याव-
तारणाच्चशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह

तु शब्दस्यार्थे इति ॥ (कै)

भाष्ये

१ “निवेशित्वात्” इत्यारभ्य “शास्त्रार्थः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

दोषः । गौरनुबन्धोऽजोऽमीषोमीय इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीतापरो-
ऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति विगुणे च

एकेनैव यजमानेन सक्तदेवाद्याकपालः पुराडाग्रो निरूप्यते नान्येन नाप्य-
न्यदेत्यर्थः ॥ कः पुनरिति । भा । गौरनुबन्ध इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति

सहविवक्षायामाद्युदात्तः शिष्यते नित्सरस्य परत्वात् । अक्षौ अक्षाः ।
“अक्षस्यादेवगस्ये” (षिट्स्व-३५-पा २) ति षिट्स्वनेण शकटाक्षे

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाख्यमेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।)

अनवयवेनेति । (भा)

जात्याश्रयाव्यक्तिविशेषा अवयवा इत्युच्यन्ते । अनवयवेन व्यक्ति-
विशेषानासम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ नन्वाश्रयभेदात्तद्भेदोऽत आह

सर्वाभिरिति । (कै)

भेदकाभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षविरोधाद् धर्मि-
ग्राहकमानविरोधाच्च भेदानुमानमसंगतमिति भावः ॥ ननु
आदित्यस्य प्रत्येकं समासमाप्त्यभावेन दृष्टान्तासंगतिं मत्वाह

प्रतिदेशमिति ॥ (कै)

अनभिधेयाया इति । (कै)

शक्यतावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः । यदा प्राधान्येनानभिधेयाया
इत्यर्थः ॥

परित्यक्तभेदमिति । (कै)

परित्यक्तावान्तरभेदमित्यर्थः ॥ ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः
प्रकृतेरनुपयोगोऽत आह

शास्त्रमिति ॥ (कै)

कर्मणि फलानवाप्तिः ॥ ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि यद्यनवयवेन
घोद्यते न चानुबध्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः ।

घानयोरित्यर्थः ॥ एकानिर्दृष्टेनेति । भा । निष्पन्नो हि पशुर्यागस्ताधना-
योपादीयते ॥ अपरानिर्वर्त्येनेति । भा । आग्नेयोऽष्टाकपालश्चोदनयैवोत्-

आद्युदात्तः । देवनाच्चे तु “फिष” (फिट्-१-पा १) इत्यन्तोदात्तः ।
शकटावयवविभोतकपोस्तु वृजन्तत्वादाद्युदात्तः । अत एव “प्राचैयाम्”

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। ३। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

शब्देनाभिधाने इति । (कै)

प्राधान्येनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं चोदनायां चैकस्येति चोऽनुपपन्न इत्यत

आह

वाक्यकार इति ॥ (कै)

प्रयोजनानि । (कै)

प्रयोजनान्तराणि ॥

समुच्चयेनेति । (कै)

द्रव्याभिधाने द्वाकृत्यसंप्रत्यय इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् ॥

एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादिसस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति
वार्त्तिकार्थः । १ समासवाच्यत्वात् एकस्येति व्याचष्टे

सामान्यस्य (कै)

इत्यादि ॥

अष्टाकपालत्वादि (कै)

इत्यादिपदेन निर्वाहः ॥ अत एव भाष्ये स एव दर्शित “एकं
निरूप्य” इत्यादिना ॥

१ समासश्चेष्टत्वात् । इ ॥

अकाकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयते । यथास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते

पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्दत्ते मेदाग्रहणात्
प्रधान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवश्याभ्ययणीया

इति सूक्ते अक्षकितवनिन्दाप्रस्ताव अक्षस्याहमेकपरस्य इत्यादयास्तौ शब्दा
वचोऽन्तोदात्ता एव प्रयुज्यन्ते । तस्य नाक्ष इत्यादौ तु रथावयवपरत्वा-

(अं. १। पा. २। आ. ३) (सकृदाकामेकशेष एकविमलौ । १। २। ६० ।)

प्रवृत्तिरिति । (कै)

पुनः पुनः वृत्तिरित्यर्थः ॥

उत्पाद्यत इति । (कै)

उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः ॥ ननु प्रभेदेऽपि द्वितीयोपन्यासे किं बीजमत आह

तचेति ॥ (कै)

रूपसामान्यादासिद्धमिति “अ इ उण्” (शिवसू-१) इति सूत्रस्य भाव्यरीत्या निष्पन्नेदमभिधेयं नेदमिति विवेकायदादित्यर्थः ॥

ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्तिः स्यादत आह

सादृश्येति । (कै)

तस्य संबन्धिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भावः ॥ ननु व्यक्तिशक्तौ आनन्त्यव्यभिचारयोः सत्तात् जातौ शक्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह

वृत्तिविकल्पेति । (कै)

१ रूपसामान्यादा । वा । रूपसामान्यादासिद्धमेतत् । शिवसू-१ ॥

प्रत्येकं च परिसमाप्यते यथादित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयापि

जातिः ॥ द्रव्याभिधानमिति । भा । जातेवृत्तिविकल्पाक्षमत्वेनाभावं मन्यमानो व्याप्तिर्द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयते इति मन्यते ॥ आकृतौ चोदिताया-

दाद्युदात्तः । उभयोः सहविवक्षायास्तु आद्युदात्तस्य शेषः । इन्द्रियवाचिना क्लीवेन सहविवक्षायास्तु ॥ “गपुंसकमगपुंसकेन” (१। २। ६६)

(सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

न तावद्द्रव्येषु व्यासज्यवृत्तिः । एकाग्रयनाग्रेऽप्रतीत्यापत्तेः । किञ्च
“गामालभेत” इत्यादि चोदनासु सर्वद्रव्यालंभापत्तिः । प्रत्येक-
समाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिः । तत्रापि सत्त्वे “एकाकतिरिति”ति
प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानचैतन्यमेव
द्रव्यमिति नानग्न्यव्यभिचाराविति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

चोदनास्त्विति । (भा)

प्रवर्तकवाक्ये तस्य द्रव्यस्थारम्भणात् । इदमुपलक्षणमारम्भणा-
लम्भनादिकरणादित्यर्थः । तचारम्भणं क्रयो बन्धनं वा । जातिवादे
दूषणमाह भाष्ये

आकृतौ चोदितायामिति । (भा)

कार्यसम्बन्धित्वेन चोदितायामित्यर्थः ॥

तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे

अयुक्तम् (कै)

इत्यादिना ॥ तत्रैव दूषणान्तरं

१ कर्म । क ॥

तर्हि द्विवचनवज्जवचनानि साध्यानि ॥ चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः । वा ।
चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामह आकृतिरभिधीयत इति । आमेयम्

मिति । भा । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते द्रव्ये तु कार्यं प्रव-
र्तते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृतं

इति अक्षमक्षाणीत्याद्युक्तम् । नग्नचैतनानां देवतानां कथं पुनपुंसकादि-
व्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धमवयवसंस्थानविशेषात्मकनिष्पन्नं

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

न चैकमिति ॥ (कै)

विपर्ययस्यापीति । (कै)

सत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतिकाजातिरभ्युप-
गन्तुमेव न शक्यते इति भावः ॥ ननु जातेर्नित्यत्वात् कथं
नाशादि किञ्चैकनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरेणाभिव्यक्तजात्याद्याप्रचरेदेवे-
त्यत आह

अभिव्यञ्जकेति । (कै)

व्यासज्यवृत्तिर्जातिः सर्वव्यक्तिभिः सम्भूयाभिव्यज्यत इति मते
इदं दूषणम् । जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः । एवं “आ नाम-
लोके न ‘संचरे’” इति भाष्यस्य व्यक्त्यन्तरे स्वप्रत्ययविषयो न
संचरेत् । न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्तिबुध्यन्त्यपरम् ।
तथेति परामृष्टमाहृतौ तिरोधानपरमित्ययुक्तमत्वाह

यदेति । (कै)

आविद्यको धर्मविशेषो जातिरिति भावः ॥

१ “प्रचरेत्” इत्यपि पाठः ॥ “संचरेद्” इत्यनेन नागेशभट्टीय-
भाष्यपुस्तके एवंविधपाठोऽस्तीत्यनुमीयते ॥

अष्टाकपक्षं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि च
द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ॥

भवति । तस्माद्द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम् ॥ न चैकमिति । भा ।
न हेतुरहितेनादित्यवृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति देवदत्तवृष्टान्तेन विपर्यय-

तावन्न व्याकरणे आम्नीयते । दारान् इत्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात् । तट-
स्तटीतटमित्यादौ यथायथं निष्ठात् त्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धि

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। अ. ३)

जातेनेति । (कै)

व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्तिगोत्रं सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यम् अन्यथा
गोत्रज्ञानमेव न स्यादित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वाय तदाश्रय-
सर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये

अनवकाशमिति । (भा)

अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाय गोरूपं वस्तु
सर्वं प्रत्यक्षं स्यात् । गोव्यक्तीनामनन्तत्वादनवकाशत्वमित्यर्थः । न
विद्यते अवकाशो यस्मादिति वज्रव्रीहिरिति तात्पर्यम् । अत्र
पक्षेऽप्याहारक्लेशात् पक्षान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

नायातीति । (कै)

उत्पन्नगवि व्यक्त्यन्तरादायातीति न शक्यं वक्तुम् । तस्या
निःक्रियत्वात् ॥ “न याती”ति पाठे उत्पन्नव्यक्तिं व्यक्त्यन्तरादागत्य
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

न च तचासीत इति । (कै)

प्रागाश्रयाभावादित्यर्थः ॥ तत्रैव हेतुमाह

कः पुनरेतयोर्जाति चोदनीयोर्विशेषः । एकानिर्दृष्टेनापरातिर्वर्त्येन ॥
द्रव्याभिधानं व्याडिः । वा ॥ द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते ।

स्यापि साधनात् । आ मृत इति । भा । अभिव्यक्तकविनाशे जातेस्तिरो
भावात् मिथ्यान्तरे चेति प्रत्ययो न स्यात् । शतप्रत्यय इवैकापाय इत्यर्थः ।

प्रसङ्गाच्च किन्तु पारिभाषिकमेव लिङ्गश्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अत्रार्थः,
इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु, इति शब्दाणां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तच्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२८१

(अ. १ । पा. २ । धा. २) (सङ्ख्यानामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६० ।)

अस्ति पञ्चादिति । (कै)

यतः पञ्चादेवास्ति अतः पूर्वं नासीदित्यर्थः । एतेन मा चासीत्
मा च भूत् तच्च गोत्वमिति परास्तम् ॥ ननु सक्रियत्वमङ्गी-
कृत्यांगेनागमनमस्त्वत आह

न चांशवदिति । (कै)

निरवयवत्वेनांशाभावादित्यर्थः ॥ ननु पूर्वमाधारं त्यक्त्वाचैवा-
यातीत्यत आह

जहातीति । (कै)

पूर्वचापि प्रतीतेरिति भावः ॥ तस्मात् सर्वगौकेति वाच्यम् ।
ततश्च कयाचिद्व्यक्त्यैव व्यक्ता सा अभेदात् सर्वगेति वाच्यम् । ततश्च
सर्वत्र दृश्येत तदाह

सर्वेष्टिति । (कै)

अत्र पक्षे गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्यव्यक्तित्वेन जात्य-
न्तरावकाशरहितं सर्वे स्यादिति भाव्यार्थः । जातिसंकरप्रसङ्गश्च
इत्यपि बोध्यम् ॥

प्रथममभिधीयत इति ॥ तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । वा ॥ एवं च कृत्वा
लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ।

यदाश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति जातेर्वि-
नाशप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ गोजात इति । भा । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभि-
व्यक्तं तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ॥

कश्चिच्छब्दः एकस्मिन्नेव लिङ्गेशक्तः कश्चित्तु द्वयोः कश्चित् त्रिविविति
लिङ्गाशुशासनादिभ्यो निर्णयम् । कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्व-

(सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। आ. ३

न हीति । (कै)

एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन् विरुद्धधर्मोपपत्तेरभावाद्द्रव्य-
मेव पदार्थ इति भावः ॥ भाष्ये गौश्च गौश्च इत्यनेनाभिप्रेतवैरूप्य-
मुपपादयति ।

भेदेति । (कै)

एवं खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति च न स्यादिति भावः ॥

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । (कै)

तद्विषयप्रत्ययः ॥ भाष्ये

अस्ति च वैरूप्यमिति (भा)

वाक्यस्य च शब्दं व्याचष्टे तथा च

विग्रह इति । (भा)

एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न स्यादिति भावः ॥

भाष्ये

व्यर्थेष्टिति । (भा)

विजातीयानेकार्थसरूपशब्देऽप्यित्यर्थः ॥

चोदनासु च तस्यारम्भात् । वा । चोदनासु च तस्यारम्भान् मन्यामहे
द्रव्यमभिधीयत इति । गौरनुबन्धोऽजोऽमीषोमीय इति । आकृतौ

अनवकाशमिति । भा । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथवा
सर्ववस्तु व्यापि गोत्वमेवेष्ट्यम् । अन्यथा—

नायाति न च तत्रासीदिति पश्चान्न चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसन सन्ततिः ॥

विशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२८३

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सहपाण्यामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६०।)

मुक्तसंशयमिति । (भा)

एकशेषाङ्गीकरणमिति शेषः ॥ जात्यभावो व्याङ्गिमते उक्तं
निरस्यति

आकृतिसद्भाव इति ॥ (कै)

“अथवा” इत्यादिना व्याख्यातं सर्वगोभूतमित्यादिदोषं
परिहरति

सर्वगतत्वेऽपीति । (कै)

संकरोऽपि न । परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र-
स्थितेः संकरत्वात् न स गोत्वादीनामिति भावः ॥ आद्य व्याख्या-
रीत्या दोषस्तु जातेः प्रत्येकं परिसमाप्यङ्गीकारेण सूद्धरः । एकैक-
व्यक्तिव्यङ्गत्वाच्च न विनाशेत्यादि दोषः ॥ ननु “सर्वमिति” (कै)
यथात्मनां व्यापकत्वेऽपि कश्चित् शरीरे कश्चिदेवात्मास्फुरति न तु
सर्वः सर्वत्र तददित्यर्थः ॥

एकार्थसमवायेति । (कै)

तेन च निमित्तेन जातौ शिङ्गसंख्यारोप इत्यर्थः ॥ भाष्ये

घोदितायां द्रव्य आरम्भणात्मनःप्रोक्षणाविशसनादीनि क्रियन्ते ॥ न चैक-
मनेकाधिकरणस्थं युगपत् । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुप-

इति दोषापत्तिः । ततश्च । व्यक्तौ चैकत्र सा व्यक्ताऽभेदात् सर्वत्र सा
यदि जातिर्दृश्येत सर्वत्रेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः ॥ नास्ति च
वैरूप्यमिति । भा । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य भेदा-

मन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगाव्यवतिष्ठेरण् । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभ
इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः ॥ नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसको-

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६७ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

गुणस्येति । (भा)

जातावेकवचनम् ॥

अनित्या इति । (भा)

अनियता इत्यर्थः ॥ अपायित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितम् ॥

बहुवचनवदिति । (कै)

आश्रयगतसंख्यावत् आश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नो-
तीत्यभिमानः ॥

जातिर्व्यपदिश्यत इति (कै)

यव इत्येक वचनेन तच्च जातिप्राधान्यावगमादिति भावः । एवं
चारोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहान्यादौति तात्पर्यम् ॥

अभ्युपगममिति । (कै)

गौण्युत्तरासंख्या पूर्वा संख्यां बाधत इति भावः ॥

जन्मते । न ह्येको देवदत्तो युगपत् सुप्ते भवति मधुरायां च ॥ विनाशे
प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् । वा ॥ किम् । विनश्येच्च प्रादुःष्याच्च ।
आ मृत इति आ नामलोके न प्रचरेत् । गौर्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं

मेदौ विवर्द्धौ उपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्य-
भिज्ञाप्रत्ययः । गौश्चेति । भा । मेदाधिष्ठानः समुच्चयः । सामान्यस्यैक-
त्वाभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः । आकृतावपीति । भा । यदर्थ आकृति-

दोषः कथं योज्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया
त्वरत्वात् । गौकिकस्य तु पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । “प्राप्नो

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सख्यायामेकशेष एवविधत्तौ । १। २। ६३ ।)

आविष्टसिद्धेति । (कै)

स्वाश्रयामेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं किञ्चिदेकमेवोपादत्ते तथा
चामेकलिङ्गत्वाविद्धिरिति भावः ॥ उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेनाह

ततश्चेति । (कै)

न चैवं लिङ्गस्याविद्धिः कुतः ब्राह्मणौशब्दवाच्यया जात्या
आश्रयगतं स्त्रीत्वमेवोपादीयते ब्राह्मणशब्दवाच्यया पुंस्त्वमेवेति
व्यवस्था सम्भवादिवार्थं ब्राह्मणौपदार्थः । इयं ब्राह्मणव्यक्तिः । इदं
ब्राह्मणवस्तु ब्राह्मणौदारा इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरित्याश्रयात् ॥

सिद्धान्तत्वादीति । (कै)

आकृतिवादोत्तर्यः ॥

स्तनकेशादीति । (कै)

केशो भगम् ॥

लिङ्गान्तरेणेति । (कै)

स्यात् ॥ अस्ति च वैरूप्यम् । वा ॥ अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च
खण्डो मुख इति ॥ तथा च विग्रहः । वा ॥ एवं च कृत्वा विग्रह
उपपन्नो भवति । गौश्च गौश्चेति ॥ व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् । वा ॥ व्यर्थेषु च

पक्षपरिग्रहः तदेव न सिध्यति न हि शकटाक्षदेवनाक्षादिव्येकाकृति-
सद्भावः । इदानीमाकृतिवादीदोषान् परिहर्तुमाह सिद्धेति । भा ।
आकृतिः सद्भावः पूर्वमेव । प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः ।

वा मन्त्रवर्णात् ” (पूर्वसोमांसासू-३१ । अथ्या-६ । पा ८ । अधिक-६)

(संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

ब्राह्मणी दारा इत्यादौ द्रव्यद्वाराजातेर्लिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् तटस्तटीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषापेक्षया तु जातेराविष्टलिङ्गत्वोक्तिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कृतान्तः । (भा)

सिद्धान्तः ॥

किमिति । (कै)

संख्यानप्रसवशब्दयोः कोऽर्थ इति प्रश्नः ॥ उत्तरं संख्यानेऽभिधेये ख्यायतेर्ङ्प्रत्ययान्तस्त्रीशब्द (उणादिसू. ६०५) इत्यर्थः । सूतेः सप्सकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः । गर्भः शुक्रं ख्यायति शोणितेन सङ्गीभवतीत्यर्थः ॥ सूते शुक्रं त्यजति योनिरूपे आधारे । ख्यानमपचयः । प्रवृत्तिः वृद्धिः ॥

शब्देत्यादि । (कै)

मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः । अक्षाः पादाः माषा इति ॥ लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् । वा ॥ लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा अपायिन

सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् ॥ कश्चित् पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिधनक्ति न तु सर्वां सर्वः । गुणश्चात्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणाः सम्बन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्या-

इति षष्ठान्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः । क्वागशब्दस्य लौकिक-पुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति दिक् । तच्च जातित्रयमित्येके ।

(अ. १। पा. २। आ. ३.) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

इदमुपलक्षणं सत्त्वादिकार्यमाचक्षेति बोध्यम् ॥ उपलक्षणत्वं
ध्वनयनुक्तयोर्व्याप्तिमात्र

सर्वाश्चेति ॥ (भा)

मूर्त्तयः । (भा)

पदार्थाः ॥

एवमात्मिका (भा)

इत्यस्य विवरणं “संख्याने”त्यादि ॥ “गन्धवत्य” (भा) इत्यन्तं
पृथिव्यपेक्षयापु अल्प अप् पृथिवी भा तेजसि अल्पे इत्यल्पीयांसः
इत्यत्र इत्युपलक्षणं वायौ रूपाभावात् । आकाशे स्पर्शस्याऽप्य-
भावाच्च । वस्तुतः तेजोवद् (अ. ६) रूपाणां सर्वमूर्त्तीनां त्रिवृत्करण-
मात्राभिप्रायेणेदमुक्तम् । वाय्वाकाशशब्दवाच्ययोः लिङ्गव्यवहारस्तु
ईश्वर इव स्वकार्यतेजो (वज्र. ६) वद्गतोपचयारोपेणेति बोध्यम् ॥

प्रवृत्तिः खल्वपीति । (भा)

परिणाम इत्यर्थः ॥ प्रतिक्षणपरिणामित्वाद् वस्तूनां

उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्व-
गुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्व-

सिद्धिरित्यर्थः ॥ अनित्या इति । भा । कदाचित् स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेना-
कृतिर्युज्यते कदाचित् पुंस्त्वयुक्तेन कदाचिदेकाधारस्या प्रतिपाद्यते कदा-
चिदनेकाधारस्येत्यर्थः ॥ किं य एत इति । भा । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा

उक्तं च हरिणा,—

“तिष्ठो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः ” इति ॥

२७८

महामाख्यप्रदीपेद्वितीयः ।

(संख्यायामेकशेष एकविंशती । १ । २ । ३ ।) (अ. १ । पा. २ । वा. ३)

न हीति । (भा)

अस्य “अवतिष्ठते” इत्यनेनाश्वयः । किन्तु परिणामगत एवेति
शेषः ॥

तच्चोभयमिति । (भा)

दृष्टापचयरूपमित्यर्थः ॥

सर्वचेति । (भा)

पदार्थ इत्यर्थः । सर्वदा इत्यपि बोध्यम् ॥ कैचटे

गुणानामिति । (कै)

शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्त्वकार्यमात्रस्य अन्यथा शब्दे लिङ्ग-
व्यवहारे न स्यात् ॥ तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दर्शयति

शब्दैकेति । (कै)

शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः ॥ अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि स्वतो लिङ्ग-
रहितत्वेऽपि

अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । (कै)

परिणामवदन्यदात्माध्यासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः ।

द्वित्वेन कदाचिद् वज्रत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्न-
पुंसकत्वेन ॥ भवेत्लिङ्गपरिहार उपपन्नो वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ।
यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद्वज्रत्वे-
न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुव्यपपद्यत इति प्रश्नः ॥ प्रकरणादर्थ-
मिच्छय इत्याह । नेत्याहेति । भा ॥ वचनपरिहारस्त्विति । भा ॥ लिङ्ग-
परिहारे न किञ्चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति

भाष्ये तु “स्त्रियाम्” (३ । १ । ३) इति सूत्रे प्रकारान्तरमुक्तम् ॥

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सङ्ख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

एवं च प्रकृतिपरिणामविशेषजातेः स्वत एव “लिङ्गयोग” इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कथं तस्येति । (भा)

असंकरेणेति शेषः ॥ ननु शब्दनित्यतायां वाचनिकानीत्य-
युक्तमत आह

संकीर्णोति । (कै)

गोदौ पञ्चाला इत्यादावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन सार्थक-
मिति भावः ॥

व्याचष्टे इति । (कै)

“द्व्येकयोरि” (१। ४। २२) त्यादिसूत्राणीति भावः ॥
अभिधेयत्वेऽप्युपसर्जनत्वात् कथं तत्कृत उपकारोऽत आह
तत्र यथेति ॥ (कै)

नैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेक-
शेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि लिङ्गवचन-
सिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ।
गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन
प्रतिज्ञाहानिः द्वित्ववज्जत्वसम्बन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनवज्जवचनवदनेक-
शब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः ॥ गुणविवक्षानित्यत्वा-
दिति । भा । स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्ववज्जत्वविवक्षायां तु द्विवचन-
वज्जवचने भवतः । आश्रयधर्मेराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो भवो

“संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्थाने स्थायतेर्द्रष्टृ स्त्री सूतेः स प्रसवे पुमान्” ॥

(संख्यानामेकशेष एकविंशती । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

भाष्ये

द्रव्यं गुणभूतमिति । (भा)

अस्योपपत्तिरुक्ता “जात्याख्यायामि”ति सूत्रे ॥

साधनसंख्याकृत इति । (कै)

साधनसंख्यारोप इत्यर्थः ॥

इत्यदोष इति । (कै)

एवं च सिद्धयोगः स्तुत एव । संख्यायोगस्वारोपेण । ‘एका
आकृतिरिति प्रतिज्ञा चानारोपितसंख्याभिप्रायानामप्येकशेषारम्भः ।
अनेकशब्दप्रयोगे मानाभावादिति तात्पर्यम् ॥ अत्र भाष्ये द्रव्य-

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ एकाकृतिरिति प्रतिज्ञा । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा । इति
पाठोऽपि वृण्यते भाष्ये ॥

विवक्षिता भवति कदाचिद्विद्येन कदाचिद्वज्रत्वेन कदाचित् स्त्रीत्वेन
कदाचित् पुंस्त्वेन कदाचिन्पुंसकत्वेन ॥ भवेत्सिद्धपरिहार उपपन्नो वचन-
परिहारस्तु गोपय्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति
कदाचिद्विद्येन कदाचिद्वज्रत्वेनैकाकृतिरिति प्रतिज्ञा हीयेत यच्चास्य पक्ष-

विनष्टो यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्थापदिश्यते तथा
सिद्धसंख्याभ्यामपीत्यर्थः ॥ भवेदिति । भा । अभ्युपगमविरोधामावात् ।
वचनपरिहारस्तु अभ्युपगमं विरुध्यति द्वित्ववज्रत्वयोगेऽभ्युपगतैकत्वहानादनेक-
शब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ॥ सिद्धपरिहारश्चापीति । भा । “विशेषणानां चा-

“उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्” ।

इति । अयमर्थः । संख्यानं स्त्री । सत्त्वरजस्तमोःकक्ष्यानां गुणानाम-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सख्यायाः मेकशेषेव एकविमलौ । २। २। ६०।)

पदार्थवादे आकृतेर्विशेषणलोका 'तज्जात्यानुमती' कृतानेकव्यक्ति-
बोधस्यैकस्मादेव शब्दात् संभवेन नानाशब्दप्रयोगाप्राप्या तत्पक्षे-
षेकशेषो न कार्य इति सूचितम् ॥

जाति वादेति ।

(जातिवादे । ६) व्यक्तिद्रव्यवादे जातिः प्रक्यतावच्छेदिकेति च
सूचितम् ॥ ननु "गुणवचनानाम्" इत्यादिवचनातन्वाः (तु । ६)
तथा इह तु अजातिरिति निषेधात् कथं तत्प्रवृत्तिरत आह

जातितद्वतोरिति । (कै)

न त्वच तद्वचनप्राप्तिः । अत एव "गुणवचनवद्" इति भाष्ये
उक्तमिति भावः ॥ यद्यपि जातेराश्रयतो न लिङ्गादीति "विशेषणानां
चे" (१। २। ५२) त्यचोक्तं तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः सः

१ तज्जात्यनुमती । क ॥ २ "जातिवादेति" इति नास्तिकेरेटादौ ।

स्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकशेषो न वक्तव्य इति स चेदानीं वक्तव्य
भवति ॥ लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आविष्टलिङ्गा
जातिर्गलिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तत उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्तलिङ्गं न जहाति ।
तस्मान्न वैयाकरणैः प्रक्यं लौकिकं लिङ्गमाख्यातुम् । अवश्यं कश्चित् स्वकृतान्त
आख्येयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ।

जातेः" (१। २। ५२) इत्यचोक्तम् "आविष्टलिङ्गा जातिः" इति । तत्त-
त्रैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा ग्राम्यपमुजातयः सङ्गे
स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति

पञ्चवः । प्रसवो गुह्यानामुपचयः । स एव पुमान् । सूतेर्धातोः सप्तकारस्य
पकारादेश इत्यर्थः । सूडो डुम् सुमिति माधवः । यत्तूष्णजदत्तेन जातेर्दस-

(संख्याणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । अ. ३)

तत्राश्रयपदेन विशेष्यग्रहणात् दृष्टत्वाश्रयपदेनाधारो गृह्यत इति न विरोध इति भावः । अत्र चाभेद एव बीजं यो यदभेदमापन्नः स स्वाभिज्ञाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राहीति नियमात् । इयांस्तु विशेषः शुक्लादिशब्दवाच्यगुणानां गुणिना भेदाभेदविवक्षा (चे । द । क) शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षैवेति ॥ परे तु तयोरभेदमादाय ग्रन्थ-योजने तदभेदादेवारम्भणादौन्यपि तत्र भविष्यन्तीत्यधिकरण-गतिरित्युत्तरग्रन्थानुत्थानमतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादि-ग्राहित्ववद्जातेराश्रयगतलिङ्गादिग्राहित्वं स्वभावादिति एतद् भाष्यार्थमाहुः ॥ भाष्ये

संस्थानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्थानप्रसवाविति ।

संस्थाने स्थायतेर्ङट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ॥

ननु च लोकेऽपि स्थायतेरेव स्त्री सूतेः पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्थायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान् । सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनम् । स्थानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्थानं स्त्री प्रव-

यथेत्यर्थः ॥ तस्मादिति । भा । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिक-मिति । भा ॥ स्तनकेशादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाने लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमः परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिक्लासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्ग-त्वेन परिगृह्यन्ते आत्मनस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुया-यित्वालिङ्गप्रयोगः ॥ वाचनिकानीति । भा । सङ्गीर्णप्रयोगोपलम्भात् । अस्तङ्ग-

श्रुतियुक्तम् । यत्तु “पुंसोऽसूङ्” (७ । १ । ८६) इति सूत्रे न्यासरक्षित्वाभ्यां पुंसातेर्मकसुन् ऋसश्च इति सूत्रं पठितं तदुभयमपि भाष्यानुगुणतश्चो-

(अ. १। पा. २। आ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।. १। २। ६४ ।)

आकृताविति । (भा)

प्रधानभूतायामित्यादि आकृतेरेव तज्जन्य बोधे प्रधानं क्रिया तु पात्रे इव द्रव्ये इति भावः । शब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति न तदनुपपत्तिः ॥

सर्व एवेति । (कै)

गौरानीयतामित्यादिरपीत्यर्थः ॥ भाष्ये “आरम्भणं” क्रमः ॥
“आलम्भनं” स्पर्शः ॥

आकृति सहचरिते इति । (भा)

आकृत्याश्रये इत्यर्थः ॥

इतीन्द्रवद्विषयः । (भा)

स्वभावाद् हेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेकवृत्तित्वं जातेरभ्युपगम्यते
इत्यर्थः ॥ नन्वनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यलक्षणविरुद्धमेतदत आह

१ आकृतिः प्रधानभूता । भा ॥

त्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च
पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संख्याप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः ।
यत्राल्पैयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दस्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न
सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्य-
रार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वाचनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोऽपि
स ह्येवं व्याचष्टे एकाश्रयसम्बन्धविवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजे-
तेति । अनेकाश्रयसम्बन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने ॥ ननु द्रव्यस्यानभि-
धेयत्वात् कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इत्याह । न हीति । भा । तत्र
रूपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरसदृशं तन्नपुंसकम् । न आसृपा-
दिति (६। ३। ७५) निपातनादिति भावः । तथा च स्थितिमात्रं न पुंसकम् ।

(सङ्ख्यासामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४।) (अ. १। पा. २। अ. १)

यथेति । (भा)

द्रव्याधीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः ॥

अन्यथापीति । (कै)

कर्णशब्दस्य नधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तदवच्छिन्नतया शोच-
रूपत्ववद्द्रव्यमनाश्रित्यस्यापि महा सामान्यस्यमित्यस्य गवादिद्रव्य-
परिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपतेत्यर्थः ॥ “अन्यथापीति” कश्चित्
पाठः । तच्च व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः ॥

प्रत्ययः । (कै)

ज्ञानम् ॥

वतिष्ठते । वर्धते यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तद्योभयं सर्वत्र ।
अद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संख्यागविवक्षायां स्त्री प्रसव-
विवक्षायां पुमान् उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धि-
गुणविवक्षानित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोप-
पद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रवृत्त्यः । अथ यस्य वच्यं
पदार्थः कथं तस्यैकवचनद्विवचनवज्जवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्यति ।

अथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसङ्ख्याकृतो वचनभेदः
एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसङ्ख्याकृत इत्यदोषः ॥ यदसाविति । भा ॥
जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्वतलिङ्गसङ्ख्या-
याहिनीत्यर्थः ॥ चोदनासु च तस्यारम्भादिति यदुक्तं तत् परिहारार्थमाह ।
अधिकरणगतिरिति । भा । यथाग्नौ रागीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरागय-
नासम्भवाग्नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरागयनं

अत एवाविर्भावतिरभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासम्भवान्नपुंसकलिङ्ग-
सर्वनामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाच्च श्रुत्यादिशब्दवज्जर्मे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२८५

(अ. १। पा. २। व्या. ३) (सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अभिधानम् । (कै)

शब्दः ॥

पूर्वोक्त एवेति । (कै)

अनाश्रितत्वादि (तीष्ट एवेत्यर्थः । ६) त्वेष एवेत्यर्थः ॥

भेदादिति । (कै)

नित्यमेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्यं तद्विपरीतं द्रव्यमितिभेद
इत्यर्थः ॥

अनैकात्म्याद् (भा)

इत्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः ॥ ननु विग्रहसत्वे
दन्दापत्तिरत उक्तं

एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमिति । यदि तस्यापि वाचनि-
कानि न स्वाभाविकान्यदमप्येवं वक्ष्याम्येकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु
बहुवचनमिति । न साकृत्तिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य
वाकृत्तिर्न पदार्थः । उभयोश्चमयं पदार्थः कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं
किञ्चिदुक्तभूतम् । साकृत्तिपदार्थिकस्याकृत्तिः प्रधानभूता द्रव्यं गुणभूतम् ।
द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृत्तिर्गुणभूता ॥

यत्पात्रस्यस्य तथाकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्यात्
द्रव्यमभिनिविष्टन्ते । सर्व एवाकृतेः क्रियायोगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति
द्रव्यदारकः सम्पद्यते ॥ अनाश्रितत्वादिति । भा । यथा गुणानां द्रव्याधीन-
स्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमि-
तयोर्भावाश्रित्यत्वं तस्या इत्यर्थः ॥ इतरः सम्बन्धमात्रमाश्रितत्वं सत्त्वा
एवमिति । किमुच्यत इति । भा ॥ अनैकात्म्यादिति । भा । पूर्वोक्त
धर्मिणि वर्तमानं इत्यवधेयम् । स्वकृतान्त इति । कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ
इत्यमरः । वैयाकरणसिद्धान्ते इत्यर्थः ।

(सङ्ख्यायामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

समुच्चयोपपत्त्येति । (कै)

तत्र तु सहविवक्षाभावान्न द्वन्द्व इति भावः । सहविवक्षायां तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम् ॥ द्रव्यगतलिङ्गादिग्राह्यत्ववस्तुगतभेदग्राह्यत्वमपि तस्या इति बोध्यम् ॥

भिन्नास्विति । (कै)

आश्रयभेदात् कर्मभेदाच्च इत्यर्थः ॥

तदेवेति । (कै)

समवेतसमवायेनेत्यर्थः ॥ आश्रयान्तरगतं पाकक्रियागतं सामान्यम् पाकत्वादिपरम्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह

यथेति । (कै)

एवं च व्याप्यादिगतसामान्यस्य परम्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तद्जातिविशिष्टस्य द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः ॥ न चैवं नानार्थोच्छेदः ।

गुणवचनवद्वा । वा ॥ गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला श्वाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यस्मिन् वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिताकृतितस्तस्य यस्मिन् वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ॥ अधिकर-

एवार्थो विशिष्ट्यानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः ॥ वृक्षस्योऽवतान इति । भा । यथा वृक्षस्योपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथा जातिरपीत्यर्थः ॥ वैरूप्यविग्रहाविति । भा । द्रव्यानां स्वगतभेदप्रतिवद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः । तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्याम-

(अ. १। पा. २। अ. ३) (संख्यासामान्येन एकविमलौ । १। २। ३४।)

नानाजातीनां सम्बन्धघटकत्वेन नानार्थत्वोपपत्तिः (नेः । क) ।

तत्र क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याद्यत्वादेर्जातिरूपस्याद्यपदार्थचय-

साधारणस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वशक्यत्वान्यतराङ्गीकारात् सिद्ध-

मिति भाष्यार्थमन्ये सूचारभेदोऽपीदमावश्यकम् एकरूपेणैव सर्वार्थ-

बोधादितिभाव इति बोध्यम् ॥ नन्विदानीन्तनमाषस्य षोडशभाग-

वाभावात् कथं संख्यासामान्यमत आह

पुरेति । (भा)

व्यपदिश्यते । त । (कै)

१ नार्थत्वोपपत्तिः । इ ॥

तिः साहचर्यात् । वा ॥ आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वाकृति-

सहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ॥ न चैकमनेकाधिकरणस्यं

युगपदित्यादित्यवद्विषयः । वा ॥ न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्यं युगपदुपलभ्यत

त्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा । एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्यो

युगपदुपलभ्यते ॥ विषम उमन्यासः । नैको द्रष्टानेकाधिकरणस्यमादित्यं

युगपदुपलभ्यते ॥ एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । तद्यथा । एक इन्द्रोऽनेकस्मिन्

याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते ॥ क्रियासामान्यादिति । भा ।

भेदासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं तदेव द्रव्येऽपि

निमित्तं भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेत

समवायाद् द्रव्य उपकरोति । यथा गौरिकादिगतं कौह्दित्यं संयुक्तसमवा-

गात् पटे कौह्दित्य प्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । भा । पुराकल्पप्रति-

दोऽर्थः सम्प्रतिनिमित्ताभावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते ॥ माषसंवद्य इति । भा ।

अ षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति

षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते माषशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

(सङ्ख्याणामेकशेषे एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

आरोपादिति भावः ॥ 'माषसम्बन्धः माषः षोडशभागफलरूपः ॥
कार्षापणे माषः (कै) । पञ्च गुजामितः षोडशो भागः तथोः
षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु माषत्वव्यवहारः ॥ इदानीं त्वष्ट-
गुजामिते माषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः ॥ ननु
संख्यागतं सामान्यं संख्याशब्दप्रवृत्तावेव कारणमत आह

संख्यैवेति ॥ (कै)

तत्संख्येति । (कै)

संख्यामूलकत्वादित्यर्थः ॥ अत्र

अभिन्नप्रत्ययः । (कै)

एकाकारप्रत्ययः ॥

१ माषसम्बन्धः क-भा ॥ माषशब्दव्युत्पत्तिः दः-भा ॥

क्रतुशत आहृतो युगपत् सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्गुणपत् सर्वत्र भविष्यति ॥
अविनाशोऽनाश्रितत्वात् । वा ॥ द्रव्यविनाशः आकृतेरविनाशः । कुतः ।
अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिताकृतिर्द्रव्यम् ॥ किमुच्यते । अनाश्रितत्वादिति
यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति ॥ एवं तर्ह्यविनाशोऽनैका-
त्म्यात् । द्रव्यविनाश आकृतेरविनाशः । कुतः । अनैकात्म्यात् । अनेक आ-
त्माकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा । वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे क्षिप्तेऽपि न विनश्यति ॥

सङ्ख्यासामान्यादिति । भा । सङ्ख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् ॥ ननु
षोडशसङ्ख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्सङ्ख्यामूलत्वात्सङ्ख्यासामान्यमुच्यते
इत्यदोषः । अथ ङित्या इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्द-
वाच्यत्वंम् । उच्यते । भिन्नङित्यशब्दगतं ङित्यशब्दत्वं नाम यथा शब्दे स्व-
भिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा सोऽयमिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्त
ङित्यशब्देषु संज्ञिष्वपि सम्बन्धिसम्बन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६६

(अ. १। पा. २। अ. ३) (सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १। २। ६४ ।)

अभिधानम् । (कै)

शब्दप्रयोगः ॥

परोक्षत्वेति । (कै)

इदं बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् ॥

१तार्किकाः । (कै)

वैशेषिकादयः ॥

निरूपाख्यत्वम् । (कै)

विशिष्टस्य निर्वक्तुमशक्यत्वं तत् समनियतो जातिविशेषोऽभाव-
त्वमेव सर्वत्र १इत्यलम् ॥

१ तैर्थिकाः । इ ॥ उपलब्धकैयटे तु “तार्किकदर्शनम्” इति पाठोऽस्ति ॥

२ इत्यन्ये । इ ॥

वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यमेदात् । वा ॥ वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यमेदाद्भविष्यतः ॥
व्यर्थेषु च सामान्यात् सिद्धम् । वा ॥ विभिन्नार्थेषु च सामान्यात् सिद्धं सर्वम् ।
अश्रोतेरक्षः । पश्यतेः पादः । मिमीतेर्माषः । तत्र क्रियासामान्यात् सिद्धम् ॥
अपरस्त्वाह । पुराकल्प एतदासीत् षोडशमाषाः कार्षापणं षोडशपलाञ्च
माषशंवद्यः । तत्र सङ्ख्यासामान्यात् सिद्धम् ॥

सिद्धमेकशब्द वाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षादिकं
सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वान्धत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेर्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु-
सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा निःसामान्यानि सामान्या-
नीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना
हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । अभावाच्चत्वार
इत्यत्रापि निरूपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसङ्गावात्
सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥

‘वृद्धो यूना तल्लक्षणाश्वेदेव विशेषः ।

१ । २ । ६५ ॥

अजवर्करादीनां वृद्धयुवसंज्ञकत्वाभावादाह

उभयेति ॥ (कै)

अथवेति । (कै)

स्वशास्त्रीयवृद्धसंज्ञकन्तु न गृह्यते व्याख्यानादिति बोध्यम् ॥
सामान्यविशेषवाचिनां सहविवक्षाभावाद्बुद्धाभावेन तदपवादे एक-
शेषस्याप्यप्राप्तेराह

अजोष्टेति । (कै)

यद्यपि करभकिशोरशब्दौ शावकवचनौ तथापि भाष्यप्रामा-
न्यात् तरुणवचनौ बोध्यौ ॥ “वर्करस्तारुणोऽजः” ॥

समुच्चयाभावादिति । (कै)

सहविवक्षाभावादित्यर्थः ॥

१ इह कस्मान्न भवति । अजश्च वर्करश्च । अश्वश्च किशोरश्च । उद्धश्च
करभश्चेति । तल्लक्षणाश्वेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षणा एव
विशेषः । तल्लक्षणा एव विशेषो यत् समागामाभावात् शब्दभेदः ॥
वृद्धो गोचरम् । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् इति पूर्वाचार्यैः सूचितत्वात् ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः । ३०९
(अ. १। पा. २। अ. ३) (स्त्री पुंवच् । १। २। ६६ ।)

वक्ष्यमाणम् । (कै)

यचोर्द्धप्रकृतेरित्यादि ॥

उत्तरच् । (कै)

१“भ्रातृपुत्रावि”त्यच् ॥

स्त्री पुंवच् । १। २। ६६ ॥

टावादीति । (कै)

क्लिनादीनां तु न ग्रहणं “वृद्धो यूना” (१। २। ६५) इत्य-
धिकारात् । अत्र पक्षे “पुंवद्” इति सामर्थ्यादभावातिदेशः ॥

१ अ १। पा २। सू ६८ ॥

२ इदं सर्वेभ्येव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा
स्यात् स्वार्थग्रहणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्यय-
ग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः केन यशब्दो
न श्रूयेत । “अस्त्रियाम्” इति हि कुग् (२। ४। ६४) उच्यते ।
इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान् पश्य “तस्माच्छसो नः

२ इदमिति । भा । यदि स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदा स्वधि-
कांरविहितटावादि प्रत्ययग्रहणं ततश्चायमर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न
भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु शब्दग्रहणमर्थ-
ग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति

३०२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(स्त्री पुंवच्च । १। २। ६६।)

(अ. १। पा. २। आ. ३)

शब्देति । (कै)

स्वार्थवृत्तिशब्देत्यर्थः । “वृद्धे”ति विशेषणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
नेतिभावः ॥

दोष इति । (कै)

१“यज्जोश्च” इत्यत्र १“अस्त्रियाम्” इत्यनुवृत्तेः ॥

पर्युदासे त्विति । (कै)

“सर्वं वाक्यं सावधारणम्” इति न्यायेन “अस्त्रियाम्” एव
वर्तमानस्येत्यर्थात् । पर्युदासेऽपि दोष इत्यन्ये ॥

पुं बहुत्वे इति । (कै)

पुंमात्रगत बहुत्वे इत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२ । ४ । ६२) इत्यतः अस्त्रियाम्
इत्यनुवर्त्तते ॥ “यज्जोश्च” (४ । १ । १०१) इत्युपलब्धविवरण-
पुस्तकेऽस्ति तत्तु न सम्यक् ।

पुंसि” (६ । १ । १० ३) इति नत्वं न प्राप्नोति ॥ अथार्थग्रहणं
न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ इह कस्मान्न भवति
अजा च वर्करश्च । वड्वा च किशोरश्च । छद्मी च करभश्चेति ।
तल्लक्षणास्त्रेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षणा एव विशेषः ।
तल्लक्षणा एव विशेषो यत् समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिवद्भागां
कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्यपक्ष एवाश्रीयते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०३

(अ. १। पा. २। आ. ३)

(भाट्टपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १। २। ६८।)

भाट्टपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १। २। ६८॥

यचैकेति । (कै)

समानेत्यर्थः ॥

अन्यत्त्विति । (कै)

अन्यकृतमित्यर्थः ॥

वैरूप्यमिति । (कै)

स्वार्थे व्यञ् ॥

इत्येतद्वर्जयित्वेति । (कै)

“भाट्टपुत्रौ” १“पितामात्रा” २“श्वशुरः श्वस्रा” इत्येतेषां ज्ञापक-

१ अ १ । पा २ । सू ७० ॥

२ अ १ । पा २ । सू ७१ ॥

पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥ इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वराटा च ।
कच्छपश्च दुली च । ऋष्यश्च रोहितश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष
इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो
यत् समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥

अस्त्रियामितीति । भा । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे
तु शिषमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थः
इति लुक् सिध्यति ॥ गर्गान् पश्येति । भा । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाद् ।
नायं पुम् बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥

(आह्वयौ स्वदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

त्वात् । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम्” इत्यत्र तदनुवृ-
त्तेः “त्यदादीनि” (१ । २ । ७२) इत्यस्यैव वर्जनमुक्तम् । तच्च
हि सर्वग्रहणसामर्थ्यात् तन्निवृत्तिरिति भावः ॥ ननु स्त्रीगोव्यक्ति-
पुंगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्च इत्येकशेषानापत्तिस्तत्तत्तत्तद्विशेषाभा-
वात् अत आह

पदान्तरगम्येऽपीति ॥ (कै)

तत्तत्तत्तद्विशेषे इति ॥ (कै)

स्त्रीत्वपुंस्वरूपविशेषे इत्यर्थः ॥

एतौ गावौ इति । (कै)

तत्तत्तत्तद्विशेषे इत्यस्य तद्रूप इत्येवार्थः ॥

ऊर्ध्वम् (भा)

इत्यादेशः प्रकृत्यतिरिक्तशब्दकृत एव चेत्तद्रूप विशेष इत्यर्थः ॥
सूत्रेऽप्येव इत्यस्य प्रकृत्यतिरिक्तकृत इत्यादिप्रकृत्यतिरिक्तकृत एव
तद्रूपो विशेषश्चेदित्यन्वयः ॥ तद्रूप इत्यस्य वृद्धत्वरूपः । स्त्रीत्वपुंस्व-
रूप इत्यर्थः ॥ प्रकृतिस्याच्च स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति
बोध्यम् ॥ न च इन्द्रेन्द्राण्यौ इत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिः प्राप्नोति ।
आनुकः प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः ।
एवं हि “यजोर्ध्वम्” इति भाष्ये एवोत्यागो भवति । अचरस्वा-
रस्य च नेति । ऊर्ध्वं प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तत्तत्तद्विशेष एव इत्यन्वयेन तदितर-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०५

(अ. १। पा. २। आ. ३) (भाट्टपुत्रौ खट्वदुहितभ्याम् । १। २। ६८ ।)

कृतविशेषविरह्रूपे विशेषाभावे तात्पर्यान्नदोषः । स चेह विशेष्या-
भावादस्येवेत्यन्ये ॥ भाष्ये

१असरूपाणाम् (भा)

इत्यनेन उक्तत्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे ॥

गर्गापत्यत्वमिति । (कै)

गोत्रयुवसाधारणम् अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधात्
युवत्वादिविशेषानादरेण गार्ग्यस्य गार्ग्यस्य इति गोत्रशब्दयोरेव
सरूपैकशेषेण सिद्धमित्यर्थः ॥ नन्वेवमन्यतरस्यपुंवत्वं न प्रतीयेतेत्यत-
आह

आरभ्यमानेऽपीति ॥ (कै)

नार्थ इति । (कै)

१“वृद्धो यूना” इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वा-
दिप्रतिपादनेच्छायां द्वन्द्वः स्यादत आह

द्वन्द्वोऽपीति । (कै)

सह विवक्षायां द्वयोः प्रयोगाभाव एवानभिधानादिति भावः ॥
ननु स्त्र्यभिधाननिमित्तस्त्रीप्रत्यय निवृत्तये “२पुमान् स्त्रिया”
इत्यावश्यकम् अत आह

१ असरूपाणां युवस्यविरह्रूपसंज्ञानां विशेषस्याविवक्षितत्वात् सामा-
न्यस्य च विवक्षितत्वात् सिद्धम् ॥

२ अ १। पा २। सू ६५ ॥

३ अ १। पा २। सू ६७ ॥

(आटपुत्रौ खट्टदुहिहभ्याम् । १ । २ । ६८ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

स्त्रीति ॥ (कै)

इदानीं^१ “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये

पुमान् स्त्रियेहेति । (भा)

उक्तरीत्याचैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सूत्रं
कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । कृतेऽपि सूत्रेऽच न प्राप्नोतीत्युत्तरं तत्र
प्रश्नमुपपादयति

अस्त्यच प्रकृतेरिति । (कै)

ब्राह्मणरूपायावत् सरूपाश्च इत्यर्थः ॥

विशेषः (कै)

प्रधानत्वरूपः ॥

एकशेषनिमित्ते इति । (कै)

सारूप्योपलक्षणमेवात्र निमित्तत्वम् ॥

^१लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति (भा)

१ अ १ । पा २ । सू ६७ ।

२ “ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेक-
शेषः । वा । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य विभक्तिपरस्य विशेष-
वाचकत्वादनेकशेषे न भविष्यति” इति पाठो बज्जु दाक्षिणात्यभाष्य-
पुस्तकेषु वार्त्तिकपुस्तकेषु चास्ति ॥ “ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य
अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषः । वा । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणी-
वत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादनेकशेषो न भविष्यति”
इति पाठो बहुषु मध्यदेशीयभाष्यपुस्तकेषु दृश्यते ॥

(अ. १। पा. २। आ. ३) (भाट्टपुत्रौ खट्वदुहितभ्याम् । १। २। ६८ ।)

भाष्ये पाठः । “लिङ्गस्य” लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य ॥ कैयटे “ऽप्यवि-
भक्तिपरस्ये”ति प्रतीकग्रहणं तद्धनयन् भाष्ये आह

यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । (भा)

नाच लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति (भा)

च हेतोः पक्षं वृत्तित्वम् ॥ अयमस्य सूत्रस्यार्थः । यत्र प्रकृत्यतिरि-
क्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरशब्दगम्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो
विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधकातिरिक्तकृतमेव सामर्थ्याद्बोध्यम् ॥

स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतस्तद्गम्यो विशेषः स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः ॥

‘इत्वमप्यत्रेति । (कै)

सति इत्वे स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ भाष्ये “लिङ्गम्” लिङ्गबो-
धकः शब्दः ॥

शब्दो या स्त्रीति । (भा)

सामर्थ्यात् तल्लक्षण इत्यस्य तन्निमित्तक इत्यर्थः ॥ “अर्थ स्त्री”
पक्षेऽपि १ एवमेव तदर्थं मन्यते तदाह

न च तदिति ॥ (कै)

नाच यणादेशस्येति । (कै)

अर्थशब्दान्यतरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नान्यकृत इत्यर्थ इति
भावः ॥

१ “इत्वमप्यस्य” इत्युपलब्धविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ एव तदर्थं मन्यते । इ ॥

(भाट्टपुत्रौ खट्वदुहितभ्याम् । १ । २ । ६८ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः ॥

नाचेति । (कै)

यौगपद्यग्रहणे तु उभयनिमित्तकस्य क्वाप्यभावेन सूत्रासङ्गतिरेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

शब्दार्थो या स्त्रीति । (भा)

सा आश्रयते इति शेषः ॥ नन्वेवमपि पटू इति न सिध्यति तत्राह

‘सद्भावेन चेति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

तद्भावभावित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

अत्रार्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

स्त्रीरूपार्थस्य विभक्तिपरत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

प्रधान स्त्रीपुंसकृत इति । (कै)

तत्कृत एवेत्यर्थः ॥

१ “कथं तर्हि शब्दार्थो या स्त्री तद्भावे न च तस्माच्छाणो विशेष इति काशीस्थभाष्यपुस्तके । दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके इङ्गलपुस्तके च “सद्भावेन च” इत्यस्ति ॥

(अ. १ । पा. २ । व्या. ३)

(नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतर- स्याम् । १ । २ । ६६ ॥

नपुंसकपर्यायेणेति

इदं चिन्त्यम् । “शुक्लानि” इत्यादौ नपुंसके प्रातिपदिकवै-
ख्यात् तस्मात् अप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् (भा)

इत्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकावस्थानरूपस्य प्रधाने नपुंसके संप्रत्यया-
त्तस्यैव शेष इति नार्थः । योगप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह

शब्दनेति ॥ (कै)

नपुंसकस्यैवेति । (कै)

प्रधानन्यायेनेत्यादिः । प्रधानन्यायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव
स्त्रीपुंमार्थस्यापि प्रतीतिरिति भावः ॥

सा चेति । (कै)

१ शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृद्धतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानी
शुक्लानि ॥

२ प्रधाने च कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः । वा । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो
भविष्यति । किं च प्रधानम् । नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं
प्रधानमिति । एवं हि दृश्यते लोके । अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च
नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते ॥

(नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६६ ।)

वृद्धिद्वासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः ॥ नन्वनिश्चिति कथं
प्रश्नोऽत आह

सामान्यरूपेणेति ॥ (कै)

भाष्ये

अनिश्चितेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । (भा)

गुणसन्देहमूलकेऽनिश्चितार्थविषये प्रश्नवाक्ये इत्यर्थः ॥

शब्दैकगोचरत्वमिति । (कै)

तत्तच्छब्दमात्रबोधोपचयादिरूपत्वमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य
प्रजननासमर्थस्यापि पुंस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः ॥

स्त्री वा पुमान् वा (भा)

इत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं वा इत्यर्थः ॥ एतद्भाष्यस्य प्रायेणेत्यादि-
रित्यन्ये ॥ नन्वनेककोटिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदृक् सन्देहाकारो-
ऽनुचितोऽत आह

यत्र दूरादिति ॥ (भा)

इत्यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

इव शब्दो भिन्नक्रम इति भावः ॥

दृष्टान्तत्वेनेति । (कै)

स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वे-
नोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात् तद्वि-
वक्षायां नपुंसकप्रयोगः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१२

(अ. १ । पा. २ । आ. ३)

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अश्वुरः अश्व्रा । १ । २ । ७१ ।)

आधिकादिति । (कै)

यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंस्त्वकृत एवेत्यर्थ इति

भावः ॥ भाष्ये

१आकृतिवाचित्वादिति । (भा)

यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं यदाश्रयगत
संख्यारोपस्तदापि द्विवचनादौति बोध्यम् । एतेन १स्वरूपसूत्रविषये-
ऽप्येकवचनान्तत्वमनुमतं भगवतेति बोध्यम् ॥

३पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

श्वशुरः श्वश्व्रा । १ । २ । ७१ ॥

भ्रात्रादीनां वैरूप्याद् भिन्नार्थत्वाच्चैकशेषाप्राप्तेः “पुमान्-

१ आकृतिवाचित्वादेकवचनम् । वा । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भवि-
ष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचनवचने भविष्यतः ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

३ । किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रिया (१ । २ । ६७) इत्येव
सिद्धम् । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रातृ-
पुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति । भ्रातृपुत्रपितृ-

३१२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अ. १ । पा. २ । व्या. ३)

(श्वशुरः श्वश्रू । १ । २ । ७१ ।)

स्त्रिया” इत्यत्रापि ^१सरूपाणाम् इत्यनुवृत्तेः प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह
वृत्तौति ॥ (कै)

भाष्ये

न ^१पुमान् स्त्रियेति । (भा)

सिद्धमिति । (भा)

“^१सरूपाणाम्” इत्यपेक्षया परत्वादयमेव न्याय्य इति भावः ॥

स्वस्त्रादिष्वपीति । (कै)

एकापत्यत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात् इति भावः । एवं
भ्राता च भ्रात्री च इति विग्रहे “पुमान् स्त्रिया” इत्येव सिद्ध-
मिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये उत्तरयति

भ्रातृपुत्रे (भा)

त्यादि ॥ तद्वाच्ये

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

३ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

श्वशुराणां कारणादुद्घे शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्
सिद्धम् । वा । यदि तावद् विभर्तीति भ्राता । तथा यदि पुनाति
प्रीणातीति वा पुत्रः दुहितरि अप्येतद्भवति । तथा यदि पाति
पालयतीति वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यदि आश्राप्तव्यः
श्वशुरः श्वश्रूमाप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न हि स्वस्त्रि
भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् । वा । दर्शनं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३१३

(अ. १ । पा. २ । व्या. ३)

(पिता माता । १ । २ । ७० ।)

(अमुरः अम्रा । १ । २ । ७१ ।)

‘भिन्नं प्रवृत्ति निमित्तमिति । (कै)

एतदेव भाष्ये “कारण” शब्देनोक्तम् । पुंस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्वं
भ्रातृशब्दस्य स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सादृष्याभावात्
“पुमान् स्त्रिया” (१ । २ । ६७) । इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः ॥
प्रत्याख्यानवाद्याह

इति चेत्तुल्येति ॥ (भा)

आरम्भवाद्याह

दर्शनं वै हेतुरिति ॥ (भा)

प्रत्याख्यानवाद्याह

दर्शनं हेतुरिति
चेत्तुल्यमिति । (भा)

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तम्” इति पाठोऽस्ति ।

हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्थेऽपि भ्रातृशब्दो दृश्यतां तुल्यं
हि कारणम् । न वा एष लोके सम्प्रत्ययः । न हि लोके
भ्रातानीयतामित्युक्ते स्वसानीयते । तद्विषयं च । वा । तद्विषयं
चैतद्दृश्यं भवति स्वसर्हि भ्रातृत्वम् । किं विषयम् । एकशेष-
विषयम् ॥ युक्तं पुनर्यन्निश्चितविषया नाम शब्दाः स्युः । वाक्यं युक्तम् ।
अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् । वा । अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा

(पिता मात्रा । १ । २ । ७० ।)

(अ. १ । पा. २ । आ. ३)

(अश्वरः अश्वरः । १ । २ । ७१ ।)

दर्शनं हेतोस्तुल्यत्वात्तत्रापि दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥ १ “शास्त्रार-
भेण” इति पाठः ॥

नियम्यते (कै)

उत्पाद्यते ॥ एवं च १ भ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीनां २ स्वसृ-
दुहितमातृश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव स्वस्रादीनां बोध
इति ३ स्वरूपसूत्रादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्त्वम् ॥ एवं
प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक् ॥

१ एवमनारब्धेऽप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थस्य सम्बन्धस्य सहविवक्षाया-
मेव भ्रातृशब्दः स्वशुरभिधायको भविष्यति । न ह्यविद्यमानसम्ब-
न्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र शब्दयोः
स्वसृदुहित्यां द्वन्द्वाभावः । मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति द्वन्द्व
इत्यत एव ॥

२ भ्रातृपुत्रत्व — — — इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ।

३ “स्वसृदुहितश्वश्रूद्वारोपेणैकशेषविषये” इति पाठोऽस्ति इ-पुस्तके ॥

४ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

दृश्यन्ते । तद्यथा । समानि रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः
शोण इति । समानि च काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवत्यश्वो ह्येव
इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२ ॥

व्याश्रय इति । (कै)

त्यदादितद्विन्नपक्षयोरेकशेषेण त्यदादिपक्षाश्रयणादचापि
व्याश्रयसङ्गावो बोध्यः । त्यदादीनामित्यर्थः ॥

पुंनपुंसकत इति । (भा)

पुंनपुंसकयोरित्यर्थः । सहविवक्षितपुंनपुंसकवशेनेति भावः ॥

पुंस्त्वमिति । (कै)

वचनं त्वभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्दः ।
“शब्दपरेति” वार्त्तिके इति शेषः । ध्वनितं चेदं “^१नपुंसकमनपुंस-
केन” इति सूत्रं तत्प्रत्याख्यानव्याख्याभ्याम् इदं वचनं त्यदादिभिः
षजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सह
विवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम् अक्षरस्वरस्थेन तथैव लाभात् । न
वैवं “गाव इमाश्चरन्ती”ति ^२उत्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे ‘इमा’
इत्यनुपपन्नं स्यात् । निषेधवार्त्तिके इदं पदेनैकशेषस्यापि ग्रहणात् ॥

तस्मिन्स्य सिद्धत्वात् । (कै)

प्रधानतन्त्रत्वाहुणानाम् ॥ ननु नेह गवादिवत् समान्यमर्थं
इत्यत आह

वस्तुमात्रमिति । (कै)

अविवक्षितस्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यवान्तर^१विशेषं परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं
वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं चैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः ॥

सिद्धेति । (भा)

एकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः ॥ सिद्धमपि लोकेत एव सिद्धं तत्र
तात्पर्यतो निर्णय इति भावः ॥

^२सति सूत्रे इति । (कै)

“त्यदादीनि” इत्यनेनानुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति
तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । ^३एत-
न्मूलकमेव पद्यते “त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते”
इति “परस्य च” इति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थः ॥ आरम्भवादिनापि
परस्योभयवाचित्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥

तदेवदत्ताविति । (कै)

अवान्तरधर्मविशेषविवक्षायां तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ ‘वि’ इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ उपलब्ध कैयटपुस्तके “सूत्रे सति” इत्यस्ति ।

३ परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात् । उभयवाचि
परम् ॥

‘उत्कालिताः (भा)

निष्काशिताः । पुरुषायेष्टीत्यर्थः । विनाशितपुंस्का इत्यर्थं कश्चित् ॥

तत्र उत्तरसूत्रस्य “पुंस उत्कालयितुम्” इति भाष्यासङ्गतेः ॥

किमर्थं पुंसां निःकाशनमत आह

वाहाय च इति । (भा)

प्रायेण वलीवर्ह एव वाह्यन्ते विक्रीयन्ते च ॥

स्त्रिय एवेति । (भा)

ततश्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति । नानार्थो गोशब्दः तच्चाद्यः प्रसिद्धः । अन्यस्तु कश्चिदेव । एवं च गोशब्दस्त्रीगवीणामेव वाचकः प्रायेण । कचिदेव तात्पर्यग्राहकवशेन पुंगवानां वाचको यथा “एतान्

१ उपलब्ध भाष्यपुस्तके “उत्कालितपुंस्का” इति पाठोऽस्ति ॥

२ कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः कुत एव वाहाय च विक्रयाय च (१ । २ । ७३) ॥

३ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६ । १ । १०२) इति सूत्रस्य “नकाराभावस्य तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्” (वा) इति वार्तिकस्याख्यानावसरे भगवता जगद्गुण्या श्रीमत्पतञ्जलिनोक्तम् । “न त्वस्य चाभावः (६ । १ । १०३) । वृक्षान् ज्ञक्षान् । किं कारणम् । तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् । तस्मादित्यनेनानन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते । इह माभूत् । एतान् गाः पश्य” अत्र बहुविधपाठो दृश्यते । एकस्मिन् भाष्यपुस्तके “एतान् गाः पश्य” इति । अपरैकस्मिन् “एतान्

(त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।) (अ. १ । पा. २ । आ. ३)

गाश्चतुरो वलीवर्दान् पश्येति” “प्रथमयोः” (६ । १ । १०२)

इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे “गौर्वाहीक” इत्यादौ चेति भावः ।

एवं वलीवर्दसमभिव्याहारात् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा

चिन्त्या । वाहाद्यर्थं निष्काशितपुरुषा एव गावः गोपदवाच्या ॥

ननु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । भाष्यस्य “एतान् गा” इत्युदाहरणे

“वलीवर्दान्” इति तु अवस्थाविशेषप्राप्तत्वबोधनाय इत्याहुः ॥

ततश्चाचेति । (कै)

अत्रोदाहरणे पुंतात्पर्यग्राहकरहिते इत्यर्थः ॥ भाष्यात् लोकाच्च
गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीष्वेवेति द्रष्टव्यम् ॥

समुच्चय इति । (कै)

सहविवचेत्यर्थः ॥

गतत्वादिति । (कै)

वस्तुमात्रविवचयेत्यर्थः ॥

सामान्योपक्रमे इति । (कै)

न प्रथमत एव विशेषावगमः । तथा सति सामान्यविशेष-
वाचिनोरुभयोः प्रयोगवैयर्थ्यं तस्मात् सामान्योपक्रमे विशेषाभिधान-

गाश्चतुरो वलीवर्दान् पश्येति” इति । अन्यस्मिन् “एतान् गाश्च-
तुरो वलीवर्दान् पश्येति” इति । परम् “एतान् गाश्चतुरो वलीवर्दान्
पश्येति” इत्यनेन नागेशभट्टीयमहाभाष्यपुस्तके एवमासीद्
इत्यनुमीयते ॥

(अ. १; पा. २। आ. ३)

(तदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १। २। ७२ ।)

मित्यर्थः ॥ ननु १वाक्यं विशेषणविशेष्यविषयं १द्वन्द्वसूत्रभयपदार्थ-
प्रधानविषय इति कथमेतदत आह

१ आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यम् । वा । आख्यातं साध्यं
सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साध्यम् ।
उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम् । ओदनं पचति ॥ सकारक-
विशेषणम् । ओदनं मृदुविशदं पचति ॥ सक्रियाविशेषणं चेति
वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचति ॥ अपर आह । आख्यातं
सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रियाविशेषणानि ॥ एकतिङ् ।
वा । एकतिङ्वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि । २। १। १ ॥
“संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली” अग्निपुराणम् ।

अ - ३३६ । प्लो - ६ ॥

२ इदं तर्हि प्रयोजनं द्वन्द्वो माभूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम् ।

वा । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि
सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोवली-
वर्दम् टणोलपम् इति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्रा-
भीरमिति । *आभीरा जात्यन्तराणि । गोवलीवर्दमिति । गाव
उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ।

टणोलपमिति । **अपाम् उलपम् इति नामधेयम् ॥**

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो
न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न
भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ॥ न तर्हि-
दानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति । भवति यदा
नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैवं खल्वपि हेतुना एत-
द्वाक्यं भवति तं ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि
प्राप्नोति । तस्मात् सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न
भवतीति वक्तव्यम् ॥

* ब्राह्मणादुपकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योऽपि प्रजायेते विट्-
शूद्राऽनयोर्द्वन्द्वाद् ॥

यथेति । (कै)

१“प्राच्यभरतेषु” इति तु सौचो निर्देशः । १“प्रमाणप्रमेये”त्यादि
तु एतद्भाष्यरीत्या असाध्वेव इत्याहुः ॥

१ अङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ।

२ “अनित्योऽयं निषेधः (“सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्” इति निषेधः) प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६) इति सूत्रनिर्देशा-
स्तिङ्गात् । तेन “प्रमाणप्रमेय” इत्यादिषु द्वन्द्वः सिद्धः । एतेन “अविद्या
तच्चित्तो योगः षडस्माकमनादयः” “मत्स्यादौ तद्विशेषयोः” इत्यादि
प्रयोगा व्याख्याताः” इति दीक्षितादयः ॥ “प्राच्यभरतेषु (२ । ४ । ६६)
इति निर्देशात् सामान्यशब्दस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वे सहविवक्षासम्भ-
वेन द्वन्द्वो भवत्येव । तेन गोवल्लीवर्दमित्यादि सिद्धिः” इति नागेशेनोक्तं
शेखरे अत्र तु सौत्रत्वादित्युक्तं तेनैव ॥ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्त-
सिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्याभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां
तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । न्याय—अ १ । आ १ । सू १ ॥ “चार्थे द्वन्द्व-
समासः इति तद्भाष्ये ॥ “सर्वपदार्थप्रधानः समासो द्वन्द्व इति किमुक्तं
भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा हि समासान्तर-
परिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता स्यात् । यथा वचनं
विग्रहः । यदेव निर्देशे वचनभेदोपादानेप्रयोजनं तदिहापि । द्रष्टव्यम्”
इति न्यायवार्तिके ॥ अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतु
हेतुमद्भावः । प्रमाणादितत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः । प्रमाणादिशास्त्रयोः
प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः । शास्त्रनिःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः ।
सम्बन्धः । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं शास्त्रम् । तथा च
शास्त्रनिःश्रेयसयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारकहेतुहेतुमद्भाव एव सम्बन्ध इति
सम्प्रदायविदः ॥ अत्र च सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समासः । यद्यपि भेदे
द्वन्द्वविधानादत्र च बहुनां पदार्थानाम् अभेदान्न द्वन्द्वसम्भवस्तथापि पदार्थ-
तावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्व इति न दोषः ॥

१ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

१। २। ७३॥

स्त्री शब्देनेति । (कै)

अन्यथा “१पुमान् स्त्रिया” इति पुंसः शेषः स्याद् इत्यर्थः ॥

उभयेति । (कै)

सङ्ख्येत्यादि ॥

१ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गाव इमाश्चरन्ति अजा इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । न्यङ्कव इमे शूकरा इम इति । कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः कुत एव वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पशुष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सङ्ख्येति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निर्ज्ञातेऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमतरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह माभूत् । उरुणा इमे वर्करा इम इति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ॥ अनेकशफेति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अन्धाश्चरन्ति । गर्दभाश्चरन्तीति ॥

२ अ १ । पा २ । सू ६७ ॥

(ग्राम्यपशुसंघेयवतख्येषु स्त्री । १। २। ७३।) (अ. १। पा. २। आ. ३)

‘वृषभस्यापीति । (कै)

सर्वेषामुत्काशनासम्भवादिति भावः ॥

‘मिश्रत्वादिति । (कै)

तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भावः ॥

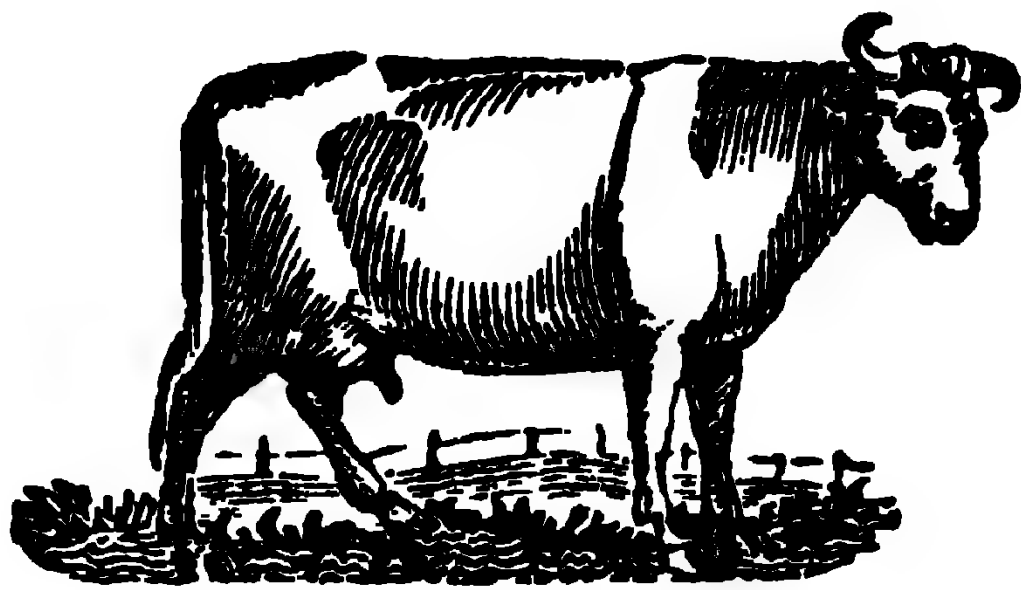
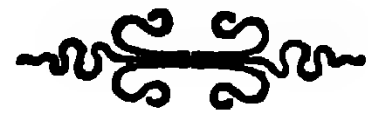
इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजि-

भट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम्

पादश्चायं समाप्तः ॥

...ॐ इति शिवम् ॐ...

१ यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति सम्भवः । तथापि मल्लग्रामवद् भूयस्त्वात् स्त्रीभिर्यपदेशो भवति ॥

२ अग्रान्यादिषु तु मिश्रत्वात् सङ्गस्येति “पुमान् स्त्रिया” इति पुंसः शेषः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां ज्ञायवीजानां महाभाष्यनिवन्धने ॥

भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

कस्मान्निमित्तादिति । (कै)

फलमपि निमित्तम् । अत एव “मङ्गलार्थ” इत्युत्तरं सङ्गच्छते ।
तन्त्रेण कारण प्रश्नश्च ॥ अत एव

कुतोऽयं वकारः । यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते भूादय इति
भवितव्यम् । अथासंहितया भूषादय इति भवितव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति ।
*भूवादौनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

कुतोऽयमिति । भा । सङ्क्षयाभावं मत्वा कस्मान्निमित्तादकार इति
पृच्छति । यदि तावदिति । भा । यथादेशेनेको निवर्तितत्वात् ॥ अथासं-

क्रियावाचिनो गणपठिता धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वास्तुडादयः । भवति
एधते । क्रियावाचिनः किम् । “याः पश्य” इत्यादौ धातुत्वं माभूत् । सति

* विस्तरं तु तच्चचिन्तामणौ प्रत्यक्षस्थे मङ्गलवादरचस्थे द्रष्टव्यम् ।

यदि तावदिति (भा)

भाष्योक्तो विकल्पः सङ्गच्छेते ॥ न च भूवादय इत्युक्तेऽपि वकारस्य
सत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

यणेति । (कै)

उकारोत्तरवकारविषयः प्रश्न इति भावः ॥ अस्मात् भाष्यात्
समासेऽपि संहिता विकल्प इति भ्रमं वारयति

अभ्युपगम्येति ॥ (कै)

नत्वेकस्मिनिति । (कै)

यद्यप्यत्र संहिता निमित्तेनैकपदत्वं प्रयोजकं

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं
प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रयन्ते
वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा
स्युरिति ॥ अथादिग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत् पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रह-

हितयेति । भा । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । नत्वेकस्मिन् पदेऽसंहितास्ति ।
संहितैकपदेति वचनात् । तस्मात् सर्वथा निर्देशोऽयं न सम्भवतीत्येवं
परमेतत् ॥ भूवादीनामिति । भा । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो
विवक्षितः । तत्र वाचकसम्बन्धो भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार

हि तस्मिन् “आतो धातोः” (६ । ४ । १४०) इत्यालोपः स्यात् । न च या
प्रापण इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो
हि अर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भेद इत्याद्यपाठीत् इति

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखण्डपदस्यैव ग्रहणात् ॥
अत एव १ “अग्रे अग्रे” इत्यादौ आष्टमिकद्वित्वे सा न नित्या
किन्तु समासत्वं प्रयोजकं तथापि अनेनैकशेषोक्तश्लोकग्रहणान्न
दोषः ॥ नचैवं भाष्यप्रामाण्योच्छेदेति आह

तस्मादिति । (कै)

तथाच तात्पर्यविषयावाधानप्रामाण्यमिति भावः ॥ ननु

भूवादीनाम् (भा)

इत्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनानुपपत्तिः । अर्थपरत्वे प्रकृतासङ्गतिरतः
पर्यवसितमर्थमाह

१ प्रकारे गुणवचनस्य (८ । १ । १२) इति सूत्रस्य “आनुपूर्व्ये”
इति वार्तिकव्याख्यानावसरे दृष्टान्ततयोक्तं भगवता तद्यथा —
“आनुपूर्व्ये । वा । आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूले मूले
स्थूलाः । अग्रेअग्रे सूक्ष्माः” ॥

णेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठमादिग्रहणं न करोति । कान्यत्र । “मृड मृद
गुध कुषक्लिशवदवसः क्ता” (१ । २ । ७) इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ
आदिग्रहणेन । न ह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं
तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो

इति व्यपदिश्यते ॥ मङ्गलार्थ इति । भा ॥ ननु निमित्ते पृष्ठे प्रयोजनकथनम-
प्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत
एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैयाकरण-

भाष्यवार्तिकायोः स्पष्टम् । किञ्च । अभियुक्तैरपि कृतोऽर्थनिर्देशो नार्था-
न्तरनिवृत्तिपरः सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसङ्गात् । उक्तं च ।

सूचोच्चारित इति ॥ (कै)

तस्मात्प्रकारमाह

तचेति । (कै)

वाचकभूवादिशब्दसम्बन्धी वकारस्तदाप्यनिष्ठत्वेनोपचर्यत इति भावः ॥

प्रयोजनेति । (कै)

अनिमित्तकस्यासम्प्रायतया प्रयोजनकथनानुपपत्तिरिति भावः ॥
उभयस्मिन् पृष्ठे प्रयोजनमात्रकथनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् ॥

न चायमिति । (कै)

सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादिति भावः ॥

वाङ्मयस्य सूत्रादिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदु-
पपन्नं भवति ॥ पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः । वा । पाठेन
धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुर्या इत्यावन्तः ।
वा इति धातुर्वा इति निपातः । नु इति धातुर्नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च ।

निकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति ।
अपूर्वस्य हि ज्ञातो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो
मङ्गलार्थः संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे
महात्माहतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः

प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातवः । इति ॥

अत एव कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव इत्येवकारः । पठ्यते । स्निग्ध
आलिङ्गने इत्यादि सूत्राण्यपीह ज्ञापकानि । तस्माद् “याः पश्य” इत्यादि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३२७

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

वैयाकरणेति । (कै)

अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको न सर्वलोकप्रसिद्धिः ।
अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्फादीनां व्याकरणप्रसिद्धटिघुभादी-
नामयसाधुत्वापत्तिरिति भावः ॥ ननु मङ्गलं नाम धर्मः । तत्र न
वकारोच्चारणं तज्जनकं मानाभावात् भ्वादिशब्देनाऽपि तत्सम्भ-
वाच्चात आह

अपूर्वस्य हीति । (कै)

मङ्गलजनक इति नार्थः । किन्तु सूचक इति न दोषः ।
निबन्धनं तु शिष्याणामप्यानुषङ्गिकमङ्गलसूचनार्थमिति भावः ॥
नन्वस्य मङ्गलसूचकापूर्ववस्तुत्वं न लोकप्रसिद्धमत आह

दिविति धातुर्दिविति प्रातिपदिकम् ॥ किञ्च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा
स्यात् । धातोः (३ । १ । ६१) इति तद्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत (३ ।
१ । ६६) । नैष दोषः । साधने तद्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः ।
क्रियाभावात् साधनाभावः । साधनाभावात् सत्यामपि धातुसंज्ञायां तद्य-
दादयो न भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि याः पश्य आतो धातोः (६ । ४ । १४०)

सम्पद्यते ॥ नार्थ इति । भा । भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति
वक्तव्यम् । यथा “ते तद्राजाः” (४ । १ । १७४) इति ॥ नतरामिति ।
भा । सति पाठे गतार्थत्वान्न कर्त्तव्यमसति त्वसम्बन्धादित्यर्थः । अत
एव प्रतिषेधप्रकर्षः । सम्बन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये
निर्दिष्टः ॥ एवं तर्हीति । भा । सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृड मृदादयः तान्
व्यावृत्तये क्रियावाचिन इति विशेषणं स्थितम् । गणपठिता इति किम् ।
हिरक् पृथक् ऋते इत्याद्यवयवाणां शिष्ये इति भावार्थतिष्ठन्तस्य च मा
भूत् । न चैवं सौत्रेष्वाप्तिः । स्तम्भादीनामुदित्करणेन धात्वधिकारीय-

अथवेति ॥ (कै)

रेफान्तस्यैव महाव्याहृतित्वादाह

स्मरणमिति । (कै)

एवं च वकारलक्षणप्रश्ने इदमेव निपातनविधया लक्षणं गुरु-
च्चारणन्तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् ॥
तदेतत्सर्वं भाष्ये

वकारमागमम् (भा)

इत्यनेन सूचितं वकारस्यामृतबीजत्वाद्दधादिवन्मङ्गलसूचकत्व-
मित्यन्ये ॥ ननु गणपाठेऽपि आदिग्रहणं विना कथं सर्वसङ्ग्रहोऽत
आह

भूवादीति । (भा)

इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः (६ । ४ । १४०) ॥
अस्य तर्हि वा शब्दस्य निपातस्याधातुरिति (१ । २ । ४५) प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष
दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं (१ । २ । ४५) तत्रा-

समाप्य ते धातव इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ अस्ति च पाठ इति । भा ।
अनेनासम्बन्धत्वं परिहृतम् ॥ “वाह्यश्च” इत्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ॥
पाठेनेति । भा । धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो
नोपलक्ष्यार्थः अपि तु इयत्ता प्रतिपादनार्थः तत्र यदि क्रियावाची
कार्यविधानेन च धातुत्वानुमानात् । न चैवमपि लौकिकानां चुलुम्पादी-
नामसङ्ग्रहापत्तिः । भाद्यन्ते यजादि समास्यर्थं वृत्कारणेऽपि भादीनाम-
समाप्तेः । धातुवृत्तिषु तथैव व्याख्यातत्वात् । “कास्यनेकाज्यग्रहणं चुलुम्पा-

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

एवं च भूपदस्थाने ते पदस्थावश्यकतया आदिपदमात्रविषयः
प्रश्नो भाष्ये कृत इति भावः ॥

इन्धिभवतिभ्यां च (पा)

इति भवतिमादिं मन्यते ॥

असन्तमेवेति

अनेन सति पाठे संनिधानाविशेषाद्भातुनामिव प्रत्ययानामपि
तत्पदं परामर्शकं स्यादितिज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये
आदिग्रहणं कदाचित् क्रियेतेतिनात्यन्तमकरणमितिसूचितम् ॥
ननु “एवं तर्हि सिद्धे” इति भाष्यमनुपपन्नं सूत्रपठितकतिपयानां
धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तत्सिद्धाभावादत आह

नर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपातः प्रातिपदिकमित्येव ॥ इह तर्हि असू
इति “अधि शुधातुभ्रवां व्योरियडुवडौ (६ । ४ । ७७) इत्युवडादेशः प्रस-
ज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवतीति
यदयं तत्र शु ग्रहणं करोति ॥ अस्य तर्हि दिव् शब्दस्याधातुरिति प्राति-

धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा
स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा तत्रापठितानां
न स्यात् । तस्मात् “भूवादय” इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये
पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्भातुत्वेनाश्रयणीयाः ॥ समानशब्दाना-

द्यर्थम्” इति कात्यायनवचनेनाप्येतल्लभ्यते । एवं भाष्यन्ते वृत्कारणस्य पुषा-
दिसमात्यर्थतया दिवादीनामपरिसमाप्तेर्मृग्यतीत्यादि सिद्धिः । वस्तुतस्तु
चुरादीनामन्ते “वडलमेतन्निदर्शनम्” इति गणसूत्रेण सकलेष्टसिद्धिः ।
तद्धि धातुवृत्तिषु द्वेधा व्याख्यातम् । आदिगणपठितेभ्योऽपि णिच् प्रयोगा-

सूत्रेष्टिति । (कै)

पूर्वपक्षी वह्निर्गणपाठं न जानात्येवेति “इन्धि भवतिभ्यां च” (१ । १ । ६) इति सूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यते इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती “यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि ते धातव इत्येव वदेत्” इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्या-
प्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-
द्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु वाह्यः पाठ इत्येतावतैव सत्ताया अपि
सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा चादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा
दर्शयति

पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न
स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव् शब्दात् स्वादय
इति यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम्
अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिकं

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः
तव्यदादीनामिति । भा । यथैव दिवं पश्येति वाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि
द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ साधन इति । भा
अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः वाह्यक्रियापेक्षं

नुसाराज्जप इति । दशगणीपाठो दिडमात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट
प्रयुक्ता धातवः संग्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादिर्येषां इति विग्र
यसि सति भादय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानामुक्तमेवेति

ये धातुपाठ इति । (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेष-
मूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ॥ ननु च्छतिप्रभृतीनां सौत्राणां
धातुत्वाय भादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावतिप्रसङ्गोऽत
आह

तेषां चेति । (कै)

अत एव भादिसमाप्तौ वृत्करणम् ॥ “बहुलमेतन्निर्दर्शनम्”
(चुरादिगणसूचम्) इत्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्
न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेदं “पाठेन धातुसंज्ञा” इत्येतद्
भाष्येण ॥ ननु “याः पश्यति” इत्यादि व्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्व-
स्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अक्षदूरिति । न वा अत्रेष्ट्यते । अनिष्टं च प्राप्नोति ।
इष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य
न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणञ्च । वा । परिमाणग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् ।

साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि शकष्टव (३ । ३ । ६५) इति स्वार्थि-
कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति ॥ याः पश्येति । भा । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायाम्
“आतो धातोरिति” लोपप्रसङ्गः चक्षू इति । भा । ननु शुर्धातुषु पठितः ।

उच्यते । भवनं भूः क्रिया सामान्यम् । वदन्तीति वादयः । वदेरौणादिक
इष् इति भाष्यम् । यद्यपि “वसि वपि यजि राजि ब्रजि सहि हनि
वासि वादि वारिभ्य इष्” (उणा—सू—५६३ । चतुर्थ—पा) (“सहि”
इत्यत्र—“सदि” इत्यपि पाठः) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेर्यन्तात् इष् विहित-

सूत्रेष्टिति । (कै)

पूर्वपक्षी वहिर्गणपाठं न जानात्येवेति “इन्धि भवतिभ्यां च” (१ । २ । ६) इति सूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यते इति तं प्रत्याह सिद्धान्तौ “यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि ते धातव इत्येव वदेत्” इत्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्या-
प्यादिशब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसि-
द्धतरत्वादिति भावः ॥ ननु वाह्यः पाठ इत्येतावतैव सत्ताया अपि
सिद्धेरस्ति पाठ इति व्यर्थमत आह

अनेनेति ॥ (कै)

यथा चादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञा इत्येतदुपपत्तिस्तथा
दर्शयति

पदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिर्न
स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव् शब्दात् स्वादय
इति यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति (७ । १ । ८४) । नैतदस्ति ज्ञापकम् ।
अस्ति ह्यन्यदेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । किम् । दिव् शब्दो यत्प्रातिपदिकं

मिति । भा । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः ।
तव्यदादीनामिति । भा । यथैव दिवं पश्येति वाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि
द्वितीया भवति एवं तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः ॥ साधन इति । भा ।
अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशाः वाह्यक्रियापेक्षे

नुसाराज्जप इति । दशगणीपाठो दिङमात्रप्रदर्शनार्थस्तेनान्येऽपि शिष्ट-
प्रयुक्ता धातवः संग्राह्या इति च । स्यादेतत् । भूरादिर्येषां इति विग्रहे
यणि सति भ्वादय इति स्यात् । क्रियावाचित्वं च सूत्रानारूढमेवेति ।

ये धातुपाठ इति । (कै)

यद्यपि ते इति पाठेऽपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेष-
मूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ॥ ननु ष्वतिप्रभृतीनां सौत्राणां
धातुत्वाय भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावतिप्रसङ्गोऽत
आह

तेषां चेति । (कै)

अत एव भ्वादिसमाप्तौ वृत्करणम् ॥ “बहुलमेतन्निदर्शनम्”
(चुरादिगणसूत्रम्) इत्यपि यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्
न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेदं “पाठेन धातुसंज्ञा” इत्येतद्
भाष्येण ॥ ननु “याः पश्यति” इत्यादि व्यावृत्त्यर्थं क्रियावचनत्व-
स्यावश्यवाच्यतया पाठफलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति

तदर्थमेतत् स्यात् । अक्षयूरिति । न वा अत्रेयते । अनिष्टं च प्राप्नोति ।
इष्टं च न सिध्यति । एवं तर्ह्यननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य इत्येवमेतस्य
न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव् शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य
ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ परिमाणग्रहणञ्च । वा । परिमाणग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् ।

साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि शकृष्टम् (३ । ३ । ६५) इति स्वार्थि-
कस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानाम् भविष्यति ॥ याः पश्येति । भा । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायाम्
“आतो धातोरिति” लोपप्रसङ्गः ऋतू इति । भा । ननु शुर्धातुषु पठितः ।

उच्यते । भवनं भूः क्रिया सामान्यम् । वदन्तीति वादयः । वदेरौणादिक
इष् इति भाष्यम् । यद्यपि “वसि वपि यजि राजि व्रजि सहि हनि
वासि वादि वारिभ्य इष्” (उणा—सू—५६३ । चतुर्थ—पा) (“सहि”
इत्यत्र—“सदि” इत्यपि पाठः) इत्यौणादिकसूत्रेण वदेर्यन्तात् इष् विहित-

तत्रेति ॥ (कै)

आज्ञापयतीत्यर्थे

आणवयतीति । (कै)

प्राकृतं अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां
क्रियावाचित्वं बोध्यम् ॥ अथ पाठविशेषफलं दर्शयति

अथ सूत्रेति ॥ (कै)

ननु पाठस्योपलक्षणत्वे षट्यादीनां कथं धातुत्वमत आह

सूत्रेति ॥ (कै)

ऋतेरियङ् (पा)

इति सूत्रमनेकाज्ग्रहणं “चुलुप्पाद्यर्थम्” इति वार्त्तिकं गणः “क-
ण्डादिः” धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तत्प्रामाण्यम् ।
तेन च पूर्वं धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रंशोऽनुमीयते इति

इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो ह्येतद्भूषब्दो धातुसंज्ञो
भविष्यति न पुनर्बन्धशब्द इति ॥ यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतत्संक्षेपं
क्रियेत । का पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ।

न चास्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य
सारूप्यमस्येव । यद्यपि चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा
कैश्चिन्नाश्रीयते । अथवोपलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् ।
अक्षयूरिति । भा । अत्र कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेष्टत

स्तथापि वज्रलयहणात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः । वस्तु-
तस्तु वदन्तीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरम् । एयन्तादेवत्विञ् । न चेह
एयर्थानन्वयः । पचति पाचयत्योस्तुल्यार्थत्वात् । भुवो वादय इति विग्रहः ।

भावः ॥ न चैवमप्यवश्यं पठनीये गणे सूचान्तरे च गणं पठित्वा “ते धातव” इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । एवं विधसूचकरणे “अल्पा-
क्षरमसन्धिगधम्” इति सूचलक्षणोच्चेदापत्तिः । अन्यथा सर्वाद्या-
दीनपि सूचान्तः पठित्वा सर्वनामानौत्याद्युक्तैव सिद्धे वङ्गव्याकुल-
तापत्तिरित्याहुः ॥ ननु समानशब्दानामित्युक्तार्थतः साम्ये पर्या-
याणामित्यर्थेऽसंगतिः । पर्यायातिप्रसंगस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाभावा-
दत आह

समानश्रुतीनामिति ॥ (कै)

ननु प्रयोगस्थानां गणपठितेभ्यो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव
कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह

दृष्टेति ॥ (कै)

दृष्टानिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

व्यापारः ॥ सर्वथा भवाण् शब्देनैव शब्दानाचष्टे न किं चिदर्थजातं निदर्श-
यत्येवं जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा । अशक्या
क्रिया पिण्डोभूता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्लुठितः । सासावनुमानगम्या ।

इति । भा । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्माद् “दिव ओत्” (६। १। १३१) ।
इति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विघटयति । अनिष्टं चेति । भा ॥ एवं
तर्हीति । भा । धातुः सानुबन्धक इति भावः ॥ एवमपीति । भा । अधातुरिति
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात् सौरसम्भव उभयसम्भवे चास्याः

तथा च क्रियावाचित्वं तावत्सूत्रारूढम् । निरनुबन्धानां शब्दविकरणानां
भूषभृतीनां पाठसामर्थ्यात्पठितानामेव संज्ञेत्यनुमीयते । “सनाद्यन्ता धातवः”
(३। १। ३२) इति सूत्रारम्भाच्च । अथवा भूरादिर्येषाम् इति विग्रहः ।

अक्रियेति ॥ (कै)

नम्वेषामक्रियावाचित्वात् कारके विधीयमानतव्यादीनां कथं
प्राप्तिरत आह

यथैवेति ॥ (कै)

अन्तरङ्गेति । (कै)

प्रतिपदिकाद्वितीयेत्यादौ प्रातिपतिकार्यनिरूपितकर्मासम्भवात्
तथा यङ्गणेऽपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थापेक्षकार-
कसम्भवाच्च वाङ्मयङ्गणमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुपप-
त्तिर्बोधा । साध्यावस्थस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थत्वात् ॥ भाष्ये

साधन इति (भा)

भावोपलक्षणं बोध्यम् ॥

कोऽसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-
तद्भवति कदाचिन्न भवति । यस्मिन् साधने सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति
सा नूनं क्रिया । अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं
क्रिया । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इति । यदेषां करोतिना

परिभाषायाः उपस्थानं नान्यथा । इयानवधिरिति । भा । अवधिमानव-
धिगोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः ॥
भेदशब्द इति । भा । ततश्च भेदशब्दासुहादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः
परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभियुक्तैरुपलक्ष्यतयोपात्तत्वाद्ने-

निपातनाद्बुगागमः । महासंज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्य-
न्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । यद्वा । भूश्च वाश्च इति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोस्तु
व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । ततो भूवौ आदौ येषाम् इति बहुव्रीहिः ।
भूप्रभृतयो वा सदृशाः क्रियावाचिन इति यावत् अथवा वा इत्यथमादि-

भावे इति ।

घञपि न यदरूपादिषाहचर्यात् साध्यत्वेनापि भासमाने भावे
एतद्विधानादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि स्वार्थिकास्तुमुनादयः स्युरत आह
योऽपीति । (कै)

तादर्थ्यं तुमुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसक्तेराह

शक्तिः ॥ (कै)

वस्तुतो“ऽव्ययकृतौ भाव” इत्युक्तेः । सोऽपि भाव एवेति बोध्यम् ॥
ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतो न शङ्कितेत्यत आह

यच्छब्द इति ॥ (कै)

अनाप इत्येवमिति (भा)

सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किं करिष्यति पच्यति ।
किमकार्षीत् अपाक्षीदिति ॥ तत्र । क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ।
वा । क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ॥
किं पुनः कारणं प्राप्नोति । सङ्घातेनार्थगतेः । वा । सङ्घातेन ह्यर्थो गम्यते

कार्यत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् ॥ क्रियावचन इति । भा । एवं
सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः नापि परिमाणग्रहणम् । न
हि श्लेषशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति । भा । द्रव्यव्यतिरेकेण
तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । भा । ईहाघेष्टाशब्दयोरन्यत्र-
व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्यचित्

येषाम् इति वज्रग्रीहिः वा इत्यस्यादय इति तत्पुरुषः । तयोरेकश्लेषे स्वर-
भिन्नागामिति वज्रग्रीहिश्लेषः । भूवो वादय इति षष्ठीतत्पुरुषः । वाच्यवाचक-
भावश्च षष्ठ्यर्थः । “द्विवचनेऽचि” (१ । १ । ५६) इति वक्तव्यादित्यादिना वा

भाष्ये । अत एव क्तः अः इत्यादिचिद्विरिति भावः ॥ न च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टावन्तस्य न धातुसंज्ञेति वाच्यम् ।
“सकारजः षकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः” इत्यभियुक्तोक्तेर्भूवादिसूत्रे
तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः ॥ भाष्ये

तचानर्थकग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

एवं चानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थं तत् ॥

चादिषु अधातुरिति । (कै)

बाधकबाधनार्थमपीति भावः ॥

नन्विति । (कै)

पठित सारूप्यस्यैव संज्ञाप्रयोजकत्वादिति भावः ॥

सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ॥ अस्ति भवति विद्यतीनां
धातुत्वम् । वा । अस्ति भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि
भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं न तथास्त्यादीनां
निदर्श्यते । न हि भवति किं करोति अस्तीति ॥ प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्

केनचिच्छब्देनसोऽर्थः प्रसिद्धः इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । भा ।
यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत् पर्यायोपादान-
मात्रेण तस्याः सारूप्यं न निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । भा । अथ
स्वरूपमित्यर्थः ॥ अशक्येति । भा । आख्यातपदवाच्या पूर्वापरौभूतावयवा

उभयलाभः । सर्वथापि क्रियावाचिनोभादय एव धातव इति स्थितम् । का
पुनः क्रिया । उच्यते । करोत्यर्थभूता उत्पादनापरपर्याया उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापाररूपा भावनैव क्रिया । तथा हि । अभवतो गगणादेरक्रियमाणं तथा
भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्तुः करोति कर्मत्वम् । तथा च ।

‘नैष इति । (कै)

कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः प्रयोगे (नुशब्दाऽ) ऽधारोपेण संज्ञा-
प्रवृत्तिर्न तु णावस्थायां न शब्दसंज्ञार्थमेव णु पाठ इति प्रयोगस्ये
पठितबुद्धारोपेण संज्ञा प्रवृत्त्या तत्सरूपेति प्रसङ्गापादानं युक्तं
“णो नः” (६ । १ । ६५) इत्यादौ तु धात्वादेरित्यस्य भावि-
संज्ञा परत्वान्न दोषः इति भावः ॥ अयं क्तु प्रत्ययः “कैश्चिद्”
इति भूवादय इत्यत्र “नाश्रीयते” इत्यर्थः ॥

अथवेति । (कै)

अयमभ्युच्चयः प्रागुक्तरीत्या सामञ्जस्यात् । किं चैवं अग्रहणेऽस्य
ज्ञापकत्वपरभाष्यासंगतिः । चक्षू इत्यादावुवडापत्तिस्तूवर्णान्तत्व-
‘धात्वन्ताङ्गस्य इत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या ॥ भाष्ये

१ कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः प्रयोगे नु शब्दावस्थायामेव संज्ञाप्रवृत्तिर्न
तु णावस्थायां नु शब्दसंज्ञार्थमेव — — इति क पुस्तके ॥

२ स्तूवर्णान्तधात्वन्ताङ्गस्य । क ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धातुरेव
क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यस्वान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव ॥

साध्यमानावस्थाभूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपा सदस्तुविष-
येन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । भा । यथा परमाणवः पिण्डी-
भूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावाभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ॥

करोत्यर्थकर्तुर्भविष्यत्प्रयोजकतया भवतेत्यन्त्यर्थाप्रयोजकव्यापारे शिञ्जुत्यद्य-
मानः करोत्यर्थमवलम्बते । उक्तं च,—

अस्य तर्हि दिव् शब्दस्येति । (भा)

अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः ॥ ननु अत्रापि धातुत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वमत आह

अत्रेति । (कै)

लङ्गहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः ॥

नवै अत्रेति (भा)

भाष्यं पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन योजयति

शिष्टेति । (कै)

अत्र शिष्टाप्रयोगादेवौत्त्वाप्रवृत्तौ स्वर्गार्थकदिव्शब्दार्थमेवेदं स चेद्धातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति ज्ञापकत्वमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रयोगस्य लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयतया चारितार्थसम्भावना सत्वादिति भावः । यद्यपौष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं स्यात् । तथा च विपरीत एवेष्टानिष्टविभागः स्यात् इति भाष्यार्थः ॥

ज्ञापकवाद्याह

धातोश्चार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु । धातोश्चार्थाभेदात् प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव क्रियामाहेति । यक्ता पचनम् पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चा-

गर्भो निर्लुठित इति । भा । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथा क्रियेत्यर्थः । अथवा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः । प्रत्यक्षो नैवं क्रियेति

करोति क्रियमानेन न कश्चित्कर्मणा विना ।

भवत्यर्थस्य कर्त्ता च करोतेः कर्मणायते ॥ १ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३६

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

एवं तर्हीति ॥ (भा)

तत् खण्डनवाच्याह

एवमपीति ॥ (भा)

“नास्ति” इत्यस्य सुपर इत्यादि तदाह

अधातुरिति । (कै)

तदेवं समानशब्दातिप्रसङ्गः स्थितः । अत एव

परिमाणग्रहणं चेति (भा)

चकारस्तर्ह्यर्थे भगवता न व्याख्यातः ॥ अवधेः संज्ञायां ऊकारादेरेव

सा स्यात् न भू इत्यादेरत आह

अवधिमानिति । (कै)

इदं च इत्यपदेन भाष्ये ध्वनितमिति भावः ॥

अभियुक्तैरिति । (कै)

भीमसेनेनेत्यैतिह्यम् । तत्रैव हेतुमाह

अनेकार्थत्वेति । (कै)

न्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव ॥ कथं पुनर्ज्ञायतेऽयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थः
इति । सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यम् । वा । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसा-

वैधर्म्येण दृष्टान्तः ॥ सासाविति । भा । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन
प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाविति । भा । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः ।
अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथवा मन्यतेर्घञनुमान इति रूपम् ।

करोत्यर्थस्य यः कर्त्ता भवितुः स प्रयोजकः ।

भविता तमपेक्षया प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥

अर्थनिर्देशस्य व्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वाद्वावस्थापकत्वाभावेन
परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥

क्रियेतेति (भा)

शिङ्बोधितेऽस्य लक्षणस्य सम्भावनीयत्वे हेतुमाह

एवमिति ॥ (कै)

न हीति । (कै)

अवयवानां वाचकत्वेऽपि दशदाडिमादिवत् समुदायोऽनर्थक
इति भावः ॥ शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह

द्रव्येति ॥ (कै)

असम्भावयत इति । (कै)

अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिनां धातु-
त्वानिवृत्तेः समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः ॥

अन्यचेति । (कै)

वन्वयो व्यतिरेको वा । इह पचति इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पचशब्दश्च-
कारान्तोऽति शब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद्रूप्यते विस्मृतिः कर्तृत्वमेकत्वं
च । पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्

यस्मिन् सन्निहिते इति । भा । यस्मिन् वस्तुनि सन्निहिते सति पचतीत्येतत्
प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क्वचित्तु यस्मिन् साधने सन्निहिते इति
पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन् सन्निहिते सति पचतीत्येतत् साधनविषये

प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः ।

एयन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥ ३ ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो घातवः । १। ३। १।)

‘मानसव्याप्यार इच्छारूप ईहा । इच्छाकाङ्क्षासृहेहादृडिति
कोशात्कायपरिस्पन्दश्लेषा ॥

ईहेति । (कै)

“समानमीहमानानाम्” इति भाष्यप्रयोगार् ईह चेष्टाया-
मित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः ॥ नन्वेकपर्यायेणार्थस्य व्याख्यानसम्भवात्
पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह

कस्य चिदिति ॥ (कै)

“सर्वथा” इत्यादिभाष्यमुपहासपरं स किं शब्दैर्व्याकरोषीति
वा उत शब्दान् व्याकरोषीति । नाद्यः शब्दैरेव यतो व्याख्यानं
नास्ति कोशा (चा । क) दिभिर्नान्तः प्रयुक्तशब्दस्याप्रसिद्धत्वे
व्याख्येयत्वादत आह

यावदिति । (कै)

क्रियापदार्थप्रश्ने इदं युक्तं न तु क्रियापदार्था नातिरिक्तो

१ “मानस” इत्यारभ्य “ईहेति” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

शब्दो ह्रीयते पठ् शब्द उपजायतेऽतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि
कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । विक्लित्तिर्ह्रीयते पठिक्रियो-
पजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयि । ते मन्यामहे यः शब्दो ह्रीयते

भवतीति । स्यादेतत् । मृगट्षिणाकाविषयजलज्ञानवत् पचतीत्येतदसत्य-
विषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथवेति । भा । देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन
कार्येणावाधितेन क्रियाख्यां कारणमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ

तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भाविनां भावनाविदः ॥ ४ ॥

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

द्रव्यादिति प्रश्ने तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इति उपहास इति भावः । स्वरूपं द्रव्यव्यतिरेकः शब्दैरेव शब्दान् व्याकरोतीति भाष्याचरार्थः ॥ समूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृते ऽन्वयादाह

अर्थेति । (कै)

अत्रेदं तत्त्वम् । कारकं न क्रिया तस्यां कारकानन्वयापत्तेः कारकाणां मिथः सम्बन्धायोग्यत्वात् । तस्मात् द्रव्यातिरिक्तक्रिया सिद्धः । सर्वथेत्युपहासः कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेणनोपलभ्यते इत्येवं परो वाच्यः सचेष्ट एवेतिगूढाभिसन्धिप्रत्युपहासपरं “क्रियानाम” इत्यादि भाष्यम् ॥

१ अत्यन्तापरदृष्टेति । (भा)

१ “अत्यन्तापरिदृष्टेति” पाठ उपलब्धभाष्यपुस्तकेष्वस्ति । परं विवरणे अत्यन्तापरदृष्टेति पाठोऽस्ति ॥ परोक्षे लिट् (३ । २ । ११५) इति सूत्रस्यभाष्येऽपि एवं दृश्यते । तद्यथा । “क्रियानामेयम् अत्यन्तापरिदृष्टानुमानगम्याश्रया पिण्डीभूता निदर्शयितुं यथा गर्भे निर्लुठितः” ॥

तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी । विषम उप-

सम्बन्धग्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते । नैष दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान् क्षणान् संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्

सा च सकलधातूनां वाच्या । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचति पठति इत्याद्युत्तरं सङ्गच्छते । न चासौ मीमांसकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्ये-

परेण प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तमवयवशः समूहरूपेण चादृष्टेत्यर्थः ॥

तत्र निदर्शनस्याशक्यत्वे हेतुमाह

आख्यातेति ॥ (कै)

तत्राप्रत्यक्षत्वे हेतुरनेकावयवरूपत्वं तच्च घटादिषु व्यभिचरित-
मतः

सदसदिति । (कै)

तदुपपादकं भूतेत्यादिसमूहव्यवहारो बुद्धिकृतो विकल्परूप
एव न वास्तव इति बोद्धम् ॥ नन्वतीतप्रयोगे सर्वेषामतीतत्वात्
भविष्यति सर्वेषां भावित्वाच्च कथं सर्वत्र वैरूप्यमत आह

‘पूर्वापरौभूतेति ॥ (कै)

तत्त्वे बीजमाह

साध्यमानेति । (कै)

वर्त्तमानविषयेऽपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम् । तथा हि वर्त्तमानत्वं
प्रारम्भपरिसमाप्तत्वम् ॥ नन्वेकत्र क्षणे तत्त्वं सम्भवति तस्मादारम्भत्व-

१ पूर्वापरभूतेति पाठो विवरणे ऽस्ति ॥

न्यासः । वहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शत्रुः पुरुहूतः
पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य शब्दो बहुवचनः । तद्यथा । अक्षाः

क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावा-
च्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः । किं करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन

वास्तवमिति वाच्यम् । भोक्तृत्वमित्यादावाख्यातं विनापि तत्प्रतीतेः । तथाच
तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते । अस्ति च तत्रापि करोति सामानाधिक-

(भूवादयो धातवः । १। ३। १ ।)

(अ. १। पा. ३। आ. १)

मतीतचणमादाय । असमाप्तत्वं तु भविष्यत्चणमादाय इत्येव
समर्थणीयं चणा एव च क्रियाधारा इति न च तत्तत्कालसम्बन्ध
एव वर्त्तमानत्वमिति वाच्यम् एवं हि परं प्रति “पश्य मृगो
धावति” इति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । न हि स्वज्ञानप्रभृतिपर-
ज्ञानपर्यन्तम् एकः चणोऽस्ति समूहरूपत्वे तु अवयवान्तरावच्छेदेन
स्नानुभूतां वर्त्तमानताम् अवयवान्तरावच्छेदेन १परं बोधयितुं
तदुपपत्तेः । विज्ञाद्विषयं प्रविशति सर्वे किञ्चिदवच्छेदेन सर्वमनु-
भवतोऽवयवान्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं सूर्यं पश्येति प्रयोगवत् ॥

सदस्त्विति । (कै)

सदस्त्विति विषयाणि येषाम् इन्द्रियाणां तत् ग्राह्या नेत्यर्थः ॥
ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया कुतो निदर्शयितुं न शक्येत्यत आह

यथेति । (कै)

पिण्डीभूता इति । (कै)

१ ‘परम्’ इत्यारभ्य ‘तम्’ इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

यादाः माषा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । नापि
ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णितार्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत
एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात्

सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा
तु किं करोतीति पृष्टे न करोत्यास्त एव केवलमिति प्रतिवचनं तदा

रण्यम् । किं कर्त्तव्यम् । भोक्तव्यम् । किं कृतवान् । भुक्तवान् इति । किञ्च ।
भावयति घटमिति वत्त्वन्मते भवति घटमित्यपि स्यात् । तुल्यार्थत्वात् । दृष्टान्ते

कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः ॥ अनेन दृष्टान्तेन परमाणुवदवयव-
क्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् ॥

कुक्षिस्थ इति । (कै)

आद्येऽनिर्गुणित इति छेदः । द्वितीये निर्गुणित इति छेदो
निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति भेदः ॥ अत्यन्तापरदृष्टत्वेन अवयव-
रूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूपत्वात् “पश्य धावती”ति
तदनुमायकफलपरमेव । एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । “वर्त्तमाने
लङ्” (३। १। १९३) इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ॥

या पूर्वमिति । (कै)

अदः शब्द इदमर्थं इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । तच्छब्दा-
व्यवहितोत्तरवर्त्ती अदस्शब्दः प्रसिद्धार्थक इत्यन्ये ॥ ननु कुडन्तत्वे
नपुंसकत्वं स्यादत आह

प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य शब्दाश्च नान्तरेण
प्रकरणं विशेषणं वा विशेषेणैववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते

व्यापारमात्रस्यावश्यं भावित्वाद् व्यापारविशेषविषयः । प्रतिवचनं तु विशेषनि-
राकरणेनेति बोद्धव्यम् ॥ सङ्घातेनेति । भा । सङ्घातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् ।
केवजानां तु धातूनामप्रयोदानर्थक्यम् ॥ अतिशब्दश्चेति । भा । यद्यप्ययं

कर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं शिजाचष्टे दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्ययः ॥ ननु
प्रयोजकव्यापारशिजर्थः । कर्तृव्यापारत्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति चेत् ।
कारकचक्रप्रयोक्तुः कर्तृत्वे घटस्यातथात्वात् । यदि तु,—

“धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत”

यो भाव इति । (कै)

तथा करणे ल्युङिति भावः ॥

अथवेति । (कै)

प्रौढ्या ॥ नन्वनुमायकलिङ्गप्रश्ने कारकसमवधानकाशिकपक्ष-
त्यादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लक्षणमुक्तं
न तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह

यस्मिन्निति । (भा)

इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि लिङ्गान्तरसूचनमिदं
विमतं कारकेभ्यो भिद्यते बाधकाभावे कारकासत्ताकाले व्यवह्रियमा-
णत्वाद्बाधकाभावे यद्यत्कालेन व्यवह्रियते तत् ततो भिद्यत इति
प्रयोगः ॥ ननु “यस्मिन् साधन” इति पाठे यत्तज्ज्ञां कारकस्यैव
क्रियात्वं प्रतीयते तच्च विरुद्धमत आह

१ “यस्मिन् साधने सन्निहिते” इति पाठो दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके-
ष्वस्ति । “यस्मिन् सन्निहिते” इति पाठः काशीस्थभाष्यपुस्तकेष्वस्ति ॥

स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पक्षतिशब्दो वर्तते ऽतो मन्यामहे नेमे सामान्य-
शब्दा इति । न चेत् सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः

प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात् प्रत्ययभागपर्यालोचनेना-
दरादेवमुक्तम् ॥ अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति
तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । भा । यदा प्रकृतिरेव क्रियां

इति भट्टहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधान्येन धातूपात्तव्यापारत्वरूपं
कर्त्तव्यं तवापि सम्मतं कस्तर्हि इदानीमाख्यातार्थः । व्यापारस्य धातुनैवा-

यस्मिन्निति ॥ (कै)

मृगेति । (कै)

ज्ञानं वस्तु सत्तासाधकम् असतोऽपि शशशृङ्गादेः शब्दज्ञानदर्श-
नादिति भावः ॥

देशान्तरेति । (कै)

संयोगजभिन्नः संयोगः क्रियाजन्यः कारकजन्यत्वे सति जन्य-
त्वादिति प्रयोगः संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् ।
फलानुमेया क्रियेति तात्पर्यम् । एतेन पचत्यादिष्वस्य हेतोरसम्भव
इत्यपास्तम् ॥

सम्बन्धग्रहणेति । (कै)

फलव्यापारयोर्जन्यजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानु-
मानं स्यात् स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥

एकैकस्येति । (कै)

अधिप्रयणादेरित्यर्थः ॥

प्रत्ययार्थे ॥ क्रियाविशेषक उपसर्गः । वा । पचतीति क्रिया गम्यते तां
प्रो विशिणष्टि ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरपसर्गं व्यभिचरति

साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । अधिरपरिभाव इति ।
भा । ततश्चाधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा
करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोऽय-

भिहितत्वात् । अपि च । धातोः सकर्मकाकर्मकत्वविभाग उच्यते ।
“अकर्मकाच्च” (१ । ३ । २६) इत्यादिसूत्राणि च विवक्ष्येरन् । ननु सिद्धा-

प्रत्यक्षत्वेनेति । (कै)

पश्य मृगो धावतीति प्रत्ययादित्यर्थः ॥

बुद्ध्या सकृत्स्येति । (कै)

स्यत्या विषयीकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च सम्बन्धग्रहे न प्रत्यक्षेणोप-
स्थित एवेति नियम इति भावः ॥ एवं सम्बन्धग्रहे सति कार्येण
तामनुमाय पचतीति प्रयुज्यते इति तात्पर्यम् । इदं च योगि-
प्रयोगविषयं तेषामेवावयवक्रिया प्रत्यक्षात् अस्माकं तद्व्यवहारपरम्प-
रया सर्वथाविकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति बोध्यम् ।
एतच्च “वर्त्तमाने लट्” (३।१।१९३) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनि-
तम् ॥ ननु समूहस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि एकक्षणस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् क्रिया-
मात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्यपरिहरति

यदापीति । (कै)

१ “प्रत्यक्षत्वे” इति पाठ उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

२ “बुद्ध्या तान् क्षणान् सकृत्स्ये” इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र कथम् । अध्येति अधीत इति । यद्यप्यत्र
धातुरूपसर्गं न व्यभिचरत्युपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे

मिति । भा । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चान्यत्रास्य योऽर्थो द्योत्यः स एवे-
हापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्भातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णयः ।
भाववचन इति । भा । भावशब्दक्रियामात्र वाची । यथा “यस्य च भावेन”

न्तेऽपि क्रियायाः कर्मपेक्षा नि मात् कथमकर्मकतामिति चेत् न । पक्ष-
व्यापारयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् सकर्मकाकर्मकविभागस्य

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

तथा च तस्य व्यवहाराविषयत्वाद्भवहारविषया^१सर्वानुमेयैवेति
भाष्यतात्पर्यमिति भावः ॥ ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव
क्षणस्य क्रियात्वेन तच्च प्रत्यक्षत्वं व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

एकः क्षण इति । (कै)

अनारोपितसमूहरूप एकः क्षण इत्यर्थः । परे तु ^२अधिश्रयणा-
दिरूपानेकक्षणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपाचादानचुल्लोसंयोजनादयो
ऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहत्वरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयवः
परमाणुप्रस्थः स तु शब्दशक्तिस्रभावाच्चैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः ।
अनुमानं त्वेवम् । उत्तरदेशसंयोगादिफलं कारणजन्यं कार्यत्वा-
दिति । तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेकि इत्यवाधवत्तात् क्रियारूपमेव
सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेकार्थबोधकत्वं सामाना-
धिकरण्यं न प्रकृतेऽत आह

१ विषयात् । इ । २ अधिश्रयणादिरूपनैकक्षणात्मकः । इ । क ।

य एवास्याधेरण्यार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेरर्थः । अधिरूपपरि-
भावे वर्तते ॥ इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते । तिष्ठति प्रतिष्ठत इति ।

(२ । ३ । ३७) इति भावे घञ् इति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा
सिध्यति । अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति
पचतीति । भा । आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायैः

वक्ष्यमाणात्वात् । किञ् च । “ज्योतिष्टोम याजो” इत्यादौ “करणे यजः”
(३ । २ । ८५) इति णिगिरस्यवृत्तौ सङ्गच्छते । धातुत्वेन धातूपात्तां

सामान्येति । (कै)

तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्वाप्यान्यतरवचनत्वं विवक्षितमिति न दोषः । यद्यपि करोतिर्गन्धनावचेपणादिष्वपि वर्तते । तथापि कारकव्यापार एव तदर्थः प्रसिद्ध इति भावः । तत्र यो व्यापार-सामान्यवाचीतद्विशेषाः पचादयः किं करोति इत्यस्य च यत्करोति तत् किम् इति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थः । एवं च यन्निष्ठतया प्रश्नविषयक्रियायाः करोति शब्दवाच्या या प्रतीतिः तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं तत्र क्रिया प्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव विरामादेशां क्रियावाचित्वमिति भावः ॥ नन्वेवं येनासौ(पनसो । क) वृच इति वत् पचति करोतीति सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न केवलस्य धातोः प्रयोगाभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थपौनरुक्त्यभीत्या तथा प्रयोगाभावात् यत्र तु नेदृशं बाधकं तत्रैधांचकारेत्यादि-प्रयुज्यते एवेति दिक् ॥

यदात्विति । (कै)

असि(सेः)रपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनासनशयनसंश-

तिष्ठतीति व्रजिक्रियाया निवृत्तिः प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामह उपसर्गकृतमेतद्येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति । प्रोऽयं पाकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः । एवं चादयो भाववचना इत्यर्थः । कः पुनरिति । भा । यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादान-भावेनां प्रति यजित्वेन तदुपात्तस्यांशान्तरस्य करणत्वात् । पचादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः । विस्तृत्याद्यंशान्तरे तु पचित्वादिना प्रातिस्विकरू-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३५१

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १ ।)

यात् प्रश्ने आस्ते इति १वचनमिति बोध्यम् ॥ पाठनिरपेक्षमिदं
लक्षसमिति शङ्कते भाष्ये

तत्रेति ॥ (भा)

ननूपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात् प्रत्ययस्य कर्त्तर्यमेकत्वाच्च प्राप्त-
भावेन प्रतिषेधानुपपत्तिरत आह भाष्ये

संघातेनार्थगतेरिति । (भा)

बोद्धेति शेषः ॥ तद्वाच्ये

संघातस्येति । (कै)

उपसर्गप्रत्ययोरित्यस्य तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः ॥

अर्थवत्त्वमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः ॥ भाष्ये

यथा हीत्यादि (भा)

१ प्रतिवचनमिति । क ॥

दृष्टापचार आदिकर्मणि वर्त्तते । न चेदं नास्ति* बह्वर्था अपि धातवो
भवन्तीति । तद्यथा । वपिः प्रकिरणे दृष्टश्चेदने चापि वर्त्तते । केशश्चश्रु

मनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । भा । स्वग्रहणमुप-
चरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति न तु स्वो व्यभिचारात् । पद-

पेणाहुः । तच्चांशान्तरभावतां प्रति प्रायेण भाव्यतया सम्बध्यते । “ज्योति-
ष्टोमयाजी”त्याद्यौ तु करणतया ज्योतिष्टोमाख्येन जागेन स्वर्गं यावित-

* “बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति” इत्यारभ्य “स्थापयेति गम्यते” इत्यनम्
“आदेश उपदेशेऽभिति” (६। १। ४५) इति सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता पुनरप्युक्तम् ॥

प्रागुक्तकरोति सामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वचिह्नाभावात्तदभाव
इति भावः ॥ अतिव्याप्तिनिराकरोति भाष्ये

प्रत्ययार्थस्येति ॥ (भा)

अव्यतिरेकः । (भा)

अभेदः ॥

प्रकृत्यन्तरेषु । (भा)

भिन्नार्थकेषु ॥ प्रत्ययस्याप्यवापोद्धारं दर्शयति

धातोश्चेति ॥ (कै)

अन्यश्चेति । (भा)

लिङ्गभेदादित्यर्थः ॥ “अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” (सिद्धं त्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्याम् । एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम्) इति वार्त्तिकेन धातो-
रेव क्रियावाचित्वं काल्पनिकमिति प्रतिपाद्यते । इतः उत्तरभाष्यं

१ दाक्षिणात्यभाष्यपुस्तके “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे “भूवादि” (१।३।१)
सूत्रे च “सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इति वार्त्तिकस्वरूपमस्ति । मध्य-
देशीयभाष्यपुस्तके विवरणे च “अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्” इत्येवमस्ति ।

वपतीति । ईडिः स्तुति चोदनायां चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते ।
“अग्निर्वा इतो वृष्टिमौट्टे मरुतोऽसुतश्चावयन्ति” इति । करोतिरभूत-

ग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विग्रह-
कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । भा । विनाशोऽन्वयमेदं दृष्टेः घटरज्ज्वादे-
स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुत्रान् इति । भा । किं करोषि

वानित्यर्थप्रतीतिः । स्पष्टं चेदं णिनिविधौ हरदत्तग्रन्थे । एतेन अर्थः पचि-
रिति भाष्यं व्याख्यातम् । भट्टिश्चाह,

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

“न चेत्सामान्यशब्दाः” इत्याद्यन्तम् “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रे व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् ॥

प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इति । (भा)

“प्रत्ययद्योत्येऽर्थ” इत्यर्थः । १ प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतया “अर्थवत्” (१।२।४५) सूत्रस्य भाष्यस्यैव व्याख्येयत्वात् । तदेवं सप्रत्ययकेति व्याप्तिं निरस्य सोपसर्गतां निराकरोति भाष्ये

क्रियाविशेषक इति । (भा)

यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् प्रत्ययार्थबोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रियाविशेषद्योतक उपसर्गः क्रियावाचीधातुरेवेति भावः ॥

प्रोवीति । (भा)

पचेरुत्कृष्टक्रियापरत्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥

१ “न चेत्” इत्यारभ्य “अवधार्यताम्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ “इत्यर्थ” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

प्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृष्ठं कुरु । पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते । कटे कुरु । घटे कुरु । अश्लानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह

पचामि किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । भा । न हि भवति भविष्यति पश्यति अभूद् अपाक्षीद् भवतः पचतः भवन्ति पचन्तीति । का तद्धीति । भा ।

“विभज्यसेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।

नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेष्विव सर्वधातून्” ॥

यद्यपि तावदिति । (भा)

उपसर्गव्यभिचारिधातुस्थले तच्चासम्भवादिति भावः ॥

यद्यप्यचेति । (भा)

धातोरुपसर्गाव्यभिचारेऽपि उपसर्गस्य धातुव्यभिचारात् अन्यत्र
द्योत्यत्वेन निश्चितोऽर्थ एवेहाप्यधेरिति भावः ॥ नन्विदमयुक्तम्
“अधीते” इत्यादावुपरिभावाप्रतीतेरत आह

ततश्चेति । (कै)

उत्कर्षलक्षण उपरिभावेऽधेरर्थ । स च विशिष्टार्थयुक्तत्वरूपो-
विधिपूर्वकत्वरूपो वेति भावः ॥ केचित्तु अवगमपर्यन्तत्वरूप उत्कर्षा-
ऽधेरर्थ इत्याहुः ॥

विशिष्टस्मरणमिति । (कै)

निरन्तरत्वादिकं तत्रोत्कर्षः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे तु “विशिष्टं स्मरणरूपम्” इत्यस्ति ॥

तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् ॥ अयं तर्हि दोषः । अस्ति भवति
विद्यतौनां धातुत्वमिति ॥ यदि पुनर्भावंवचनो धातुरित्येवं लक्षणं क्रियते ।
कथं पुनर्ज्ञायते भाववचनाः पचादय इति । यदेषां भवतिना सामानाधि-
क्यं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैवेति । भा । या एषा त्वया पृष्टा सैषा
'वर्ण्यमान स्वरूप इत्यर्थः । पचादय इति । भा । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो
न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिष्ठतिरिति भावः क्रियया

ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे पचतीत्यादौ एककर्तृका वर्तमाना पचि-
क्रिया इति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य
विशेषणताया औपगवादौ कृतत्वादिति चेन्न । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति

इह तर्हि व्यक्तमिति । (भा)

तत्र प्रजिक्रियाया उपसर्गमाचार्यत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्तिः ।
तिष्ठतिमात्रस्य तु नार्थः । तस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वात् । विशिष्टस्य
तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः ॥ समाधत्ते

प्रोयमिति । (भा)

नन्वेवमपि गतिनिवृत्तिवाचिनस्तिष्ठतेः कथं गतिवाचित्वमत

आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

धातोः कचिदवश्यकल्पनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रशब्द-
स्यार्थकल्पने मानाभाव इति भावः ॥ लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तर्यैव
प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् तदाह भाष्ये

न चेदं नास्तीति ॥ (भा)

करणम् । भवति पचति । भवति पच्यति । भवत्यपाच्चीदिति ॥ कः पुन-
र्भावः भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो
विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः क्लेदः । अन्यो हि भावोऽन्यो-

समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत ।

तत्राहुः । कर्त्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यत एव । भवति

पचति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगा-

दर्शनात् । भवेदपि भवेदिति । भा । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्य-

साधनभावो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । भा । स्वाभाविकमन्यत्वं

ह्युत्सर्गः स चेह त्यज्यते । “क्रियाप्रधानमाख्यातम्” इति स्मरणात् ।

पाचिका इत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च । प्रत्युततवैव पचतीत्या-

दावनुपपत्तिः । पचन्तं तं पश्य इत्यादौ शब्दज्ञानचोः कर्त्तृप्राधान्यस्य सर्वसम्भ-

प्रकिरणे इति । (भा)

माषान्वपतीत्यादौ ॥

‘वृष्टिमीदृ’ इति । (भा)

प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ननु “भाव वचन” इति न्यासे पचादिष्व-
व्याप्तिरत आह

क्रियामात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थः । मात्रपदं कार्यं ॥ नन्वेवमप्यस्यादिष्व-
व्याप्तिरत आह

अस्ति भवति (भा)

इत्यादि । तस्मिन् सत्यागतः भवनं भाव इत्यादि प्रयोगात् ।
अस्यादिक्रिया भावपदेन गृह्यत इति भावः ॥ नन्वस्याद्यर्थस्यापि
क्रियात्वे किमपरार्द्धे पूर्वलक्षणेनेत्यत आह

१ शतपथब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

ऽभावः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति यो हि यस्य भावमिच्छन्ति
स न तस्याभावं यस्य चाभावं न तस्य भावम् । पचादीनां च धातुसंज्ञा न
प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामा-

कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । भा । अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्या-
रोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता
प्रार्थ्यते इति वर्तमानकालः प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन

ततया तिङ्क्षपि तथात्वापत्तेः । शचादीनां तिङाश्च लादेशत्वस्याविशिष्ट-
त्वात् । आदेशानां च स्थानिसमारकत्वे स्थान्यर्थाभिधायित्वे वार्थैक्यमौघ्यात् ।

भावरूपेति । (कै)

क्रियाशब्दः सपरिस्पन्दसाधनसाधार्यं रुढौ भावशब्दश्च सपरि-
स्पन्दापरिस्पन्दान्यतरसाधनसाध्ये इति भावः ॥ इतरे भवत्यर्थोऽस्य
भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये

कथं पुनरिति ॥ (भा)

ननु भवतिपचत्योर्नैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यम् ।
भावः सत्ता विक्लित्यनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरत्यन्त-
वैलक्षण्यादत आह

नाधिकरण्यं निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोतिः
पचादीनां सर्वान् कालान् सर्वान् पुरुषान् सर्वाणि वचनान्यनुवर्त्तते भवतिः
पुनर्वर्त्तमानकालं चैवैकत्वं च ॥ का तद्धीयं वाचो युक्तिर्भवति पचति भवति
पच्यति भवत्यपात्तौदिति । एषैषा वाचो युक्तिः । पचादयः क्रिया भवति
क्रियायाः कर्त्तव्या भवन्तीति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते । वक्तुं यत्रान्या चान्या

निर्दिष्टेति भेदोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भा । भेदादयोऽपि भवन्तीति
तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । भा । एतत्प्रतिपाद्यानि
वस्तुनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । भा । तेन साध्यमानार्थवाचिनां
धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । भा । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते ।
कृतता क्रियमाणता कर्त्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्राति-

अत एव हि “युस्मदि समानाधिकरणे मध्यमः” (१। ४। १०५) “अस्म-
द्युत्तमः” (१। ४। १०७) इत्यादिपुरुषव्यवस्था सङ्गच्छते । अभिहिते
कर्त्तरि प्रथमा इत्यादि च । न च समानाधिकरण इत्यनेन स्वाभिधेयसङ्ख्या-
न्ययित्वमभिहितशब्देन चाभिहितसङ्ख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् ।

आत्मभरणेति । (कै)

आत्मभरणं चाषष्ठाद्भावविकारादनुस्यूतं सदिति प्रत्ययवेद्यं रूपं तच्च केवलान्वयित्वात् पदार्थमात्रसमानाधिकरणम् एवं चाश्रये पचि क्रियाबोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्वेन तदाचकत्वं पचादीनां यथा शुक्ले गुणे रूपत्वसत्तामात्रेणारूपवचनत्व-शुक्लादीनाम् । तदुक्तं

पाचकत्वादिभिरिति । (कै)

“आदिना”ङ्गत्वादि । “पाकत्वादिभिः” इति पाठान्तरम् ॥
अत्र “आदिना” गमनत्वादि ॥

विरुद्धेति । (कै)

परस्परमित्यादि । एवं च पचति भवतीत्यादेर्यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरेकाधि-

च क्रिया यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् । स्यादपि स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात् साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमान-कालश्च प्रत्ययः ॥ यावतात्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवति क्रियायाः

पदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते ।
'मातेति । भा । माटत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वश्चेति । भा । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीनां प्रसङ्गः । कर्मसाधने

सूत्राननुगुणत्वात् । कृतद्धितसमासैः सङ्ख्याया अनभिधानात् तदभिहिते-
ऽपि तृतीयाप्रसङ्गाच्च । न च कृत्यनभिधानमेव कर्तुरनभिधानमिति वाच्यम् ।
भावार्थलकारेऽपि कर्त्तरिप्रथमापत्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । अस्तिभवतिवि-

करणवृत्तित्वमेव भवति पचत्योः सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥

ननूक्तेन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायत्वात्

कः पुनरिति (भा)

प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

यदीति ॥ (भा)

भवतेरर्थं इत्येतावता सिद्धे स्वपदेति व्यर्थमत आह

स्वेति । (भा)

न च धातूनामनेकार्थत्वात् धातुर्न कापि लाक्षणिक इति वाच्यम् । अनुपपत्तिप्रतिसम्भानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादायैवानेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्तु अनुपपत्तिप्रतिसम्भानपूर्वकप्रतीतिविषयो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणेवेत्याश्रयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् ॥

कर्त्तव्यं भवन्तीत्यस्वयं कर्त्तृसाधनः । भवतीति भाव इति किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेत् विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृद्धः सृष्ट इति किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः

मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह “पठिष्यतीति” । भा । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भा । भवतीति भूरिति कर्त्तरि क्तिबस्ति न तु कर्मणि । अर्थस्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः । नेदमिति । भा । वृद्धिशब्दस्य

द्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्तम् । न हि तत्रोत्पादः प्रतीयते । एवं तिष्ठतावपि तथा जायत उत्पद्यते इत्यत्राप्यव्याप्तिः । उत्पत्तिर्हि आद्यक्षणासम्बन्धः ।

प्रकरणादीति । (कै)

तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपराभवाद्यर्थनिरासः । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात् सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसाधनाधिकरणतया “भाववचन” इति लक्षणं न क्वाप्यव्याप्तमिति उत्तरभाष्यतात्पर्यम् ॥ ननु अवयवविभागानुकूलव्यापारवाचिनां भिदादीनां कथमभाववचनतेत्यत आह

विनाश इति । (कै)

तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन रज्जादेः सच्छेदपदेन इति शब्दशक्तिस्वभावादवगन्तव्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावान्न तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः ॥ दोषान्तरमाह

पचादीनां चेति ॥ (भा)

भाष्ये

स भाव इति । क्रिया चैव हि भाष्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत् केषां चित् न स्यादयानि न भाष्यन्ते । ये त्वेते सम्बन्धिषुब्दास्तेषां प्राप्नोति । माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्मुच्यामहे । पठिष्यति ह्याचार्यो भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थं

मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भूवमिति । भा । जायमानमर्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु सत्ता वाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिष्ये इति ।

तदनुकूलव्यापारश्चोत्पादना । तदनुभवश्चास्त्यादिभ्यो नास्त्येव । अत एव किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति न प्रतिब्रुवत इति चेत् उच्यते । अस्तीत्यादेः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः । धारणं चोत्तरकालसम्बन्धः । तथा

क्रियावचने धाताविति । (भा)

१“क्रियावचनो धातुः”इति लक्षणनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा “भाववचनो धातुरिति”ति लक्षणावसरे पचादीनां भवतिना निदर्शित इत्यर्थः । तथा हि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यम् । किं करोति पचति । किमकार्षीदपाचीत् । किं करिष्यति पच्यति । किं कुरुतः पचत इतिवत् । किं भवति पचति किं भविष्यति पच्यति इत्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यम् । यतश्च पचतौ भिन्नभिन्नवचनाद्यन्तेऽपि भवतेरेकरूपत्वम् अतः पच्यर्थो भवतेः कर्त्रैव पचति यद्भवतीति वाक्यार्थात् । भवतिर्भूधात्वर्थः । करोतिः कृधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशोऽपि यजतिषु ये (यजामहम् इ। क) यजामहे करोतीतिवत् शिप् वर्त्तमानकालं चैकलं चेति प्रश्नविषयत्वं विना चेत्यपि बोध्यम् ।

१ अत्रैवाग्रे उक्तं भगवता । तथाहि—

“अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः” ॥

इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्या भवन्तीत्यस्त्वयं कर्तृसाधनः । भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण “भूवादयो धातवः” इति ।

भा । भावार्थाभिधायित्वात् प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा प्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्धि अनैमित्तिकं श्रुति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्त्तते । इतरेतराश्रयं

सत्यपि करोत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भावकाङ्क्षायाः पूरणात् जीवति नृत्यत्यादिवदकर्मकता क्रिया हि व्यापारव्यधिकरणैवोत्पत्ति-

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

(अ. १। पा. ३। आ. १)

“भवतिरेकत्वमनुवर्त्तते” इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यान्वयं दर्शयति ।
 एवं “पचादौगां सर्वाणि वचनानि” इत्यनेनापि । तत्र वचनं
 सङ्ख्या । नचैवं पश्यति भवति इति कथं प्रयोगः । भविष्यत् पाके
 वर्त्तमानसत्ताश्रयत्वासम्भवात् इति वाच्यम् । भूत्भविष्यतोरपि
 सूक्ष्मावस्थामालम्ब्यसत्ताया वर्त्तमानत्वाच्चेति भावः । करोतेः
 पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्वं किं करोषि पचामीत्यादौ व्यभि-
 चरितमत आह

किं करोषीति । (कै)

करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवृत्तिर्देधा । पचादि-
 समानपुरुषान्ता अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधापि
 सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः ॥

न हि भवतीति । (कै)

ननु यः पश्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण भविष्यति पश्यतीति
 प्रयोगः कथं नेति चेत् न । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । उक्तं
 कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इष् कर्तृसाधनः । भुवं
 वदन्तीति भूवादय इति ॥ भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः । वा । भाववचने
 धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्य इति । किञ्च स्यात् ।

चेति । भा । प्राक् शास्त्रव्यापारात् समुदाय एव नास्ति कुतोऽन्वयव्यति-
 रेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागस्तस्मिंश्चासति भाववचनापरिज्ञानात् धातुत्वं न
 व्यवतिष्ठते इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । भा । व्यवस्थिता एव पञ्चत्यादयः
 वच्यते । अत एव तत्र घटादौगां कर्मता । परसमवेतव्यापारमणीभूतो-
 त्यतिशान्तितात् । ननिप्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणैवोच्यते । अत

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १ ।)

सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधकं यथा शुक्लादीनां रूपवाचकत्वेऽपि न रूपत्ववाचकता तद्वत् । एवं पाकत्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः तदाचकत्वेऽपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम् । किं च उक्तोऽर्थोऽपि न पचतीत्यनेनैव तत्कर्तुर्वर्त्तमान-सत्तावगत्या भवतीत्यस्यानुपयोगात् तदक्ष्यति भाष्ये

पचादयः क्रिया (भा)

इत्यादि ॥

कथं सम्बन्ध इति । (कै)

किं सम्बन्धमूलिका इयं युक्तिर्वाक्प्रयोगोऽयमिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

एषैषेति (भा)

द्विरुक्तिः कथमत आह

१ सामानाधिकरण्यमपि च । इ ॥

अग्नितीत्यात्वं प्रसज्येत (६। १। ४५) । तद्धि धातोर्विहितम् ॥ इतरे-तराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । वा । इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने

समुदायाः संख्यार्थाभिधायिनः केवलं समुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थ-विभागः स शब्दविभागश्चापोद्ध्यते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । भा । पार-मार्थिकं नाश्रीयते परिकल्पितं त्वाश्रीयते एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तरा-ण्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारो-

एवाकर्मकता तेषाम् । सोत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि सूक्ष्मरूपापन्नघटा-दीनां परसमवेतत्वघटितकर्मताविरहात् । उक्तं च हरिणा,—

यैषेति ॥ (कै)

साध्यसाधनभावः । (कै)

क्रियाकारकभावः ॥

तथा प्रयोगदर्शनादिति । (कै)

ज्योतिष्टोमेन यजेत इत्यादावपि ज्योतिष्टोमेन इत्यस्यैव
करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्य इति मतं मञ्जुषायां विधिवादे
निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तरार्थेऽन्वय इति भावः ॥
यत्कर्तृका पचि क्रिया तत्कर्तृका सत्ता इति बोधे तु पच्यन्ति
भवन्तीत्यादेरप्यपत्तिरिति बोध्यम् ॥

यत्र खल्विति (भा)

भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तन्निरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः ॥

भवेदपि भवेदिति । (भा)

अपि भवेदिति यत्तद्वलित्यर्थः ॥ नन्वन्यत्वस्य कालभेदजन्य-
त्वाभावादनुपपन्नमेतदत आह

१ “यत्र तु खल्विति” इति काशीस्थभाष्यपुस्तके ॥

हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरे-
तराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ सिद्धं तु नित्यशब्द-

ऽयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् एच्छति । कुत इति । भा । पुत्रीयतीति ।
नात्र प्रथमोच्चार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह “सनाद्यन्ता धातवः”
(३ । १ । ३२) इत्यस्य प्रत्याख्यानं ऽयं दोषः । सिद्धेति । भा । प्रथम

“आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीतिव्यपदिश्यत” । इति ॥

अन्येषाञ्च,

स्वाभाविकमिति । (कै)

ज्ञानहेतुत्वे तद्धेतुत्वोपचार इति भावः ॥ ननु “भवेदपि भवेद्” इत्यस्य देवदत्तस्य सत्तासम्भाविता इति यत्तद्भवेद् भवत्वित्यर्थः ॥ लिङा अपिना च सम्भावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ् प्रार्थने । एवं च तयोः कालांशे उदासीनत्वाद्वर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह

अपि भवेदिति । (भा)

“सत्ता वर्त्तमाना” इत्यस्य सम्भावितेति शेषः । यद्यपि उदासीनकाले लिङ् तथापि क्रियानियमेन कालाकाङ्क्षासत्त्वात् प्रकरणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिः अत एव “माङि लुङ्” (३।३।१७५) आदेः सर्वलकारापवादत्वव्यवहारः । एवं च “न हि भूतभाविनोस्तादृशी प्रतीतिर्यादृशी वर्त्तमान” इति न्यायेन सम्भावना लिङन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धिः । तदाह

तथा भूता हीति ॥ (कै)

१ तदुज्ञानहेतुत्वे । क ॥

त्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ॥

प्रथमभावग्रहणं च । वा । प्रथमभावग्रहणं च कर्त्तव्यम् । प्रथमं यो

आद्यो भावो प्रथमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । भा । अन्येनानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिष्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहिति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा

“अस्यादावपि धर्म्यं भाव्येऽस्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावात् सा तथा न प्रकाशत” । इति ॥

भवेदित्यस्याः सत्ताया इति । (कै)

प्रार्थनालिङ्गन्तार्थाया इत्यर्थः । सम्भावनाविषयवर्त्तमानसत्त्वा कर्त्तृका प्रार्थमाना सत्तेति बोधः ॥ नन्वेवमपि प्रार्थना लिङ्गन्तार्थस्य कथं सर्वकालत्वं प्रार्थनाया भविष्यद्विषयतया तद्विषयसत्तायां भविष्यत्वप्रतीतेरिति चेन्न । शान्तो रोगो इति प्रश्ने पुनरनुत्पत्तिध्वननायैकेन शमिष्यतीत्युक्ते संवादायापरेण शान्त्यतीत्युक्तेऽनौत्तरापायशान्त्यतु इति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये सर्वकालत्वाभिमानात् भाष्ये

स्यादपि स्यादिति । (भा)

अत्र सर्पिष इत्यध्याहारेण पदार्थद्योतकत्वाद् अपेः^१ कर्मप्रवचनीयत्वेन षत्वाभावः ॥ तदेवमत्र लक्षणे भिदादिष्वव्याप्तिर्भवति सामानाधिकरण्याभावात् पचादाव्याप्तिश्च इति दूषणद्वयं स्थितम् ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ६६ ॥

भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यं किं शब्दत आहोस्विदर्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः सन्नादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अथार्थतः सिद्धा सन्नादीनां धातुसंज्ञा स एव तु दोषो भाववचने तदर्थप्रत्यप्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । भा । द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वापरित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन

तथा पचौ विक्लितौ च विक्लित्तिर्यद्यपि साधारणी तथापि पचौ व्यापारव्यधिकरणा विक्लितौ तु तत्समानाधिकरणा सेति सकर्मकाकर्मक-

कर्त्तॄणां भवन्तीति (भा)

इत्यस्यानुपपन्नं “भाववचनो धातुः” इति लक्षणमिति शेषः ।

भवति सामानाधिकरण्याभावेन भाववचनत्वाभावादिति भावः ॥

अस्त्विति । (भा)

अथ तदुद्धरति

विप्रतिषिद्धानाम् (भा)

इत्युपलक्षणं पचादीनामपि ॥

भेदादयोऽपीति । (कै)

जन्मवाची भवति । तेन ध्वंसस्यापि जायमानत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अन्योन्याभावोऽपि तत्तदस्तु जन्मना जन्य एवेति तदाचक-
भेदशब्दसिद्धिर्वोद्धा ॥

एतानि (भा)

इति नपुंसकमयुक्तम् उपक्रान्तानां पुंस्त्वादत्त आह

यप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नैवार्थतो नापि शब्दतः । अभिधानतः । सुमध्यमे-
ऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ॥ इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव
क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तच्चेदमपरिहृतमस्ति भवति विद्य-
तौनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान् मत्वाहास्ति-

विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनामिच्छामन्येनानभिहितां सन्
प्रत्यय आह्वेति प्रवर्त्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिष्य इति प्रत्ययस्य
धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति गोपायति

विभागः । न हि धात्वर्थभूतफलशालित्वमात्रं कर्मत्वं किन्तु व्यापारवैयधि-
करण्यमपि फले पेक्ष्यते । यत्तूक्तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि । तदसिद्धम् ।

३६८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १ ।)

एतदिति ॥ (कै)

ननु कर्मसाधनेऽपि वृत्तादिषु दोषोऽपरिहृत एव इत्यत आह
तेन साध्यमानेति । (कै)

साध्यावस्थापनार्थवाचिनामित्यर्थः ।

कृतता (कै)

घटमकार्षीद् इत्यादौ ॥

क्रियमाणता (कै)

घटं करोतीत्यादौ ।

कर्तव्यता (कै)

घटं करिष्यतीत्यादौ ॥

सिद्धरूपाण्येवेति । (कै)

स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धं सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव
द्रव्यं शब्दवाच्यमिति भाष्याचरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा
भवति विद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत् तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां
पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति न ब्रूमः कारकाणि क्रियेति । किं तर्हि । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्तेऽन्यथा च
कामयते इति । तदर्थं “समाद्यन्ता धातवः” (३ । १ । ३२) इति
पठितव्यमेव इहेति । भा । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रयं च । प्रथम-
भावग्रहणं च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहण-
मपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं वेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । भा ।
आसन्नविनाशं कश्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्म-
तत्वात् । इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिवि-
शेषगोचर एव इत्यवधारणादस्तीति नोत्तरम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६६

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

यद्यपि क्रिया तथापि सा शब्दशक्तिस्त्वभावात् स्वरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ॥

मातृत्वमिति । (कै)

मात्रादिशब्दजनकस्त्रीत्वादौ शक्त्यजनकत्वस्य च जन्यनिरूपित-
त्वमित्यभिमानः ॥ भाष्ये

पठिष्यति हि (भा)

इत्यस्य हि शब्दात् पूर्वाक्तशङ्कोपपादकत्वभ्रमं वारयति

इदानीमिति ॥ (कै)

समानशब्दातिप्रसङ्गवारणायाह

भाववचनानामिति ॥ (कै)

मांसौदने । यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कार-
काण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि नियतौ ॥ *षड् भावविकारा इति ह

किं करोतीति प्रश्नेऽस्त्यादिभिः प्रतिवचनाभावादक्रियावचनत्वमेषामिति
मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्ये-

एतेन

“यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते”

इत्यपि व्याख्यातम् । पूर्वापरौभावापन्नानेकक्षणविशिष्टस्योत्पत्तिरा-

भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने
भवतः पूर्वापरौभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचति इत्युपक्रमप्रभृत्य-
पवर्गपर्यन्तं मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरित्यद इति सत्त्वाना-
मुपदेशः । निरु - नैघण्टुका पूर्वषट् — अ १ । पा १ । ख १ ॥

३७०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

कर्त्र्यो भवन्ति (भा)

इत्यतः

अस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति (भा)

न कश्चिद्दोष इत्यर्थो भाष्यस्य सूत्राक्षरैरस्य सङ्ग्रहं दर्शयति

भूरिति कर्तरीति ॥ (कै)

अर्थस्त्वभिन्न एवेति । (कै)

एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनयोरविशेषः फले दोषवारणमपि
समं न्यायप्राप्तस्य “कर्तृसाधन” इति स एवास्त्वित्याशयः ॥ भाष्ये

किं वक्तव्यमिति (भा)

भाववचनाः

भूवादयो धातव इति (भा)

किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

स्माद् भगवान् वार्ष्ण्यणिः । जायतेऽस्ति विपरिणामते वर्धते-
ऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति ।

तद्भवति कदाचिन्नेति तदस्त्यादिषु नास्ति । न ह्यस्तीति कदाचिद्भवत्यपि तु
सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितराम् इति । प्रकर्षो भवति

त्मास्तीत्यादावपि सुलभैवेति भावः । पचत्यादावपि हि अधिअयणादिरधः
अयणान्तो व्यापारकलापः क्रिया । अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षात्

बहुभावविकारा भवन्तीति वार्ष्ण्यणिः । जायते अस्ति विपरिणामते
वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापह-
भावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणामत

श्रौणादिक इति (भा)

बाहुलकादिति भावः ॥

वृद्धि शब्दस्येति (कै)

मध्यमङ्गलस्य “शिवशमरिष्टस्य करे” (४। ४। १४३) इत्यादिरेव सिद्धत्वेनेदं नातीवोपयुज्य इति भावः ॥

जायमानमिति । (कै)

तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः । एवं वदतानेन प्रातिपदिक-
निमित्तार्थपाठो नाश्रितः । वृक्षादीनामुतत्वेनाभावात्तव व्यावृत्ति-
सिद्धेरिति सन्धानः शङ्कते भाष्ये

भाववचने (भा)

इत्यादि ॥

वाह्यो ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रियानिवर्त्तिका भवति द्रव्यं
द्रव्यस्य निवर्त्तकम् । एवं हि कश्चित् कश्चित् पृच्छति । किमवस्थो देवदत्तस्य

नैवमस्तितरामिति । किं यत्तद् इति । भा । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्यं
निदर्श्यते । प्रवृत्तिविशेष इति । भा । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिद्यते इत्यस्यैव

प्रत्यक्षता । किन्तु एकैकस्याधिश्चयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति
मनसा सङ्गलना क्रियते । तदुक्तं भाष्ये । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा

इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वादिकारं वर्द्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयौगिकानां
वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा उपक्षीयत इत्येतेनैव
व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न
प्रतिषेधति । निरु-नैघ-पूर्वषट्-अ १।१ पा। ख ३ ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रत्ययान्तस्य तूपदेशाभावाद् धातुत्वेऽप्यात्वाप्राप्तेरिति भावः ॥

१“अश्रितेति” २पर्युदासेन अश्रित परत्वाभावादात्वाप्राप्तिरत आह

तद्धीति ॥ (कै)

भाष्ये

तद्धि धातोरिति । (भा)

“आदेच” (६ । १ । ४५) इत्यत्र १“धातोः” इति सम्बध्यते

१ आदेच उपदेशेऽश्रिति (६ । १ । ४५) इति सूत्रे ॥

२ “अथवा पुनरस्तु पर्युदासः” इत्यादिना तत्रैवोक्तं (६ । १ । ४५) भगवता ॥

३ धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याप्राप्तिः । वा । धात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति । धातोरिति वर्त्तते । इत्याद्युक्तं भगवता तत्रैव । ६ । १ । ४५ ॥

आधिरिति । स आह । वर्धत इति । अपर आह । अपक्षीयत इति । अपर आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्धतेऽपक्षीयतेऽपि निवृत्ति-

सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । भा । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्त्तते मांसौदने तु संवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यात् प्रवृत्तिविशेषत्वं

अशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति । ऐक्यमपि पारिभाषिकम् । एकपक्षावच्छिन्नत्वात् । उक्तं च,—

“गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” इति ।

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह आह ते यथा वचनमभूदित्या । नि - नैघण्टु - पूर्वषट् - १ । १ । ख ४ ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

इति वार्त्तिककृतोऽभिमान इति भावः । भाष्यकारस्तु उपदेशग्रहण-
वलेन तत्र “धातोः” इति असम्बन्धं वक्ष्यति ॥ अत्र तु नात्वम्

‘शिति नेति (भा)

निषेधेन शित्प्रत्ययपरत्वयोग्य एवैजन्त आत्वप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

यं विधिप्रतीतिन्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यात् आत्वं न स्यादत आह

एकारोच्चारणं त्विति ॥ (कै)

व्यवस्थिता इति । (कै)

साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रणाली सर्वापि
सिद्धैवेति नान्योन्याश्रय इति भावः ॥

१ अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोषः । उपदेश इत्युच्यत उद्देशश्च प्राति-
पदिकानां नोपदेशः । ६ । १ । ४५ ॥

२ “शिति नेति । शिति प्रतिषेधे श्रुजुकोरुपसङ्ख्यानसु रयीध्वम्
त्राध्वम् शिशौते” इत्याद्युक्तं (६ । १ । ४५) तत्रैव ॥

भवति ॥ अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः काला व्यज्यन्ते ।
अस्त्यादिभिश्चापि भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः काला व्यज्यन्ते ॥ अथवा नान्यत्

नैवमस्त्यादीनाम् । यद्येवमिति । भा । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्त्येव
प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । भा । अस्तावात्मभरणरूपा

तदेवं भवत्यादौ क्रियावाचकत्वं सुवचम् । अत एवाभूदस्ति भविष्य-
तीति कालयोगः । न हि क्रियात्वं विनासौ सम्भवति । तदुक्तम्,—

“क्रियामेदाय कालस्तु सङ्ख्यासर्वस्य मेदिका”

इति ॥

“कालानुपातियद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयत”

संसृष्टार्थाभिधायिन इति । (कै)

संसृष्टोपस्थापका इत्यर्थः ॥ धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वाश्रितत्वाद्
“अनाश्रित्य” इत्यनुपपन्नमत आह

पारमार्थिकमिति । (कै)

तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भावः । वार्त्तिककृता
“अनाश्रित्य” इत्युक्तेरिति तात्पर्यम् ॥

परिकल्पितं त्विति । (कै)

भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति
भावः ॥ च अवणादोषसमुच्चय इति भ्रमं प्राप्तं वारयति

तदर्थेति । (कै)

वार्त्तिककृता धातोरित्यस्यात्वे सम्बन्धाभ्युपगमात्तदुक्तोऽयं परि-
हार इत्यर्थः ॥ ननु स्वभावादेव धातूनां प्रथमभाववाचित्वे “कुत”
इति हेतुप्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह

प्राथम्यस्येति । (कै)

पृष्टेनान्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोति अस्तीति ॥ अथ यद्येव
क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षोऽपि भाववचनो धातुरिति किं गतमेत-

प्रवृत्तिर्भियतौ तत्प्रागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति
प्रत्ययस्य समिहितेषु साधनेषूपत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वा-

इति च ॥ भाष्ये तूक्तार्थसाधनाय निरुक्तकारवचनमुदाहृतम् । षड्भाव-
विकारा इति ह स्माह भगवान् वार्त्तीयशिरिति । भावस्य क्रियायाः षट्

अवधिविषयप्रश्न इति भावः ॥ प्रथमस्यासौ भाववचनस्येति
विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणः सन्

भावमाहेति । (भा)

अर्थे शब्दतः प्राथम्यं प्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहे “ऽर्थतः”
द्वयोर्मध्ये प्रथमं पूर्वकालं भाववचन इति विग्रहे विस्पष्टः पटुवत्
समासेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथममप्रथमं वा भाव-
मन्येभ्यः पूर्वमाह इत्यर्थादिति बोध्यम् ॥

नाचेति । (कै)

यद्यपि तिङ्पेक्षया ‘क्यजपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्य-
मिति भावः । न च क्यजन्तस्य तिङन्तपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् ।
पुत्र इच्छा आश्रय इति अर्थत्रयावभासमानखण्डत्रयस्यैव करणा-
दिति तत्त्वम् ॥ ननु “सनाद्यन्ता” (२।१।३२) इति तस्य धातुत्वं
सिद्धमत आह

सनाद्यन्ता इति ॥ (कै)

१ “क्यजपि” इत्यारभ्य “न च क्यजन्तस्य” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

दियता सूत्रेणाहोस्त्रिदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह ।
कथम् । अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादीन्

भावः । प्रकर्षप्रत्ययोऽपि दृश्यते विद्यतेतरामिह धान्यमिति । अत्रैवार्थे
आगममाह “बहुभावविकारा” इति । भा । भावस्य क्रियाया षट्प्रकारा

प्रकारा इत्यर्थः । तेषु च जायतेऽस्तीति पाठात्सर्वक्रियान्वयः सिद्ध इत्यर्थः ।
कैयटस्तु प्रकारान्तरेणापि व्याचक्ष्यौ । भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः

३७६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

भाववचनाः (भा)

इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेव
प्रत्याख्येयमिति भावः ॥

क्यचेति । (कै)

लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धि-
रिति भावः ॥

प्रथममयं राजानमिति । (कै)

प्रथममयमेव राजानमित्यर्थः ॥ नन्वस्य पक्षस्यान्यत्वान्मध्यम
इत्ययुक्तमत आह

दाविति । (कै)

उभयास्पृष्टे मध्यस्य इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषद्वयास्पर्शनायम्
मध्यम इति भावः ॥

समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति । त उत्थाप्यानीयन्ते ।
अस्ति प्रकारे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तादय आख्या अभिरूपा दर्श-

इत्यर्थः । तेषु चास्तिः पठितः इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथवा
भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात्

सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धात् अवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादि-
रूपतयावभासत इति । तथा च । जाति समुद्देशेऽपि सम्बन्धिभेदात्
सत्तैवेत्युपक्रम्योक्तम्,—

“प्राप्तक्रमविशेषेषु क्रिया सैवाभिधीयते

क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्वमिति कथ्यत”

इच्छामन्येनेति । (कै)

एवं प्रतीषीषतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तां तद्विषयामिच्छा-
मन्येनाभिहितामेव सनाहेति बोध्यम् ॥

आयादीनामिति । (कै)

तदन्तानामित्यर्थः ॥ क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपदस्यानन्वयात्
एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह

तदर्थे (कै)

इत्यादि ॥ भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात् क्रिया-
वाचित्वमस्येव अभावोऽपि सूक्ष्मावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाव-
वचनत्वम् भावस्थालौकलाभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तत्रेदमिति (भा)

तत्र

नीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चादिशब्दः परि-
समाप्यते । भ्वादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् क्रियावचनो

अवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविकारा
निरुक्ते निपुनं व्याख्याताः । इह तु प्रकृतानुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्व-
थेति । भा । भावविकारपरिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हीति ।

इति ॥ व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात् क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायास्ते
भवत इत्यर्थः । पाक इत्यादौ तु प्रकृत्या साध्यावस्थाया असत्वरूपाया
उपस्थितिः । घञा तु सिद्धरूपायाः । उक्तं च,—

क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कौर्त्तिता ।

क्रियावचनो धातुः (भा)

इतिस्त्रचणे क्रियावचनत्वाभावादप्राप्तं धातुत्वमस्यादीनामिति भावः ॥

कुतो क्रियात्वं तेषामत आह

किं करोतीति ॥ (कै)

नह्यस्तीति (कै)

साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचिद् भवतीति नापि तु सर्वदा भव-
त्येवेत्यन्वयः ॥ क्रियास्वरूपं शङ्कितैव वाचयितुं पृच्छति भाष्ये

कां पुनरिति ॥ (भा)

तदाशयं स्वयमेवोक्तीयाह

किं यदिति । भा

एवं हि भुजिकारकस्येवास्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु का-
चतिरिति भावः ॥ ननु

भुङ्क्ते इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्यन्वये धात्वर्थक्रियावाद एवोपक्षिप्तः स्यादिति

धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा
इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । भू इत्येवमादयो वा इत्येवं प्रकारा इति ।

भा । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते
वृद्धिद्वयनिवृत्तिर्नप्रतीयेत । अथ वेति । भा । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्या-

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम् ॥

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३७६

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

न ब्रूमः (भा)

इत्याद्रियन्यासङ्गतिः ॥

देवदत्त इति (भा)

यत् सा क्रिया इत्याद्यन्वये यत्तदोः प्रधानपरामर्शित्वहानिरत आह

यत्तदिति । (कै)

क्रियांशस्य प्राधान्येऽपि न तात्पर्यविषयता सर्वनाम्नां गुणपरा-
मर्शकता च दृष्टान्तस्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परामृश्येत
इत्यर्थः ॥

कारकवैचित्यम् (कै)

इत्यस्य विचित्राणि कारकाणि इत्यर्थः स्वार्थं व्यञ्जिति बोध्यम् ॥

वैचित्र्यं च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव भाष्ये शङ्किताह

न ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा वा इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यव-
स्थायां भू इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे । वा इत्येवमादयो भू इत्येवं

दीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । धट इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति
अभूद् भविष्यतीति कालविशेषावगमात् साध्यमानस्य चार्थस्य कालेन

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥

इति लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वययोग्येनावस्थाविशेषेण घञादिभ्य उपस्थि-
तिरित्यर्थः । एतेन “कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत” (उपपदमतिङ् ।
२।२।१६ । इति सूत्रव्याख्यानावसरेऽप्युक्तं भगवता) इति तृतीयाध्याये

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

प्रवृत्तिविशेष इति । (भा)

स चाख्याद्यर्थे नास्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनादीना-
मिति तान्युक्तवानुपाध्यायः ॥ ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्त्तते
इत्यत्र क्रियात्वानापत्तिरत आह

सर्वेति । (कै)

पचाद्यपेक्षया सापि विशेष एवेति भावः ॥ शङ्किताश्रयमुप-
संहरति

यथा चेति । (कै)

एवं चाख्यादौ धातुत्वासिद्धिरिति भावः ॥ सिद्धान्त्याह भाष्ये
यद्येवमिति ॥ (भा)

अन्यथा हीति । (भा)

कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथा इत्यक्षरार्थः ॥
तदेवाह

प्रकारा इति ॥ यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नेदानीं पाठ कर्त्तव्यः । कर्त्तव्यस्य
किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यप्यत्यादिनिवृत्त्यर्थः । वा । भूवा-

योगात् क्रियात्वावसायः । अथ वेति । भा । निज्ञातायां सत्तायां किं
करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न तु क्रियात्वाभावादि
त्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः तदास्ति

भाष्यमपि व्याख्यातम् । “प्रकल्पित” इत्यनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवतां ध्वन-
यति । साध्यत्वेनेति । अत एव तन्मतिकारकतया व्योदनादेरन्वयः ३
भावः । अत एव भोक्तुं पाको भुक्ता गमनमित्यादौ तुमुनादयः सि

आत्मभरणरूपेति । (कै)

स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थः ॥

म्रियतौ (कै)

तत्त्यागानुकूलव्यापाररूपेति भावः ॥ एवं च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्ति-
विशेषरूपतास्येवास्यार्थस्येति तात्पर्यम् ॥ पूर्वोक्तदूषणत्रये लक्ष्य-
मुद्धरति

उत्पत्तीत्यादि ॥ (कै)

कादाचित्कत्वाभाव इति । (कै)

अयं चात्मभरणलक्षणसत्तावाच्येव । तदपि कर्त्तरूपे वस्तुनि
विद्यमाने एव वस्तु कादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्येव । अत एव
भूतभविष्यसप्तप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु
का(दा । क)चित्कताप्यस्येव ॥

विद्यतेतराम् (कै)

दिपाठः कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् । प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ।
प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं आण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराण्यपयत्यादयः ।

तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । भा । परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया
क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । भा । अदादीनामादौ वा गति
गन्धनयोरिति पठितव्यम् ।

कृतोऽर्थस्त्वनभिधानान्नेत्येव शरणम् । अत एव कश्चिद्दृश्यतेऽपि द्विर्वचनम् ।
द्विरण्विधिरिति सूत्रवार्त्तिकयोः प्रयोगात् । सत्त्वभावस्त्विति । अत एव
कं करोति इत्यादौ कारकत्वेन सान्वेतीत्यर्थः । नन्वेवं पश्य मृगो धावती-

३८२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(भूवादयो धातवः । १ । ३ । ५ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

इत्यपि कारकगतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम् ॥ भाष्येऽस्यादीनां १ क्रिया-
वाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह

षड्भाव (भा)

इत्यादि ॥

क्रियाया इति । (भा)

भावो लीला क्रिया चेष्टा इति कोशादिति भावः ॥ विकार
शब्दः प्रकारवाची ॥

अथवेति । (कै)

उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्ता-
त्मकत्वमिति बोध्यम् ॥

भावस्य सत्तायाः । (कै)

ब्रह्मसत्ताया या एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् त इव
भासमाना इति वार्थ्यायण्युक्तेरर्थः ॥

१ “क्रिया” इत्यारभ्य “इत्यादि” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

आणपयति वट्टति वड्डतीति । खरानुबन्धज्ञापनाय च । वा । खरानुबन्धज्ञा-
पनाय च पाठः कर्त्तव्यः । खरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । न ह्यन्तरेण पाठं

अदादिगणो गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता
भवन्ति । यदि तर्हीति । भा । क्रियावचनो धातुरिति वा भाववचनो
धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठेन इत्यर्थः । भूवादिपाठ इति । भा ।

त्यादौ मृगकर्त्तृकश्रीघ्नगतेर्दर्शनमिति कर्मता न स्यात् । न च संसर्गमर्थ्या-
दयेह कर्मताभानेऽपि प्रकारत्वेनाभानान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमुपि
पचति भवतीत्यादावसङ्गतेः । एककर्त्तृका वर्त्तमाना पचिक्रिया एककर्त्तृका

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८३

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

सत्तैव इत्यादि (कै)

ब्रह्मसत्तैवानेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनैः कारकैः सम्बन्धात् अव-
सीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च
निरुक्तभाष्ये (निरु-नैघण्टु-पूर्वषट्-१।१) स्पष्टम् ॥

भावविकारेति । (कै)

एवं चाव्याप्तिदूषितं परिगणनं कथमस्त्यंशे प्रमाणं भवेदिति
भावः ॥

अनुमानेनेति । (कै)

षड्भावविकारेष्वभावादक्रियात्वमेव मन्यमानं प्रति इत्यादि ॥

अन्यथेति । (कै)

एवं च स्थितेरपि अस्थितायामन्तर्भावान्न परिगणनाव्याप्ति-
रिति भावः ॥ तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रमं वारयति

क्रियान्तरेति । (कै)

एतन्मूलिकैव “क्रियाभेदाय कालास्त्वि”ति वाक्यपदीयोक्तिः
कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु यद्यस्यादेः

स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ॥ ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता

यथा भोक्तुं पाकइति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा धातुसंज्ञाणि
स्यादिति पाकदीनां श्रयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनासौ
निवर्त्त्यते । तथा हिरुक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् ।

वर्त्तमाना भवन क्रियेति हि तत्र वाक्यार्थः । तत्र च भवतीति लकारार्थस्य
कर्तुर्देवदत्तकर्तृकपचिक्रियां प्रत्यभेदेन संसर्गेण विशेष्यत्वस्यावश्यकत्वात् ।

क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्तीत्याद्युत्तरं कुतो न
इत्यतो भाष्ये

अथवा नान्यदिति । (भा)

अत्र “अथवा” इति यत इत्यर्थे ॥

प्रश्नासम्भवादिति । (कै)

निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रश्नासम्भवादित्यर्थः ॥ ननु क्रियाभावयो
रेकार्थतया कथमिह भेदेनोपादानमत आह

परिस्पन्देति ॥ (कै)

आदिशब्दयोर्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः सादृश्यं चान्यानभि-
हितसाध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वेनेति नाव्याप्तिः । तत्र वा प्रभृतयो
भूपकारा इत्यर्थे वा धातोः प्राचीनानां न स्यादित्यत आह

अदादीनामिति । (कै)

“अदिप्रभृतिभ्य” (२।४।३२) इत्यस्य स्थाने “वा प्रभृतिभ्य”
इत्येव पठनीयम् । “अदिप्रभृतिभ्य” इत्यत्र बङ्गब्रीहितत्पुरुषयो-
रेकशेषो वा बोध्यः ॥ ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दान्तर्भावेन पाठ-
स्यापि लक्षणेनापेक्षणीयत्वान्नेदानीमित्ययुक्तमत आह

अननुवन्धकाः पठन्त एतेषां पाठः शक्योऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमाणपय-
एतेषामपीति । भा । तेषामपाठे निवृत्तिरणावयव्यादिवत्स्यात् तस्मात्
आणवयव्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मध्ये मा प्रविक्षन्नित्येवंमर्थस्तेषा-
तथाच देवदत्तवत्पचिक्रियायाः सत्वधर्मो दुर्वारः । अज्ञातः । कर्तृत्वकर्मत्व-
योरनुभववत्ताद्भानं स्वीक्रियते । कारकान्तराभावमात्रे तु तात्पर्यमिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८५

(अ. १। पा. ३। आ. १) .

(भूवादयो धातवः । १। ३। १।)

क्रियावचन इति । (कै)

व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थः ॥ ननु भावक्रिया-
पदयोः साध्यावस्थापन्नार्थाभिधायित्वात् प्रातिपदिकेषु कथमति-
प्रसङ्गोऽत आह

यथेति ॥ (कै)

भोक्तुं भुक्ता इत्यादिप्रातिपदिकव्यावर्त्यं बोध्यम् । पाकपदेन
सिद्धावस्थस्य भानात् । भोक्तुं पाक (कै) इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य
इति

उपपदमतिङ् (पा)

(१।१।१८) इति सूत्रे वक्ष्यते । फलं तु पाकादिशब्दे इव अत्रापि
हिरुगिति क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषां क्रियावाचित्वं चिन्त्यम् । अत
एव “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८) इति सूत्रे क्रियामात्र-
विशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेषां स्वयमुक्तम् । “शिश्ये” इत्यादि-
व्यावृत्तिस्तु अन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्बोद्धा ।
वस्तुत एषां धातुत्वे फलाभावः । न च प्रातिपदिकत्वाभावः । फलं
कृदन्तत्वेन तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । उभयोः सत्त्वेऽपि लिङि-

त्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । शिष्टप्रयोगादप्यत्यादीनां

मपि पाठः कर्त्तव्यः इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । भा । प्रयुक्तानामिदम-
न्वाख्यानं न चाणवत्ययादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणा-

“आख्यातशब्दे भागाभ्याम्” इत्युदाहृत श्लोकोऽप्येतदभिप्रायक एव । तत्र यं
प्रति इत्युत्तरश्लोकानुरोधादिति तृतीये स्फुटीकरिष्याम । एतेन अपाद्धौ-

त्यादाविव परत्वात् सुपामेवोत्पत्तिमिद्वे वार्त्तिके प्रातिपदिकग्रहणं
तु प्रौढैव अत एव तदुदाहरणानुक्तिर्भाष्ये ॥ ननु तेषां संज्ञार्थः
पाठः कर्त्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थमसङ्गतमत आह

तेषामिति । (कै)

पाठाभावे हि तेऽपि आणवयत्यादिवद् बहिर्भवेयुरिति ।
आणवयत्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भावः ॥

प्रयुक्तानामिति । (कै)

प्रयुक्तानां च सम्प्रति अदृश्यमानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि
बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठः स्यादत आह

एतेनेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । खरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति
बोध्यम् ॥ ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत
आह भाष्ये

निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि
विपर्ययासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि क्लृप्त्यर्थे कसिं प्रयुज्यते दृश्यर्थे च दिशिम् ॥

नुविधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोऽपि पाठो
नोपयुज्यते न हि पाकादयः शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरालोके प्रयुज्यन्ते ॥

दपाक्षीः पचतः पचन्ति पच्यति पच्यतः इत्यादावपि भवतीत्यनेन कर्त्तृत्वेना-
न्वयो व्याख्यातः । भावी वर्त्तते ध्वस्तोऽस्तौत्यादाविव सूक्ष्मावस्थस्य वर्त्तमानः
सत्तासम्भवात् ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २ ।)

स चावश्यमिति । (भा)

एवं चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भावः ।
ननु तद्वदेव निदर्शनार्थं कतिपयपाठोऽप्यावश्यकता न इत्येव भाष्य-
तात्पर्यादिति दिक् ॥

‘उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २॥

ननूपसर्गभेदे ऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

उपदेशेति । (भा)

उभावपि धात्वर्थानुवादकावेवेति भावः । येन निवृत्त्यादि-

क्रियासु वक्ष्यीष्वभिसंश्रितो यः

पूर्वापरौभूत इवैक एव ।

क्रियाभिर्निवृत्तिवशेन सिद्ध

आख्यात शब्देन तमर्थमाहुः । १ ॥

क्रियाभिर्निवृत्तिवशोपजातः

कृदन्त शब्दाभिहितो यदा स्यात् ।

संख्या विभक्त्यथयलिङ्गयुक्तो

भावस्तदाद्रव्यमिवोपलक्ष्यते । २ ॥

१ उपदेश इति किमर्थम् । अत्र आँ (६। १। १२६) अपः । उद्देशे
योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ॥ कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्ष-
माख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः ।

(उपदेशोऽनुनासिक इत् । १। ३। २।)

(अ. १। पा. ३। आ. १)

विहितानां सङ्ग्रहः । आङ्श्च व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रश्नार्थं इत्यन्ये ॥ ननु “आङोऽनुना” (६।१।१३६) इत्यप्युपदेश एव इत्यत आह

अयमिति । (कै)

उच्चारणेन बोधनाभावादित्यर्थः ॥ ननु नास्योद्देशत्वमपि “अङ्गदी”त्यादिवत् बङ्गभिर्गुणैः प्रापणं हि तत् । नेह तथानुनासिकत्वेनैव प्रापणादत आह

अन्तरतम इति । (कै)

तथा च कबन्तत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणान्न दोषः ॥

गुणैः (भा)

इत्यत्र बङ्गत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् ॥ आख्यानं प्रत्यक्षत्वमविशिष्टमत आह

इन्द्रियेति । (कै)

१ अत्र “तथाच इति” प्रतीकोऽस्ति इ पुस्तके । परम् उपलब्धभाष्ये कैयटे च तथाच इति पाठो नास्ति ॥

तद्यथा अगोक्षाय कश्चिद् गां सक्थनि कर्णे वा गृह्णीत्युपदिशति । अयं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह । उपदिष्टो मे गौरिति ॥ गुणैः प्रापणमुद्देशः ॥ तद्यथा । कश्चित् कश्चिदाह । देवदत्तं मे भवानुद्दिशत्विति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति । अङ्गदी कुण्डली किरीटी शुङ्गेरस्को वृत्तवाङ्मूर्तिहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह । उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ॥ इत् संज्ञायां सर्व-

(अ. १ । पा. ३ । आ. १) (उपदेशेऽननुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।)

यद्यप्यनुनासिकत्वमपि इन्द्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रति-
पाद्यतावेत्यायामिन्द्रियागोचरमिति भावः ॥

प्रसिद्धेति । (कै)

प्रत्येकसाधारणेत्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

आख्यातमाहेति । (भा)

कथितमित्यर्थः ॥ एकव्यक्तौ भेदाभावाद् “ईदृश” इत्यसङ्गत-
मत आह

एतैरिति ॥ (कै)

ग्राह्य इति । (कै)

लोके दृश्यमान इत्यर्थः ॥ एतेन बौद्धार्थस्यैव शाब्दबोधेनाल-
मिति दर्शितं भाष्ये

इत्संज्ञायामिति । (भा)

उक्तविशेषस्य निष्ठाद्यसङ्गहेणात्राश्रयणमशक्यमिति भावः ॥ ननु
इत्सद्विषयत्वादिकं नेतरभेदानुमायकं लक्षणमत आह

गुणस्तेनापीति ॥ (कै)

प्रसङ्गोऽविशेषात् । वा । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा
प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । अत्र आँ अपः । किं कारणम् । अवि-
शेषात् । न हि कश्चिद् विशेष उपादीयत एवं जातीयकस्यानुनासिकस्येत्
संज्ञा भवताति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥ किमुच्यते अनुपादो-
यमाने विशेष इति । कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते लक्ष-
णेन उपदेशः । सङ्गीर्णावुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणैश्च
प्रापणमुपदेशः ॥ प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित् कं

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । १ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

भाष्ये “हिः” अर्थे इति भावः ॥ कश्चित्तु “लक्षणेनापि हि” इति पाठः । बल्लवं चाविवक्षितमेव । प्रकृतसूत्रे चास्यापि ग्रहणमत एव “निष्ठे”त्यादिभिः संज्ञाविहितप्रत्ययावयवानामित्संज्ञासिद्धिरिति भावः । अत एवात्रैतत्कथनं सफलम् “आदेच” (६।१।४५) इत्यादौ तु व्याख्यानात् “प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश” इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् ॥

उपदेश इति । (भा)

अज्ञातज्ञापनं भवतीत्यर्थः ॥ “आचष्टे” इत्यस्य कर्माकाङ्क्षादाह

पूर्वेणेति ॥ (कै)

अध्ययनार्थमिति । (कै)

“इति हेतौ” फलं च हेतुरिति भावः ॥

इषेत्वकमधीष्व (भा)

इत्यादि वाक्यम् “आचष्टे” इत्यन्वयः इत्यन्ये ॥ नन्वित् कार्यं तदकार्यत्ववादो ऽयुक्तोऽत आह

किदाह । अनुवाकं मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मा आचष्टे । *इषेत्वकमधीष्व । †श्रानो देवीयमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यात माह । तद्दिष्टो मे अनुवाकस्तमध्येत्य इति ॥ गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा । कश्चित् कंचिदाह । ग्रामान्तरं गमिष्यामि पश्यान् मे भवानुपदिशत्विति । स तस्मा आचष्टे । अमुष्मिन् अवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणैः प्राप्यमाण आह । उपदिष्टो मे पश्या इति । एवमेतौ

यदीति । (कै)

अभिमतकार्यत्वाभावपरो“ऽकार्य” शब्द इत्यर्थः ॥ नन्वित्
संज्ञाया अनन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत
आह

यदेति ॥ (कै)

अनन्तरलक्षणायाम् (भा)

इत्यस्य अनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः ॥ ‘शिद्’ इत्यादावनन्तरा-
दिषु वृत्त्यभावेऽपि सौत्रत्वावृत्तिरिति भावः ॥ ननु तत्रेते आङ्-
इदित्येवाचक्षत् इति चेन्न । विधानसामर्थ्याक्षोपो माभूत् संज्ञा तु
स्यादेवेति भाष्याशयः । एवं चात्रोपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
“अनुबन्धा एकान्ताः” इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ “अभ्र
अं” इत्यस्यापि शास्त्रे विहितस्यानुनासिकत्वादाह

शास्त्रे य उच्चारित इति । (कै)

उच्चारित इत्यध्याहार इति भावः ॥ भाष्ये

शास्त्रमिति (भा)

सङ्कीर्णवृद्धेशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावात् अत्र इत्संज्ञा न भविष्यति ।
ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् (१। ३। ६) । अकार्यं लोपः । इह हि
शब्दस्य द्वर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः अवगार्यो वा । कार्यं
चेह नास्ति । कार्यं चासति यदि अवगमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ॥
इदमस्तीत्कार्यम् । अभ्र अं अठितः । अनन्तरलक्षणायामित्संज्ञायां सत्याम्
“आदितश्च” (७। २। १६) इतीट् प्रतिषेधः प्रसज्यते ॥ सिद्धं तूपदेशने-
ऽनुनासिकवचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योऽनुनासिकः

(उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १ ।)

तच्च धात्वादिरूपं बोध्यम् । “आदेश उपदेश” इत्यादाविव भाव-
साधनस्याद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु “^१लुटः सदा” “^२निष्ठा”
इति विहितराचाद्यवयवस्येत् संज्ञानापत्तिः । यथा कथं चिद्वोध-
नस्य उपदेशत्वे तु अभ्र आम इत्यादौ दोष इति भावः ॥ तदाह

घञयं करणेति ॥ (भा)

उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोगादाह

परत्वेनेति ॥ (कै)

पशुः कर्त्ताभिधीयते इति । (कै)

यद्यपि कर्त्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथापि तत्त्वेनापि पशुरेवा-
भिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः ॥

स्लाघेति । (कै)

गोत्रचरणाद् भावे बुञ् स चेत् स्लाघादिभिरन्वितः स्यादिति
सूत्रार्थात् स्लाघादिकं न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भावः ॥ ननु
इनङोऽपि विधेयतया प्राधान्यात् कथं गुणत्वमत आह

१ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

स इत्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् । शास्त्रम् । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथा न्यासमेवास्तु । ननु घोक्तमित् संज्ञायां सर्व-
प्रसङ्गेऽविशेषादिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनः । न
सिध्यति । परत्वात् ल्युट् प्राप्नोति । (३ । ३ । ११७) । न ब्रूमो “ऽकर्त्तरि
च कारके संज्ञायाम्” (३ । ३ । १६) इति । किं तर्हि । हलश्च (३ । ३ । १२१)
इति । तत्रापि संज्ञायामिति वर्तते (३ । ३ । ११८) न चैषा संज्ञा ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६३

(अ. १। पा. ३। आ. १) (उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १। ३। २।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः ॥ ननु प्रत्ययस्याभिधेयत्वाद् गुणत्वमित्ययुक्तम् अनुवाद्यत्वस्य प्राधान्यनियतत्वाद्विधेयत्वस्य गुणनियतत्वादिति मीमांसक शङ्का परिहरति.

अपूर्वेति । (कै)

न मीमांसकसंमते प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमते किं तु शास्त्रसंरम्भगोचरत्वतदगोचरत्वे एवेति भावः ॥ ननु “वाकिनादीनाम्” इत्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्वदेवानेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वाद् गुणत्वमेव इत्यत आह

उदीचामिति । (कै)

नात्र चोऽनुवर्तते इति भावः ॥ ननु “गुणः कृतात्मसंस्कार” इति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसम्बन्धदर्शनादाह

गुणप्रधानसंनिधौ यत्रेति । (कै)

१ अ ४ । पा १ । सू १५१ ॥

प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात् संज्ञायामेव स्याद्वा न वा । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् “कल्याणादीनमिनङ् (४। १। १२६) “कुलटाया वा” (४। १। १२७) इनङ् विभाषा न प्राप्नोति । इनङेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते (४। १। १२०) इह तर्हि “वाकिनादीनां कुक्च” (४। १। १५८) “पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” (४। १। १५९) इति कुक्विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते (४। १। १५७) । एवं न चेदमकृतं

तद्विषयविषयः स न्याय इति भावः ॥ ननु कृत्वेति कृजर्थो
विचारस्तत्र पुरुषः कर्त्ता प्राप्तौ घञ् इति असमानकर्त्तृकत्वात्
क्वा न प्राप्नोतीत्यत आह

एवं स्थित्वेति ॥ (कै)

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

अन्तशब्दो नान्तावयववाची तद्वितवैयर्थ्यापत्तेः । नापि समीप-
परः । अतिप्रसङ्गात् । अत आह

अवसाने इति ॥ (कै)

* ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्वं न च तन्मध्यगतस्येति कथं
सर्वप्रसङ्गोऽत आह

भवति नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् इति न च कश्चि-
द्दोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि “कृत्यल्युटो
वङ्गलम्” (३ । ३ । ११३) इत्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥

१ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् । वा । हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य
हल इत् संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । *सर्वो हि हल्
तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ॥ सिद्धं तु व्यवसितान्त्यत्वात् । वा । सिद्धमेतत् ।

* सर्वोऽपि हल् तं तमवधिं कृत्यन्त्यो भवति । १ । सर्वो हि हलन्त्यो भवति । १ ।

सर्वो हि हल् तं तमवधी कृत्यन्त्यो भवति । १ ॥

सर्वस्येति । (कै)

सर्वमपि वर्णमुच्चार्यविरम्यत एव । स्पष्टं चेदं ^१“परः सन्निकर्षः” इति सूत्रे भाष्ये । न च ततः परमुच्चारणाभावोऽप्यपेक्षित इति भावः ॥ भाष्ये “सर्वो हि हलन्त्यो भवति” इत्येव पाठः । “तमवधिं प्रति” इति पाठे ^२तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तराभावादिरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः । “तन्तमवधिस्त्येति” पाठान्तरम् ॥ नन्वेवमन्त्यग्रहणं व्यर्थमत आह

आदिनिवृत्त्यर्थमिति । (कै)

उपक्रमाभावलक्षकं तदिति भावः ॥ न च पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किञ्चित् समुदायान्त्यकरणेन शङ्कैषामुपपन्नेति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाभाव इत्याशयात् । व्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वभ्रमं वारयति

व्यवसिता इति । (कै)

शास्त्रकृतापरिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः ॥

१ अ १ । पा ४ । सू १०६ ।

२ तत्तद्वर्णोच्चारणानन्तरभावि विरामरूपम् । क ।

कथम् । व्यवसितान्त्यत्वात् ॥ व्यवसितान्त्यो हलित् संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कै पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः ॥

सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति । नैष दोषः । आह्वयं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वञ्च हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साध्वीयो

धातु- (कै)

इत्यादिवक्ष्यमाणेत्यादिः ॥ अवयवानां धातुत्वाभावे युक्तिमाह

अवयवा इति ॥ (कै)

समुदायतन्त्रत्वात् । (कै)

समुदायस्तन्त्रं प्रयोजनं येषां तच्चात् ॥ भाष्ये

धातुप्रातिपदिकेति । (भा)

इउण् नदट् इत्यादौ ण्टादीनामित्संज्ञाक्रमबोधकत्वेन स्वरूप-
बोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् ओत्रियनादेरपि तत्वादेव निपा-
तोदाहरणमाडादि ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

लक्षणं विनैवोपपत्तौ उपक्रमाभावलक्षकत्वमेव दोष इति
भावः ॥

काल्पनिकमिति । (कै)

सर्वान्यस्य हि मुख्यं तत् यस्मात् परो नास्ति इत्यादिलक्षणा-
क्रान्तावादिति भावः ॥

अवयवानामसत्त्वादिति । (कै)

योऽन्य इति । कथं साधौयः । यो व्यवसितान्यः ॥ अथवा सापेक्षोऽयं
निर्देशः क्रियते न चान्यत् किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति तेन व्यवसितमेवापेक्षिष्यामहे ॥
लकारस्यानुबन्धज्ञापितत्वाद् हल यङ्ग्याप्रसिद्धिः । वा । लकारस्यानुबन्ध-
त्वेनाज्ञापितत्वात् हल्यङ्ग्यास्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति इत्युच्यते

तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति भावः ॥ ननु हलामित्संज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिकथमत आह

इतरेतरेति ॥ (कै)

भाष्ये “हलन्त्यम्” इत्युत्तरम् “लश्च” इति वाक्यान्तरकरणा-
त्तदर्थबोधात् पूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह

पूर्वमिति । (कै)

पाठक्रमादार्थक्रमो वलीयानिति भावः ॥ इतरेतरयोगे द्विवच-
नापत्तेराह

समाहारे इति । (कै)

एवं भाष्ये कर्त्तव्यपदं व्याख्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये
कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव कैयटस्तु चिन्त्यः । यणः प्रतिषेधारम्भेण
झल्यहणापकर्षेण च संयोगान्तलोपाप्राप्तेः । वक्तृणां सह बोधासम्भवं
“नाज्झलौ” इति सूत्रोक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन भाविसंज्ञया
पूर्वमाचार्य्यनामव्यवहारेण सहविवक्षाभावाद् इन्द्राप्राप्तेः इति बोध्यम् ।
अत एव भाष्ये “निर्देशः कर्त्तव्यः” इत्युक्तम् । “निर्देशः” उच्चा-
रणम् । न तु लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तम् एतेन “हलन्त्यम् ल्” इति

१ अ १ । पा १ । सू १० ॥

लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति (१ । १ । ७१) ॥ सिद्धं तु लकार-
निर्देशात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्त्तव्यः । हलन्त्य-
मित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा । वा । अथवा
एकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च हल् । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति ॥

प्रक्षेपः सौत्रस्य ^१“तस्य लोप” इत्यपास्तम् । सौचत्वाल्लोपं कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृद्वचमाणरौत्यैव प्रत्याख्यानस्य न्याय्यत्वात् ॥

इस्य लिति । (कै)

सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भावः ॥

^१इतरस्येति ।

प्रकृतेऽन्यपदसामानाधिकरण्यादिति भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । एवमर्थस्येष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्यपदासम्बन्धेन हलित्संज्ञं हलन्त्यं च इत्संज्ञमिति वदेत् पूर्ववत् । तस्माद् वाक्यद्वयमप्यन्यपदघटितं द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैव प्रत्येकं सम्बन्धात् । तयोश्च तन्त्रेणोच्चारणं भाष्ये इति हल् सूत्रान्यं अन्यं च हलिदित्येव भाष्यार्थः । एकशेषशब्देन च भाष्ये तन्त्रं लक्ष्यते । अन्यथा सह विवक्षाभावादेकशेषः शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम् ॥ भाष्ये एकदेश्याह

अथवा (भा)

१ अ. १ । पा. ३ सू. ६ ॥

२ “इतरस्य” इति पाठ उपलब्ध भाष्ये कैयटे च नास्ति ॥

अथवा लृकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं तत्रोपदेशेऽजानुनासिक इत् (१ । ३ । २ ।) इतीत् संज्ञा भविष्यति ॥ अथवा आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति लृकारस्येत् संज्ञेति यदयं शब्दं लितं करोति ॥ प्रातिपदिक प्रतिषेधोऽष्टात् तद्धिते । वा । अष्टात् तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।)

इत्यादि ॥ ज्ञापकेन लृकारस्येवे “उपदेश” इति सूत्रोक्तोऽसङ्गत इत्यत आह

लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । (कै)

अच् पदघटितसूत्रस्य कार्यभूतेत्संज्ञेत्यर्थः ॥

हल्ग्रहणादिति । (कै)

न च डानिवृत्त्यर्थं तत् । सुति सीति प्रत्ययैः प्रकृत्याच्चेपेण तद्भाष्येति सिद्धिरित्यभिमानः । वस्तुतः “तदेद” इत्यादिनिर्देशात् अवणार्थं लृकार इति भाष्यतात्पर्यम् । अनयोरेकदेश्युक्तित्वं तु लृकारेत्संज्ञाया अपि हल् पदार्थसिद्धेः प्रागल्भाभात् “लृदित” इति ज्ञापकमपि शिथिलं सर्वेषामचामित्संज्ञाकाले तस्यापीत्वलाभात् । एवं णलो णित्वस्यापि ज्ञापकतोक्तिः । चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले णलो णलोपस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकासम्भवात् । तस्मात् “देकशेषनिर्देशाद्वा” इत्येव समाधानम् ॥

मञ्जकादिति । (कै)

१ अ ४ । पा २ । सू ५६ ॥

उदन्वित् । शृङ्गादिति । अकृतं तद्वितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारः नगरकारः । औपगवः कापटव इति (३ । २ । १ ॥ ४ । १ । ८३-८२) ॥ इदं भावात् सिद्धम् । वा इत्याद्याभावादत्र इत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्ति इत्याद्यं तित्सुरितम् । (६ । १ । १८५) इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति (६ । १ । १८५) ॥ इदं तर्हि । राजा तद्वा । जनितीत्याद्युदात्तं यथा स्यात् (६ । १ । १८७) ।

(हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ३ । चा. १)

मञ्चकास्थाने इत्यर्थः । अथ पक्षः १पश्पशाङ्गिकान्ते भाष्ये ।
इदं चिन्त्यम् । यद्युपदेशे अज्ञातज्ञापकमुच्चारणं तर्हि ढकिं लोप
इत्यनुमितढक उपदेशाभावादित्संज्ञानापत्तिः । मञ्चकादौ मञ्जका-
दिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेन उक्तोपदेशाभावाच्च ।
यथा कथञ्चिद् बोधनस्यैवोपदेश तदनुवृत्तिर्निष्फला । किञ्च पूर्व-
सूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपि टितानामप्येषामुपदेशत्व-
मस्यैव । व्यवसितान्यं हलिति न्यासं कुर्वता वार्त्तिककृता तदनु-
वृत्तेरुक्तत्वाच्च ॥ ननूपदेश एव एकारलोपे पश्चात् प्रातिपदिकत्व-
मिति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आह

अपवादेति ॥ (कै)

ननु शक्यति चतः प्रत्ययत्वात् तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽत आह

उदश्विदिति । (कै)

उदंकेन श्रूयत इति व्युत्पत्तावपि अस्य तकारस्य तुका निष्पन्न-
त्वात् प्रत्ययावयवत्वाभावात् । तत्राव्युत्पन्नत्वकथनफलं चिन्त्यम् ।

१ प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदि-
कानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । शशः ।
षष इति माभूत् । पलाशः । पलाष इति माभूत् ॥ मञ्चकः । मञ्जक
इति माभूत् ॥

अनितीत्युच्यते तत्र व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि । स्वर । उपोत्तमं
रिति (६ । १ । २१०) इत्येष स्वरौ यथा स्यात् । स्वरितकरणासामर्थ्यान्न
भविष्यति न्यङ् स्वरौ स्वरिताविति ॥ इह तर्हि । अन्तर । उत्तमशब्दस्त्रि-

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।)

१“उपदेशेऽन्त्यो न भवतीति” इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भाष्यस्वर-
सक्तु अव्युत्पन्न एवेति बोध्यम् । किञ्चोपदेश इत्यनुवृत्तौ “प्राति-
पदिकप्रतिषेध” इति वार्त्तिकानुत्यागमेव । “उद्देशश्च प्रातिपदि-
कानां नोपदेश” इति १“आदे च” इत्यादिसूत्रभाष्योक्तेः । अत
एव पञ्चपञ्चाङ्गिकाम्ने १“उपदेश” इत्यस्य अनुवाद इत्येवार्थ एत-
द्भाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु सम्बुद्धौ ४“नङि सम्बुद्धोः” इति
लोपनिषेधसामर्थ्यादित्वप्रयुक्तनलोपस्याप्यभावेन संज्ञापि नेति मन्दा-
शङ्कायामाह

नङीति ॥ (कै)

नित्परो नेति । (कै)

समुदायार्थत्वादुपदेशस्य स एव निद्व्यपदेश्ययोग्य (व्यपदेश-
योग्यः । क) इति अनित्यवचनो नित्परोऽस्तीति न शङ्क्यम् ॥

न तु निदन्त इति । (कै)

व्यपदेशिभावस्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इत्यभिमानः ॥

१ “उपदेशे तकारान्त्यो न भवतीति” इति उपसब्धकौयटे कचिद्धित-
विवरणपुस्तके च पाठोऽस्ति ॥

२ आदेच उपदेशेऽशिति (६ । १ । ४५) इति सूत्रव्याख्याशेषे उक्तं
भगवता “उपदेश इत्युच्यते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति ॥

३ अ १ । पा १ । आ १ ॥

४ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

प्रभृतिषु वर्त्तते न चात्र त्रि प्रभृतयः सन्ति ॥ इह तर्हि समुतर् उपोत्तमं
रितीत्येष स्वरौ यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातन-
स्वरौ रितृस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एतच्चात्र युक्तं यदित् कार्याभावात्

अच त्विति । (कै)

तथा चेदं भाष्यम् एकदेश्युक्तिः । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिके-
नेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः ॥

प्रत्ययस्येति । (कै)

प्रतिषेधारम्भेऽस्य चस्य इत्वं न स्यादिति तन्नकार्यमिति भावः
अत्र हि चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वमिष्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरचित्वमादायै
चिद्वयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥

न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

ननु इत्संज्ञाव्यावर्त्तकोकारस्य कथं तत्परिचाणार्थत्वमत आह

इत्संज्ञाया इति । (कै)

१“इटोऽद्” इत्यादीनां मुखसुखार्थत्वप्रतिज्ञया अवणाभावो
बोधितत्वात् तत्प्रतिज्ञयैव तेषु “न विभक्तौ” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति
नतद्धिते इत्यसङ्गतम् ॥ २“इदानीम् अत्र प्राप्नोति” इति भाष्ये
ज्ञापनकाले इत्यर्थः ॥ अत्रत्यम् “अत्र” इति व्याचष्टे

१ अ. ३ । पा. ४ । सू. १०६ ॥

२ “इदानीमित्यत्र प्राप्नोति” इत्युपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति ॥

इत्संज्ञा न स्यात् । तत्रेत्कार्थ्यं भवति भवति यत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगरं
कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् (२ । ४ । ७०) इति (६ । १ । १६३) ॥

इदानीमित्येति ॥ (कै)

भाष्ये

तावदिशभाव इति । (भा)

प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ननु १“प्राग्दिश” इति
शस्यावधित्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह

यथेष्टमिति । (कै)

तस्यापि प्रकृतित्वेन सजातीयावधिमदसम्भव इति भावः ॥

अर्थ इति । (कै)

तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थः ॥ ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित् प्रथमं
प्रत्ययोत्पत्तौ इत् कार्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्तौ विनि-
गमकमाह

यदि त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

किं तर्हि प्राग्दिशोऽर्थेष्विश् भावः (भा)

इत्युक्तेः । एवमपि परत्वात् प्रत्यय एव पूर्वमुचित इत्या-
शङ्क्योक्तं

१किं सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । (भा)

एवं च द्यादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात् पूर्वमन्तरङ्ग-
त्वादादेश एव । अत्रैवार्थे

दानौ (भा)

ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तद्भावं केचित् । वस्तुतोऽयमपाठः ।
 “इदमोर्हिस्” इत्यत “इदम” इत्यनुवर्त्तमाने “दानौमो” विधा-
 मात् । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव ॥ अत्रप्रवृत्तिप्राथम्ये विनिगमक-
 माह

सप्तम्यामिति । (कै)

अन्तरङ्गानपीति न्यायमसौ न जानीते इति बोध्यम् ॥

सप्तम्यर्थेति । (कै)

प्राग्दिश इतिवत् सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमेव प्रातिपदिकाच्च तद्धि-
 तोत्पत्तिरिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च ॥ ननु यकार-
 सत्त्वेऽपि “दानौमि”त्यस्य सोऽन्य एव इत्यत आह

यकार इति ॥ (कै)

संयोगान्तस्य लोप इति । (कै)

चिन्त्यमिदं यणः प्रतिषेधात् तस्माच्च शब्दनिमित्तको “लोपो
 व्योरि”ति लोप इति वक्तुमुचितम् ॥

उपदेशेऽन्त्य इति । (कै)

व्यवसितस्यान्यः “अयत” इति वक्तुमुचितम् ॥

पूर्वचेति । (कै)

वस्तुतस्तु १“लोपो व्योः” इत्यस्य वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वमित्-
संज्ञां प्रति इति बोध्यम् । न च मकारे कृतेऽपि नान्तस्य प्रत्यय-
तया व्यवसितान्यत्वेन दुर्वारैवेत्संज्ञेति वाच्यं व्यवसितान्यशब्देन
प्रत्यासत्या शास्त्रकृद्व्यवसितान्यस्यैव यच्चणेनादोषात् । तद्व्यवसितस्य यान्त
इति बोध्यम् । उत्तरसूत्रस्यस्य यकारादौ चुञ्चुप् चणपाविति भाष्यस्य
योजनार्थं मदुक्तप्रकार आवश्यक इति बोध्यम् ॥

चुटू। १। ३। ७॥

सुप्तस्य निर्देशायोग्यत्वादाह

पूर्वमिति ॥ (कै)

१इति प्रतिज्ञात इति । (कै)

निर्दिष्टशब्दः प्रतिज्ञानार्थको मध्यमपदलोपी च समास इति
भावः ॥ ननु १इरित इत्यादौ इरौ इतौ यस्येति विग्रहात् हलन्त्य-
सुपदेशे इत् इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह

१ अ ६। पा १। सू ६६। २ “प्रति” इति नास्त्युपलब्धकैयटे ।

३ अ ३। पा १। सू ५७ ॥

इरित इति ॥ (कै)

इराविताविति । (कै)

लक्ष्यानुरोधाद्विवचनान्तेनापि विग्रह इति भावः । एवं चात्मने-
पदार्थं सामर्थ्यं नाश्रयणीयमिति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

दानपात्रतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमासे नान्य-
योगव्यवच्छेदलाभेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावादिति भावः ॥
भाष्ये

इकार एवेदिति । (भा)

तत्पुरुषत्वमेवास्य न वङ्गव्रीहिलभित्येतत् सूचनायैवकारः ॥
अङ्गाधिकारस्यत्वेन (प्रथ । क । इ) निमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह

अनङ्गस्यापीति । (कै)

अधातोरित्यपि बोध्यम् ॥ '“न धातु” इति सूत्रस्य भाष्यकैयट-
रीत्या अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्रं नोप-
न्यस्तम् ॥ इत्संज्ञायाः परत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्न स्यादत आह

तत्रेति । (कै)

निर्देशानुपपत्तिकल्पितमित्वं बहिरङ्गमिति भावः । निपात-
नादेवेत्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं तस्य लोप इत्यपि नेति बोध्यम् ॥ तुमो-
भावादाह

नुमेति । (कै)

एतद्भाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते ॥

किं तन्निषेधेनेति । (कै)

यद्यपि तेन उपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं सम्भवति तथापि लक्ष्यानुरोधादिदमेव ज्ञायते इत्यभिमानः ॥

गोः पादान्त इति । (कै)

समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्या-
दनुवर्त्तत इति भावः । अन्तपदार्थस्य इकारविशेषणत्वेऽपि सौचत्वात्
समास इति बोध्यम् । अत्र पृथग् इत्संज्ञा इदित इति कर्मधार-
यात् षष्ठीति युक्तः पक्षः ॥

तस्य लोपः । १। ३। ६ ॥

अभावो लोप इति । (कै)

दर्शनाभावो लोप इत्यर्थः ॥

भावोपाधिरिति । (कै)

दर्शनस्य सविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव सविषयः ।

(तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

किं च भावविरोधी इत्यभावपदस्यार्थः । एवं च भावोपाधिरेव सभावप्रतियोगिक एव स इति भावः ॥ ननु प्रकृतस्यान्वययोग्यत्वे-
ऽनुषङ्गः । अयोग्येऽध्याहार एवेति विपरिणामोऽसङ्गतोऽत आह

सादृश्यादिति । (कै)

एवं चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः ॥

आमन्त्रयस्व (भा)

इत्येतदन्तमेव लौकिकं वाक्यं तत्र प्रकृतत्वाद् 'एनम्' इति गम्यत
इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

देवदत्तमिति ॥ (भा)

गम्यत इति । (भा).

एनमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विरोधस्याभायेदमुक्तम् ॥

वैधवेयः । (भा)

मूर्खः ॥

अलोऽन्त्यस्य इति । (पा)

१“नानर्थक” इति परिभाषा तु २“अलोऽन्त्यात्” सूत्रे प्रत्या-
ख्यातैवेति भावः ॥ तस्य ग्रहणेन इत्संज्ञकपरामर्शना अश्रुतत्वात्
ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यतेऽत आह

१ अ १ । पा १ । सू ५२ ॥

२ नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । परिभा १०५ ॥

३ अ १ । पा १ । सू ६५ ॥

(अ. १। पा. ३। आ. १)

(तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।)

‘नैषामिति । (कै)

णिदादिपदलक्षिततत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः ॥ भाष्ये

ग्रहणानि (भा)

इत्यस्य णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अयेऽपि णित्-
ग्रहणेन गृह्यते यत्कार्यं तत्कार्यं लभत इत्यादिक्रमेणार्थः । विक-
ल्पेऽपि प्रतिषेधोऽस्तीति “प्रतिषिध्यन्ते” इत्युक्तम् ॥

निर्दिष्टेति । (कै)

उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र निर्दिष्टत्वं ^१विवक्षितम् अत
एव णादौनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एकदेशिनः सर्व-
लोपासिद्धेः ॥ ^२इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्तु इत्यत आह

इत्संज्ञाया इति ॥ (कै)

नन्वनुबन्धाः श्रूयन्ते इति वचनाभावात् कथं विरोधोऽत आह

यथेति । (कै)

अनुमितेन विरोध इति भावः ॥ सामान्यविशेषभावात् कथ-
मपवादस्यायोऽत आह

यथाऽणमिति । (कै)

विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः ॥

कार्ये (कै)

इत्वप्रयुक्ते ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “नैतेषाम्” इति पाठोऽस्ति ॥

२ विवक्षितम् इत्यारभ्य निर्दिष्टत्वम् इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

३ इत्संज्ञाद्वारा इत्यारभ्य आह इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

४१०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तस्य कोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

कार्यादन्यत् (भा)

अवणं सन्देहवीजं दर्शयति

तचोपलभ्यमानस्येति ॥ (कै)

शकुनिभाष्ये इति । (कै)

“यदि पुनरिमेवर्णाः शकुनिवत्सुः । अन्यभावं तु कालशब्द-
व्यायादि”त्यत्रेत्यर्थः । एक एव ककार इति पक्षेऽपि न दोषः ।
लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तचोपलभ्यते एव सोऽवयव इत्यर्थात् ।
अन्यथा शाखाया अपि द्वेदनीत्तरमन्यचोपलम्भात् तचैवोपलम्भा-
भावेनामवयवत्वं स्यादेवं चानुपलम्भकफलं विनापि तत्रान्यत्रचोप-
लभ्यमानोमवयवत्वं विना तचोपलभ्यमान एव यः सोऽवयव इति
भाष्याशयः इत्यन्ये ॥ भाष्ये “तच” इत्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थः ॥

अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । (कै)

१ “असरूपसर्वादेशे” (भा)तिपदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेण

१ तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे एथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् । वा ।
तत्रासरूपविधौ दोषो भवति कर्मण्यण् (३ । २ । १) आतोऽनुपसर्गे कः
(३) इति कविषयेऽणपि प्राप्नोति (३ । १ । ६४) ॥ सर्वादेशे च दोषो
भवति । दिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोति (७ । १ । ८४ ॥ १ । १ । ४५ ॥)
दाप्प्रतिषेधे एथक्कनिर्देशः कर्त्तव्यः । अदाप् दैपाविति वक्तव्यम् । (१ । १ ।
२०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु चात्वे कृते
भविष्यति । तद्धि आत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेकान्तत्वात्
(६ । १ । ४५) ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः । अनेकान्ते वृत्तिविशेषः । वा ।
यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिध्यति । किति गीतीति कार्याणि न

योज्ये इति भावः । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वयः कथमित्यपास्तम् ।

अत एव “दाप्प्रतिषेधे” इति वार्तिके एकवचनम् ॥ भाष्ये

दिव औत् इति । (पा)

पद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिध्याद्वतवर्णोच्चारणे सहाय-
सम्पादकतया तस्य चारितार्थ्येन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधे-
यत्वसम्भावना सत्त्वात् इत्संज्ञासोपयोः प्रवृत्तयोर्बाधे मानाभावा-
दुच्चारणार्थानामपि इत्त्वमस्येव । किं च तदभावे उच्चारितस्य
निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः । एतेनोच्चारणार्थानामितसंज्ञानेति
नवोक्तिः परास्ता । “स्तीर्णे वर्हिषि समिधानेऽग्नौ” इत्यादौ डेरौति
स्वरितत्वाभावस्तु कान्दसत्वादिति बोध्यम् । ननूच्चारणार्थानामपि इत्वे
“णौगमिः” (णौगमिरबोधने । १।४।४ ६) इत्याद्यादेशानां तुमा-
पत्तिः । भाविधातुत्वमादाय तच्चेका निर्देशेनादोषात् । अत एव
सुबुत्पत्तिः । अन्यथा “हमो वध लिङि” (१।४।४ ९) इतिवत् सा

सिध्यन्ति । किं हि स तस्येदं भवति येनेत्कृतं स्यात् ॥ एवं तर्ह्यगन्तरः ।
अगन्तर इति चेत् पूर्वपरयोरित्कृतं प्रसङ्गः । वा । अगन्तर इति चेत्
पूर्वपरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् (४ । २ । ८०) ॥ सिद्धं तु व्यवसित
पाठात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसित पाठः कर्त्तव्यः । वुञ्छण् ।
स चावश्यं व्यवसितपाठः कर्त्तव्यः । इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देहः । वा ।
अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं
पूर्वस्य भवत्याहोस्वित् परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु
चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादवच्छेदमिति
पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ॥

(तस्य कोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

न स्यात् । उच्चारणार्थानामपि इत्थं “च्लेः चिच्” (३।१।४४)
 “वेरपृक्तस्य” (३।१।६७) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवाद्य-
 विषये तु उच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्रहितलक्षणा बोध्या “न विधौ
 परः शब्दार्थः” इति विधेयबोधके लक्षणानौचित्यमिति दिक् ॥

उपदेशग्रहणाच्चेति । (कै)

यत्तु “आदे च” (३।१।४५) इति सूत्रे भाष्ये । “मीनाति
 मीनोति दीङाम्” (३।१।५०) इति सूत्रे एज्ग्रहणानुवृत्ति-
 सामर्थ्यात् परनिमित्तकस्यैव आत्वं नेत्यर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं प्रत्या-
 ख्यातम् । तत्तु “मीनाति मीनोति” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधा-
 देकदेश्युक्तिः । तत्र ह्यवदानसिद्धये एज्विषये आत्वमिति सिद्धा-
 न्तितम् । न हि तदोक्तार्थज्ञापकत्वं तस्येति भावः ॥ “अनेकान्तत्वे”
 उपदेशानर्थक्यमत आह

कार्यलक्षणायेति । (कै)

कार्यप्रसृतये इत्यर्थः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

सौचत्वादिति भावः ॥ अनन्तरेऽप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यन्ये ॥

१ चिच्छः कथम् । चिणोऽगित्त्वात् । चिणोऽगित्त्वात् सिद्धम् । किमिद-
 मगित्वादिति । अन्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्यय-
 संज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां कोपो न । असति कोपेऽनेकाल् ।
 यदा ऽनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्यय-
 क्त्वादेत्संज्ञा (१ । ३ । ७७) । यदा इत्संज्ञा तदा कोपः (१ । ३ । ६) ।

“हस्तनय” (१।३।३।) सूत्र निर्णीतधातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्व-
रूपव्यवसितत्वस्यात्रासम्भवादाह

विच्छिन्नानामिति ॥ (कै)

नन्वेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानानिर्णयोऽत आह

अनेकान्तत्वेत्विति ॥ (कै)

विरोधाभावादिति । (कै)

एवं च सन्देहाभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धा-
नेककोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् ॥

व्याख्यानाच्चेदिति । (कै)

व्याख्यातारोऽत्र प्रत्ययादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति ।
तत्र च तत्तत् कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तदनुबन्धत्वं निर्णयन्ती-
त्यर्थः ॥

पूर्वं हेत्वित्यादि । (कै)

अस्यायमवयव इत्यादिरूपम् ॥

तस्मिन् इत्यादि । (कै)

वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सति उक्तव्याख्यानविषयसाध्यं
स्वयमेव जानातीत्यर्थः ॥ नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थनरूपतया पक्षान्तरत्वा-
भावेन वाग्नब्दासामंजस्यमत आह

भाष्येति । (कै)

वस्तुतस्तु विरम्यपाठे तस्य कर्त्तव्यता “वुञ्क्णा” (४।१।

८०) दिसूत्रे दन्वानुपपत्तिर्बहुवचनानुपपत्तिश्चेत्यरुचेर्बान्तिककारस्य

(तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

१“वृत्तादे”ति परिहारान्तरम् । तदैकान्तपक्षेऽसन्देहाय व्याख्यानं
शरणमित्युक्तम् ॥

भाष्यकृतेति । (कै)

न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् ॥ भाष्ये

१एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । (भा)

अनवयवत्वे णशत्रानां णादेरित्वाभापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् ।
एवमन्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्वाभापत्तिः । अन्यादिशब्दयोः

१ वृत्तादा । वा । वृत्तादा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं वृद्धा
जिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं वृद्धा किदिति (७ । २ । ११७ —
११८ ॥ ६ । १ । १६७—१६५) ॥ युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामानुबन्धः
स्यान्मानुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः ।
वृत्तञ्चो ह्याचार्योऽनुबन्धाभासगति ॥

२ उभयमिदमनुबन्धेषु उक्तम् एकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् ।
एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुव्यपदिष्टो यच्च नाम
सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं तत्रासत्त्वरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्-
निर्देशोऽगाकारन्तत्वादिति । असत्त्वरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसात्त्वरूपं भवतीति यदयं ददाति दधात्वोर्विभाषा
(३ । १ । १३६) इति विभाषा श्रं प्राप्ति ॥ यदप्युक्तं सर्वादेश इति ।
अत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं भवतीति यदयं श्रित्
सर्वस्य (१ । १ । ५५) इत्याह ॥ तदप्युक्तं दाप्प्रतिषेधे पृथक्निर्देशः
कर्तव्य इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं
भवतीति यदयम् उदीचां माखो व्यतीहारे (३ । ४ । १६) इति मेघः
सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१५

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

परपूर्वकसमीपबोधकत्वे लक्षणैव (न इ) दोषः । किञ्च “द्वय चः”
वैयर्थ्यापत्तिः “वुञ्छण् कठञ्” इति विहितकेणित्वप्रयुक्तवृद्ध्यापत्ति-
येति भावः ॥ “हेतुरहितत्वाद्” (क) इत्युपलक्षणम् ॥

‘प्रदेशान्तरेषु त्विति । (कै)

एवं च तत्तत्तैकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०॥

सङ्ख्याशब्दस्यैकत्वादिरूढस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक
इति व्याचष्टे

संस्थानमिति ॥ (कै)

गणनम् (कै)

तत् क्रम इत्यर्थः ॥ सूत्रे

१ उपलब्धकैयटे “प्रदेशान्तरे तु” इति पाटोऽस्ति ॥

किमिहोदाहरणम् । इकोयणचि (६। १। ७७) दध्यत्र । मध्यत्र ।
नैतदस्ति । स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत् सिद्धम् (१। १। ५०) कुत आन्तर्यम् ।
तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थान भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि
तस्यस्थमिपां ताम् तम् तामः (१। ४। १०१) इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्त-
रतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वार्थस्य द्वार्थो त्र्यर्थस्य
त्र्यर्थो भविष्यतीति ॥ इदं तर्हि । तूदीशलातुरदर्मती कूचवाराङ्गकृष्ण

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

अनुदेशः (पा)

पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्धः । अत्र उद्देश्यनुद्देशिनि उच्चार्यमाणा-
मुच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च उद्देश्यनुद्देशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाण-
पश्चादुच्चार्यमाणपरौ न त्वद्देश्यविधेयपरौ । “असूर्य्यललाटयोः
(३।१।३६) इत्यादौ यथासङ्ख्यानापत्तेः ॥ “सम” शब्दो न सर्वप-
र्यायः । सुडापत्तेः किन्तु सङ्ख्यासाम्यपरः ॥ ननु “इक्” शब्देन
षट् षष्ठे ‘र्यण्’ शब्देन सप्तानां चोपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याभावात् कथं
यथासङ्ख्यमत आह

इक् शब्देनेति ॥ (कै)

पश्चात्त्विति । (कै)

इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे
इत्यर्थः । वस्तुतस्तेषामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्वं किन्त्विक्शब्दानेक-
त्वेन यणत्वेन च “अ इ उण्” इत्यादौ तत्तद् व्यक्तिविशेषणतया
गृहीतजातिचतुष्टयोपस्थितिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाहः ॥ “पश्चात्”
“प्रथमत” इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च जातिपक्षे सावर्णेन ऋकार-
लृकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति ऋकारस्य लका-
रापत्तिः । ऋदित् लृदिद् इति भेदेन निर्देशेन तदतिदेशानि-
त्यत्वेनादोषादनभिधानाद्वा इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

ठञ्जयकः (४ । ३ । ६४) इति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते । संज्ञासमासनि-
र्देशात् सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य तत्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । वा । संज्ञय
समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णत्तुसुत् थल्
अथुस् अ णल् वमाः (३ । ४ । ८२) इति ॥ समासैः । तुदीशलातुरवर्मती-

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

स्थानेऽन्तरतमेनापीति । (भा)

स्थानेऽन्तरतमपदघटितेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ नन्वत्रापि अर्थत आन्तर्यादेव सिद्धमत आह

नापीति । (भा)

विशिष्टार्थापरिज्ञानादिति भावः ॥ लक्षणशरणात् (लक्षणशरणानां । इ। क) प्राक् शास्त्रात् प्रयोगाज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽत आह

नित्यानामिति । (कै)

साधुत्वमात्रं शास्त्रैकगम्यं प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रात् अप्यस्येव पाणिनेः । अन्येषां व्याख्यानाद्बोध इति भावः ॥

पाठेति । (कै)

लोकसिद्धस्यानाख्यप्रमाणेनैव “शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय” इति वत् सिद्धेरिति भावः ॥

युगपदिति । (कै)

परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो नास्तीति भावः ॥ यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं पर्याप्तेति न संज्ञाकृतं युगपत् प्रत्यायनं किन्तु एकशेषप्रभावसम्भवं तत् । ब्राह्मणानामर्घपाद्याचमणीयपाणीयेतिवत् । तत्र

१ नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्येवेति भावः ॥

कूचवाराड्ठक्च्छ्ण् ङञ्जकः (४ । ३ । ६४) इति ॥ संज्ञासमासनिर्देशादे-
तस्मात् कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते
च समसंख्यं यथा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्र न सिध्यतीति तत्र यथासंख्य-
वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ किं पुनः कारणं संज्ञया च समा-

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

ब्राह्मणत्रित्वेऽपि न अर्घादीनां क्रमनियमः । तथापि संज्ञाया
नवकसाधारण्यमेव तत्र भूलमिति संज्ञानिर्देशादित्युक्तम् ॥

‘एकेनैवेति । (कै)

अवयवानां समुदायोपसर्जनतया समुदायस्यैव पदान्तरार्थेनान्व-
यादिति भावः । समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथान्वयो
वक्तुमशक्य इति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

सर्वस्योद्देशस्येति । (भा)

सर्वस्योद्देशिन् इत्यर्थः ॥

सर्वोऽनुदेश इति । (भा)

सर्वोऽनुदेशिन् इत्यर्थः ॥

तिपो णल् इति । (कै)

यद्यप्येषापि “खं रूपम्” इति संज्ञा तथापि संज्ञाशब्दो
बहूनां युगपत् प्रत्यायको यः शब्दस्तत्पर इति भावः ॥

१ इन्द्रेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्रत्याख्यत इति कुतः
क्रमनियमः स्यात् इति उपलब्धकैयटे ‘एवैकेन’ इति पाठो दृश्यते ॥

सैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञा समासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञानुच्चारणार्थः ।
वा । संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोक्षी-
चरमिति ॥ प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा
स्यात् ॥ विदो णटो वा (३ । ४ । ७३) इति ॥ किं पुनः शब्दतः साम्ये
संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्तिदर्थतः । कश्चात्र विशेषः ॥ संख्यासाम्यं शब्दत-
स्तेण् णत्वादयः परस्मैपदानां ढारौरसः प्रथमस्याववायावः एच इत्यनिर्देशः ।

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

प्रतिपत्तीति । (कै)

स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्ध्युन्नेयतया विना शास्त्रमस्मदादिभिर्दुर्ज्ञेय-
त्वादिति भावः ॥ संज्ञया समासेन च निर्देशे सति तस्यैवोत्तरसूत्रे
ऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतत्सूचारम्भसामर्थ्यात्
सूत्रान्तरस्यमुपसर्जनावयवकृतं च क्रमं गृहीत्वा यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरि-
तितत्त्वम् । अत्र वदन्ति यद्यपि समासत उपस्थितिरेकैव तथाप्ये-
तत् सूचारम्भसामर्थ्यात् पृथक् वाक्यकल्पनया बोधान्तरं कल्प्यते ।
एवं चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसम्बन्धिनोस्तथान्वयेऽपि द्वन्द्वस्य
साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे तेन लोके आद्यन्तौ वर्णानां विप्रशुद्धा-
वित्यादेः साधुत्वं नेति ॥

शब्दधर्मेणापीति । (कै)

वाच्यवाचकयोरभेदोपचारादिति भावः ॥ ननु शब्दतः सङ्ख्याया
समाना योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसम्बन्धः स यथासङ्ख्यमिति
सूत्रार्थे “परस्मैपदानाम्” इत्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाण-
सम्बन्ध एव नेति क्व यथासङ्ख्यप्राप्तिरती व्यत्ययेन पठति

शलादय इति । (भा)

वा । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । परस्मैपदानां शलतुसुस् थलथुस् शल्वमाः
(३। ४। ८२) इति शलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः । वैष-
म्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य (२। ४। ८५) ।
डारौरसः बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ एचोऽयवायावः (६। १। ७८) । अयवायावो बहव एच इत्येकः
शब्दः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेत्

(यथासंख्यमनुदेशः समागाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । व्या. १)

१ विधेयता प्रतीतौ तु न यस्यात्वनियामकं “सोपोव्योः” (६।१।६६)
इत्यादौ व्यभिचारादिति भावः ॥

न तु शतृक्सोरिति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा शतृक्सुभ्यामेकादशपरस्मैपद-
शब्दार्था इत्यर्थतः साम्येऽपि न यथासङ्गं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

न तु शब्दत इति । (कै)

यद्यपि एक एव दन्धो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति
शब्दतः साम्यं तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति
नास्ति शब्दतः साम्यम् । “परस्मैपदानाम्” इत्यत्र तु एकशेषेऽपि
श्रूयमाणैकपदशक्त्यैव नवकोपस्थितिरिति भावः ॥ ननु परस्मैप-
दात्मनेपदभेदात् “प्रथमाः षडिति” अर्थपक्षेऽपि न साम्यमत

प्राप्त

यदेति ॥ (कै)

भाष्ये

१ ‘विधेयता’ इत्यारभ्य इति भावः इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

लृलुटोर्नन्द्यरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः । वा । अर्थतस्त्रेल् लृलुटोर्निन्द्य-
रीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ स्यतासी लृलुटोः (३ । १ । ३३)
स्यतासी द्वौ लृलुटोरित्यस्य त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युगिन्यच्चः (३ । १ । १३४) । नन्द्यादयो बहवो
ल्युगिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अरीहणादयो
बहवो वुजादयः सप्तदश (४ । २ । ८०) । वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ (४ । ३ । ६३) । सिन्धुतक्षशिलादयो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४२१

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १० ।)

अगमक इति । (भा)

“अनिर्देश” (भा) इत्यत्र मध्यपदलोपी समास इति भावः ॥ ननु
स्थान्यादेशभावावगतिरस्येवेत्यत आह

संख्येति ॥ (कै)

सामान्यमिति । (कै)

सूत्रजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः ॥

समुदाय इति । (कै)

समुदायत्रयमित्यर्थः । प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याप्रयोगात्
प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः ॥

तद्रूपापन्ना इति । (कै)

संज्ञाशब्दे स्वरूपस्येव प्रवृत्तिनिमित्तभिन्नत्वात् (प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वात् । क) एकतङ् शब्दरूपिततया तङ्त्वेनैवोपस्थितानां संज्ञेति
संज्ञासूत्रस्यमर्थसाम्यमादाय स्यात् यथासङ्गमिति भावः ॥ कश्चित्तु

तद्रूपापन्नाः (कै)

इत्येव पाठः ॥ ननु यत्र दा उपादीयेते अमस्तीसार्वधातुकग्रहणं
वास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽगमकोऽयं निर्देशोऽत आह

बहवोऽणञौ द्वौ । वैषम्यात् सं । तानुदेशो न प्राप्नोति ॥ आत्मनेपदवि-
धिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु । वा । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्वि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदात्तङित
आत्मनेपदम् (१ । ३ । १२) । अनुदात्तङितौ दावात्मनेपदमित्यस्य दावर्थौ
(१ । ३ । १००) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ निष्ठा । रदाभ्यां

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

द्वाविति । (कै)

अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठीसमासः ततः पुनः
सार्वधातुकपदेन स इति भावः ॥ सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमासे
षष्ठीप्रयोजकसम्बन्धं दर्शयति

सार्वधातुकमपीति ॥ (कै)

अथ शब्दतः साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

एकार्थस्येत्यादि प्रत्यक्कादिकमप्युपलक्ष्यतेऽनेनेति बोध्यम् ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च संवृतावर्णस्येत्ययुक्तमिति भावः ॥

लौकिकेति । (कै)

केचित्तु ए ओ इत्यनयोः संवृतावर्णत्वे मानाभावः । इत्स्वाका-
रव्यतिरिक्तायां विवृतत्वस्यैव “अ इ उ ए” सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् ।
प्रत्यापत्तिशास्त्रस्यावयवे प्रवृत्तौ मानाभावाच्च शास्त्रदृष्ट्या तस्यासि-
द्धत्वाच्च । चिन्त्यमिदमित्याहुः ॥ अन्ये तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात्

निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (८ । २ । ४२) इति । रेफदकारौ द्वौ निष्ठेत्यस्य
द्वावर्थौ (१ । १ । २६) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ सार्वधातुकद्वि-
ग्रहणेषु च दोषो भवति । असोरक्षोपः (६ । ४ । १११) । अमस्ती द्वौ
सार्वधातुकमित्यस्य द्वावर्थौ (३ । ४ । ११३) । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः । वा । एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
“एङः पदान्तादति” “उसिउसोश्च” (६ । १ । १०६ । ११०) उसि उसौ ।

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १। ३। १०।)

ए ओ इत्यनयोरकारांशे संवृतत्वमेव इतरांशे एव ^१विवृततरत्वं तदुपरागाच्च । न संवृतत्वस्य लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः । ऐ औ इत्यनयोस्तु अकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः ॥ “अतिप्रसङ्ग” इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादाद्य दोषः । शब्दसाम्यपक्षे नारोहतीत्यतस्तं तत्रोपपादयति

किङ्च्छब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

गकारोऽपीति । (भा)

स्थामूरित्यत्र इत्वाभावाय कृस्त्वोर्गित्वावश्यकत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाभावाय तन्निर्देश इति भावः ॥ उत्कूले द्वे इति वाच्ये “उदिकूले” इति इकारसहितपाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्तमित्यत आह

१ विवृतत्वम् । क ॥

द्वावेडित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तां संख्यासाम्यं शब्दतस्मैस्मृतादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायावः एच इत्यनिर्देशः इति । नैष दोषः । स्थानेऽन्तरतमः (१। १। ५०) इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वार्थस्य द्वार्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्छति । वा । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्छति (१। १। ५) । गुणवृद्धौ द्वे किङ्छतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । तद् गकारग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्तव्यभूतो (८। ४। ५५) निर्दिश्यते । गिति किति ङितीति ॥ उदिकूले रजिवद्धौः (३। २। ३१) । उदिकूले द्वे रजिवद्धौ द्वौ । तत्र संख्यातानु-

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

आगन्तुनेति । (कै)

वस्तुत उदिकूले इति अनुकरणम् इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थः
इति न दोषः ॥ सप्तमी विभक्तिसाम्ये अर्थवैरूप्यमनुपपन्नमत आह

उदीतीति ॥ (कै)

एवं “रुजिबहोः” इत्यपि पञ्चम्यास्थाने षष्ठीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवं तर्हि अकर्त्तरि चेति । (भा)

विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वाद् “अकर्त्तरिकारक” इति ।
१ शब्दतः साम्ये एष दोषः । अर्थतः साम्ये तु न कारकाणां बद्ध-
त्वादिति बोध्यम् ॥ ननु भवतेरकर्मकत्वात् कर्त्तर्येव करोतेस्तु
सकर्मकत्वात् कर्मण्येवेति यथासंख्यमिष्टमेवेति भ्रमं वारयति

भवतेरिति ॥ (कै)

१ एकः शब्दो भाव इत्यपर इति । क ।

देशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोदिरूपपदम् । किं तर्हि । विशेषणं रुजि-
बहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिबहिभ्यां कूल उपपद इति ॥ तच्छीलादिषु धातु-
त्रिग्रहणेषु । वा । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् (३ । २ । १६२) । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयस्तच्छीलादयस्त्रयः
(३ । २ । १४४) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ घञादिषु द्विग्रहणेषु ।
वा । घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । निरभ्योः पूत्वोः (३ । ३ । २८) ।
निरभी द्वौ पूत्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते
चात्र संख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिजाव इति ॥ एवं तर्ह्यकर्त्तरि च कारके
भावे च इति (३ । ३ । १६, १८) द्वौ पूत्वौ च द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति ॥ अवे तृस्त्रोः करणाधिकरणयोः । वा । तृस्त्रौ द्वौ करणाधिकरणे

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।)

अन्येत्विति । (कै)

अत एव “इतदारतयातिकोपनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्” इति । “रावण मा कृथा मतिं सकिलेशः शरणं भवो विभुः” इति तर्किता शरणताकः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य इत्यर्थकमुपपन्नमिति भावः ॥

गोवलीवर्हन्यायेनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं गोवलीवर्हयोः सामान्यविशेष-
भावाभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात् ॥ तथा पृथक् ब्राह्म-
णग्रहणे फलमाह

छन्द इति । (कै)

वस्तुतो गायत्र्यादिच्छन्दोवद्वेषु मन्त्रेषु एतच्छन्दस्त्वमिति बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणम् ॥

दे (३ । ३ । १२०, ११७) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूक्तजोः (३ । ३ । १२७) वा । कर्तृकर्मणी दे भूक्तजौ द्वौ । तत्र संख्या-
तानुदेशः प्राप्नोति ॥ अनवस्तृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि (३ । ३ । १४५) ।
वा । अनवस्तृत्यमर्षौ द्वौ किं वृत्ताकिंवृत्ते दे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥
कृत्वोः क्वाणमुलौ । वा । कृत्वौ द्वौ क्वाणमुलौ द्वौ (३ । ४ । ६१, ५६) ।
तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ अधीयानविदुषोश्छन्दो ब्राह्मणानि । वा ।
छन्दो ब्राह्मणानीति दे अधीते वेदेति च द्वौ (४ । २ । ६६, ५६) । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ रोपधेतोः पथिदूतयोः । वा । रोपधेतोः प्राचाम्
(४ । २ । १२३) । तदगच्छति पथिदूतयोः (४ । ३ । ८५) रोपधेतौ द्वौ
पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)

जुष्टार्पित (कै)

इत्यत्र तु छन्दः पदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् ॥

याज्ञवल्कानि (कै)

इत्यर्थे तु

‘याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः (वा)

इति वचनमेवकृतं भाष्ये ॥ भाष्ये

अधीयानविदुषोरिति । (भा)

तत्र विद्वत्पर्यायो विदुष् शब्दः । अन्यथा वस्वन्तस्यौत्ति-
रूपितभत्वाङ्गत्वाभावात्तदसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

संघादिष्विति । (भा)

“संघाङ्गलक्षणेष्ु अन्यभिन्नामण्” (४।३।१२७) इत्यत्र चिच्च-
पर्येषु चिभ्यः प्रत्यय इत्यते । तत्र संख्यातानुदेशेन चिच्चपर्येष्वन्ना-
दयोऽणविशिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थः ॥

१ छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥ इति सूत्रस्य-
वार्तिकम् ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च । वा । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ क्रतुयज्ञौ द्वौ (४ । ३ ।
५३, ६६, ६८) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । संघादिष्वण् प्रभृतयः । वा ।
संघादिष्वण् प्रभृतयः (४ । ३ । १२७) संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥
नच दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् । वेशोयशो आदेर्भगाद्यल् खौ ।
वा । वेशो यश आदी द्वौ यल् खौ द्वौ (४ । ४ । २३१, २३२) । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ उत्तिष्ठसोः ख्यत्वात् परस्य । वा । उत्तिष्ठसौ
द्वौ ख्यत्वात् द्वौ (६ । १ । ११०, ११२) । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥

(अ १ । पा. ३ । आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।)

‘वचनादिति (भा)

भाष्यस्य व्याख्यानादित्यर्थ इत्याह

अनुदेश इति ॥ (भा)

उच्चारणम् । (कै)

उच्चारितसम्बन्ध इत्यर्थः । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नानुमितादेरिति “अणुदित्” सूत्रभाष्योक्तेरनुमानपूर्वकस्वोच्चारणात् श्रोतुर्बोधः ॥

समानयोग (भा)

इत्यस्य च एकयोगे उच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन १“निरभ्योः” २“अवे तृस्त्रोः” ३“स्त्राङ्गेतस् प्रत्यये” ४“रोपधेतोः” ५“क्रतुयज्ञेभ्यः” ६“ख्यत्यात्” ७“अनवक्लृप्त्यमर्षयोरि”-

१ न वा समानयोगवचनात् । वा ॥ २ निरभ्योः पूस्त्रोः । ३ । ३ । २८ ॥

३ अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । ३२७ ॥

४ स्त्राङ्गे तस् प्रत्यये कृत्स्नोः । ३ । ४ । ६१ ॥

५ रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

६ क्रतु यज्ञे भ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥ ७ ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

८ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

न वा समानयोगवचनात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ॥ तस्य दोषो विदो णटो वा । वा । तस्यैतस्य णटस्य दोषो विदो णटो वा (३ । ४ । ८३) इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ भ्राधेटोः नाडीमुद्योश्च । वा । भ्राधेटोर्नाडीमुद्योश्च (३ । २ । २६, ३०) संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । खलगोरथात्

(यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. १)
 त्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयोश्चरणाभावात् ^१“कन्दो
 ब्राह्मणानि” इत्यत्रापि न दोषः । तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणा-
 भावात् अत्र पक्षे ^२“कर्तृकर्मणौश्च भूकृजोः” ^३“वेशो यश्च आदेः”
 इत्यपरिहृतेति च “युष्मदस्मदोश्चादेशा” इति चेन भाष्ये संग्राह्ये ॥
 भाष्ये

तस्य दोष इति । (भा)

“समानयोगे” इत्यस्येत्यर्थः ॥

अत्र तु लब्धेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे वक्रोच्चारितानामेव तथा सम्बन्ध
 इति पक्षमुपक्रम्य दोषोक्तेः ॥ भाष्ये

नाडीमुष्ट्योरिति । (भा)

इदं ^४तृतीयाध्यायस्यभाष्यविरोधादेकदेशिवचनः ॥

यस्मिन् पक्षे इति । (भा)

“समानयोगे” इत्येतत् करणाकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः ॥

१ अ ४ । पा २ । सू ६६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥

३ वेशो यश्च आदेर्भगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ॥

४ नासिकास्तनयोर्ध्वाधेटोः । ३ । २ । २६ ।

इतिप्रकथ्यचक्ष (४ । २ । ५०, ५१) । वा । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥
 सिन्धुध्वपकराभ्यां कन् अणञौ च (४ । ३ । ३२, ३३) । वा । संख्यातानुदेशो
 न प्राप्नोति ॥ युष्मदस्मदोश्चादेशाः । वा । युष्मदस्मदोश्चादेशाः (४ । ३ ।
 १, ३, ८) संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ॥ तस्माद् यस्मिन् पक्षेऽल्पीयांसो
 दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ अथ वा एवं वक्ष्यामि । यथासंख्यम-

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।)

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिवीजं तु उक्तरीत्यार्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य
सुकरत्वात् तदनाश्रयणं किमर्थमिति ॥

क्वचिदिति । (कै)

युष्मदाद्यादेशविषये ^१“विदो लट्” इत्यत्र च क्वचिदिति । ^२खल
गो^३सिन्ध्वादौ अत्र संख्यातानुदेशाभावेऽपि अभिधानात् प्रयोगानु-
श्ररणात् समासनिर्देशेऽपि क्रमेणान्वयः । ^४“कर्त्तृकर्मणोश्च भू” इत्यत्र
“वेशोयश्च” इत्यत्र च अनभिधानादेतत् सूत्राप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥
‘एकयोगे’ इत्यस्यानाश्रयणपक्षे तु अनेकस्थले अनभिधानाश्रयण-
मिति तात्पर्यम् ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह

अथवेति ॥ (भा)

१ अ ३ । पा ४ । सू ८३ ॥

२ खलगोरथात् । इतिप्रकच्यचञ्च । ४ । २ । ५०-५१ ॥

३ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । अणञौ च । ४ । ३ । ३२-३३ ॥

४ अ ३ । पा ३ । सू १२७ ॥

५ अ ४ । पा ४ । सू १३१ ॥

नुदेशः समानां स्वरितेन । ततोऽधिकारः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति ।
एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थं आहो
स्विदधिकारार्थं इति । सन्देहमात्रमेतद् भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते ।
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति समसंख्यार्थं इति
व्याख्यास्यामः ॥

स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥

नेयं हेतौ द्वितीया । अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाभावादत आह

‘इत्थं भूतेति ॥ (कै)

न त्विति । (कै)

स्वरितोच्चारणेऽस्याधिकारज्ञापनेन चारितार्थात् प्रयोगे शास्त्रा-
न्तरप्राप्तस्वरेण बाध्यत इति भावः ॥ न च स्वरितत्वस्यात् । धर्म-
त्वात् “समः सुटि” (ऋ. १. ५) इत्यादौ अग्रेऽनुवर्त्तमानह्रस्वः कथं
तत्त्वम् । तत् समभिव्याहृताऽपि तत्करणेनादोषात् । स्पष्टं चेदं
“समः सुटि” इत्यत्र कैयटे ॥ इहाधिकारो नापक्रम इत्याह

अधिकारेति । (कै)

प्रेरणं तद्विषयीभूतं कार्यं वा लौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य
द्विविधं कार्यं अर्थबोधः स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य वचन
निरपेक्षत्वात् द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपस्थानं फलति ।
तच्च प्राय उत्तरयोगेषु कश्चित् पूर्वत्रापि यथा १ “संयोगान्तस्य लोपः”
‘अलि’ इत्यादाविति भावः ॥ उक्तार्थे सूत्रस्य समर्थत्वात् २ “किं
गतमिति” प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह

१ स्वरितेनेति “इत्थं भूतलक्षणे” (२ । ३ । २१) इत्यनेन द्वितीया ।

२ अ. ८ । पा. २ । सू. २३ ॥

३ किं गतमेतदियता सूत्रेण ॥

किमयमिति । (कै)

यद्यधिकारशब्देन प्रतियोगमुपस्थानमुच्येत तदा सूत्रं सफलं
स्यात् तस्य तु अन्योर्थ इत्याक्षेप इति भावः ॥

न हीति । (कै)

अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः । पारिश्रे-
यादुपस्थानलाभ इति बोध्यम् ॥

वचनेति । (कै)

तथा च सूत्रमेवाचिष्यत इत्यर्थः ॥

संनिहिता गोकर्मिकेति । (कै)

गौरिति गम्यते (भा)

इति भाष्यस्य

गौर्दीयताम् (भा)

इति गम्यते इत्यर्थः ॥

श्रुतापेक्षणस्य (कै)

इति पाठः । श्रुतकल्पनस्य इत्यर्थः ॥

लाघवात् (कै)

इत्यस्य न्याय्यत्वमिति शेषः ॥ इनुण् विधौ घञो निवृत्तिरिष्टै-
वेत्यत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

१“अधिकारपरिमाण”शब्देन तत् प्रदेशपरिमाणं विवक्षित-
मित्याह

यथेति ॥ (कै)

प्रकृतस्येति । (कै)

सूत्रे स्वरित इति सप्तमीति भावः ॥ भाष्ये

केनेदानीमिति । (कै)

सूत्रं ह्यधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्वोधकमिति भावः ॥

इकारोऽनुबन्ध इति । (कै)

प्रत्याहारसूत्रस्यक्रमेणेत्यर्थः ॥ ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानि-
ति भवति । नैवमत्रालामल्पत्वात् सूत्राणां बहुत्वादिति शङ्कते

कथमिति । (कै)

भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यम् ॥ परिहरति

परमतेति । (कै)

१यावतिथोऽल् (भा)

१ अत्र “सत् सप्तमीति भावः” इति पाठोऽस्ति इ पुस्तके । “अधिका-
र” इत्यारभ्य “सप्तमीति भावः” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ यावतिथोऽल्लनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात् सिद्धम् । वा ।
यावतिथोऽल्लनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्त्तत इति वक्तव्यम् ॥
अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽल्लो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्त्तते कथं तत्र
कर्त्तव्यम् । भूयसि प्राग् वचनम् । वा ॥ भूयसि प्राग् वचनं कर्त्तव्यम् ।
प्रागमुत इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सन्देहमात्र-
मेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि-
सन्देहादलक्ष्यम् इति प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ॥ यद्येवं नार्थोऽनेन ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४३३

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

(स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ।)

इति वादी अल्पे योगा बहवोऽल इति मन्यते । आक्षेपात् अल्पे-
ऽलो बहवो योगा इति । एवं मतभेदेनालां योगानां च प्रत्येक-
मल्पत्वं बहुत्वं च प्राप्तं तदवलम्ब्याच प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः ॥

प्राग्देरिति । (कै)

१“सर्वस्य दे” इति दिशब्दात् प्रागित्यर्थः ॥

यावतिथ इति । (कै)

समुदायाभिप्रायं “तत्तर्हि” इत्येकवचनमिति भावः ॥

१घञिति । (भा)

आनन्तर्याद् इनुण्वत् बङ्गेषु सूत्रेषु उपस्थिततया संस्कार-
दाढ्यात् घञपि झटित्युपस्थितिक इत्यस्ति संदेहनिमित्तम् । एवञ्च
व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थ-
मिति भावः ॥ भाष्ये

१अधिकारगतिः (भा)

इत्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह

१ अ ८ । पा १ । सू १ ॥ २ विवरणे “घञ इति” अस्ति ॥

२ न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च किं प्रयोजनम् । स्वरिते-
नाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ॥ अधि-
कारगतिः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१ । २ । ४८) इत्यत्र गोटाङ् ग्रहणं
चोदितं तन्न कर्त्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकार-
केनेदानीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोऽधिकारः । ननु चेत्तं नाधिकार
इति चेदुक्तं किमुक्तमन्यनिर्देशस्तु निवर्त्तकस्तस्मात् परिभाषा । सन्देह-
मात्रमेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि
न्देशादलक्ष्यम् इत्युक्तम् । इनुण् घञितिसन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ॥

(स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. १)

'अधिकः कार इति । (भा)

अधिकारशब्दोऽधिकव्यारारवाची । न्यायप्राप्तादधिकोऽपि व्या-
पारो यादव इति भावः ॥

बुध्यति । (कै)

बुद्धिस्तौ विभागसंयोगौ यादवाविति भावः ॥ अभिरूपत्वप्रका-
रैकबुध्युपारोह एव संयोगः । अभिरूपत्वप्रकारेण साङ्गाशकैरपि
संरुज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साङ्गाशकान्
जहातीति बुद्धेर्विशेष एव तद्विषयस्यापि विशेष इति भावः ॥

१ अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्व-
वृज्ज्वावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचि वृज्ज्वावेभ्यो नुडिति (७ ।
१ । ६५) । नुम् नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति
नुम्-नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कारः इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः
शक्या न पठितुम् । लोकोक्तः । तद्यथा । लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते
योऽयं दुर्वलः सन् बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं
करोतीत्युच्यते सोऽयं पूर्वः सन् परं वाधते ॥

गतिर्भवतीति स्त्रियाम् (४ । १ । ३) इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितस्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवति इति न दोषो
भवति ॥ अधिकं कार्यम् । अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र
प्राप्यनिवृत्तिः । तेनेहैव स्यात् । ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । सां-
काशिकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथाधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते
यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि
सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकूलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ॥

नद्यास्तु तत् सामीप्यादिति । (कै)

ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याधेय एव मुख्य आधारो विपरीतस्तु
अन्याय्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशे तरन्तीष्वपि गोषु प्रवाहस्य
न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेन इति चेत् न
कृत्स्नपदं न तथा तात्पर्यकं कटे आस्ते इत्यादेर्मुख्यत्वानापत्तेः ।
तस्माद्व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्त्युभयसाधारणस्यैवाधारत्वम् । 'कृत्स्नत्वं बह्व-
वयवाभिप्रायकम् । बह्ववयवसम्बन्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं सर्वे
इत्यपि तदभिप्रायकमेव इत्याशयात् । प्रकृतिः स्वार्थे सप्तम्येव गौ-
णाधारत्वार्थिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुतः कृत्स्नपद-
संकोचे न मानं कटे आस्ते इत्यप्यमुख्यमेव । गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे
तौरपरत्वे चोक्तरीत्या न मुख्यमाधारत्वं गङ्गा सर्वावयवानामिव
तत् समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्यभावात् । किञ्चात्रौपश्लेषि-
कमधिकरणत्वम् अत एव मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यापि मास
औपश्लेषिकमधिकरणमिति १ "तत्र च दीयत" इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । समीपेऽप्यौपश्लेषिकं तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाधिकरणता
न्यायेत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे विभक्त्यर्थान्वयौ

१ कृत्स्नत्वं च । क ॥

२ किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहण-
मपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवत्येवं यदपि मासे दीयते
तदपि मासे भवं भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । न
तन्मासे दीयते । किं तर्हि । मासे गते । एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं
विज्ञास्यते । ५ । १ । ६६ ॥

चिन्त्यम् । न हि कटैकदेशे कटत्वमस्ति तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य
कटे आरोपेण बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् ॥
ननु स्वरितत्वेन प्रवक्षः 'पूर्वः परमिव नित्यादीनपि बाधेत इत्यत
आह

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

यादृशदौर्वल्ये प्रसक्ते प्रावल्याय स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तादृश-
मेव दौर्वल्यं तेनापनीयत इति भावः ॥ उक्तमर्थं गाययासंगृह्णाति
भाष्ये—

अधिकारगतिस्यर्थेति ॥ (भा)

द्वितीयफलम्

विशेषायेति । (भा)

गौणसंग्रहायेत्यर्थः ॥ तृतीयमाह

अथ योऽन्य इति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते
महामाध्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ "पूर्वः" इति नास्ति इ पुस्तके ।

२ अधिकारगतिः स्वार्था विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्यनिबन्धने ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

ननु लादेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वान्नियमोत्तरमेव विकरणो-
ऽत आह

लादेशेऽपि । (कै)

एकवाक्यतापचक्षु भाविसंज्ञाश्रयणक्लेशदुष्ट इति भावः । पच-
प्राप्तपरस्मैपदनिवर्त्तकतया चास्य नियमत्वं स्पष्टाचेयं रीतिः “युष्मद्यु-
पपदे” (१।४।१०५) इति सूत्रे कैयटे ॥

१ विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः । सुनुतः । लुनीतः ।
पुणीतः । ङित आत्मनेपदं प्राप्नोति (सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४) ॥
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते उकार इदस्य सोऽयं ङित् ङित इति । कथं
तर्हि । उकार एवेत् ङित् ङित इति ॥ अथवा उपदेश इति वर्त्तते (उप-
देशेऽजानुनासिक इत् । १ । ३ । २) ॥ अथवा उक्तमेतत् सिद्धं तु
कार्यातिदेशादिति (सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् । वा । गाङ् कुटादि-

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

केवलाच्चेति ।

तस्य लोपावश्यं भावादिति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

तेन च “येन विधिः” (१।१।५।२) इति शास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थः ॥

तदन्तविधेर्वेति । (कै)

शब्दं विशेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्यात् शास्त्रप्राप्तेर्वेत्यर्थः ॥

तेन ङिदन्तादिति । (कै)

इत्संज्ञकङकारान्तादित्यर्थः । अतिदेशे तु “ङिद्” इति वङ्गव्रीहिरेव । “क्लिङति च” (१।१।५) इत्याद्यनुरोधादिति भावः ॥

तेनेति । (कै)

अत्र पक्षे ङिदिति वङ्गव्रीहिरेवेति भावः । वहिरङ्गोऽपि “क्लिङति च” (१।१।५) इत्याद्येकरूप्याय शास्त्रे आश्रीयते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

भ्योऽङ्गिण्डित् (१ । २ । १) इति सूत्रस्यवार्तिकम्) । सर्वथा वङ्गङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति वर्तते । क प्रकृतम् । भूवादयो धातवः (१ । ३ । १) इति । तदै प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमोनिर्दिष्टेन चेद्द्वयार्थः । अर्थादिभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि । आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽद्या हिरण्यं च । आष्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात् षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान्

(अ. १ । पा. ३ । आ. २ । (अनुदात्ताङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

सिद्धं तु पूर्वस्येति । (भा)

‘पूर्वपदस्य परभिन्नपरत्वात् पचेत इत्यादौ “आतो ङित”
(७।६।८१) इति भवत्येव ॥

अचापीति । (कै)

कुटेः सनो “गाङ् कुटादिभ्यः” (१।१।१) इति ङित्त्वात्
सनन्तस्य ङिदन्तधातुत्वादिति भावः । ‘शेन इत्यादौ तु व्यपदेशि-
वद्भावात् सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

इत्यपीति । (कै)

उपदेशपदानुवृत्तिर्वा कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् ॥

वाक्यैकवाक्यतयेति । (कै)

आपाततोऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावा-
क्यार्थबोध इत्यर्थः ॥

एकवाक्यतायामिति । (कै)

१ ‘पूर्वपदस्य’ इत्यारभ्य “इति ङित्वाद्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ “शेन इत्यादौ धातुत्वादिति भावः” इत्यधिकम् क पुस्तके ॥

प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एव मिहापि पुरस्तात् प्रथमा-
निर्दिष्टं सदर्थान् पञ्चमोनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।
आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् । वा । नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते निय-
मार्थोऽयमिति न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् । लविधानाद्विहितम् । वा । लविधा-
नाद्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् (३ । ४ । ७८) ॥ अस्ति प्रयोजन-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

सादेशाश्रयसंज्ञामूलविधानेऽन्योन्याश्रयापत्तेः “अनुदात्तङित इत्यादौ भाविसंज्ञाश्रयणीया स्यात् । अनुदात्तङितो लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थादिति भावः ॥

वाक्यभेद एवेति । (कै)

वाक्यभेदेऽपि एतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिबादिसूचं न ततः स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्तानामेतत् सामर्थ्यान्निवृत्तिः । एकवाक्यतापक्षे तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः ॥ भाष्ये तिप्तस् इत्यादिना सिद्धत्वान्नियमार्थत्वमित्यजानानः शङ्कते

किमुच्यते इति ॥ (भा)

लविधानादिति । (भा)

लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् ॥ अन्यतरस्यानवकाशत्वे विप्रतिषेधाऽयोगाद् द्वयोः सावकाशतां दर्शयति

विकरणानामिति । (कै)

मेतत् । किं तद्धीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इहसिद्धसंप्रधार्यम् । विकरणाः क्रियन्तां नियम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिकरणाः (स्यतासौ लुलुटोः । ३। १। ३३) । नित्याः खल्वपि विकरणाः । कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वात् परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । कोऽवकाशः । य एते लुम्बिकरणाः लुम्बिकरणा लिङ् लिटौ च ॥ यदि पुनरियं परिभाषाविज्ञायेत । किं कृतं भवति ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यद्यपि नित्यानित्ययोरयुक्तः स तथापि पूर्वं नित्यत्वात् स्मृतेर्न दोष इति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (भा

यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण बोध्यम् । परत्वादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥

इति भाव इति । (कै)

इत्यभिमान इत्यर्थः ॥ परिभाषाया लिङ्गवत्त्वनियमात्तद्दर्शयति

आत्मनेपदेति । (कै)

यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात् कार्यकालाश्रयणम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयान्वयः । स च इत्थं लस्य स्थाने तिबादयो भवन्ति । तेषानुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति । येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति । नचावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्यानिकत्वज्ञानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्तु किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम् । अस्य तत्रोपस्थितौ तावत्-

कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तङित आत्मनेपदं” “शेषात् कर्त्तरिपरस्मैपदम्” (१। ३। ७८) इति ॥ एवमपीतरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । (लः परस्मैपदम् । १। ४। ६६, १००) संज्ञया च तिबादयो भाष्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयानि च न प्रकल्पन्ते । परस्मैपदेषु

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

पर्यन्तं तेनासम्बद्धतयावस्थाने मानाभावात् । अन्तरङ्गतयानेन सम्बन्धानुभवोत्तरमेव तिवादिभिः संज्ञानुभवात् ।

तच्च महावाक्येनेति । (कै)

अत एव भाष्येऽपि

“सस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति

अनुदात्त (भा)

इत्याद्युक्तम् । अचेदं बोध्यम् । कार्यकाण्यपक्षेऽपि इदमेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति । परिभाषा इत्यस्य परिभाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषाकार्याकाङ्क्षावशात् तेनैकवाक्यतापक्षा तथेदमपि स्वाकाङ्क्षावशात् आकाङ्क्षोत्थापके च सिद्धव्यवहारः । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकात्मनेपदत्वादिना बोधकावेतौ शब्दौ इति तच्च सिद्धव्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गविधेः परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकं विधौ दृष्टं नचात्र तथा विधिसूत्रे आत्मनेपदत्वादिनानुपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एवं च धातोः इत्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकश्रुतिर्विभक्तिविपरिणामश्च नाश्रयणीयाविति बोध्यम् ॥

स्वकारविशेषेति । (कै)

अपरनिमित्तकत्वेन आदेशानामन्तरङ्गत्वं वक्तुं योग्यमीदृशान्त-

तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमनं न करिष्यते । अवश्यं कर्तव्यम् । “अनुपराभ्यां कृञः” (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् । ननु वेतदप्यात्मनेपदानुक्रमश्च एव करिष्यते । “स्वरितञितः कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफले” (१ । ३ ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

कृतस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केचित् ॥ नन्वेवं परत्वाच्छब्दा-
दयः स्युरत आह

‘येनेति ॥ (कै)

ननु भावकर्मणोऽस्य चारितार्थात् कथमयं न्यायः । न च
तत्रापि यका वाधः । एवं तर्हि “पुरस्तादपवादा” इति न्यायेन
यक एव वाधः स्यान् न शब्दादेः । किं च श्यनादिभिः “येन
नाप्राप्ति” न्यायाभावात्तद्विषये सावकाशाः । किं च सुग्विकराणा-
दिषु शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह

शब्दादौति । (कै)

आदेशेषु कृतेषु सावस्थाभावात् स्याद्यप्राप्तेऽप्यन्यमिदं साव-
स्थायां स्यादय इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तं तत्पक्षे तु “धातोः”
इतिवद् “अनुदात्तङित” इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

एकवाक्यतेति । (कै)

परिभाषात्वपक्षे इति भावः ॥

नन्वसतीति । (कै)

प्रत्ययनियमाश्रयणे अनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदम् । धातुमात्रात्
परस्मैपदमिति पर्यवसानात् कादिविषये क्विविवेति भावः ॥

१ “येनेति” इत्यारभ्य “एवं तर्हि” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

७२) आत्मनेपदं भवति कर्त्तर्यनुपराभ्यां कृणो नेति ॥ आत्मनेपदेषु चापि
नेतरैतदाश्रयं भवति । कथम् । भाविनी संज्ञाविज्ञास्यते सूत्रेण शाटकावत् ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

बाधनादिति । (कै)

प्रकृति (“प्रकृति” इति नास्ति । क) नियमाश्रयणेनेत्यर्थः ।
क्यप्किपोस्तु ^१“वासरूप” विधिना समावेश इति भावः ॥ भाष्ये

अथवा पुनरिति । (भा)

वाक्यभेदेनेत्यर्थः ॥

कृतेति । (कै)

भिन्नवाक्यतायां तिबादिसूत्रेणासरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रतिपन्नस्य
न निमित्तत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अभिनिर्वृत्तानि (भा)

इत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थः ॥

^२वृद्ध इति । (कै)

अन्यथा विकरणव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ उभयोरपि पदयोः
सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया तद्विधानं विफलं सद् एतदर्थज्ञापकं “स्त्रे”
इति तु एतत्पक्षे विषयसप्तमीति भावः ॥ विकरणव्यवधानेऽपि
नियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति ^३“शदेः शित” इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितमिति वक्ष्यते । अत एव सावस्यायां स्यादय इति पक्षेऽपि
न दोषः । केचित्तु भाष्यप्रामाण्याद् ^४“अनुपसर्गाद्वा” इत्यस्य

१ अ ३ । पा १ । सू ८४ ॥

२ अ १ । पा ३ । सू ८२ ॥

३ अ १ । पा ३ । सू ६० ॥

४ अ १ । पा ३ । सू ४३ ॥

तद्यथा । कश्चित् कंचित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति यदि शाटको न वातथोऽथ वातथो न शाटकः शाटको वातथश्चेति

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

आग्नीर्लिङ् लिटोरप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ उभयनियमपक्षोऽपि न
सम्भवति । किमिति नोक्तम् (उभयानियमपक्षोऽपि न सम्भवत्
किमिति नोक्तः । इ । क) इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

एकस्येति । (कै)

सकृदुच्चरित इति न्यायादिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

“प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्” इति न्यायादित्यर्थः ॥

एवं तर्हीति ।

न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात् सन्देह इति प्रश्नः ॥

प्रकृत्यर्थेति (कै)

इन्द्रः ॥

नन्विति । (कै)

“अनुदात्तङित एव” इत्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्
प्रकृत्यन्तरात् कुत्राप्यर्थे तदप्राप्तौ विध्यर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥

नैष इति । (कै)

खले कपोतन्यायेन सम्पूर्णप्रकरणं युगपदेवप्रवृत्तमिति भावः ॥

भाष्ये

विप्रतिषिद्धम् । भाविनौ खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातथो यस्मिन्नुते
प्राटक इत्येतद्भवतीति । एव मिहापि स लस्य स्थाने कर्त्तव्यो यस्याभिनि-
र्वातस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञाभविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु
षोक्तम् । विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्य

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तच्च परस्मैपदमपीति । (भा)

अनुदात्तङित इत्यर्थः ॥ प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये

क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । (भा)

१“वा क्यष” इत्यादि चतुः सूची शेषादित्यतः प्राक् कार्येति भावः ॥

लकारस्येति । (कै)

वाग्रहणादिति भावः ॥ ज्ञान्तस्यापि कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपि पदत्वाद् “अपदं न प्रयुञ्जीत” इत्यस्य न विषय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उच्यते (भा)

इत्यस्य विकल्पद्वारात्मनेपदमिति शेषः ॥ १न च “प्राप्नोति” इत्यस्य आत्मनेपदमिति शेषः । १“तद्” आत्मने पदं “वचनाद्” “वा क्यष” इति वचनादित्यर्थः ॥ ननु वा वचनेन लकारस्यैव पाञ्चिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्य इत्यत आह

१ वा क्यषः । १ । ३ । ६० ॥ युञ्जो लुङि । १ । ३ । ६१ ॥ वृद्धयः

स्यसगोः । १ । ३ । ६२ ॥ लुटि च कृपः । १ । ३ । ६३ ॥

२ ‘च’ इति नास्ति इपुस्तके ।

३ “तद्” इत्यारभ्यः “इत्यत” इत्यन्तं नास्ति इपुस्तके ।

प्रवृत्तिर्चापयति “विकरणेभ्यो नियमो वक्तव्यान्” इति यदयं विकरणविधा-
वात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति । “पुषादिद्युताङ्गुदितः परस्मैपदेषु” (३ ।
१ । ५५) “आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्” (३ । ६ । ५४) इति । नैतदस्ति-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

लकार इति । (कै)

भिन्नवाक्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादेतत् प्रकर-
णेन पूर्वनिवृत्तस्य प्रत्यायनमशक्यम् ॥ तिङ् विषयत्वाच्च तदन्तस्य
कृतमप्यशक्यम् ॥ ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह-

केवलाया इति ॥ (कै)

नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह

शब्दमिति । (कै)

साधुप्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण क्यषन्तप्रयोगाभावस्य बोधयितु-
मयुक्तत्वादिति भावः । एवं च “क्यष आत्मनेपदवचनम्” इति
द्वितीयदोष उद्धृतः ॥

शेषग्रहणं कर्तव्यम् (भा)

इति दोषस्त्वस्येव ॥ ननु आपाततस्तिवादिसूत्रेण प्रसक्त-
मुभयपदित्वं यथा पाश्चात्यैर्नियमैरपीच्यते एवं प्रथमं नित्यवत् ।
श्रुतं लकारनिवर्त्तनं पाश्चिकमितिकल्पयितुं युक्तम् । किं च दधि
इत्यादिवत् केवलप्रकृतिप्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न । तिवा-
दिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वासम्भवादर्थोचितस्तयोर्विकल्पः स
एव तन्नियमैरप्राप्तः पुनः “वा क्यष” इत्यनेन प्रतिप्रसूयते इति
कल्पनाया एव युक्तत्वान् न दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि यदीदं

चापकम् । अभिनिर्वृत्तानि हि तस्य स्थाने आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च ।
यस्तर्हि “अनुसर्गादा” (१। ३। ४३) इति विभाषां प्राप्तिः ॥ किं पुनरियं
प्रत्ययनियमः । अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मनेपदं

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

प्रकरणं न स्यात् स्यादेव विकल्प इति सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः ॥ ननु प्रत्ययनियमपक्षे “शेषादि”ति कृतेऽपि दोषः । “कर्त्तरि” इत्यस्य सत्त्वेन कर्त्तरि शेषादेवेत्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति चेत्सत्यम् । ^१कर्त्तर्यैव शेषादेव इति नियम-द्वयाङ्गीकारेणादोषात् । न चैवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्र-विषयनियमेन अनुदात्तङितोऽपि कर्त्तरि तङानानापत्तिः । न च अनुदात्तङित इत्यस्य वैयर्थ्यम् । शेषाङ्गावकर्मणोस्तद्व्यावृत्त्यर्थं चारि-तार्थादिति चेन्न । योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्तर्यत्वाद् अदोषः भाष्ये

अस्तु तर्हीति । (भा)

शेषादिति कर्त्तव्यतारूपाद्दोषादित्यादिः ॥

परस्मैपदिनोऽवकाशः (भा)

इति भाष्यादवकाशशब्दो नित्यैकवचनान्तः ॥

करणादीन्यवकाशः (भा)

इति कैयटान्नित्यपुंलिङ्गः । “तिङन्तान्यवकाशः” इति “सरूप” (१।२।६४) सूत्रस्य भाष्याच्चेति बोध्यम् ॥

तत्रापि नियमान्नेति । (भा)

१ विनिगमकविरहेण । इ ॥

(१।३।१३) भवतीति । आहोस्वित् प्रकृत्यर्थनियमः । अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । कस्माच्चविशेषः । तत्र प्रत्यय-नियमे शेष वचनं परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् । वा । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

तेषु परस्मैपदमेवेति नियमादित्यर्थः । एवं चानवकाशत्वादचन-
सामर्थ्याद्भविष्यतीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः ॥

तथापि । (कै)

वङ्गस्यग्रहणोच्चीतविधेयारितार्थेऽपि ॥

तयोरेवेति । (कै)

विधेरचारितार्थादिति भावः ॥

सहाभिधानेति । (कै)

यद्यपि निर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकतैव न्याय्या तथापि
व्याकरणान्तरेऽतिप्रत्ययादिकल्पनादर्शनादयं^१ पक्ष आश्रितः । सहा-
भिधानं द्योतकत्वेनोभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्त्वम् ॥

अकर्तरीति । (कै)

भावघञ् तु अनवकाशत्वात् सिद्ध इति भावः ॥ ननु

१ सहाभिधानेऽपि द्वावितिवदर्थता प्रत्येकमेव पर्याप्तेति बोध्यम् । इ ।

कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्
(१। ३। ७८) इति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् ।
प्रत्यया निबन्धताः प्रकृत्यर्थावनियता तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं
भवति नान्यत इति ॥ अथ आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र निबन्धमात् । वा ।
अथ आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति । लोहितायते (१। ३। ६०) ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तद्वान्यत्र नियम्यते ॥
उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद् भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनिबन्धः ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

उपपद इति (कै)

विशेष्याभावात् कथं कर्मणीत्यस्य तत् विशेषणत्वमत आह

सप्तमीति । (कै)

विशेषोपस्थापकमत्र विशेषणपदेन विवक्षितम् इति भावः ।
स्वघटित सूत्रे भावसूचणसप्तम्यन्तम् अनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्त-
म्यन्तं स्यादिति शङ्का भाष्यार्थः । शब्दाधिकार एवाश्रित इति
परिहारः ॥ भाष्ये प्रत्ययनियमवादीमत्यच्चे त्वयोद्गाहितं गौरमचापि
समानमित्याह

शेषवचनं चेति । (भा)

अत्रापि पच्चे शेषग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ शेषग्रहणान्तरं च
कर्त्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपच्चे इत्याह

कर्त्तरि चेति ॥ (भा)

आत्मनेपदविषयः । कर्त्ता कर्मकर्त्ता ॥ ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्तं
परस्मैपदं आतिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत् स्यादत आह

प्रत्ययार्थनियमेऽन्याभावः । वा । प्रत्ययार्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः ।
अनुदात्तङितस्तृणादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अगवकाशास्तृणादय उच्यन्ते
(३ । १ । १३३) च ते वचनाद् भविष्यन्ति । सावकाशास्तृणादयः । कोऽव-
काशः । परस्मैपदिनोऽवकाशः । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ॥ तद्यदादय-
श्चिद्भिर्भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तद्यदादयोऽप्यगवकाशाः । ते वच-
नाद्भविष्यन्ति (३ । ४ । ७०) ॥ चिच् तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति ।
चिच्चापि वचनोद्भविष्यति (३ । १ । ६६) ॥ घञ् तर्हि कर्मणो नियमान्न
प्राप्नोति (३ । ३ । १८) । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्त्तते । क प्रकृतम् ।

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदातडित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

यदेति ॥ (कै)

परस्मैपदं प्राप्नोतीति । (कै)

द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुः शेषत्वाभावाच्चेति भावः ॥

उभयोः (कै)

कर्मकर्ताश्रयविधोः । भावाभावकृतविरोधवदेव स्वाश्रयं निवर्त्यत इति भावः ॥ न चातिदेशोऽनवकाशः कार्यान्तरे सावकाशत्वाद् इति तात्पर्यम् ।

कार्यातिदेशेत्विति । (कै)

केचित्तु एतद् भाष्यप्रामाण्यात् कार्यातिदेशेऽपि परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । वस्तुतः कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशद्वारैव इत्युक्तम् ॥ “कर्त्तरि च” इत्यादिचकारस्वारस्यात् प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति भाति तच्च न वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन पृच्छति

“अण् कर्मणि च” (३। ३। १२) इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेद्वार्थः । न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनात् अन्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ॥ यत्तावदुच्यते अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीत्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा । शाल्यार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पाणीयं पीयते उपस्पृश्यते च शालयश्च भाष्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद् भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येच्छेतदेवं स्यात् । शब्दस्य खलु येन येनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ॥ शेषवचनं च । वा ।

(अबुदात्तछित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

कतरस्मिन्निति ॥ (भा)

भाष्ये चकारस्वारस्येनाह द्वितीयः

प्रकृत्यर्थेति ॥ (भा)

प्रकृत्यर्थनियमत्राद्याह

तावन्न दोष इति ॥ (भा)

अन्तरेणापीति । (कै)

भावकर्मणोस्तङानयोर्नैयत्येन कर्त्तर्यैवोभयप्रसङ्गात् । उभय-
प्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्त्तर्यैव पर्यवस्यतीति भावः ॥ भाष्ये

नार्थः कर्त्तृग्रहणेन । (कै)

कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । (भा)

यथा च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैष दोषः । अयं भावः ।
यदिकर्त्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्नविषयत्वाद् भावकर्मणोरिति
परस्मैपदापवादो न भवतीति कर्मकर्त्तरिपरस्मैपदं प्राप्नोतीति
तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । यदा तु कर्त्तृग्रहणं न क्रियते तदा

शेषग्रहणं च कर्त्तव्यम् । “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” (१ । ३ । ८७)
इति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनि-
वृत्तास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत् शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् । शेषात् कर्त्तरि
परस्मैपदमेव नान्यदिति ॥ कर्त्तरि आत्मने पदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ।
वा । कर्त्तरि आत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्त-
व्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मिथ्यते कुम्भः खयमेवेति
(कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७) ॥ कतरस्मिन् पक्षेऽयं दोषः ।
प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

परस्मैपदे प्राप्ते भावकर्मणोरित्यारभ्यमाणं “येन नाप्राप्ति” न्यायेन
शेषादित्यस्यापवाद इति भावकर्मणोरित्येतद्विषये शेषादिति न
प्रवर्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्त्तव्य-
मिति दोषदः स्वाशयमाह

प्रत्ययनियमे तर्हीति ॥ (भा)

१द्वितीय “कर्त्तृग्रहणाच्च” इत्यनेन दोषवानेव प्रत्ययनियम-
स्तत् करणात् कर्मकर्त्तर्यतिव्याप्तेः इति सूचितं तच्चाह

पुरस्तादिति ॥ (कै)

इदानीं प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्त्त-
व्यवनिराकरणद्वारा प्रत्ययनियमे तत्करणप्रयुक्तगौरवमाह

प्रकृत्यर्थनियमे (भा)

इत्यादिना । शेषादिति पञ्चम्यन्तमित्यर्थः ॥

सिद्धे इति । (कै)

तिबादिसूत्रेणेति शेषः ॥ एवं च प्रकृत्यर्थनियमपक्ष एव

१ द्वितीयकर्मकर्त्तृग्रहणाच्च । क ॥

अनियतास्तत्रार्थः कर्त्तृग्रहणेन कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्हीयं
दोषः । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्त्तृग्रहणं कर्त्तव्यम् भावकर्म-
णोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्त्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं प्रकृत्यम-
कर्त्तव्यम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं
भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र
परस्मैपदमेव भवतीति । तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

व्यायान् इति स्त्रियं कर्तृग्रहणं शेषग्रहणं च कुर्वतः पाणिनेः
प्रत्ययनियमपक्षे एव तात्पर्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्तृव्याप्तिनि-
रासाय पृच्छति भाष्ये

तत्तर्हि प्रत्ययेति । (भा)

सप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः कर्तरीति वाक्ये भावकर्मणोरित्य-
नुवृत्तं कर्तृविशेषणमिति भावः ॥ ननु प्रत्यासत्त्या तद् धात्वर्थनि-
रूपितकर्मकर्तृत्ववत् तद् धात्वर्थभावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम् एवं च

एति जीवन्तमामन्द (भा)

इत्यत्र कथं दोष इति चेन्न । भावांशे प्रत्यासत्त्याश्रयणस्य अशक्य-
त्वात्तदाह

पौडारूपमिति ॥ (कै)

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

अत्र तु हन्ति भेद इत्यर्थः । तद्धात्वर्थनिरूपितकर्मत्वस्यैव
कर्मवद्भावेनातिदेशादिति भावः ॥

व्यवहित इति । (कै)

एवं चानन्तरस्येति न्यायेन कर्तरीति योगविभागः “शेषात्

न कर्तृव्यम् । योगविभागः करिष्यते (१ । ३ । १७) । “अनुदात्तङित
आत्मनेपदम्” । ततो “भावकर्मणोः” । ततः “कर्तरि” । कर्तरि आत्मने-
पदं भवति भावकर्मणोः । ततः “कर्मव्यतिहारे” । कर्तरीत्येव । भावकर्म-
णोरिति निवृत्तम् ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेऽपि कर्तरि
प्राप्नोति । एति जीवन्तमामन्दः (भावे । ३ । ३ । १८) । नास्य किं चिद्गु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३५५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १। ३। १२।)

कर्त्तरौ”त्यस्यैव बाधको न तु “अनुपराभ्याम्” इत्यस्येति भावः ॥

कर्त्तरौति योगविभागेन “अनुपराभ्याम्” इत्यस्याबाधे युक्तान्तर-
मप्याह

कक्ष्यान्तरेति । (कै)

प्रथमं सामान्यतस्तिबादिप्राप्तिः ततः कर्मवद्भावात् भावकर्मणो-
रिति ततः परत्वात् शेषादिति प्राप्तं कर्त्तृगामिक्रियाफलाभावेना-
स्यापि शेषत्वात् ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं ततो “ऽनुप-
राभ्यम्” इति ततश्च उत्तरकक्षाभावत्वाद् योगविभागस्यापि तद्
बाधकमिति न कर्त्तरौति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः ॥

आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । (कै)

परत्वेन योगविभागबाधक “स्वरितञित” इति प्राप्ते इत्यर्थः ।
एवं बाधकापवादत्वाच्चतद्बाध्यत्वमिति भावः ॥

प्राप्तिमाचमिति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥ भाष्ये

पराप्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । (भा)

अबाधितेत्यर्थः ॥ ननु “इयम्” इत्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद् योग-
विभागरूपाया एव परामर्शः स्यात् । स बाधकः । कर्त्तरौत्या बाध्य-

जतीति (सुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः । ३। ३। ५४) । द्वितीयो योग-
विभागः कश्चिच्छते (१। ३। १३) । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ । यतो
“भावे” । ततः कर्मणि” । कर्मणि आत्मनेपदं भवति । ततः “कर्त्तरि” ।
कर्त्तरि आत्मनेपदं भवति । कर्मण्युत्पत्तिर्भावे इति निवृत्तम् । ततः

अनुदात्तङितं आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

बाधकभावस्य वैपरित्यापत्तेः । 'इयम्' इत्यनेन शेषादिति प्राप्ति-
र्याद्या । तच्च च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह

पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ (कै)

तदेवाह

शेषादित्यस्यावकाश इति । (कै)

एवं तृतीयकक्षायामेव "शेषादिति" । अनेन "अनुपराभ्याम्"
इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकक्षायाम् योगविभागप्राप्त्या
शेषादिति बाध्यते न च पुनः "अनुपराभ्याम्" इत्यस्य प्राप्तिः
सकृद्गतिन्यायादिति भावः ॥ तदाह

सापि योगविभागेनेति ॥ (कै)

शेषादित्येति । (कै)

उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतया अपवादविषये उत्सर्गाप्रसङ्गेरिति
भावः ॥

परां प्राप्तिमिति । (भा)

कर्मकर्तृविषयाम् "अनुपराभ्याम्" इति प्राप्तिम् इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य बाधिता इत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् ॥

"इयम्" इत्यनेन योगविभागप्राप्तिरेव परामृश्यात् इत्याह

"कर्मव्यतिहारे" । "कर्त्तरि" इत्येव । "कर्मणि" वेति निवृत्तम् । एवमपि
"शेष" ग्रहणं कर्त्तव्यम् "अनुपराभ्यां कृञः" (१ । ३ । ७६) इत्येवमर्थम् ।
इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव । पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४५७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ।)

अथवेति । (कै)

बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ॥

अपवादापवादत्वादिति । (कै)

पूर्वमपवादबाधकपरं तत्र योगविभागस्य परत्वाद्बाधकं “स्वरि-
तञ्जित” इति तदपवादत्वादित्यर्थः । कश्चित्त्वपवादत्वादित्येव पाठः ।
तदापि तद्बाधकलोपलक्षकं परत्वाद् हि योगविभागस्य “अनुपरा-
भ्याम्” इति साधकम् ॥ भाष्येऽपि

प्रतिषिद्धा (भा)

इत्यस्य परत्वाद् बाधिता इत्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

वर्त्तमानमामीषे लट् कर्मकर्त्तरि वस्तुतः कर्मत्वाभावात् पुनः
कर्त्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह

योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः योगविभागेन
शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति” । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं
बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि “कर्त्तरि कर्म-
व्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इत्यत्र कर्त्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत् प्रकृत-
मुत्तरानुवर्त्तिष्यते । शेषात् कर्त्तरि (१ । ३ । ७८) कर्त्तरीति । किमर्थमिदं
कर्त्तरि कर्त्तरीति । कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यस्य यः
कर्त्ता तत्र मा भूदिति । ततो “अनुपराभ्यां वृजः” । कर्त्तरि कर्त्तरीत्येव ॥

व्यपदेशान्तरमिति ॥ (कै)

भाष्ये

कर्त्ताचान्यश्चेति । (भा)

कर्त्तृव्यवहारवान् कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थः ॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् धात्वन्वये
साक्षात् सम्बन्धलाभाच्च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याह

प्रत्यासन्नत्वादिति । (कै)

लोकप्रसिद्धापेक्षया शास्त्रे शास्त्रप्रसिद्धिरेव वलवती प्रकरणादिति
भावः ॥

साधनकर्मणि (कै)

दृष्टितमे ॥

तद्विषयत्वमिति । (कै)

१ क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इह
प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुगन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुगते
व्यतिलुगत इति ॥ तत्तर्हि व्यक्तव्यं न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपच-
रन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं कर्म करिष्यसीति ॥ एवमपि कर्त्तव्यम् ।
कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न

कर्मव्यतिहारविषयार्थवाक्याद्धातोरित्यर्थ इति भावः ॥ मनु
देवदत्तस्वामिकधान्यस्यान्येन खवणेऽपि तत् खत्वानुसत्त्वेर्विनिम-
याभावात् कथमत्रप्राप्तिरत आह

स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ इति । (कै)

स्वीकारपर्यन्तं धातोर्लक्षणेति भावः । क्रियामात्रकर्मणः
खत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यम् ॥

क्रियाणामिति । (कै)

स्थिरेषु द्रव्येषु अन्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धरूपव्यतिहारसम्भवेऽपि क्षण-
स्थायिक्रियासु तदसम्भव इति भावः ॥

योग्यतेति । (कै)

नान्यसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वं सः किन्तु अन्यदीयत्वेन प्रसक्तस्या-
न्यसम्बन्ध इति भावः । एवं च साधनव्यत्यास एव क्रियाव्यत्यास
इति तत्पर्यम् ॥ नन्वेवं ख ख क्रिया एव खेनकरणात् “संप्रहरन्त”
इत्यत्र व्यतिहाराभावेनात्मनेपदं न स्यादत आह

परस्परेति । (कै)

परस्परसम्बन्धिकरणमित्यर्थः । सम्बन्धश्च कर्मकरणसम्प्रदानापा-

सिध्यति । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१। ४। ४६) इत्युच्यते कथं च क्रिया
नाम क्रिययेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया
क्रियया । संपश्यति क्रियया प्रार्थयति क्रिययाध्यवस्यति क्रियया वा । इह च
एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत् कं चिदर्थं संपश्यति संदृष्टे
प्रार्थना प्रार्थितेऽध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निर्वृत्तिर्निर्वृत्तौ प्रला-

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

दानादि लक्षणे बोध्यः । प्रायेण व्यती अस्य द्योतकौ । कश्चित्
सम् अपि यथा “संप्रहरन्त” इत्यत्र । कश्चित्तु प्रकरणादिकमपि तथा
बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि एकक्रियानिरूपितकारकशक्तियत्यासौ नोप-
पादितः । प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह

अचेति । (कै)

साधनभेदात् क्रियाभेदावश्यभावेन सर्वत्रजातिज्ञतमेवैक्यमपेक्ष-
णीयमिति भावः । एकधातुवाच्यत्वेन च एकत्वम् ॥

लौकिका इति । (कै)

पशुरपत्यं देवतेतिवदिति भावः ॥ इह शास्त्रे तदुक्तगतिः^१

इहेति ॥ (कै)

“कर्मणि द्वितीये”ति क्वचिमम् । अत्र लौकिकं क्रियारूपं स्पष्टं
चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । इह तु क्वचिमाऽक्वचिमन्यायमेवाभ्युपेया
इत्याह

क्रियापि क्वचिममिति । (भा)

ननु द्वयोरपि क्रिययोः “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ सम्बन्धो
दृश्यते इत्यत आह

वाप्तिः । एवं क्रियापि क्वचिमं कर्म ॥ एव मय्युभयोःक्वचिमयोरुभयगतिः
प्रसज्येत तस्मात् क्रिया व्यतिहार इति व्यक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह कर्तरि
व्यतिहार इतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यत् कर्मग्रहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनं क्रिया व्यतिहारे यथास्यात् कर्म व्यतिहारे मा भूदिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६१

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।)

मत्वा प्रश्न इति ॥ (कै)

भोक्तुमिच्छतीति । (कै)

अव्ययकृत्वादयमसत्त्वभूतो भाव इति भावः ॥ ननु क्रियाया
अपि जन्यत्वेन किञ्चित् क्रियासाध्यत्वनिश्चये किमुच्यते कया इत्यत
आह

क्रियान्तरेति ॥ (कै)

भाष्ये

संपश्यति क्रियया (भा)

इत्यादिदर्शनक्रियाजन्यं प्रार्थनं तच्चन्याध्यवसायजन्यारम्भेण
इत्यर्थः ॥

क्रियया (भा)

इति च पाठो साम्प्रदायिकः ॥

प्रेक्षापूर्वकारी । (भा)

विचारपूर्वक्रियाकर्त्ता ॥

स बुद्ध्या । (भा)

बुद्धिवृत्त्या ॥

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्म
निवृत्त्यर्थम् । वा । कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरप्यने-
नात्मनेपदं (१ । ३ । १३) मा भूदिति ॥ इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भाव-
कर्मणोः प्रतिषेधः । वा । अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मने-
पदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ।

४६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(कर्तरि कर्मथतिहारे । १ । ३ । १४ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तावत् । (भा)

प्रथमम् ॥

कंचिदर्थम् । (भा)

फलरूपम् ॥

पश्यति । (भा)

फलविषयसंकल्पोऽत्र दर्शनम् ॥ तज्जन्यः फलोपायविषयोऽभि-
लाषः

प्रार्थना ॥ (भा)

तज्जन्यः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चयः

अध्यवसायः ॥ (भा)

अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणात् ॥ तज्जन्यमानसीप्रवृत्तिः

आरम्भः । (भा)

तज्जन्याक्रिया

निवृत्तिः । (भा)

ततः

फलावाप्तिः (भा)

तत्र प्रतिषेधे (१ । ३ । १५) भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य प्रतिषेधः
प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः । व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ॥ न वानन्तरस्य
प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् ।
अनन्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् । अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु
चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।
उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव “शेषात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६३

(अ. १। पा. ३। अ. २) (कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १। ३। १४।)

इत्यर्थः ॥ “फलावाप्तिः” इत्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमीभिस्तृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्योत्तरकारणता बोधिता । तत्रारम्भव्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियायाः कर्मत्वम् ॥

अव्यभिचारादिति । (कै)

स च उक्तविभक्तिभिर्भाष्ये दर्शितः ॥ ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतिहारोऽपि गृह्येतेत्यत आह

क्रियाया इति । (कै)

साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् शब्दं प्राधान्यम् । क्रियायाः क्रियो-
द्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैव इति तयोरेवग्रहणं
न करणादेरिति भावः ॥ कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह

क्रियाया इति ॥ (कै)

कारकपरत्वे

कर्मेति । (कै)

कर्मणि प्रत्ययः कार्यः ॥ क्रियापरत्वे तु भावे भावस्यान्तरङ्गा
इति भावः ॥ भाष्ये

कर्मव्यतिहारादिष्विति । (भा)

आदिग्रहणात् “शेषात् कर्त्तरि” इत्यतः प्रागनुवृत्तावपि
फलाभावप्रतिपादनार्थं भावकर्मणोरप्यनेनेति विहितस्येति शेषः ॥

कर्त्तरि परस्मैपदम्” (१। ३। ३८) इति । द्वितीयं कर्त्तृग्रहणं कर्त्तृ-
त्वम् । किं प्रयोजनम् । कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र यथा स्यात् । कर्त्ता चान्यस्य
यः कर्त्ता तत्र मा भूदिति ॥

न गति हिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

हसादीनाम् (भा)

इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेदन्तरेषां धातुपाठपठितानां
ग्रहणं स्यादत आह

हसौति ॥ (कै)

पठन्तीति (भा)

भाष्योदाहरणाह

शब्दक्रियाणामिति । (कै)

अशब्दहासे भवति (न चेति । इ) बहुदर्शिनो विचारयन्तु ॥

ह्रवद्ध्योरिति (भा)

इत्येव पाठः ॥

हरिवद्ध्योः (भा)

इति पाठे इत एव निर्देशादिकः किञ्चेऽपि गुणः । कृतगुणा-
नुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् ॥

१ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् । वा । प्रतिषेधे हसादीनामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यति पठन्ति ॥ हरिवद्ध्योर-
प्रतिषेधः । वा । हरिवद्ध्योरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते
राजानः । संविवदन्ते गर्गैरिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियो
वहिः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६५

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(न गतिहिंसार्थेभ्यः । १। ३। १५।)

योत्स्येति । (कै)

संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रूढत्वादिति भावः ॥ वार्त्तिकस्य वहि-
र्ग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये

न वहिः (भा)

इत्यादिना ॥

नान्तरीयकत्वादिति । (कै)

ग्रामं प्राप्त इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनानुपपत्तेरिति भावः ।
प्राप्तिस्तु सम्बन्धमात्रं न संयोग एव देशान्तरस्थेऽपि भूरणेन प्राप्तेति
व्यवहारात् । ग्रामं प्राप्तवान् इत्यादौ संयोगमूलकाधारधेयभावः
प्राप्तिः । क्वचित् तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । १“द्वितीयाश्रित” इत्युदा-
हरणे “सुखप्राप्त” इत्यादौ २ “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” कर्त्तरि
क्तो बोध्यः । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन
वार्त्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह

अस्यैवेति । (कै)

अन्यथा न गतिहिंसयोरित्येव वदेत् । गतिहिंसयोर्वर्त्तमानेभ्यो
धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये उक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाभावं
दर्शयति

गर्गाणां चेति ॥ (कै)

प्रापणम् । (कै)

सम्बन्धः ॥

१ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यक्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

०३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ।) (अ. १। पा. ३। व्या. २)

कन्याद्वारकमिति । (कै)

कन्याप्राप्तिफलकपाणिग्रहणद्वारकसम्बन्धो विवाह इत्यर्थः ॥

गर्गैः (भा)

इति तृतीया तु सहार्थे बोध्या ॥ गर्गैः सह कन्याद्वारकसम्बन्धं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ देशान्तरग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्यम् ॥

‘इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । १। ३। १६॥

नन्वितरेतरशब्देनैव कर्मप्रवक्षणीयस्य द्योतित्वात् उक्तार्थाना-
मिति न्यायेनाच्चात्मनेपदाप्रसक्तिरत आह

लौकिक इति । (कै)

साधवादनयोः प्रयोगानुसार एव बीजमिति भावः ॥ “उप-
पद”शब्दश्चात्र यौगिको न तु रूढः ॥

१ परस्परौपपदाच्च । वा । परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य
व्यतिषुनन्ति । परस्परस्य व्यतिषुनन्ति ॥

विपराभ्यां जेः । १। ३। १६

दृष्टापचार इति । (भा)

दृष्टव्यभिचारो दृष्टोपसर्गत्वाभाववान् इति यावत् ॥ पञ्चि-
वाचकविशब्दस्थानुपसर्गस्यापि सत्त्वादाह

पक्षीति ॥ (कै)

इह चेति । (कै)

उपसर्गस्तु द्योत्यार्थेनार्थवानेवेति भावः । इदं चिन्त्यम् । तत्
पक्षे भौतपूर्विकार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणात् । शुद्धरूढातिरिक्ते जहत्स्वार्थ-
त्वाभावाच्च ॥

विभक्त्यन्तस्येति । (कै)

सम्बुद्धिगुणस्य विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरित्यभिमानः ॥

ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विशब्दान्यवर्णविच्छेदेन
विकारसत्त्वात् तस्याप्येकदेशविकृतत्वमस्येवेति चेत् चिन्त्यमेवैतत् ॥

पूर्वस्य कार्य्य इति । (कै)

चिन्त्यमिदम् । हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिद्वल् लोपे “अमि

१ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पराजयतिसेना ॥ तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचाह उपसर्गश्चा-
नुपसर्गश्च अयं खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्यकोऽन्यो
द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत उपसर्गात् । तद्यथा । कस्य गोर्द्वितीये-
नार्थ इति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति ॥

पूर्वस्य” अन्यवद्भावापत्तेः सर्वासाम् इत्यत्र सुडनापत्तेः । भाष्यन्तु
इत्थं व्याख्येयम् । विशब्द इत्यस्य जयतिसम्बद्ध इत्यादिः । तेन
जयति सम्बद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारो दृष्टान्त्यर्थक इत्यर्थः ॥ ईदृश-
प्रयोगाणां क्वाप्यदर्शनादिति कुतोऽन्यत्वम् तदाह

अन्यदत इति । (भा)

अत उपसर्गादन्यत्वमित्यर्थः ॥ ननु पूरणप्रत्ययान्तस्य सजातीय-
विषयत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह

द्वितीयेति । (कै)

दृष्टान्त्यर्थं स इति भावः ॥

यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । (कै)

यदीयं सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्दः सहायवाची । एवं च
यथा श्लोकः स्वसजातीयमेव सहायमुपादत्ते एवं शब्दोऽपि प्रयोगे
सहायं सजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयमेतन्मुलिकैव सहचरिता-
सहचरितयोः सहचरिते सम्प्रत्यय इति परिभाषा । तत्र सहचरि-
तत्वं सदृशत्वमेवेति दिक् ॥

सम्भवेत्विति । (कै)

वीजयतः वेजयतीत्यादौ । अत्र तुनापूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तद-
संभवो ध्वनितः ॥

परस्परेति । (कै)

विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोऽयवन्तः प्रसिद्धो गृह्यते । तत्

(अ. १। पा. ३। आ. २) (आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।)

साहचर्याच्च विरूपमर्ग एवेति भावः । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्या-
नित्यत्वाच्चेरित्यत्र इयङ्भावः ॥

‘आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

विभाग इति । (कै)

व्यसनशब्दस्य पीडायां कृढत्वेऽपि ददातेः पीडार्थकत्वामम्भवेन
निषेधवैयर्थ्यात् स न गृह्यते इत्यर्थः ॥ विभागशब्देन तदनुकूल-
व्यापारो गृह्यते तदाह

विकासनमिति ॥ (कै)

पादविहरणमिति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । “अग्नीन् विहर” इत्यादौ प्रज्वलनस्य विहार-
शब्दासनभोजनेष्वित्यादौ लीलायाश्च प्रतीतिः । अत एव “वेः
पादविहरणे” इत्यत्र पादग्रहणं चरितार्थम् ॥

१ आडो दोऽव्यसनक्रियस्य । वा । आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात् । विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददातीति ॥
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो दोऽनास्य इतीयता सिद्धम् । सोऽ-
यमेवं सिद्धे सति यदिहरणं ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनमास्यविह-
रणसमानक्रियादपि यथास्यात् । यथा जातीयका चास्यविहरणक्रिया तथा
जातीयकाऽत्रापि ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकांचेति वक्तव्यम् । इह-
माभूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति ॥

(आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

दुःखादिधिति । (कै)

“व्यसनं विपदिभ्रंशे दोषे कामजकोपजे” इति कोशात् दुःखा-
दिसम्बन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । क्रियाग्रहणे तु
व्यसनरूपक्रियावाचकस्यैव ग्रहणादिभागार्थकलाभः । स्वरूपतो दुःखा-
दिकं तु न क्रिया नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् ॥

विपादिकां व्याददातीति । (भा)

विपादिका वृत्तिविभागानुकूलो व्यापार एककर्तृक इति
बोधः ॥ आस्यस्य द्रव्यत्वात् कथं तत्र धातोर्वृत्तिरत आह

आस्येति । (भा)

आस्यवृत्तिविभानुकूलव्यापारे इत्यर्थः ॥ नन्वेवमास्यसमवेतक्रिये-
तरार्थवृत्तेर्धातोरित्यर्थे “गामादाग्रहणेऽप्यविशेषात्” सर्वदाशब्दानां
ग्रहणं स्यादत आह

ददातेरेवेति । (कै)

आङ्पूर्वस्येति शेषः ॥

नान्येषामिति । (कै)

अनभिधानादिति भावः । एतेन शोधनखण्डनादिनामप्यास्य-
समवेतक्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारूपाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति
परास्तम् ॥

आस्यसमवेतैवेति । (कै)

आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्मेत्यर्थः । आस्यमात्रसमवेत-
फलजनकक्रियालक्षकास्य शब्देन च समासः । एवं च स्वमुखमित्यादौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४७१

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(आडो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ।

न दोषः । तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्माभयसमवेतत्वात् न्याय-
त्वादाह

पर्युदास इति । (कै)

तेन मुखव्यापादिके व्यादत्ते इत्येव । वस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव
स्वाङ्गकर्मकादित्यस्यान्वयासम्भवात् प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तत्स-
म्बन्धस्यैव बोधनात् । न हि विधिशेषत्वे तत् प्रत्युदाहरणं सम्भव-
तीतिपरे ॥

विहरणविशेषेति । (कै)

विकासरूपेत्यर्थः । आस्ये दृष्टं विहरणमित्यर्थाद् इति भावः ॥

अत एव

यथाजातीयका (भा)

इत्यादिभाष्यं सङ्गच्छते ॥

न तु पारिभाषिकमिति । (कै)

कचिमत्वादूढत्वाच्च । यद्यपि तस्यैवग्रहणं न्याय्यं तथापि व्याख्या-
नासङ्ख्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यत इति भावः ॥

स्वाङ्गकर्मकाद् (भा)

इति पञ्चमीनिर्देशात् ।

अव्यसनक्रियस्य (भा)

इति षष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्य “द” इति पदं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं
वाऽस्तु इति वार्त्तिककारो मन्यते ॥

१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

कर्मप्रचनीयेति । (कै)

धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकत्वान्माणवकमिति द्वितीया-
नापत्तिरिति भावः ॥

आगमेः (वा)

इति वार्तिके गमेर्णन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ॥

१ उपसर्गग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । अनु (१ । ४ । ८५)
क्रीडतिमाणवकमिति ॥ समोऽकूजने । वा । समोऽकूजन इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । संक्रीडन्ति शकटानि ॥ आगमेः क्षमायाम् । वा । आगमेः
क्षमायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ॥ शिद्धेर्जिज्ञासा-
याम् । वा । शिद्धेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विद्यासुशिक्षते ।
धनुषिशिक्षते ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । वा । किरतेर्हर्षजीवि-
काकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अपस्त्रिरते वृषो हृष्टः । अपस्त्रिरते
कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । अपस्त्रिरते श्वाश्रयार्थी ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये । वा ॥
हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । पैटकमश्वा अनुहरन्ते । माटकं
गावोऽनुहरन्ते । आडिनुप्रच्छयोः । वा । आडिनुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
आनुते षट्गालः । आपृच्छते गुरुमिति ॥ आग्निषिनाथः । वा । आग्निषि-
नाथ उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥ शप उपल-
म्भने । वा । शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञ-
दत्तायशपते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४७३

(अ. १ । पा. ३ । आ. २ ।) (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।)

मात्वरिष्ठा इति । (कै)

अध्ययनाद्यर्थं कंचित्काशं चमस्व मा त्वरां कुर्वित्यर्थः ॥

शिष्टेरिति । (वा)

सनि “सनिमीमा” इति इस्मावे अभ्यासलोपे “स्कोः” इति लोपे षत्वे इक् प्रत्यये शिष्टेरिति निर्देशः ॥ नन्वेवं जिज्ञासायामित्यसङ्गतम् । ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्तौ विषयः शक्तिः । समर्थेच्छायामिति चेन्न । ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्त्वानपायात् । इयांस्तु विशेषः । इच्छा सनर्थः शक्तिः प्रकृत्यर्थः । १ तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपदद्योत्वमिति तदाह

केचिदिति ॥ (कै)

ननु प्रतिपदोक्तशिष्टेरेवग्रहणं युक्तमत आह

विध्यर्थमिति । (कै)

एवं च विधित्वानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः ॥ नन्वेवं शक्तीच्छा वाचकस्य शिष्टेः कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह

क्रियाविषयश्चेति । (कै)

एवं च जिज्ञासाविशेषणीभूतज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वं तस्य जिज्ञासायामिति च विषयसप्तमीति भावः । तदाह

१ तस्य ज्ञानविषयत्वभावे ण्यदे द्योत्वमिति तत्त्वानपायादाह । इ ॥

(क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

इहेति ॥ (कै)

जिज्ञासितुमिति । (कै)

जिज्ञासाविषयत्वे ज्ञानार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वारोपः । वार्त्तिककृता
शिक्षेः सनन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्दे-
शः कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलकं शक्तीच्छेति बोधः ।
आत्मनेपदसमभिव्याहारे सन् प्रकृतेः शकेशानविषयशक्तिबोधकत्व-
मिति तात्पर्यम् ॥

जिज्ञासायाः । (कै)

इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्याः ॥

विधेरेवत्विति । (कै)

शिक्षेरनुदात्तत्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

विषयत्वेनेति । (कै)

तत्र हर्षः कारणं जीविकाकूलायकरणे फल इति विवेकः ॥
इष्टा वाला धूलिमवकिरतीत्यत्रापि स्यादत आह

हर्षादिष्वेवेति । (कै)

हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । इहाऽऽलेखनाभावान्नसुट् शब्द-
शक्तिस्त्वभावात् । सुट्विषय एवात्मनेपदमिति भावः ॥ ताच्छील्यम्
अविच्छेदेन शीलनं तदाह

सततमिति ॥ (कै)

पैतृकम् (भा)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २) (क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ।)

इत्यत्र १“तत आगतम्” इत्यधिकारे १“सुतष्ठञ्” । ताच्छीत्ये किं
रावणमनुहरति नटः । नाथतेरनुदात्तेत्वादचनानर्थक्यमत आह

‘आशिष्येवेति ।

इदं भूयाद् इति इच्छा आशीः तत् प्रयुक्तः परदिक्षानुकूलो
व्यापारो याचना इति आशीर्याचनयोर्भेदः । अस्यानुदात्तेत्वं तु
युजर्यमिति बोध्यम् ॥

शब्दं करोतीति । (कै)

स्तुत्यर्थकोऽपि “नुः” आङ्पूर्वोत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे रूढ इति
भावः ॥ शपतिर्नानार्थः । अस्याक्रोशे । देवदत्तं शपतीति । निन्द-
तीत्यर्थः । अस्तित्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायनाय ब्राह्मणादेः क्वचिद्
हस्तादिना साक्षात् स्पर्शरूपे मानसस्पर्शरूपे वा शपथे । यथा विप्रैः
शपे चात्रधर्मेण शपे इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविव-
क्षया । अस्ति प्रकाशने देवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थः । तत्र स्वरि-
तत्वात् सिद्धेऽर्चभिप्रायार्थमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थ एव तदाह

उपलम्भनं प्रकाशनमिति ॥ (कै)

यद्येवं शपतेर्णन्तजानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे देवदत्तं शपत इत्या-
पत्तिरत आह

१स्वाधह्नुडिति ॥ (कै)

ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्वं ज्ञापयितुमिष्टं वा णौ कर्म-
त्याशंक्याह,

केचिदिति । (कै).

प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव ग्राह्यत्वादिति भावः ॥

य इति । (कै)

प्रथमोपस्थितत्वात् प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यमिति भावः । प्रकृते
देवदत्तस्तादृश एवेत्याशयः । अत्राद्यं मतं न युक्तं तथाहि सति
ज्ञाप्यमान इत्येव सिद्धे तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । सख्यः शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इत्यादौ तु शपनार्थकत्वाच्चात्मनेपदम् । काशि-
कादौ तु उपलम्भनं शपय इति व्याख्यातं तच्चिन्त्यम् । उपलम्भन-
शब्दस्य तु योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् । शपये ह्रदिकल्पने न मानम् ।
अत एव हरिणैतदुदाहरणे शपिर्दिकर्मक इति व्याख्यातम् ॥

१ समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

अस्तिमिति । (भा)

केचित् सकारमात्रं धातुं पठित्वा पिति सार्वधातुकेऽडाटौ
गुणवृद्धिरूपौ आगमावित्याहुः ॥

विकाराविति । (भा)

सस्थानेऽस्ति मा सिंच इत्यर्थः ॥

१ आडः स्थः प्रतिज्ञाने । वा । आडः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् ।
अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धौ आतिष्ठते । विकारो गुण-
आतिष्ठते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४७७

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

(उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ।)

(उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ।)

१ उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

—॥॥॥॥॥॥—

सर्वस्यापि धात्वर्थस्येहानुविद्धत्वाद्विशिष्टोपादानं व्यर्थमत आह

ईहेति ॥ (भा)

प्रत्युदाहरणे तादृशव्यापाराभावं दर्शयति

उत्पद्यत इति ॥ (कै)

२ उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

ननु देवपूजायां मन्त्रकरणकत्वात् सूत्रेणैव सिद्धमत आह

१ उद ईहायाम् । वा । उद ईहायामिति वक्तव्यम् इह मा भूत् ।
उत्तिष्ठति सेनेति ।

२ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः । वा । उपाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति
वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते ॥ संगतकरणे । रथिका-
नुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ॥

बह्वनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन् यदर्कमुपतिष्ठते ॥

मैवं मंस्थाः स चित्तोऽयमेषोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥

अमन्त्रेति । (कै)

अमन्त्रकरणकेऽर्थे वर्त्तमानात् स्य इत्यर्थ इति भावः ॥

मैत्री सम्बन्धः । (कै)

प्रीतिरूपः ॥ ननु पथ्यपि संगतकरणमस्तीति पृथग् ग्रहणं
व्यर्थमत आह

प्राप्नोतीति । (कै)

प्राप्यप्रापकव्यापारपूर्वकसम्बन्धो हि तत् । न चेह तदस्ति यतः
पथः सुप्तस्य च बुद्धिकल्पितप्राप्तिक्रियापेक्षं कारकत्वं न तु वस्तुतः
इति भावः ॥

लिप्स्येति । (कै)

लिप्साकारणके उपगमने गमेर्दृष्टिरिति भावः ॥

अपर आह । उपादेवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्त-
व्यम् । संगतकरण उदाहृतम् ॥ मित्रकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । अश्व-
शोहानुपतिष्ठते । पथि । अयं पन्थाः सुप्तमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेत-
मुपतिष्ठते । वा लिप्सायाम् । वा । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥

१ उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

उत् तपति सुवर्णम् इत्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं
न सम्भवतीत्यत आह

भासने इति । (कै)

उत्तपते वितपते सूर्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः ॥

स्वमङ्गमिति । (कै)

न तु १ “अद्रवं मूर्त्तिमद्” इति भावः ॥ प्रत्युदाहरणविशेषप्रश्ने
तात्पर्यमाह

किमयमिति । (कै)

१ अकर्मकादित्येव (१ । ३ । २६) । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥
स्वाङ्गकर्मकाच्च । वा । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी ।
वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पृष्ठम् ॥ अथोद्दिभ्यामित्यत्र किं
प्रत्युदाह्रियते । निवृप्यत इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाह्रियते
न परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोप-
सर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका
भवन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्तीत्य-
न्तरेणापि कर्मकर्त्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा । नदी वहति
इत्यकर्मकः । भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निवृपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥

२ अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणस्थिमविकारजम् ।

अतस्थं तत्र दृष्टञ्च तस्य चेतत् तथायुतम् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

(उद्दिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

यदि कर्मकर्तृत्वं विकाष्यकर्मकत्वमुक्तपतेस्तदाविध्यर्थम् । अथ कर्मकर्तृत्वेककर्मकत्वं ततो नियमार्थमिति भावः ॥ नियम पक्षे यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिमत्प्रत्युदाहार्यम् इत्याह

उद्दिभ्यामिति ॥ (कै)

भाष्ये

तपिरयमकर्मक इति । (भा)

तपिरयमकर्मकः । सूत्रे गृहीतोऽकर्मकाद् इत्यधिकारादित्यर्थः ॥ अकर्मकत्वं चास्य कर्मकर्तृत्वेवेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहर्तुं शक्यमिति भावस्तदाह

भासत इति । (कै)

इत्यत्र अर्थे शुद्धस्तपिरकर्मक उदादिपूर्वस्तु अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विना ऽकर्मकत्वमिति विधित्वासम्भवं इति भावः ॥

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

उद्दिष्टोपसर्गस्तु अन्तर्भावितण्यर्थत्वस्यैव द्योतक इति भावः ॥

तपिः सकर्मक इति । (कै)

उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः ॥

अन्यचापीति । (कै)

उद्दिभ्यामन्यचापीत्यर्थः । “अचापीति” पाठे निष्ठयत इत्यन्यचापीत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

४८१

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ।)

इदानीमिति । (कै)

अकर्मकाणामुपसर्गसम्बन्धेऽपि प्रसम्मत इतिवत् सकर्मकत्व-
नियमाभावादिधिरेव सिद्धान्त इत्याशयः ॥

नदी वहति (भा)

इत्यस्य स्यन्दत इत्यर्थः ॥

तदेवमिति । (कै)

उपसर्गसम्बन्धेऽपि इत्यर्थः । एवं च कर्मकर्त्तारं विनाप्युदाहरण-
सम्भव इति भावः ॥ तत् किं कर्मकर्त्तर्युत्तपत इत्यस्माद् यगिष्टः ।
नेष्टः प्रकारान्तरेण तद्व्यावृत्तेरित्याशयेनाह

कर्मकर्त्तरि त्विति । (कै)

आत्मनेपदविधावकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसम्बन्धे
तच्च यक्चिणौ भवत एवेति बोध्यम् ॥

१ आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

भाष्ये

आयच्छतीति । (कै)

आकर्षतीत्यर्थः ॥

१ अकर्मकादित्येव । आयच्छति रज्जुं कृपात् । आहन्ति कृषणं पादेन ॥
स्वाङ्गकर्मकाश्च । वा ।-स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहन्ते
उदरमिति ॥

१ आङ्पूर्वाभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च यमि इतिभ्यामात्मनेपदं

समो गम्यच्छिभ्याम् । १ । ३ । २६ ॥

विद्यादीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठाद्वार्त्तिकं व्यर्थमत

आह

समो गमिति ॥ (कै)

प्रामादिकः स पाठ इति भावः ॥ भाष्ये

गमादिष्विति । (भा)

वज्रवचनं प्रयोगवाङ्मत्याभिप्रायेण ॥ भाष्ये

१ समोगमादिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् । वा । समो गमा-
दिषु विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सं वित्ते । सं पृच्छते । सं
खरते । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्च । वा । अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मासमृत ।
मासमृषाताम् । मासमृषत । अर्त्ति । श्रु । सं ष्टुते । दृशि । सं पश्यते ॥
उपसर्गादस्यत्युह्योर्वावचनम् । वा । उपसर्गादस्यत्युह्योर्वेति वक्तव्यम् । निर-
स्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

स्यात् । आयच्छते । आहते । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । नेह ।
परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि “आजन्ने विषमविलोचनस्य वक्ष” इति
भारविः । अत्र केचित् । आजेति पदं क्त्वा घ्न इति भावे क्तिपि चतुर्थे-
कवचनान्तमुक्त्वा घ्ने हन्तुम् आज जगाम इति व्याचक्षुः । तन्न । आजर्त्तिटि-
वीभावेन विवायेति सिद्धान्तात् । अन्ये तु विषमविलोचनस्य समीपमेत्य खं
वक्षमाष्फालितवान् इत्यर्थः । भागवतौ तु प्रमाद एवायम् इत्युक्तम् । एवं च
मोहाद् आहध्वं मा रघूत्तमम् इति भट्टिप्रयोगोऽपि चिन्त्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(आड उद्गमने । १। ३। ४०।)

मासमृतेति । (भा)

अङ् विधौ लुप्तविकरणसाहचर्याद् जुहोत्यादेरेव ग्रहणमिति
भादेरिदम् । तस्य तु मासमरतेत्यादि । परस्मैपदेष्विति तु
अङ् विधौ न सम्बध्यते योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः । भाष्यो-
दाहरणवलात् सम्बध्यत एव योगविभागो वैचित्र्यार्थः । यदा
वार्त्तिके शुद्धि साहचर्यात् भादेरेव ग्रहणमिति इत्यर्त्तर्नात्मने-
पदमित्यन्ये । निरस्यति समूहत्योः सकर्मकत्वादाह

अत्रेति ॥ (कै)

१ आड उद्गमने । १। ३। ४० ॥

ननु “ज्योतिषामुद्गमने” (वा) इत्यस्य ज्योतिः सम्बन्धुद्गमने
इत्यर्थः । एवं च पक्षी सूर्यमाक्रामतीत्यत्रापि प्रसङ्गः । यदा
कर्त्तरि कर्मणि वा षष्ठीत्यत्र विनिगमनाविरहात्तत्रापि प्रवृत्तिः ।
न च^१ “उभयप्राप्तौ” इति कर्मण्येवैषा षष्ठी तथा सति

ज्योतिरुद्गमने (भा)

इति भाष्यकृत्कृतसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्र-
वृत्तिरत आह

१ ज्योतिषामुद्गमने । वा । ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा भूद्

आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥

२ उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उद्गमने इति । (भा)

प्रत्युदाहरणभाष्ये “हर्म्यतलाद्” इत्येव पाठः सांप्रदायिक इति भावः । एवं चोद्गमनमत्रोदय एवेति बोध्यम् ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादिवत्तिरस्त्रां व्यक्तवाक्त्वाभावात् सर्वे व्यक्तवाच इत्य-
संगतमत आह

ये इति ॥ (कै)

भाष्ये

येषां वाच्यकारादय इति । (भा)

१ व्यक्तवाचामिति किमर्थम् । *वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ।
व्यक्तवाचामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः । आतस्थ
व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदित उच्यते कुक्कुटो वदतीति । एवं तर्हि व्यक्तवाचा-
मित्युच्यते सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो
ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।

* इह तनु शब्दस्य दृष्टान्तत्वे “सम्बुद्धौ च” (७ । ३ । १०६) इति
गुण्येन भाव्यम् । दीर्घान्तत्वे नदी जक्षयः कप् प्राप्नोति । सत्यम् । तनु शब्दः
स्त्रीजातौ कविभिः प्रयुज्यते । तस्माद् “ऊङ् उतः” (४ । १ । ६६)
इत्यूङि कृते कर्मधारयोऽयम् इति ॥ “वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः” इति
दृष्टान्ततयात्रोक्तम् भगवता ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ।)

येषां वाचि वैखरीरूपायामकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

कुक्कुटाः कुक्कुडिति (भा)

भाष्यस्य वदन्तीति शेषः । एवं जना “आऊः” इत्यन्वयः ॥
वाचि शब्दे “निष्ठा” इति पूर्वनिपातः ॥

१ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनोविष्णुः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेक्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ भा ॥
वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रया वाचः परं पदम् ॥ हरिः ॥

२ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं ह्याहुः
कुक्कुटाः कुक्कुड् इति । नैवं त आऊः । अनुकरणमेतत् तेषाम् ॥ अथवा
नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग् येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि । व्यक्ता
वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥

एतदेवाश्रित्य उक्तं कविना । यथा,—

अपगय पादसरोजमङ्गलः

श्रिचिन्मय बाऊलतां गणावृताम् ।

न च वदनेभ्युक्तमाकुलीकृतम्

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

एतत् सूत्र व्याख्यानावसरे पदमञ्जर्यामुक्तं हरदत्तेन ॥

अवाद्ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥

अनुगृणातीतिवत् अवगृणातीति प्रयोगं को वारयेद् अत आह

नियतेति ॥ (कै)

क्रियाविशेषणानाम् । (कै)

तद्विशेषणार्थद्योतकानाम् ॥

समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायोगाभावे आत्मने पदनिवृत्त्या तस्य चारितार्थात्
प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्काह

१ अवाद् ग्रो गिरतेः । वा । अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् ।
गृणातेर्मा भूत् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद्ग्र
इत्युच्यते न चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥

अपर आह,—

अयि विजहीति वृद्धोपगूहनं

त्यज नवसङ्गमभीष्ट वक्तव्यम् ।

अहणकरोद्गम एष वर्त्तते

वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

कुमारदासकृतोऽयमिति कश्चित् ॥

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।)

धातोरिति ॥ (कै)

तदर्थेन । (कै)

करणेन ॥

१केचिदिति । (कै)

“सर्वत्रे”ति सामान्योक्तेरिति भावः ॥

यत्रापि । (कै)

अस्ति श्रुते इत्यादौ ॥

अन्ये त्विति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

अन्तरङ्गत्वम् (कै)

शैघ्रमेव ॥

१दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १।३।५५॥

अग्निष्टो ऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे दास्यै संयच्छति वास
इत्यत्रापि स्यादत आह

१ “केचिद्” इत्यारभ्य “अन्तरङ्गत्वम्” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

२ सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे इत्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे
स्यात् । एवं तर्ह्यग्निष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च ।
दास्या संप्रयच्छते । नृषल्या संप्रयच्छते । यो हि अग्निष्टव्यवहारो ब्राह्मणेभ्यः
संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं
तृतीया भविष्यत्यात्मनेपदम् ।

(दास्य साचेचतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

अशिष्टानामिति । (कै)

अशिष्टशब्दः प्रतिषिद्धकर्तृषु कृद् इति भावः ॥ भाष्ये “अनेन” इति नास्तीति कैयटस्वरसः ॥

अशिष्टव्यवहार इति (भा)

तु कर्तव्यमेव ॥

दास्यै इति । (कै)

दास्यभिलषितं धूर्तः करोति दासौ च धूर्ताभिलषितमिति व्यतिहारसिद्धिः । दानपूर्वकोपभोगे च संप्रयच्छतिरिति भावः । अत्र वदन्ति । यदि “अनेन” इत्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरित्युक्तिप्रत्युक्ति-स्वारस्येन प्रतीयते । तथा सहोपभुङ्क्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतिहारा-प्रतीतेः । विश्राणनमादाय तु न सः । अन्ययोग्यैकजातीय-क्रियाणामन्येन करणे हि सः । तस्यै विश्राण्यतामुपभुङ्क्ते इत्यर्थे कर्मव्यतिहाराप्रतीतावप्यशिष्टत्वप्रतीत्या तच्चेष्टात्मनेपदासिद्धेश्च । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन विश्राणननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेश्च । धातोर्व्यतिहारे वृत्तावपि “कर्त्तरि” इति सूत्रे तद्धात्वर्थकर्त्तृमात्रे तङो विधानौचित्येन तिङोक्तत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमापत्तेश्च । अत एव क्रियायोगे कर्त्तरीत्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति^१ “तेन सह” इति सूत्रे भाष्यकृद्व्यति इत्यलम् ॥

१ अ २ । पा २ । सू २८ ॥

सह युक्ते तृतीयास्याद् व्यतिहारे तङो विधिः ।

सह युक्ते ऽप्रधाने (२ । ३ । १६) इत्येव तृतीया भविष्यति कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१ । ३ । १४) इत्यात्मनेपदम् ॥

१उपाद्यमः स्वकरणे । १। ३। ५६॥

स्वस्य सतः शाटकान्तस्याभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणायोगात्
१प्रश्नानुपपत्तिरत २आह

स्वस्येति ॥ (कै)

करणं (कै)

क्रिया । ग्रहणादिरूपेत्यर्थः ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

निष्पन्नस्य हि ग्रहणम् । निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्त-
रङ्गता । किंचायमर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षः । अर्थान्तरे तु तदपेक्षे-
त्यन्तरङ्गत्वं केचिदाहुरिति । तदा हि अस्वं स्वं करोतीति वाक्येन
भवितव्यमित्यरुचिः ॥

प्रकृतेरिति । (कै)

स्वकरण इत्यस्य स्वत्ववतो निष्पादने इत्यर्थ इति भावः ॥
चिस्तु न वास्तवे तथा भवने किन्वारोपित एव स्वभावादिति
तात्पर्यम् । इदमेव वैचित्र्यम् ॥

१ इह कस्मान्न भवति । स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति । अस्वं यदा स्वं
करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति (५। ४। ५७) ।
विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नातस्तद्धित उत्पद्यते ॥

२ प्रश्नानुपपत्तिश्च । इ ॥

३ “अत आह” इत्यारभ्य “निष्पत्तिश्च” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

औषधेनेति । (कै)

“१ज्ञो ऽविदर्थस्य” इति करणे शेषषष्ठीति भावः ॥ भाष्ये

अकर्मकाज्जानातेः (भा)

इत्यस्य सनन्तादिति शेषः ॥

पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । (कै)

“२अकर्मकाच्च” इति सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तङ्विधानादिति भावः ॥

१ अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मक वचनम् । वा । अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मक-
वचनं कर्त्तव्यम् । इह माभूत् । औषधस्यानुजिज्ञासत इति ॥ न वाऽ-
कर्मकस्योत्तरेण विधानात् । वा । न वा कर्त्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्म-
कस्योत्तरेण विधानात् । अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते
पूर्ववत् सनः (१ । ३ । ६२) इति (१ । ३ । ४५) ॥ प्रतिषेधः पूर्वस्य च ।
वा । पूर्वस्य (१ । ३ । ५७) चायं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः ।
कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इति । अकर्मकाज्जा-
नातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥

शदेः शितः । १। ३। ६० ॥

—:०:—

शदेः परो यः शित् प्रत्ययस्ततः परस्य लस्य स्थाने आत्मने-
पदमेवेति मत्वा वार्त्तिकावतार इत्याशयेनाह

शिदिति ॥ (कै)

ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावेऽपि लादेशवाक्येन
सामान्यतः प्राप्तं सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने
विकरणे कृते नियमः स्यादत आह

शेषत्वादिति । (कै)

१“अनुदात्तङितः” १“भावकर्मणोः” इति सूत्रद्वयापेक्षशेषस्यैव
तत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वादिति भावः ॥

निवर्त्तयितुं शक्यत इति । (कै)

१ अ १। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ३। सू १३ ॥

शदेः शितः । १। ३। ६० ॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदा-
भावः । वा । शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वात् आत्मनेपदस्याभावः । शीयते ।
शीयेते । शीयन्ते ॥ किं च भोः शदेः शित् परस्मैपदेषु इत्युच्यते । न खलु

शदेः शितः । १। ३। ६० ॥ शदेरिति । भा । शिदिकरणोत्पत्तेः
पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताभावाच्चेष्टत्वात् परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्
प्रत्यये गानेन विहितं परस्मैपदं निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षण-

भुक्तवन्तं प्रतीतिन्यायेनेति भावः । शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या । तेन निवृत्तिततङ्गं प्रतिपत्तिश्चाशक्येति तात्पर्यम् ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

वक्ष्यमाणरीत्या इत्यर्थः ॥ यद्येतत् सूत्रद्वयोत्तरं शेषादित्युच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्थापत्तिरित्याशयेनाह

समस्तमेवेति । (कै)

एवं च तदपेक्ष एव शेषः “शेषाद्” इति सूत्रे । एवं च तस्याप्राप्त्या नियमेनैव लादेशा इति भावः । भाव्यात्मनेपदनियम-विषयोऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एवं च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति बोध्यम् ॥

लादेशेषु कृतेष्विति । (कै)

प्रसङ्गेष्वित्यर्थः ॥

१ अ १ । पा ३ । सू ७८ ॥

परस्मैपदेषु इत्युच्यते परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” “भावकर्मणोरात्मनेपदम्” *इत्येतौ द्वौ योगावुक्ता “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” †उच्यते । एवं न च परस्मैपदेषु च

मप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् ॥ किं च भो इति । भा । सार्वधातुकसंशब्दनेन श्रुतो विधानं न परस्मैपदसंशब्दनेन ॥ न खल्विति । भा । सामर्थ्यादिति भावः ॥ कः पुनरिति । भा । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं निय-

विकरणे इति । (कै)

“विकरणेभ्यो नियमो वल्लवान्” इति तु शित इत्येतत्
सामर्थ्यादेतद्विषये नाश्रीयते इति भावः ॥ नन्वेवं श्रदेः शेषत्वाभावे
श्रत्यतीत्यादावपि परस्मैपदनियमो न स्यादत आह

श्रदेः शित एवेति । (कै)

तादृशश्रदि विषय एव नियम इत्यतादृशः शेष एवेति भावः ॥
विकरणेभ्यो नियमो वल्लवत्तानाश्रयणमजानानः श्रङ्कते भाष्ये

एवमपीति ॥ (भा)

नन्वेतदनुक्तौ महावाक्यस्यासमाप्ततया शेषपदार्थानिर्णयेन शेषा-
दित्यस्याप्रवृत्तेर्यदीदमित्यादि कथमत आह

यद्यपीति । (कै)

अयं भावः । “^१अनुदात्तङितः” “^२भाव कर्मणोः” इत्येतद्वयं
नियमार्थं शेषादिति च । तत्र “शेषाद्” (१। ३। ७८) इति

१ अ १। पा ३। सू १२ ॥

२ अ १। पा ३। सू १३ ॥

विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं वक्तुम् ।
किं तर्हि । अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात् कर्त्तरि परस्मै-
पदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं

मार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु श्रिति विकरणे कृते नियमोऽयं
प्रवर्तते । श्रदेः शित एव न तु श्रत्यतीत्यादाविति भावः ॥ एवमपीति ।
भा । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थ-

(श्रुतेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

सूत्रे शेषस्य तद्व्यापेक्ष एव । इतरसूत्राणि तु शेषादिति प्राप्त-
परस्मैपदवाधनेनात्मनेपदविधायकानि तत्र श्रितः पूर्वमस्या प्राप्ते-
र्वाधकाभावात् परस्मैपदे जाते पश्चाज्जातनिवृत्त्ययोगेनाप्रामाण्य-
मस्यापद्यते इति भावः ॥

यदीदं नोच्येत (भा)

इति भाष्येण बाधकत्वमेषामिति दर्शितम् ॥

अनारम्भे इति । (कै)

बाधकशस्त्राभावेन शेषपक्षनिपातः । . एवं च परस्मैपदोत्पत्ति-
निर्वाधैवेति भावः ॥

आरम्भ इति । (कै)

स्वरूपकथनमिदम् ॥

ततः । (कै)

शेष पश्चात् ॥

उद्धारात् । (कै)

वहिर्भावात् ॥ नन्वेवं लडादिष्वतिप्रसङ्गोऽत आह

प्रवृत्त्यः । यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपद-
मिति चेत् परस्मैपदाश्रयो भवति ॥ सिद्धन्तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ।
वा । सिद्धमेतत् । कथम् । श्रुतेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥

पर्यालोचनकालेऽवान्तरव्यापारसम्भवादिध्यर्थता सम्भवत्येव । अनारम्भे शेष-
पक्षे निक्षेपादारम्भे तत उद्धारात् ॥ लडादीनामिति । भा । आदि शब्दः
प्रकारे येषु श्रिता भाष्यन्ते लडादयः ॥ श्रित् प्रकृतेरिति । भा । योग्यतय

आदिशब्द इति ॥ (कै)

शितुत्पत्तेः प्राक् शित्प्रकृतित्वमत आह

योग्यतयेति ॥ (कै)

शदिरेवेति । (कै)

“शदेः शित” इति समानाधिकरणे इति भावः ॥ नन्वनु-
दात्तङितौ भावकर्मणी च विहाय परिशिष्टस्यात्मनेपदवाक्यस्या-
वान्तरव्यापारापेक्षया विधित्वसम्भवस्योक्तत्वात् कथमेतदत आह

प्रकरणमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तानि । (कै)

प्रसक्तानि ॥ नन्वेवमपि शितुत्पत्तेः प्राक् शेषत्वस्यैव सत्वेन
विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वात् परस्मैपदनियमो दुर्वारोऽत आह

तच्चैतदिति । (कै)

१“अनुपसर्गाद्वा” २“वृद्धः स्यसनोः” इत्येतत् सामर्थ्यान्नियमस्य

१ अ १। पा ३। सू ४३ ॥

२ अ १। पा ३। सू ६२ ॥

सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं शदेः शितः
परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा
पञ्चमी । का तर्हि । सम्बन्धे षष्ठौ । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः ।

शित्प्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शितुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते ॥ शिद्विषयादिति ।
भा । शिद्विषयत्वाच्छदिरेः शिच्छब्देनाभिधीयते ॥ अथवेति । भा । प्रकरणं
नियमार्थम् । तत्र नियमात् पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनियमेन प्रवृत्तानि

वलीयस्त्वत् एतत् सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव वलीयत्वं
ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥

पूर्वं विकरणा इति । (कै)

सार्वधातुकप्रसक्तिमात्रेणेति भावः ॥

अनाश्रित्येति । (कै)

कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतुं
शक्यत्वात्तदनाश्रयणमिति भावः ॥ एवं लावस्थायामडिति पञ्च-
मात्मनेपदप्रकरणस्य “^१तिप्तसा”दि सूत्रेणैकवाक्यतेति पञ्च चाना-
श्रित्येदमित्यपि बोध्यम् ॥

नानित्या इति । (कै)

अस्येति मन्यत इति शेषः । तदेवं स्थितमेतत् । विकरणेषु
कृतेषु भवत्यङ्गिकरणान्तभक्तो ^१धातुव्यवधायक इत्युपसंख्या कार्य-
मिति ॥ तत्र भाष्यकृत् विकरणोत्पत्तेः प्राक् नियमस्य “अटश्च”
संप्रधारणं करोति

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥ २ धातुव्यवधायकम् इत्युपसंख्यानम् । क ॥

प्रकृतिः । श्रुदेः श्रित् प्रकृतेरिति ॥ अथवाहायं श्रुदेः श्रित इति न च श्रुदिः
श्रुदस्ति त एवं विज्ञास्यामः श्रुदेः श्रुद्विषयादिति ॥ अथवा यद्यपि तावदे-
तदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो वलीयान् इतीहेतव्नास्ति । विकरणो

तत्रैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पूर्वं विकरणाः प्रवर्तन्ते पश्चाच्छ्रित एव श्रुदे-
रात्मनेपदमिति नियमः ॥ न्यविश्रुतेति । भा । ननु विकरणेभ्यो नियमो
वलीयानिति प्रागेव विकरणोत्पत्तेरनियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात् पूर्वं विक-

एवं तर्हीति । (भा)

लादेश इत्यनेन नियमो विवक्षितः ॥ ननु नियमोऽटि कृते
न प्राप्नोति अटा व्यवधानादत आह

धातुभक्तत्वादिति ॥ (कै)

अटोऽपि कृताकृतप्रसङ्गत्वेन नित्यत्वमाशङ्क्याह

अडागम इति ॥ (कै)

अटो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमत आह

विकरणेष्विति । (कै)

भाष्ये “आत्मनेपद एवे”ति नित्यत्वादटः पूर्वं नियमप्राप्तिरिति
भावः ॥

अडागमो भविष्यतीति (भा)

फलितनिर्देशः । तथाचोपसंख्यानं न कार्यमिति भावः ॥

पुनरुपसंख्यानवाद्याह

हि इहाश्रीयते श्रित इति ॥ उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गवाय उपसंख्यानम् ।
वा । उपसर्गपूर्वस्यनियमे अङ्गवाय उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न्यविशत व्यक्रो-
शीत* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अटा व्यवहितत्वात् । ननु चायङ्
धातुग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिध्यति । अङ्गस्य हि अङ्गुच्यते† । विकरणान्तं

रणाः ततोऽडागम इति किं वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् ॥
शब्दान्तरस्येति । भा । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः ॥
कृतेऽप्यटीति । भा । धातुभक्तत्वादटस्तदग्रहणेन ग्रहणाद् व्यवधानाभावात् ।
अडागमस्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात् प्रतिबध्यते ।

* अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ॥

† अ ६ । पा ४ । सू ७१ ॥

नित्यत्वास्त्रादेशस्य (भा)

इत्यादि ॥

इति चेदिति । (भा)

अडपि नित्य इति वक्तव्ये निमित्तग्रहणं किमर्थमत आह

कृतेऽपीति । (भा)

अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लङादिपरत्वाभावादडाद्यभावशङ्का
स्यादिति भावः ॥

तस्य तु धातु भक्तत्वादिति । (कै)

लादेशेभ्यः परत्वादङागमे विकरणाभावात् स धातुभक्त इत्यर्थः ॥

सिध्यतीति । (कै) .

आत्मनेपदनियमः सिध्यतीत्यर्थः ॥

लादेशेषु । (कै)

“तिप् तस्” (३ । ४ । ७८) इति विहितेषु ॥

१ “तस्य धातु भक्तत्वादिति” इति उपलब्धविवरणेऽस्ति । उपलब्धकैयटे
“तु” शब्दघटितः पाठो दृश्यते ।

चाङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तो न शक्यो धातुग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं
तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां विकरणा इति किमत्र कर्तव्यम् ।

विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनित्यः ॥ नित्यनिमित्तत्वादिति । भा ।
कृतेऽपि लादेशे स्थानिवद्भावाल्लुङादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्त-
ग्रहणसुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ् बाध्यते तथापि
यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः

नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिति । (कै)

१“वृद्धः स्वसनोः” इति तु विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति-
रित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः ॥

आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति । (कै)

नियमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

चोद्यम् । (कै)

उपसंख्यानम् ॥

अटो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा)

इत्युत्तरमुभयोर्नित्ययोर्नियमात् परत्वादटि प्राप्ते तं बाधित्वा
विकरणे ततोऽटौति शेषपूरणेनेति भावः ॥ उभयोर्लाभययोः
कथमन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वेऽत आह

लकारेति । (कै)

परनिमित्तकत्वादडागमो वहिरङ्ग इति वक्तुं युक्तं १“तस्मि-

१ अ १। पा ३। पा ६२ ॥

२ अ ६। पा १। सू १३५ ॥

परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः* । कृतेऽप्याटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नु-
वन्ति । अडपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति ।
अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्यकृतेषु शब्दान्तरस्य च

परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवति परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वात् सिध्यत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वात्तादेशेषु कृतेषु
नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तभक्तत्वा-

(श्रुतेः श्रुतः । १ । ३ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

निति” परिभाषासापेक्षत्वात् तस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न वहिरङ्गत्व-
मिति प्रागुक्तम् । ‘प्रत्याख्यातसिद्धान्तिनोऽन्तरङ्गस्तर्हि’त्युक्ति-
र्भाष्ये । विधिवाक्येनैषामेकवाक्यताश्रयणान्नियमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥
उपसर्गकार्यं चान्तरङ्गमिति “सुद्धात्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥
एतदुत्तरग्रन्थस्त्वेकदेशिनः “अथवा नेः” (भा) इत्येतत् पर्यन्तम् ।
तदाश्रयश्च पूर्वपक्षमुखेन मथोच्यते । नन्वन्तरङ्गस्तर्हि लादेशशब्देन
नियमो विवक्षित उत तिप्तम् इति विधिः । नाद्यः । “नेर्विशः”
(१ । ३ । १७) इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात् द्वितीयो
प्राज्ञस्तत्राह

नैतदिति । (भा)

अयमित् तिप्तमिति विधिः । न तु तेन सह सम्प्रधारणेति
भावः ॥ केन तर्हि सम्प्रधारणेत्यत्राह

अत्र खल्विति ॥ (भा)

१ प्रत्याख्यनात् । इ । क ॥

२ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् । अट् क्रियतां
लादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्लादेशस्यात्मनेपद एवाडागमो भवि-

द्वातोर्व्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विज्ञादयो निरन्तरा न सम्भवन्तीत्या-
त्मनेपदाप्रसङ्गः इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थाप्यते ॥ अन्तरङ्गस्तर्हीति । भा ।
लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् वहिरङ्गः ॥

* अ ३ । पा ४ । सू ७८ । अ १ । पा ३ । सू १७-१८ ।

लादेशे कृते इति । (भा)

जातस्यापि शुकेव निवृत्तिः प्रसक्ते इति वार्थः ॥

सर्वत इति । (भा)

विकरणादङागमाच्चेत्यर्थः ॥

तत्तु न लभ्यमिति । (भा)

नियमात् पूर्वं नित्यत्वात् विकरणप्रवृत्तेस्तत्र कृतेऽपि तत एव
नियमात् पूर्वमङागमस्य च प्रवृत्तेरिति भावः ॥ तत्र शङ्कते

ननु पूर्वमेवेति ॥ (कै)

यचेति । (कै)

तथा च नियमो न नित्य इति भावः ॥ ननु विकरणात्
पूर्वमङागमो न लभ्य इत्यर्थकं तत्तु न लभ्यमित्ययुक्तं विकरणस्यापि
शब्दान्तरात् प्राप्याऽनित्यत्वात् न च शब्दान्तरस्येति वाचनिकं
किन्तु न्यायः । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्व्यक्तिसम्बन्धित्वे-
नाप्राप्या कृताकृतप्रसङ्गित्वाभाव इति स च शब्दान्तरात् प्राप्तावपि
तुल्य इति विकरणात् पूर्वमटि विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो
भविष्यतीति नार्थः उपसंख्याननेत्याशयेन पृच्छति

यति ॥ नित्यत्वान्नादेशस्यात्मनेपदेऽङागम इति चेत् अटोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाभावः । वा । नित्यत्वान्नादेशस्यात्मनेपद एवाङागम
इति चेदेवमुच्यते । अहपि नित्यनिमित्तः । कृतेऽपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि

नैतदिति । भा । न लादेशेन सह संप्रधारणा किन्तु नियमेन सह इति
भावः । तत्तु न लभ्यमिति । भा । ननु पूर्वमेव ज्ञापकादिकरणेभ्यो नियमस्य
वर्णीयत्वं प्रतिपादितं तत् किमुच्यते “तत्तु न लभ्यमिति” । उच्यतेऽन्यथापि

किं कारणमिति ॥ (भा)

उपसंख्यान बाधाह

आङ्गादिति । (भा)

आगमवृत्त्युत्तरं विकरणे “तरत” इत्यत्रानिष्टमाह

अत्रेति । (कै)

आडाटोर्बाधकस्याङ्गस्य बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति (कै-मुतिक)न्यायं वक्तुं भाष्ये

अडाड्भ्यामपीति ॥ (भा)

ननु १“वर्णादाङ्गमि”त्येकादेशात् पूर्वम् च्छिभावे^२निर्दिश्य-
मानपरिभाषया न दोषः किं चाटः शबन्ताङ्गभक्तत्वेनाङ्घ्रिशिष्ट-
स्यार्त्तित्वाभावाच्च दोषोऽत आह

आटश्चेति वृद्धिरिति ॥ (कै)

१ वर्णादाङ्गं वलीयो भवति । परिभा-५६ ॥

२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । परिभा-१३ ॥

प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः ॥ तस्मादुपसंख्यानम् ।
वा । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः ।
नैतद्विवदामहेऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । अत्र खलु

तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इति ।
यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यवधायकस्तत्र
भवतु नित्यो नियमो यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे
कृतेऽङ्गागमस्तत्राटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति ॥ तरत इति । भा ।

नानाश्रयत्वादिति । (कै)

वस्तुतस्तदनाश्रित्येदम् ॥

तस्यादिवद्भावादिति । (कै)

एवं चातिदेशविषये न निर्दिष्टमानपरिभाषाप्रवृत्तिः ।

श्रवन्ताङ्गभक्तत्वेऽपि आङ्घ्रिशिष्टस्यान्तिलं च सुलभमिति भावः ॥

भाष्योक्तस्य “उपाच्छद्” इत्यस्य “उपसर्गादृति” इति वृद्ध्यापि

सिद्धिरत आह

नत्वाच्छदतीति ॥ (कै)

भाष्ये १“लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायाविषयं बोधयितुं

शब्दान्तरस्येति (भा)

न्यायेन पुनर्वृद्धिवारणं सप्तमे कैयटेन वक्ष्यमाणं विरुध्येत ततो हि

विकारकृतं न शब्दान्तरत्वमिति चेन्न । अत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वेना-

दोषात् तदाह

१ अ ६ । पा १ । सू ६१ ॥

२ लक्ष्येलक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त । परिभा-१२१ ॥

लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति विकरणा अडागमो नियम*

इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथापि

विकरणादडित्यङ् लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ।

अत्र पूर्वमित्ये सति रूपं न सिध्यति ॥ आटि कृत इति । भा । “आटश्च”

इति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावश्च । तत्र वर्णमात्राश्रयत्वादेका-

शोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वागार्थाङ्गं वलीय इति नास्ति । ततश्चैकादेशे

वत्सवदिति । (कै)

स न्यायोऽनित्य इति भावः ॥ गविस्थितदुग्धशेषपयसो
ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्तते तद्वदिति तात्पर्यम् ॥ क्वचित्तु^१पर्जन्य-
वद् इति पाठः । तत्रायमर्थः । यथा पर्जन्यः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि
क्षेत्रे पुनः पुनर्वर्षतीति ॥ भाष्ये

पुनर्ऋच्छिभाव इति । (भा)

विकारान्यानुपूर्व्यैक्येऽपि यदि पुनराट् तत एव तुल्यन्यायात्
पुनर्ऋच्छिभावाद्यपि स्यादित्यभिमानः ॥

यत्र खलूभयमिति । (भा)

एवं च तुल्यन्यायाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादटि सति न
दोष इत्युपसंख्यानं न कार्यम् । विकरणाटोर्द्वयोरनित्यत्वं तु
दर्शितमेव ^२“शब्दान्तरप्राप्तस्य” इत्यनाश्रयणे तूभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ॥

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । परिभा-१२० ॥

२ शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति । परिभाषेन्दु-४४ ॥

अङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतः तरन्तीत्येवमर्थम्* । अडाड्भ्या-
मप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साटकस्य
ऋच्छिभावः† प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति

कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न तु आच्छद
इति ॥ ननु चेति । भा । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिदं शास्त्रे भवतीति भावः ॥
यत्तावदिति । भा । तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणास्तु नित्य इति स एव

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

५०५

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(श्रुतेः श्रितः । १ । ३ । ६० ।)

परत्वादिति । (कै)

अङि लकारे च्छिः सावकाशः । आटोऽन्येऽजादयः ॥

अभ्युपगमवादेन त्विति । (कै)

एवं “लक्ष्ये लक्षणस्ये”ति न्यायानाश्रयणेन चक्रकापादानमपि
तथैवेति ध्वनितम् । एकदेश्युक्तित्वं च ध्वनितम् ॥

चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति (भा)

स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह

व्यवस्थेति । (कै)

अन्यथाम्बाख्यानपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ नन्वत्र न्यायात्
सिद्धावपि उपसर्गनियमे न्यायाभावादुपसंख्यानमावश्यकमत आह

तदेवमिति ॥ (कै)

सादेशेषु । (कै)

“तिप् तस्” इति सूत्रेण ॥

१ अ ३ । पा ४ । सू ७८ ॥

कृत्वा पुनराङ् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराङिति चक्रकमवस्था
प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते आङ्गात् पूर्वं विकरणा एषितथास्तरतः
तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत् सिद्धं यत्र विकरणा गित्या आङ्गमनित्यं

प्रवर्तते ॥ यत्र त्विति । भा । यथा “तरतीति” ॥ अस्तु अत्राङिति । भा ।

परत्वादृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते ॥ चक्रकेष्विति । भा ॥

व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यवस्था हेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः ।

तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाद्वादेशेषु कृतेषु परत्वादङागमः । नचायं नियमः ।

परत्वादडागम इति । (कै)

परत्वाद् विकरणात् पूर्वं तच्च कृते तस्य धातुभक्तत्वादव्यव-
धायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः ॥ “न चायं नियम” इति पाठः ॥
तदाह

नत्वित्यादि । (कै)

न्याय इति पाठे ऽयमेव ग्राह्योऽयं नेति । न्यायो न युक्तमित्यर्थः ॥

सम्बन्धीति । (कै)

स्वद्योत्यार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्वं सम्बन्धो बोध्यः ॥ “परि-
व्यवेभ्य” इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या । पञ्चमी पक्षेऽपि
(वा । क) नेः परत्वयोग्यस्येत्यादिक्रमेणाऽर्थः ॥

अयमर्थ इति । (कै)

पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यवृत्त्याऽयं सूचार्थ इति भावः ॥ अथ
विशिः कथं पदमत आह

१ अ १ । पा ३ । सू १८ ॥

तत्राङ्गात् पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलूमयं नित्यं परत्वात् तत्राङ्गं
तावद् भवति ॥ यदप्युच्यतेऽडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेधितव्यमुपाच्छेदित्येव-
मर्थमिति । अस्त्वचाट् । आठिक्कते साट् कस्य ऋच्छिभाव ऋच्छिभावे कृते

शब्दान्तरस्य प्राप्तवन् विधिरनित्यो भवति न तु शब्दान्तरादिति । यतोऽडा-
गमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् द्वयोरपि
नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तरप्राप्तिरटः ॥ नेर्थो विशि-
रिति । भा । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात् सम्बन्धी भवतीत्यर्थः ॥

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(श्रुतेः श्रितः । १। ३। ६०।)

विशीति ॥ (कै)

न्यायेति । (कै)

नेः सकाशादर्थविशेषप्राप्तो यो विश्रित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं
समर्थानाम् (भा)

इत्युक्तम् । नत्वत्र तत् परिभाषोपस्थितिः सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा
निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव समर्थसूत्रे (२।१।१) भाष्यकारो
वक्ष्यति

एकार्थी भावः सामर्थ्यं विभक्तिविधौ च
नोपस्थितिरिति (भा)

इति दिक् ॥ नचात्र पञ्चदशेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥

शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराङ् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्ऋच्छि-
भावः पुनराडिति । चक्रकामव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो
व्यवस्था । अथवा* नेरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । विशेषणवष्टौ ।
नेर्यो विश्रिः । कश्च नेर्विश्रिः । विशेष्यः । व्यवहितस्यापि शक्यते विशेषयि-
तुम् ॥ अथवा निरपि पदं विश्रिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवति ॥

अथवेति । भा । “नेविश्रः” इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं
विश्ववयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यडागमे नेः पदमनन्तरमेवेति दोषा-
भावः ॥ विश्रिरपीति । भा । विश्रि शब्देन विश्ववयवः समुदाय उपचाराद-
भिधीयते ॥ पदविधिश्चेति । भा । न्यायप्राप्तार्थानुवादोऽयं नत्वेतत्प्रकृते उप-
युज्यते इत्याहुः ॥

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

धातुभ्यः परस्य लस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः
आदत्त आह

योगस्थेभ्य इति । (कै)

मच्चाः क्रोशन्तीतिवदिति भावः ॥ भाष्ये “येभ्यः” इति निर्दे-
शात् पञ्चम्यन्तादतिरितिभ्रमं वारयति

पक्षद्वयेऽपीति ॥ (कै)

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सन्नपेक्षम् । प्राक्-
सर्गो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवतीति । आहोस्विद्योगा-
पेक्षम् । प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं
भवतीति । किं चातः । यदि सन्नपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति । पूर्व-
वत्सनो न ज्ञायते किमन्ताद् भवितव्यमिति । अथ योगापेक्षमुत्तरत्र
विधिर्न प्रकल्पेत । बुमुक्षते उपयुक्षत इति (१ । ३ । ६६, ६७) ॥
यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत् सन्नपेक्षम् । ननु चोक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् । सन्मेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षि-
यामहे । पूर्ववत्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सन्न इति ॥ अथवा पुनरस्तु
योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेतेति । विधिश्च प्रकृतः ।
कथम् उत्तरत्रापि पूर्ववत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ । पूर्वशब्दः सम्बन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते
तत्र कोऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृच्छति । किमिदमिति । भा ॥ येभ्य इति ।
भा । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि,

तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह

तुल्यार्थैरिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराच्चेपाद्दोषाभावोऽत आह

ततश्चेति ॥ (कै)

तामुपपादयति

पूर्ववत्सन इति श्दिस्त्रियत्यर्थम् । वा । श्दिस्त्रियत्यर्थोऽयमारम्भः (१ । ३ । ६०, ६१) । श्दिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं माभूदिति ॥ इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः । वा । इतरथा हि अनुच्यमानेऽस्मिन् श्दिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्-स्यति । सुमूर्षति ॥ कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन श्दिस्त्रियतिभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्य-शेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्भवति न भवतीति । न भवतीत्येवं वान्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगयोः (१ । ३ । ५८, ५९) सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवत्येवमिहापि श्दिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ॥ यदि तर्हि श्दिस्त्रियत्यर्थोऽयमारम्भो विधिर्न-प्रकल्पते । आसिसिषते शिशयिषते । अथ विध्यर्थः श्दिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्नप्रकल्पत इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । एतदेव आप-यति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति यदयं श्दिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मने-

“तेन तुल्यम्” इति तृतीयान्ताद् वतिः । न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थैरिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद् वैश्यादधीत इति ब्राह्मणादिव

यदीति (कै)

यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात् प्रतिपत्तिः स्यात्
तर्हीति शेषः । तर्ह्यनेनेत्यन्वयः । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया सम्बन्धे
केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

पूर्ववत् ग्रहणानुवृत्तिमामर्थ्याद् अन्यथा “सन” इत्येवानुवर्त्तये-
दिति भावः ॥ सूत्रस्यावश्यकत्वात् प्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

विधीति । (कै)

अभिधेयप्रश्नोऽयमिति भावः ॥ भाष्ये

पदस्य प्रतिषेधं शान्ति ॥ अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिम्रिय-
तिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो न
इत्यनुवर्त्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । आश्रुसृष्टृणां सनः (१ । ३ । ५७) नानोर्ज्ञः
(१ । ३ । ५८) सकर्मकात्मनो न । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१ । ३ । ५९)
सनो न । श्रुदेः श्रितः (१ । ३ । ६०) सनो न । म्रियतेर्लुङ्क्षिडोश्च
(१ । ३ । ६१) सनो नेति । इहेदानीं “पूर्ववत्सन” इति सन इत्यनुवर्त्तते
नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं
भवतीति ॥ नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।
किं कारणम् । श्रुदेः श्रितः (१ । ३ । ६०) इत्युच्यते न च शदिरेवात्मने-

वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययन-
मुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत
इति तृतीयान्तादतिरेकमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् ॥ किमन्तादिति ।
भा । ततश्चाप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन

इतरथा हि (भा)

इत्यस्य व्याख्या

अनुच्यमाने इति ॥ (भा)

अदि म्रियतिपरतयाऽव्याख्याने ऽन्यथा व्याख्याने इति भावः ।
विधायकतया व्याख्यातेनानेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति
तात्पर्यम् ॥ ननु “पूर्ववद्” इत्युक्त्या १“नानोर्ज्ञः” २“प्रत्याङ्भ्याम्”
इत्येतौ कथं प्रतिपत्तुं शक्यौ इत्यत्राह

इह चेति । (कै)

एवं च अदिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहान्न दोष इति भावः ॥

१ अ १। पा ३। सू ५८ ॥

२ अ १। पा ३। ५९ ॥

पदस्य निमित्तम् । न चायं सन्परः श्रित्यरो भवति । यत्र तर्हि शिम्नाश्रीयते
‘म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च’ (१। ३। ६१) इति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मने-
पदस्य निमित्तम् । किं तर्हि । लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अत्रापि म्रियति-
रेव लुङ्लिङ् परस्त्व निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिङ् परो भवति ॥ किं
पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् ‘सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । वा ।
पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।
गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते मीमांसत इति (३। १। ५, ६) । न

सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतल्लभ्येत विषयविभागस्तु न ज्ञायतेति
भावः ॥ सनमेवेति । मा । प्रत्यासत्त्येति भावः ॥ उत्तरप्रापीति । भा
उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतत् सम्बध्यते । प्रोपाभ्यां युने-
रात्मनेपदं भवति । ततः “पूर्ववत् सन” इति ॥ किमर्थमिति । भा । विधि-

पूर्ववद्विधिरिति । (कै)

पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्वा दृष्टानुरोधाद्वा
सम्भवं द्वितीयस्येति । एवं च सनपेक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न
कश्चिद्दोष इति स एव सिद्धन्तो विधिपक्षस्येति भावः ॥

सामग्र्या इति । (कै)

शदेः शितस्य पृथग् निमित्तत्वमिति भ्रमो न कार्य इति
भावः ॥

शदेः शितोऽभावादिति । (कै)

शदिप्रकृतिकशितोऽभावादित्यर्थः ॥ पूर्वस्माद् भेदमाह

शितेति ॥ (कै)

स्वियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावादाह

स्वियतेरिति ॥ (कै)

स्वितेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥ सिद्धं तु पूर्वस्य
लिङ्गातिदेशात् । वा । दिङ्मेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदस्य
तत्सम्बन्तस्याप्यतिदिश्यते ॥ कृष्णादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः । वा । कृष्णादिभिः ।
लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षते पराचिकीर्षतीति (१ । ३ । ने-

नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । “नानो-
(१ । ३ । ५८) “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः” (१ । ३ । ५९) इत्येतयोः । इह च शदि-
अनुवर्तते इति भावः ॥ यथेच्छसीति । भा । निवे-
सम्बन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिस्विय-
नियमोभयपक्षसम्भवात् प्रश्नः ॥ यथा पूर्वयोरिति । भा । “नानो-
(१ । ३ । ५८) “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः” (१ । ३ । ५९) इत्येतयोः । इह च शदि-
अनुवर्तते इति भावः ॥ यथेच्छसीति । भा । निवे-
सम्बन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिस्विय-

महाभाष्यदोषोद्घोतः ।

५१३

१ । पा. ३ । आ. २ ।) .

(पूर्ववत्सुनः । १ । ३ । ६२ ।)

प्राप्नोतीति । (कै)

सुद्धिर्गोरिति शेषः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

डित्वादेव सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

सुद्धिर्लिट्पर इति (भा)

वियतिपरसुद्धिर्लिट्परस्येत्यर्थे तथा फलतीति भावः । एवं च
इवियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यां न भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया गुह-
राभावे तात्पर्यं तन्मूलविधिकल्पनं च इति गौरवभिर्या विधित्व-
युक्तमिति तात्पर्यम् ॥ प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्
नुपपत्तिरत आह

) ॥ अस्तु तर्हि प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं वृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि
तीति । ननु चोक्तं पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
[पादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥
रा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः
नि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं
समुदायस्य विशेषकं भवति जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ।
पूर्वस्य दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति । यं
गुपा
यति ॥ एवं च कृत्वेति । भा । द्वितीयसन् ग्रहणस्येहानुवृत्त्येति
॥ न च शदिरेवेति । भा । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः ।
चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः श्रितोऽभावात् ॥ अत्रापीति ।
। श्रिता विशेष्यभावात् शदेरेव प्राधान्यात् ॥ यत्र तर्हीति । भा ।
गतेर्हित्यात् पूर्ववत्सुन इति सन्नन्ताप्राप्नोत्येवेति भावः ॥ अत्रापीति ।

किमयमिति । (कै)

कार्यातिदेशोऽव्याप्ते निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भावः ॥

भाष्ये

लिङ्गातिदेशादिति । (भा)

पूर्वस्य यस्मिन् ङित्वादितदिदिश्यते इत्यर्थः ॥ ननु कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले सर्वथा तडा न निवृत्तये “अनुपराभ्याम्” इत्यनेन भित्तस्यैव बाधोऽत आह

अनुपराभ्याम् इति । (कै)

परस्मैपदनियमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥

१ अ १ । पा । ३ । सू ७२ ॥

समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सनं न व्यभिचरति णिचं पुनर्थभि-
चरति । तद्यथा गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति ।
न गोमण्डलस्य ॥ प्रत्ययग्रहणं णियगर्थम् । वा । प्रत्ययस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।
पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । णियगर्थम् । णियगन्तादपि
यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते । हृणीयते महीयत इति (३ ।
१ । २५, २७) ॥ तत्र को दोषः । तत्र हेतुमस्मिन्नः प्रतिषेधः । वा । तत्र

भा । “स्त्रियतेर्लुङ्ङिडोश्च” इति नियमार्थमारब्धमिति भावः ॥ किं पुन-
रिति । भा । किमयं कार्यातिदेशः । यथा पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तद्य-
सङ्गन्तादपीति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेशः । पूर्वस्य यस्मिन् ङित्वात्
तत् सङ्गन्तस्यातिदिश्यते । निमित्ते चातिदिष्टे तत् प्रयुक्तत्वादेव कार्यं
भवतीति प्रश्नः ॥ गृह्यतेभ्य इति । भा । नित्यसन् विषयत्वात् ॥ कृणादि-
व्यति । भा । “अनुपराभ्यां कृणः” (१।३।७६) इत्यनेन परस्मैपदमेव विधी-

तत्सामर्थ्यादिति । (कै)

नित्यसन्नन्तत्वात् न किञ्चित्प्रयोजनसंभव इति भावः ॥

रेभाषाया अवाधेनोपपत्तौ वाधो न न्यायोऽतः पक्षान्तरमित्याह

समुदाये इति । (कै)

सामर्थ्यात्परिभाषावाधो वा सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति
पक्षयोर्भेदः ॥

'भाष्यं वार्त्तिकं च इति (कै)

“प्रत्ययग्रहणमिति” वार्त्तिकं “पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यमिति”
भाष्यं चासङ्गतं स्यादिति भावः । “आकुस्मादात्मनेपदिनः” इति
गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी “हृणीङ् महीङौ” कण्ठादी
ङेतौ ॥ भाष्ये

१ उपलब्धविवरणे “वार्त्तिकं भाष्यं च” इति पाठोऽस्ति कैयटे तु
“भाष्यं वार्त्तिकं च” इत्येव ॥

हेतुमस्मिन् प्रतिषेधो वक्तव्यः (३ । १ । २६) । आसयति प्राययतीति ।
सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथम् आकुस्मयते विकुस्मयते हृणी-
यते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ अथवावयवे कृतं
लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

यते न तु चित्त्वं निवर्त्यते । पूर्वकार्यत्वमिति दिश्यमाने अत्र दोषाभावः ।
परस्मैपदेनात्मनेपदस्य वाधितत्वात् । पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात् सन्नन्त-
स्याप्रसङ्गात् ॥ अनुबन्धस्येति । भा । तत् सामर्थ्यात् सन्नव्यवधायकः ॥
अथवेति । भा । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः । प्रत्यय-
ग्रहणमिति । भा । यद्येवमिति प्रसङ्गः पणायति पनायतीति । तत्र केचि-

(आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । (भा)

आकुस्मादात्मनेपदित्त्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्या-
यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्य इत्यर्थ इति भावः ॥ इतरत् स्पष्टम् ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

१ । ३ । ६३ ॥

ननु तदभावेऽस्तिभूभ्यामपि स्यादत आह

कृज एवेति । (कै)

कृजो जित्वादिति भावः ॥ भाष्ये

भवति हृषीयति महीयति अत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य
समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यत्नं च
न व्यभिचरति शिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सकथनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

दाङ् । पूर्ववद् शिचिन्सुन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्येत्वाङ् ।
एवं पाठे भाष्यं वार्त्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमस्मिन् प्रतिषेध
इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्ष्यार्थं हेतुमस्मिन् ग्रहणम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५१७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १। ३। ६३।)

आम्प्रत्ययादिति (भा)

वङ्गव्रीहिणा आम्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सम्बिधानं प्रयोजकव्या-
पारः क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वं वा ॥

यथेति । (कै)

वक्ष्यमाण १“स्वरितञित” इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येदम् उप-
पादयिष्यते चेदं “स्वरितञित” इति सूत्रे ॥

न वर्त्तते इति । (कै)

अनभिधानादिति भावः ॥ सूत्रारम्भरीत्या समाधत्ते

नैष दोष इति ॥ (भा)

तदा (कै)

तदर्थ्याभियुक्तये इत्यन्वयः ॥ अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्ये-
नार्थद्वयावगतिरत आह

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आद्यस्य विधित्वम् । द्वितीयस्य पूर्ववदेवात्मनेपदं नलन्यथेति
नियमार्थत्वमित्यर्थः ॥

ईहां चक्रे (भा)

इत्यचाकर्त्तृगेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ॥

(प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्यन्तोपसृष्टादित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह

‘सम्निस् दुरिति ॥ (कै)

स्वरादेः

स्वरान्ताच्चेत्यर्थ इति भावः ॥

भुजो ऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

भाष्ये

निभुजति जानुशिरसी इति । (भा)

प्रतिमाया इतिशेष । अतः प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवचनम् ॥ अन-
वननिषेधेनाभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमत आह

संसर्गवदिति ॥ (कै)

सर्वकरेति । (कै)

धेनुशब्दस्य धानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमाना-
धिकरणमेव तदितिभावः ॥

(अ. १। पा. ३। अ. २) (शेखरी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६०।)

शेखरी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ।

१ । ३ । ६० ॥

अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात् कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे
वार्त्तिकतात्पर्यमाह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

अत एव वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये

शेखरी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६० । शेखात्मनेपद-
विधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणास्तत्रोपलब्धिः । वा । शेखात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य
यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ॥
इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः । वा । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि

एकस्मिन् वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति शेखरिति वार्त्तिकारम्भः ।
एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । ण्यन्तादात्मनेपदं भवति अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म-
ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्त्ता भवत्याध्यानादन्यत्रेति । भवति च कर्मान्तर-
सङ्गावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्त्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यमेदाश्रयेणैतमर्थं साध-
यति । शेखात्मनेपदं भवति इत्येकं वाक्यम् । ततो ऽणौ यत्कर्म णौ चेदिति
द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद् यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते ।
धर्मान्तरस्य चानिर्देशात् कर्मत्वमेव संनिधानात् प्रतिनिर्दिश्यते । अणौ

शेखरी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६० । ण्यन्ता-
दात्मनेपदं स्यादनाध्याने । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् ।
कर्मेह क्रिया णिच् प्रकृत्यपात्ता या सैव चैत्यन्तेनोच्येतेत्यर्थः । स कर्त्तेति

(शेखौ यत्कर्म णौ चेत् कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तदेव (भा)

इति प्रयुक्तम् ॥ यत्चेतद् वार्त्तिकस्य कर्मपदं क्रियापरत्वेन व्याचक्षते तन्न “कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे” (१ । ३ । १४) इति सूत्रे “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति सूत्रकारं शिष्यतो वार्त्तिक-
कारस्य कर्मशब्दः क्रियापर इत्यर्थाज्ञानेन तद्वाक्यस्य कर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्यात्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्राचरै-
स्तदर्थसाधनपाठभाष्यस्य कर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमुक्तमेवेति
ध्येयम् ॥ भाष्ये

आरोहन्ति हस्तिनमिति । (भा)

प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थल-
मारोहयति मनुष्यान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति ।
आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति
मनुष्यान् इति । एवं वक्ष्यामि शेखात्मनेपदं भवति । ततोऽणौ यत्कर्म णौ

यत्कर्म णौ चेत् तत्कर्म इति प्रतिनिर्देशेन च कर्मन्तरव्यावृत्तिः क्रियते
न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते । स कर्त्तेति वाक्यान्तरेण
तस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्त्तृत्वविरोधात्
एकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत् तदेव कर्म
इत्येवकाराध्याहारात् कर्मन्तरनिवृत्तिलाभः । ततः स कर्त्तेति तृतीयं
वाक्यं णौ कर्मणो णौ कर्त्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे

तृतीयं वाक्यम् । अणावित्याद्यनुवर्त्तते कर्मेह कारकं शब्दाधिकाराश्रय-
त्वात् । णिच् प्रकृतेरर्थं प्रति यत्कर्मकारकं स चेत्त्यन्ते कर्त्तृत्वर्थः । “णिचस्य”
(१ । ३ । ७४) इत्यात्मने पदे सिद्धेऽपि अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं सूत्रम् । कर्त्र-
भिप्रायेऽपि “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” इति विकल्पवाधनार्थं च ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२१

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गोरगौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका आरोहयमाणो हस्तीत्येव
स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ॥ मनुष्या हस्ति-
नमारोहन्तीत्यण्यन्तावस्था स्थलमिति चातिरिक्तं कर्मेतिभावः ॥
सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणा वृद्धिवत्तत्प्रतिपादनायैव स्थल-
निवृत्त्यग्न्यग्निरूपकलांशवृद्ध्या द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च न्यगभव-
नारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्थलं न्यगभावयन् मनुष्यान्
आरोहयतीत्यर्थः । स्थलशब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्था-
नमुच्यते । हस्तीति मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि ॥

प्रतिनिर्दिश्यत इति । (कै)

विधीयत इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चात्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवे-
तिभावः ॥ एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह

चेत् । अण्यन्ते यत्कर्म गौ चेत्सौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः स कर्ता ।

महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं सम्पद्यते ॥ यद्येवमिति । भा । यथा लुनाति
केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति । केदारः कर्मकर्ता तथाण्यन्तेऽपि
भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् । उच्यते । लुनातिस्ता-

“अणावकर्मकाद्” (१।३।८८) इति परस्मैपदवाधनार्थं च । न चाकर्त्रभिप्राये
परितार्थस्यास्य विकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वाच्यम् ।
पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् । अत्र च प्रमाणं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरण-
मिति दिक् । उदाहरणान्तु कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्च । तत्र हि कर्म-
वद्भावो नास्तीति वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रेणैव त्वात्मनेपदम् । तथाहि । विषय-
त्वापत्त्युपसर्जनविषयत्वापादानवचनो दृशिः सकर्मकाणामशब्दाभिप्रायिता-
नियमात् । तत्र धातूपासथापाराश्रयः कर्ता धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरण-

(येरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तृना ध्याने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

स कर्त्तृतीति ॥ (कै)

कर्त्तृत्वं प्रतिकर्मत्वं किं न स्यादत आह

युगपदिति । (कै)

न चैकस्यैकदेव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं व्यापाराश्रयत्वं च
सम्भवतीति भावः ॥

यथेष्टमिति । (कै)

शास्त्रस्य वज्रस्य संस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेन अणौ
द्विकर्मका एवास्योदाहरणमित्यपास्तम् । अणुन्नावस्थास्य कर्मत्वावच्छे-
देन कर्त्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तः
सूत्रोदाहरणं दर्शितम् । एवं चाकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं
तम् ॥ तद्धनयनाह भाष्ये

श्रुत-

३ ।

कर्त्ता चेत् स भवति याविति । यद्येवं कर्मकर्तारं भवति तत्र कर्मकर्त्तृत्वात्

बद्धिधाभवगोपसर्जने द्विधाभवने वर्त्तते । जुनाति केदारं देवदत्तः । द्विधा-
भवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां
देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते यदा द्विधाभवनमात्रे जुनातिर्वर्त्तते अनेक

कलाशानिकर्म तथा च पश्यन्ति भवं भक्ताः इति प्रयोगः^१ । चाक्षुषज्ञा-
विषयो कुर्वन्तीत्यर्थः । यदा तु सौकर्यातिशयविवक्षया प्रेरणाश्रयण-
तदा पश्यति भव इति प्रयोगः । विषयो भवतीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

“निरुत्तप्रेषणं कर्म^२ क्रियावयवैः स्थितम्

निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्था^३ कर्त्तृत्वेऽवतिष्ठते”

इति । ततः पश्यन्तं प्रेरयन्तीति^४ किञ्चिदर्थं दर्शयन्ति भवं भक्ता इति प्रयो-
गपश्यन्तीत्यर्थः ॥ उक्तञ्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२३

अ. १। पा. ३। आ. २) (खेदणौ यत्कर्म गौ चेतस कर्तृनाधाने । १। ३। ६७।)

यद्येवमिति (भा)

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम् (भा)

च ॥ नन्विदमनुपपन्नं समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय-
कर्मवद्भावः । न चात्र तथा । तथा हि लावयतीत्यत्र किं
ति कर्मणा समानक्रियत्वम् उत लावयति कर्मणा । नाद्यः ।
नाद्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नाद्यः । लुनातेर्णिचि लावयति केदारं
दत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातु-
त् ॥ लावनकर्तृस्तु गत्यादिनियमात् कर्मत्वमेव न इत्यत आह

यथा लुनातीति ॥ (कै)

दृष्टान्तमुपपादयति

सिद्धम् (३। १। ८७। १। ३। १३) । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्
चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् । वा । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक् चिणोर्नि-

वाडातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यास्तु तत्त्वाध्यव-
यः । तच्च द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रियत इति
कर्मकार्याण्यति दिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेव इत्यादयः प्रयोगा

“निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे शिञ्जुच्यते”

इति ॥ ततः पुनर्लक्ष्यस्य सौकर्यद्योतणार्थमविवक्षायां दर्शयते भवः विवक्षी-
भवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति दर्शयत्योः समानार्थतया कर्तृस्यभावकत्वाच्च
कर्मवद्भावविरहे प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदम् । इह हि शिञ् प्रकृतिभूतेन वृश्चिना
य एवार्थो द्वितीयकक्षायामुपात्तः स एव चतुर्थमिति समानक्रियत्वमस्ति
प्रणौ यत्कर्म प्रथमकक्षायाम् तदेव कर्तृ । एवम् आरोहयते हस्तीत्यप्युदाहर-
म् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । आरोहति

(शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने। १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २) ■

लुनातिस्तावदिति । (कै)

सौकर्यातिशयोनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वं तच्च कर्तृव्यापारस्य दृष्टत्वेन कर्तृव्यापारविवक्षायां अपि अनुदराकन्येतिवत् तच्च पर्य-
वसानम् दृष्टत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धातुवाच्यतेति द्विधाभवनमात्रं
वृत्तित्वं लुनातेर्बोध्यम् । कश्चित् फलव्यापारयोः शक्तिः कश्चित् फले ।
इति कथमत आह

अनेकार्थत्वादिति । (कै)

वृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्मापदिष्टौ यक् चिणौ (३। १। ६७-६६) मा
भूतामिति ॥ न वा यक् चिणोः प्रतिषेधात् । वा । न वैष दोषः । किं कार-

उपपद्यन्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया
कर्मत्वमस्येवेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु
स्वयमिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा स्वयमित्यनेन करण-
त्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनं वृत्तेर्लुनाते-
र्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो लुनाति केदारं

इत्तो न्यम्भवतीत्यर्थः । ततो निवृत्तप्रेषणास्तिधि आरोहयन्ति । आरो-
हन्तीत्यर्थः । ततः पुनर्यर्थत्यागे आरोहयते । न्यम्भवतीत्यर्थः । इहापि
प्राग्बत् प्रथमतोययोर्द्वितीयचतुर्थोऽर्थसाम्यात् चतुर्थो कक्षा उदाहर-
णम् । सोऽयं निवृत्तप्रेषणपक्षः । आह च

“न्यम्भावनं न्यम्भवनं रहौ शुद्धे प्रतीयते

न्यम्भावनं न्यम्भवनं ण्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते”

“अवस्थां पञ्चमीमाह ण्यन्तानां कर्मकर्त्तरि

निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रकृतेऽर्थे णिजुत्पद्यते” ॥

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गोरगौ यत्कर्म गौ चित्स कर्तृनाथ्याने । १। ३। ६७।)

तदुक्तम्,—

“एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पञ्चादयः

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता” इति ॥

केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति तन्मतेऽप्याह

भिन्ना एवेति ॥ (कै)

नन्वेवं धातुभेदात् कर्मवद्भावो न स्यादत आह

सारूप्यादिति ॥ (कै)

तदुक्तम्,—

“तानि धातन्तराण्येव पचिं सिध्यति वद्विदुः

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना”

इति ॥ नन्वेवं केदारः कर्त्तैव इति कथमयं कर्मकर्त्तृत्यत आह

यम् । यक् चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्येते अत्र यक् चिणौ । यक् चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्मिन्निब्रूयामुपसंख्यानमिति (३। १। ८६) ॥ यस्तर्हि न

देवदत्त इति स एवार्थो लावयति केदारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायां विवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनभात्र-
वृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते केदारः स्वयमेवेति

इति ॥ इह विशिष्टवाचकयोः शुद्धशून्ययोर्वाच्यावंशौ वाचकभेदाद् द्वेधा
गणयित्वा पूर्वोक्तप्रथमद्वितीयकक्षायां व्यवस्थाप्यतुष्टयं चतुर्थकक्षायां तु पञ्चमी
अवस्थेति श्लोकार्थोऽभिप्रेतः । यद्वा । पश्यन्ति भवं भक्ताः । आरोहन्ति
इत्तिनं इत्तिपका इति प्राग्वदेव प्रथमकक्षा । ततः सौकर्यद्योतनार्थं
कर्मणा एव प्रेषणमध्यारोप्य शिच् क्रियते । दर्शयति भवः । आरोहयति
इतीति पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो शिच् प्रकृतिभ्यां शिञ्भ्यां

(गोरणौ यत्कर्म गौ चेतु कर्तृणाध्याने । १ । ३ । ६७ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तच्चेति । (कै)

आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीया-
वस्था । यावतीषु सोपानस्थानीया स्वार्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्य
इयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्य-
माना भूमयोऽवस्थाशब्देनोच्यन्ते । तच्च प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरव-
गाहते । द्विधा भवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तुर्द्विधा भवने
प्रवृत्तेः । अन्यथा शिक्षायामङ्कुरोत्पादनायेवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो
द्विधा भवने कर्मतापत्त्यवगाहनं ततोऽत्यन्तसौकर्याय नामेन प्रयुक्तः
सन् द्विधा भवति किन्तु स्वत एवेति । (य) प्रेरणाऽसंवक्षितद्विधा-
भवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमाचवृत्तित्वे कर्मवद्भावः
स्पष्टं चेदं हेतुाराजीयादौ । विशिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसन्न
इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य श्यन्ते
उपपादयति

हेतुमसिच् तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूता-
स एव जावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरुक्तौ
स्थितौ निवृत्तिः । उपायनिरुक्तावपि उपेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्प-

चोप्राप्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोर्युगपत् त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहर-
णम् । विषयीभवति न्यगूभवति इति च पूर्ववदेवार्थः । सोऽयमध्यापितप्रेषण-
पक्षो दर्शयति नव आरोहयति इतीति द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं
वारयितुं समानाश्रयत्वपरं द्वितीयं वाक्यम् । तेन प्रेषणाधिक्याप्राप्ति-
व्याप्तिः । निवृत्तप्रेषणपक्षो दर्शयन्ति भवमारोहन्ति इस्तिगमित्येवं रूपं
द्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिं वारयितुमर्हौ यत् कर्म स चेत्यौ कर्तृत्वेवं रूपं

(अ. १। पा. ३। आ. २) (अथैवै यत्कर्म यौ चैत्स कर्तारमाधाने। १। ३। ६७।)

ततो यदेति । (कै)

तत्र सुनाति केदारमिति कक्षापेक्षयाऽस्यां कक्षायां णिच् विशेषः । तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यतामात्रनिश्चयेन द्विधा-
भावनारूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः । अस्यां तु द्विधाभवने स्वतः
एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत् चेमाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्य-
प्रतीतिविवक्षितिविशेषलिप्सया णिजुपादानम् ॥

सौकर्यातिशयेति । (कै)

अस्यान्तु कक्षायां स्वतः प्रवृत्तस्तत् चेमायामपि न प्रयोजक-
व्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराविव-
क्षेतिभावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः ॥ तदुक्तम्—

“अवस्थां पञ्चमीमाडुर्णन्तानां कर्मकर्त्तरि” इति ॥

मिति । उत्पुच्छ्यते पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति
तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक् चिणोः प्रतिषेधे णिअन्धियन्धिब्रूजात्मने-

त्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अर्थस्योपादानं त्याग-
श्च क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार
इति प्रयुज्यते । एवं तावत् निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रवृत्तेऽर्थे णिजुच्यते

द्वितीयं वाक्यम् । इह तु अथौ कर्मणोर्भव इस्तिनोः कर्मत्वमेव न तु कर्त्तृ-
तेति नातिश्यामिः । अथ प्राप्तः । अथौ यत्कर्मेति वाक्यं कर्मान्तरनिवृत्ति-
परम् । तथा हि । यत्तदोर्गित्वसम्बन्धाद् इह यच्छब्देन तच्छब्द आच्छिद्यते
धर्मान्तरस्य चाभिर्देशात् उद्देश्यतयापि श्रुतं कर्मत्वमेव विधीयते । तच्च
विधीयमानं सामर्थ्यास्फेदित्वस्य सन्निहितत्वाच्च श्रुतावस्थायामेव विधीयते ।
न अथौ तद्विधानं सम्भवति अथौ यत्कर्म इत्यनुवादसामर्थ्यादेव तत् सिद्धेः ॥

(खेरणौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तृनाध्याने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम् ॥ तच्च द्वितीयकक्षायां फलसमा-
नाधिकरणो व्यापारोऽर्थः । ततो णिचि तृतीयकक्षा । ततो
णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थस्य फलसमानाधिकरणव्यापारस्य च त्यागे
चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधिकरणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन
विवक्षिते णिचि उदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् ॥ उभयत्रापि
णिज् निर्वाहाय सर्वान्ते हरिणा “निवृत्तप्रेषणादि”त्युक्तम् । तदाह

उपायनिवृत्तावपीति । (कै)

मुख्यप्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्त्वारोपात्तद-
निवृत्तिरिति भावः ॥ एतच्च “शब्देन्दुशेखरे” विस्तरेण निरूपि-
तम् । तदाह

पदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति (३ । १ । ८६) ॥ स चावश्यं प्रतिषेध
आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः । वा । अनुच-

इत्येतत् पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरकक्ष्यः । लुनाति केदारः
देवदत्तः । लुगन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात् केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदार-
व्यापारे णिशुत्पद्यते जावयति केदारो देवदत्तेनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजक-
भावाविवक्षया जावयते केदारः स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तच्च पूर्वप्रक्रियाश्रयणे

तदेवमणौ यत्कर्मइत्येतावत एवाणौ यत्कर्म यौचेत् तत्कर्म इत्यर्थः फलितः ।
अनेन च कार्यान्तरनिवृत्तिः क्रियते । न त्वणौ कर्मणो यौ कर्मत्वं प्रति-
पाद्यते । स कर्म इत्युत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रतिपादना । एकस्य युगपदे-
कस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वयोरसम्भवात् तस्मात्

“उद्देश्यप्रतिनिर्देशाक्षब्धे यत् संग्रहे पुनः
तदग्रहो वाक्यमेदेन कर्मान्तरनिवृत्तये”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५२६

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेदणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने। १। ३। ६७।)

सिद्ध शब्देति । (कै)

ननु लूयते केदार इति प्रयोगे सति किमर्थं णिच् प्रत्यय-
घटितप्रयोगादरोऽत आह

स्वौकर्येति । (कै)

लूयते केदार इति कक्षायां स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे
प्रवृत्तिरिति स्वौकर्यप्रतीतिमात्रं पञ्चम्यास्तु चेमार्थमपि प्रयोजक-
व्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदादर इति भावः ॥
प्रवृत्ते प्रयोगान्तरे प्रकृतिवाच्ये व्यापारे अधारोपितप्रेषणपक्षमाह

अपर इति ॥ (कै)

लुनन्तमिति । (कै)

स्वयं द्विधाभवने प्रवृत्तं केदारं लविता चेमाय प्रयुङ्क्ते इति
निकृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा । इह तु स्वत एव द्विधाभवने प्रवृत्त
इत्येतावदेव न किन्तु प्रत्युत स एव लवितारं प्रयुङ्क्ते इति प्रयो-
ज्यत्वाभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाधिकः स्वौकर्यातिशय इति भावः ॥

मानेह्येतस्मिन् न नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक् चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः

“कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय” (३। १। ८७) इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा
हि । लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिंन् लावयती धातौ तादृशी
कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ तादृशी

ततो णौ चेदिति वाक्यान्तरम् अणौ यदित्येव । अणौ यत्प्रतिपाद्यं
नस्तु तेदेव णौ प्रतिपाद्यं चेदित्यर्थः इति व्याचक्षुः । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
कर्मन्तरनिवृत्तिपरं व्याख्यानं यद्यपि कर्तुं शक्यं तथापि तस्य फलं दुर्लभम् ।
आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् इत्यस्य व्यावृत्तिः फल-

(गोरखौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

लावयते केदारो देवदत्तेनेति । (कै)

अत्र १“लावयति” इति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । ग्रन्थद्वय-
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्यानेनात्मनेपदप्राप्तेः । यद्वा कर्मकाण्येवोदाहर-
णानीति मन्यमानस्यात्रत्य पूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्म-
वद्भावाप्राप्त्या तथोक्तिः ॥ नन्वेवमत्रैव कर्मवद्भावाप्राप्तिविषये सू-
त्रस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मवद्भावात् सिद्धमित्युक्तिरिति चे-
अत्रत्य कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवद-
त्तस्य फलाश्रयस्य सत्वेनैतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु १“गतिं बु-
द्धिः” इति नियमान्न इत्यन्यत् । “कर्तृकर्मतरकर्माभाव” इति वक्ष्यम्
सिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक् ॥

१ उपलब्धकैयटे “लावयति” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ५२ ॥

स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ॥ अत्मनेपदस्य

कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्रक्रिया
सूत्रे एतस्मिन् आख्ये सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः

मिति चेन्न । तत्र समानक्रियत्वाभावात्सौ चेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यसा-
म्यार्थमिति वृत्तिपदमङ्गर्थोऽस्थितम् । न चेद् तदस्ति । न चास्तु वृत्त्यादि-
मते दोषोऽयं भाष्यकैयटयोस्तु समानक्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्मान्तरव्यावृत्ति-
प्रसक्तं वाक्यं सार्थकमेवेति चेत् । न । भाष्यमतेऽसमानक्रियत्वस्य आख्येय-
त्वात् । तस्यानुक्तत्वेऽप्यप्रत्याख्याततया सम्मतत्वात् । अन्यथा अध्यारोपित-
प्रेषणे द्वितीयकक्षायामिति प्रसङ्गात् । भाष्यवार्तिकयोः कर्मशब्दस्य क्रिया-
परतयैव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च । अभ्युपेत्यापि ब्रूमः मास्तु भाष्यमते समान-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३१

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

पुनरिति । (कै)

देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्याविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजक-
त्वस्याप्यप्रतीतौ देवदत्तव्यापारस्याप्यप्रतीतेर्दिधा भवनमात्रे लाव-
यतिरिति भावः ॥ स्थलमारोहयति मनुष्यान् इति प्रत्युदाहरणे
अत्रापि प्रकरणे भाष्यकृद्भवितः ॥

प्रवृत्तिः प्रदर्शितेति । (कै)

वाच्यार्थादिभिरिति शेषः ॥ ननु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे तत्
प्रत्ययार्थमिति भावः । एवं चाध्यारोपितप्रेषणपक्षाज्ञानेनात्रायं पूर्व-
वत् इति ध्वनितम् ॥ वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामादाय
सम्भवः ॥ द्विधाभवनानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपाद-
यन्नाप्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् समानधातौ

॥ वा । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ॥
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु । वा । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

अत्रोक्तिः । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रिय-
त्वभावात् ॥ यक् चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । भा । अणौ यत्कर्म णौचेत्सकर्त्ता
तदा शेरआत्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदित्यर्थः ॥ उदपुपुष्कते पुष्क-

क्रियत्वं तथापि दर्शयते भृत्यान् राजा इत्युदाहरणं व्याचक्षाणेन कैयटेन
अणौ ये कर्त्तृकर्मणौ तद्विभ्रं कर्म व्यावर्त्यते इति तावत् स्पष्टीकृतम् ।
तथा च मनुष्यान् इत्यस्याणौ कर्त्तृतया गत्यर्थोद्गुहेणो कर्मत्वेऽपि दुर्वार-
मात्मनेपदम् । मनुष्यस्थलयोरणौ कर्त्तृकर्मणोरेवेह कर्मतया तदितरकर्म-
भावात् । अपि च । सकर्त्ता इत्यंशोऽपीह नास्ति । हस्तिन एव कर्त्तृत्वात् ।
स्यादेतत् । आरोहयमाण इत्यत्राणौ कर्मणो हस्तिन एव कर्त्तृत्वं स एव

(गोरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाथ्याने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कर्मणा तुल्यक्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न चैवं लावयति केदारो देव-
दत्तेनेति द्वितीयकक्षायामपि कर्मवद् भावापत्तिः । व्यापारः
व्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थकसकर्मकानां प्रतिषेध इति वचनेन
तदप्राप्तेरिति दिक् ॥ परेतु तत्र परं द्वितीयकचैवोदाहरणं
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या । तद्धनयन् आह ३

न तु तस्यामिति (कै)

इत्याहुः ॥ भाष्ये

शेष

यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमि ए^१ (भा)

समानधातौ कर्मणा तुल्यक्रियात्वरु ॥ नसत्त्वात् । नियमस्य
सजातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणान्ता^२ ॥ अदिपिनवृत्त्यर्थमिति
नोक्तम् ॥

१ “समानधातौ” इत्यारभ्य “ज्ञानसत्त्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

गणयति गणः स्वयमेव ॥ इध्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिध्यत एवाहो

मिति । भा । कथं पुनरप्राणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः
अप्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियाय
वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ्प्रत्ययः । ततो यदा आभ्यमाणं पुच्छं संस्कारवशा

च स्थानमारोहयतीत्यत्रापि कर्त्तेति । तदपि न । प्रत्यासत्तिवलेनैवाति
प्रसङ्गमङ्गात् । तथा हि । स्थानादात्मनेपदं स्यादणौ यत्कर्म स चेत् कर्त्ता
इत्युक्ते प्रत्यासत्तेरेतद्रूप्यते । येन णिच्चा स्थानादात्मनेपदं विधित्सितं तत्प्रकृतौ
यत्कर्म स चेत् कर्त्तेति । इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेव तत्रात्मनेपदम् ।
आरोहयमाण इति यत्र तु न कृतं स्थानमारोहयतीति न तत्रायमुपाधि-
रस्ति । येनातिव्याप्तिः स्यात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । इक्षिपकानारोहयति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३३

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गोरक्षौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

एष दोष इति । (भा)

यद्दोषपरिहाराय त्वया नियमार्थत्वं व्याख्यायते स यक् चिण्
प्राप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवं चायुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः ॥

यावतेति । (कै)

एवं चाण्यन्तपुष्कशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माभाव
इति । क्रियमाणेऽपि सूत्रे यगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति अनेन नियमस्य
प्राप्त्यभावादिति भावः ॥

उदसन क्रियायामिति । (कै)

यद्यपि णिङुपसंदान एव पुष्कपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवल-
मित्यण्यन्तप्रयोगो दुर्लभस्तथापि शास्त्रदृष्ट्या कर्मवानण्यन्तोऽस्ती-
त्यभिमानः ॥

भूतायाम् (कै)

इत्यनेन सुद्धिषयप्रदर्शनम् । केचित्तु णिजन्ताणिचि इदमुदा-
हरणमित्याहुस्तत्र ।

स्त्रियाप्राप्त्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् । अशाविति कस्येदं

चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपुपुच्छते
इत्यात्मनेपदमेव णिङन्तात् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं समपद्यते ॥ गण-

इस्तीत्यत्रमाभूदिति । तत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदमध्यारोपितप्रेषणपक्षे
द्वितीयकक्षायामुदाहरणं किं वा निवृत्तप्रेषणपक्ष इति । नाद्यः । णिङ्-
वाच्यत्वापारमेदेन समानक्रियत्वाभावात् । न द्वितीयः । तत्राद्ययोः कक्षयो-
रण्यन्तत्वात् । द्वितीयस्यान्तु इक्षिणः कर्तृत्वायोगात् । इक्षिण्यकानां कर्मत्वा-

(गोरणौ यत्कर्म णौ चैत्स कर्तानाध्याने । १ । ३ । ६७ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

यस्तर्हि न हेतुमसिञ्ज् (भा)

इति भाष्यासङ्गतेः ॥ भाष्ये

अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । (भा)

एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः ॥ ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णियहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये

स चावश्यमिति ॥ (भा)

अनुच्यमाने इति । (भा)

णियहण इति शेषः ॥

गोर्यहणम् । यस्मात्स्येः प्राक्कर्मकर्त्ता वा विद्यते न चैतस्मात्स्येः प्राक्कर्म-
कर्त्ता विद्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह

यति गण इति । भा । गणोणामेव कर्मणावेव कर्तेत्यस्य नियमस्याव्यापाराण्
“णिअन्थियन्थि” इति वक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वान्नार्थोऽनेन
सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिः । यावताकर्मस्यभावकानां कर्म-
स्यक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो

सम्भवाच्च । तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते । तत्रापि न्यग्भवतीत्यर्थापर्यवसानेन
‘कर्मणो नान्वयः स्पष्ट एव । स्यादेतत् । दर्शयते भृत्यान् राजेति तावद्भाष्ये
स्वीकृतं तत्समर्थनाय अणौ ये कर्त्तृकर्मणौ तदितरकर्मव्यवच्छेदोऽभिप्रेत
इत्याह कैयटः । तस्याप्ययमाश्रयः । अणौ यत्कर्म इत्यत्र कर्त्तरिकर्म इत्यतो-
ऽनुवृत्तं कर्त्तरीत्येतत् प्रथमया विपरिणम्यते । यच्च यच्च यदिति “नपुंसक-
मनपुंसकेन” (१ । २ । ६६) इत्येकशेषः । तेन कर्मकर्त्तरीणौ कर्मत्वेऽप्यदोषः ।
एवं च, “करेणुरारोहयते निषादिनम्” इति माघप्रयोगोपपद्यते इति ।
एवं स्थिते निवृत्तप्रेषणाधारोपितप्रेषणपक्षयोर्दयोरपि चरमकक्षायाम-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (गोरणौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

यच्च नियमः । (भा)

अण्यन्ताण्यन्तस्थले ॥

ततोऽन्यचेति ॥ (भा)

अन्यैकविषये ।

गणयति गण (भा)

इत्यादौ ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

सूत्रेणासिद्धेर्वार्तिके णिग्रहणाभावाच्चान्यदेव किञ्चिद्वचनं तेन
वादिना कार्यं ततो वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः ॥
“गणयति” इत्यत्र सकर्मकाकर्मकावस्थयोरुभयत्रापि स्वार्थणिजे-
वेति बोध्यम् ॥

मा भूत् । स्मरतिवनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ॥
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टाविषयः कर्मस्थभावकनां कर्मस्थ-

ज्ञानविशेषः कर्त्तरि वर्तते । नैष दोषः । भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिवर्त्तते ।
भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्रानुकूलत्वाद् गणस्यैव
कर्त्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात् कर्मवद्भावः ॥ आत्मनेपदप्रतिषेधा-

कर्मकतया भाष्यकैयटादियस्याः सर्व एवान्विताः स्युः । तत् किं हरदत्तं
प्रत्येव पर्यनुयोगेन । एतावानेव हि भेदः । भाष्यमतेऽणौ ये कर्त्तृकर्मणोरिति
व्याख्यानादुदाहरणमिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमते तु प्रत्युदाहरणम् । अणौ
यत्कर्म इत्येव व्याख्यानादिति । अत्रोच्यते । अनन्वयस्तावदुत्तरः । “वाधे
वृद्धेऽन्यस्याम्नात् किं वृद्धेऽन्यदपि बाध्यताम्” इति न्यायात् । गम्भीरायां
नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायांमपि

(येरणौ यत्कर्म णौ चेतु कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

कथं पुनरिति । (कै)

एवं च यक्चिणोः प्राप्त्यभावात् प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥

भागश इति । (कै)

भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः ॥ भाष्ये

आत्मनेपदस्य चेति । (भा)

न केवलं यक्चिणोरेवात्मनेपदस्यापौत्यर्थः ॥ तर्हि तदर्थमेवेदं
सूत्रमस्त्वित्याह

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । (भा)

कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं णन्तानामणन्त-
कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तर्येवात्मनेपदं न तु कर्मतुल्यक्रिय इति नित्य-
णन्तेभ्यः कर्मकर्त्तरि तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ननु सिद्धस्य पुनर्वचन-
मन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्नतत्प्रतिषेधार्थमंत आह

क्रियाणां वा भवन्ति कर्त्तृत्वभावकश्चायम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाधान

र्थमिति । भा । अणौ कर्मणो णौ कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्यात् णौ तु
कर्मणो णौ कर्त्तृत्वे माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः ॥ न चैतस्मादिति । भा ।
'नित्यत्वास्मिन्नः केवलानां चुरादीनां प्रयोगावाभादणौ कर्मणोऽसम्भवात्

प्राथमिकबोधमादाय गम्भीरपदसार्थक्यवदिहाप्यधारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीय
कक्षायां कर्मण्यन्विते ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य
च प्राथमिकबोधमादाय कथञ्चित् सार्थक्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा
इत्यभ्युपगमात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणायां गतिरिति कैयटस्योक्ति-
सम्भवो बोध्यः । णिष्कर्म्मस्तु कर्मव्यवच्छेदवाक्यार्थो भाष्यवार्त्तिकयोरेणभि-
मत एव । उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थस्तु कर्मपदस्य क्रियापरतायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मण इति । (कै)

सिद्धकार्यायाः प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।
विशेषणान्तरस्य त्वेतद्वावृत्तिमात्रफलकत्वेनोपयोग इति तन्नोक्तम्
उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् ॥ भाष्ये

दृष्यत एवेति । (भा)

कर्मवद्भावेनेत्यर्थः । एवं चेष्टव्यावर्तकता सूत्रस्य नोचितेति भावः ॥
एवं च गणयते गण इत्येव रूपं तचेति तात्पर्यम् ॥ ननु “शेरणौ”
इति नियमसूचादप्राप्तौ निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति
शङ्कते

किमिष्यत एवेति ॥ (भा)

सूत्रकारस्यापि इदमिष्टमित्याह

इति प्रतिषेधं प्राप्ति तज्ज्ञापत्याचार्यो भवत्येवं जातीयकानामात्मनेपद-

इति हेतुमस्मिन् यद्वयम् । प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या-
न्याय्य इत्यहेतुमस्यौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमस्यौ कर्तृत्वमिति सूत्रास्यायं
विषयो भवत्येवेति कथमत्रानेनात्मनेपदं निवार्येतेत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति ।

सुस्थ एव । उदाहरणेषु तु भृत्यान् इत्यादेरविवक्षायां कर्मव्यापारमात्रे
विवक्षिते सिद्धं भवति इत्येवाश्रयो बोध्यः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
भाष्यवृत्त्योर्वाख्यावसरे एनमिति कर्मणो विवक्षायाः कैयटहरदत्ताभ्या-
मुभाभ्यामपि शरणीकृतत्वाच्च । यत्तु सूत्रशेषे कैयटेन एनमित्यस्य विव-
क्षेति पुनः प्रतिपादितं तदेव त्वापातत इति दिक् ॥ तस्मात्

“भृत्यादीनां परित्यागाच्छब्दभेदात् परियहात् ।

कर्मवाक्ये च तादर्थ्यवर्णनात् सर्वमुज्ज्वलम्” ॥

(शेरणी यत्कर्म यौ चेतु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

दृश्यते च (भा)

इत्यादि ॥ नियमसत्त्वात् कथं प्राप्तिरिति शङ्कते

कथमिति । (भा)

नियमस्यैवाप्राप्तिरित्युत्तरम् ॥

न चैतस्मादिति । (भा)

चुरादिणिच इत्यर्थः ॥ ननु णिजुत्पत्तेः पूर्वं धातोर्वर्त्तमानत्वे
कर्मणोऽपि सम्भवादाह

नित्येति । (कै)

एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोगस्यैवाभावेन कर्त्ता च कर्मसाथ
नास्तीत्यर्थः ॥ कर्त्तृति दृष्टान्तार्थं फलान्तरमप्यस्य वक्ष्यते तदाह

मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् दर्शयते

भा । न चानिर्दिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं
क्रियते ॥ वनगुह्यस्येति । भा । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुह्यस्य

स्यादेतत् । सकर्मकाणां सर्वेषामंशद्वयाभिधायितया कर्मकर्त्तरि
कर्मवद्भावातिदेशादेव सिद्धान्तोह मूलोदाहरणानि । न चाध्यारोपित-
प्रेषणपक्षे आरोहयतौ हस्तिनः कर्मत्वाभावात् समानधातौ च कर्मत्वाभा-
वेन पक्षतोदनं देवदत्तो राध्यतोदनः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति
वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणप्रक्रियैव सकललक्ष्यसंग्रहात् । न च दृष्टेः कर्त्तृस्थ-
भावकतया रहस्य कर्त्तृस्थक्रियतया कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।
पक्षिभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । विज्ञेदनदिधाभवनयोरपि
कर्त्तृस्थतापत्तौ कर्मवद्भावातिदेशस्य निर्विषयतापत्तेः । तत्र व्यापारांशस्य
कर्त्तृस्थत्वेऽपि विस्मृतिदिधाभवनरूपे फले कर्मस्येति । यदि तर्हि दृष्टि-

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरणी यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।)

अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति । (कै)

अथ “कथमत्रात्मनेपदं वार्यते”त्यनेनान्वयः ॥ नियमप्राप्तेः
गणयति गण इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि चुरादिष्यन्तस्यैव प्रक्रमात् ।
चुरादिष्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तत्वे तत् सूचविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि
तत्रात्मनेपदस्यैवेष्टतया तत्रानेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह

शेरिति (भा)

इत्यादि । परं त्वेषोक्तिर्विफला । भाष्ये तत्प्रक्रमाभावात् । “चिति
स्यत्याम्” इत्यादि (इत्यादेः) इदित् करणात् अनित्यष्यन्तत्वस्य
चुरादीनां ज्ञापनेऽपि तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु
ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । १टुडुप्रभृतीनामिव तस्यापौदित्वस्योच्चारण-

१ चुरादि-गण-२५३३ ।

२ कुट्टि- । इ । क ।

भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ॥

शेषत्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्वाभावः । तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रद-
र्शनीयम् ॥ स्मरयत्येनमिति । भा । एतदप्युपलक्ष्यम् । अत्र ह्येनमिति
कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात् कर्मवद्भावप्राप्तिर्नास्ति ।

रक्षोरपि विषयत्वान्यम्भावौ कर्मस्याविति तुल्यम् । तस्मादिहवैषम्ये बीजं
वक्तव्यमिति चेत् । अत्राहुर्भट्टहरिः—

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थात्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति ॥ अस्यार्थः । यत्र क्रियाप्रयुक्तो विशेषो वृश्यते यथा पक्षेऽथ तदुल्लेखे
यथा वा हिंसेषु काष्ठेषु । तत्र क्रियास्थिता । तेन पच्यते ओदनः विद्यते
काष्ठमिति कर्मवद्भावः सिद्धः । अन्येषां मते अन्येषां धातूनां वा शब्दैरेव

(येरसौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)
माचार्यत्वात् । केवलं “^१घुषिरविशब्दने” (चुरादिग-१७२७)
इति लिङ्गादनित्यण्यन्तत्वं भाष्यकृदक्ष्यति । यद्य“प्याधुषादा” इति
विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति तथापि ^२“अणावकर्मकाद्”
इत्येव हेतुमण् णिच एव ग्रहणसम्भवादिहापि साजात्यात् साह-
चर्याच्च तथैवोचितमिति तत्त्वम् ॥ ननु शेषवैयर्थ्यम् अत आह

न चानिर्दिष्टेति । (कै)

यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशेनापि प्रतिषेधः शक्यस्तथा-
प्यन्यांशानुक्तौ आधानार्थात् कदापि तङ् न स्याद् इति विषय-
विशेषनिर्देशार्थं कृत्स्नं सूचमपेक्षितमिति भावः ॥ ननु ^३“अधीगर्थेति”
कर्मणि शेषे “वनगुल्मस्येति” षष्ठीसत्वात् कर्मणोऽभावेन नेदमुदा-
हरणमत आह

१ अ ७ । पा २ । सू २३ ॥ २ अ १ । पा ३ । सू ८८ ।

३ अ २ । पा ३ । सू ५२ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः । वा । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसम्भवात् । तस्मात् स्मरयति वनगुल्मः स्वय-
मेवेति प्रदर्शनीयम् ॥ भवत्येवं जातीयकानामिति । भा । येषामस्यन्तानां

क्रियाव्यवस्था । शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधान्येनावगमात् कर्तृस्यतेत्यर्थः ।
उद्देश्यापि कचित्कर्मस्यांशस्य कचित्तु व्यापारांशस्य इति । उत्सर्गिकं निया-
मकं बोध्यम् । तदिह दर्शयारोहयाभ्यां विषये न्यभूते च विशेषानुपपत्त्यात्
कर्तृस्य एवेह भावः क्रिया च । उद्देश्यानुरोधाच्च । अहं पश्येयम् इति
उद्देशः, न तु अयं विषयो भवतु इत्येवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४१

(१ अ. । पा. ३। आ. २) (गोरणौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

कर्मापलक्षणमिति । (कै)

अन्ये तु एतद्भाष्यवशात् सूचक्यकर्मफलाश्रयपरं न तु कर्म-
संज्ञकमित्याहुः ॥

एतदपि । (कै)

एनमित्येतद्वटितमुदाहरणमपि । उपलक्षणं तद्वद्वितोदाहरण-
स्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मत्वैव कर्मवद्भावात् सिद्ध-
मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि “गतिबुद्धि” इति
सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव ग्रहणमिति स्मरयतियोगेनाप्यन-
कर्तुः कर्मत्वप्राप्तिस्तथापि तद्भाष्यप्रामाण्यादाधानर्थकस्मरतेरपि तत्र
ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् ॥

एतदपीति (भा)

भाष्ये । अध्यानार्थानां कर्तृस्यक्रियत्वेन कर्मवद्भावाविषयत्वादिति
भावः ॥

१ अ १ । पा ४ । सू ५२ ।

इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ॥ स तर्हि वक्तव्यः । न वा एतन्तेऽन्यस्य कर्तृ-

यत्कर्म तेषां एतानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्यभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं
भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति ।

इक्षिणो न तु न्यग्भावो भवत्विति । उपरिगमनरूप एव च व्यापारविशेषो
वहेत्यर्थः न तु न्यग्भावनमात्रम् । भूमिष्ठे वृक्षस्य शाखां वृक्षाभ्यामवनमन-
त्यपि आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव “यद्धि तु परं कन्दसि” (८। १। ५६)
इत्यत्र भाष्यं वृद्धिर्गत्यर्थ इति । अत एव चाणौ कर्तुर्गौ कर्मत्वम् । पश्चिद्धि-

(शेरणी यत्कर्म णौ चेत्य कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

तज्ज्ञापयतीति । (भा)

प्रतिषेधप्रतिथोगिसमर्थकं सूत्रं बोधयतीत्यर्थः ॥

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्यस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थं पश्यति राजा स्वयमेव इत्यपि
स्यादत आह

येषामण्यन्तानामिति ॥ (कै)

कर्तृस्थभावक्रियत्वेऽपीति । (कै)

अपिना सकर्मकत्वे ऽपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये

एवं जातीयकानाम् (भा)

इति चरितार्थमन्यथा भवत्येषामित्येव वदेत् । साजात्यञ्च कर्म-
वद्भावाप्राप्तियोग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह

त्वात् । वा । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् । अन्यर-

तेनारोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । बहि-
र्गतिविशेषवचन इति “यद्वि तु परं कृन्दसौ”त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं
च कर्तृस्थक्रियत्वान्नास्त्यत्र कर्मवद्भावः । एवं चारुह्यते हस्ती स्वयमेवेति ये
कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं च बाधमाना अवधीरणीयाः ।
तथा हि ।

स्योक्त्यु विस्मृतिविधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि वृष्टः तदुद्देशेनैव च कारक-
व्यापार इति महदैवम्यम् । एवं चारुह्यते हस्तीति कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्तो
भाष्यन्यायविरोधादुपेक्ष्या इति कैयटः । एतेन—

“अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति अदधाति च
यत् क्षपावशतस्तस्मै नमोस्तु शरवे सदा”

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४३

(अ. १। पा. ३। आ. २) (खेदौ यत्कर्म यौ चेत् कर्तानाध्याने । १। ३। ६७।)

एवं चेति । (कै)

स्नातश्वे सम्भवति विध्यन्तरशेषत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः ॥

प्रदर्शयन्त इति । (कै)

भागवत्तिकाराः ॥

न्यायम् । (कै)

“विशेषदर्शनं यत्र”ति । वक्ष्यमाणभाष्यम् ^१“यद्वि तु परम्”
इति सूत्रस्थं तमेव न्यायमाह

विशेषेति । (कै)

यत्र कर्मभेदेन क्रियाजन्यफले विशेषदर्शनं रूपभेददर्शनं
तत्र कर्मस्थां यथा पचेः । अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यद्वा । क्रिया-
कृतविशेषस्य यत्र कर्तरि प्रत्यक्षेणावरणं तत्र कर्तृस्था यत्र कर्मणि
तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषांचिन्मते । अन्येत्वेवं सति क्रियाजन्य-
अमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायेण सर्वत्र कर्तर्यसीति सचादेरपि कर्तृस्थ-

१ अ ८। पा १। सू ५६।

त्राण्यन्ते कर्मान्यो ण्यन्तस्य कर्ता । कथम् । दावात्मानावन्तरात्मा शरीरा-

“विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता

क्रियाव्यवस्थात्यन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता”

इति प्रयोगो व्याख्यातः । न चैवं क्रियते इति न स्यादिति वाच्यम् ।
यत्तार्थतावादिनामेतद् दोषप्रसङ्गेऽपि भूवादिसूत्रस्थभाष्यानुसारेण करोते-
रभूतप्रादुर्भावाद्येतामभ्युपगच्छतामस्माकं सर्वसामञ्जस्यात् । एवं च कर्तृस्थ-
भावक्रियेषु कर्मवद्भावाप्राप्तेर्विध्यर्थमिदं सूत्रमिति स्थितं भाष्ये । जावयते

(शेरणी यत्कर्म णौ चेतु कर्तानाध्याने । १। ३। ६७) (अ. १। पा. ३। आ. २)

भावकतापत्तिः । तस्माद्यद्वातुवाच्या फलांशरूपा क्रिया कर्तृगतापि
सम्बन्धविशेषेण शब्देन बुध्यते स कर्तृस्थक्रियः । यद्वातुवाच्यः
सोऽंशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः । सकर्मस्थक्रियो यथा
यदादौ इति वदन्ति । तदाह

अन्येषामिति ॥ (कै)

ननु अत्र पक्षे दृष्टेः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः । विषयत्वापत्तिरूप-
स्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मण्येव सत्त्वादिति चेत् सत्यं ज्ञाना-
नुकूलव्यापार एव तदर्थं इत्याशयात् । विशेषदर्शनमित्यस्य दर्शिता
(घ)व्याख्यारौत्याह

त्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ।
शरीरात्मातत् कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥

इति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तावत्स्थं कथ्यते क्रियायाः ।
एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् ।
तथाहि हस्तिमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारोहतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि
मारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चि-

स्वयमेव इत्यादौ तु कार्यातिदेशपक्षे परत्वात् “कर्मवत् कर्मणा” (३। १।
८७) इत्येवात्मने पदम् । शास्त्रातिदेशे तु भावकर्मणोरित्येतदपेक्षया पर-
त्वात् “शेरणा” दिसूत्रेणेत्यवधेयम् । यदि तु अणौ ये कर्तृकर्मणौ तद्विभक्त-
मनिवृत्तिर्भाष्यकृतोऽभिप्रेता स्यात्तर्हि सकर्मकाणां मध्ये तत्सूत्रोदाहरणता-
पत्तौ कर्मस्थक्रिया अप्युदाहरणं स्युः । न हि तत्रातिदेशः सुखमः । कर्म-
वदकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणात्वात् । तथा नियमार्यत्वपराणां यक्चिणोः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४५

(अ. १। पा. ३। अ. २) (शेरणी यत्कर्म यौ चेत्स कर्तृनाध्याने । १।३।६७।)

कर्मभेदेऽपौति ॥ (कै)

नारोहणस्य । (कै)

न तज्जन्यफलस्य ॥ द्वितीयव्याख्यायामाह

नचैतेष्विति । (कै)

एवं निर्वर्त्य विकार्य कर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः ॥ प्राप्ये तु न ।

“क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते

दर्शनादनुमानादा तत् प्राप्यमिति कथ्यते”

इति लक्षणादिति भावः ॥ अन्येषां मतेऽपि कर्मस्यक्रियत्वं निराकरोति

धातुना चेति ॥ (कै)

नन्वेवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद् इस्तिनं कर्म-
त्वानापत्तिरत आह

द्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रियाप्रतिपाद्यते न कर्मगता । केवलं
कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रियानुमीयते । सर्वाणि हि

प्रतिषेधार्थं तु इत्यादि भाष्यवार्तिकग्रन्थनामप्यसामञ्जस्यं स्यादिति दिक् ।

तस्मादिह अस्मदुक्तमेव वाक्यार्थत्रयं मुनित्रयसम्मतम् । जयादित्यन्यासकार-

हरदत्तकैयटादिसकलग्रन्थकाराणामिह महानेव पूर्वापरविरोधो विपश्चि-

द्विरुद्धर्तव्यः । अस्मदुक्तिस्तु मात्सर्यमुत्सार्य परिभावनौयेत्यलं वज्जना ।

यत्तु “करेणुरारोहयते निषादिनम्” इति भाष्ये प्रयुक्तं तत् “शिचञ्च”

(१।३।७४) इति सिद्धम् । एतेन

“स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्”

(येर्यौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाथाने । १। ३। ६७।) (अ. १। पा. ३। आ. २)

वक्तव्य इति । (कै)

अयं भावः । न्यग्भवानुकूलव्यापारस्य ह्यर्थत्वे तदनुकूलतया-
कुशलेन गजं ताडयत्यप्यारोहतीति प्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि
धात्वर्थश्चेत् तदेवास्तु तावतैव हस्तिनः कर्मत्वोपपत्तिः । किं न्यग्-
भवनेनेति उपरिगमनस्य सम्बन्धविशेषेण कर्त्तर्यपि सत्त्वाच्च कर्मस्य-
क्रियत्वमिति भावः ॥

कर्त्तृगतैव (कै)

इत्यस्य कर्त्तृगतापीत्यर्थः ॥

न कर्मगता (कै)

इत्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः ॥ ननु तद्व्यग्भवनं विनोपरिगमनमसम्भवि
इत्यत उक्तम्

केवलम् (कै)

इत्यादि ॥ अत एव हरिणापि

“न्यग्भावनं न्यग्भवनं रुहौ शृङ्गे प्रतीयते”

इत्येवोक्तम् न तु रुहिणा ॥

कारकाणि खं खं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां सम्पादयन्ति । बद्धवक्त-
व्यश्चायमर्थः किञ्चित्तु प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः ॥ दर्शयते
भृत्यान् राजेति । भा । ननु कर्मान्तरसङ्गादादत्रात्मनेपदेन न भाष्यम् ।

इति व्याख्यातम् । वन्द्यता तं पश्यति तां दर्शयते । यद्वा । वन्द्यतां
कृत्वाधिपत्यामिव लोकः पश्यति तां दर्शयते इत्यर्थः । आद्ये वन्द्यता अग्नौ
कटी । द्वितीये तु अग्नौ सा कर्म । उभयथापि यौ कर्मत्वं निर्विवादमेवेति
दिक् । योरिति किम् । आरोहतीति वाच्यम् । निवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न
च यौचेदिति वाक्यशेषे श्रुतत्वात्सेवेव । भविष्यतीति वाच्यम् अथावित्यस्यापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५४७

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शेरणी यत्कर्म शौचेत्स कर्तृनाध्याने । १। ३। ६७।)

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

नन्विति । (कै)

उपक्रमस्थकर्मन्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाकर्मकाणामेवैतदुदाहरण-
त्वागतेरिति भावः ॥

अस्मादेवोदाहरणादिति । (कै)

एवं जातीयकानाम् (भा)

इत्युक्तिपराच्च ।

यस्मात्प्रोक्तं प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

प्राक् कर्मकर्त्ता वा (भा)

इत्यनेन प्राक्स्थितकर्मकर्त्तरेतदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते तच्च
कर्त्तृकर्मतिरिक्तकर्मभावबोधने एवेत्याहुः ॥

कर्त्तृकर्मणी इति । (कै)

“कर्त्तरि कर्म” इत्यतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिण-
मय्य यच्च यच्च यदित्येकशेषेणायमर्थो लब्धः ॥

उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय उच्यतेऽण्यन्तावस्थाया
ये कर्त्तृकर्मणो तद्वतिरिक्तकर्मन्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थल-

श्रुतत्वात् । किं चोत्तरार्थमवश्यं शेरिति वाच्यमेव । तदिहैव स्पष्टार्थमुक्तम् ।
हेतुमसिञ् ग्रहणार्थं च । भोक्तृगोस्तस्यैव सम्भवात् । तेन गणयते गणः
स्वयमेवेति सिद्धम् । गणयतिर्हि विभज्य भागशोऽवस्थापने वर्त्तते । तथाच
कर्मस्थभावकादस्मान्निवृत्तप्रेषणाद्धेतुमसौ पुनः प्रेषणांशत्यागे सत्त्वामात्मने-
पदमिष्टम् शेरिति हेतुमसिचा सन्निधानादणावित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणा-

(शेरणी यत्कर्म यौ चेत्स कर्तानाधाने । १ । ३ । ६७ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । (कै)

सिद्धान्ते इति शेषः ॥

स्थलमारोहयति (भा)

इत्यत्रापि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ॥ भाष्ये

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । (भा)

अथन्ते कर्मण आत्मनो णन्ते कर्तृत्वेनाण्यन्तावस्थास्यकर्तृकर्मा-
तिरिक्तकर्माभावेन चात्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥
भाष्योदाहरणे आत्मा कर्म । अहं काण इत्यादि व्यवहारेण
शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययात् शरीरात्मा इति न विरुद्धम् ।
अन्तरात्मा कर्ता शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनुभ्युपगमादिति
भावः ॥ नन्वन्तरात्मा पुरुषः सोऽप्यकर्तृव साङ्ख्यादिमतेऽत आह

मारोहयति मनुष्यान् इति । इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां यौ
कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् । एवं च स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति
लोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं युज्यते ॥ आत्मनः कर्मत्वे इति । भा ।
यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्यकर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेधः

पुरादिणौ यत्कर्म तत्कर्तृकाद्धेतुमस्यन्तादपि सिध्यतीति । यत्तु वृत्तिज्ञता
गणयतीत्येव रूपमवस्थाचतुष्टयेऽप्युदाह्रियते । तत्र संख्यानिमित्तस्य
परिच्छेदस्य ज्ञानविशेषात्मतया कर्तृत्वस्य धातुवाच्यतामाश्रित्य कर्मवद्भावा-
प्रवृत्त्या द्वितीयावस्थायां परस्मैपदमुपपादनीयम् । चतुर्थावस्थायां तु परस्मै-
पदममुद्धमेव । “शेरणावि” त्यत्रापि “अणावकर्मकाद” (१ । ३ । ८८) इत्य-
त्रैव हेतुमस्ति च एव ग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । तथैव भाष्ये स्थितत्वाच्च । भाग-
शोऽवस्थापन परत्वे तु द्वितीयावस्थायामप्यात्मनपदमिति विशेषः । कर्मवद्भा-
वस्य दुर्वारत्वात् यक् चिणौ तु शिञ्जिथीत्यादि निषेधामस्त इति दिक् ।
यौचेदिति किम् । निवृत्तप्रेषणासौ आरोहयन्ति हस्तिपका इति तृतीय-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७६

(अ. १। पा. ३। आ. २) (शरीरगौ यत्कर्म गौ चेत्स कर्तानाध्याने । १।३।६७।)

साङ्ख्येति ॥ (कै)

तस्यैवेति । (कै)

तन्मते पुरुषस्य पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वा-
दिति भावः ।

पुरुषस्य । (कै)

जीवस्य ॥ भाष्ये आत्मद्वयसत्त्वेमानमाह

अन्तरात्मा (भा)

इत्यादिना ॥

तत्कर्मेति । (भा)

धर्माधर्मरूपं यत् पूर्वसञ्चितकर्म तत्फलं पादादिसौष्टवाद्यनु-
भवतीति लौकिकव्यवहारात् पूर्वकृतं कर्मनामाधिरूपेण बाधते
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म चेष्टादिरूपं सुख-
दुःखजनकम् एकस्यैवात्मनः कच्चान्तरे कर्तृत्वं त्वनभिधानान्नेति
सिद्धान्ताग्रथः ॥

इत्यर्थः ॥ न वेति । भा । वस्तुत एवात्र आत्मभेदो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं
चेत्यर्थः ॥ अन्तरात्मेति । भा । सांख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वा-
सद्भावात् पुरुषस्याकर्तृत्वात् ॥ नैयायिकादीनां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात् स
एवान्तरात्मा विवक्षितः ॥ शरीरात्मा सुखदुःखे इति । भा । शरीरस्याचेत-
नत्वात् सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संवध्यत इति व्याख्येयम् ॥

कक्षायां मा भूत् । असति हि गौ चेद् ग्रहणे श्रुतत्वादणामेव कर्मत्वं
कर्तृत्वं च लभ्येत । न चैकस्योभयरूपता बाधिता इति वाच्यम् । प्रथमावस्थायां
कर्मणो द्वितीयावस्थायां कर्तृत्वस्य निर्विवादत्वात् । अनाध्याने किम् ।
स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । ततश्चतुर्थावस्थायां स्मरयति वनगुल्मः । उत्क-
ण्ठापूर्वकं स्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । स्मृ आध्याने । घटादिः ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१ । ३ । ७२ ॥

ननु राजा प्रयाति^१ प्रजाप्रयातीत्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य
कर्तृगामित्वतदभावयोर्दर्शनेन यात्यादिव्यावृत्तये “स्वरितञित”
इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनुपपन्नमत आह

२ सेनाप्रयाति । इ ॥

१ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरित-
ञित इति किमर्थम् । याति वाति द्राति प्वाति । स्वरितञित इति शक्यम-
कर्तुम् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्वाति इति । कर्त्रभिप्राये

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ इदमात्मनेपदं
संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्याचक्ष्यते । पचते पाचयतीत्यर्थः ।
यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ स्वरितेतो ञितश्च
धातोरात्मनेपदं स्यात् क्रियाफले कर्तृगामिनि सति । यजते । सुनुते ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥ यत् क्रियाफलं
कर्तृगामि तद्वृत्तिधातोरात्मनेपदमिति सूत्रार्थः ॥ स क्रियाभेदः स्व यच्च
यजते यजतीत्यादौ वाक्यं स्वादिपदेनापि गम्यते । “विभाषोपपदेनेति”
(१ । ३ । ७७) तत्र पदद्वयमित्यर्थं हेलाराजः । अत एवोक्तं “स्वरितञित”
इत्यत्र भाष्ये “स्वरितञित इति शक्यमकर्तुम् । यात्यादिषु कस्मान्न भवति

इदमिति । (कै)

अत्र केचित् । क्रिया कृत्स्नधात्वर्थः तत्फलके कर्त्तुः प्रयोजक-
कर्त्तुरभिप्राये अभिधायमूलके प्रयोजककर्त्तृव्यापारे आत्मनेपद-
मित्यर्थादिति भावः ॥ “संविधानं” कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्त्त-
नाख्यो व्यापारः । “यजेते” त्यादौ च ऋत्विक् प्रवृत्त्यनुकूलो
यजमानव्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलव्यापार
एव संविधानशब्दवाच्यः । तेन यजेत पशुकाम इत्यादौ यजनान्त-
र्गतस्तोत्रशंसनरूपहोतव्यापारप्रयोजकव्यापारकर्त्तुरध्वर्थोरपि पशु-
नासम्बन्धः स्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानव्यापारवत् यावद्
यज्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादित्याहुः ॥

क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञा-
स्यामः । येषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मने-
पदं भवतीति । स चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं
तदा तदभिधानाय शिजुत्यद्यते पाचयतीति । यदा “णिचस्व” (१। ३। ७४)
इतिण्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ण्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्प-

कर्त्रभिप्राये किम् । यजन्ति याजकाः । दृष्टवन्ति । दक्षिणादि तु न फलम् ॥

उक्तं हि हरिणा—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानफलं तेषां न लाभादिप्रोजनम्” इति ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्युच्यते सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति त एवं
विज्ञास्यामः । एषां कर्त्रभिप्रायसकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्म-

परे तु संविधानं सामग्रीसङ्कटनरूपमित्याहुः ॥ ननु विक्लित्या-
द्यनुकूलव्यापार एव पक्षत्याद्यर्थो न तु तन्निमित्तं संविधानमपी-
त्यत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

तस्य द्योतकमिति । (कै)

अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति । संविधानविषय एककर्तृकः
पाक इत्यर्थः ॥ परेत्वनेकार्थस्य धातोरत्रायमेवार्थ इति बोधन-
मेव द्योतकत्वं तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुस्तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

“हेतुमतीति” (३। १। २६।) प्रत्ययार्थनिर्देश इत्येव
सिद्धान्तोऽत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वं तदाह

तथा जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितञितः पठिता ये उभयवन्तः येषां
कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् ।
स्वरितञितः कर्त्रा ये क्रियाफल इतीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति क्रियाफलं
नीया यदा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्रायक्रियाफल इत्यनेन संविधान-
लक्षणा एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुत इति च

पचा । पाकः । भित्वादङ् । केचित्तु प्रयोजकव्यापारवृत्तिभ्यो धातुभ्य-
स्तद्द्योतकमात्मनेपदमनेन विधीयते । कुरुते । कारयतीत्यर्थः । कारयत

नेपदं भवतीति । न चैषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा
जातीयकाः खल्वप्याचार्येण स्वरितञित इति पठिताः । ये उभयवन्तः ।
येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति” । अनेन च भाष्येणा-
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावप्रयुक्तो यात्यादिषूभयाभावो लभ्यते । ननु यात्या-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

तदभिधानायेति । (कै)

किं च यात्यादीनां संविधाने वृत्त्यभाववादिनां तच्च णिजना-
पत्त्या णिजविधायके वाचकता पक्ष एवावश्यक इत्याशयः (इत्या-
शयः । इ) ॥ नन्वेवं ण्यन्तादात्मनेपदं न स्याद् णिषा संविधानस्य
बोधितत्वादत आह

यदेति ॥ (कै)

तस्य । (कै)

ण्यन्तस्य ॥ नन्वयमर्थः सूचानारूढोऽत आह

तत्रैव स्यात् । लूप् । लुनीते । पूप् । पुनीते । इह न स्यात् । यञ् यजते ।
वप् वपते । अभिप्रयच्छणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये

शिवप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिसामा-
न्याद्वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिप्रयच्छणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये-
त्याहुः । स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् ।

इत्यत्र तु प्रयोजकत्वापारवचनमेवार्थः । णिजन्तास्त्रिचि यथा कर्त्रभिप्राय इति
सूत्रांशेऽपि कर्तृपदस्या हेतुकर्तृपरत्वादुक्तार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः ।

उक्तञ् हरिणा—

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

दिष्वपि सेना प्रयाति पित्रर्थं तीर्थानि गच्छति इत्यादौ पराभिप्रेतं नय-
धर्मादिपक्षमस्तीति चेन्न । भाष्ये ‘च’ अवगात् कर्त्रभिप्रायमेवाकर्त्रभिप्राय-
मेव च क्रियापक्षमस्तीत्यर्थात् । इदं चोभयाभिप्रेतमिति न तथेत्वभिप्रायः ।
तच्च यनेर्ऋत्विग्वापारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेततत्पक्षाभावः । यजमानस्य तदा

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१।३।७२।)

कर्त्रभिप्राये (कै)

इत्यादि ॥ तदुक्तम्—

“कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः” इति ॥ (हरिः)

“क्रियाभेदः” । संविधानलक्षणः ॥ “तत्कर्त्ता” । संविधानकर्त्ता ॥

“केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा” ॥

इति च केषां चिद् धातूनां स्वरितञिताम् । केषां चिद्वादिना-
मिति च । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् ॥ विकल्पाङ्गीकारे शिष्ट-
प्रयोगान् प्रमाणत्वेन दर्शयति

क्रीणीष्वेति । (कै)

“वपते” (कै) इति पाठः ॥ अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं योजयति

वर्त्तते । प्र आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभि-
प्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इतिसा च स्वार्थपरार्थता विवक्षा निमित्ता लौकिके त्वयोगे स्वरितञिद्विषयैव न
यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितञिद्व्यक्षणास्य प्रत्याख्यानम् । एवं पक्ष-

केषांचित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥

कर्तृत्वाभावात् । यजमानव्यापारवचनत्वे तद्वत्त्वम् । उभयवचनत्वे स्वामिदासा-
विति वक्ष्यमाणवत्प्रयोग इति तदाश्रयः । ननु पचादीनां वित्तिक्त्यादिवचन-
त्वात् कथं प्रतिविधानमर्थः । किञ्च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफला-
प्रसिद्धिरत आह

स्वरितजित एवेति ॥ (कै)

नन्वयं पक्षो न भाष्यसम्मतः प्रत्याख्यानभाष्ये सर्वेषां च कर्त्रभि-
प्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद् (झ) आत्मनेपदं नचैतेषामु-
भयमस्तीत्युक्तेः । तत्र सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमा-
दुभयाभावोऽकर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रयुक्तो लभ्यते । असंविधाने एषां
वृत्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यं देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मा-
दुत्तराख्यायैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृ-
गामित्वमेव विवक्षितं न तु परगामित्वमित्यस्य सुवचत्वात् प्रतीयते
च तथैव यात्यादौ । एवं च “न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं च” (भा)
इत्यादिप्रतीकस्थकैयटोऽपि चिन्त्य एव ॥ “चिनुते” इत्यादिप्रयो-
गाश्चान्तर्भावितण्यर्थतयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राह-
कम् । कदाचित् परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्यावश्यकत्वाच्च । न

किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्र-

भिर्हलैः दृषतीति “विभाषोपपदेन प्रतीयमान” (१।३।७७) इति पक्षे आ-
त्मनेपदाभावः । स्वामिदासौ पचत इति क्रियामात्र विवक्षायां परस्मैपदम् ।

क्रौण्णोव्य पचते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु एतयोऽभिधीयत” इति ॥

“संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।

तन्निमित्तं यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका” ॥

कः पचेः प्रधानार्थो यासौ तदुक्तानां विल्लित्तिः । अथेदानीं तदभि-
सन्धिपूर्वकमध्येषां वा प्रेषणं वा युक्तं यत्सर्वं पचर्थः स्यात् । वादं युक्तम् इति

(स्वरितणितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१। ३। ७२।)

च सेना प्रयातौत्यादौ यात्यादीनामपि पराभिप्रेतफलत्वमस्येवेति वाच्यम् । भाष्ये “च” अवशेन कर्त्तृभिप्रायमेवाकर्त्तृभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्रत्य जयादिफलमुभयाभिप्रायमिति न तथेति भावात् इत्यद्वेराह

अन्येत्वाहुरिति ॥ (कै)

स्वार्थं य इति । (कै)

यः स्वार्थं क्रियामारभते तच्च तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे “कर्त्तृगामित्वं” कर्त्तृपकारकत्वं न तु संयोगः समवायो वा । चिन्त्या

भिप्राये क्रियाफल इत्युच्यमानेऽपि अत्र प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्त्तार-
मभिप्रेति । याजका यजन्ति गा कर्ष्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिक-

यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा स्वामिदासौ पचते इति
आत्मनेपदं भवत्येव ॥ सर्वेषां चेति । भा । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्सर्वत्र च

असतो च इत्यनेन कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य इत्यादयः प्रयोगाः
समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थता विवक्षायाः सम्भवात् । स्वार्थस्य वाचकं

“हेतुमति च” (३। १। २६) इति सूत्रभाष्योक्तेः । संविधानमपि सामग्री-
सङ्घटनरूप पञ्चाद्यर्थः । यथा विस्मृत्यर्थस्यापि पचेरधिश्चयणादिः कर्त्तृव्या-
पारोऽर्थो देवदत्तः पचतीति । अन्यथा देवदत्तस्य कर्त्तृत्वानापत्तिः शिष्य-
तु न । नहि संविधानमेव शिष्यार्थः । अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणम् । यत्र सति
प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं कुर्वन्नपि न यावत् प्रेरयति न तावत् प्रयोजक
इत्युच्यते इति हेतुकारणः । भिक्षा दासयति कारीर्योऽग्निरध्यापयति इत्या-
दावपि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः । तूष्णीमासीनो यस्तत्समर्थान्धाचरति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५७

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

यजेत पशुकाम इत्यादौ तदभावात् । एवं च फलद्वारा क्रियैव कर्त्तर्येति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं “श्रुत्या” “लोकतो” वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तत् । यथा पचादौ भोजनादि-
‘लोकतो’ऽवगतम् । यज्यादौ च स्वर्गादि “श्रुत्या” ऽवगतमिति बोध्यम् ॥

परार्थेति । (कै)

यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षैव नास्ति इत्यतो न दोषः ।
स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धातूनां स्वार्थत्वविवक्षायां तङानौ
इति सूचार्थः । उभयं च स्वरितञित्वेवेति न दोषः । विवक्षा-
निमित्तस्वार्थपरार्थतेत्यन्वयः । “विवक्षा” इत्यनेन “कमलवनोद्

महर्लप्यामह इति । एवं तर्हि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च
कर्त्तारं क्रियाफलमभिधेति । न चान्तरेण यजिं यजिफलं वपिं वा वपि फलं

स्वार्थानुष्ठानं संभवादितिभावः ॥ येषामिति । भा । संभवे व्यभिचारे च सति
प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विशेषनिर्देशः क्रियते इति
भावः ॥ न चैतेषामिति । भा । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

द्योतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषां चिदित्यादिना श्लोकेन ॥
चिनोति चिनुत इति । चिनोति चाययति चेति क्रमेणार्थः ॥ इति कौस्तुभः ॥

सोऽपि वासादिप्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचरणमात्रेण तत्प्रयोजकत्वा-
रोपः इति तदर्थः । अत एवायं यज्ञसम्भारान् सङ्कटयति कं वा प्रेरयिष्य-
त्यार्त्विष्यायेति न जानीम इति व्यवहारः ॥ ननु “स्वरितञित” इति सूत्राद्
अयमर्थः कथं लभ्यते । तत्राह

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। आ. २)

१। ३। ७२।)

घाटनं कुर्वते ये” इति सिद्धम् ॥ अत एव स्वामिदासौ पचत इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शाब्दबोधे भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च आत्मनेपदादिसमभिव्याहृतधातोः स्वरितञितः कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं शाब्दबोधविषयः अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः । तथैवानुभवात् । किमर्था क्रिया इति विचारे क्वचित् परार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते । एवं चैषु परार्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्तं कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तम् । न तु कर्त्रभिप्रायमिति । स्वामिदासौ पचत इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् साध्यम् । स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणात्मनेपदवत्

लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति । इति महाभाष्यम् ॥

अथवा स्वामिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयो नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ॥ तथा जातीयका इति । भा । प्रकारमात्रे फलं विधाय प्रकारवतौ जातीयर् विहितः ॥ अथेति । भा । कर्त्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति

“कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथा भूता क्रिया सा हि तत्कर्त्राफलभाग् यतः” ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते । नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विद्धनेदित्यत्र नक्षत्र दर्शनेन कालविशेषनिर्देशवत् । यत एवं रूपक्रियायाः कर्त्राफलेन युज्यते । न ह्यसंविदध्यागादि तत्फलं स्वर्गाद्यश्रुते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५६

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।३।७२।)

कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चारोपितानारोपितसाधारणं मानसबोधविषस्त-
डादिहेतुरत एव परार्थारम्भे तु परस्मैपदमित्युपक्रमे कैयटेनोक्तम् ।
वस्तुतः “कर्त्रभिप्रायक्रियाफले” इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते
तदाचकाद्धातोरात्मनेपदम् । विक्लित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु
परस्मैपदम् । एतच्च हरिग्रन्थे स्पष्टमिति मञ्जूषायां निरूपितम् ।
भाष्यत्यान्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः ॥ नन्वेवं विवक्षातिप्रसक्त्यत आह

स्वरितञिद्विषयैवेति ॥ (कै)

ननु “एवं पञ्चभिर्हलैः कृषति” इत्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मने-
पदं स्यादत आह

पञ्चभिरिति । (कै)

पञ्चभिर्हलैरित्युपपदगम्यत्वात् तस्येति भावः ॥ ननु स्वामिदास-
योर्युगपत् कर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिताप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेना-
न्वयाभावात् परार्थत्वप्रयुक्तपरस्मैपदस्य स्वामिनान्वयात् । अप्राप्या
ईदृशे विषये पचेस्तिङन्तस्य प्रयोग एव न स्यादत आह

सिध्यत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति । भा ॥ केचिदाहुः । कर्त्तृमात्र-
कालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्ये अण् विधानात् । तस्माद-
यमर्थः । द्विविधं यागादिफलं दृष्टमदृष्टञ्च । दृष्टमत्र पुत्रवृष्टिप्रभुवधा-

ततश्च कार्यभूतफलसम्बन्धेन कारणभूतक्रियाविशेष उपलक्ष्यते । तदाचका-
द्धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । संविधानोपलक्ष्यं च क्रियाफलं किं तत्राह

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचांदयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्” ॥

५६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(स्वरितञितः कर्चभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा ३। अ. २।

१। ३। ७२।)

स्वामिदासाविति ॥ (कै)

क्रियामाचेति । (कै)

वस्तुत उपपत्त्यन्तरमचोक्तम् ॥

सर्वचेति । (कै)

सर्वधातुष्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वेषाम् (भा)

इत्यस्यापि सर्वधातूनामित्यर्थः ॥

सम्भवे (कै)

इत्यादि । एवं च यत्र धातौ “कर्चभिप्राय” इत्यस्य व्यावर्त्य-
संभवस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥ “अकर्चभिप्रायम्” इत्यस्य
कर्तृभिन्नाभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्चभिप्रेत-
मेवेतिव्यावर्त्याभावात् तेषां नोदाहरणत्वमितिभावः ॥

दिकम् । अवृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूवं प्रत्यासन्नमवश्यं भावीतिप्रधानम् । इत-
रक्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवादिप्रकृतृत्वाच्चाप्रधानमिति
तस्येदग्रहणं न स्यात् । अभिप्रयहणात् तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य
यदा कर्त्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रय-

तदेव सूत्रे क्रियाफलशब्देन गृह्यते इति भावः । तच्च पाकस्य भोजनं
लोकतोऽवगतम् । यागस्य स्वर्गो वेदतः । तदुक्तं भाष्ये । “साधूयो यत्र
कर्त्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेणापि यजिं यजिफलं वपिं च
वपि,फलं लभन्ते । बाणकाः पुनरन्तरेणापि यजिं गालभन्ते भृतकाश्च
वेतनमिति” । यत्र यस्यां क्रियायां सत्वामित्यर्थः । साधूयः क्रियाफलं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६१

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्चभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

‘नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । (कै)

क्रियामाचवृत्तित्वादितिभावः ॥ एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसवि-
रुद्धम् । अकर्चभिप्रेतक्रियाफलाभावस्यैव भाष्यतो लाभात् प्रत्यययोः
पौनरुक्तं परिहरति ।

प्रकारमात्रे इति ॥ (कै)

केचित्तु “तथा जातिः” इति वज्रमौहः “जात्यन्ताच्छ
वन्मुनि” (५। ४। ८) इति कमाहुः ॥ नन्वभिप्रपूर्वकैः तैरिच्छायां
रुढत्वेन कथं तदाच्चेपोऽत आह

कर्त्तारमेति । (कै)

स तु न तव विवक्षित इतिभावः ॥

१ उपलब्धकैयटे “नैषाम्” इत्यस्ति ॥

इये सति लभ्यते ॥ वपत इति । भा । केषुक्षु वपत इत्यत्रैवासन्ने फले
स्यात् । धान्यं वपत इत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः ॥ यं चाभिप्रागा-

सर्गादि । यजिं यागसंविधानरूपमज्यर्थम् । एवं वपिमित्यपि । अन्तरेणापि
यजिं स्व साध्ययागव्यापारं विनापि । मतान्तरमाह ।

“क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थपरार्थता ।

असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना” ॥

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य इति
प्रवर्त्तत इति भाष्योक्तेः । सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्त्या स्वार्थता सर्वत्र मुख्या ।
परार्थतात्यसत्येव । “सती वा” इति तु लौकिको वाचो युक्तिः । विवक्षित

केचिदिति । (कै)

“संप्रत्येति” भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः ॥ यद्यप्यण् विधौ कालसम्बन्धो नास्ति तथापि कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यमाण-
कालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण

कालसामान्ये (कै)

इत्युक्तम्

तस्मादिति ॥ (कै)

सम्प्रतीति (भा)

क्रियाफलविशेषणम् । “सम्प्रती”त्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच् दृष्टमेवेतिभावः ॥ तद्ध्वनयन् वक्ष्यति

इह न स्याद् यजत (भा)

इत्यादि ॥

इति । भा । यजेष्ट इत्यादौ । एतत्तु कालानिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न तु अत्राप्राप्ते-
र्निमित्तमस्ति ॥ पादिकमहरिति । भा । पादौ भृतिरस्य इत्यत्रार्थे “असमाप्ते
निष्कादिभ्यः” (५।१।२०) इति ठक् ॥ न चान्तरेणेति । भा । न हि स्वर्गादि

विवक्षा सा निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थताया इत्यर्थः । एवं चासत् परार्थता-
विवक्षायां मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्रायइत्यनेन क्रियाफलं विशेषितम् ।
सूत्रार्थत्वेतत्पक्षे क्रियाफलके यत्र कर्त्रभिप्रेतोद्देश्यके आत्मनेपदमित्यर्थः ।
अत्र “कैश्चिद्” इत्यनेनारुचिर्बोधिता । तद् बीजं तु यजन्ते ऋत्विज इत्या-
देरप्यापत्तिः । यः स्वर्गादिफलार्थं निर्विशेषेतरं आपारयति स्वयं च प्रति-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१।३।७२।)

विधुरः । (कै)

विरोधी ॥

प्रत्ययः । (कै)

कारणम् ॥

तदुपनिपातः । (कै)

तत्प्राप्तिः कौर्त्तनेन कर्मनाशाजलस्यर्शकरतोयापारगमनविस्म-
यादिरूपविरोधिकारणसाक्षिधे विनाशसंभवादितिभावः ॥

विप्रकृष्टत्वम् । (कै)

कालान्तरभावित्वम् ॥

१ उपलब्धकैयटे “तद्” इति नास्ति ॥

फलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव यागप्रवर्त्तनात् ॥ याजका इति । भा ।
प्रतिग्रहेणापीतिभावः ॥ तथा च हरिणोक्तम्—

“यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

• तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादिप्रयोजनम्” इति ॥ इति कैयटः ॥

विधानमारभते तत्रैव यजमानादौ कर्त्तर्यात्मनेपदमिष्यते । यस्तु भूतिरूप-
निर्वेशमात्रफलः स्वामिचित्तानुवर्त्तनादेव कृतार्थतां मन्यते तत्र नात्मनेपदं
भूत्यादावितीति हेलाराजः । किञ्च स्वरितञित् ग्रहणस्य प्रत्याख्यान-
स्योक्तभाष्यविरुद्धमिदम् । तेनार्थद्वयवाचकत्वं स्वाभाविकं यत्रास्ति तेऽत्र
विषया इति स्पष्टमुक्तम् । कस्तत्र विवक्षाया उपयोगः । किञ्च फलस्य
स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रवृत्तावित्यसङ्गतम् ।

अभिप्रग्रहणाच्चिति । (कै)

तदभावेऽवश्यभावित्वं संनिहितत्वमेव च प्राधान्यं गृह्यते । सति तु तस्मिन् क्रियोद्देश्यत्वलक्षणप्राधान्यविशेषलाभ इति भावः ॥ क्रियाप्रारम्भे यदा कर्त्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्यन्वयः । एवं च तादृशोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् ॥ इदमेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

अभिराभिमुख्ये ॥ (कै)

आदिकर्मणीति । (भा)

आद्यत्वं चाभिमुख्यत्वं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् ॥ ननु वपनस्य केशकर्त्तनरूपं फलमव्यवहित मेवेति कथमिहाप्राप्तिरत आह

केशेति ॥ (कै)

किञ्च क्रियाप्रवृत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविवक्षाऽत्यन्तमनुचितैवेति दिक् । केचित्तु प्रतिविधानार्थादपि तदर्थोद्घोतकमात्मनेपदं णिच् सङ्गं विकल्पते । संविधानमात्रं णिजर्थः । सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तत इति न्यायेन स्वार्थं प्रवर्त्तमानस्य प्रयोज्यस्यानुकूल्यकर्त्ता संविधातोच्यते । प्रैषस्तु न णिजर्थः । एवं चैकविषयत्वात् तयोः पर्यायः । यजते याजयतीति वदन्ति । तन्मतमाह

“केषां चित् कर्त्रभिप्राये णिच् सङ्गं विकल्पते

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा”

णिच् सङ्गं णिजर्था प्रकृतिर्धातुर्यथा विकल्पते तद्वत् । अन्येषां स्वरितञित्प्रत्ययतिरिक्तधातूनाम् । “हेतुमति च” (३।१।२६) इत्यस्यापि संविधान-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६५

(अ. १। पा. ६। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

धान्यं वपत इति । (कै)

बीजविकरणार्थोऽत्र वपतिरितिभाव ॥ भाष्ये

यं च (भा)

इत्यादि । अत्र “अभिप्रैतिः” सम्बन्धमात्रे । एवं च येन फलेन सम्प्रति कर्त्ता सम्बद्धः येन च सम्बद्धो भविष्यति येन च सम्बद्धोऽभूत् सर्वचात्मनेपदं सिद्धम् । कर्मारम्भे तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्टदेवदत्त इत्यादौ ॥ भाष्ये

‘अचापि हीति । (भा)

न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानि इति वाच्यम् ।

१ अत्र “हि” इति नास्ति वङ्गवृत्तभाष्यपुस्तकेषु ।

रूपे व्यापारे वर्तमानाद्धातोर्गिजित्यर्थः । यजतेच्च संविधानमेवार्थः । पाचय-
तीत्यादावपि एवमित्येतन्मतम् । वस्तुतो णिच् प्रेरणावाची । “तत्प्रयोजको
हेतुश्च” (१। ४। ५५) इति सूत्रात् । अत एव तदाश्रयस्य कर्तृत्वम् । अत
एव पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादि प्रयोगाः “गतिबुद्धि” (१। ४। ५२)
इति सूत्रं च चरितार्थम् । एवं च भिन्नविषयत्वाद् विकल्पोक्तिरसङ्गता ।
किं च सामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषाद्विहितेनात्मनेपदेन बाध
एवोचितः । एतच्च केषां चिदित्यनेन सूचितमिति हेतुलाराजः ॥ अथ एतेषां
णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति

“क्रीणीष्व वपते धत्ते चिणोति चिनुतेऽपि च ।

आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥”

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

(अ. १। पा. ३। षा. २)

१। ३। ७२।)

अतिग्यापारवचनयजेरारम्भो होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं
तदुद्देश्याच्च गाव एवेति भावः ॥

पादो भृतिरस्येति । (कै)

पादभृतिसन्धिदिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भृतिं लक्ष्यामह
इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

सर्वत्र चेति । (भा)

न हि प्रयोजनमनुद्देश्येतिन्यायादिति भावः ॥

प्रकर्षेति । (भा)

अनन्यस्तभ्यत्वं प्रकर्षः ॥

आत्मानं क्रीणीष्व इति विनतां कद्रूराह । तस्य च दास्यादात्मनो
मोचनाय पुत्रसंविधानं कुरु इत्यर्थ इति तेषां तद्वन्मबीजम् । तत्र
प्रत्युपकारं विना दास्यान्मुक्त्यसम्भवात् प्रत्युपकारस्य च स्वासाध्यत्वादर्थ-
सामर्थ्यात् पुत्रसंविधानं गम्यते । न तु स तदर्थ इति स तेषां भ्रमः । एवं
केशक्षत्रं वपते इत्यत्र वपनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति तेषां भ्रम-
बीजम् । तत्रापि स्वस्यासामर्थ्येन सामर्थ्यात्तद् गम्यते इति तेषां भ्रमः सः ।
एवमन्यत्रापि ऊह्यमिति हेलाराजः ॥ अथ सिद्धान्ते शङ्कते

“यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारमेते सह क्रियाम्

युगपद्धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते” ॥

स्वामिसाध्यं सम्भारघटनरूपं संविधानम् । दाससाध्यं तु विक्लित्ति-
पर्यन्तं साधनविनियोगरूपम् । तत्र भिन्नत्वाद् व्यापारस्य युगपदेकधातु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६७

(अ. १। पा. ३। आ. २)

(स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।

१। ३। ७२।)

साधीयः (भा)

इत्यस्य क्रियाफलेनान्वयः । अनन्यलभ्यं क्रियाफलं यत्र संविधानरूपे
धात्वर्थे सति कर्त्तारमभिप्रैति तत्र तडानौ इत्यर्थ इति भावः ॥

किं तत् साधीयः क्रियाफलं तत्राह

न चान्तरेणेति । (भा)

यद्यज्यादिफलमन्तरेण यजिक्रियां न च नैव लभन्ते तदित्यर्थः ॥

गवादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति

याजकाः पुनर् (भा)

इत्यादिना ॥ तद्व्याचष्टे

वाच्यत्वासम्भवेन किं संविधानापेक्षमात्मनेपदं किं वा संस्कारकापेक्षम्
परस्मैपदमिति संशयः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपदर्थद्वयाभिधानेऽप्येकत्र-
प्रयोगे विरुद्धलादेशद्वयानुपपत्त्या स एव संशय इति हेतुलाराजः ॥ न च
क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभावमात्रविव-
क्षायामत्र परस्मैपदं युक्तमिति वाच्यम् । तथा क्रियया स्वामिनो भोजनस्य
लाभेन दासस्य अममात्रलाभेन पूर्वपक्षस्यैव सिद्धेः । किं चैवं रीत्या यजति
यजमान इत्यस्याप्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तदा कर्तृगामिनोऽकर्तृगामिनश्च
फलस्याभावेन “स्वरितञित उभयवन्तः” इति भाष्यस्यासङ्गतेः । अत्र स्वामि-
पदार्थसामर्थ्यात् तद्वृत्तं संविधानमवगतं दास पदार्थसामर्थ्याच्च तत् क्रियायाः
परार्थत्वमनवगतमिति नात्राख्यातस्य परस्मैपदमिति केचित् । एवमपि
पूर्वपक्षस्यैव सिद्धिरित्यन्ये ॥ समाधत्ते

न हीति । (कै)

यद्यपि दानादिनापि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वादनन्यलभ्यत्वमिति भावः ॥

तदुद्देशेन । (कै)

विशेषोद्देशेन । एवं च क्रियाफलशब्देन तदेव ग्राह्यमिति भावः ॥ कारिकायां यत्सिद्ध्यर्थं पचादय एवारभ्यन्त इत्यन्वयः । एवकारा-
ध्याहारश्च बोध्यः ॥

“संविधातुश्च साम्निध्यात् दासे धर्मोऽनुषज्यते ।

कृत्रिणा चापि सम्बन्धात् कृत्रिशब्दाभिधेयता” ॥

उत्तरार्धस्य यथेत्यादिः । दासधर्मस्य तु न सामिन्यारोपः । उत्तमे निष्कृष्टधर्मारोपाप्रतीतेरित्यलं विस्तरेण । “अमोन् आदधीत” इत्यत्र यद्य-
प्याधानफलमाहवणीयत्वादभिनिष्ठं तथापि यज्ञहोमादिमुखलाभरूपं कर्त-
व्यमप्यस्ति तदादायात्मनेपदम् । आहवनीयत्वादेराधानसंस्कारातिरिक्तत्वे
मानाभावेन तस्य च धात्वर्थतया तदतिरिक्तस्यैव मदुक्तस्य तत्फलत्वौचित्यात् ।
स्पष्टं चेदं “एकः पूर्वपरयोः” (६।४।८४) इति सूत्रे भाष्ये । एतेन
कर्त्रभिप्रेतत्वं फले कर्त्रर्थत्वमेव न तु कर्तृसमवेतत्वमिति पार्थसारथ्युक्तम-
पास्तम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६६

(ष. १। पा. ३। आ. २) (शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् । १। ३। ७८।)

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

१। ३। ७८ ॥

भाष्ये

अर्थे (भा)

कर्मकर्त्तृरूपे ॥

प्रतिषेध इति । (भा)

परस्मैपदस्येति शेषः ॥ कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्म-
नेपदं सिध्यत्येव इत्यत आह

शास्त्रेति । (कै)

वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशस्तस्य शास्त्रातिदेशा-
नतिरेकश्च इति न दोष इति बोध्यम् ॥ नन्वेवमपि विशेषविहि-
तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

अचारितार्थमेव हि बाधकत्वे बीजम् अतिदेशश्च यगादि-
षणादनेन चरितार्थ इति भावः ॥ भाष्ये

शेष इति । (भा)

एवं च भावकर्मणोरिति नियमे उपयुक्तत्वान्नायं शेष इति

भावः ॥ ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तङिदादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं
शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह

प्रत्ययनियम इति ॥ (कै)

शेषं दर्शयति

गन्धनादिष्विति । (कै)

एवं गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा बाधते तथाऽसति कर्तृ-
ग्रहणे कर्मकर्त्तर्यपि तद्बाधेतेति भावः ॥

सति त्विति । (कै)

इह करणं तु स्पष्टार्थमिति भावः ॥

अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७६ ॥

भाष्ये

प्रतिषिध्यते तच्च परस्मैपदमिति । (भा)

स्वरितञित आत्मनेपदमिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यत्र
इत्यवगतेरिति भावः ॥ अत एव प्रतिषिध्यते इत्युक्ताऽप्ये

कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति (भा)

उक्तिः संगच्छते ॥ ननु तिवादिस्मृतेण सामान्यतः प्राप्तानां “स्वरि-

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

५०९

(अ. १। पा. ३। अ. २)

(अनुपराभ्यां छान्दः । १ । ३ । ७६ ।)

तजितः” (१ । ३ । ७९) इति नियमे तदपवादतया अनेन परस्मैपदविधाने कात्मनेपदमापद्यते कर्त्रभिप्रायादौ अनेन परस्मैपदविधानात् ॥ अन्यत्र “शेषाद्” इति नियमेन व्यावर्त्तितत्वाद्वाह

अयमभिप्राय इति । (कै)

तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादौ एव “तिप्तस् स्त्रि” (३ । ४ । ७८) इत्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भावः ॥

प्रतिप्रसूयतं इति । (कै)

क्रमेण नियम इति पक्षे इयं शङ्का इत्यर्थः ॥

मौलेन । (कै)

सर्वेषां मूले स्थितेन “तिप्तस् स्त्रि” (३ । ४ । ८८) इत्यनेन ।

“वा क्यषः” (१ । ३ । ६०) इत्यतो “द्युझः” (१ । ३ । ६१)

इत्यत्र वाग्रहणानुवृत्तिः ॥ नन्वनेन निषेधेन नियमापाकरणेऽपि पुनर्मूलविधेः प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह

साक्षादिति । (कै)

तन्निषेधे हि शेषत्वात् शेषादिनियमान्नानियमप्रसङ्ग इतिभावः ॥

विधीयत इति । (कै)

न क्रमेण नियमः किन्तु सर्वप्रकरणं युगपदेव नियामकमिति

(बुधयुधनशजनेङ् प्रद्रुमुभ्यो णोः । १ । ३ । ८६ ।) (अ. १ । पा. ३ । चा. २)

भावः ॥ अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-
संकोचकताचेति ध्वनितम् ॥ भाष्येऽपि

आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाध्यते (भा)

इत्युक्त्वा विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ
हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिरसंगतैव स्यात् ॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रद्रुमुभ्यो णोः ।

१ । ३ । ८६ ॥

उत्तरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्यपरिहरति भाष्ये

बुधादिष्विति ॥ (भा)

नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह

अकर्मका अपीति । (कै)

प्रकारत्रयेण तेषां सकर्मकत्वमितिभावः ॥ नन्वकर्मकाणां सक-
र्मकतादशायामिव अप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत् कर्तृकतायामपि
विध्यर्थत्वसम्भवाद् वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह

चार्थे इति ॥ (कै)

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७३

(अ. १। पा. ३। अ. २) (अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ।)

अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति । (कै)

अचित्तवत्कर्तृकाकर्मकार्यमित्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

१ । ३ । ८८ ॥

ननु यतो णेरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदगच्छेति न दोषो-
ऽत आह

णिमात्रेति । (कै)

प्रत्यासत्तिमजानानस्याशङ्का इत्यर्थः ॥

१ अणावकर्मकादिति घुरादिणिघो ण्यन्तात् परस्मैपदवचनम् । वा ।
अणावकर्मकादिति घुरादिणिघो ण्यन्तात् परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि
यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ॥ यदि तर्ह्यत्रापौष्यतेऽणि-
ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अकर्मकग्रहणण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत ।
अथाक्रियमाणे कस्याकर्मकग्रहणं स्यात् । णेरिति वर्तते (१ । ३ । ८६)
ण्यन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः । इहैव स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयतीति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति ॥ सिद्धं तु अत-
स्मिन्नाविति वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । अतस्मिन्सौ योऽकर्मकस्तत्रेति

(अथावकर्मकाचित्तवत्कार्त्तकात् । १ । ३ । ८८ ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. २)

चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । (भा)

सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह

द्वितीयेति ॥ (कै)

आरोह्यमाणमिति । (कै)

निवृत्तप्रेषणचतुर्थकचेयं ततो हेतुमण्डिच् ॥

प्रयोजनान्तरमपीति । (कै)

वस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्याशय इत्यन्ये ॥

तस्यैवेति । (कै)

यद्यपि

यस्मात्सेः प्राग् (भा)

इति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्डिरिति लभ्यं तथाप्ययं भावः ।
तथा सति “आष्टषाद्वा” इति विकल्पितणिष्पण्यन्तसंभवेन ततश्चुरा-
दिण्यन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः ।
काचित्तथाऽण्यन्तसंभवेऽपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन न सम्भवति ।
हेतुमण्डिच्त्वावच्छेदेन तु सम्भवत्यण्यन्ततेति स एव गृह्यते इति ॥

वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त-
मथावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात् परस्मैपदमिति । नैष दोषः ।
अथाविति कस्येदं योग्येदम् । यस्मात्सेः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते न
चैतस्मात्सेः प्राक् कर्म कर्त्ता वा विद्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७५

(अ. १। पा. ३। आ. २) (न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह् रुचिन्तृतिवदवसः ।

१। ३। ८६।)

(लुटि च क्लृपः । १। ३। ८३।)

न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुह्-
रुचिन्तृतिवदवसः ।

१। ३। ८६ ॥

छन्दसीति । (कै)

“सुपां सुलुको” (०। १। ३१) ऽप्युपलक्षणमिदम् ॥

लुटि च क्लृपः । १। ३। ८३ ॥

भाष्ये

अनुकष्यते इति । (भा)

“दृश्यः स्यसनोः” (१। १। ८२) इत्यनेन तु न सिद्धिः । तत्र
चतुर्णामेव ग्रहणादितिभावः ॥

१ किमर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकष्यते (१। ३। ८२) । यदि
तर्हि नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति “द्युज्यो लुङि” (१। ३। ८१)
इत्यापि चकारः कर्त्तव्यः विभाषा इत्यनुकर्षणार्थः (१। ३। ८०) ।
अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवतीहापि नार्थश्चकारेण । एवं
सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥

(लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ६३ ।)

(अ. १ । पा. ३ । आ. २)

भाष्यकार इति । (कै)

न च चकारेण स्रष्टा प्रतिपत्तिः । स्वरितत्वं तु व्याख्यानसा-
पेक्षमिति वाच्यम् । कृतेऽपि चे समुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तद-
पेक्षायास्तुल्यत्वादितिभावः ॥

सर्वे चकारा इति । (भा)

अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेन “आटस्र” (६ । १ । ८०) इति
चस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येणाविरोधः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्

पादश्च समाप्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां नायकीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठुवात् ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

नन्वविरुद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधशास्त्रा-
प्रवृत्तेरस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नमत आह

आकडारादिति । (कै)

अविरोधमजानतः शङ्केति भावः ॥ निरवकाशस्थले तु अवि-
रोधं जानतोऽपि शङ्केत्याह

विशेषेति । (कै)

नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः ॥

आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । वा ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । कान्यत्र । लोके शूकरयो च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुङ्गतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुशूल इति । एकस्य

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

न च संज्ञानामिति । (कै)

इन्द्रः शक्रः कृत् कृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्युग-
पत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः ॥

न चेति । (कै)

अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः ॥ एकफलकत्वे महानवस्थानलक्षण-
विरोधे वा अनवकाशं बाधकं न वैतदुभयमप्यचेत्याह

भिन्नफलत्वादिति । (कै)

वस्तुतः समावेशदर्शनादेवाविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति
भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्यभिचरितौ । अत
एवाचिरादेशेन नुटो बाधमाशङ्क्य “न तिसृ” (६।४।४) इति
ज्ञापकेन समाहितं सप्तमे (७।२।१००) भाष्ये । तादृशस्थले एक-
फलत्वाभावः स्पष्ट एव । तत्रेण दम्नो बाधनमविरोधे आस्तादरूप-
फलभेदे च दृष्टमित्यक्षम् । कृते तु सूत्रे अन्यत्र वक्ष्यत्वेन दृष्टतया
व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वानवकाशत्वाभ्यां सा इत्याहुः ॥

यद्यपीति । (कै)

एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥

अथस्य वक्ष्यः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेऽपि कर्तव्यम् कर्तव्यमित्यत्र
प्रत्ययकृत् कृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाश्चातः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र
प्रत्ययतद्धिततद्भाजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेत-
स्मात्कारणाद् आ कडारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इत्यते चैकैव
संज्ञा स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५०६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

उदाहरणेति । (कै)

फलभेदेऽपि यदि समावेशः किमु वक्तव्यं तद्भेद इति दृष्टान्त-
तेति भावः ॥ ननु इन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्वबहुधाक्कानपूर्दारणानि
प्रवृत्तिनिमित्तानीति । कथमेते संज्ञाशब्दाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको
हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे कृतिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति
भगवतोऽभिप्रायात् ॥

कर्मणि विधानमिति । (कै)

एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति कैयटाग्रथः । ननु-
भयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह ।

गुणदोषेति । (कै)

किं सम्भवमात्रेण १ द्विधापाठोऽथास्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः
कार्य इति भावः ॥

यत्नः । (कै)

ज्ञापकाग्रयणचकारादिरूपः ॥ यद्यपि परं कार्यमिति १ पाठेऽपि
सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तच्च न वर्णगौरवं नापि प्रति-
पत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः ॥

१ द्विधापाठोऽथास्वरसाद् । क ॥

२ “पाठे” इत्यारभ्य “स दोषः” इत्यन्तं नास्ति । इ ॥

मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । कथं त्वेतत् सूत्रं
पठितव्यम् । किमा कडारादेका संज्ञेति । आहोस्वित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कुतः पुनरयं सन्देहः । उभयथाह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं

कार्यशब्देनेति । (कै)

संज्ञा इत्येव तु नोक्तम् उत्तरचान्वयात् । यद्यप्यन्यान्यपि कार्याण्यत्र सन्ति वचनपुरुषनियमपूर्वनिपातादयः तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्ते चैतत् सूचसत्त्वान्नज्ञाभ इति भावः ॥

पूर्वया । (कै)

अनवकाशया ॥

न नियमार्थमिति । (कै)

आद्ये पाठे तु एकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमे विध्यर्थत्वा-
सम्भवात् ॥ अत्रच विध्यर्थत्वसम्भवेन नियमो न युक्त इति भावः ॥
ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्यापि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां
विरोधाभावेन च उभयोः प्रसक्तौ अत्रापि पाठे नियम एव स्यादत
आह

एतदेव चेति । (कै)

नियमेऽनुवाददोषापत्त्या वरं बाधकत्वकल्पनाद्वारा विधित्व-
मिति भावः ॥

प्रतिपादिताः । केचिदा कडारादेका संज्ञेति । केचित् प्राक् कडारात् परं
कार्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् । वा ।
तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञाभवतीति ॥ ननु च
यस्यापि परं कार्यं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
विप्रतिषेधे चेति (१ । ४ । २) । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति ।
संख्यायामेकशेष एकविभक्तौ (१ । २ । ६४) इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८१

अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

विप्रतिषेधे (कै)

इत्यस्य दृष्टवाधयेति शेषः ॥ भाष्ये

परार्थमिति । (भा)

अनच(अपि। का) अकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव
ममाच कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ननु विशेष्यवाचिपदासन्निधाने
नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं संज्ञापर्थ्यायनामादिशब्दानामपि विशे-
ष्यत्वसंभवाच्चात आह

संज्ञेति । (कै)

प्रचुरप्रसिद्धेः (सिद्धे । इ) संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठते
इत्यर्थः ॥ ननु “सरूपाणाम्” (१ । १ । ६ ४) इत्यस्यातिक्रान्तत्वात्
कथं तदर्थतास्येत्यत आह

अस्माच्चेति । (कै)

एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः ॥

लिङ्गविपरिणामेनेति । (कै)

भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यम् ।
वज्रयोगव्यवधानात् यत्त्वया परार्थं कृतं तदेव ममाच बुद्धिस्थं भवि-

तत्र किमन्यच्छब्दं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावदाद्यम् । आ-
कडारादेका । किम् । एकासंज्ञा भवतीति ॥ अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरस-
मावेशः । वा । अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः (१ । ४ । १३-१४-१८) समा-
वेशो न प्राप्नोति । सार्पिष्काः । बार्हिष्काः । याजुष्काः । धानुष्काः । (४ । ४ ।
५१ ॥ (५ । १ । ६३) ७ । ३ । ५१ ॥ ८ । ३ । ३६ ॥ ७ । २ । ११८)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यति इत्यर्थकतया तत्रत्यमचानुवर्तते इत्येव भाष्येण (भाष्यं न । का)
व्याख्यातम् ॥ नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिककार्यमेवेत्यत आह

संज्ञाधिकारश्चेति ॥ (भा)

किम् (भा)

इतिप्रश्नः । “एका संज्ञा” इत्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये नपुं-
सकम् । सर्पिः शब्दादार्हीयठक् तदस्य पश्यमिति (वा । इ)
इत्यन्तत्वात् कः । तच्चाङ्गसंज्ञाभावे किं स्यादत आह

असत्यामिति ॥ (कै)

अनङ्गस्यापीति । (कै)

यद्यपीष्टानुरोधात् समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि सच-
णैकशरणानामिष्टानिष्टे दुर्ज्ञेये इति भावः ॥

देवदत्तो गार्ग्य इति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिवारणं
शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदान् इति ङ्मतुप् । सिद्धान्तस्त्रित एव
ज्ञापकात् समावेश इति “परं कार्यत्वम्” इत्यत्र सुवन्तसमुदायात्
कथं तद्वितस्तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्तिश्रवणमत आह

वाक्यः । माण्डव्य इति (४ । १ । १०६ । (१०५) ई । ४ । १०६ ॥ ७ । २ ।
११०) । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां वाधेयातम् । परवचने हि निय-
मानुपपत्तेरभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्त-
स्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे पराङ्गसङ्गा ।
कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिसुप्तिष्ठन्तं पदम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८३

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

परं कार्य्येति । (कै)

शब्दस्य भावस्यार्थः । सचैकदेशद्वारा एतत् सूचार्थरूपः । अनु-
॥देश्यविशेषणकशब्दस्वरूपप्रतीतेरितिभावः ॥

ततः इति । (कै)

अनुवर्त्तमानस्यापि विषयकोटौ निवेशादितिभावः ॥

अङ्गं सदिति । (कै)

स्वादिषु यदङ्गं तत्पदमिति व्याख्यानेनानुवादसामर्थ्यादङ्ग-
पदत्वयोः समावेश इति भावः ॥ नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात् समावेशोऽत
आह

एका संज्ञेति ॥ (कै)

तदुक्तं भाष्ये

एका संज्ञेति वचनाद् (भा)

इत्यादि ॥

वाधे इति । (कै)

उत्सर्गापवादन्यायेनेति भावः ॥

नः क्ये (१ । ४ । १५) । सिति च (१ । ४ । १६) । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
(८ । ३ । ६४) । यच्च भम् (१ । ४ । १८) । तस्यान्ते प्रत्यये अङ्गमिति ।
तच्चारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्य्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्यते । एकासंज्ञेति वचनाद्वास्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥
कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् । वा । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

इह त्विति । (कै)

इहापि तथैव स्यादितिभावः ॥

कथमिति चेदिति । (कै)

पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्य-
मिति प्रश्नः ॥

उच्यते इति । (कै)

नामेन पदसंज्ञा विधीयते किन्वनुद्यते इतिभावः ॥

पदसंज्ञा प्रवर्त्तते इति । (कै)

तद्वुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादितिभावः ॥ इह तु
“एका संज्ञेति” नियमवाधनाय विधेयतेति विशेष इति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तद्वाच्यमन्यार्थकं न तु एवमर्थकमिति तथैव निरूपितम् ॥
नन्वनया रीत्या परकार्यम् इति पाठेऽपि ज्ञापितसंज्ञावाधस्या-
संज्ञावाधाय पर्याय एव स्यात् न तु समावेश इति चेन्न । अनुमि-
ताप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो वाधस्तदितरपर्यवसायीति
समावेशसिद्धिरित्याश्रयात् ॥ ननु वज्रप्रीदेः संज्ञानिवृत्तये तत्र
तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१ । २ । ४२) इति । एकसंज्ञाधि-
कार इति चोदितम् । अक्रियमाणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स
वक्ष्यति । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुरायणवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधाय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८५

घ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १। ४। १।)

एका संज्ञेति ॥ (कै)

अन्यत्र वेति । (कै)

यथान्यासमित्यर्थः ॥

मया त्विति । (कै)

परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरणग्रहणमपि
कर्तव्यमिति १ किं तत्पुरुषपदकर्तव्यतैव विशेष्योच्यतेऽत आह भाष्ये

एकसंज्ञाधिकार इति ॥ (भा)

चोदितमिति । (भा)

अन्यत्र सा संज्ञा तदोभयं कार्यम् एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुष-
करणे १ “नवकेवलाः समानाधिकरणेने”त्युत्तरं करणे तु अधि-
कारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्तव्यतैव
चोदितेति भावः ॥

अनवकाशेति । (भा)

यथाचानवकाशत्वावज्जब्रौहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञा-
पि बाधेतेत्यर्थः ॥

१ किं तत्पुरुषपदकर्तव्यमिति । क ॥ २ अ २। पा १। सू ४६ ॥

३ नोदिता । का । इ ॥

इति (३। १। ४६) । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते अत्रादि-
तत्पुरुष इति । (२। १। २४) । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञापरं
कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्त-
थापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
अर्थायः प्रसज्यते । एका संज्ञेतिवचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ तत्पुरुषत्वे

यद्येवमिति । (कै)

कर्मधारयप्रकरणान्ते ^१“द्वितीयाश्रित” इत्यादिपठनीयं श्रिता-
दिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केयं यदि तु
“द्वितीयाश्रित” इत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य ^२“उप-
पदमतिङिति” प्रकरणान्ते श्रितादिभिस्तत्पुरुष इत्युच्यते तदा
नेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ परन्त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकरणाद्
गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् ॥ नन्वेवमपि समानाधि-
करणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्योत्तरत्रैव सम्बन्धादत
आह

तत्पुरुष इत्यत्र चेति । (कै)

तथा च ^१कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे परं
कार्यमिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञा-
विषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ॥ ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुष-
संज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह

१ अ २ । पा १ । सू २४ ॥

२ अ १ । पा २ । सू १६ ॥

३ “कर्मधारयत्वस्य पर्याये सिद्धे” । इ ॥ “परम्” इत्यारभ्य “बोध्यम्”
इत्यन्तं नास्ति । का ॥

द्विगु च ग्रहणम् । वा । तत्पुरुषत्वे द्विगु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तत्पुरुषः
(२ ॥ १ । २२) द्विगुश्च (२ । १ । २२) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे
हि चकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि
नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्ते-
स्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा

व्यधिकरणानामिति ॥ (कै)

द्वितीय एव पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधि-
करणेन कर्मधारय इत्येवं कर्मधारय संज्ञा करिष्यत इति भावः ॥

पुंवद्भावेति । (कै)

“स्त्रियाः पुंवद्” इति तु “न कोपधाया” इति निषिद्ध-
मिति भावः ॥ यथा न्यासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया
आकडाराद् बहिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्त्वम् ॥ ननु
“द्विगुश्च” इति सूत्रपाठाद् “द्विगुश्च” इति अनुपपन्नमत आह

द्विगोरिति ।

व्याप्तिन्यायात् कडाराः कर्मधारये इत्ययमेवावधिरिति
तात्पर्यम् । आदन्दादिति तु नोक्तम् । “इन्द्रश्च प्राणी”त्यस्याव-
धित्वापत्तौ सम्बुद्ध्यामन्वितसंज्ञयोः समावेशानापत्तेः ॥

परस्तादिति । (कै)

सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य (भा)

१ “समावेश” इत्यारभ्य “इति तत्त्वम्” इत्यन्तं नास्ति । क ॥

तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे
च (२ । १ । ५१) संख्यापूर्वे द्विगुः (२ । १ । ५२) इति । एवं सर्वं
द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति (२ । १ । २४) ।
तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ॥
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति

इत्यादिग्रन्थश्च । अन्ये तु चकारघटितं द्विगुष्येति सूत्रं कर्त्तव्य-
मिति भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ॥ ननु
गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात् कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाश-
त्वमत आह

ऊर्यादीति । (कै)

गतित्वेनैकौकृत्य सावकाशत्वाभिमानः । गतिस्वरौ “गतिरन-
न्तर” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “उपसर्गादसमास” इति एत्वम् ।
“उपसर्गात् सुनोती”ति षत्वम् । “दिवः कर्म च” इत्यत्र संज्ञयोः
समावेशेन तद्भावार्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते ॥

समावेशस्येति । (कै)

करणत्वादक्षाणां तृतीया^१ । अकर्मकत्वाभावात्^२ परस्मैपदाभावः ।
प्रयोज्येऽकर्मकत्वप्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यज्ञदत्ते तृतीया च इति
भावः । तृतीयैव चात्र शास्त्रवत्त्वाच्च क्तिद्वयबोधिकेति बोध्यम् ॥ ननु
कर्मत्वविधानसामर्थ्याद्वितीया इत्यत आह

१ कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वाभावात् । क ॥

२ ‘अणावकर्मकाद्’ । १ । ३ । ८८ ॥

यौगपद्येन सम्भवः ॥ गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् । वा । गतिदिवः
कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्त्तव्यम् उपसर्गाः क्रियायोगे (२ । ४ । ५६) गतिश्च
(१ । ४ । ६०) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियामागे हि चकारेऽनवकाशो-
पसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरभयसंज्ञाभाव-
सिद्धः^१ कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसाम-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

कर्मसंज्ञा चेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कर्मणि लकारादेरपि ॥

तृतीयात्विति । (कै)

१ “कर्त्तृकरणयोरि”त्यत्रास्योपस्थितिस्तु अकृद्योगे चरितार्थेति भावः ॥ न च स्तोकं पाक इत्यादावपि षष्ठीस्यादिति वाच्यम् । कर्त्तृसाहचर्याद् अधात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनादोषात् । न चैव मनसा देव इत्यादिप्रयोगः कथं हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तो देव-शब्दस्य समासे सिद्धत्वात् । केचित् साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधे-ज्ज्ञान् दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षे-ऽपि परत्वात् तृतीया बाधे न्याये उपस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किञ्च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया कर्त्तरि इति कर्मत्वं न च तदा करणत्व-

१ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

२ “इत्यादावपि” इत्यारभ्य “तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया” इत्यन्तं नास्ति इङ्गलख्यविवरणपुस्तके ॥

र्थाचोपसर्गसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्ये-कसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्तियौगप्रत्येन सम्भवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद् भविष्यति । सावकाशा गतिसंज्ञा । कोऽवकाशः । ऊर्थादीन्यवकाशः (१ । ४ । ६१) । प्रादीनां या गतिसंज्ञा सावकाशा । गति ॥ दिवः कर्म । साधकतमं करणम् (१ । ४ । ४२) दिवः कर्म च (१ । ४ । ४२) इति चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे-

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

मिति न दोषः । किञ्च ^१“क्लिङति च” इतिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुरोधेन गुणानां स्वात्मभेदकल्पनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्यकालपक्षे इत्युक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा इति ^२“अदसोमाद्” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि” गां दोग्धि पय इति अत्रत्य भाष्यासङ्गतेः । आ कडारारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः ॥ ^३“हेतुमति च” इति च ग्रहणम् इति भ्रमं वारयति

हेतुसंज्ञेति ॥ (कै)

निबन्धन इति । (कै)

ननु वात्सीबन्धुः इत्यत्र सुताप्राप्ते भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । सुतविधायके दूराद् आक्रान्तं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसम्बोधन^४विभक्तिनियामकस्योपलक्षणम् । एवं चागच्छतु भवान् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धुरिति वाक्यवर्त्तिन उदाहरणत्व-

१ अ १ । पा १ । सू ५ ॥

२ अ १ । पा १ । सू १२ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

४ सम्बोधनस्य । क ॥

ऽनवकाशाकर्मसंज्ञाकरणासंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं कार्यत्वं निममानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा पराकरणासंज्ञा । कथम् । एवं च वक्ष्यति । दिवः साधकतमं कर्म । ततः करणम् । करणासंज्ञं च भवति साधकतमम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणासंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६९

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

मिति भाष्याशयसत्वेनादोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषया
अनभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः ॥

चिन्त्यम् इति । (कै)

अत्रेयं चिन्ता । अस्मादेव भाष्यप्रयोगान्तस्थानित्यत्वं तेनोक्त-
प्रयोगसिद्धिरित्याहुः ॥

ततो घिसंज्ञं चेति । (कै)

तथाच नदीघिसंज्ञाविषये ते संज्ञे नदीघिसंज्ञे पूर्विके इति
भाष्यार्थ इति भावः ॥

पर्यायार्थैवेति । (कै)

एवं हि एका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः ।
तदन्तस्य घिनदीसंज्ञे इति सिद्धान्तः ॥

ननु चेति । (कै)

तत्र शत्रादिपरसिचोऽभावात् तिङ् परस्मैपदमेव गृह्यते
इति भावः ॥

पर्याय इति । (कै)

करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रस-
ज्येत । एकासंज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । दिवः कर्म ॥ हेतुमत् ।
स्वतन्त्रः कर्त्ता (१ । ४ । ५४) तत्प्रयोजको हेतुश्च (१ । ४ । ५५) इति
चकारः कर्त्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्मसंज्ञां
वाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १) '

एकसंज्ञाधिकारावाधयेति भावः ॥ वस्तुत इष्टानुरोधादूर्णेति-
र्विभाषाग्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवास्येति “एका संज्ञा” इति
पाठेऽपि न दोषः ॥ इदानीं परं कार्यत्वपक्षे दोषानाह भाष्ये

परवचन इति ॥ (भा)

“स्रत्विये” “तदस्य प्राप्तमि”त्यधिकारे ^१“स्रतोरण्” इति
वर्त्तमाने ^२“कृन्दसि घस्” इति घस् ॥

पदसंज्ञात्विति । (कै)

गुणेऽवादेशे ^३“क्षोपः शाकल्यस्य” इत्यर्थमपि चेति बोध्यम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

यद्यपि परं कार्यत्वपक्षेऽपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं तथाप्यत्र
पक्षे इष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ननु परत्वात् कर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञा-
विध्यर्थमेव गत्यादिसूत्रं स्यात् कथं नियमार्थत्वमित्यत आह

१ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

२ अ ५ । पा १ । सू १०६ ॥

३ अ ८ । पा ३ । सू १६ ॥

कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य
हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको
हेतुरिति । ततः कर्त्ता । कर्त्तृसंज्ञाश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृ-
त्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञा पूर्विका हेतुसंज्ञा ।
कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एकासंज्ञेति वचनाप्राप्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. १ । पा. ४ । अ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

तथा हीति ॥ (कै)

प्राधान्यादिति । (कै)

शब्दशास्त्रत्वाच्छब्दं प्राधान्यं अन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् लोके-
ऽपि अन्तरङ्गकार्यात् प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं दृष्टं मन्त्रिराजस्यले
इति भावः ॥

अविरोधादिति । (कै)

पूर्वेणापवादेन निवर्त्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्त्तकेनानेन निरव-
काशपूर्वकार्यस्य निवर्त्तयितुमशक्यतया एकसङ्गा नियमराहित्येन
च विरोधाभावादित्यर्थः ॥

गत्यर्थादीनामेवेति । (कै)

एषां कर्मसंज्ञैव इति निममस्तु न । प्राक् कडारादिति शास्त्र-
बाधापत्तेः ॥

आरम्भसामर्थ्याच्च इति (भा)

भाष्ये । १“हेतुमति च” इति सूत्रे भाष्ये गतिसूत्रनियमत्वोक्त्या
कर्तुरित्यण्यन्तधातुविषयत्वावश्यकत्वेन ण्यन्तधातुविषयस्य १“कर्त्तु-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ७६ ॥

यौगपद्येन संभवः ॥ गुरुलघुसंज्ञे गदीघिसंज्ञे । वा । गुरुलघुसंज्ञे गदीघि-
संज्ञे बाधेयाताम् (१ । ४ । ३-१२) । गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः (६ । २ ।
१०६ ॥ ८ । १ । ८३) । वैत्रम् । (२ । २ । ३२ ॥ ५ । १ । १३१) विविग्य (६ ।
४ । ५६) । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परं
कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य

रौप्सिततमम्” इत्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । यत्तेतद्भाष्यवलाद्
गत्यादिसूत्रं विध्यर्थं परत्वान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च
पाचयत्यादौ न दोषः । यत्र “आरम्भसामर्थ्याद्” इत्यस्य गत्यादि-
सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थ इति तन्न प्रधानानुरोधेन सर्वतो बल-
वत्त्वात् । किं चात्र पाठे विध्यर्थत्वं दुरूपपादमुभयोरप्यविरोधात्
प्राप्तेरिति दिक् ॥

यदीति । (कै)

ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थं तदस्तु
न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत् कार्यशक्त्योर्योगपद्यायोगात् कार्या-
न्तरस्य चाभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् १ समावेशेऽस्य कर्मभि-
न्नत्वाभावेन २ “उभयप्राप्तौ” इति निषेधाप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी ।
पर्यायेतु कर्तृत्वे निषेधेऽपि कर्मत्वे तदभावात् पक्षे भाव्यं षष्ठ्येति
विशेषादिति चेन्न ह्यविषयेऽनभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाभावा-
दिति भाष्याश्रयात् ॥

१ सम्प्रवेशे । इ ॥

२ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

नदीघिसंज्ञेपरे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीघिसंज्ञे परं कार्य-
त्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि
नदीघिसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीघिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ।
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनात्तास्ति यौगपद्येन
सम्भवः ॥ परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । वा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा वाधेत
(१।४।६६।१०१) परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः
परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा

ह्रस्वाविति । (कै)

ह्रस्वावित्युचितम् । यदा सूत्रगतकृतयणादेशे रेफान्त-
कृशब्दानुकरणोत्तरपदद्वन्द्वोऽयं द्विचनान्त इति बोध्यम् ॥ ननूपपा-
दितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

तच्च घिलक्षणे इति । (कै)

गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशेन युगपत्तयोरसम्भवेन नदीसंज्ञापे-
क्षया परत्वादिति भावः ॥

अलं विधित्वाच्चेति । (कै)

पूर्वविध्यभावाद् १“अचः परस्मिन्” इत्यस्याप्यभाव इति
बोध्यम् ॥

तस्मादिति । (कै)

दृष्टानुरोधादेवमेव कल्प्यते नत्वल्लिधावपि स्थानिवत्त्वादि-
तिभावः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा १ सू ५७ ॥

तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति ।
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनियममनुक्रम्य
तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्य-
त्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकं संज्ञाधिकार-
स्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञा पूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ॥

आश्रयाभावादिति । (भा)

नदीत्वस्याश्रयभूतद्वस्वाभावादित्यर्थः ॥

यस्य त्विति । (कै)

नदीत्वाभावे घित्वानिवृत्तेर्गुणेन यणो बाधात् यणो निमित्तं
नदीत्वमिति भावः ॥ मास्तु शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं बहुव्रीहि-
प्रतिषेधार्थं तत्कर्त्तव्यमेवेत्याह भाष्ये

बहुव्रीह्यर्थं त्विति ॥ (भा)

अत्रेति । (कै)

उन्मत्तेति कान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जन-
त्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेश्चार्थिक इति भावः ॥ नित्यनपुंसकत्वं
तु संज्ञयोः समावेशेन सिद्धम् ॥

‘पाक्षिकः कविति । (कै)

शेषादिति कपो न १ “संज्ञायामिति” निषेधात् चिन्त्यमिदम् ।

१ उपलब्धकैयटे “पाक्षिकश्च कप” इत्यस्ति ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३८ ॥

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः । शटक्कसू अवकाशः (३।२।१२४-१०७) ॥ परवचने
सिति पदं भम् । वा । परवचने सिति पदं भसंज्ञामपि प्राप्नोति (१।४।१६
—१८) । अयं ते योनिर्ऋत्वियः (५।१।१०६॥६।४।१४६) । प्रजाम्
विन्दाम ऋत्वियाम् । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ॥ गतिबुद्ध्यादीनां ग्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञम् । वा । गतिबुद्ध्यादीनां
ग्यन्तानां कर्म कर्त्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति (१।४।५१।५४) । आरम्भसामर्थ्याच्च

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषग्रहणे तु नदीपदघटितसमुदायस्थान्यपदार्थे विद्यमानस्य समा-
सोक्तेः शेषत्वाभावाच्च बङ्गमौहिरिति बोध्यम् ॥ ननु समानाधि-
करणसमासोऽयम् । अत एव मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वं तत् कान्य-
पदार्थप्रतीतिरत आह

यदेति । (कै)

अयमपि पक्षस्तसूत्रभाष्ये स्पष्टः ॥

भावरूप इति । (कै)

विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥

समाह्रियमाणेति । (कै)

१“समाहारे च” इत्यत्र कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

१शेषादिति सूत्रे समासान्तापेक्षया शेष इत्यभिमानिनेदम् ।

१ नदीभिश्च (२ । १ । २०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ २ अ २ । पा २ । सू २३ ॥

कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैव दोषः । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति यदयं “हृक्कोरन्यतर-
स्याम्” (१।४।५३) इत्यन्यतरस्यां ग्रहणं करोति ॥ शेषवचनं च घि-
संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । वा ॥ शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । “शेषोऽप्यसखि”
(१।४।७) इति । किं प्रयोजनम् । घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञा मा भूदिति । शक्यै पथ्यै बुध्यै धेन्यै (७।३।११२—१११) ।
इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च घिसंज्ञारम्भसामर्थ्याच्च “छितिद्वयस्य (१।४।६)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षं शेषत्वमिति भाष्यसम्मतपक्षे तु तस्यापि प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

टचश्चित् करणादिति । (कै)

अस्यान्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिदं चिन्त्यमिति कश्चित् ॥

पञ्चपाचमिति । (कै)

अत्र शेषत्वात् कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे तु अन्यं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोजनद्वयत्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् ॥

समासवाच्यत्वे इति । (कै)

समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतिः । यदागमे हीति न्यायेनैकार्थीभावबलात् समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः ॥

यदा त्विति । (कै)

एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेनेति तद्भावः ॥

इति नदीसंज्ञा ॥ न वासंभवात् । वा । न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति । असंभवात् । कोऽसावसंभवः । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः । वा । ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् । (७।३।१११) ॥ तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाभावः । वा । तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् । आश्रयाभावात् । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां

क्रियमाणोऽपीति । (कै)

तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः ॥
पञ्चासमानाधिकरणनञा समासोक्तेः शेषत्वाभावात् तत्र वज्र-
ग्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् ॥

शेषग्रहणं न करोतीति । (कै)

पदतः शेषार्थं न करोतीति त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः ॥

परत्वादिति । (कै)

नञ् समासादयोऽन्यपदार्थाविवक्षायां चरितार्थाः । अव्ययी-
भावोऽपि समाह्रियमाणार्थत्वे चरितार्थः । वज्रग्रीहिरपि अन्यत्र
चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये वज्रग्रीहिः क
चरितार्थः । व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य
तदाधकत्वमनवकाशत्वेनैव^१ बाधकत्वोपलक्षणम् भाष्ये विप्रतिषेधा-
दित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्नोतीति । (कै)

१ परत्वं च । का ॥

घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेद्यणादेशाभावः । वा । आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां
घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते । यणादेशोऽपि न प्राप्नोति ॥ नैष
दोषः । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ऋक्स्य नदीसंज्ञाभावः । वा । नद्याश्रयो
यणादेशः । यदा नदीसंज्ञया घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं यणा-
देशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ऋक्स्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।
वज्रग्रीह्यर्थं तु । वा । वज्रग्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यम् । “शेषो

(आ कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १.)

तथाचानयोः पदयोर्न शेषत्वमिति वङ्गव्रीह्यप्राप्तिः ॥ ननु
दीरावतीकेऽनवकाशत्वा^१ “नदीभिश्च” इत्यनेनैव भाव्यम् एवं च
कथमत्र वङ्गव्रीहिः किमर्थं वा निषेधोऽत आह

तस्य त्ववकाश इति ॥ (कै)

ननु तत्रापि समाहारस्यान्यपदार्थस्य सत्त्वात् कथमयमवकाशो-
ऽत आह

यदेति । (कै)

एवं सति पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद् वङ्ग-
व्रीहिः प्राप्नोति सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्व-
मिति पाठे इति दिक् ॥ वस्तुतः समाहारे चायमिष्यते इत्युक्ते-
र्भावसाधनत्वाच्च समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद
इति मत्वा दीरावतीके शेषे ग्रहणाद् भाष्ये दोष उक्तः । संख्येत्यनु-
वर्त्तमाने ^२ “नदीभिश्च” इत्यत्रैषां पदानां ग्रहणेनाशेषत्वात् प्रपतित-
पर्णे “प्रादयो गताद्यर्थ” इत्यस्याप्रवृत्तेराह

१ अ २ । पा १ । सू २० ॥

२ अ २ । पा १ । सू २० ॥

“वङ्गव्रीहिः” (२।२।२३) इति ॥ किं प्रयोजनम् ॥ प्रयोजनमव्ययीभावोप-
मानदिगुक्तलोपेषु । वा । अव्ययीभावे । उन्मत्तगङ्गम् कोदितगङ्गम् (२।१।
२१।६।२।१॥५।४।१५४) ॥ उपमाने । शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्रेणी (२।१।५५।
५।४।१५४—१५३) ॥ दिगु । पञ्चगवम् । दशगवम् (२।१।५१-५२।
(६।२।१) ॥ क्लृप्तोपे । निष्कौशान्भिः निर्व्वीराणसिः (२।२।१८
(५।४।१५३) ॥ तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमागाधिकरणजन्यसमासेषु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०१

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(अ. कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

प्रपर्णक इति ॥ (कै)

भाष्ये

कार्थे प्रतिषेधः (भा)

इत्यस्य कार्थे वाच्ये वज्रग्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु
“कुगति” इति सूत्रविहितः समासेऽपि सुपुरुष इत्यादौ साव-
काऽत आह

परिगणनमिति । (कै)

प्रादयो गताद्यर्थे इत्यादीनामपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्र-
विधायकान्येव न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः ॥ ननु कार्थे
विशेष्ये तत्पुरुषः तदिति “वज्रग्रीहिरिति” भिन्नविषयत्वात् “तत्पुरुष
इति चेदि”त्याद्यनुपपन्नमत आह

इतर इति । (कै)

“प्रादयो गताद्यर्थे” इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञात्वा इत्यर्थः ।

१ अ २ । पा २ । सू १८ ॥

२ अ २ । पा २ । सू १८ । इति सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

वज्रग्रीहिप्रतिषेधः । वा । तत्र शेषवचनाद्दोषो भवति । संख्या
समानाधिकरणनञ्समासेषु वज्रग्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । संख्या ।
द्वीरावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः (१ । १ । २०) । समानाधिकरण ।
वीरपुरुषको ग्रामः । (२ । १ । ५८) । नञ्समासे । अत्राक्षरको देशः
अष्टषलको देशः (२ । २ । १८) ॥ कृत्तोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्न वज्र-
ग्रीहिः । वा । कृत्तोपे च शेषवचनात् प्रादिभिर्वज्रग्रीहिर्न प्राप्नोति ।

तथाच तच्च तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तच्च शेष-
ग्रहणमुभयोरप्यावश्यकं^१ “शेषाद् विभाषा” इति सूत्रे शेषाधिकार-
स्यादित्यर्थलाभाय त्रिकतस्य शेषस्तेन “परं कार्यमि”ति पाठे
सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासकसोपेषु दोषपरिहारार्थः । एवं च
दोषोक्तिरेकदेश्युक्तिः । उक्तगङ्गामित्यत्र न दोषः स्थित एवेति ।
“परं कार्यम्” इति पाठो दूषितो भगवता चतुर्विधे दोषाच्चेति
बोध्यम् ॥ नन्वेतदवधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अस्मिन्निति ॥ (कै)

स च बाध इति । (कै)

परत्वसमानार्थकाण्यहणेन प्रतिपादितमिति भावः ॥ ननु
समावेशे “^२छन्दसुभयथा” इति व्यर्थं स्यादत आह

छन्दसीति ॥ (कै)

तिङ्गम् । (कै)

कठारादेशानाम् ॥

प्रपतति पर्याः प्रपर्याकः । प्रपतति पक्षाशः प्रपक्षाशक इति (२ । २ । ६) ।
अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात्
वज्रव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधात् वज्रव्रीहिर्भविष्यति । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्वज्रव्रीहिरिति चेत् त्कार्थे प्रतिषेधः । वा । एक-
संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्वज्रव्रीहिरिति चेत् त्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

शेषस्यापि । (कै)

तव्यादेः । वस्तुतोऽच “^१लङः शाकटायनस्यैव” इत्यत
एवकारानुवृत्तेर्न समावेशः । एवं “^२लिङाग्निषि” इत्यपि ॥

भाष्ये

वृद्धम् । (भा)

गोचम् ॥

अच समावेशे इति । (भा)

शलङ्कोर्गोचापत्यं “^१बाङ्गादीञ्” शलङ्कोः शलङ्गादेशस्य । ततो
यूनि “^४यञञोश्च” इति फक् ॥ “^५पैलादिभ्यश्च” इति लुक् ।
पौलु शब्दात् “^६पौलाया वा” इति गोचेऽण् । ततो यूनि
“^७अणो झञ्च” इति फिञ् तस्य पूर्व्वेण लुक् नच “^८गोचेऽ-
लुगचि” इत्यनेन अलुक्चपि यूनि लुगिति परा लुग्भविष्यति
इति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य “^९फक् फिञोरण्यतरस्याम्”

१ अ ३ । पा ४ । सू १११ ॥

२ अ ३ । पा ४ । सू ११६ ॥

३ । अ ४ । पा १ । सू ६६ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू ६४ ॥

५ अ २ । पा ४ । सू ५६ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू ११८ ॥

७ अ ४ । पा १ । सू १५६ ॥

८ अ ४ । पा १ । सू ८६ ॥

९ अ ४ । पा १ । सू ६१ ॥

निष्कौशान्विः । निर्बाराणसिः ॥ तत्पुरुषोऽच बाधको भविष्यति । तत्-
पुरुष इति चेदन्यत्र स्मार्थात् प्रतिषेधः । वा । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र
स्मार्थात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपततिपर्याः प्रपर्याकः । प्रपतितपणाशः

(आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः ॥ सिद्धान्ते तु विकल्पेनेत्यत एव इत्याह

फक्फिओरिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुकापहारेण सिद्धान्ते यूनिलुगप्राप्तेरिति भावः ॥ “^१गोचेऽलुगचि” इत्यत्र ^१भूम्नि प्राप्तस्य लुगिति भाष्योक्तेरत्र दोषश्चिन्त्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रास्यापत्यम् औपगविरित्यादौ “^२एको गोत्रे” इति नियमादिञ् नस्याद् इति फलं बोध्यम् । तु-शब्दस्यैवकारार्थत्वादिहासमावेशो बोध्यः ॥

शक्यौ इति । (कै)

यद्यपि नदी संज्ञाविधानसामर्थ्यात् घित्वं नेति प्रागुपपादितम् । तथापि समावेशस्यानिष्टतामात्रेणोदाहरणत्वमुक्तमिति बोध्यम् ॥ नन्वत्र धनुषः करणत्वेनापादानत्वप्रसङ्गिरेव न इत्यत आह

अपायेति । (कै)

धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात् करणत्वासम्भवात् अवश्यं

१ अ. ४ । पा १ । सू. ८६ ।

२ भूम्नीति च लुक् प्राप्तो वाह्ये चार्थे विधीयतेऽजादिः ।

बहिरङ्गमन्तरङ्गादिप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥

भूम्निप्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं प्राप्तिः ।

एतदब्रवीति कुर्वन् समानकाणावलुगलुक् च ॥

३ अ. ४ । पा १ । सू. ६३ ॥

प्रपञ्चाश्रयः इति ॥ सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् । वा । सिद्धमेतत् ।

कथम् । प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पुनरस्य

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

निर्गमनपूर्वकवेधे विध्यति वर्त्तयित्वा तद्घटकनिर्गमनस्य अवधि-
भावेनैव निर्वर्त्तकं धनुर्वेधे परंपरया करणम् इत्यवश्यं वाच्यमित्य-
स्त्युभयोः प्राप्तिरिति भावः ॥

कंसपाच्याम् (भा)

इत्यादेरपि कंसपाचाच्चिर्गतमन्त्रं भुङ्क्ते इत्याद्यर्थ ईदृशस्थले
धनुःकंसपाचादेर्देधान्वय इति बोध्यम् ॥ नच कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं पञ्चमी-
प्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञायाः तृतीयाविध्युपस्थितकरणसंज्ञातः पर-
त्वात् । एवम् “आलोपोऽनः” इत्याद्येकवाक्यतापक्षभसंज्ञया नलो-
पाद्येकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति
वाच्यम् । एतदधिकारस्यसंज्ञाविषये यथोद्देश्यपक्षस्यैव वाङ्मीकारेणा-
दोषात् ॥ भाष्ये

गां दोग्धीति । (भा)

दुहेर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजन्य-
फलाश्रयत्वात् कर्त्तुरित्यस्याप्राप्तिः । विभागनिरूपितावधित्व-
विवक्षणाच्चापादानत्वप्राप्तिः । न च पयः संनिधौ गौर्नेप्थिततमा-

योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ऋक्संज्ञां दीर्घसुतौ । वा । ऋक्संज्ञां दीर्घ-
सुतसंज्ञे बाधिते (१ । २ । २३) ॥ तिङ् सार्वधातुकम् लिङ् लिटोराज्
धातुकम् । वा । तिङः सार्वधातुकसंज्ञां लिङ् लिटोरार्धधातुकसंज्ञा
बाधते (३ । ४ । ११३-११५-११६) ॥ अपत्यं वृद्धं युवा । वा । अपत्यं
वृद्धं युवसंज्ञा बाधते (४ । १ । १६२ । १६३) । घिं नदी । वा । घिसंज्ञां
नदीसंज्ञा बाधते । (१ । ४ । ३-०) ॥ लघु गुरु । वा । लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा

(अथ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

१कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु स्वकषायामेव कर्मान्तरापेक्षयापि । अत एवाश्वेन यथा दीपिकया गच्छतीति अनेककरणयोगः । “१अकथितं च” इत्येतत्तु अपादानत्वाविवक्षाया-
मेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् ॥ भाष्ये

गेहं प्रविशतीति । (भा)

गेहे प्रविश इति यामे आगत इत्यादि तु असाध्वेव वेति बोध्यम् ॥ केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थ-
स्तदा कर्मात्वाप्राप्तेस्तत् साधुत्वं बोध्यम् । यदा तु व्यधिकरणो
व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्वोध्येत्याहुः ॥
तत्तु “१इदुभ्यां च” इत्यनुविधायकवार्त्तिकस्य भाष्यविरुद्धम् ।
तच्च १इदिस्पृक्” इत्यादौ द्वितीयार्थे चैषां सप्तमी द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
धनुर्विध्यतीत्यत्र धनुर्गतशरस्तत्करणकबोधो धनुः कर्तृक इति धनुः
करणको धनुवृत्तिश्च व्यापार इति वा बोधः ।

१ कारकान्तरापेक्ष एव । इ ।

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ५१ ॥

३ “इतिदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ (६ । ३ । ८) इति सूत्रस्यवार्त्ति-
कम् । इदुभ्यां छेदपसंख्यानम् । वा । इदुभ्यां छेदपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ।
इदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

वाधते (१ । ४ । १०-११) ॥ पदं भम् । वा । पदसंज्ञां भसंज्ञा वाधते ।
(१ । ४ । १४-१८) ॥ अपदानसुत्तराणि । वा । अपादानसंज्ञासुत्तराणि
कारकानि वाधन्ते । क । धनुषा विध्यति । कंसपात्रां मुक्ते । गां दोग्धि ।
धनुर्विध्यति ॥ धनुषा विध्यतीत्यप्राययुक्तात्वाच्च “भ्रुवमपायेऽपादानम्”
(१ । ४ । २४) इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति “साधकतमं करणम्”

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(आ कठारादेक संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिद्ध्यनन्ति
इत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार
इति बोधः । अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोर्निधतत्वम् ॥

षत्वं नेति । (कै)

“^१उपसर्गात्सुनोति” इत्यनेनेति शेषः ॥

प्रकृति स्वरः । (कै)

“^२तत्पुरुषे तुल्यार्थे” इत्यनेन ॥

वृद्धिः । (कै)

“^३सिचि वृद्धि”रिति ॥

दीर्घः । (कै)

“^४क्रमः परस्मैपदेषु” इति ॥

क्रमत इति । (कै)

“^५वृत्तिमर्ग” इत्यनेनात्मनेपदम् ॥

१ अ ८ । पा ३ । सू ६५ ॥

२ अ ६ । पा २ । सू २ ॥

३ अ ७ । पा २ । सू १ ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू ३८ ॥

(१।४।४२) इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा सा भवति ॥ कंस-
पात्वां मुञ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तात्वाच्च “प्रुवमपायेऽपादानम्” इत्यपादान-
संज्ञा प्राप्नोति “आधारोऽधिकरणम्” (१।४।४५) इति आधिकरण-
संज्ञा । अधिकरणसंज्ञा परा सा भवति ॥ “गां दोग्धि” इत्यत्रापाय-

(आ कठारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अव्ययीभावः । (कै)

अनवकाशत्वात् ॥

बहुव्रीहिः । (कै)

परत्वात् ॥

समास इति । (भा)

सामान्यसंज्ञायां “^१सहसुपा” इत्यत्र चरितार्थमव्ययीभावादि-
विशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञानुवादेन तासां विधानात्
अत एव समासान्ता इत्यधिकारे “^२अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः”
इत्यादिविधानं सङ्गच्छते ॥

एकेति । (कै)

एवं चोभयोर्निरवकाशत्वात् न बाध्यबाधक भाव इति भावः ॥
नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

चकारेति ॥ (कै)

समाविशतीति । (कै)

पर्यायस्तु न । “^३अव्ययादाप् सुप्” इति ज्ञापकात् । संज्ञा-
कारविनिर्मुक्तस्याभावेनानुवृत्तिविनैव पर्यायसिद्धिरेति भावः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ४ ।

२ अ ५ । पा ४ । सू १०७ ।

३ अ २ । पा ४ । सू ८३ ॥

युक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१ । ४ । ४५)
इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भवति । धनुर्विध्यतीत्यत्रा-
पाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति “स्वतन्त्रः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

गुणवचनसंज्ञा त्विति । (कै)

एवं चात्र शास्त्रे गुणवचनशब्देन^१ जातिसंज्ञाव्ययकदन्ततद्धि-
तान्तममस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यते इति बोध्यम् ।
^१अत एव द्वारवतीत्वमित्यत्र न पुंवङ्गाव इति बोध्यम् । अत्र कृत्त-
द्वितसंज्ञे तदन्तस्य बोधे प्रातिपदिकसंज्ञाममानाधिकरणत्वात् । न
गुणिपरशुक्तादीनां गुणवचनत्वानापत्तिः तत्र मतुप् लोपादिति
वाच्यम् । श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनादोषात् । गुण-
गुणिनोरभेदविवक्षायां तथा त्वाभावेनाक्षतेश्च । मतुप् लोपस्तु भेद-
विवक्षायां शुक्त्वान् इत्यादेरसाधुत्वाय तदा मतुपोऽनभिधान-
माश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिशब्दा
असर्वलिङ्गत्वात् ॥

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति यद् गुणलक्षणं “बोतो गुणवचनात्” (४ । १ । ४४) सूत्रे

उक्तम् तदेकदेश्युक्तिर्भगवताऽव्याख्यानात् ॥

२ “अत एव” इत्यारभ्य “बोध्यम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा सा भवति ॥ क्रुधद्रुहोरुपहृष्टयोः कर्म-
सम्प्रदानम् । वा । क्रुधद्रुहोरुपहृष्टयोः कर्मसंज्ञा सम्प्रदानसंज्ञां बाधते
(१ । ४ । ३८-३९) ॥ करणं पराणि । वा । करणसंज्ञां (१ । ४ । ४२)
पराणि कारकाणि बाधन्ते । क् । धनुर्विध्यति । असिञ्चिन्तीति ॥ अधि-
करणं कर्म । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४६)
क् । गेहं प्रविशतीति ॥ अधिकरणं कर्ता । वा । अधिकरणसंज्ञां कर्तृ-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ४५-४८) । क् । स्थानी पचतीति ॥ अध्यपहृष्टं

ष्यञ्विधिरिति । (कै)

१“वोतो गुणवचनात्” २“त्वतलोर्गुणवचनस्य” इत्यादिरप्युप-
लक्षणमेतत् ॥ ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादि-
ग्रहणं व्यर्थमत आह

ब्राह्मणादीति । (कै)

अन्यथा ब्राह्मणगणयत्यादिभ्यः ष्यञ् न स्यात् प्राणिभृज्जातिलक्षणे
ब्राह्मणशब्दे । वयो वचनलक्षणे वालशब्दे । निपुणादयो युवादयः ॥

आश्रयतीति । (कै)

न लोकप्रसिद्धामित्यर्थः ॥ एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया राजपुरुषे
समाससंज्ञया बाधमाशङ्क्याह

ऐक्यमिति ॥ (कै)

राजपौरुष्यमिति । (कै)

अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू ३५ । एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

कर्म । वा । अद्युपसृष्टं कर्माधिकरणसंज्ञां बाधते (१ । ४ । ४६-४५) ॥
गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । वा । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा बाधते (१ । ४ । ५६-६०-८३) ॥ परस्मैपदमात्मनेपदम् । वा ।
परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते (१ । ४ । ६६-१००) ॥ समास-
संज्ञाश्च । वा । समाससंज्ञाश्च या या परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः
सावकाशाश्च बाधन्ते ॥ अर्थवत् प्रातिपदिकम् । वा । अर्थवत् प्रातिपदिक-
संज्ञं भवति ॥ गुणवचनं च । वा । गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ॥ समास-
संज्ञावृत्तद्विज्ञातव्यसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिः । वा । समास । समाससंज्ञा च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६११

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ।)

किमर्थमिति । (भा)

“गुणवचनं च” इत्यारभ्य “एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा”
इत्यन्तवचनजातं “किमर्थम्” इत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमेवोपपादयति
यथा न्यास एवेति ॥ (भा)

समाधत्ते

सन्ति चैवात्रेति ॥ (भा)

अपूर्वा इति । (भा)

कृतसंज्ञा तद्धितसंज्ञा ॥

असर्वलिङ्गा जातिरिति । (भा)

“एकद्रव्योपनिवेशिनी”त्येताः । तदर्थमेतद्वचनं जातमित्यर्थः ॥

समाध्यन्तरमाह

अपि चेति ॥ (भा)

सन्निविष्टानामिति । (भा)

निर्धारणषष्ठी ॥ तत्र संख्या संज्ञया जातिसंज्ञाया वाधाद्
डित्येत्यादौ टावेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया बाधात् सर्वाय

वक्तव्या । कृत् । कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
अथय । अथयसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या ।
असर्वलिङ्गा च जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ॥ संख्या । वा । संख्यासंज्ञा च
वक्तव्या ॥ डु च । वा । डु संज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्दुसंज्ञा । षट्संज्ञा ॥
एकद्रव्योपनिवेशिनीसंज्ञा । वा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतच्च
वक्तव्यम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ॥
सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्वेण सन्निविष्टानां
बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिर्बाधनं यथा स्यादिति ॥

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. १)

इत्यादौ न स्तै । एवं संख्या संज्ञया सर्वप्राचीनसंज्ञाबाध इत्याद्युक्तम् ॥

समाध्यन्तरमाह

गुणवचनसंज्ञायाश्चेति । (भा)

एवं चैतदतिरिक्तशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्त-
मिति दिक् ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

शब्दस्वरूपे सन्देहाभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात् कोऽय-
मिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

आचार्य्येति । (कै)

विशेषार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विरुद्धयोः शास्त्रयोरप्रा-
माण्यं स्यादित्यर्थः ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

विप्रतिषेधे इति कोऽयं शब्दः । विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मव्यतिहारे
घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ॥
कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेधः । वा । द्वौ
प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत् प्राप्तः स विप्रतिषेधः । क पुनर-

आचार्य्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमास्तौक्तिककार्यस्य विरोधवा-
चिनो विप्रतिषेध शब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति विप्रतिषेध
इति । कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौक्तिककार्यवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्याप्रा-
न्योऽर्थः 'परिभाषित इति मत्वाह विप्रतिपूर्वादिति ॥ कर्मव्यतिहार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सर्वेषामिति । (कै)

अनेन शास्त्रेण प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् तस्य प्रामाण्येऽपि अन्यस्या-
प्रामाण्येन सर्वेषां तत्त्वं भग्नमिति भावः ॥

इतर इति । (कै)

अप्रामाण्यं त्वये परिहरिष्यत इति भावः ॥ कर्मव्यतिहारे घञो
विधानाभावादाह

सिधेरिति ॥ (कै)

सेधतेरिति । (कै)

परस्परं प्रतिकूलं गमनमित्यर्थवोधने तस्यैव समर्थत्वादिति
भावः ॥ पौनरुक्त्यं परिहरति

स एवार्थ इति । (कै)

कस्य चित् कश्चित् प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः ॥
अस्यागतिकगतित्वेनाह

न्यार्थे क चैकस्मिन् युगपत् प्राप्तः । वृक्षाभ्याम् वृक्षेष्वित्यन्यार्थे वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत् प्राप्तः (७ । ३ । १०२-३) ॥ किञ्च स्यात् । एकस्मिन्
युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । वा । एकस्मिन् युगपदसम्भवात्
पूर्वस्याञ्च परस्याञ्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यत एकस्मिन्

इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात् सेधतेर्भावे घञि-
त्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योऽन्यप्रतिषेध इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां
प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाप्रतिपत्तौ शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन
न्यायेनासम्भावयन् पुनः पृच्छति । कः पुनरिति ॥ द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्व-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यदेति । (कै)

प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः । परचात्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः ॥ एवं च सकृदिति पुनः प्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य सर्वथा तत्प्रतिबन्धस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धिविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ॥

पूर्वोक्तेन । (कै)

अप्रामाण्यापत्तिरूपेण ॥ ननु “प्राप्नुत” इति क्रिया न स शब्देन परामर्शयोग्या । सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्वस्य “वति” सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् । कर्तृपरामर्शस्तु न तस्य गुणत्वात् द्विवचनापत्तेश्चात (अतः । क) आह

युगपदिति । (कै)

युगपदसम्भवात् पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं ह्येकस्मिंश्च नाम युगपदसम्भवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन् युगपदसम्भवादिति कार्य्ययोर्युगपदसम्भवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ॥ तृजादिभिस्तुल्यम् । वा । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा । तृजादयः (३ । १ । १३३) पर्यायेण भवन्ति ॥ किं

स्याचार्य्यवचनस्य प्रमाणोऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन् विषये विरुद्धकार्य्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः ॥ प्रसज्येते इति । प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद् यासौ प्रप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किञ्च

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽप्यध्याहृतप्राप्त्यादिपदो-
पात्तायाः परामर्शे न दोषः । लिङ्गन्तु प्रतिनिर्देशाभिप्रायेणेति
बोध्यम् ॥ ननु सा ^१च विप्रतिषेधोऽत आह

विरोधनिमित्तत्वादिति । (कै)

विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेनेन परस्य प्रतिपाद-
नात् कथमयं प्रश्नोऽत आह

यदीदमिति ॥ (कै)

तदनारम्भे ऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याभावेन कथं पर्याय-
प्राप्तिरत आह

इतरो व्यक्तीति ॥ (कै)

पर्यायेति । (कै)

एवं च पाक्षिकवाधो विरोधफलमिति भावः ॥ भाष्ये

१ 'न' इति पाठोऽस्ति क पुस्तके ॥

पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात् प्रतिपदं विधेस्त्व-
वा । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधीयन्ते ॥ अप्रतिपत्तिर्विभयो-
स्तुल्यबलत्वात् । वा । अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कार-
णम् । तुल्यबलत्वात् । तुल्य बले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः

स्यादिति । यदीदं नारभ्येत इति भावः ॥ इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्याय-
माह एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्त-
नादित्यर्थः । प्रतिपदविधेस्त्विति ॥ अनेनोत्सर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति न ह्युत्सर्गः
प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्व-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एकस्मिन् (भा)

इत्यस्य लक्ष्ये इति शेषः ॥

असम्भवाद् (भा)

इत्यस्य कार्ययोरिति शेषः ॥

पूर्वपरप्राप्तेरिति । (भा)

पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् ॥ भगवता तु धर्मधर्मिनोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपर-शब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् ॥

उभयप्रसङ्ग इति (भा)

पर्यायेणेति शेषः ॥ सूत्रयोरेवासम्भवप्राप्ती इति मन्त्रा पृच्छति

इदं विप्रतिषिद्धमिति ॥ (भा)

शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । (भा)

प्रेष्योभवति । स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा तमुभौ युगपत् प्रेष-यतो नानादिक्षु च कार्यं भवतस्तदा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्यासम्भवात् । नास्ति यौग-पद्येन सम्भवः ॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् । वा । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं व्यक्तव्यम् ॥

मिति । एतत् सूत्रारम्भाच्च । पूर्वस्य लक्ष्यस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदु-च्यते सङ्गदूतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । इदानीं जातिपक्षा-भयेणाह अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि प्रवर्त्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । १ ।)

पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयः प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु शास्त्र-
प्रसङ्गोऽपि कार्यार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः
प्रसङ्गोऽत आह

तृजादिभिरिति । (भा)

एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ॥

सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति । (कै)

एवमुक्तञ्चां धातुमात्रादिधानेन विनिगमकाभावादिति भावः ॥
नन्वनवयवेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकवाध-
दर्शनादिदमप्रयोजकमत आह

अनेनेति । (कै)

“प्रतिपदविधेस्ते”त्यस्य वाधकाभावादिति शेषः ॥ उत्सर्गस्य
सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयकं

तथ्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः । वा । तथ्यदादीनांतु (३ । १ । ६६) कार्यस्या-
प्रसिद्धिः । न हि किंचित्तथ्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते येन
तथ्यदादयः स्युः । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा-
दिति तुल्यः स तथ्यदादिषु ॥ नैष दोषः । अगवकाशस्तथ्यदादय उच्यन्ते च ते
वचनाद्भविष्यन्ति । यच्च भवता हेतुर्यपदिष्टस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नो-

तदुच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । तथ्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नास्त्येषां
परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ १ । पा. ४ । आ. १) /

विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं बाध्यते । त्वजादौ तु नैवमिति उभयोरपि प्रतिव्यक्तिप्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घ-
त्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावेनोभयोरपि स्वस्व-
विषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपत्तेन पर्यायप्रसङ्ग इति भावः ॥ नन्वेवं
तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह

एतत्सूत्रेति । (कै)

एतच्छात्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति
भावः ॥ ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत् कथं तेनैवा-
प्रतिपत्तिरापाद्यते ऽत आह

इदानीमिति । (कै)

जतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ क्वचित् कार्या-
न्वयेऽपि शास्त्रस्य चारितार्थमिति भावः ॥

ततस्तदपीति । (कै)

तीति तुल्यः स तद्यदादिषु ॥ एतावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति ।
पठिष्यति ह्याचार्यः । सङ्गद्वगतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव (६ । ३ ।
४९-१४६ ॥ ६ । ४ । ६२ ॥ ७ । १ । २६) इति । पुनश्च पठिष्यति । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमि-

त्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गद्व गताविति । यथा कुर्वताच्चमिति
हेर्कुक् च प्राप्नोति तातड् चेति परत्वात् तातड् तस्य स्यानिवद्धावाङ्मुङ् न
प्रवर्त्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्दारमुपायः क्रियत
इति यावत् १ पुनः प्रसङ्ग विज्ञानादिति । ईजतुरिति । परत्वात् सम्म-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ॥ “वृत्तेभ्य” इत्यादौ चेत्वे
निमित्वाभावात् दीर्घस्याप्रवृत्तिरित्यन्यत् ॥ भाष्ये

तद् यथेति । (भा)

तत्र यथा एकः प्रेक्ष्य उभयोर्न करोति तथा प्रकृते (प्रकृत । इ)
उदाहरणरूपा व्यक्तिरुभयोरपि कार्यं नाप्रचिध्यतीत्यर्थः । वचने
तन्यत्र चरितार्थः । यथा तत्र प्रेक्ष्यः परस्पराविरुद्धकार्यकरणेन चरि-
तार्थस्वामिनाविति भावः ॥ “प्रतिपत्त्यर्थम्” इत्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः ॥
ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि किं तेषामपि कार्यनाम इत्यत आह

परत्वेति ॥ (कै)

एकवाक्येति । (कै)

शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यते इति भावः ॥ कार्यगतपौर्वा-
पर्याश्रयणेऽप्याह

अनवकाशत्वाच्चेति । (कै)

त्याह । कथम् । इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः
प्राप्नोतीति च । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यफलत्वादिति च । तद्यदा तावदेव
हेतुस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं
क्रियते । नियमः । विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति सङ्गाद-

सारणे कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्ताकृतिपदार्थाश्रयणा-
दनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तस्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्ट-
विभागश्च व्याख्यानाद् बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमि-
त्तानि पारार्थात् यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहि-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

धातुत्वजात्याक्रान्तव्यक्तौ क प्रवर्तते क नेति अत्र विनिगम-
काभावादिति भावः ॥ ननु “तद्यदादि” इत्यादिपदेन तृजा-
दीनामपि ग्रहणात् कथं ‘सादृश्यमत आह

आदीति ॥ (कै)

ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारत्वस्य तृजादावपि सत्त्वेन कथं
भेदोऽत आह

तृजादीति ॥ (कै)

भाष्ये

आचार्यः । (भा)

वार्त्तिककारः ॥

यथेति । (कै)

नम्वलुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यः शब्दान्तरप्राप्त्या तस्यापि

१ “सादृश्यम्” इत्यारभ्य “फलकत्वात्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

गतौ विप्रतिषेधे यदाधितं तदाधितमेवेति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिर्वो-
भयोस्तुल्यफलत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् ।
विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन् कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि
भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ विप्रतिषेधे

रङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानूदितम् । कार्यमित्यत्र अर्हे कृत्यः । कारणार्हं
कार्यं तुल्यफलं च कारणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य
सूत्रस्याव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्वाङ्गकामप्रत्यये कृतेऽपवात्वादलोपं
बाधित्वा गुणात् पूर्वमन्तङ्गन्वादूढं भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वात् यथा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२१

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

अनित्यत्वात् । न चान्तरङ्गानपीति न्यायात् कैमुतिकन्यायेन परा-
दपि लुको वलवत्त्वेन इदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणा-
मिष्टसिद्धिमात्रफलकत्वात् ॥

ईजतुरिति । (कै)

न च पूर्व्वं ^१द्वित्वप्रवृत्तावपि ^२“वचिस्त्वपि” इति ^३“लित्यभ्या-
सस्य” इति सम्प्रसारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ^४“न
सम्प्रसारणे” इति निषेधेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणानापत्तेः ॥

व्यक्त्याकृतौति । (कै)

केचित्तु न हि व्यक्तिपक्षे सर्वं शास्त्रं व्याप्नोति न तु जाति-
पक्षे इत्यत्र मानमस्ति पक्षद्वयेऽपि सर्वव्याप्तिः ^५एकशेषसूत्रे भाष्ये

१ “अपि” इति नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १५ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १७ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ३७ ॥

५ अ १ । पा २ । सू ६४ ॥

परमित्युक्ताङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रति-
षेधा न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौत्ववृद्धावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धम् ।
नुमचिरवृद्धावेभ्यो नुङ् (७ । १ । ६५) इति । कथं ये परविप्रतिषेधाः ।
इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति (७ । १ । १००) सूत्रं च

गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युठो यणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति ।
नाजानन्तर्यं इति वचनात् । द्यौकामिरिति ॥ ननु कृतयणादेशात् तद्धि-
तोत्पत्तौ वृद्धा भाव्यमिति नास्ति युगपद् यण्वृद्धोः प्राप्तिः । एवं तर्हि
अकृतयूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इति स्थिते अत्र यण्वृद्धोर्युग-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

स्पष्टमुक्त्वा न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय जातिपक्षाश्रयणमिति च तत्र स्पष्टम् । किं च भाष्यं पक्षद्वयसाधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्तीये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं “न तु जातिपक्षाश्रयेण” इति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तव्यादिषु दोषाशङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्था इति तदुक्तासङ्गतत्वापत्तेश्च । अग्रे तज्जादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । न हि तज्जादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषया अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयत्वाभेन चरितार्थस्येयं व्यक्तिर्विरोधात् सर्वविषयकत्वं न कल्पयतीति उपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्रैकः शास्त्रदृष्टान्तोऽपरो लौकिकस्तथोराश्रयणे

१ “इत्यत्र” इत्यारभ्य “लक्ष्यानुसारः” इत्यन्तं नास्ति इ-पुस्तके ॥

भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । पूर्वः पर इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रः । अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा । परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्

पत्न्यसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान् व्याख्यायते । दिव् काम इ इति तदा “दिव उद्” इत्युक्ते कृते यण् वृद्धौ प्राप्नुतः । दुदूषतीति । दिवेः सन् । सनीवन्तर्ज्जेति पक्षे इडभावः । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण् च प्राप्नोति द्विवचनं च । नित्यत्वाद् द्विवचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

लक्ष्यानुसारो बीजमित्येव व्यक्तुमुचितमन्यथा तव व्यक्तिपदार्थाश्रयेण
सम्पत्ते “सकृद्गति” इति न्याये कुरुताम् इति उदाहरणं दत्त-
मसङ्गतं स्यात् । कुरुशब्दाद् हेर्लुङ् इति वचनस्य तातडभावपक्षे
चारितार्थ्येन कुरुशब्दाद्हेस्तातडिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रति-
षेधाप्रसङ्गेरिति वदन्ति ॥ वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकाश्रयेण
गौरवं मत्वाह

विप्रतिषेधे इति ॥ (भा)

पूर्वविप्रतिषिद्धमिति । (भा)

कर्मधारयः । “नुम्” शब्दस्वरूपस्य विश्लेष्यत्वात्पुंसकनिर्देशः ॥

अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वेन इदमसंगतं मत्वाहान्यः

कथमिति ॥ (भा)

सूत्रं च भिद्यते इति । (भा)

अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेनानङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रति-
षेधासंग्रहरूपो दोषसंग्रहः सूत्रं भिद्यते चेत्यन्वयः ॥

कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा । परं धाम
गत इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्य इष्टवाची परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।
विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वति ॥ अन्तरङ्गं च । वा । अन्तरङ्गं च बलीयो-
भवतीति वक्तव्यम् ॥ किम् प्रयोजनम् । प्रयोजनं यणोकादेशोत्त्वानि गुण-

शब्दान्तरप्राप्त्या द्विवचनमनित्यं यण् तु नित्य इति वदन्तः । अस्तीष्टस्येति ।
ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति
स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो “न संयोगादमन्तात्” इत्यस्तीष्टनिषेधात्
रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादस्तीष्टः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । षा. १)

व्यवस्थायामिति । (भा)

तदाकाङ्क्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः ॥ ननु लक्षणचक्षुषां तद्वि-
भागो दुर्ज्ञेयोऽत आह

दृष्टानिष्टेति ॥ (कै)

अङ्गशब्दस्य निमित्तेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति

पारार्थ्यादिति । (कै)

एवं चान्तर्भूतनिमित्तापेक्ष्यं च वह्निरङ्गमिति भावः ॥

एतच्च न्यायेति । (कै)

स च न्यायः १ “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये दर्शितः ॥

कारणार्हम् । (कै)

कारणयोग्यम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ५७ ॥

वृद्धिर्द्विवचनास्तोपस्वरेभ्यः । वा । गुणाद्यणादेशः । स्योनः । स्योना । गुणश्च
प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । ३ । ८६ ॥ ६ । १ ७७ ।) ॥ परत्वादगुणः स्यात् ।
यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः । स्यौकामिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (७ । २ । ११७ ॥ ६ । १ । ७७) । परत्वाद-

नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यस्तोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणिं कृते नास्त्यस्तोपः प्रतिषेधादिति तस्यानित्य-
त्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति
नित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात् तदा उदात्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः।

६२५

(अ. १ । पां. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

तुल्यवलं चेति । (कै)

यद्यपि विप्रतिषेधशब्देन इदमपि लब्धं शक्यं तथापि तदे-
तदर्थबोधने समर्थमिति भावः ॥ कदाचिल्लोके दुर्वलवलवतोऽपि
विरोधदर्शनात्

नित्यानित्येति । (कै)

नित्यस्य वलवत्त्वे बीजं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव अन्त-
रङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले वहिरङ्गानुपस्थितेरुदेव प्रथमं
प्रवर्तते एवं च कचिद्भाष्ये परत्वान्नित्यत्वाच्च इत्यादौ परत्वादित्यु-
क्तिरेकदेशिन इति बोध्यम् ॥

पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेनोठ् सुसाधु इत्युक्तं १“येन विधिः”
इति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपञ्चवादिनां शाकटा-
यनादीनां मते ॥

१ अ १ । पा १ । सू ७२ ॥

वृद्धिः स्यात् । यणादेशो भवति अन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुद्यूषति ।
सुस्यूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च (ई । १ । ६-७७) । नित्यत्वाद्
द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च
नान्ति सम्प्रधारणा ॥ खराद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । खरश्च प्राप्नोति

खरितयोर्यण इत्यौकारः खरितः स्यादुदात्तश्च इष्यते । द्युकाम इति ।
पूर्वपदप्रकृतिखरोऽपि यणा अन्तरङ्गत्वादाध्यते तथैव “दिव उद्”
इत्युत्वेन च ॥ काद्रवेय इति । कद्रूशब्दात् “संज्ञायाम्” इत्युडित्वाते
“सौभ्यो ठक्” “इच” इति ठक् एयादेशे “ढेलोपोऽकद्रा” इति लोपप्र-

कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः ॥

युगपत्प्रसङ्ग इति । (कै)

अन्तरङ्गन्यायमनालोचयन्तः पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ ननु
१“अकृतव्यूह” परिभाषा नास्त्येव किं च तद्विषये नान्तरङ्गन्याय इति
भाष्यासङ्गतिरित्यत आह

अथवेति । (कै)

एवं चानयैव सिद्धे “१समर्थानाम्” इत्यत्र समर्थग्रहणं न
कार्यमित्यभिप्रायः ॥ स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्य-
नित्यत्वं स्यादत आह

द्विः प्रयोग इति ॥ (कै)

वदन्त इति । (कै)

१ परिभाषेन्दुशे ५७ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

यणादेशश्च । (६ । १ । १६७—७७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । यणादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गुणश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च ॥ (६ । ४ । १४६ ॥ ६ । १ । १०१) ॥ परत्वाद्गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नो-

तिषेधाद् “ओर्गुणः” इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च ॥ नन्वकृत एकादेशोऽ-
प्रत्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेका-
देशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वाद-
प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतेऽप्येकादेशे “नोऽ धात्वोः” इति

कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कचिन्नित्यताभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया परत्वाद्यणैव स्यादिति तेषामाशयः ॥ अन्ये तु द्विः प्रयोगपक्षेऽपि द्वितीयः प्रयोगो द्विवचननिष्पाद्य पर एव । एवं च यस्य द्वित्वं न तस्य यण् तदनन्तरं किन्तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य द्विवचनं यण्यपि कृते तस्यैव नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्द-भेदकः । प्रयोगे कृताकृतप्रसङ्गैव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः ॥

तस्यानित्यत्वमिति । (कै)

यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति काचित्-कमिति भावः ॥

पूर्वपदप्रकृतीति । (कै)

दिवि कामो यस्येति विग्रहे “बहुव्रीहौ प्रकृत्या” इत्यनेने-त्यर्थः ॥ ननूत्वे यण् इति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह

१।अ ६। पा २। सू १ ॥

त्येकादेशश्च (७ । २ । ११७ । ६ । १ । १०१) ॥ परत्वादुद्विः स्यात् एका-देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विवचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनो ज्ञौदनः । ज्ञौद-नमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयतेः सन् जुज्ञौदनीयिषति । द्विवचनं च प्राप्नोति एकादेशश्च (६ । १ । ६—८८) ॥ नित्यत्वाद्विवचनं स्यात् । एकादेशो

“ल्लोपोऽकृद्वा” इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्विष्यति तद्धित इत्यदोषः । शुनेति । ननु “अयुवा” इति सम्प्रसारणे कृते “तस्यासिद्धवदत्रा” इत्यसि-द्धत्वात् “न संयोगाद्वमन्तात्” इति निषेधादल्लोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह

तथैवेति ॥ (कै)

स्त्रीभ्य इति । (पा)

यदि कद्रूनागमाता तदानेन । यदि काचन मानुषी तदा “^१वृद्धाभ्य” इत्यणि प्राप्ते तदपवादो “^२झञ्च” इति एकादेशात् पूर्वं झञ्चत्वाभावे “स्त्रीभ्य” इत्यनेनैव ठक् । कद्रूश्च नागमातैषेत्युचिता ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

“^४स्त्रीभ्यो ठक्” इत्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्य सम्बन्धेन लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया नासिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्तानुधावनं किमर्थमिति चिन्त्यम् । अत एवैणी पादौ ठक् सिद्धिरित्याहुः ॥

ज्ञापकमपि चिन्त्यम् । अन्तरङ्गं वलवदित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत् प्रवृत्त्या चारितार्थसम्भवात् ॥ भाष्ये

१ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ११३ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १२१ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

भवति अन्तरङ्गतः ॥ अक्षोपादेकादेशः । शुना शुने । अक्षोश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६ । ४ । १३४ । ६ । १ । १०८) । परत्वादक्षोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽक्षोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अक्षोपेन निवृत्तौ सत्यामु-

नैतदस्तीति ॥ प्रयोजनवाद्याह अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह नात्रेति । प्रयोजनवाद्याह नैष इति । स एवाह यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि न गोश्वन् इति इति प्रतिषेधाभावादक्षोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात् पूर्वमेकादेश एवमर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद् वृद्धिरिति । (भा)

न च सा नित्या शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहण-
प्रत्याख्यानतात्पर्यकम् ॥

नित्यत्वाद्विर्वचनमिति । (भा)

भाष्ये शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वं तु काचित्कमिति भावः ॥

एवं तर्हीति । (भा)

तस्य “^१असोरस्योप” इति तपरकरणेनानित्यत्वाद्नाश्रयण-
मिति वक्तुं युक्तं “^२वार्णादाङ्गम्” इत्ययन्नित्यत्वान्नाश्रितम् । नवा-
न्तरङ्गपरिभाषाया अपि “^३आभीय” त्वेन तद्दृष्ट्या वहिरङ्गस्या-
सिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । “^४वाह ऊढ्”
सूत्रज्ञापितासिद्धपरिभाषाया आभीयत्वेऽपि “अन्तरङ्गं वलीय”

१ अ ६। पा ४। सू ११२ ॥

२ परिभाषेन्दुषे ५६ ॥

३ अ ६। पा ४। सू २२ ॥

४ अ ६। पा ४। सू १३२ ॥

दात्तनिवृत्तिः स्वरः प्रसज्येत (६। १। १६१) । नात्रोदात्तनिवृत्तिः
स्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन् साववर्ण्य (६। १। १८२) इति
प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृती-
यादिस्वरस्य (६। १। १६८) । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः

एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह यत्र तर्हीति । वङ्गशुणीति । “बहोर्नञ्
वदुत्तरपदभूम्नि” इत्यन्तोदात्तस्तस्मान् ङीपि कृतेऽङ्गोपे क्रियमाण
उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह यदि पुनरिति । प्रयोजन
वद्याह नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ङीप उदात्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इत्यस्यास्तत्त्वे मानाभावात् । धर्मिग्राहकमानेन तां प्रति वह्निरङ्ग-
स्याभीयामिद्धत्वाप्रवर्त्तनाच्चेति दिक् ॥ भाष्ये

उदात्तनिवृत्तिस्वरः । (भा)

१“अनुदात्तस्य यत्र उदात्तलोप” इत्यनेन ॥

२न गोश्वन् इति । (कै)

गवादिभ्यः परस्य उदात्तत्वं नेत्यर्थः । तृतीयादिस्वरस्य “सावे-
काच” इति विहितस्य आनन्तर्यात् तृतीयादिर्विभक्तिरित्यनुवर्त्त-
नाच्चेतिभावः ॥ एवं च सत्यलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति
प्रयोजनवाद्याशयः । इत उत्तरो “यत्र तर्हि” इत्यादिग्रन्थो ग्रन्थ-
च्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति तत्तु न युक्तम् । तृती-

१ अ ६ । पा १ । सू १६१ ॥

२ न गोश्वन् साववर्णराडङ् कुङ् कृङ् कृङ्गः ६ । १ । १८२ ॥

३ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

४ “भाति” इति नास्ति क पुस्तके ॥

पश्येति । एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केन-
चिच्छब्देन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति ।
बहुमुनीति (६ । २ । १७५) । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि
प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एवं तर्ह्यु-
दा-

स्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह एवं तर्हीति । मुनीत्यत्र ङीप् उदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात् किं ङीप् विधानेन इत्यर्थः । तदेवमङ्गोपादेका-
देशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव । यद्यत्राङ्गोपो भवति
तदा “अन उपधाङ्गोपिन” इति ङीप् सन्ति बहुमुनीति भवति । यदा

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

यादिविभक्त्यभावेन “न गोश्वन्” इत्यस्याप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्ति-
स्वरौ निष्पृत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यान-
वादिविरुद्धत्वाद् अत आह

स एवेति । (कै)

अयं भावः । तृतीयादिस्थानिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य
निषेध इत्याशङ्क्य उदाहरणान्तरदानमिति ॥ ननु “एवं तर्हि”
शब्दो न युक्त इत्यत आह

पुनरिति । (कै)

चेत्यर्थः ॥ एतदर्थमेव तत्तदुक्तित्वं नादित अन्तन्तद्योजनमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

न लाक्षणिकस्येति । (भा)

तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

चार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शून्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं
गौरादिषु पठति (४ । १ । ४१) । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि
स्यान् ङीपैव ॥ स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्ये-
कादेशश्च (६ । १ । १६७) । परत्वात् स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणस्य च इत्वोत्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ वृद्धेरित्वोत्वे । स्तैर्णिः ।

तेकादेशेनास्तोपो वाध्यते तदोपधालोपित्वाभावान् ङीवभावाद्बहुश्चेति
गौरादिलक्षणो ङीष् नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु वृद्ध-
शून्येति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल ङीपा भाव्यमिति ।
न्यायमूलं चेदमन्तमन्तरङ्गं बलीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिद्वाधो-

विभक्तिस्वरस्येति । (भा)

तृतीयादिरिति नानुवर्त्तते विभक्तिरित्येव । एवं च शुन
इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः ॥ ननु बङ्गश्चन् शब्दस्य बङ्ग-
प्रौढित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरत आह
बहोरिति । (भा)

प्रत्याख्यानवादिनाऽक्षोपस्यैव दृष्टत्वेन तद्वीत्या “अन उपधा”
इत्यस्य प्राप्तिं मत्वा “बङ्गशुनी” त्युदात्तम् ॥ भाष्ये

यदि पुनरिति । (भा)

विभक्तिग्रहणमपि नानुवर्त्तते इति भावः ॥

कुमारशब्द इति । (कै)

तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते । तथा च ^१बङ्गशुना इत्यत्रोदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः ॥

१ “बङ्गशुना” इत्यारभ्य “भावः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

पौर्त्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्त्वे च (७ । २ ११७ ॥ ७ । १ । १००—
१०२) । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्वोत्त्वे ।
आतेस्तीर्यते आपो पूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्व च (६ । १ । ३ ।
७ । १००—१०२) । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । इत्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ।
अक्षोपस्य चेत्योत्त्वयोश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ॥

ऽस्तीति बङ्गश्चा इत्येव भाष्यमिति न्यायविद आहुः । सौत्थितिरिति ।
सु उत्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ इति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेति भाष्यम् । सौर्गिरिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

बहुशुनीति । (कै)

“डाबुभाभ्याम्” इति डापि तदभावे चेतिभावः ॥ नन्वेवं
प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह

भाष्ये त्विति ॥ (कै)

ननु प्रत्याख्यानान्ततयैव अत्रत्य ग्रन्थपर्यवसानात् १“असिद्धवत्”
सूत्रस्यैतदानुपूर्वीकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत दृष्टमिति भ्रमं
वारयति ।

न्याये— (कै)

त्यादिना ॥ ननु भाष्यमेव न्यायवाधकमस्तु इत्यत आह

न्यायविद् इति । (कै)

भाष्यस्य उदात्तनिवृत्तिस्वरक्तस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रतात्प-

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा ४ । सू २२ ॥

इण् डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् । वा । इण् डिशीनामाद्गुणः सवर्ण-
दीर्घत्वात्प्रयोजनम् । अयञ् इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् जृक्ष इन्द्रम् ।
य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च (६ । १ । ८७ । १०१)
परत्वात् सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ न वा सवर्णदीर्घ-

विभक्त्यान्वाख्याने स्तुत इ इति स्थितेऽन्तरङ्गात्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति ।
लैर्गिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिध्यति ।
नवेति । दण्डायमित्याद्गुणः प्राप्नोति । कुमारी ईदृश इत्यादौ यणादेश
इत्यवश्यं सर्वदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकमिमिन्नप्राप्त-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

र्यक्तया न न्यायवाधकत्वम् ॥ १ “उावुभाभ्याम्” इति सूत्रस्य भाष्य-
रीत्या “वज्रम्” इत्येव भाष्यसम्मतमिति भावः ॥ नन्वलोपे सति
तस्य स्थानिवत्त्वादयण् स्यादिति कुतो नापादितम् “यूनस्तिः”
“शुनः पुच्छ” इत्यादिनिर्देशैर्वारणसम्भवात् । वस्तुतो लोपे सर्वानु-
दात्तं शुनेति प्राप्नोति पूर्वरूपे तु एकादेशस्वरेण आद्युदात्त-
मित्यपि विशेषो बोध्यम् ॥ ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्य
“एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन उदात्तत्वे दृष्टसिद्धेराह

तदेति ॥ (कै)

नित्यमिति । (कै)

“नित्यादिः” इत्यनेनेतिभावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थ-
पक्षप्रत्याख्यानभिप्रायेण ॥

१ अ ४ । पा १ । सू १३ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ७७ ॥

३ अ ८ । पा २ । सू ५ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू ६७ ॥

त्वस्यानवकाशत्वात् । वा । न वैतदन्तरङ्गेऽपि सिध्यति । किं कारणम् ।
सर्वार्थदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशं सर्वार्थदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥
नैतदन्तरङ्गेऽस्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न
वा परत्वादगुणस्येति । ऊडापोरेकादेश इत्वलोपाभ्याम् । वा । ऊडापो-

विध्यन्तरबाधनेन सावकाशः सर्वार्थदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति
भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्बाध्यते
यथा “गोत्रेऽनुगच्छि” इत्यनुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा तत्र पर-
त्वेन न व्यवस्था अपि तु अन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोऽपि समानकक्षो दीर्घेण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३५

(अ. १। पा. ४। व्या. १.)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

परत्वाद्धीति । (कै)

इदं वस्तुतत्त्वकथनं न तु (सम्प्रधारणा । इ । क) सम्प्रसारणा-
भावे हेतुः । स तु उभयोरपि वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनान्त-
रङ्गत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ननुस्तीर्णशब्दादिजि न दोषोऽत आह

विभज्येति ॥ (कै)

भाष्ये

इत्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति (भा)

अत्र एकास्त्वानभ्यासत्वप्रथमत्वादिवह्नपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य
वहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेश्युक्तिः । इयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे
वा परत्वादिसिद्धे यङन्तस्य द्वित्वेन तस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाच्चेत्यन्ये । स्वरेणापि इत्वोत्वयोर्नास्ति सम्प्रधारणेत्याह

स्वरे नास्तीति ॥ (भा)

रेकादेश इत्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ इत्वादेकादेशः । खड्गी-
यति मालीयति । इत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च (७। ४। ३३॥ ६। १। १०१) ।
परत्वाद्धीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । लोपादेकादेशः । कामख-
लेयः भाद्रबाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च (६। ४। १४७॥ ६। १। १०१) ।

बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खड्गीयतीति । खड्ग आद्य इयि स्थिते यदि
पूर्वमीत्वं स्यात् तत आदुगुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते इत्वे “यस्येति”
लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावितोत्वस्य स्थानिवद्भावात् । न-
लोपे त्वाभ्यामिति । ऊउ इत्वासम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ १)

ननु “कुमारी ईदृते दण्डायम्” इत्यादौ सावकाशं दीर्घत्व-
मत आह

दण्डायमिति । (कै)

एवं च यण्गुणाभ्यां सर्वविषयव्याप्तेरवश्यं विध्यन्तरे बाधे
बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबाध्यमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन “नैतदन्तरङ्गे” इत्यनुपपन्नमत
आह

एकनिमित्तेति । (कै)

एकस्थानिक इत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन
स्वसमानस्थानिकेनैव च येन नाप्राप्तिन्यायो न तु विभिन्नस्थानि-
निमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वथानवकाशः
स बाधक एवेत्याह

निरवकाशेनेति । (कै)

परत्वाङ्गोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्व-
लोपाभ्यामित्युच्यते न लोपेत्वाभ्यामित्येवोच्यते । संख्यातानुदेशो (१ । ३ । १०)
माभूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौङिः । वासाकिः (६ ।
४ । १४८) ॥ आत्वगुप्तकोपसर्जनङ्गस्त्वान्ययवायावेकदेशतुग्विधिभ्यः । वा ।

भावः । यद्यप्यजाद्यदन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायः । तथापि
लक्षणे प्रायेणासौ नाद्रियते । चौङिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य
स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्चाकारलोपाभावा “दादुगुण” इति गुणस्य प्रसङ्गः ।
स्तानोपसिति । विभक्त्यान्वाख्याने ग्लै अगोय इति स्थिते अनेमित्तिकत्वा-

(अ. १। पा. ४। आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ वहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वाद्-
तुक् वहिरङ्गः ॥ भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात् तर्हि तच्चापि अन्तरङ्गत्वाद् यण् न स्यात्
गुणस्य परत्वादिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाश-
पराभ्यां बाध्यते इति । तत् फलितमाह

यथा त्विति ॥ (कै)

ननु खद्वाशब्दे सुबुत्पत्तेः प्रागेवैकादेशोऽत आह

खद्व आय् इति । (कै)

विभज्यान्वाख्याने दोषः । 'सुप्' "लिङ्गिविशिष्ट" परिभाषया
इति भावः ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो- ७२ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनङ्गस्त्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः ॥
वेज् वानीयम् । शो शानीयम् । ग्लै ग्लानीयम् । स्त्रै स्त्रानीयम् ।
ग्लाच्छत्रम् । स्त्राच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोति एते च विधयः (६। १। ४५।
६। १। ७८-७९) परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । नपुंसकोपस-
र्जनङ्गस्त्वं च प्रयोजनम् । अतिर्यत्र । अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् । अतिगु-

दात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्रमिति ग्ला ग्ला इति क्लिबन्तम् । अत्रापि तथा
विभज्यान्वाख्याने ग्लैच्छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात् तदा एजन्त-
त्वाभावादत्वं स्याद् यथा ठौकितेति । उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदा-
हरणम् । अतिर्यत्रेति । अतिरै अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यनजन-
त्वाद्भ्रूलो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इदमिति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

लोप इति । (कै)

खद्वाग्रब्दाकारस्येत्यर्थः ॥ नन्वजाद्यदन्तत्वादीशब्दस्यैव पूर्वनिपातो
युक्तोऽत आह

ऊङ् इति ॥ (कै)

न्याय्य इति । (कै)

शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः ॥

लक्षणे इति । (कै)

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ (पा)

इत्यादिनिर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वनिपातविधिभ्यो वलवत्त्व-
शापनादिति भावः ॥ भाष्ये

संख्यातानुदेश इति । (भा)

१ अ ५ । पा ३ । सू ६३ ॥

च्छत्रम् । चाराशस्त्रोदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बोदम् । निर्वा-
राणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जन-
ङ्गत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः (१ । २ । ४७-४८ ॥ ६ । १ । ८८-९६-१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनङ्गत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्यथेका-

यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावादङ्गत्वे कृते रूपं न सिध्येत ।
अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वाख्यानं अग्निचिदङ्गत्वं अत्र इति
स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुष्ट् न स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
द्रष्टव्यम् । पुंसिविभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद् दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३६

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। २।)

ननु नात्र 'यथासंख्यसूत्रप्राप्तिः । तस्य विध्यङ्गत्वात् । नापि
खानाख्यप्रमाणस्य समाननिर्देशादिति चेन्न । अनूद्यमानयोरपि
तत् प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः ॥

असिद्धत्वाच्चेति । (कै)

चिणो लुक् न्यायेनात्र आभीयासिद्धत्वं बोध्यम् ॥ ननु उपदेशे
आत्वमनैमित्तिकम् आयादयस्तु प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति
सम्प्रधारणाभावादाह

विभज्येति । (कै)

“अग्नितीति” प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥

क्विवन्तमिति । (कै)

कर्त्तरि क्विवन्तेन षष्ठीसमास इत्यर्थः ॥

नये क्षये इति ।

१ अ १ । पा ३ । सू १० ।

देशगुणवृद्धौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः । वा । यणोकादेशगुणवृद्धौत्व-
दीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशात् । अग्निचिदत्र-
सोमसूदत्र ॥ अयादेशात् । अग्निचिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् ।
अग्निचिते । सोमसुते ॥ वृद्धेः । प्र ऋच्छकः । प्रार्च्छकः ॥ औत्वात् । अग्नि-

नङ् प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे स विहित
इति चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि शे कृते तिवाश्रयो गुणः
प्राप्नोति । विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । “एरने-
काच” इति यण् । जुञ्जवतुरिति । ङा अतुस् “ङः सम्प्रसारणम्” “अभ्यस्तस्य

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एवं च एतत् प्रयोजनमेकदेश्युक्तिरिति भावः ॥

अन्तवदिति । (कै)

“स नपुंसकमि”ति नपुंसकत्वस्यापि शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः ॥

पदसमुदायस्येति । (कै)

पदस्य (पा)

पदात् (पा)

इत्यादौ पदसमुदायस्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः ॥

पुंसि विभक्त्येति । (कै)

न च सुबपेक्षया परत्वात् प्रथमं तुग् इति कथं सुपा व्यवधानोक्तिरिति वाच्यम् “अग्निचिद्” इत्यादौ गुण्तुकोः सम्प्रधारणायाः अग्रे भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिः सिद्धवत् कृत्यैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याश्रयात् ॥ भाष्ये

चिति । सोमसुति । दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्भ्याम् ॥ ईत्वात् । जग-
त्यति । जनगत्यति ॥ मुमः । अग्निचिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः ॥ एत्वात् ।
जगद्भ्यः । जनगद्भ्यः ॥ रौविधेः । सुकृत्यति । पापकृत्यति ॥ अनडागड्भ्यां चैति
वक्तव्यम् । सुकृत् । सुकृद्भ्युक्तौ । तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः (६ । १ । ७१ -

च ” इति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारस्य लोपः स्यात्तदा स्यानिवत्त्वादसिद्ध-
वदत्राभादित्यसिद्धत्वात् चोवङ् न स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि
लोपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पिदनुदात्ताद्वा पूर्वं लोपः स्यात् तदो-
दात्तनिवृत्तिः स्वरः ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्यय-

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०१

(अ. १। पा. ४। आ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १। ४। १।)

प्र चृच्छकः प्राच्छक इति । (भा)

षत्वतुकोरित्यनपेक्षेदं वहिरङ्गत्वेनापि सिध्यति नाजानन्तर्यं
इति तु नास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

सुहृतादिशब्दयोऽपि प्रकरणादिना यदा ऋत्विग्विशेषे पर्यव-
सानं तदा इदमुदाहरणमित्याहुः ॥ ननु शस्य ङित्वाद्गुणस्य कथं
प्राप्तिः द्वयोरप्येकनिमित्तत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्यभावस्येत्यत आह

तिवाश्रय इति ॥ (कै)

गुणः । (कै)

लघूपधगुणः ॥

एरिति । (कै)

“इको यण्” इति तु इयङ्ग वाधितमितिभावः ॥ उल्लानिक-
यणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् ॥

७३, ७७, १०१॥७।३।१११॥६।१।६१॥७।३।११६, १०२॥७।४।३३॥६।३।६७) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । तुग् भवत्यन्तरङ्गतः ॥ इयङादेशो गुणात् । वा ।
इयङादेशो गुणाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति । रियति । इयङा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च (६।४।७७॥७।३।८६) । परत्वादगुणः स्यात् । इयङा-
देशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुसुवत् ॥

रहितायाः प्रकृते प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रिय-
माणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथापि अन्तरङ्गेणैव
सिद्धत्वात् तदाश्रितम् । पक्षत्वनेति । यद्यत्र पूर्वं यण् स्यात् अगल्विधाविति

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यथाकारेति । (कै)

तनु “कदतिङ्” सूत्रस्याकररीत्या चिकीर्षतीत्यादौ “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन तुगभाववत् जुञ्जवतुरित्यच पूर्वरूपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् उवङ्गेः प्राप्तिरिति चेन्न । पूर्वस्य धातुत्वाभावेन तदुद्देश्यकविधेरभावात् इत्याहुः ॥

उपगोरियमिति । (कै)

अनन्तरापत्यमिति शेष इत्येके । गोचापि तु जातित्वान् ङीष् एवस्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । (कै)

एतदणः

पिदनुदात्तत्वादेति (कै)

एतन्ङीपः पिदनुदात्तमपि उभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् ॥

श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् । वा । सम्प्रसारणपूर्वत्वं यथादेशात् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यथादेशश्च (६।१।१०८।६।४।८२) । परत्वाद् यथादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ङ आकारलोपात् । वा । ङ आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुञ्जवतुः । जुञ्जवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च (६।१।१०८।

स्थानिवत्त्वनिषेधात् उत्वं न स्यात् । पूर्वशाखा प्रिय इति । पूर्वशाखा प्रिय अस्येति त्रिपाद वङ्गप्रोक्षौ कृते “तद्धितार्थे”ति द्वयोः पदयोः तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाम्रयवङ्गप्रोक्षौहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिसरौ वङ्गिरङ्गत्वात् प्रवर्तते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४६

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

प्रत्ययस्येति । (कै)

एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वं नेति तच्चेति ॥

भाष्ये

परत्वाद्यणिति । (भा)

शब्दान्तरप्राप्तेर्नित्यत्वं नोक्तम् ॥ आदेशशब्देन आदेशस्थानिक
आदेशस्तदाह

उत्वं नेति ॥ (कै)

तच्चेति । (कै)

यद्यपि सतिश्लिष्टत्वादिदं सिद्धं तथापि अन्तरङ्गन्यायादपीष्ट-
सिद्धिरिति भावः ॥

बहिरङ्गे कृते इति । (कै)

अयं हि न्यायो युगपत्प्राप्तौ अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक
एवेति भावः ॥

६।४।६४) । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । खरो
लोपात् । वा । खरो लोपाद् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदा-
मनी । खरश्च प्राप्नोति लोपश्च (३।१।३-४।६।४।१४८) ॥ परत्वालोपः स्यात् ।
खरो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ प्रत्ययविधिरेकादेशात् । वा । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्
भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः । वायुवदकम् ॥ प्रत्ययविधिश्च

तेन तत्पुनश्च समासाश्रयं शाखाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दो
“खाङ्गशिष्टामदन्तागाम्” इति आद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्ग-
वर्तीयत्वेन एतन्न सिध्यति । बहिरङ्गे कृते आद्यगुणे एत ए इति प्राप्नोति ।

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा ४ । आ. १)

पूर्वोक्तेति । (कै)

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये वह्निरङ्गमसिद्धं तद्वह्निरङ्गं कृतं चिकीर्षितं
च इत्यन्यत् ॥ ननु स्योन इत्यत्र परत्वादगुणे तस्यासिद्धत्वेऽपि
इकोऽभावादयण् न स्यादत आह

शास्त्रेति ॥ (कै)

नन्वेवं सौत्थितिरित्यादौ स्योने गुणशास्त्रवत् वह्निरङ्गमाद्यु-
दात्तशास्त्रं न प्रवर्त्तत इत्यत आह

अन्तरङ्गेति । (कै)

युगपत्प्राप्तौ वह्निरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्ते तु अन्तरङ्गे
भवत्येव वह्निरङ्गमिति भावः ॥ भाष्ये

वह्निरङ्गलक्षणस्येति । (भा)

ऊठ् इति शेषः ॥ अत्रैकदेशीसमाधत्ते

नाजानन्तर्ये इति ॥ (भा)

प्राप्तौत्येकादेशश्च (४।१।२॥६।१।२०१) परत्वादिकादेशः स्यात् । प्रत्यय-
विधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ॥ यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् (६।१।७०) । अग्निरत्र ।
वायुरत्र ॥ लादेशो वर्णविधेः । लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ।
पञ्चत्वंत्र । पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च (३।४।८६॥६।१।७०) ।
परत्वात् यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ तत्पुद्गलोन्तोदात्तत्वं

अग्नयेवेति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रा-
सिद्धत्वाश्रयाद् वह्निरङ्गलक्षणं न तावत् प्रवर्त्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते
यत्र निमित्तसङ्गावस्तत्र वह्निरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्यं इति । अघो-

अचोरानन्तर्यमिति । (कै)

अचोरिति द्वित्वमविवक्षितम् । तेन वक्ष्यमाणेन षत्वतुग्-
ग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । अचोऽप्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्त-
रङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् प्राप्ते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातस्य वहि-
रङ्गस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः । एतेन पञ्चावेदमित्यादौ गुणेऽजान-
न्तर्याश्रयणात् असिद्धत्वानापत्तिरित्यपास्तम् ॥

अयजे इन्द्रं धियति । (भा)

इत्यादि च सिद्धम् ॥

अक्षद्युः (भा)

इत्यत्र यणि लोपाभावश्च सिद्धः ॥

तुक् तु प्रवर्त्तिष्यते इति । (कै)

समासोत्तरं ल्यप् प्रवृत्त्या पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते तच्च
संहिताया नित्यत्वात् एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धी

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत् । वा । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद् भव-
त्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तो-
दात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च (६।१।२२३।६।१।१) । परत्वात्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ एता-
न्यस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ यदि सन्ति

रानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैवा परिभाषा नोपतिष्ठते ।
यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति । वहिरङ्गस्येकादेशस्य सिद्धत्वात् षत्वं न
भविष्यति । तुक् तु प्रवर्त्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन । यदयमिति । दित्य-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वर्णापेक्षस्यैकादेशस्य दध्यच इत्यादौ संयोगान्तलोपापेक्षया यणो
 बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ षत्वग्रहणं
 तु न युक्तम् ज्ञापकं चैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकाल-
 पक्षेऽप्यप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूचभाष्यसम्मतत्वात् । षत्वस्यापि पदद्वय-
 सम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाभावाच्च । न वा अधौत्य इत्यादौ
 “पूर्वं धातुरपसर्गेन युज्यते” इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् ।
 साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकार्यात् पूर्व-
 सुपसर्गसम्बन्धेन तन्निमित्तकस्यान्तरङ्गमिति तदर्थो न तु प्रत्यय-
 निमित्तादपीति तदर्थ इति ^१“सम्प्रसारणाच्चे”ति सूत्रे ^२भाष्ये स्पष्ट-
 त्वाच्च । तच्च हि खट्वा आरूढ इत्यत्र सवर्षदीर्घात् गुणेऽन्तरङ्ग
 इत्युक्तम् । ^३“सुट् कात् पूर्व” इत्यादि सूत्रेष्वयुक्तम् । उपसर्गार्थेन

१ अ ६ । पा १ । सू १०८ ॥

२ “भाष्ये” इत्यारभ्य “सूत्रेषु” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

३ अ ६ । पा १ । सू १३५ ॥

प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते ननु चेयमपि कर्त्तव्यासिद्धं बहिरङ्गलक्षणा-
 मन्तरङ्गलक्षणा इति । किं प्रयोजनम् पचावेदम् पचामेदम् । असिद्धत्वाद्
 बहिरङ्गलक्षणास्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणात्मेवं (३।४।६३) मा भूदिति । उभे
 तर्हि कर्त्तव्ये । नेत्याह । अग्नयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेत्यसिद्धत्वाद्
 बहिरङ्गलक्षणास्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति । यद्यसिद्धं

वाङ् अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव कर्त्तव्यम् । तच्च कृते पूर्वैकादेशे
 च थाअये गुणे “वृद्धिरेचो”ति वृद्धौ सिद्धं दित्यौह इति । अगकारान्ते
 चोपपदे ब्रहेऽन्वसि यिवर्गं वृष्यते । प्रयोगदर्शने वा सति ऊहतेः किपि

(अ. १ । पा. ४ । अ. १)

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

पूर्वं सम्बन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेन सम्बन्ध इति । संकृति
इति स्थितेऽन्तरङ्गतारार्थकोपसर्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थाश्रितमुपसर्ग-
निमित्तं कार्यमन्तरङ्गं यत्तु न तथा तच्च पूर्वागत^१साधनकार्यमेवा-
न्तरङ्गमत एव “प्रेङ्गः” इत्यत्र “गुणो वहिरङ्ग” इति भाष्ये उक्तम् ।
अस्यास्य परिभाषाया भाष्येऽन्यत्र काव्यव्यवहारादियमेकदेश्युक्तिः ।
एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।
वृद्धौ सिद्धति परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसम्प्रसारणस्य व्याश्रये
अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्यासिद्धत्वात्तदभावे च
वृद्धार्थमूढावश्यक इति भावः ॥ नन्वकारान्तोपसर्गे चोपपदे अवर्णा-
भावात् पररूपेण बाधाच्च । “वृद्धिरेचि” इत्यस्य प्राप्तौ “सम्प्रसार-
णयोः फले विशेष इत्यत आह

१ “साधनमेव” । इ ॥

२ “ज्ञापकेन” इत्यादिभ्य “विभक्तिनिमित्त” इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

३ अ ६ । पा १ । सू ८८ ।

४ सम्प्रसारणस्य व्याश्रये । इ ॥

हिरङ्गजक्षयमन्तरङ्गलक्षय इत्युच्यतेऽक्षयूः । हिरण्य द्यूः असिद्धत्वाद्बहि-
रङ्गलक्षयस्योठोऽन्तरङ्गलक्षयो यथादेशो न प्राप्नोति (६।४।१६।६।१।७७) ।
यि दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षयमन्तरङ्गलक्षय इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
‘नागानन्तर्ये बहिर्द्वप्रसृतिः’ इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं यत्त्वतु-

योगो भविष्यति किमूढादेशविधानेन परिभाषाया ज्ञापक ऊङ् विधिः ।
स्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गे गुणो न स्यादि-
ह विधीयते । पूर्वेषुकामश्रम इति । पूर्व इषु कामश्रमौ च इति स्थिते

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

अनकारान्तेति । (कै)

इदमकारान्तोपसर्गोपलक्षणम् ॥

छन्दसीति । (कै)

न च ण्यन्तात् क्विपि वच्चादिभ्यो विहितत्वाभावेन सम्प्रसारण-
भावे विश्ववाङ्मन्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । कौ लुप्तमित्यस्य
क्वाचित्कतया णिञोपस्य स्थानिवत्त्वेन तच्च “वाङ् ऊट्” सूचस्य
प्राप्तिरेवाभावादित्याहुः । वस्तुतो लोकेऽपि वहेर्णिच् दर्शनात्
छन्दसीत्युपलक्षणम् ॥

ऊहतेरिति । (कै)

धातूनामनेकार्थत्वाच्चार्थभेदः ॥ भाष्ये

तस्यैतस्येति । (भा)

असिद्धं वहिरङ्गमित्यस्येत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा ४ । सू १३२ ॥

कोरसिद्धः” (६ । १ । ८६) इत्याह ॥ इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या
“वहिरङ्गलक्षणात्तन्तरङ्गलक्षणा” इति । एषा च न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-
र्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं “वाङ् ऊट्” (६ । ४ । १३२)
इत्यूठं प्राप्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशात् । वा ।
तस्यैतस्य लक्षणास्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्द्विस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतो-

वद्यन्तरङ्गत्वादाङ्गुणः स्यात् तदा पूर्वोत्तरपदयोर्थपवर्गाभावाद्बुभयत आश्र-
यणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च “दिशोऽमद्राणाम्” “प्राचां ग्रामनगराणाम्”
इत्युत्तरपदद्विर्न स्यात् उत्तरपदद्वौ सर्वं चेति चशब्दादिकशब्दाच्चेति

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रविषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

‘दिशोऽमद्राणाम् इति । (कै)

इत्यनुवर्त्तमाने इति शेषः ॥ अत्रापि स्वर उदाहर्त्तुं अत्र
इत्यभिप्रायेणाह

उत्तरपदेति ॥ (कै)

च शब्दाद्विक् शब्दाश्चेति । (कै)

अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाभावाच्च स्या-
दित्यन्वयः ॥ भाष्ये .

‘उदके केवले इति । (भा)

मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्व मन्तोदात्तमिति तदर्थः ।
एतदुदाहरणमेकदेशिनः । १“अन्तादिवच्च” इति सूत्रे पूर्वान्त-
वद्भावेनात्रैतत्स्वरसाधनात् उभयाश्रयत्वं तु नात्र । ४“एकदेश-

१ अ ७ । पा ३ । सू १३ ॥

२ अ ६ । पा १ । सू ६६ ॥

३ अ ६ । पा १ । सू ८५ ॥

४ परिभाषेन्दुशे ३७ ॥

भिनिर्वृत्ताम् प्राप्तः । पूर्वेषुकामश्रमः । अपरैषुकामश्रमः (७ । ३ । १४ ॥
६ । २ । १०५) । गुडोदकम् तिलोदकम् । उदके केवले (६ । २ । ६६)
इति पूर्वोत्तरपदयोर्थ्यपवर्गाभावान्न स्यात् ॥ नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्ति-
र्वापयति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति यदयं “नेन्द्रस्य
परस्य” (७ । ३ । २२) इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा आपकम् ।

तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं च एतदुभयं पूर्वकार्यान्त-
त्वा इति । गुडोदकमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।
उदन्निदुदकमित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे ज्ञातुं विचार-

(विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

विकृतस्यानन्यत्वाद्”इकशब्दस्याप्युदकशब्देन यद्व्यादिति तत्र कैयटः ॥

भाष्ये

‘नेन्द्रस्येति । (भा)

ननुभयत आश्रयणेनान्तादिवत्त्वाभावेऽपि ‘अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यप-
वर्गाभावे वा सोमेन्द्र इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टे तद्भावेन
पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेन इन्द्रशब्दत्वात् सामर्थ्येनान्त-
वृद्धिनिषेध एवास्तु अत आह

इन्द्रे दावचाविति । (भा)

एको यस्येतीति । (भा)

यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः ॥ न च
परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भव इति
वाच्यम् एकदेशविकृतन्यायस्याप्याहार्यारोपबोधकत्वेन व्यपवर्गस्य

१ अ ७ । पा ३ । सू २२ ॥

२ “अन्तादिवत्त्वेऽपि व्यपवर्गाभावे वा” इति नास्ति इ पुस्तके ॥

इन्द्रे दावचौ । तत्रैको “यस्येति च” (६ । ४ । १४८) इति लोपेन द्वियते
अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्रः सम्पन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ।
पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत् कार्यं भवति नैकादेश इति ततो
नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति ॥ यथादेशादि युवौ । वा । यथादेशादि-
युवावन्तरक्तोऽभिनिर्गन्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः सौवम्य इति । लहयं हि

यितुमाह यथादेशादिति ॥ लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोर-
सिद्धत्वाल्लोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति ।
समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्तसेतव् ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

निरूपयितुमशक्यत्वात् । किञ्च इन्द्रूपोत्तरपदाचक्षानिकटङ्गे-
स्तदभावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यामतिदेशादितिदिक् ॥ पाणिनीये तादृश-
लक्षणाभावादाह

प्रसङ्गेनेति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति भाष्ये

लक्षणं हि भवति व्योरिति ॥ (भा)

अनवकाशत्वे हेतुः

अचीत्युच्यते इति । (भा)

यत इत्यादिः ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

वृद्धिप्रसङ्ग इत्युक्तेस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥

चिन्त्यमिति । (कै)

एवं च “स्तामचे” इत्यादि ग्रन्थः पूर्वपक्ष्येकदेशिसिद्धान्त्येक-

भवति व्योरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत इति ॥ नैव दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणादचीत्युच्यते । इह मा भूताम् ॥ ऐति-
कायणः । औपगव इति । स्तामञ्च इयुवौ “जोपो व्योर्वचि” (६ । १ । ६६)
इति जोपो भविष्यति । यच्च तर्हि जोपो नास्ति । प्रियमेधः । प्रियंगव
इति ॥ उत्ति पररूपाश्च । वा । उत्ति पररूपाश्चान्तरङ्गतोऽभिनिर्गतादि-

पचेयुरिति । यच् आया उत् इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात् पररूपं क्रियेत
तदा व्यपवर्गाभावात् इयादेशो न स्यात् । एकादेशस्यान्तवत्वाद्भविष्यतीति
चेद् एवमपि रूपं न सिध्येत् । यासित्यस्येति । स जोपापवाद इयादेशः ।

(विप्रतिबन्धे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

देशिनोरुक्तिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात् परिभाषा
न कार्या इति पूर्वपक्षिणो वाक्ये तामादाय दोषोद्भावनयुक्तमिति
चिन्त्यमेव चिन्त्यम् ॥

या उसिति स्थित इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वादियः पूर्वं यलोपः ॥

व्यपवर्गाभावादिति । (कै)

या शब्दाभावादिति भावः ॥

न सिद्धोदिति । (कै)

उकारान्तस्य दद्यापक्षेरिति भावः । यासिति क्ते सौचो निर्देश
इति भावः ॥ अतो या दय इत्येव पाठ इति “आने मुक्” इति
सूत्रे भाष्ये ॥ ननु नित्यान्तरङ्गत्वेन यलोपे यासेव दुर्लभोऽत
आह

१ अ ७ । पा २ । सू ८२ ।

यादेशो न प्राप्नोति (६ । १ । ६६ ॥ ७ । २ । ८०) ॥ पक्षेयुः । वनेयुः ।
नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तर्हि । यास्
इत्येतस्य इय् भवतीति ॥ लुग् लोपयञञवायावेकादेशेभ्यः । वा । लोप-
यञञवायावेकादेशेभ्यो लुग् वलीयान् इति वक्तव्यम् ॥ लोपात् । गोमान्
प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । ववमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते ।

अङ्गते संज्ञोपे नास्ति परस्परप्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । वद्यत्र लोपः स्यात्
तदा प्रत्ययवृद्धयेन लुमादि स्यात् । ग्राम्याणि कुलमिति । यद्यादिषु कृतेषु
कुलि सति कृत्वं न सिद्धोत् । टकादिति । पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादि-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ।)

सलोपापवाद इति । (कै)

वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति ॥ तदनाग्रयणे तु भाष्यम् । लुग्-
लोपयोः फले विशेषमाह

यद्यचेति । (कै)

लुकि तु “न लुमते”ति निषेधः इति भावः ॥ भाष्ये

परत्वादेते इति । (भा)

परत्वादुत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह

अन्तरङ्गानपीति ॥ (कै)

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६३ ॥

यवमत्यते ॥ यणादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेगान्यः कुलं
सेगानि कुलम् ॥ अथवा यावेकादेशेभ्यः । गवे हितं गोहितम् ॥ रायः
कुलम् रैकुलम् । गावः कुलं गौकुलम् । वृकाद्वयं वृकभयम् ॥ लुक् च
प्राप्नोत्येते च विषयः (२ । ४ । ७१ ॥ ६ । १ । ६८—७७—७८—१०१) ।
परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्वलीयान् इति वक्तव्यं लुग् यथा स्यात् ॥

यद्वावाङ्मुक्तिरिति रूपं न सिद्ध्येत् । “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक्
वाधते” इत्यस्य प्रत्ययोत्तरवदयोश्च इत्यत्र चापितत्वात् सिद्धम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निवृत्त्यने ॥

अलब्धगाधे गाम्भीर्यामुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

ननु यूपदाभावे 'स्त्र्याख्यमात्रेऽतिप्रसङ्गः स्त्र्याख्याविति द्विवचनवैयर्थ्यं चेत्यत आह

स्त्र्याख्यं नदी (कै)

इत्यादि ॥ ननु खट्वाग्रब्दस्य फिषोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरनित्स्वरयोर्न विशेषोऽत आह

१ "स्त्र्याख्यमात्रेति प्रसङ्गः" इति नास्ति पुस्तके ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् । खट्वा माणा । किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः माणाबन्धुः । नदी बन्धुनि (६ । २ । १०६) इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बङ्गखट्वा इति गद्युतश्च (५ । ४ । १५३) इति नित्यः कप् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्चापयति नापो नदीसंज्ञा भवतीति यद्वचं छेदाम्-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू ख्याख्यौ गदौ । १ । ४ । ३ ।)

नित् स्वरेणेति । (कै)

खटेः कनि खद्वाशब्दो निष्पत्तेरिति भावः ॥ ननु मातृशब्दस्य
जननीपरिकेदवाचकतया नानाशिङ्गत्वेन ख्याख्यत्वाभावोऽत आह

मातृशब्द इति । (कै)

आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च शिङ्गव्यतिरिक्तार्थभेदः शब्दभेदन्या-
मक इति न दोष इति भावः ॥

बहुपितृक इति । (कै)

अनन्तरामिति अध्याहार्यः ॥ समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति

न हीति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति व्युत्पादनाय प्रश्न
इति भावः ॥ भाष्ये

निर्देशो नोपपद्यते इति । (भा)

कान्दसत्त्वकल्पनं दृष्टेति भावः ॥ दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत् स्यादिति न
दृष्टात्वमत आह

उत्तरञ्च चेति ॥ (भा)

गद्यामीभ्यः (७ । ३ । ११६) इति एथग् आब् ग्रहणं करोति । इह
तर्हि मात्रे मातुरिति आण् गद्याः (७ । ३ । ११२) इत्याट् प्रसज्येत । किं
पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणम् आहोस्विद् ऋखयोः । किं चातः । यदि दीर्घयो-
र्ग्रहणं यू इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिबिध्यते (६ ।

(यू क्त्वास्त्वौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ननु ह्रस्वनिर्देशेऽपि “यू ह्रस्व इति” भिन्नार्थकवचनत्वात्
सामानाधिकरणानुपपत्तिरत आह

ह्रस्व इतीति । (कै)

वेदाः १प्रमाणानि इत्यादावप्येवमेव ॥ नन्वेकत्वाविवक्षापेक्षया यू
इत्यस्यासम्बन्ध एव कस्य इत्यत आह

असतीति ॥ (कै)

ननु ह्रस्वनिर्देशदीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

दीर्घयोरपीति ॥ (कै)

अनुवर्तते इति । (कै)

तच्च सप्तम्या विपरिणमय्य शब्दसंज्ञायां विधेयायां सवर्णग्रहणं
न इत्यर्थकरणादिति भावः ॥

नास्ति विशेष इति । (कै)

वचनारम्भं प्रतीति शेषः ॥

अथ त्विति । (कै)

असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत् ॥

१ प्रमाणम् । क ॥

१ । १०५) । उत्तरत्र (१ । ४ । ६) च विशेषणं न प्रकल्पेत यू ऋस्त्विति ।
यदि यू न ऋस्त्वौ । अथ ऋस्त्वौ न यू । यू ऋस्त्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ
ऋस्त्वयोर्हे शकटे अत्रापि प्रसज्येत (७ । ३ । १०७) । नैव दोषः । अवश्य-
मत्र विभार्था नदीसंज्ञैवितया । उभयं हीयते । हे शकटि हे शकट

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५७

अ. १। पा. ४। आ. २)

(यू ख्याख्यौ गदी । १। ४। ३।)

पठ्यते इति । (कै)

पाठाऽभावेऽपि

‘सर्वतोऽक्तिन्नर्याद् (ग-सू)

इति डौषि “अकटी” शब्दस्य त(स)त्वमिति बोध्यम् ॥

अस्ति मेद इति । (कै)

एवं चोभाभ्यामपि अवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकं भाष्यमेक-
देश्युक्तिरिति भावः ॥ ननु किं शब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रश्ने
प्रश्नविषयत्वं च नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह

कोऽर्थ इति । (कै)

अर्थः प्रयोजनम् ॥

सम्बन्धः । (कै)

विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितीयात्तरत्वादेः सम्बन्धार्थक-
त्वादित्यर्थः ॥ प्रश्नविषयत्वे वीजं दर्शयन् तस्य प्रयोजकत्वमाह

यच्च (कै)

१ अ ४। पा १। सू ४५। एतत् सूत्रस्यागणसूत्रम् ॥

इति ॥ इह तर्हि अकटिवन्धुरिति गदी बन्धुनि (६। २। १०६) इत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बज्जअकटिरिति गद्युतश्च (५। ४। १५३) इति
नित्यः काप् प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । छिति इत्यस्य (१। ४। ६) इत्ययं
नियमार्थो भविष्यति । छित्तेव यू ऋख्यौ गदी संज्ञौ भवतो गान्धमेति ॥

(यू रत्नाख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

इत्यादि ॥ एवं विधेयत्वाभिमतान्यथासिद्धिर्नियमप्रयोजिकेति फलितं
तदाह भाष्ये

विधेयं नास्ति (भा)

इत्यादि ॥

अस्त्री 'वा नदीसंज्ञौ नेति । भा

केवलस्त्रीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते चान्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गा-
नित्यर्थाज्ञानात् प्राप्तिं मत्वैव व्याख्यातम् ॥ ननु शेषग्रहणप्रत्याख्या-
नात् घित्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह

नित्ययेति । (कै)

विभक्तेन ह्रस्वावित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति
भावः ॥ भाष्ये

शेषग्रहणं न करिष्यते इति । (भा)

तत् सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञाया उक्तत्वेनानुक्तनदी-
त्वाभावात् तत्र घिसंज्ञाविधातुमशक्येति भावः ॥ ननु घित्वेऽपि
नदीत्वानिवृत्तेराडाद्यपि स्यादत आह

१. उपलब्धभाष्यपुस्तके “वास्त्री” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धविवरणे तु
“अस्त्री वा” इत्यस्ति ॥

कैमर्थक्याग्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् । नित्या नदीसंज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वे विधिरस्य
नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ अथायं नित्यो योगः
स्यात् प्रकल्पेत नियमः । वाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ।

एकविषयत्वादिति । (कै)

“एकसंज्ञाधिकारादे”ति पर्याये हेतु ॥

अविशेषेण (भा)

इत्यस्य स्त्रीपुंसाविशेषेणेति नार्थ इत्याह

वाध्यत्वादिति ॥ (कै)

सामान्यम् ।

वाध्यत्वलक्षणसादृश्यम् ॥

सूत्रेष्वपीति । (कै)

“कन्दोवदि”त्यतिदेशादिति भावः ॥

तादर्थ्यादिति । (कै)

“कान्दोवदि”त्यतिदेशे बीजमुक्तम् ॥

निर्देशानुपपत्त्येति । (कै)

निर्देशकस्मितातिदेशान्यथानुपपत्त्या इत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या “गौणमुख्य”न्यायाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ शब्दे सन्देहाभावात् कोऽयम् इति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह

यथार्थ इति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेश्याह

योगविभागः कश्चिद्यते (१ । ४ । ६) । इदमस्ति । यू सत्याख्यौ नदी । नेयडुवड्स्थानावस्त्री (१ । ४ । ४) वामि (१ । ४ । ५) ततो ङिति । ङिति च इयडुवड्स्थानौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू सत्याख्यौ ङिति नदीसंज्ञौ भवतः इयडुवड्स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।

६६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

स्त्रियमिति ॥ (भा)

इतर आह

यद्येवमिति ॥ (भा)

स्त्र्याख्याविति । (भा)

कर्मण्यातातुका भाव्यमिति भावः ॥

यस्त्विति । (कै)

यद्यपि

आचष्टे इति (भा)

आस्था इति (भा)

व्युत्पाद्य पश्चात् षष्ठीसमासे सिध्यति । तथापि

स्त्रियमाचक्षते (भा)

इति विग्रहोक्तेखादेवमुक्तम् ॥ पुनरेकदेश्याह

न तर्हीदानीमिति ॥ (भा)

सौचप्रयोगे विप्रतिपन्नप्रतिज्ञोकानुपपत्तिकथनमसङ्गतमत आह

शिष्टेति ॥ (कै)

स एवाह

यद्येवं शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति (७ । ३ । १११) । द्वितीयो योग-
विभागः करिष्यते शेषग्रहणं न करिष्यते (१ । ४ । ७) । कथम् इदमस्ति
यू स्त्र्याख्यौ नदी । नेयदुवड् स्त्र्यागावस्त्री । वामि । ततो छिति । छिति च
इयदुवड् स्त्र्यागौ यू वास्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ऋस्त्री । ऋस्त्री च यू

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

६६१

(अ १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

छन्दोवदिति । (भा)

इदमिष्टमिति भावः ॥ इतर आह

न ह्येषेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये

असाधव इति । (कै)

१ ऋषीणां तपो माहात्म्यात् तदुच्चारयितृणामस्माकं न प्रत्य-
वाय इति बोध्यम् ॥

स्त्रियामाख्यायेते (भा)

इति भाष्ये । शास्त्रेणेति शेषः ॥ ननु उपपदत्वाभावात् समासो
न स्यादत आह

साधनमिति ॥ (कै)

नहीति । (कै)

ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्वर्णयोः संज्ञा इति वाच्यम् ।
एवं च डूयङोरेव स्यान्न तु तन्प्रादेरिति भावः ॥

१ “ऋषीणाम्” इत्यारभ्य “स्त्रियामाख्यायेते इति” इत्यन्तं नास्ति
इ पुस्तके ॥

स्त्र्याख्यौ छिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयडुवड् स्थानौ वा नेति च निवृत्तम् ।
ततो घि- । घि संज्ञौ च भवतः । स्त्र्याख्यौ यू ऋख्यौ छिति । ततोऽसखि ।
सखि वर्जितौ च यू ऋख्यौ घिसंज्ञौ भवतः । स्त्र्याख्यौ छितीति च निवृत्तम् ॥
यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थं एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण

प्रतिपादनम् । (कै)

शास्त्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हि विजिति । (भा)

सूत्राणां कन्दोवत्त्वादिति भावः । किप् तु नोक्तम् । तस्या-
दन्तेभ्योऽनभिधानात् ॥ अत एव शंखा इत्यादौ नेत्वम् ॥ एवं
चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोके साध्विति बोध्यम् ।
आदन्तेभ्यो विचम्बन्द्सि विधानादित्याहुः ॥ वर्णयोः स्थाख्यान-
कर्तृत्वाभावात् कथं तन्यादौ सिद्धिरत आह

समुदायेति । (कै)

ब्रूङोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः ॥

अत्र पक्षे । (कै)

तदन्तसंज्ञापचे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् ॥

अत्र पक्षे । (कै)

“आच्छीनद्योः” इत्यादि विषये अवयवे समुदायरूपारोपेण
निर्वाह इति बोध्यम् ॥

१ अ ७ । पा । १ । सू ८० ॥

नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्या ऋखयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यायां
प्राप्तायामियं छिति विभाषारभ्यते ॥ अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
निर्देशो गोपपद्यत इति दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णः प्रतिषिध्यते इति वा कन्दसि
(६ । १ । १०६) इत्येवं भविष्यति । कन्दसीत्युच्यते न चेदं कन्दः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

कप्रत्ययपक्षे । (कै)

आख्याशब्दसत्तेनाख्याग्रहणमयुक्तमत आह

विजिति ॥ (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

एवं चाख्याबोधकं ग्रहणमित्यर्थ इति भावः ॥

नियम इति । (कै)

वार्तिके विषयशब्दोऽन्यत्र भावे तद्घोतक एवकारो भाष्ये
एवकारार्थ एव च नित्यग्रहणेनान्वाख्यायत इति बोध्यम् ॥

स्त्रियमेवेति । (कै)

स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः ॥

क्रियाशब्दत्वादिति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदे प्रयोजको न तु^१ विशेष्य-
भेदोऽपि लिङ्गभेदस्तद्भेदेऽपि भेदव्यवहाराभावादिति भावः ॥

^१ङितिह्रस्वश्चेत्यचेति । (कै)

१ विशेष्यभेदेनापि लिङ्गभेदस्तद्भेदव्यवहाराभावाद् । इ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

इन्दोवत् सूचाणि भवन्तीति ॥ यदण्युच्यते उत्तरत्र विशेषणं न
प्रकल्पेत यू ऋस्वाविति यदि यू न ऋस्वौ अथ ऋस्वौ न यू यू ऋस्वौ इति
विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहायं यू ऋस्वाविति । यदि यू न
ऋस्वौ । अथ ऋस्वौ न यू । त एवं विश्वास्यामः । ध्वोर्यौ ऋस्वाविति ।

(यू स्त्र्याख्यौ नदी । १ । ४ । ३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

ह्रस्वघटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये च एतदुपसंहारे स्फुटी
भविष्यति ॥ भाष्ये

प्रथमलिङ्गेति । (भा)

वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिघटके शब्दे विद्यमानौ स्त्र्याख्यौ
यौ यू तयोर्वृत्तौ स्त्र्याख्यत्वाभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्त-
संज्ञापचे वृत्तिघटकशब्दे विद्यमानत्वं तस्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम् ॥
तदाह

यः शब्द इति । (कै)

यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदः तथापि श्रुत्यैक्यमात्रेणाभेदाध्यवसायात्
यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः ॥

प्रकारान्तरम् । (कै)

वृत्त्यन्तरप्राप्तिः ॥

आचारे किपमिति । (कै)

प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः ॥ अन्तादा-
चारकिप् सत्वे इदम् ॥

१ परिभाषेन्दुश्लो-७१ ॥

को च य्वोर्ङ्खौ । सवर्णौ ॥ अथ स्त्र्याख्याविति कोऽयं शब्दः । स्त्रियमात्रेणाते
स्त्र्याख्यौ । यद्येवं स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति (३ । २ । १) । अनुपसर्गे हि
को विधीयते (३ । २ । ३) । न तर्हीदानीमिदं भवति

यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियास्त्रेभ्यः सोऽयमुष्केन जीवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(यू स्त्र्याख्यौ गदौ । १ । ४ । ३ ।)

खरकुटीवेति । (कै)

खरकुटशब्दात् ^१पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान् ङीष् कुटीशब्देन
समासो वा ॥

पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति । (कै)

न च तदनिवृत्तौ खरकुटीः पश्य इत्यादौ नत्वापत्तिः ।
“^१प्रकृतिवद्” इत्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेन तद्वि-
रुद्धाश्रयकार्याप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं “^२स्त्रियाम्” इति सूत्रे भाष्ये ।
यदा तेन स्वप्रयुक्तकार्याभावोऽप्यतिदिश्यते । स्पष्टं चेदं “^३तस्मा-
च्छसो नः पुंसि” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अत्रापि पक्षे प्रकृते
स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाभावः इत्याशयः । तत्प्रत्याख्यानोऽपि
स्याख्यावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहेति नार्थः किन्तु स्त्रीत्वविशिष्ट-
मेव य आहेत्यर्थः । न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वाद-
विशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रे शास्त्रीयलिङ्गचयस्य
सत्तेनासम्भवः । व्यक्तिवस्तुपदार्थादिपदबोध्यत्वकाले तत्तत्लिङ्गोपजने-

१ षिद् गौरादिभ्यश्च (४ । १ । ४१) एतत् सूत्रस्थगणसूत्रम् ॥

२ परिभाषेन्दुशे-३६ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू ३ ॥

४ अ ६ । पा १ । सू १०३ ॥

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । न ह्येषेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भवि-
ष्यति (३ । ३ । ५८) । स्त्रियामाख्यायेते स्त्र्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः
कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्त्यै लक्ष्ये श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि
वज्रव्रीहिर्भविष्यति । स्त्रियामाख्यानयोः स्त्र्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया

ऽपि स्त्रीपदादिवोधत्वदशायां तत्सत्वे मानाभावात् । प्रकृते तु ब्राह्मणायेत्यादिविशेषदर्शनेन तत्सत्त्वानुमानात् तत्फलं तु श्रिये ब्राह्मणाय इत्यत्र सुपि “^१ङिति ह्रस्वश्च” इति विकल्पाभावः । “प्रथमं लिङ्गं च” इति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । एतेन यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्वभावाच्चास्त्रीयपुंस्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपा-
र्थस्याभिधानं तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव पुमादे-
रभिधानम् अत एव “^२तदश्रियम्” इत्यनेन तत्प्रत्याख्यानं संग-
च्छते । एवं चास्यापि नित्यस्त्रीत्वमस्यैव इत्यपास्तम् ॥ अति-
शयिता तन्त्रीरिति विग्रहे दोषाभावादाह

तन्त्रीमतीति ॥ (कै)

वहिरङ्गे इति । (कै)

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्येव इति भावः ॥ यथोद्देशे इदम्
अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव क्यजा-
द्यन्ते न दोषः । समुदाये कार्यप्रवृत्तिस्तु नद्यन्तत्वाद् बोधा ॥
वस्तुतः कार्यकालपक्षेऽपि समासस्यैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।
अत एव भाष्ये

१ अ १ । पा ४ । सू ६ ।

२ अ १ । पा २ । सू ५३ ॥

धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति । तन्मै लक्ष्म्यै श्रियै भवै ॥ एवं तर्हि विजम्बि-
व्यति (३ । २ । ७७) । अथवा पुनरस्तु क एव । स्त्रियमाचक्षते स्त्र्याख्या-
विति । ननु चोक्तम् स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयत
इति । मूलविभुजादिपाठाद् को भविष्यति (३ । २ । ५) । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तम्

तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति (भा)

इत्युक्तम् । कार्यवेष्टायामपि भविष्यतीत्यर्थस्तस्य । कैयटरीत्या तु “तदाश्रया नदीसंज्ञास्त्री”ति वदेत् । कुमारीत्यादावपि विशेषण-
तया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तस्माच्च बोध-
कत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

आधायतीत्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः आ-
र्षत् प्रकृष्टा वा धीर्यस्य इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि
सुलभः “अवयवस्य इयङ् स्थानत्वम्” इति भाष्यं च रमणीयमेव ॥

आधौ (भा)

इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वाप्राप्तेरवयवस्य सा
वाच्या सा च न प्राप्नोति तस्य “इयङ्स्थानत्वात्” वार्त्तिकारभे-
तु न दोषस्तेन हि नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वा
इदानीं सा प्रवर्त्तते न चेदानीमसावियङ्स्थान इति निषेधाप्रवृत्तिः
प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न वृत्तिर्मानाभावादिति

यस्मिन् दृश्यसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुज्ज्वेन जीवतीति ॥

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ।

वा । नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयादेव

यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामणे सेनान्ये

स्त्रिया इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च । वा । प्रथम लिङ्गग्रहणं च कर्त्तव्यम् ।

भावः । न च “^१गतिकारकपूर्वस्य” इत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमानस्यैव ग्रहणमिति । अत्र यण् दुर्लभः । अत एव “^२कमे-
जन्त” सूत्रे “मानः समस्य दूढोः” (वेदे) इति मन्त्रव्याख्यावसरे दुर्धिय इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाभावात् कैयट-
प्रयोगे दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतिता-
भावाद्गदोषः । अत्र वेदमपि भाष्यं मानम् ॥

सामर्थ्याक्षिप्तमिति । (कै)

इयदुवङ्स्थानत्वस्याङ्गे एव सम्भवादिति भावः ॥ एतद्वार्त्तिक-
कभाष्यप्रामाण्यादियदुवङ्भ्यामुपस्थितस्याङ्गस्य शब्देऽप्यय इति
तात्पर्यम् ॥

अङ्गत्वं नास्तीति । (कै)

ननु त्वदुक्तविग्रहे अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या धीशब्दस्याप्यङ्गत्वमस्यैव
इति चेन्न नदीसंज्ञाकार्यप्रयोजकश्रूयमाणविभक्तिनिरूपिताङ्गे यत्र

१ गतिकारकपूर्वस्येष्ट्यते । भा । अ ६ । पा ४ । सू ८२ ।

२ अ १ । पा १ । सू ३६ ॥

प्रथमलिङ्गे यौ स्त्रगाख्याविति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्तिप्-
लुप्तमासाः । वा । कुमार्यै (३ । १ । ८) ब्राह्मणाय ॥ लुप् । खरकुषै
(५ । ३ । ६८) ब्राह्मणाय ॥ समास । अतितग्यै ब्राह्मणाय अतिलक्ष्मै
ब्राह्मणाय तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धम् ।
अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति । अवयवस्त्रीविषयत्वात्
सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येय-

क्वापि इयङादेः स्थितिस्तत्रनिषेधात् । अत एव हे श्रीरित्यादौ निषेधः । तदाह

एतदर्थमेवेति । (कै)

यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकावाधितेयङुवङो स्थितिः कश्चित् प्रयोगे दृष्टान्तस्य शब्दस्य सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्वं नेत्यर्थ इति भावः ॥ प्रथै इत्यत्र अन्तावयवनित्यस्त्रीत्वमादाय नित्यैव संज्ञा इयङ्स्थानत्वाभावाच्च न “ङिति ह्रस्वश्च” (१ । ४ । ६) इति विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे “नद्युतश्च” इति कवा-पत्तिः । समासात् पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्वं एव कपः प्रवृत्तेः ॥ नन्वेवम् अतिश्रिये ब्राह्मणाय इत्यादाववयवस्त्रीत्वमादाय विकल्पा-पत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये

ह्रस्वेयुव् (भा)

इत्यादि ॥ ङित्प्रत्ययाचिप्ताङ्गस्यैव स्त्रियामिति विशेषणमिति अनेन अन्वाख्यायत इति बोध्यम् । आख्या पदं तु अत्र न सम्ब-

१ अ ५ । पा ४ । सू १५३ ॥

उवङ्स्थानत्वात् । वा । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति चेदियङुवङ्स्थान-प्रतिषेधे (१ । ४ । ४) यङ्स्थानयोरपि स्त्रोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आधै प्रथै (६ । ४ । ८२) ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ् उवङ्-स्थानत्वात् । अवयवोऽत्रेयङ् उवङ्स्थानः (६ । ४ । ७७) ॥ सिद्धन्वङ्गरूपग्रहणाद् यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्गरूपं

ध्यते । अतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तच्चाभावात् पाश्चिमनदीत्वाना-
पत्तेः । एवं च समुदायस्थानेन नदीत्वं क्रियते तच्च “प्रथमलिङ्ग-
ग्रहणं च” इत्यस्य प्रत्याख्यानरीत्या प्राप्यभावाच्चञं निवर्त्य
विधित्वेनैव व्याचष्टे

नदीसंज्ञौ भवत इति । (भा)

वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिशक्त्यै इत्यादाववयवस्यैव सा क्रियते इति
समुदायस्य नैव प्राप्तिः ॥

अतिश्रिये (भा)

इत्यादाववयवस्य तेन प्राप्ता “नेयङि”ति निषिद्धा । तस्य तु
नानेन संज्ञा विकल्पः यतो ङिदिहितस्तदादित्वाभावात् ह्रस्वावि-
त्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते इयङादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति
वार्त्तिकोऽर्थः तादृशौ शब्दाविति भाष्योऽर्थः इत्यलम् ॥ ननु प्रथम-

१ अ १ । पा ४ । सू ४ ॥

मृद्ध्यते । यस्याङ्गास्येयुवौ भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गास्येयुवौ भवतः ।
ऋक्षेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्री वचने । वा । ऋक्षौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ
च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्ये
(५ । ३ । ६८) अतिशक्ये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मणाय । धेन्ये अतिधेन्ये ब्राह्मण्ये । क मा भूत् । धेनवे अति-
धेनवे ब्राह्मणाय । श्रिये अतिश्रिये । क मा भूत् श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय ।

लिङ्गग्रहणस्य “यू. सूत्राख्यावि” त्यचोपसंख्यातत्वेन “^१ङिति इस्वस्य”
इत्यत्राप्रसक्तेः इस्वयुवेत्यादिव्यर्थमत आह

अवयवेति । (कै)

न्यायस्तत्रापि समान इति भावः ॥ “प्रथमलिङ्ग” इत्यस्य
“^१ङिति इस्वस्य” इत्यत्रानुवृत्तिभ्रमवारणाय इदम् इति तु भाष्ये
वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्यमारम्भवाक्यस्याप्युपसृचणं
बोध्यम् ॥

न हि प्राक् प्रवृत्तेरिति । (कै)

ननु नयतीति नीलमतिक्रान्तायै अतिनिये ब्राह्मण्यै हरि-
मतिक्रान्तायै अतिहर्यै इत्यत्र नदीत्वापत्तिमनिष्टमस्येव न वाङ्मस्य
नित्यस्त्रीत्वाभावान्न दोषः । तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रियै
ब्राह्मण्यै इत्यसिद्धापत्तेरिति चेन्न तादृशानामनभिधानात् ॥

नियमार्थ इति ।

अस्त्रीवचनाङ्गव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥

१ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ॥

२ अ. १ । पा. ४ । सू. ६ ॥

भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ॥ अपर
आह । ऋसौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव गदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शकटये अतिशकटये
ब्राह्मणाय । धेन्यै अतिधेन्यै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् धेनवे अतिधेनवे
ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये

शकटये (भा)

इत्युदाहरणं तु लुबन्तं बोध्यम् ॥

उपसंहारस्येति । (कै)

“प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्दृश्यमि”त्यादेरित्यर्थः ॥ दृश्यम्
इत्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः ॥

विकल्पते । (भा)

इत्यत्रोपसर्गाविवचितार्थः ॥

तदाचार्य इति । (भा)

अस्याशय उक्तः ॥

ब्राह्मणाय । भूवै अतिभूवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् । भूवे अतिभूवे ब्राह्मणाय ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम् । तद्दृश्यम् विज्ञानौ-
यात् सर्वमेतद् विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वाम्वाचष्टे ऋक्षौ च
इयुवस्यानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥

षष्ठीयुक्तश्रृण्वसि वा । १ । ४ । ६ ॥

अत्र षष्ठीपदं तदन्तपरम् । षष्ठ्या युक्त इत्यर्थे तु षष्ठ्याम् इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणर्विचर्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैणैव सिद्धत्वात् “कुलुञ्चानां प्रतये नम” इत्यसमासार्थमेवेदम् । न चैवमपि समासे कृन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे आपाद्यरूपाभावेनेष्टापत्तेः । तत्र “वज्रं कृन्दसि” इत्यादि वज्रतराकरणलाघवाय योगविभागो भाष्ये कृतः ॥ नन्वेवमपि सामान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह

१ अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ २ । पा ४ । सू ३३ ॥

अ २ । पा ४ । सू ३६ ॥

अ ३ । पा २ । सू ८८ ॥

अ ५ । पा २ । सू १२२ ॥

अ ६ । पा १ । सू ३४ ॥

अ ७ । पा १ । सू ८ ॥

अ ७ । पा १ । सू १० ॥

अ ७ । पा १ । सू १०३ ॥

अ ७ । पा ३ । सू ६७ ॥

अ ७ । पा ४ । सू ७८ ॥

अ ६ । पा ४ । सू ७५ ॥

षष्ठीयुक्तश्रृण्वसि वा । १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्त्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्रृण्वसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्द-
श्रृण्वसि घिसंज्ञा भवति । ततो वा । वा कृन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति ।
सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्याव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कान्धव्यत्ययः ।

(षष्ठौयुक्ताश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

तेनेति । (कै)

योगविभागसामर्थ्यगम्यसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः ॥

परिभाषेति । (कै)

कार्यमात्रं चास्या लिङ्गम् । तदाह

यावदिति ॥ (कै)

उभयत्र विभाषेति । (कै)

यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचित् 'प्राप्तविभाषारूपाः केचिद्-
प्राप्तविभाषारूपाः पर्यवस्यन्तीति भावः ॥ यद्यपि तेषु विधिषु
नित्यं प्राप्तेषु "कन्दसि वा" इत्यनेन सर्वापि प्राप्तविभाषैव
तथाप्यस्य विकल्पविधेर्व्यत्ययमात्रपर्यवसन्नतयाऽस्यैव तत् सम्भव
इति भावः ॥ "ननु स्वादिवाक्येनानियमे प्राप्ते कथं व्यत्यय
इत्यत आह

कर्मणीति । (कै)

१ "प्राप्त" इत्यारभ्य "सर्वापि" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ।

२ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ।

३ बोध्यम् । क ॥

४ "ननु" इत्यारभ्य "इति भावः" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः ॥ सुपां व्यत्ययः । युक्ता
मातासौदधुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायाम् इति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः ।
चवालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः ।
सुभितसुयवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः । मधोर्गृह्णाति ।
मधोस्तृप्ता इवास्त्रे । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः । श्वोऽमीनाधास्य-

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(षष्ठोयुक्तश्चन्दसि वा । १ । ४ । ६ ।)

नियमस्यैव विकल्प इति भावः ॥ यत् कर्मणि वेति तत्
चन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्राप्तद्वितीयाया “यवाग्वा
अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाकरणाभ्यां विकल्पे-
ऽप्राप्तविभाषा । अन्यप्राप्तावन्यस्य करणात् व्यत्ययत्वं च बोध्यम् ॥

सुहितमिति प्राप्ते इति । (भा)

सकारहकारयोः शभौ । कश्चित्तु “शुभितमिति प्राप्ते” इति
पाठो दृश्यते ॥

मधुन इति प्राप्ते इति । (भा)

“^१माध्वीर्गावो भवन्तु न” इति वीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति
भावः ॥ कालव्यत्ययस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वादाह

कालविहितेति ॥ (कै)

१ मधुमा॒न्नो व॒न्स्पति॑र्मधु॒माँ अस्तु॑ सूर्यः । माध्वी॑र्गावो भवन्तु नः ।
अ १ । म १ । सू ६० । ऋ ८ ॥

मागेन । अः सोमेन यक्ष्यमागेन । अ आधाता ओ यष्टेति प्राप्ते (३ । ३ ।
१५) ॥ पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते ॥
आत्मनेपदव्यत्ययः । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपद-
व्यत्ययः । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । अन्यीपमन्य ऊर्मियुध्यति युध्यत
इति प्राप्ते ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये- ऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वादचैव तत्
कथमनुचितमत आह

संज्ञिन इतीति ॥ (कै)

ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशकं भविष्यतीत्यत आह

सति हीति ॥ (कै)

ननु यच्छब्दाभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम् । “ते तद्राजाः”
“कक्षा च सा कान्तिमती कक्षावतः” “सा गङ्गा” इत्यादौ प्रकृत-
प्रसिद्धानुभूतार्थकेषु व्यभिचाराद् इत्यत आह

परामृष्टव्येति । (कै)

प्रकृतादेरभावादिति भावः ॥

तदिति । (कै)

परामर्शाभावादिति भावः । तदित्येतत् परामर्शयोग्याभावादि-
त्यर्थः ॥ न च “प्रत्ययविधि” इत्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परा-

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यस्मादिति व्यपदेशाय ॥ अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधि-
स्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यत्रोक्त्यमाने स्त्री इत्यतो । (५ । २ । ४० । ७ । १ ।
१ । ६ । १ । ६० । ६ । ४ । १४८) स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ ।
१४८) । प्रत्ययग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ विधियग्रहणं

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

मर्गोऽस्तु यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्गमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।
एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा स्यादिति भविष्यतीत्यादौ
धातोर्गुणानापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं “यस्माद्”
इत्युक्तमिति भावः ॥ न च प्रकृत्यादिप्रत्ययेऽङ्गमित्येवासु “प्रकृत्यादि”
इत्यस्य “यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि” इत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्या-
येषु साधवगौरवविचारानादरात् योगविभागेन वक्ष्यमाणपरिभा-
षाभाष्य तथान्यासस्यावश्यकत्वाच्च ॥

स्त्री इयतीति । (भा)

इदं शब्दात् ^१परिमाणे वतुः । ^२वस्तु वस्तस्य ^३इयादेश “इदम
इत्” “इयस्येति” लोपः । उगित्वान् ङीप् । ननु यस्माद्विधिस्त-
दादिप्रत्ययेऽङ्गम् इत्युक्ते यच्च प्रत्ययेऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या-
लाभेन प्रकृते न दोषोऽत आह

स्त्रीशब्दादिति । (कै)

१ “एवं हि” इत्यारभ्य “निर्देशार्थम्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

२ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥

३ इ अ ५ । पा २ । सू ४० ॥

४ अ ७ । पा १ । सू २ ॥

५ अ ५ । पा ३ । सू ३ ॥

६ अ ६ । पा ४ । सू १४ ८ ॥

किमर्थम् । यस्मात् प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युच्यमाने रधि अधुना
मधु अधुना (५ । ३ । १७) अत्रापि प्रसज्येत (६ । ४ । १४ ८ ॥ ७ । १ ।
७३) । विधियह्ये पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत् प्रत्ययग्रहणेन
विधियह्येन च समुदितेन क्रियते संनिबोधः । यस्मात् यः प्रत्ययः विधीयते
तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवतीति ॥ अथ तदादि ग्रहणं किमर्थम् । अङ्ग-

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।) (अ. १। पा. ४। आ. २)

तदभावे तु व्याप्तिन्यायेन इहापि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्र-
हणे तत् सामर्थ्यात् प्रत्यासत्तिरेवाश्रीयते इति भावः ॥

असिद्धत्वं नास्तीति । (कै)

चिणो लुग्न्यायेन प्राप्तिः ॥

प्राग्भावादिति । (कै)

वस्तुतस्तु द्वयङापत्तिर्दोषः । न च तत्रापि लोपस्यासिद्धत्वं व्या-
प्यत्वात् तत् प्राप्तेरभावात् । यस्येतिलोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्ष-
यातिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येयङापेक्षणादित्यादिषष्ठे निरूपयिष्यामः ॥

नानादिष्टादिति । (कै)

इयङि “न पदान्ते”ति निषेधोऽपि बोध्यः ॥ ननु विधि-
ग्रहणाभावे “यस्मात् प्रत्यय” इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शान्ता
इत्यत आह

अध्याहरिष्यत इति ॥ (कै)

परशब्दस्यापीति । (कै)

यद्यपि यस्मादिति पञ्चम्या परशब्दाध्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं
तथापि तावतैव स्यान् न तु विधीयत इत्यस्यापि ॥

१ अ १। पा १। सू ५ ८ ॥

संज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् । वा । अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते
स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत् । करिष्यावः करिष्यामः (७। ३।
१०१) नुमर्थं कुण्डानि घनानि (६। ४। ८) ॥ मित् सुटोरपसंख्यानम् ।
वा । मित्वतः सुटुतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मित्वतः । भिनत्ति क्तिनत्ति ।
अभिनत् अक्किनत् (३। १। ७८ ॥ ६। ४। ७१) ॥ सुटुतः । संचस्कारतुः

(अ. १। पा. ४। अ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

अपिः । (कै)

एवार्थे ॥

विधिग्रहणे इति । (कै)

प्रत्ययग्रहणस्याप्युपलक्षणम् ॥

भसंज्ञायां चेति । (कै)

न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे “यचिभम्” इत्यत्रापि यस्मात् यजादिप्रत्ययविधिरित्यर्थस्त्वाभावाच्च भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तस्य यजादौ प्रत्यये भत्वमित्यर्थः स्यात् प्रत्यासत्तिन्यायानाम्रयणेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥

यस्येति लोप इति । (कै)

“इकोऽचि” इति नुमः प्राप्तिरित्यन्ये । प्राग्दिशीयत्वेनास्य विभक्तित्वाद् भत्वाच्च न नलोप इति तदाशयः ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कयामाह इत्यर्थः ॥

प्रत्यासत्तौति । (कै)

१ अ १ पा ४ । सू १८ ॥

२ अ ७ । पा १ । सू ७३ ॥

संचस्कारः (६। १। १३६। ७। ४। १०) । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सुटो वह्निरङ्गत्वात् । वह्निरङ्गः सुट् । अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं वह्निरङ्ग-मन्तरङ्गो वक्ष्यतेतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृण्वर्थम् (७। ४। १०) । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादियग्रहणेन इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपधस्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १२॥) (अ. १। पा. ४। आ. १)

तद्यायप्रवृत्तिसामर्थ्यमेवोभयमिति भावः ॥ विधिग्रहणं भन-
क्तीत्यादौ “अतो दीर्घ” व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । ध्वनितं
चेदं अम् विधायके भाष्ये ॥ भाष्ये

अथ तदादौति । (भा)

आदिग्रहणविषयः प्रश्नः ॥ ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्यादन-
ङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह

अन्यथेति । (कै)

चिकीर्षामीत्यादौ श्रवेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाङ्गत्वान्तच्चापि
दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । करोतीत्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं
बोध्यम् ॥

तदेदमिति । (कै)

कुण्डानीत्येतदित्यर्थः ॥ ननु मित् सुटोरङ्गत्वेन किञ्चित्
प्रयोजनमत आह

कृतयोरिति । (कै)

सति सप्तमीति भावः ॥

१ अ ७ । पा ३ । सू १०१ ।

नार्थः । इदं तु न सिध्यति संचस्कारतुः संचस्कारः ॥ किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा न वेदं तस्माच्च तदादि ।
सिद्धं तु तदाद्यादि वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंघं
भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादौति । तस्यादिस्तदादिः । तदादिरादि-
र्घस्य तदिदं तदाद्यादौति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः ।

(ब. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

भाष्येति । (कै)

सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्वधाहाराश्रयणमयुक्तमतः फलितार्थकथन-
परं भाष्यमित्यर्थः ॥

रूपोदाहरणमिति । (कै)

मित्वद्रूपमौदृशमित्यर्थः ॥ अन्ये तु भिनत्तीत्यादौ अङ्गत्वाभावे
लघूपधगुणाशङ्का कर्मधारयेण समाधानं च वृद्धोक्तमसङ्गतं स्यादिति
भाष्याश्रयमाहुः ॥ ननु परत्वात् पूर्वमेवाडागमोऽत आह

नित्यत्वादिति । (कै)

“लावस्थायामङ्” इति पक्षे “भिन्वि” इत्यादौ अङ्गं धित्वं
न स्याद् इति बोध्यम् ॥ ननु संशब्दमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्
सुटि ततो लिङ्गादिकमिति न दोषोऽत आह

द्विर्वचने इति । (कै)

“पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते” इति सिद्धान्ताद् इति भावः ॥
ननु टित्वाद्धात्ववयवत्वेन न दोषोऽत आह

१ यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते
पश्चात् साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चा-
दुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गे विप्रिनष्टि ।
अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ॥ २ । २ । १६ ॥

उत्तरपदकोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उद्गमुखमिव मुखमस्योद्गमुखः ।
खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति ॥ तदेकदेशविज्ञानादासिद्धम् । वा ।
तदेकदेशविज्ञानादा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा ।
गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुना-
ग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥ विषम

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

अडभ्यासेति । (कै)

नायं टित्त्वादाद्यवयवः किन्त्वेनेन मध्यं प्रवेशित इत्यभक्त इति भावः ॥

तद्भक्तस्येति । (कै)

टित्त्वादित्यर्थः ॥

स्कृशब्दादेवेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । एवं ह्यत्र धातूपसर्गयोः समासो दुर्वारः स हि “पूर्वं धातुः साधनेन” इति न्यायेन “उपपदमतिङ्” (१।२।१८) इति सूत्रे भगवता वारितः ॥

१ पदमित्यं भगवतः कृत्रिमासंज्ञा । युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं वहिरङ्गमिति । धातूपसर्गयोः कार्यं यत् तदन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति । नैतत् सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति । तामुपसर्गो विप्रिनष्टि । अभिनिर्वर्त्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं वैतदेव विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति । तस्यास्यते गुरुणा इत्यकर्मकः । उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् ॥ ६ । १ । १३५ ॥

उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति य एवं संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इत्येकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणं खार्यादृक्मिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । केचिद् यावदेव तद् भवति तावदेवाङ्ग्यं एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामा भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकशिक

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

इङ्गुणेति । (कै)

“सुतश्च संयोगादेः” (७। ४। ४ ३) “गुणोर्त्तिसंयोगाद्योः” (७। ४। २६) इति विहितेत्यर्थः ॥

अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । (कै)

इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । “यद्वास्य इति” मत्वेति शेषः । अत एव इङ्गुणनिवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् षष्ठे । किं च सुटो भक्तत्वे सकारादेर्धातुत्वाभावात् सूत्रशब्दस्य कथं द्वित्वमिति सुधौभिर्विभाव्यम् । यद्यप्यत्रत्य पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात् संचस्करतुः इत्यादौ संयोगादित्वाभावादपि गुणो न प्राप्नोति तथापि “संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थस्याभावात् कथं तेनापि सिद्धिस्तथापि यदन्यवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणे षष्ठ्यर्थे बह्व्रौहिरित्यभिमानः ॥ भाष्ये

किं पुनरिति (भा)

प्रश्नमुपपादयति

सुटो बहिरङ्गत्वादिति । (भा)

मात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञाचाप्यक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् । एवं तद्वाचाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति यदयं नेदमदसोरकोः (७। १। ११) इति सककारयोः प्रतिषेधं प्राप्तिः । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत् सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्य्यस्तदेकदेशभूतं तद् ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं प्राप्तिः ॥ अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं

(यस्मात्प्रत्ययविधिक्षदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

वह्निर्भृतोपसर्गनिमित्तत्वात् सुटो वह्निरङ्गत्वमेवं च तस्यासिद्ध-
त्वात् सिद्धत्येवाङ्गत्वमिति भावः ॥ नन्वसिद्धत्वेनाङ्गत्वसाधने तेनैव
संयोगादित्वाभावात् कथं गुणः स्यादत आह

वक्ष्यत्येतदिति । (भा)

तथा च तत् सामर्थ्यात् तदंशेनासिद्धत्वमिति भावः ॥

सस्वरतुः (भा)

इत्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याभावादसिद्ध-
त्वाभावानुपपत्तौ “संचस्करतुः” इत्यादि न सिध्यतीत्याह

भवेद् (भा)

इत्यादिः

संचस्करः (भा)

इत्यन्तम् ॥ तस्मात् संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादि-
ग्रहणमपि कार्यमिति भावः ॥ तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यति
तत् सामर्थ्यादसिद्धत्वाभावस्तर्ह्यङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादि-
ति । तत् करणेऽपि तदसिद्धिरित्यत्रार्थोऽप्यभिप्रेतस्तत्र सिद्धत्वा-
भावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति

किमर्थम् । प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् । वा । प्रत्ययग्रहणं क्रियते
पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । स्वर्थम् अर्थम् अर्थम्
अङ्गस्येयुवडौ स्याताम् (६ । ४ । ७७—७८) ॥ परिमाणार्थं च । वा
परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । यस्मात् प्रत्ययविधिक्ष-
दाद्यङ्गमित्येत्युच्यमाने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम्
न कर्त्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति । प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्ग

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविहितस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

किं पुनरिति । (भा)

एवं “सुटो वहिरङ्गत्वाद्” इत्यादिभाष्यं योजयन्ति केचित् ॥

परेतु भाष्ये

सुटो वहिरङ्गत्वाद् (भा)

इत्यादिः

किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति (भा)

इत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातोः पूर्वमेव ततश्च प्रत्यये कृते द्विवचनात् पूर्वमन्तरङ्गतारार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् इति लिटः स्रष्टव्यत्वादिध्यभावेन संयोगादेरङ्गत्वाभावाद्गुणेन प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिकाः ॥ ननु तदादिग्रहणे सति कथं तस्य केवलस्य ग्रहणमत आह.

व्यपदेशिवदिति ॥ (कै)

तस्यादिश्चकार इति । (कै)

द्विवचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ ननूद्मुखे वाधात् तथाङ्गीकारेऽपि करिष्याम इत्यादौ मुख्यार्थत्वेऽपि चारितार्थादत्र लक्षणायां मानाभावोऽत आह

इहापीति ॥ (कै)

कार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ठ । उपसर्गात् पूर्वावडाटौ प्राप्तः (६ । ४ । ७१—७२) ॥ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादितदन्तविज्ञानात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा परिभाषा

(यस्मात्प्रत्ययविधिसूत्रादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

प्रतिलक्ष्यमिति । (कै)

तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः शिष्टप्रयोगादिति भावः ॥

तदवयवे इति । (कै)

तदाद्यवयवे इत्यर्थः ॥ भाष्ये

अक्षपरिमाणानाम् । (भा)

नियतपरिमाणानाम् ॥

एकेनाप्यपाये इति । (भा)

तृतीया न कर्त्तरि षष्ठ्या बाधादत आह

अपाये इति । (कै)

न चैकस्य विद्यमानस्यापाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्
स्वभावेनेति ज्ञायते । एवं चैकाभावेन पञ्चादिशब्दवाच्यरूपापाये
पञ्चादिशब्दा न प्रवर्त्तन्ते इति भावः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । (कै)

एवमुपसर्गादिसंज्ञा अक्षपरिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूनं लौकिकैक-

क्रियेत प्रत्ययग्रहणं व । अवश्यमेवा परिभाषा कर्त्तव्या । बह्वन्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमास-
तद्धितविधिस्तराः । वा । धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य
धातुसंज्ञा प्राप्नोति (३ । १ । ३२ ॥ २ । ४ । ७१) ॥ प्रातिपदिक ।
देवदत्तो गुर्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति (१ । २ । ४६ ॥
२ । ४ । ७१) ॥ प्रत्यय । महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः

(अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

देशविकृतन्यायेन इत्यपि बोधम् ॥ नन्वभक्तत्वात्तदेकदेशत्वमेवा-
सिद्धमत आह

तन्मध्येति ॥ (कै)

भाष्ये

पदादाविति । (भा)

पदादौ परे इत्यर्थः ॥

असतीति । (कै)

तदभावे प्रत्यासत्तिन्याये मानाभावादित्यर्थः ॥

निषेधादिति । (कै)

अङ्गसंज्ञापि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः ॥

तस्मिन् कर्त्तव्ये इति । (कै)

तन्निमित्तेऽङ्गत्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥

तदादेः संघातस्येति । (कै)

वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् ॥

दाशतय- (भा)

शब्देन षट्संज्ञितेत्यन्ये ॥

१ “भाष्ये” इत्यारभ्य “निषेधाद्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

प्राप्नोति (३। १। ८) ॥ समास । ऋद्धस्य राज्ञः पुत्रवः । संघातस्य
समाससंज्ञा प्राप्नोति (२। २। ८) ॥ तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्य-
यणः । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति (४। १। १०१ ॥ २। ४।

(यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

एतच्चेति । (कै)

इदमपिना सूचितमिति भावः ॥ यदि तर्हीत्यनेनाव्यवहितत्वात्
द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा

केनेदानीम् (भा)

इत्यादिभाष्यासंगतिः । न हि तदकरणेऽङ्गकार्येकाचिदनुप-
पत्तिः ॥ अङ्गसंज्ञायामङ्गस्येत्यधिकदौर्घादिविधिसंभवादत आह

अवयवान् इति ॥ (कै)

भिस्सा (कै)

ओदनः ॥ १ क्रिमिशब्दात् “१ लोमादित्वात्” “ने” “टापि”
द्वितीयैकवचनम् । एवं च पदाङ्गाधिकारव्यावर्त्य तदेवप्रत्ययग्रहण-
स्थापीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभाव इति
बोध्यम् । एतदयमपि “२ अर्थवत्” परिभाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् ॥

अनियतावधेरिति (कै)

एवं च देवदत्तः प्राकरोद् इत्यत्र देवात् पूर्वमपि आद्

१ क्रिमिणाम् इति । कै ॥

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः श न इत्यत्रः । ५ । २ । १०० ॥

३ परिभाषेन्दुश्लो-१४ ॥

७१) ॥ खर । देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य अनित्यादिर्नित्यम् (६ । १ ।
१६७) इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति ॥ सा तर्हीया परिभाषा कर्त्तव्या । न
कर्त्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात् प्रत्ययविधित्तदादिप्रत्यये गृह्यमाणे

१ (अ. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

इति बोध्यम् ॥ ननु केन इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात् समुच्चयो-
ऽयुक्तोऽत आह

यचेति । (कै)

व्यवस्थितत्वान्न समुच्चयस्तत्र तदन्तविधेः “^१प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या”
इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नास्याः प्रवृत्तिः
विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति बोध्यम् ॥

यच्च त्विति । (कै)

“^१कृत्तद्धित” इत्यादौ । एतेन प्रकृते “^२तदादि” इत्यंशस्यैव
उपयोगेन तदन्तस्य इत्ययुक्तमित्यपास्तम् । प्रसङ्गात्तदुक्तेः । एवम्
“^३एङ्ग्रहात् समुद्धेः” इत्यादौ “तदादेः” इति पञ्चम्यन्तम्
इत्यपि बोध्यम् ॥ सूत्रप्रश्नस्य प्रक्रान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्त-
मत आह

प्रत्यय इति ॥ (कै)

ततश्चेति । (कै)

संघातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समास-

१ परिभाषेन्दुश्लो-२४ ॥ २ अ१ । पा२ । सू४६ ॥

३ परिभाषेन्दुश्लो-५ “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्” २३ ॥

४ अ६ । पा१ । सू६६ ॥

मृह्यते । ततोऽङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये ॥
यदि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते अवतप्ते नकुलस्थितं

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)।

ग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभम् । नियमस्य भेदसंसर्ग-
द्वारकार्थवत् समुदायविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थ-
वत्त्वमित्याश्रयात् ॥

असामर्थ्यादिति । (कै)

यदि स्यात् तदा महान्तपुत्रीयति इत्यपि स्यादिति भावः ॥

विवक्षितायामपीति । (कै)

वस्तुतस्तत्र संख्याविवक्षायां फलाभाव इति वक्ष्यामः ॥

ततश्च वृद्धीति । (कै)

ननु देवदत्तो गार्ग्यायण इत्यत्र यदि गार्ग्यापत्यं देवदत्तस्तदा
समुदायात् प्राप्तिरेव नासामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययोऽपत्यवता समर्थो
न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनापि । यदि देवदत्तो यो गार्ग्य-
स्तस्यापत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्युदाहार्य-
मिति चेन्न । देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्येति विवक्षायां “गोत्र-
चक्षिण्याख्येभ्य” इति वुञ् स्यादित्यभिप्रायात् ॥

योगविभाग इति । (कै)

न च द्वितीयस्योपयोगाभावादिदमयुक्तम् । “इत्थादङ्गात्”

१ अ ४ । पा ३ । सू ६६ ॥

त एतत् उदके विशीर्णं त एतत् स गतिकेन स नकुलेन च समासो (२ ।
१ । ४७) न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं
भवतीत्युक्ता ततो वक्ष्यामि । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि । वा ।
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषापरिभाषा कर्तव्या ॥

(स. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १। ४। १३।)

(दा. २। २७) “न लुमताङ्गस्य” (१। १। ६३) इत्यादिव्यवहार-

निर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यावश्यक इति भावः ॥

सोपस्कारत्वादिति । (कै)

पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः ॥

अवतप्ते (भा)

इत्यादौ ॥

नकुलस्थितविशीर्ण- (भा)

शब्दयोरनया परिभाषया कान्तत्वाभावात् कृदन्तरूपोत्तर-
पदत्वाभावाच्च ॥ केन “क्षेपे” (२। २। ४७) “तत्पुरुषे कृति” (६। २।
१४) इति समासविभक्त्यनुकौ न स्याताम् । आद्ये चापलम् ।
अन्ये सता लभ्यत्वं द्योत्यम् ॥

व्यावक्रोशी (भा)

इत्यत्र कर्मव्यतिहारे एच् “एचः स्त्रियामञ्” (५। ४। १४) “न
कर्मव्यतिहारे” (७। ३। ६) इत्यैज् निषेधः ॥ “सांकुटिने” “अभि-
विधौ भाव इनुण्” (३। ३। ४४) । “सांकुटिनम्” इति ह्रस्वपाठो
ऽपि भाष्ये ॥ ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं तच्च समासस्वरेणा-
सिद्धमत आह

आगम्यते स्मेति । (कै)

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधि-
सराः । वा । समास । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं
त एतत् । स गतिकेन स नकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥

(यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३।) (अ. १। पा. ४। आ २)

सप्तशब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण कर्मणि काले
उत्तरपदे “गतिरनन्तरः” (६।१।४६) इति विहितेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण ॥

ततो दूरशब्दस्येति । (कै)

अयमपि परिभाषा साध्य एव ॥

‘कृत्स्वरेणेति । (कै)

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत् प्राप्तिरपि परिभाषयैव
स गतेरपीत्यनेन तत्प्राप्तियोग्यता ॥ ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य
“^१थाथे”त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह

स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेरुत्तरकालस्य यदन्तीदा-
त्तत्वं तस्यैव सोपवादो न तु कारकादुत्तरकालस्यापीति तात्पर्यम् ॥

गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति । (कै)

^१थाथादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा २ । सू १ ३६ ॥

२ थाथघञ् क्ताजवित्रकाणाम् । ६ । २ । १०० ॥

३ अ ६ । पा २ । सू १०० ॥

तद्धितविधि । सां कूटिकम् धावकोशौ । संघातात् तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा
भवति (५ । ४ । १५-१४) । तद्धितविधि । स्वर । दूरात् आगतः दूरादा-
गत इति (२ । १ । ३६ ॥ ६ । ३ । २) अन्तस्थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम्

(ख. १। पा. ४। आ. २) (यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्॥ १। ४। १३।)

बाधकत्वादिति । (कै)

समासान्तरे प्राप्या सति शिष्टत्वेनेति भावः । यद्यपि परिभाषा-
भावे कृदन्तत्वाभावात् कृत्स्नराप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति
तथापि परिभाषासत्वेऽपि सिध्यतीत्युपन्यासः ॥

अस्या इति । (कै)

एकदेशद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इति भावः । अनन्तर-
ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण “गतिरनन्तरः” (६। १। ४१) इति सूत्रे
षष्ठे उपपादयिष्यते ।

(६। २। १४३-१४४) इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ कृदग्रहणे गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति न दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा
कर्तव्या न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति वदयं
गतिरनन्तरः (६। २। ४६) इत्यनन्तरग्रहणं करोति ॥

सुप्तिङन्तम् पदम् । १ । ४ । १४ ॥

तिङ्साहचर्यात् सुवपि प्रत्याहारः । ^१“न ङिसम्बुद्धोः” इति निषेधाच्च ॥

तदन्तविधेरिति । (कै)

शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तलाभः इति भावः । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्यापि प्राप्तौ तदप्रवृत्तये पुनरन्तग्रहणमिति वाच्यम् । “^२हलि सर्वेषाम्” इत्यादिनिर्देशैस्तस्येहाप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् ॥

परत्वाद् बाधित्वेति । (कै)

पुंवद्भावाद् ह्रस्वं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः पुंवत्त्वम् । सङ्गतिन्यायाश्रयणात् । अत एव तत् सार्थकम् ॥

तरपि त्विति । (कै)

अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन नद्येवोत्तरपदविशेषणात् केवलस्य चोत्तरपदत्वाभावात् तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भावः ॥

कुमारीगौरितरेति । (कै)

१ अ ८ । पा २ । सू ८ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २२ ॥

सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२) ॥ अत उत्तरं पठति । पद-

गौरीशब्दे “^१तसिलादिषु” इति पुंवत्त्वं प्राप्नोति । कुमारि-
गौरीतरेत्यपपाठः ॥ न च तदन्तविध्यभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं
व्यर्थं प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना सिद्धे-
रिति वाच्यम् । पदत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् । “^२उञि च
पदे” इत्याद्यसंगतेश्चेति दिक् ॥

अधातुरिति । (कै)

विशेषणतया क्रियाबोधकस्यापि क्विबन्तादेः “^३अत्वसन्तस्य”
इति सूत्रेऽधातुरित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः ॥

प्रत्ययनिमित्तमिति । (कै)

लक्षणग्रहणादिति भावः ॥ न च केवलकृतां तद्धितानां च
प्रातिपदिकत्वे फलाभावः । “^४द्याप् प्रातिपदिकाद्” इत्यादौ
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तस्माभात् ॥

लौकिकी । (कै)

लोकविदिता । अत्र पक्षे अर्थवद्ग्रहणात् तदन्तस्यापि न
प्राप्नोतीति भावः ॥

सामर्थ्यादिति । (कै)

कृतद्वितयोरर्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः ॥

१ अ ६ । पा ३ । । सू ३५ ॥

२ अ ८ । पा ३ । सू २१ ॥

३ अ ६ । पा ४ । सू १४ ॥

४ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

संज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ।
वा । पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्-
ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ।

लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति (कै)

लौकिकार्थं यत् पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकृत् कल्पित-
त्वादिप्रकृतेरर्थस्तदाह

अभिव्यक्ततर इति ॥ (कै)

तदेवाह

प्रत्ययान्तेष्विति । (कै)

कृततद्धितप्रत्ययार्थस्तु न तादृशः कल्पितावयवार्थत्वात् तस्य ॥

प्रत्ययान्तेषु । (कै)

सुबन्तेषु ॥ सुबन्तार्थत्वात् तस्याः सुपो द्योतकत्वात् तत्रैव स लक्ष्यते
न तु तद्रहिते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहाप्यर्थाधिकारादनु-
वृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहस्त्वदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति न तु तत्साम-
र्थ्यादित्युक्तम् ॥ १ भाष्येऽपि

अर्थवद् (भा)

इत्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥

१ “भाष्ये” इत्यारभ्य “इत्यर्थः” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरत्तमपौ घः (१ । १ । २२) तरत्तम-
बन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् । कुमारौ गौरितरा । घादिषु
नद्या ऋसो भवतीति (६ । ३ । ४३) ऋस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते
समाद्यन्ता घातवः (३ । १ । ३२) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ कृतद्वित-
समासाश्च (१ । २ । ४६) इत्यन्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञाप-
कार्थम् ॥ हे तावत् क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते कृतद्वितसमासास्तेत्यन्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । न कर्त्तव्यम् । अर्थवदिति वर्त्तते (१ । २ । ४५)
कृतद्वितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतकद्विता वा ।

*नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

नलोपार्थत्वात् पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह

लुप्तेऽपीति ॥ (कै)

ज्ञापकादिति । (कै)

न च नान्तात् कपि ततः क्विपि सुपि “^१प्रत्ययलक्षणेन” क्य सत्त्वादनेन नियमेन पदत्वस्य व्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य वहिरङ्गेण निषेधेन बाधायोगाच्च । वचनं त्वन्यथानियमे चरितार्थमिति भावः ॥ क्ये नान्तं पदमेव इत्यपि न व्याख्यानात् । ^२अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति दशसमानाक्षराणि । ^३लृकारस्य दीर्घाभावान् नवैव इति प्रातिशाख्ये ॥

तपस्यतीति । (कै)

अत्र पदत्वे कृत्वं स्यादिति भावः ॥

१ अ १ । पा १ । सू ६२ ॥

२ “गोसमानाक्षरनान्तादित्येके” (३ । १ । ८) इति भाष्यवार्तिकस्थ-
“समानाक्षर” शब्दविवरणम् ॥

३ “लृकारोदीर्घः क्षुताश्च उक्तवर्जम्” (शुक्लयजुः प्रातिशाख्य—अध्या—
८—सू ३०) अत्र पूर्वसूत्राद् “न” इति वर्तते ॥ अथ नवादितः समाना-
क्षराणि । २ । तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ॥ “ऋपर्यन्ताः खरास्त्रेधा लृकारो
ऋख एव च” । १२ ॥ अमरेशनिर्मिता वर्णरत्नप्रदीपिका शिद्धा ॥

* किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सिद्धम् (१ । ४ । १४ ॥ २ ।
४ । ७१ ॥ १ । १ । ६२) ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं
भवति नान्यत् । क मा भूत् । वाच्यति सुच्यति (८ । २ । ३०—३६) ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

पर्युदासेऽपि आर्थः प्रतिषेधोऽस्येव इत्यत आह

प्रसज्येति । (कै)

शब्दप्रतिषेध इति भावः ॥

प्राप्तबाधो न युज्यते इति । (कै)

गौरवादिति भावः ॥

१ असर्वनामस्थान इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्चा (६ । १ । ६८ ॥ १ । १ । ६९) । असर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति । किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति । सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथवानन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽयच्च । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः भम् । भसंज्ञं च यजादावसर्वनामस्थान इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः घुतविकारो पदान्तग्रहणश्चोदितम् (८ । २ । १०७) । इह मा भूत् भद्रं करोषि गौरिति । तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्य-पदयोरन्तस्येत्येवं तत् । भूवद्वदभ्य एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या भूवद्वदभ्यः । धारयद्वदभ्यः ॥

आसादयेदिति । (कै)

अनेन देवदत्तहन्तृहतन्यायस्थायमविषय इति दर्शितम् । नम-
नजातीयप्राप्तेरेवाभावादिति भावः ॥ अयजादौ सर्वनामस्थाने
इत्यर्थभ्रमं वारयति

असर्वेति । (कै)

यजादौ सर्वनामस्थाने पदं न इत्यर्थः । तादृशार्थेहि योगवि-
भागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ननु यग्रहणं व्यर्थं तदादिसर्वनाम-
स्थानाभावादत आह

यकारादौति ॥ (कै)

नन्वेवं भविधावपि तथैव सम्बन्धः स्यादत आह

भसंज्ञेति ॥ (कै)

मतुपि स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह

तसाविति ॥ (कै)

यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

सम्पूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाभावादुत्तरपदलोपे इत्यसंग-
तमत आह

षडङ्गुलीति । (कै)

एवं च स फलित इति भावः ॥

जश्वं न स्यादिति । (कै)

तत्तत् सपादसप्ताध्यायौष्ठकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्वमिति भावः ॥ ननु नाचः स्थानिवत्त्वं किं तु तदादेशस्य इत्यत आह

लोपस्येति ॥ (कै)

यच पदान्त इति । (कै)

पदचरमावयव इत्यर्थः ॥

न त्विति । (कै)

उक्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् । तस्मादयमर्थः । षषष्ठा-
जादीति वचनबोधितद्वितीयादच ऊर्द्धं लोपविधायकवचनप्रवृत्ति-
प्रामाण्यादचभवेन स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति ॥ भाष्ये

षषष्ठेति । (भा)

एकाक्षरपूर्वपदानाम् (भा)

इत्यच षड्भिन्नैकाचरेति वाच्यमित्यर्थः ॥

नभोऽङ्गिर इति (भा)

भाष्ये । अच वतिः “तेन तुल्यम्” (५।१।११५) इत्यादि-
विहितः ॥ ननु मनुष्यशब्दे सान्तत्वाभावेन स्त्वाप्राप्तेर्भत्वमनर्थकमत

आह

सत्यामिति । (कै)

मनेरुसिर्वाङ्मलक्यदिति भावः ॥ ननु वार्त्तिके वृषण् इति
णान्तश्रवणेन णान्तशब्दे भवं व्यर्थमत आह

पदान्तस्येति । (कै)

प्रयोगस्थकृतणत्वानुकरणं तदिति भावः ॥

अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । (कै)

अन्तर्वर्त्तिविभक्तेर्लुका लुप्तत्वाद् “वसोश्च” प्रत्ययत्वाभावादिति
भावः ॥

छन्दो विषयाणीति । (भा)

भाषायामप्रयोगादिति भावः ॥

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

नन्वर्थग्रहणाभावे मतावेव स्यान्नान्यचेत्यत आह

स्वादिष्वितीति ॥ (कै)

१ अर्थं ग्रहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । तसौ मतावित्ती-
यत्युच्यमाने इहैव स्यात् । पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात् पयस्वी ।
यशस्वी । अर्थं ग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिंश्च । यद्यर्थग्रहणं क्रियते । पयस्वान् । यशस्वान् । अत्र न
प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि मतुब् मत्वर्थे वर्त्तते । तद्यथा । देवदत्त-
शालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणो भवति
सोऽप्यानीयते ॥

मर्ता य इति । (कै)

सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिनिष्पन्ना स्यादव्यभिचारादिति भावः ॥

मुख्येति । (कै)

उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः ॥ नन्वसन्तत्वादिनिना मतुब् वाध्येत इत्यत आह

मत्वर्थीयेति ॥ (कै)

अन्योपलक्षणे । (कै)

अन्यबोधने ॥ जहल्लक्षणायामतद्गुणवज्जग्रीहौ चोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टचर इति भावः ॥ ननूपलक्षणस्यापि कार्यान्वये-
इतिप्रसङ्गोऽत आह

अयमचेति ॥ (कै)

यच्च रूपान्तरेणेति । (कै)

यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगस्तथा प्रकृते मतुप्त्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः ॥

रूपान्तराभावेत्विति । (कै)

उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणे भावेत्वित्यर्थः ॥ यथा शास्त्रात्वं न देवदत्ते इति भावः ॥

१ (अ. १ । पा. ४ । आ. २) (अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ।)
(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्यत आहेत्यर्थः ॥ ननु भवे किं फलमत आह,
जश्त्वमिति ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियतत्वात् प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः
सुलभोऽत आह

जातिवादीति ॥ (कै)

१ उभय संज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । “स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन” ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।

वृहस्पतिं रुखियां हव्यसूदः कनिक्कद्वु वावशतीरुदाजत् ॥

अ ३ । म ४ । सू ५० । ऋ ५ ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुषु बहुवचनमित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्येवं वृत्तः स्रुतः
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवक्ते अर्था मूलं स्वान्वः फलं पलाशमिति ॥ एवं
तर्ज्जकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येऽर्थेषु स्वादयो

अवयवगतेति । (कै)

अवयवानामपि वृत्ते शाखेत्यादिव्यवहाराज् जातिसहचरिता-
दिति भावः ॥

न त्ववयवेति । (कै)

तादृशपरम्पराग्रहणे मानाभावादिति भावः ॥ नन्वेवं दारा
इत्यादावाधारगतवङ्गत्वाभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयणे तु
वृत्ता इत्यादावपि दोषोऽत आह,

दारा इति । (कै)

ईदृशीभेदोपचारेण वृत्ता इत्यादौ नानिष्ठापादनमनभिधाना-
दिति भावः ॥

वस्त्विति । (कै)

दारा इत्याद्यनुरोधादस्तुपर्यायो अवस्थाश्रयणीयः । एवं च वृत्त
इत्यादौ दोष इति भावः ॥ नन्ववयवगतवङ्गत्वाश्रयेण वङ्गवचने
प्रसञ्जिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंगतमत आह

नेदमिति ॥ (कै)

विधीयन्ते तेषु वङ्गषु । केषु चार्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न
वै कर्मादयो विभक्त्यर्थः । के तर्हि एकत्वादयः । एकत्वादिव्यपि वै
विभक्त्यर्थेऽवश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण्य एकत्वे कर्मणो
द्वित्वे कर्मणो वङ्गत्व इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो न
ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह चेत्येके मन्यन्ते
तदेके मन्यन्त इति परत्वादेक वचनं प्राप्नोति (१ । ४ । २) ॥ वङ्गषु
वङ्गवचनमित्येष योगः परः करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७०५

(अ. १ । पा. ४ । आ २)

(वज्रषु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

विहितानामिति । (कै)

न च सुप्तिङ्बिधेकवाक्यतया विधायकमेवेदम् । अन्यो-
ऽन्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञाविज्ञानाश्रयणापत्तेः ॥

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । (कै)

निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः ॥

प्रदर्शयत इति । (कै)

नियमश्च यद्वैकत्वादिषु प्राप्तस्तदिष्य एव कर्मादिगतैकत्वादिषु
च तेषां प्राप्तिरिति न मूलादिगतवज्रत्वे तेषां प्राप्तिरितिभावः ॥
तदाह भाष्ये

येष्वर्थेष्विति । (कै)

इदं द्योत्यपरं पूर्ववाक्योपदर्शितनियमोपपादकत्वात् ॥ तच्च
द्योत्यत्वमुपपादयति

पञ्चक इति ॥ (कै)

नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह

विभक्तयस्त्विति ॥ (कै)

कर्मादिशक्त्येति । (कै)

अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तौनां वैधर्म्यं दर्शितम् । इतरः

ष वज्रोदगः वज्रः रूप इति परत्वाद् वज्रवचनं प्राप्नोति । नैष दोषः ।
यत्तावदुच्यते न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति
तत्र । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् । इह
कदाचिद् गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा । पटः शुक्लः इति ।
कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद्

प्रत्यासत्त्या कर्मगतवज्रत्वे वज्रवचनमिति नावयवगतवज्रत्वमादायाति-
प्रसङ्ग इति मत्वाह

न वै (भा)

इत्यादि भाष्ये ॥ प्राधान्येन सूत्रे विभक्तियोक्त्यतयोक्ता इत्यर्थः ।
तत्रैकत्वादिषु वज्रव्यति तु वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

किमनभिहिताधिकारेणेति । (कै)

द्योतकत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्त्येवं तिङादिभिरभिहितेऽपि
स्युरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताधिकार आवश्यक इति भावः ॥
अनभिहितसूत्रेत्यादेर्ग्रन्थस्यात्रप्रतीके उपयोगश्चिन्त्यः । अत एव “न
वै कर्मादय” इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहवः । तदा
पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः ॥ अत्रापि पक्षे एक-
त्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या सम्भवेन च
तत्त्वमित्याशयेनाह भाष्ये

एकत्वादिष्वपीति । (भा)

सूत्रे प्राधान्येन विभक्तियोक्त्यतयोक्तेष्वित्यर्थः ॥ तत्र प्रत्या-
सत्तिं दर्शयति

वाक्यैक (कै)

इत्यादिना ॥

गुणो गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधिकरण्यं गुण-
गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु
गुणिना गुणो व्यवदिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा न्ये वक्तुः । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ॥ न

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(वज्रसु वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति । (कै)

एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादयो निमित्तत्वेनेति । (भा)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

नह्यन्तरेणेति । (भा)

तदर्थं भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्यासाधुत्वादिति

भावः ॥ नन्वस्य संख्यावाचकत्वाभावात् दोषोऽत आह

द्येकयोरित्यत्रेति ॥ (कै)

नन्वस्य पूर्वत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमिति मत्वाह

इह यदीति ॥ (कै)

ननु “कर्त्तरि च” इत्यादि षष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह

अत एवेति ॥ (कै)

अनित्यत्वस्य भाष्यानुक्तत्वादाह

शेषेति ॥ (कै)

सामानाधिकरण्यम् (भा)

एकार्थवृत्तिता ॥ ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात् कथं तदित्यत

आह

मतुब् लोपादिति ॥ (कै)

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

चेहवयमेकत्वादिभिः कर्मादीन् विशेषयिष्यामः । किं तर्हि । कर्मादिभि-
रेकत्वादीन् विशेषयिष्यामः । कथम् । एकस्मिन् एकवचनम् । कस्यै-
कस्मिन् । कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । वज्रसु

अभेदोपचारादिति । (कै)

उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवचनादिति भावः ॥

गुणः प्रतीयते इति (कै)

निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ननु

द्रव्ये षष्ठी (भा)

इति भाष्यदर्शनादविभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वं नेत्याह

उपलक्षणेति ॥ (कै)

पटे शुक्ल (भा)

इति प्रयोगात् सप्तम्यन्तस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः ॥ अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्यग्राहकोपलक्षणं तेन “^१जात्याख्यायाम्” इत्यादि सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ॥

^१तदान्तरेणापीति । (भा)

अयं भावः । “मच्चाः क्रोशन्ती” त्यादौ यथा मच्चत्वस्य तत्स्ये

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

२ सोम्बायीनगरस्थराजकीयविद्यालयभाष्यपुस्तके इंग्लण्ड्तीयभाष्यपुस्तके च “तदान्तरेणापि” इति पाठोऽस्ति । उपलब्धभाष्यपुस्तके तु “तदान्तरेण” इति ॥ उपलब्धविवरणे तु “तदान्तरेणापीति” इति प्रतीको दृश्यते ॥

वज्रवचनम् । केषां वज्रवचनम् । कर्मणामिति । कथं वज्रवचनमिति । एतदेव आपर्यत्याचार्यो नामाधिकरणवाची यो वज्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

आरोपान्मन्त्रत्वेनैव तद्वोधस्तथा शुक्तगुणे तस्यैव भेदेनारोपाद् गुण-
प्रकारक एव गुणबोधो गुणे भेदेन गुणारोपस्याहार्य इति । किं
बहुना सर्वत्र लक्षणास्थले प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्य एव ॥ भाष्ये

न चेह वयमिति । (भा)

एकं कर्म इत्येवमित्यर्थः । एवं च पटस्य शुक्त इति वद् भेद-
निवन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् भाव-
प्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः ॥

बहुत्वस्येति । (कै)

षष्ठ्यन्तपदेन सम्बन्धिनिर्देशाद्गुणपरतयेति भावः ॥ नन्वसा-
धुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह

आश्रयगतमिति । (कै)

एवमेव

दयोर्दिवचनम् । कयोर्दयोः । कर्मणोरिति । (भा)

भाष्ये । दयोरित्यादिदिवचनाद्युपपत्तिर्द्रष्टव्या । एवं च धर्म-
परत्वेऽपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तत्वं किन्तु दारशब्दवद् आरोपित-
सङ्ख्याननिमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् समासे तु विभक्त्यश्रवणादारोपे

वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुवचनः बहु-
सूय इति परत्वाद्वहुवचनं प्राप्नोतीति स दोषो न भवति । यदप्युच्यते
इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्त इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति नैष
दोषः । एकशब्दोऽयं बहुवचनार्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तद्यथा । एको

(वङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

मानाभावेन “द्वेकयोः” इति द्विवचनम् । एवं “दारयती अप् तेजसी” इत्येव साधुरिति बोध्यम् ॥

एकाग्रयेति । (कै)

एवं च वैपुल्यवाचिग्रहणे वङ्गवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥
ननु “अस्त्रेके मन्यन्ते” इति प्रयोगोऽन्यार्थस्य सूत्रे तस्यापि ग्रहणं
कुतो नेत्यत आह

द्वेकयोरिति ॥ (कै)

नन्वेवं वङ्गवचनापत्तिरत आह

द्वित्वेति ॥ (कै)

नन्वेवं “^१आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्ये” इति “सङ्ख्याव्यया” इति
सूत्रस्य भाष्यसम्मतप्रवादविरोधोऽत आह

प्रसिद्धा चेति । (कै)

सङ्ख्यार्थकत्वं तु काचित्कमप्रसिद्धमित्याशयः ॥

लौकिकादेवेति । (कै)

महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहस्र्यादेकवङ्गशब्दावपि
संज्ञाघटकौ सङ्ख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः ॥

१ “यत्र नियोगतः सङ्ख्यासङ्ख्येय एव वर्तते” (२ । २ । २५) ॥

द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा । एकाग्रयः । एकहस्तानि
एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा । सधमादौ
द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।
किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिष्ठामविशेषेण विधानादवृष्टविप्रयोगत्वाच्च

(सू. १ । पा. ४ । आ. २) (वङ्गषु वङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

बहुत्वादिधिति । (कै)

प्रातिपदिकार्थवङ्गत्वादिधित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थं विहितानां

कथमविशेषविधानमत आह

संख्याविशेषेति । (कै)

इदमुपलक्षणं कारकविशेषस्यापि । अत एव “^१कर्मणि द्वितीया”

इत्यादेर्नियमत्वसिद्धिः ॥

प्रयोगादेवेति । (कै)

असति विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद् व्यवस्थासिद्ध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

लक्ष्यते इति (भा)

इत्यन्ताद्

दृष्टविप्रयोगत्वाच्च (भा)

इत्यादेरवतरणिका ॥ ननु स्वार्थविधानेऽपि संख्याया विधानार्थमेतदत आह

सुप इति ॥ (कै)

स्वार्थद्रव्येति । (कै)

अत्र स्वार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यशब्देन विशेष्यम्
अतो गुणपरशुक्तादिशब्देनाव्याप्तिः ॥

१ अ २ । पा ३ । सू २ ॥

नियमार्थं वचनम् । वा । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्रादिधीयन्ते (४ । १ । २) । तिङो ऽविशेषेण धातुमात्रादिधीयन्ते (३ । ४ । ७८) । तत्रैतत्स्या-
द्यद्यप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यत इति । दृष्टविप्रयोगत्वाच्च ।

लौकिकादिति । (कै)

घट इत्यादौ जातौ व्यक्तौ वेत्यादिनिर्णयवदिति भावः । एवं
“कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनामपि नियमत्वं पञ्चकपञ्च एवेति
स एव पञ्चो मुख्यस्त्रिकादिपञ्चस्त्वभ्युच्चय इति तत्त्वम् ॥ नन्वेवमपि
तिङ्बन्धुपपत्तिः । न हि तत्प्रकृत्यर्थः संख्यावक्तुं शक्येत्यत आह

तिङोऽपीति ॥ (कै)

संख्यायुक्तयोरेव तयोरिति । (कै)

तयोः संख्याश्रयत्वादिति भावः ॥ पचन्ति भवति पच्यन्ते भव-
तीत्यादौ कर्तृकर्मणोर्भवत्यादिघटकतिङर्थसंख्यायुक्तयोरभावादिदं
चिन्त्यम् । तस्मादारोपितानारोपितसंख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयो-
रित्युचितम् । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया कर्तृगत-
संख्यारोपस्तु न तत्रारोपितस्यान्यत्रारोपाभावात् ॥

स्वभावत इति । (कै)

इदं चिन्त्यमेव । स्वभाववादाश्रयणे “तस्यापत्त्यम्” इत्यादेर्वै-
यर्थ्यापत्तिः । शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च । तस्मात् “तिङोऽप्यविशेषेण

१. अ २ । पा ३ । सू २ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ६ २ ॥

दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः न तद्यथा । अक्षीणि मे दर्शनीयानि । पादा मे
सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः
प्राप्नोति । इष्यते चाव्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति
नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ अथ एतस्मिन्निधमार्थे सति
किं पुनरयं प्रत्ययनियमः । एकस्मिन्नेवैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं वज्रवचनं

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

(बङ्गषु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

धातुमात्रादिधीयन्त” इति भाष्यात् ^१संख्याविशेषाद्यनुपादानेत्यर्थ-
कात् प्रातिपदिकस्येव धातोरपि संख्याकारकेऽर्थः । “^२लः कर्मणि”
इत्यपि नियम एव “^३वर्त्तमाने लट्” इत्यादिना स्वार्थे विहित-
लानुवादेन तत्प्रवृत्तेः करणादि च व्यावर्त्यम् । पाकेन कृतं वैर-
मित्यादौ तत्त्वप्रतीतेः । तिङि तु नियमे द्योतकाभावात् तद-
प्रतीतिरित्यन्यत् । “लः कर्मणि च” इत्यस्यापि कर्मादिवृत्ताद्धातोर्ल
इत्येवार्थो “वर्त्तमाने लट्” इति वत् ॥ धनितं चेदं “^४स्तुक्रमोः”
इति सूत्रे “^५भावकर्मणोः” इत्यस्य भावकर्मवृत्ताद्धातोरित्यर्थं
प्रदर्शयता भाष्यकारेण ॥ संख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वय-
स्तिङीति “^६ङ्याप्” सूत्रे उपपादयिष्यामः । कर्मादयः शब्दाः सुप्-
नियामकेषु शक्तिपराः । तिङ् सम्बन्धिशास्त्रेषु शक्तिमत्पराः । अत
एव तिङ् द्योत्यानां प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्
क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव
स्यादिति महदनिष्टं तिङामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तत्स्थानिलस्य
तदर्थकत्वेऽप्यास्यमाने शय्यमाने च गत इत्यादौ शानचि सत्त्वभूत-

१ संख्याविशेषाद्यनुपादानेन । क ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ६६ ॥

३ अ ३ । पा २ । सू १२३ ॥

४ अ २ । पा २ । सू ३६ ॥

५ अ १ । पा ३ । सू १३ ॥

६ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

बङ्गवचनमिति । आहोस्तिदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्विवचनमेव
बङ्गषु बङ्गवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पद-
संज्ञाभावोऽसुबन्तत्वात् ॥ वा ॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न
प्राप्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वात् ॥ अर्थनियमे

(बङ्गु बङ्गवचनम् । १ । ४ । २१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. २)

भावप्रतीत्या तत्स्थानिलस्य तदर्थकत्वाय भावे इत्यस्यावृत्त्याऽर्थ-
द्वयबोधकत्ववत् कर्त्ताद्यंशेऽप्यावृत्त्या कर्त्तादौ वर्त्तमानात् कर्त्तादावर्थे
च लकाराणां विधानाच्चेतेरित्यलं विस्तरेण ॥ भाष्ये

नियमार्थमिति । (भा)

अचीणीत्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो
मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानासम्भवादेकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम
एव तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥ ननु प्रत्ययनियमेऽपि
सजातीयापेक्षनियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यया इति । (कै)

सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः ॥ नन्वर्थनियमेऽपि
प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाभावादोष एवात आह

प्रत्ययास्त्विति । (कै)

उभयविधनियमैकवाक्येनालाभादित्यर्थः ॥

स्वादिसूत्रेणेति । (कै)

तिङ्सूत्रस्याप्युपलक्षणं पदैकवाक्यतयाऽन्वये तु कर्मत्वादि-
योग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं स्युः कर्मशक्ति-

सिद्धम् ॥ वा ॥ अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुन-
रस्तु प्रत्ययनियमः । ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो-
ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः ।

‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिडाम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिडाम् ॥

समानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यादिप्रकारेण बोधादन्यथा-
व्यादौ प्राप्तिरूपपादयितुमशक्यैव । किं च अर्थनियमप्रकृतार्थापेक्ष-
प्रत्ययनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव एकवचनादिशब्द-
भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं चातो वाक्यैकवाक्यतैवात्रैकवाक्यतापदेन
विवक्षितेति दिक् ॥ नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह

तिङ्र्थं त्विति ॥ (कै)

सुपामर्था इति । (कै)

द्योत्या इत्यर्थः । तिङ्श्चपि द्योतकता इत्युपपादितम् ॥ भाष्ये

तत्रेति । (भा)

तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्तार्थे एव परामृश्यत इत्याह

अर्थेति । (कै)

पूर्वाद्धेन सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमासम्भवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे
कर्मण्येव इत्यादेर्व्यक्तुमशक्यत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्य-
येभ्यः स्वाद्युत्पत्तये आह

प्रकृतेषु वेति ॥ (भा)

नन्वेकत्वे एव नान्यत्र इत्येतावल्लभ्यते तत् कथं प्रकृतविषये
नियमोऽत आह

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेकैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव

तुल्यजातीयस्येति । (कै)

तत्र प्रकृतापेक्षप्रत्ययनियमेऽयमर्थः । कर्मत्वादियोग्यार्थकप्राति-
पदिकाच्चेत् प्रातिपदिकार्थे एव नान्यत्र करणादाविति । पक्षति-
कल्पम् इत्यादौ च या विभक्तिर्नेष्यते साऽनभिधानाद् वारणीया
इत्येवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ पदैकवाक्यतयान्वये सामान्या-
पेक्षप्रत्ययनियमे चाव्ययेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिमाह भाष्ये

अथवाचार्य्येति ॥ (भा)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगभैजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

बङ्गवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति ॥ अथवाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते-
ऽव्ययेभ्यः स्वादैय इति यदयम् “अव्ययादाप् सुपः” (२ । ४ । ८२) इत्य-
व्ययास्तुतं प्राप्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्बगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठुवात् ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

विधेयानिर्देशेन स्वार्थत्वासम्भवादयमधिकार एव तथाधिकारा-
सम्भवमाह

कारके । १ । ४ । २३ ॥

कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः ॥ भाष्ये “करोति क्रियां निर्वर्त्तयति”

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदं कारक इति । संज्ञा निर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

किमिदमिति । भा । सप्तमीनिर्देशात् तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः ।

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । तथा च भ्रुवमित्यादौ

कारके । १ । ४ । २३ ॥

अधिकारोऽनेकप्रकारः । संज्ञाविशेषणं स्थानी प्रकृतिर्निमित्त-

सप्तमीति ॥ (कै)

अथेति । (कै)

“कारके” इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो विषयसप्तमी चेयमिति भावः ॥ ननु षड्विधकारकातिरिक्तकारकाप्रसिद्धिरत आह

यथेति । (कै)

क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ॥ भाष्य समाधाता स्वाशयमाह

इह ह्येति ॥ (भा)

इति व्युत्पत्तिदर्शनात् । “ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छति” इत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥ हरिरप्याह—

कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये वैते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते पशुरपत्यं देवता इति या वैताः क्वचिमाष्टिघुघम-

संज्ञायाः भाष्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा “कारकादत्तश्रुतयोः” (६ । २ । १४८) इत्यादावपादानादिसंज्ञाविकल्पस्यापि कारकास्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेक्ष्यते ।

प्रतिसृष्टं वाक्यं भित्वा कारकसंज्ञा विधीयते । तथाहि । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । तत अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् पुनः

मादेश इति “प्रत्ययः” “शेषे” “पूर्वपरयोः” “ङ्गाप् प्रातिपदिकात्” “धातोः” “अर्द्धधातुके” “मूर्द्धण्य” इति तदिह विधेयानिर्देशात् स्वरितत्वाधिकारत्वे स्थिते प्रकारमाह कारक इति विशेषणमधिक्रियते इति ।

प्रतीतेति । (भा)

अपत्यसमूहादिशब्दा इत्यर्थः ॥

निर्देशाः । (भा)

व्यवहाराः । “भादिसंज्ञा” इत्यस्य ताभिर्वेति शेषः । “निर्देशा”
इत्यनेनान्वयः ॥

ध्रुवादीनां प्रतीतेति । (भा)

ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः ।
किन्तु क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥”

संज्ञास्ताभिः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दो न खल्वपि
कृत्रिमा संज्ञान्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं

तद्वतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य षट्णोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश
इति । भा । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमीकृतेति भावः ॥
किं वक्तव्यमिति । भा । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः ॥

कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेष संज्ञाभिः सह समावेशो न तु
पर्यायः । अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात् तत् सिद्धेः । तेन स्तम्भेरम

न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः संज्ञाया भाव्यमानत्वात् सप्तम्यनुपपत्तेः । अथ
संज्ञानुरूपः प्रथमानिर्देश एव कस्मान्न कृतः यत्तं चैतत् कारकसंशब्दनेष

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

च समावेशो व्याख्येयः ॥ नन्वत्र समीपस्यैवावधित्वं न तु ग्रामस्य
इत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

ग्रामसमीपादिति । (कै)

वाटिकादेर्निर्वर्त्तकत्वमपादानस्यापि तदभावे तदभावात् ॥

ग्रामादपीति । (कै)

विभागः संक्षेपपूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिमानः ॥

तद्व्यादु गुणत्वेनोक्ता । तत्र कर्त्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाजनकता ।
करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किं च द्रव्यस्य कारकत्वे

अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य (१ । ४ । २४) समीपादा-
गच्छतीति ॥ नैष दोषः । नात्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं तर्हि । समीपम् ।
यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा ।

प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । “ध्रुवमपाय” इति
योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोऽपादानमिति अत्र कारकग्रहण-
मनुवर्त्तते “ध्रुवमपाय” इति च तेन कारकं तदपादानसंज्ञमित्येवं समा-
वेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्थ्याये सिद्धे समा-

ऽपि सप्तमीविशिष्टयोरतथात्वात् । न हि सप्तमी विशिष्टं स्वप्नस्या
निर्दिष्टं येनोपपदसंज्ञां लभेत इति दिक् ॥ अन्यर्था चेयं संज्ञा । करोतीति

निमित्तिभावाभावादकारकस्यापि व्यापारशून्यस्यापादानसंज्ञा प्राप्नोति
विशेषाऽधिकारे तु कारकेषु मध्ये वदपाये ध्रुवं कारकमित्यर्थो लभ्यते

समीपविशेषणत्वे नेति । (कै)

एवं च तन्निर्वर्तकत्वेन न विवक्षितः स इति भावः ॥ ननु
ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यार्थिकोऽस्त्येवेत्यत आह

स हि संक्षेपेति ॥ (कै)

विवक्षित इति । (भा)

नात्रेति (भा)

भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥
नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत
आह

तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्त्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन पञ्च-
माहर घटे जलं निधेहि इत्यादौ कार्यवैचित्यम् । सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रय-

ग्रामादागच्छतीति ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । वा ॥ कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क । ब्राह्मणस्य (१ ।
४ । ५१) पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ नैष दोषः अयमकथितशब्दोऽस्त्येवा-

वेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः ।
समावेशस्य च प्रयोजनं क्षम्बेरम इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात्
क्षदन्तस्य उत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः ॥ ग्रामस्य समीपादिति । भा । यथा

कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनी न भवति । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान्
पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयी । ननु पुत्रोऽपि

निर्द्धारणस्य जातीयविषयत्वादिति व्यापारशून्यस्य सा न प्राप्नोति । अतो
विशेषणानुरूप एव निर्देशः कृतो न तु संज्ञानुरूपः । कारकसंज्ञात्वन्वयात्

ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । (भा)

ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ॥ नन्वेवं ग्रामात् समीपाद् इत्यादावपि ग्रामस्थापादानत्वं न स्यादत आह

ग्रामात् समीपादिति ॥ (कै)

वस्त्वन्तरेति । (कै)

सामानाधिकरणेनान्वयादिति भावः ॥ संचक्ष्येत्यस्योक्ते त्वर्थे-
ऽसङ्गतिरत आह

वर्जनमिति । (कै)

ब्राह्मणस्याचापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत् प्रसक्ति-
पूर्वकं तदविवक्षा तत्रैव तत् प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तेति कदाचित् कस्याश्चित् विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योत्पत्तिः ।
कचित् शक्त्याविद्युद्वयस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः । शक्तिशक्तिमतोरभेदः

संकीर्त्तिते वर्त्तते । तद्यथा । कश्चित् कश्चित्संचक्ष्याह । असावत्राकथितः ।
असंकीर्त्तित इति गम्यते । अस्यप्राधान्ये वर्त्तते । तद्यथा । अकथितोऽसौ

यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादाग-
च्छति । ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति । आग-
मने तु निवर्त्तकत्वाभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् ॥ नात्र ग्राम-

कथं कारकम् । प्रश्नो हि जिज्ञासा । तत्र प्रष्टुः कारकत्वेऽपि यं प्रति प्रश्न-
स्तस्य जनकत्वायोगादिति चेत् । सत्यम् । मास्तुजनकता । क्रियान्वयमात्र-

व्यापारशून्यस्य न भवति । किं च कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः
समावेशो न प्राप्नोति ततश्च स्वप्नेरम इत्यत्र सप्तम्यां अयमाणायां “गति-

अप्राधान्यस्येति । (कै)

प्रधानभिन्नत्वमेव तन्न तु वर्जितप्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाभाववत्यपि लोकेऽप्रधानशब्दप्रयोगादिति भावः ॥

पुत्रवद्भावादिति । (कै)

पुत्रे द्वाप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति

पन्था हीति । (कै)

एवं चानौष्णितमत्वमेवाप्राधान्यं तथा युक्तमित्यपि न सर्वथा अनीप्सितत्वाभावादिति भावः । “तद्यदा” इत्यनेन भाष्येणात्रपक्षेऽरिचिर्ध्वनिता सा चाग्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु “ग्रामस्य समीपाद्” इत्यत्रेवात्रापि न भविष्यतीत्यत आह

स्यापि सत्त्वात् । शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणातया शक्त्यन्तरयोगः । अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव

ग्रामे अकथितोऽसौ नगर इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भवति ॥ तद्यदा प्रधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैव दोषः कर्मसंज्ञा प्रसङ्गोऽकथितस्य

इति ॥ भा । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाय योगो नास्ति । स हि संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सप्तसन्धां बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विव-

मिह विवक्षितम् । तच्चास्त्येव । एतेन सम्प्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातम् । यदा । सम्प्रदानादेरपि प्रथमं बुद्धारोहात् कारकता । एवं ज्ञायते

कारकोपपदाद्” इति खरो न स्यात् । कारक इति निर्द्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं कारकशब्दोऽयमस्ति गुणान्तः । करोतीति कारक-

ग्रामस्येति ॥ (कै)

नन्वपायाविवक्षायां वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह

पण्येति ॥ (कै)

ननु पतत्पण्यं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षायावश्यकौत्यत

आह

वृक्षमजहत्यपीति ॥ (कै)

ननु पतेरेवापायत्वेन तस्य चावध्याकाङ्क्षत्वेन तत्त्वमावश्यकमत

आह

साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वादव्ययस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः
स्यात् । पण्यौ कर्त्तरि इत्यादेश कर्त्तृशक्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् पृच्छतीति ॥ अपादानं च वृक्षस्य पण्यं पततीति ।
वा । अपादानसंज्ञा च प्राप्नोतीति । क । वृक्षस्य (१ । ४ । २४) पण्यं
पतति । कुक्षस्य पिण्डः पततीति ॥ न वापायस्याविवक्षितत्वात् । वा ।

क्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात् समीपादिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्राम-
स्यैव 'सामीप्यं' प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् ॥ संचक्ष्येति ।
भा । वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ “वर्जने प्रतिषेधः” इति । भा । ख्यानादेशाभावः ।

करोतीत्यादौ कर्त्तृकर्मणोरपि बोध्यम् । कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तीनां
कथं कारणता इति चेत् । यथा यागस्य इत्यवेहि । तत्र व्यापारोऽस्तीति

मिति । अस्त्यथुत्पन्नः संज्ञाशब्दो निमित्तपर्यायः । तत्र पूर्वस्य ग्रहणोऽपा-
दानादिषु कारकशब्दो न प्रवर्त्तते यथा कर्त्तृशब्दस्तेषामस्वतन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्ये

सति हीति ॥ (कै)

नन्वेवमन्योऽन्याश्रयोऽत आह

गतिविशेषत्वादिति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु उत्तरदेश-
संयोगानुकूलव्यापार एव पतेरर्थ इति भावः ॥ कङ्कुररौ वृच-
विशेषौ पक्षिविशेषौ च ॥

प्रत्यासत्त्या तु (कै)

इति ग्रन्थोपयोगश्चिन्त्यः । पतन्निर्णयं पतत्यपि वृक्षात्पणं पत-
तीति प्रयोगाच्च ॥

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् ।
अत एव तेषां भावनायामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रिया

न वैष दोषः । किं कारणम् । अपायस्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो
विवक्षितः । किं तर्हि । सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति
भवति तदापादानसंज्ञा । तद्यथा । वृक्षात् पणं पततीति । सम्बन्धस्तु तदा न

वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य ॥ तद्यदेति । भा । अप्राधान्यस्य

चेन्न । तावतापि यागस्य पूर्ववर्त्तितानुपपादनात् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वस्व-
व्यापारान्यतरकत्वं कारणत्वमिति चेन्न । व्यापारत्वस्य कारणत्वगर्भतया
आत्माश्रयापत्तेः । स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसम्भवाच्च । अत एव

वा पक्षे कर्त्तृसंज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । सर्वमेव खलु कारकं यथायथ-
मवान्तरव्यापारं निर्वर्त्तयत् प्रधानक्रियायामुपयुज्यते सा च सकलकारक-

अप्रधानेति । (कै)

वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेऽपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ चासंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव नटस्य शृणो-
नीत्यादौ सर्वथापादानत्वाद्यप्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन
समाहितम् “आख्यातोपयोगे” (१ । ४ । १८) इति सूत्रे भाष्ये ।
कारकाधिकाराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात् प्राप्तिरत्र
कर्मत्वस्य । प्रश्नजनकता तु न पुत्रेण अन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः ।
अत एव याचि प्रच्छिभिचीणाम् “अकथितं च” (१ । ४ । ५१)
इत्युदाहरणता तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥
नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञा-
विधानमत आह

इत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । असंनिहितसम्प्रदानस्यापि दाढ-
बुद्धिस्थत्वे सति दाढज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तेः ।

विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुरुरस्य वेति ॥ अयं तर्हि दोषः
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् एच्छतीति । नैष

प्रसङ्गनिरपेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् ॥ पश्या ह्यौष्णितमत्वात्
प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्यामिति । भा । ग्रामसमीपादि-

ज्ञायमानं लिङ्गं पदं चानुमिति शब्दज्ञानयोः कारणमिति जरुमैयायिकाः ।
ज्ञायमानाः पदार्थाः कारणमिति च मीमांसकाः । अत एव च रथन्तर-

जन्या फलभूता विल्लितादिरूपा क्रिया प्रधानक्रिया । यदा सामान्यभूता
क्रिया प्रधानक्रिया फलजनना नाम सर्वाणि हि कारकाणि फलजननाय

महत्या इति । (कै)

विशिष्टा महासंज्ञोपस्थितक्रियानिर्वर्त्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः ॥

यद्विशेषेति ।

क्रियानिर्वर्त्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ॥ ननु “करोती”त्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः ॥ एवं च निष्पादकत्वे लब्धेऽपि क्रियानिर्वर्त्तकमित्यर्था-
लाभोऽत आह ।

क्रियैवेति । (कै)

क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्त्तकार्थं कारकशब्दे
सम्बन्धाकाङ्क्षायां सैव सम्बध्यत इति भावः ॥ सम्प्रदानादीनामपि

घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पाद-
कत्वमित्याद्युक्तम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तु न । कारकाणां

दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न
लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः

तत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावाच्चास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्या-
देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः ॥ न वाऽपायस्येति । भा ।
पर्याविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि । वृक्षमजहत्त्वपि

सामादेहैन्द्रवाय्वग्नित्वादौ निमित्तता इत्युद्घोषो मौमांसकानाम् । अथवां
उपसर्जनसंज्ञा यथा राज्ञः कुमार्या राजकुमार्या इत्यादौ यथासम्भव

प्रवर्त्तन्तेऽतो यत् यत् फलजननारूपं तत् सर्वेष्वेव कारकेष्ववशिष्टम् ।
किञ्चित् खलु कारकं केन चिदेव रूपेण फलं जनयतीति फलजनना

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

स्वज्ञानदारा जनकत्वं बोध्यम् ॥ ननु करणादीनामपि क्रिया-
निवर्त्तकत्वमस्येवेत्यत आह

स्वतन्त्रस्येति । (कै)

स्वतन्त्रवाचिकर्त्तृपदार्थे एवमो विधानादिति भावः ॥ नन्व-
कर्त्तरि कर्त्तृशब्दाप्रयोग इष्ट एव इत्यत आह

कर्त्तृवाचीति ॥ (कै)

ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह

स्वव्यापारे इति । (कै)

एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वं पद्यादिवाच्यसमूहं
प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वं चेति भावः ॥ ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वा-

भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगत्यापत्तेः ।
अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादि भवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।

करण एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । करोतीति
कारकमिति । अन्वर्थमिति चेदकर्त्तरि कर्त्तृशब्दानुपपत्तिः । वा ।

पर्ये शाखास्थे भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्यं पततीति प्रयोगो भवति ।
सति, ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा गतिविशेषत्वादपायस्य ॥ न ज्ञायत
इति ॥ भा । शब्देनासमर्पणात् सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु

अन्वर्थापि अर्धपिप्पलीत्यादौ वचनाद्भवति । तथा कारकसंज्ञापि प्रतिसूत्रं
विधीयमाना वचनात् सम्प्रदानादौ भवति । प्रदेशेषु तु संज्ञाप्रकारक एव

सर्वेषामभिन्नरूपा अवान्तरभेदविवक्षायां तु करणादिरूपोन्मेषः । न च
वैशेषिकाणामिव अस्माकमेका क्रिया नानेकत्र समवेता धात्वर्थो हि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

भावात् कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्व-
मिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थाऽभावेऽपि कृधात्वर्थाच्चेतेः ।
विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिवन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् ॥

तदनुष्ठानद्वारेणेति । (कै)

तदनुगमनद्वारेणेत्यर्थः ॥

तदेति । (भा)

यदा देवदत्तः पचतीत्युच्यते तदा तत्राधिप्रयणादावित्यर्थः ॥
एवमग्रेऽपि “द्रोणं पचति” इत्यादेः “स्थाली” इत्यादिः ॥ ज्ञान-
रूपस्य^१ सम्भवनस्य स्थाल्यां बाधादाह

१ “सम्भवनस्य” इति नास्ति क पुस्तके ॥

कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनाऽर्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य
व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियाम्वया-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते । करणं कारकम् ।
अधिकरणं कारकमिति ॥ सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियामेदात् पचादीनां

वृत्त इव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते ॥ कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । भा । अप्रधानवाच्य-
कथितशब्दाश्रयण इति भावः ॥ अन्वर्थसंज्ञेति । भा । महत्याः संज्ञायाः
करणादनुमीयते नूनं विशिष्टा भ्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्श-

बोधः । तत्तद्रूपप्रकारको वा इत्यन्यदेतत् । स्यादेतत् । वृत्तस्य पर्यं पतती-
त्यादौ पर्यविशेषणस्यापि वृत्तस्य कारकतापत्तिः । वृत्तात् पततीति

क्रिया न परिस्पन्द एव धातुना च सकलकारकानुयाय्योदनादिप्रका-
वच्छेदेन एकीकृतो व्यापारोऽभिधीयते तस्यामेकस्यां प्रधानक्रियाया-

ग्रहयेति ॥ (कै)

ननु स्थायीविषयपुण्या व्यापारो धारणं स कथं स्यात्वा अत
आह

तण्डुलानामिति ॥ (कै)

नन्वत्र स्वरूपं निर्देशो व्यर्थोऽत आह

भविष्यदिति ॥ (कै)

ननु धातुन्तरवाच्यज्वलनादौ पक्षेः कथं वृत्तिरत आह

अनेकार्थत्वादिति ॥ (कै)

नवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्या भाष्योक्तमेव
साधु इत्याह । यत्तु क्रियाम्बितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति । तन्न ।

करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । वा । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः ।
कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् पचादीनाम् । पचादीनां हि प्रतिकारकं

नास्तदमुख्या तेषां संज्ञाक्रियते । करोतीति कारकमिति । भा । साध्यत्वेन
क्रियैव शब्दात् प्रतीयते इति क्रियायानिर्वर्त्तकस्य कारकसंज्ञापादानादि-
संज्ञा च प्रवर्त्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । भा । करोतीति कारकमिति

प्रयोगानुरोधात् । तर्हि अकदीयशब्दप्रयोगवैलक्षण्यमात्रेण एकस्यैव
जनकत्वाजनकत्वे व्यवतिष्ठेते इति चेत् । अत्रेदं सिद्धान्तरहस्यम् । कारकत्वं
तद्याप्यकर्तृत्वादिवट्कं च वस्तुविशेषे अगवस्थितम् । विशेषणविशेष्यवत्

सुपयोगो यथायथमवान्तरव्यापारमुखेन । तद्यथा अपादानस्यावधि-
भावोपगमनं, व्यापारः ॥ सम्यदानस्य तु प्रेरकानुमत्यनिराकरणादिः ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

तादर्थ्यादिति । (कै)

समूहरूपक्रियार्थत्वात् स्वार्थसमूहरूपारोपः करणव्यापारे
इत्यर्थः ॥ नन्वेवात्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत
इति परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह

अन्वयेति ॥ (कै)

निदर्शनायेति । (कै)

प्रतिपादयितुमित्यर्थः । परशौ यथा विप्रिष्टः करणव्यापारः
एवं सर्वत्राप्येति । एवं च तत्तत् स्वव्यापारे कर्तृत्वात् कारकत्वं

पक्षोदय इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः । कारकाणां
भावान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्त दोषाच्च । न च कारकशब्दस्य

क्रियाभिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कारकं प्रति प्रति-
कारकम् ॥ कौऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिभ्रयणो-

यद्याश्रीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु
करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् ॥ कर्तृशब्द इति । भा । कर्तृवाचो कारक-
शब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । भा । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् तदनुष्ठान-

तर्हि गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कश्चित् प्रत्यगौरिति वदविशेषणं विशेषण-
मेवेति सुवचनम् । तथा च किं कारकं कः कर्ता किं कर्म इत्यादि प्रश्ने
सर्वमित्युक्तम् । वक्ष्यमाणकर्तृत्वकर्मत्वादेरचेतनेषु अनादिषु च निर्धारत्वात्

करणस्य काष्ठादेर्ज्वलादिः । अधिकरणस्य सम्भवनधारणादिः । कर्मणो
निर्वृत्त्यादिः । कर्तुः प्रसिद्ध एव । प्रयोजकस्य प्रेषणादिः । नचैवं स हि

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

फलाश्रयत्वादिविवक्षायां च कर्मत्वादिकारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्म-
कारकादिसंज्ञोपयोगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोक्त-
स्वस्वव्यापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्ता न्यक् कृतेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे^१
स्वातन्त्र्यसत्त्वादकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्यापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्त्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्
तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्त्तृत्ववन्तोऽपि ।
यथा युद्धकर्त्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि
नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभागाज्जा
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्त्तर्यैव कर्त्तृत्वव्यवहारोऽपीत्याहुः ॥ भाष्ये

१ “स्वातन्त्र्य” इत्यारभ्य “एवं च” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

कर्त्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्त्तेति पुनरुक्तं चेति
वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि

दकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । वा ।
अधिअयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः

द्वारेण प्रधानक्रियामुपयोगात् कर्त्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्त्तनात्
पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः ॥ सम्भवनक्रियामिति ।
भा । ग्रहणक्रियामित्यर्थः ॥ धारणक्रियामिति । भा । स्थिरत्वादाक्रियास-

कया पचिधातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्तादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत-
पचिध्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म ।
व्यापारोत्तरभावित्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत् करणम् । कर्त्तृकर्मणोराश्रयो-

कारकादीनामपि कर्त्तृसंज्ञाप्रसङ्गः परतन्त्रत्वात् प्रधानेन हि कर्त्ता सम-
वाये करणादीनि परतन्त्रानि श्रवाये स्वतन्त्राणि । तद्यथा ऽमात्यानां राज्ञा

अपादानादीनामिति । (भा)

आदिना सम्प्रदानम् । बङ्गवचनं तु प्रयोगवाङ्मत्याभिप्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु “कर्म-वत्कर्मणा” (३ । १ । ८७) इति सूत्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति । तच्च दर्शितम् ॥ नन्ववधिभवनमेव तद् व्यापारोऽत आह

नहीति ॥ (कै)

अपादाने ग्रामे इति । (कै)

अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

“निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः” ॥

पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिवर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत् प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥ द्रोणं पचत्याहुकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

माप्तेस्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः ॥ एधाः पच्यन्तीति । भा । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षाः । कर्त्ता हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव ॥ नन्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां

ऽधिकरणमित्यादि क्रमेणोत्तरम् । विस्मृत्यनुकूलव्यापारो हि पच्यर्थः । व्यापारश्चानेकधा । तत्र पचेरधिश्चयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणापकर्षणफुत्-कारादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता । उज्ज्वलनतात्पर्यकत्वे

सह समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । यद्येवं कारकव्यपदेशोऽपि करणाद्यवस्थायां न स्यात् करणं कारकमिति अधिकारसामर्थ्यात् कारक-

वचनम् (भा)

विवक्षा

वचनाश्रया चेति । (भा)

कादाचित्कं स्वातन्त्र्यविवक्षाश्रया च कारकसंज्ञा भविष्यति
तात्कालिकपारतन्त्र्यविवक्षाश्रया चापादानसंज्ञेत्यर्थः ॥ नन्वपादानस्य
कर्तृत्वं न दृष्टमित्यतो भाष्ये

तद्यथा (भा)

इत्यादि ॥ ननु विद्युद्वज्राहकयोरविभागात् कथं निःसरण-
मत आह

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्
कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापार-

चाधिकरणस्य पाकः । वा । श्रोत्रं पचत्याहकं पचति इति सम्भवक्रियां
धारणक्रियां कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्त्तते । एषोऽधि-

तादर्थ्यादा तद्रूपसङ्गात् करणादिव्यापारे पचेद्वृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ यत्तन्न दृष्टेनेति ।
भा । अवयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशिष्टव्यापारायोगनिदर्शनात् दर्श-
यति । न तथेति । भा । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो-

त्वेधाः कर्त्तारः । तच्छुलभधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादि-
परत्वे तच्छुलाः कर्त्तारः । अत एव कर्मकर्त्ता करणकर्त्ता इत्यादि व्यवहारः ।
एवं स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपास्यपाराश्रयोऽपि स्थालीकरणमेव न तु

शब्दोपनीतस्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञास्यतेऽवस्थान्तरे यत् स्वतन्त्रं
तत्साधकतमं 'करणमिति कर्तुरेव त्वेकस्य साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यं' तच्च कर्तृ-

पृथग् भाव इति । (कै)

बौद्धो भेद इत्यर्थः ॥ मनूकार्थे वलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत

प्राह

स्थित्यङ्गे इति ॥ (कै)

अभेदविवक्षायामिति । (कै)

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संघातस्य मेघपदार्थत्वविवक्षायामिति

भावः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाप्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण

कथम् “अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति” वार्त्तिकं व्याख्यातमि-
त्यर्थः ॥ उत्तरयति

वशेन करणादित्वम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्त्ता तद्व्यापार एव
सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः । कर्त्तुः क्रिययेष्विततमव्यापारं कर्म ॥ कारकान्तर-

करणास्य पाकः । एतदधिकरणास्य कर्त्तृत्वम् ॥ एधाः पक्ष्यन्त्या विस्मिन्ते-
र्ज्वलिष्यन्तीति उवलनक्रिया करणास्य पाकः । वा । एधाः पक्ष्यन्त्या विस्मिन्ते-

ऽस्ति ॥ वलाहकादिति । भा । निःसरणाङ्गे विद्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते
एथाभावश्च विचक्षित इत्यपादानत्वम् । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते ।

तदा कर्त्री । देवदत्तादिद्यापारस्यैव तत्र धातूपात्तत्वात् । तथा आदि-
खादिभ्यामुपात्तेऽर्थे वटुः कर्त्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिगोपात्ते वटुः कर्म ।

संज्ञादि तथा बोधितम् । यदि तर्हि द्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यवस्थान्तरगतमेव

एवं तर्हि (भा)

इत्यादिना । एवं तर्हि अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति वाक्यं
नोक्ताभिप्रायं किं तर्हीत्यन्वयः ॥

पर्याप्तमिति । (भा)

कर्मण इव इत्यर्थः ॥ तद्वाचष्टे

स्वेत्यादि ॥ (कै)

नन्वेधाः पचन्तीतिवत् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यादत आह

ग्राम आगच्छतीति ॥ (कै)

ननु काष्ठं पचतीत्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तुल्य एवमपि तद्वापारस्य
धात्वर्थेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह

साध्यव्यापारं करणम् ॥ प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम् ॥ अवधि-
भावोपगमव्यापारमपादानम् ॥ कर्त्रादिव्यवहितक्रिययाधारोऽधिकरणम् ॥

उर्वक्षिण्यन्तीति उच्यते क्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र तदा
पचिर्वर्त्तते । एष करणस्य पाकः । एतत् करणस्य कर्तृत्वम् ॥ उद्यमन-
निपातनानि कर्तुंश्चिदिक्रिया । वा । उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त-

वजाहके स्थित्वा ज्योतिरूपा विद्युद् विद्योतत इत्यर्थः ॥ वजाहक इति ।
भा । विद्युतो वजाहकस्य चामेदविचक्षायामयं प्रयोगः ॥ पर्याप्तमिति ।
भा । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्राम

तत्रैव केवलैरुपात्तेऽधिकरणमित्यादि । नन्वेवमनुगम इति चेत् सत्यम् ।
कस्य कः पिता को भ्राता इत्यत्रेवानुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अत एव

स्वातन्त्र्यमेवं तर्हि करणाद्यवस्थायां निमित्तभाव एवाभ्युपगतो भवति ।

शब्दशक्तीति ॥ (कै)

नन्वपादानादिषु व्यापाराभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह

वस्तुतस्त्विति ॥ (कै)

ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात् कथं कर्तृप्रत्ययान्तकारक-
व्यपदेशोऽत आह

प्रतीयमानोऽपीति । (कै)

धात्वर्थत्वभावेऽपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीयत्या तन्निरूपितम् ।

कारकत्वं कारकशब्दघटककृधात्वर्थत्वात् तस्य व्यापारस्येति भावः ॥

स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वसमुत्पत्तिमिति
करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विव-

श्चिनत्तीत्युच्यते । तत्र तदा ह्यिदिवर्त्तते । एष प्रधानकर्तृश्चेदः । एतत्
प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ॥ यत्तन्न त्वेन तत् परशोऽप्येदम् । वा । यत् तत्
समान उद्यमने निपातने च परशुना ह्युच्यते न त्वेन तत्परशोऽप्येदम् ।
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इतरथा ह्यसिद्धयोऽप्येदनेऽविशेषः स्यात् । वा ॥

आगच्छतीति अर्थान्तरावगमापादानव्यापारानवसायात् प्रयोगाभावः । एवं
ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः शब्दशक्ति-
त्वाभावाच्च । अपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्त्तते । वस्तुतस्त्वपादान-
स्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोऽस्ति सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिनक्षणाः प्रतीय-

प्रयोगाणां साध्यसाधुता व्यवतिष्ठते । अन्यथा क्वचित् कर्तुः सर्वत्र कर्तृता-
पत्तौ सकलप्रयोगाः सङ्गोर्ध्वेन । उक्तं च हरिणा—

यद्येवं किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्यायस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्य-
मान आह “कारक शब्दश्चेति” । “कस्य हेतुरिति” । इत्यङ्गविषयोऽपि

न स्यादिति । (कै)

अयं भावः । यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञाः स्युः तदा स्यात्तो पचतीति न स्यादिति ॥ नन्वेवमपि स्वाध्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्या-
निवर्त्तनात् कर्त्तृत्वं न व्यावर्त्तितमत आह

उद्धूतेति । (कै)

स्वातन्त्र्यपदसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्धूतत्वं च विवक्षित-
प्रकृतप्रधानसम्पूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपत्वमेव । पारतन्त्र्ये उद्धूतत्वं च
प्रकृतधात्वर्थाशाश्रयत्वरूपत्वमेवेति बोध्यम् ॥

यथा ऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जनयतीति व्यवहारः । तथैवमीदृशस्थाने
अपादानस्य कर्त्तृत्वेऽपि ग्रामादागच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति

यो हि मन्यते उद्यमनिपातनादेवैतद्भवति क्षिणत्वीत्यसिद्ध्यायोश्चेदने न
तस्य विशेषः स्यात् । यदसिना क्षिद्यते दृष्टेनापि तच्छिद्यते ॥ अपादानादीनां
त्वप्रसिद्धिः । वा । अपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिः । यथा हि भवता
करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं निदर्शितं न तथापादानादीनां कर्त्तृत्वं निदर्श्यते ॥

मानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डोमिति ।
परत्वादिति । भा । अपादानादीनामवकाशा यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति ।
कर्त्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति ॥ ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य
सद्भावाभास्ति कर्त्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादि संज्ञानामन्यत्रावकाशः ।

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्याल्ल्यापचत इत्येवा व्यवस्था दृश्यते यतः ॥ इति ॥

अत एव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषेऽपि पद्यादि धातुषु प्रयोज्यो न

हेतुः कारकं प्राप्तमित्यभिप्रायः । कारकशब्दोऽयं क्रियाहेतावेव प्रसिद्ध

यथा राजेति । (कै)

तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तचामात्यानां न स्वातन्त्र्यं
तद् व्यवये तु राजकार्येऽपि तेषां नियोगात् स्वातन्त्र्यमेव ।
तथा कर्त्तृसन्निधाने स्थास्यादियत्तस्य धात्ववाच्यत्वात् तेषां पार-
तन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्तस्यापि तद्वाच्यत्वात् स्वातन्त्र्यमिति
भावः । अन्यथाऽपादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः ॥ भाष्ये

यथा पुनरिति । (भा)

येन प्रकारेण इत्यर्थः ॥ “क” इति प्रश्ने उत्तरं

यत्तदिति ॥ (भा)

तत् खण्डयति

न वेति ॥ (भा)

प्रयोगस्तु न । अगमिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्त्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये कण्ठे “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५४) इति पुनः

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा । वा ।
नवैष दोषः । किं कारणम् । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवान्न स्वातन्त्र्यं

सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाष्यम् । अन्यथा
पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । भा । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां

कर्म गम्यादिष्वेव तु कर्म तथा पौराणिकाच्छृणोति नदस्य शृणोतीत्यत्र ।
पौराणिकोपादानं कारकं च नटस्तु गोभयमित्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते ॥

इत्याह क्रियाया इति । अनाश्रितव्यापारं निमित्तं हेतुः । आश्रितव्यापारं
कारकम् । उक्तं च

स्थालीस्थे यत्न इति । (भा.)

अत्र यत्नशब्देन व्यापारसामान्यम् ॥ समीचीने समाधाने
उक्तेऽपि तदबुधोक्तमेव पुनराह

ननु चेति ॥ (भा.)

स्वाग्रयं प्रकटयति समाधाता

एवं तर्हीति ॥ (भा.)

प्रधानेन समवाये इति । (भा.)

धात्वर्थनाश्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वा-
तन्त्र्ययुक्तस्य सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण

पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । तयोः स्वातन्त्र्य-
पारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति ।
तद्यथा । बलाहकाद्विद्योतते । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत

कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली पचतीति । उद्धूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु
न्यग् भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुक्ते । यथा राजसन्निधौ
तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारभ्यन्ते ॥ न वा एवमर्थमिति । भा । प्रक्षाल-

नन्वेवं “लः कर्मणि” इत्यादि विधिषु किं कर्म यादृमिति चेत् विनि-
गमकाभावात् सर्वमित्यवेहि यथा “भस्य” इत्यत्र सर्वं भम् । तर्हि

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ।

इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥

व्युवाये इति । (भा)

तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्यात्वा एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः ॥

राज्ञा सहेति । (भा)

व्यवहारद्रष्टृत्वाद्याश्रयराज्ञेत्यर्थः ॥ अस्याश्रय उक्तः

सामान्यादिति । (कै)

समानत्वादित्यर्थः ॥ नन्वन्यतराभावेऽपि प्रवृत्तेरदर्शनात् सर्वस्य प्रवर्त्तयितृत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात् करणस्यैव च प्राधान्यमत आह

तदधीनेति ॥ (कै)

भाष्ये

करणत्वादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम् । यदा प्रधानक्रिया-
जनकपूर्वोक्तस्वस्थापारे कर्त्तारः प्रधानकर्त्तान्यक्तेऽपि स्वगततत्तद्व्यापारे
स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । तद्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रिया-

इति ॥ किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धिरिति । एवं तर्हि न ब्रू-
मो-
ऽपादानादीनां कर्त्तृत्वस्याप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्त्तृत्वं

णाद्यभावे ऽपि पाकनिष्पादात्तेषां तन्त्रागङ्गत्वात् ॥ किं पुनः प्रधानमिति ।
भा । सामग्रीतः क्रियोत्पादात् सर्वेषां तत्र सामान्यान् कस्य चित् प्राधान्य-
मिति भावः ॥ कर्त्ता प्रवर्त्तयितेति । भा । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्

टि घु भादिवत् पारिभाषिकमेव कारकत्वकर्मत्वादिकं स्यादिति चेत्
को वा ब्रूते नेति । यतावानेव परं भेदः । टिघुमादीनां शब्दसंज्ञा-

इति च । कथं तर्हि पूर्वमुक्तमनर्थान्तरमिति । न हि सामान्यविशेष-
वचनानामनर्थान्तरवाचित्वम् । सत्यम् । सामान्यशब्दयोरपि अर्थप्रकरणा-

प्रवर्त्तयिता (भा)

इत्थस्य साधनानामिति शेषः । अनेन कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्त्तुः
स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् ॥ नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह
तस्य चेति । (कै)

कर्त्तुरित्यर्थः ॥

अन्यतः प्रागिति । (कै)

अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्राग् इत्यर्थः । नैवं करणादीनाम् इति
भावः ॥

१ उल्लङ्घ्यकैयटे “प्रागन्यतः” इति पाठो दृश्यते ।

कर्त्तृत्ववन्तोऽपीति तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवानवकाश-
त्वात् । करणत्वादेरेवोद्भूतत्वात् । कर्त्तृवियोगे न तदीयव्यापारस्यैव
धात्वर्थत्वेनोद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्त्तृविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित्
सम्प्रदानापादानयोस्तु न सा ऽनभिधानादित्युक्तम् । यथा युद्धकर्त्तारोऽपि

निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या-
निदर्शनाय । किं तर्हि । संज्ञाया अप्रसिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र
स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च तत्र परत्वात् कर्त्तृसंज्ञैव (१ । ४ । ५४)

करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिनाभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावे-
ऽपि चास्ते श्रेते इत्यादौ केवलस्य कर्त्तृदर्शनात् कर्त्तृरहितानां करणादीना-
मदर्शनात् प्राधान्यं कर्त्तुरित्यर्थः ॥ उभौ चान्योऽन्यविशेषकाविति । भा ।

त्वमितरेषामन्वर्थसंज्ञात्वमिति । एवं च “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन
यथायथमाधारादावपि द्वितीया विधीयत इति फलितम् । रथेन गम्यते

दिना विशेषणवृत्तिमभिप्रेत्य तु तथोक्तम् । “वृत्तस्य पर्यं पततीति” । पर्यं-

प्रतिनिधीति । (कै)

करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते न तु कर्त्तुरिति भावः ॥

करणाद्यभावेऽपीति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्त्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनेनेति । (भा)

कारकव्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते तत्रोद्भूतस्वा-
तन्व्याभावाद्यथाकर्त्तृशब्दाप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दस्याप्यप्रवृत्तिः
स्यादिति भावः ॥ ननु पुनरुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एव इत्यतो

योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव
नियोगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभाग् राजा । तथा कर्त्तृनियोगोत्तरं यत् कर-

प्राप्नोति । अत्रापि न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचना-
श्रया संज्ञेत्येव ॥ यथा पुनरिदं भवता स्यात्वाः स्वातन्त्र्यं निदर्शितं सम्भवन-
क्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्यात्तौ स्वतन्त्रेति क्लेदानौ परतन्त्रा स्यात् । यत्

ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वेन प्रकल्पेते
इत्यर्थः ॥ एवं तर्हीति । भा । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन साधारणी
क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्त्तृत्वम् । अवान्तरथापारविवक्षायां तु कर-

रथो गच्छतीत्यादावपि कर्त्तृविभक्तिरुत्सर्गेणैव सिद्धेति न तत्र लक्षणा-
श्रयणीया इत्यवधेयम् । विभक्तीनां वाच्यांशानिष्कर्षस्तु करिष्यते । एतेन
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्त्तृकर्मविरोधमुद्भावयन्तः परास्ताः । शब्दविशेषोपा-

विशेषणत्वेनात्र वृत्तौ विवक्षितो न त्वपायस्य निमित्तत्वेनेत्यपादानसंज्ञा न
भवति । न वापायस्याविवक्षितत्वात् सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति ।

न हीति । (भा)

एवं च न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ किन्तु विशेषणविशेष्यभाव
इत्याह

उभौ चेति ॥ (भा)

तदाश्रयं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह

ततश्चेति ॥ (कै)

नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदनियतस्य परस्परं
सम्बन्धस्याभावादन्योऽन्यविशेषकावित्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये

आदिषु स्वस्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽप्य-
वाधितमेव इत्यदोषः । नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारो ऽपीति दिक् ।

तत्प्रक्षालनं परिवर्त्तनं वा । न वा एवमर्थं स्यात्प्रक्षालनीयते प्रक्षालनं परिवर्त्तनं
च करिष्यामीति । किं तर्हि । सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति ।
तत्र चासौ स्वतन्त्रः । क्लेदानौ परतन्त्राः ॥ एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्र कथ-

णारूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं भेदविवक्षायां
त्वयमस्यामियमस्मज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृ-
संज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति ॥ “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (१ । ४ । ५४)

धिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादावुक्तिसम्भवात् । एतेन परसमवेतक्रियाफल-
शालित्वं कर्मत्वं चेदपादानेति व्याप्तिरित्याशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वं तदिति परिष्कुर्वन्तोऽपि परास्ताः । ग्रामं गमयति देवदत्त-

नान्यथा । न चात्र वृद्धोऽवधित्वेन विवक्षितः । तथा हि । वृद्धमजहत्यपि
पर्यं वृद्धस्य पर्यं पततीति भवति प्रयोगो यदा वृद्धः क्षिप्तः पततीति

कथमिति ॥ (भा)

उत्तरयति

एकद्रव्यसमवायित्वादिति । (भा)

शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समवायात् सम्बन्धादित्यर्थः ॥

अन्योऽन्यविशेषकौ (भा)

इत्यस्य परस्परं विशेयविशेषणभावप्राप्तावित्यर्थः ॥

एकद्रव्यसमवायित्वाद् (भा)

इत्यनेन द्रव्यैक्येऽपि धर्मभेदे विशेयविशेषणभावो न त्वभयैक्ये
इति दर्शितम् । यदा कारकशब्दोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपो-
ऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्त-
द्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ॥ ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति-
धर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह

यदा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्ती-
त्यादिदर्शनाच्च तात्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधान-

माने स्थाली स्वतन्त्रा कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कटस्थे-
ऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति ।

इत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः
स्वातन्त्र्यमेव यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य ।

मित्यादौ गन्तरि व्यथाप्तेः । त्वन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तथात्वानवच्छेद-
कत्वात् । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तृर्यतिव्याप्तेः । तत्र पारिभाषिक-

सत्यम् । अत एवाग्निमदत्तः सम्राट् “माणवकस्य पितरम्” इति । अथ

एकेति । (भा)

शब्दद्वयोपानैकद्रव्यसम्बन्धत्वादित्यर्थः । यद्यपि तद्व्यापकालि-
कस्वातन्त्र्यमादाय तदापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपरतन्त्र्य-
मादाय चाधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरे-
णापि समाधातुमाह

एवं तर्हीति (भा)

भाष्ये ॥ ननु सर्वेषामेकक्रियाभावात् “सामान्यभूते”त्यनुपपन्न-
मत आह

सर्वेषामिति ॥ (कै)

साधारणीति । (कै)

प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ॥

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमादा-
यैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तत्रासौ स्वतन्त्रा । क्लेदाग्नीं परतन्त्रा । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
स्थाली परतन्त्रा व्यवये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमात्यादीनां राज्ञा सह

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्य-
माश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते ॥ यत्र च शक्तीनां निमित्त-
निमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा

मनुशासनोपयोगे कर्मत्वं वचनवशाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादानेऽपि
तर्हि तन्मास्तीत्यवेहि ॥ एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाश्या बाधात् । अत एवा-
त्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधनाशङ्क्य अहङ्कारादि-

यितुः सम्बन्धित्वेन माणवको विवक्षितो न तु प्रज्ञक्रियां प्रतिनिमित्तत्वे-

तस्यां कर्तृत्वमिति । (कै)

जानकत्वादिति भावः ॥

अवान्तरेति । (कै)

अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापारविशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥

अपादानस्यापि कचित् कर्तृत्वं दर्शयति

यथा मातेति ॥ (कै)

नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः प्रधानक्रियां प्रति
साधनत्वाविशेषादित्यत आह

कर्तृसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नन्वेवं कर्तृषुलन्तकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह

तदुक्तं । भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपा-

समवाये पारतन्त्र्यं व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्त्ता ।
कथं पुनर्ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमिति । यत् सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु

धनुषा विध्यतीति विनायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञा-
दयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा । असिञ्चनत्तीति सत्येव साधकतमत्वे
स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् परत्वात् कर्तृसंज्ञा । तदा तु तैक्षण्यादीनां

विशिष्टात्ममेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये समाहितमिति दिक् ॥ नन्वेवं करणं
कारकमिति सामानाधिकरण्यं कथम् । अस्वातन्त्र्येण यत् प्रत्ययायोगात्
अन्यथा कर्तृसंज्ञापत्तौ करणसंज्ञायाः पर्यायापत्तेरिति चेत् । उच्यते ।

नेति कर्मसंज्ञा न भवति । असति तु कारकाधिकारे तस्यापि स्यात् शेष-

सतया न सती कर्तृत्वमिति तस्यापि स्यात् शेष-

कारकसंज्ञात्विति ॥ (कै)

नग्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तद्व्यापाराणां परस्पर-
परिहारेण वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वादत आह

यत्र च शक्तीनामिति । (कै)

करणत्वादीनामित्यर्थः ॥

परत्वात्करणसंज्ञेति । (कै)

शक्तिद्वयस्यापि विप्रतिषेधसूत्रबलात् द्वतीयैव वाचिकेति भावः ॥
नग्वेवं काष्ठानि पचन्तीति न स्यादत आह

असिम्बुनन्तीति । (कै)

वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव विवक्षितमिति न परत्वापयोगोऽन्यथा
करणाकाङ्क्षैव न स्यात् स्वगतैकशक्त्यभिधाने स्वगतसकलशक्तीनाम-

दानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते

कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवति ॥ ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या
अग्नेनार्थोऽधिकरणं कारकमिति । न हि कारकमित्यनेनाधिकरणत्व-
मुक्तमधिकरणमिति वा कारकत्वम् । उभौ चान्योऽन्यविशेषकौ भवतः ।

करणत्वं । तैक्ष्ण्यादीनां तु कर्त्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् । तैक्ष्ण्या-
मेव हि विवक्षावशाद् द्वेधावतिष्ठते । कर्त्तृत्वेन करत्वेन च । वस्तुस्थित्या

अधिकारसामर्थ्यात् कारकशब्दोपनीतं स्वातन्त्र्यमवस्थान्तरगतं विज्ञायते ।
अवस्थान्तरे यत् स्वातन्त्र्यं तत्साधकतमप्रकरणमिति यथा कुवक्ष्येयस्याः

सावकाशा । यदि तर्हि विशेषणमिदं भ्रुवादीनां न संज्ञा “कारकादत्त-
श्रुतयोरेवाग्निषी” त्यादौ यत्र कारक शब्दः संश्लब्धते तत्रापादावादीनां

भिहितवत् प्रकाशाच्च कदापि द्वतीया तचेति कैयटाशयः ॥

हेदनस्य नियमेन करणाकाङ्क्षाद्दर्शयति

तदात्विति ॥ (कै)

नग्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विरुद्धे अत आह

विवक्षेति ॥ (कै)

नग्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह

वस्तुस्थित्या त्विति ॥ (कै)

ननु कारकशब्दास्त्रोके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेत्यत आह

सूत्र इति ॥ (कै)

सौत्रत्वादेकवचननपुंसकत्वे

इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते इति । यति दाधातुवाच्यता
तु न तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्ष्यं सदेव तत्

कथम् । एकवचनसमवायित्वात् । तद्यथा । गार्ग्यो देवदत्त इति । न हि
गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्यो-

त्वेक एवार्थात्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथ वेति । भा ।
क्रियात्र सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि

काश्यां वसन्तीत्यादौ । कर्तृत्वे साम्प्रतिकं स्वातन्त्र्यम् । तच्च कर्तृसंज्ञाया-
मुपयुज्यते इति । यद्वा । कारकशब्दः क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादि-

वक्ष्यमाणानामेव ग्रहणमिष्यते तन्न सिध्यति संज्ञा पक्षे तु न दोषः ।

संज्ञायावर्त्तमाना संज्ञितं प्रकाशयति । स्यादेतत् । प्रदेशोऽपि क्रिया

विषत्वेनेति । (कै)

विषयत्वं च जनकत्वमेव वस्तु वाक्यार्थः ॥ भाष्ये

एवं च कृत्वेति । (भा)

पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः ॥ ननु मास्तु संज्ञापचः
कारकपदस्य क्रियापरत्वं च निर्द्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभादत
आह

इतरथा हीति ॥ (भा)

कारकेष्विति । (भा)

“मिदचोऽन्यात्” (१ । १ । ४३) इत्यादिस्तु सौत्रः
प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् तत्रागत्या तथास्वी-
कार इति भावस्तदाह

तत्संज्ञोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मवृणाम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायेऽपि करणं कारकमित्यादेरनुप-

ऽन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्यसमवायित्वात् ॥ एवं तर्हि सामान्यभूताक्रिया
वर्तते तस्या निर्वर्त्तकं कारकम् ॥ अथवा यावद् ब्रूयात् क्रियायामिति

करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद् भुवमित्यादि
वस्तु सम्पद्यते ॥ एवं च कृत्वेति । भा । निर्द्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति

अपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्य-
स्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाः स्युः । “कारकादुक्तश्रुतयोः”

निमित्तपर्यायस्य कारकशब्दस्योपादानं तच्च निमित्तमपादानाद्येवेति ।
तदसत् । नटस्य प्रदणोतीत्यादौ कारकशेषस्य सम्भवादित्यत आह “कारक-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(कारके । १ । ४ । २३ ।)

निर्द्धारणस्येति । (कै)

कारकाणां मध्ये यद्गुणं तदपादानमित्यादिक्रमेण हि तदर्थः ।

१“इन्द्रः सामासिकस्य च” (भगवद्गौ—। ३३। अ १०) इति
तु आर्षे । लोके तु निर्द्धारणस्थले एकवचनप्रयोगो न साधुरिति
बोध्यम् ॥ नग्वेवं “कारकादत्त” (६ । २ । १४८) इत्यादौ
क्रियाजनकभावस्य ग्रहणं स्यादत आह

कारकादत्तेति ॥ (कै)

१ अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षरः काको धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ।

अ १० ॥

पक्षभावात् तत्र तदा शङ्का समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थे कारक-
शब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

तावत् कारक इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति कारक इति ।
इतरथा हि कारकेषु इति ब्रूयात् ॥

वाच्यम् । निर्द्धारणस्यानेकाश्रयत्वात् । “कारकादत्तश्रुतयोः” इत्यादौ तु
कारकशब्दस्य स्वरितत्वात् तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥

(६ । २ । १४८) इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्यते तेनैतदधिकारोक्तं
कर्मादिषट्कमेव गृह्यत इति ॥

संशब्दनेषु चेति” कारकग्रहणं प्रदेशेषु स्वर्यते स्वरितेनाधिकारावगति-
र्भवतीति भावः ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायोऽच विभागजनसंयोगानुकूलोऽवधिसाकाङ्क्षो गतिविशेषः

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति इर्युक्तेः ॥ नन्वध्रुवनिवृत्त्यर्थं तस्यादत्त आह

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमान् अर्थः । “अपादाने पञ्चमी” (२ । ३ । २८) इति सूत्रात् । सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापाराना-
अयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः । “ध्रुवमपायेऽपादानम्”

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति किमर्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन (१ । ४ । ४२) । नैतदस्ति ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवग्रहणमिति । भा । अध्रुवस्य परत्वात् संज्ञान्तं प्रवर्त्तिष्यत इति
प्रश्नः । शकटेनेति । भा । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । २ । २४ ॥

अपायो विशेषो विभागस्तद् हेतुत्वोपहितो गतिविशेषश्चेह विवक्षित-
स्तस्मिन् साध्ये ऽवधिभूतमपादानसंज्ञं स्यात् । वृद्धात्पतति । ध्रुवमित्यत्र
ध्रुवगतिस्थैर्ययोरित्यस्मात् कुटादेः पचाद्यच् । ये तु ध्रुवस्थैर्ये इति पठन्ति तेषाम्

ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवमिति । ध्रुवगतिस्थैर्ययोः इत्यस्मात् कुटादेः पचाद्यचि रूपम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७५५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

अध्रुवस्येति ॥ (कै)

ननु शकटस्य विभागश्चयत्वाभावात् कथं प्राप्तिरत आह

अपाये इति । (कै)

अपाये यत् साधनमित्येव शब्दमर्थ्यादया लभ्यते न तदुक्तमिति

भावः ॥ भाष्ये

ग्रामादागच्छन्निति । (भा)

ग्रामात्काशीमागच्छन् वलाधानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते

इत्यर्थः ॥

इति सूत्रात् । कर्तृवारणाय सत्यन्तम् । अयमेव सूत्रे ध्रुवपदार्थः । विभागश्च
न वास्तवसम्बन्धमूलक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धकल्पितोऽपि ।
अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिलक्षणातामाश्रित्य जुगुप्साविरामेत्यादिप्रत्या-

करणसंज्ञा न बाधिका भविष्यति (१ । ४ । २४) ॥ इदं तर्हि । ग्रामादागच्छन्

प्राप्नोति ॥ करणसंज्ञेति । भा । यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेऽपि
ध्रुवग्रहणे परत्वात् करणसंज्ञा भवति एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य
भविष्यतीत्यर्थः ॥ इदं तर्हीति । भा । ननु कंसपात्रौ साधनमेवागमने
न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधिकरण-

“इगुपधलक्षणाः” कः प्रत्ययः । ध्रुवतीति ध्रुवं स्थिरम् । एकरूपमिति यावत् ।
ध्रुवमस्य शीलमिति यथा । तथा च अपाये साध्ये यदेकरूपमिति उक्ते
प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तदुपयोगीति लभ्यते । तच्चार्थादवधिभूत-
मेव पर्यवस्यति । तेन धावतोऽश्वात् पततीत्यादौ क्रियाया विशिष्टस्याप्य-

ये तु ध्रुव गतिस्थैर्ययोः इति पठन्ति तेषाम् “इगुपधलक्षणाः” कः प्रत्ययः ।

अपायो विच्छेदो विभागश्च नैव भवत्यस्य गतिस्थैर्ययोः तद्विभागोऽपि न भवति

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २० ।) (अ. १ । पा. ७ । आ. ३)

नन्विति । (कै)

न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावात् । एवं च पुनरपि कथनमनुचितमिति भावः ॥

वस्तुस्थित्येति । (कै)

भोजनस्यागमनोद्देशकत्वादार्थिकं प्राधान्यमिति भावः ॥

स्थानं भाष्योक्तं संगच्छते । सूत्रेऽर्धोद्देशसंयोगानुकूलव्यापाररूपं पातमात्रं तु नापायः । वक्ष्यमनहृत्यपि पथं भूमिं स्पृशति वक्ष्यात् पथं पततीत्यप्रयोगात् ।

“गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति हर्युक्तेष्व । अवध्यग्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः । तत्र मानमुक्तम् । वक्षस्य पथं पततीत्येवं भाष्ये निर्दिष्टमिति । तत्र हि वक्षः

कंसपात्वां (१ । ४ । ४५) पाणिनौदनं मुक्त इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा

संज्ञेति कडारसूत्रे उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्यात्रागमनं प्रधानं तदङ्गं तु भोजनम् । शब्दास्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तम् हरिणा—

अस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वम् विवक्ष्यते । तथा परस्परस्नानेषा-
वपसरतः इत्यत्र वृधातुना गतिद्वयस्यापि उपादानादेकमेव निष्ठाकृतिं प्रत्य-
परस्यापादानत्वं सिध्यति । उक्तञ्च हरिणा प्रकीर्णकाख्ये

“अपाये यदुदासीनं चर्तं वा यदि वा ऽचलम् ।

भ्रुवमेवातदावेशात्तदपादावमुच्यते” ॥

गस्य द्रिष्टत्वात् न केवमपयमेव तेन युक्तः किं तर्हि यतोऽपैति सोऽपि युक्त एव इत्याह “भ्रुवं यदपाययुक्तम्” इति । अत्र पुनः सप्तमीनिर्देशोऽप्य-
पाययुक्तमिति प्रतिपद्येमहोत्तमाह “अपाये साध्य” इति । साध्यत्वेन

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

१ जपंश्च क्रमणं कुरु (हरिः)

इति पाठः ॥

अधीयंश्च क्रमणम् (हरिः)

इति पाठे “इङ्धाव्योः शचकृच्छ्रिणि” (३ । १ । १३०) इति
शता इत्यन्ये ॥

१ “जपश्चक्रमणं कुरु” इति क पुस्तके ॥

पर्याविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठी भाष्ये उक्तेति हेनाराजः ॥
धावतोऽश्वात् पतति कुद्यात् पततोऽश्वात् पतति इत्यादौ पततीत्युपात्तक्रिया-
नाशयत्वेन त्वां प्रत्यश्चस्यापादानत्वमक्षतम् । तदुक्तं हरिणा—

“अपाये यदुदासीनं चतं वा यदि वाऽचक्षम् ।

भ्रुवमेवातदावेष्टात् त इति ॥

आधिका भविष्यति । इदं तर्हि । वृक्षस्य पर्यां पतति । कुक्षस्य पिण्डः पततीति ।

“चङ्गन्धमाणो धीमन् जपंश्चक्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते”

इति । तत्र कंसपात्रो भुजेः साधनत्वात् तद्वारेणागमवस्यापि भव-
त्वेव साधनम् ॥ अत्रापीति । भा । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते

“पततो भ्रुव एवाग्नौ यस्मादश्वात् पतत्वसौ

तस्याप्यश्वस्य पतने कुद्यादि भ्रुवमिष्यते” ॥

“मेवाग्निरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

सेषयोः सक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

विषयत्वाद् सामर्थ्यकभ्यो योग इति भावः । भ्रुवमित्येककूपमुच्यते ।
अश्वस्य शीतं भ्रुवमस्य रूपमिति । इह तदापायेन विशेष्यतेऽपाये

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । चा. ३)

तादर्थ्यस्य । (कै)

चङ्क्रमणार्थ इत्यस्य हि प्रेरकस्य गवादिरक्षणाय चङ्क्रमण-
मात्रमपेक्षितमिति तस्यैवार्थं प्राधान्यम् ॥ नन्वेवमपि भुजिसाधन-
कंसपात्राः कथमागनसाधनत्वमत आह

तचेति । (कै)

कंसपात्राधिकरणकभोजनस्य गमनोद्देशेन प्रवृत्तेति भावः ॥

शब्देनेति । (कै)

शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या यद्गीतुमुचितत्वादिति भावः ॥

परे तु एवं सति धावतः पतति इत्यादावपादानत्वकथमित्याशङ्क्या-
ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाधानपरभाष्याऽसं-
गतिः । पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्ताभ्रुवत्वस्यात्रासत्वेन सतोऽध्रौ-
व्यस्याविवक्षेत्यस्यासंगतेः । तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयोगि-

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् । वा । जुगुप्साविरामप्रमादार्थ-

इति तत्प्रयुक्त्यैव संज्ञया भाव्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिविशत इति
प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया अधि-
करणसंज्ञा ॥ वृत्तस्येति । भा । अस्त्यत्रापाय इति भावः ॥ नन्वत्र कारकत्वा-

इति । अतदावेशादिति अपायानावेशादित्यर्थः ॥

“गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते”

इति तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य घननस्यापायत्वाभावादिति भावः ।
पर्वतात् पततोऽभ्यात् पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकं
यद्भवमिति न तु सार्वत्रिकम् । तच्चापाये भ्रुवमुच्यते । यदपायेनावाविश्ववे
उपयुज्यते चापाये तच्चापार्थादवधिभूतमित्याह “यदवधिभूतम्” इति ॥ एवं

(अ. १ । पा. ४ । आ. १) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

१ सत्येवावधाविति । (कै)

विभागसंयोगानुकूलव्यापार एवापाय इह तु संयोगानुकूल-
व्यापार एवार्थ इति भावः ॥

सुज्ञानत्वादिति । (कै)

एवं च संज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्धत्वाद् भ्रुवग्रहणं
चिन्त्यप्रयोजनमिति भावः ॥

१ “सत्येव हि अवधाविति” इति उपालब्धकैयटपुस्तके ॥

व्यापारानाश्रयत्वे सतीति वक्तव्यम् । अयमेव भ्रुवपदार्थः । अपाये गतिविशेषे
सत्युक्तभ्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः ॥ चासादेरवधिभावोपयोगित्वाभि-
मानेन शङ्का वृक्षात् पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते
विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेन विवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्य इत्युत्तर-

नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् वीभत्सते ॥

भावात्संज्ञा न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति
पूर्वसूत्रे उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः । सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्य-
कारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह भ्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो

देवदत्ताश्रयं पतनमर्थः । पक्ष्मीत्ववधौ शक्ता । तत्राभेदेन संसर्गेण प्रकृ-
त्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणम् । कारकाणां क्रियैव
सम्बन्धात् । अन्यथाऽसाधुत्वात् । क्रियान्वये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्-
पूर्विका विशेषसंज्ञाश्च स्थिताः ॥ अत एवाहुः

च सार्थाद् हीनो रथात् पतितः धावतः पतितः इत्यादौ सत्यपि क्रिया-
न्तरावेशाच्चकृते तत्तद्भावनादिक्रियानावेशात्तन्निमित्तमपायं प्रत्यौदासीत्या-
दस्येव भ्रुवत्वमिति भवत्येव संज्ञा । उक्तञ्च

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सतीहेति । (कै)

भ्रुवत्वेन अवधित्वेन विवक्षित इत्यर्थो भवतीति भावः ॥ इह
तु अवयवित्वेन विवक्षा नावधित्वेनेति तात्पर्यम् ॥

कारकाधिकारानपेक्षयेति । (कै)

वृक्षस्य पर्णेऽन्वयेन क्रियाजनकत्वाभावादिति भावः । वस्तुतः
पर्णसम्बन्धेऽपि वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्येव इति तदपेक्षाया-

मित्याहुः ॥ न च आद्यपक्षे परस्परस्नान्मेषावयसरत इत्यत्र दोष इति
वाच्यम् । तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्वि-
भागाश्रयत्वमेव इत्यदोषात् । अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योऽन्यमाश्लिष्यत
इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः । अन्यथा परत्वात् कर्तृत्वमेव स्यात् ।

विराम । धर्मादिरमति । धर्माग्निवर्तते ॥ प्रमाद । धर्मात् प्रमाद्यति ।
धर्मान्मुह्यति ॥ इह चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका-

लभ्यते असति तु तस्मिन् पातमात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कार-
काधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥ सुगुप्तेति । अयं । संशेष-
पूर्वको विशेषोऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः ।

“नास्तीति द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन यद्यपि कश्चिद् भवेद्”

इति ॥ सामानाधिकरण्येनेति गौणो घट इत्याद्यभिप्रायम् । वीकं घटं-
मानय इत्यादावप्यन्तरङ्गक्रियान्वयान्तरमेकक्रियावशीकृतायां वार्त्तिक-

“अपाये बहुदासीनं यत्नं वा यदि वाऽचकम् ।

भ्रुवमेव तदावेशान्नदपादानमुच्यते”

इति ॥ पततः पतितः इत्यत्रापि परगतपातापेक्षया प्रौढमेव । तथाहि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

मपि न दोषः ॥ न च “कारक” इति सूत्रे तद्व्यावर्त्यत्वेन इद-
माशङ्क्य नात्रापायो विवक्षित इत्यादिभाष्यादपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं
तत् कथमत्र भ्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिर्भ्रुवपदेनाचलार्थकेन तद्व्यावृत्त्य-
सम्भवश्चेति वाच्यम् ।

भ्रुव इति ॥ (कै)

“आत्मानमात्मना हन्ती” त्यादौ अन्तः करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दो-
रूपोपाधिभेदेन भेदः शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भावात् । स्पष्टाचेयं रीतिः
“कर्मवत् कर्मणा” (३ । १ । ८७) इति सूत्रे भाष्ये ॥

हरिणा तु—

“उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके ।

विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते”

अभिरूपतरा ति तत्तर्हीदं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् धर्माद्-
जुगुप्सते अधर्माद् बोभत्सत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षा पूर्वकारी भवति स

कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठौ प्राप्नोति । यथा नटस्य प्रदणोतीति । साङ्गाश्रयकेभ्य
इति । भा । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्यवचनेम् । अत्र “यतश्च निर्धारणम्”
इति षष्ठौ सप्तम्यौ प्राप्तः । न वक्तव्यमिति । भा । “साधकतमङ्गरणम्”

बाधोऽभिप्रायश्च । षष्ठेति । अकारकविभक्तेरपलक्ष्यं हरये नम इति यथा ।
कचिदिति । अकारकविभक्तेरपि । नटस्य प्रदणोतीत्यादौ क्रियान्वयदर्शनादिति
भावः । एतेन भूतले घटो न इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावो घटे भूतलाधेयत्वं वा

पततो भ्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।

तस्य त्वश्वस्य पतने कुण्यादिर्भ्रुव उच्यते ॥

इह तु परस्परस्मान् मेषावपसर्यत इति

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

किमर्थम् (भा)

इत्यस्य

भ्रुवमपाये (भा)

इति किमर्थमित्याशयात् । तत् सूत्रोक्तरीत्यैव चास्य व्यावृत्तिः ।
अपायजनकं यद् भ्रुवमप्यस्य तदपादानमिति सूत्रार्थः । भ्रुवत्वं चाव-
धित्वोपयोगि चेष्टानाश्रयत्वं तेनास्यावधित्वोपगमातिरिक्तस्वव्यापारा-
भावो ध्वन्यते । करणादौ तु तत्त्वोपगमातिरिक्तोपि स्वव्यापारो-
ऽस्तीत्याहुः ॥

इति तत्तद् व्यक्तित्वेन विभागस्य बुद्ध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूल-
क्रियावत्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि भ्रुवत्वमित्यर्थः ॥

तदेवोक्तम्—

“मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्”

पश्यति दुःखोऽधर्मे नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र

इति तमग्रहणेन “स्वरितेनाधिकारः” इति अधिकः कारोऽधिकार
इति अस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिब्यवस्थितापायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्त्तते ।

घटाभावे विशेषणमिति व्याचक्षणा नैयायिकाः परास्ताः । उभयथापि
क्रियानन्वये कारकविभक्तेरसाधुत्वात् । अर्थाभावेऽव्ययीभावापत्तेश्च । तस्य
नित्यसमासत्वात् । ननु अस्मदुक्तोऽपि बोधोऽस्मद्वर्णनव्युत्पन्नानामनुभव-
साक्षिक इति चेत् सत्यम् । न हि वयं बोध एव बोदेतीति ब्रूमः । सर्वे

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥

गतिर्विनात्ववधिना नापाय इति कथ्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

जुगुप्सा । (भा)

निन्दा ॥

गौण इति । (कै)

अपायत्वेनाप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥

तमग्रहणेनेति । (कै)

कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधकग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे
तमग्रहणं व्यर्थं सदप्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयती-
त्यर्थः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

इति ॥ अत्र वदन्ति वस्तुतस्तत्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि स्रधातुना निवृत्तभेद-
स्यैवोपादानाद् उभयोरपि तत् क्रियाश्रयत्वेन परत्वात् कर्तृत्वापत्तेरत एव
एकशेष (१ । ३ । ६४) सूत्रे भाष्ये उक्तं “न वै तिङन्तान्येकशेषं प्रयो-
जयन्ति क्रियाया एकत्वाद्” इति । अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमि-

“ध्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् । इह च धर्मादिरमति धर्मान्निवर्त्तते

अधर्माञ्जुगुप्सत इति । भा । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्त्तन्ते ।
संभिन्नबुद्धिरिति । भा । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः ॥

सर्वार्थबोधनसमर्था इत्यभ्युपगमात् । किन्तु तस्मिन्नर्थेऽसाधुताम् । तथा च
“सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति वार्त्तिकं व्याचक्षाणा भाष्यकारा आहुः ॥

समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियत
इति । उक्तञ्च

जुगुप्सेति । प्रसङ्गपूर्वको विज्ञेयोऽपायः स चात्र नास्ति बुद्धिपरि-
कल्पितस्तु गौणः । न च मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । अत एव

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

स्वरितेनाधी-(कै)

त्यादि ॥ ननु प्रयोक्तृस्तैः साम्याभावादयस्तैः साम्यं मतवानित्य-
नुपपन्नमत आह

तैरिति ॥ (कै)

नन्वत्र क्रियाभावात् कारकत्वाभावेन कथमपादानत्वमत आह ।

त्रिविधं वेति ॥ (कै)

तदन्यत्र विस्तरः ॥ धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किं तु विवक्षितत्व-
मात्रमत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञा इति
भाष्यं संगच्छते । शरणिःसरणं प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधेन करणताभ्यप-
गमेनोभयोरपि निमित्तनिमित्तिभावेन स्थित्या युगपद्विवक्षायां विप्रतिषे-
धोपपत्तेः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । कंसपात्त्रामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्र स्थित-

इति धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धि-

यस्तैरिति । भा । तैः सां काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वद्याः
साम्यमवगतवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः ।
त्रिविधं चेदमपादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियां चेति ।

“भेदाभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनियन्त्रितम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह ऽनिवार्यते”

इति ॥ एवं च कस्माद् वाक्यात् कौटुम्ब बोध इति प्रश्ने यो यथा
व्युत्पन्नस्तस्य तादृगेवेति स्थितिः । कौटुम्बे बोधे साधुत्वं कुत्र नेति परं विषय

“भौत्रार्थानाम्” इत्यादेरारम्भः इति वाक्यकारस्याभिप्रायः । अत्र च
कारकशेषत्वात् षष्ठौ प्राप्नोति नटस्य शृङ्गोतीति यथा । प्रत्याख्यानं तु
“साधकतमम्” इति तमव् ग्रहणं लिङ्गम् । कारकप्रकरणे यथासम्भवे

केवलं प्रतीयत इति । (कै)

“प्रविश पिण्डीम्” इत्यादाविवोपात्तपदेनेत्यर्थः ॥

यथेति । (कै)

अत्र विभक्ता इति क्रिया गम्यत इत्याह

गतियुक्तेष्विति ॥ (भा)

त्रासादीनामवधित्वोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तराश्रयस्तु
न तदवधित्वोपयोग्यत्वात् पतितो वृक्षात् पतित इत्यादावभावात् ।
अत्र विद्यमानमपि तदविवक्षितत्वान्नावधित्वोपयोगितया विवक्षितं

मग्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्यभयविवक्षा अपादानत्वशक्त्याश्रय
एवावधिरित्युच्यते ॥ यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः । आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
संसर्गः । विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः ॥ यद्वा विभाग
आश्रयश्च पञ्चम्यर्थ इति । तन्न । वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् । वृक्षा-

भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या

तत्र निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुनाऽपायकक्षणे विषयो निर्दिष्टः । यथा
ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह
यथा बलाहकाद्विद्योतत इति । निःसरणाङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्त्तते । यथा

इति तत्त्वम् । एतेन घटः कर्मत्वमागयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपयोग्यतेति
परास्तम् । तथा व्युत्पन्नस्य बोधानुभवात् । अन्यथा व्युत्पन्नस्य व्युत्पत्तिरूप-
सहकारिविरहात् कार्यानुदयेऽपि स्वरूपयोग्यतानपायात् । एतेन प्रकृ-
त्यर्थप्रकारको बोधो यत्र विशेष्यतया तत्र विषयतया प्रत्ययजन्य इत्यादि

साधकतमत्वमिति । तदिह अधर्माङ्गुप्तते इत्यादौ जुगुप्सादिपूर्विकायां
निवृत्तौ जुगुप्सादीनां वृत्तिरिति स्थिते य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

किं त्वम्बत्वादिकमेवेति तत्त्वम् ॥ ननु चासौ नाम मनोधर्मो न हि तावता पिण्डस्य भ्रुवत्वमपैतीत्यत आह

चासपूर्वके इति ॥ (कै)

ननु चासक्रियान्वयात् पूर्वमेव पतनक्रियामम्बन्धे भ्रुवत्वमस्येव इत्यत आह

चस्तश्चाश्वः (कै)

इत्यादि ॥

द्विभजते इत्यादौ विभागस्य बोधावस्थापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोस्तत् क्लृप्तस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च ॥ वृक्षात् पर्यं पतति । पतेर्विभागजन्यः संयोगार्थः । तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणं प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थः । वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरौत्या बोधः । वस्तुतोऽपादानवृक्षोऽयं पर्याकर्त्तकं पतनमिति बोधः ॥

संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “भ्रुवमपाये ऽपादानम्” इत्येव सिद्धम् ॥ इह च

कुतूलात् पचतीत्यादौ अपादानाङ्गे पके पचिर्वर्त्तते ॥ अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा साङ्गाश्वकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । गतियुत्तेष्विति । भा । अचलं भ्रुवमेक-

कार्यकारणभावं कल्पयन्तोऽप्यपास्ताः । विपरीतश्रुत्यादिते अभिचार-स्योद्भवात् । सिद्धान्ते तु घटः कर्मत्वमित्याद्यसाध्वेव । तथा हि । अभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं तत्कथं घटः कर्मत्वमिति प्रथमा । घटानयनघोरानयनकृतौ प्रति कर्मतया “कर्त्तृकर्मणोः” इति षष्ठी प्रसङ्गाच्चेति रिक् ॥

स पश्यति दुःखहेतुरधर्मो नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं पाप्नोति प्राप्य च ततो निवर्त्तते । धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान् मुह्यतीति । य एव नास्तिकः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६७

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

एकरूपमिति । (कै)

भ्रुवमस्य ग्रीलमित्यादिदर्शनाद् भ्रुवस्यैव इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
च्चेति भावः ॥

अपायविषयमिति । (कै)

प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजन्ययोगानुकूलो गतिविशेषो
अपायः स च प्रधान एव गृह्यते युक्तत्वात् स चात्र प्रत्युपात्तः ।
न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः ॥

वृक्षात् पणं भूमिं पतति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थः ।
विभागश्च फलतावच्छेदकः ॥ वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभानुकूलो व्यापारोऽर्थः
इति कर्मत्वमेव । वृक्षात् फलं त्यजति इत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूल-
व्यापारोऽर्थः ॥ स्यन्देर्नविभागोऽर्थः इति वृक्षे स्यन्दते इत्येव । चलतेस्त्वा-
सनाचलित इति प्रयोगादस्येव विभागार्थत्वम् । वृक्षाद्विभजते इत्यादौ

सां काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः सान्यं गतवान्
रूपं च इति परिस्पन्दे भ्रुवता नास्तीति मन्यते ॥ अर्थात् अस्तादिति । भा ।
त्रासपूर्वके परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद् धातूनां अतिर्वर्तते अस्तस्मान्नः पातस्य
निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य अस्तत्वेन सम्बन्धः पश्चात् पतित इत्यनेनेति भ्रुव-

“निर्दिष्टविषयं किं चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियां चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

यत्र साक्षाद् धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । अश्वात्
पततीति यथा । यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् ।

पुरुषः स पश्यति नानेन धर्मेण किञ्चिदाप्यते नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या तं
प्राप्नोति प्राप्य च ततो निवर्तते तत्र भ्रुवमपाय इत्येव सिद्धमिति । तच्चैतत्

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अनवच्छिन्नमिति । (कै)

अनिरूपितमित्यर्थः ॥

अपाये यदनाविष्टमिति । (कै)

अपाये सति प्रकृतधातुपात्तया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
एवं प्रकृतधातुपात्तगत्यनाविष्टत्वमेव भ्रुवत्वमिति तात्पर्यम् ॥
हरिरप्याह

विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । बलाहकादिद्योतते विद्युदित्यत्र
विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिःसरणपूर्वकविद्योतने दृष्टिः ।
बलाहकापादानकं विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियोत्तरकाजिकं विद्युत् कर्तृकं
विद्योतनमिति बोधः । इदमुपात्तविषयमित्युच्यते । बलाहको नाम धुम-
ज्योतिः सज्जितमयतां संघातः । ततोऽवयवभूतज्योतिषोभेदविवक्षया-

भवति स एतत् प्रयुक्ते ॥ गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽभ्रुवत्वात् । वा ।
गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अन्धात् अस्तात् पतितः रथात् ।

तान्नस्य नास्ति ॥ न वेति । भा । अयमर्थः । भ्रुवमेकरूपमुच्यते तच्च ब्रौव-
मपायविषयमाश्रीयते । नत्वनवच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये
भ्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाति अस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेष्टाद् भ्रुवत्वम् ।

यथा बलाहकादिद्योतत इति । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । यथा वा
कुसुमात् पचतीति । आदानाङ्गे पाके अन्नं पचिर्वर्त्तते । अपेक्षितक्रियं तु
तत् यच्च प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति कुतो भवान् इति ।
पाटणिपुत्रादिति चोत्तरयति । अर्थाध्याहारस्य न्याय्यताया उक्तत्वात् । इह

“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधापादानमुच्यते” ॥

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

“अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेशात्” इति ॥

परन्तु सिद्धान्तभाष्याचराणामत्रार्थं न सामञ्जस्यं किं तर्हि ध्रौव्यं
विवक्षितम् । अश्वात् त्रस्तात् पतित इत्यत्र अश्वत्वं ध्रुवं तदेव
विवक्षितं धावतः पतित इत्यादौ सतो ऽप्यध्रौव्यस्याविवक्षा इत्य-
चराणामसामञ्जस्यात् । प्रधानव्यापाराश्रयत्वरूपस्य तदभिमतता
ध्रौव्यस्यात्र कदाप्यसत्त्वात् । तस्मान्नादुक्त एव सूत्रार्थ उचितो
भाष्यार्थश्चेति सुधियो विभावयन्तु ॥

विभागविवक्षणात् सोऽवधिः । यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा
बलाहके विद्योतत इति सप्तमी । यदात्वभेदेन विवक्षा तेजोमयत्वात्
प्रकाशनसामर्थ्यं उदकधूमादेस्तत्प्रकाश प्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा
बलाहको विद्योतते इति । यदा तु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतो

पतितः । सामर्थ्याद् गच्छतो हीन इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् ॥
न वा ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । वा । न वैष दोषः । किं कारणम् । अध्रौव्यस्या-

देवदत्वस्यैवापायावेशादध्रुवत्वम् । अथवा अश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तत्
प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया समन्वयः ।

सार्थाद् हीयते इत्यपि निर्दिष्टविषयस्योदाहरणम् । स्यादेतत् । परत्वात्
सार्थस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । उक्तं हि । अपादानमुत्तराणि इति । किञ्च
सार्थस्य कर्तृत्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंज्ञा न स्यात् कर्तृव्यापारव्याप्य-
त्वाभावात् । ततश्च हीयते हीन इति कर्मणि लकारो निष्ठा च न स्यात् ।

यत्र धातुनापायलक्षणाः संज्ञाविषयो निर्दिश्यते । यथा ग्रामादा-
गच्छतीति तन्निर्दिष्टविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह यथा

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कारकस्य पूर्वमिति । (कै)

क्रियानिर्वर्तकस्य तस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः ॥

श्रुतिः । (कै)

पञ्चम्यादिः ॥

वाक्यम् । (कै)

पदसमूहः ॥ पूर्वम् अस्यात् पतित इति बोधे पातहेत्वाका-
ङ्क्षायां पश्चात् चस्तात् इत्यस्यान्वय इति भावः ॥ नन्वेवमपि
चस्तादिति पञ्चम्यनुपपन्नैव इत्यत आह

भवान् इति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्र आकाङ्क्षा वादोक्तरीत्या
वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । एतदपेक्षित क्रियामित्युच्यते । वृक्षात् पततीति
तु निर्दिष्टविषयम् । घटाद् भिन्न । इत्यदावप्यनेनैवापादानत्वम् । सूत्रे
ऽपादशब्देन भेदस्यापि ग्रहणम् । पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव ।

विवक्षितत्वात् । नात्राधौष्यं विवक्षितम् । किं तर्हि । धौष्यम् । इह तावदन्वाद्,

स च श्रुति प्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः सम्बन्धः ततश्चास्यात्
पतित इति सम्बन्धेनास्त्यश्वस्याध्रुवत्वम् । पश्चात् प्रसूत्येन सम्बन्धे सत्यप्य-
धौष्ये अन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्यासत्यपि अपादानत्वे साम-

न कर्मकर्तृययं लकार इति वाच्यम् । जहातेः कर्तृस्य क्रियत्वात् कर्मण्ये-
वायं लकार इति इन्दुगोक्तत्वात् । यत्तु “अपादाने चाहौष्यबहोः”
(५ । ४ । ४५) इति सूत्रे न्यासकारेण सम्प्रदानसूत्रे कैयटेन चोक्तं
कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं स्वातन्त्र्योपलक्षणम् । अतो हानक्रियायां स्वतन्त्रेणा-

बलाद्बलाद् विद्योतते विद्युत् इति अत्र हि निःसरणाद्बलाद्बलाद् विद्युति-
वर्त्तते । बलाद्बलाद्बलाद् विद्योतत इत्येव । कुसुजात् पतति इत्यत्रादानाङ्गे

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

विशेषणस्येति ॥ (कै)

सामयिकीति । (कै)

“न केवञ्चा प्रकृतिः” इति समयाद् विभक्तिरुत्पाद्या साचा-
भिन्नविशेष्यसमानशक्तिकत्वनियमाद्विशेषणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव
विभक्तिरिति भावः ॥ आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति

१ सामयिकीत्यारभ्य नियमाद् इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयोभेद इति । अपि भिदिर्विदारण इत्यत्र
भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम् । एकत्वेन गृहीतस्य तथा बोधे बुद्धि-
विदारणस्य तत्रापि सत्त्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अधर्माङ्गुगुप्सति इति ।
अपानिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्त्तत इत्यर्थ इति । भाष्यकृन्मतम् ।

प्रस्तात् पतित इति यत्तदन्वेऽन्वत्वमाशुगामित्वं तदुद्भवं तच्च विवक्षितम् ।

यिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्त्तते नत्वनियमेन । अथवा
प्रस्तस्याप्यपादानत्वं सत्यपि प्रासाद्धे ध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वात् । यथोक्तं
प्राक् । आशुगामित्वमिति । भा । अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमिति

पादानेनेष्टमानस्येह कर्मतेति । तच्चिन्त्यम् । माषेध्वन् वध्नातीत्यत्र
कर्मणोऽप्यन्वस्य वस्तुतो भक्षणे यत् स्वातन्त्र्यं तदाश्रयकर्मसंज्ञापत्तेः ।
अत एव कर्मसंज्ञा विधायकसूत्रशेषे कैयटेनोक्तम् । प्रयोजकव्यापारस्या-
शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति । अत्राहुः । स्वार्थाद् दृश्यत इत्यत्र

पाके पचिर्वर्त्तते कुसूनादादाय पचतीति । तदुपात्तविषयमपेक्षितक्रियन्तु
यत्र क्रिया न श्रूयते प्रमाणान्तरेण प्रतीयते यथा ऽऽगच्छन्तं पुरुषं इत्यन्तेण

(ध्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अथवेति । (कै)

भाष्यस्वारस्यं द्वितीयव्याख्याने एव न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्त-
द्वितीयव्याख्यारौत्येयं शङ्का बोध्या । चस्तत्त्वस्य प्रथममनन्वयेऽप्याशु-
गामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कृतमध्रौव्यं न शङ्कं जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानत्वमाश्रित्यवार्त्तिकप्रत्याख्यानात् । “धर्माद्
विरमति” । भा । प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापारो विरमने-
रर्थः । योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता । स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षा
विशेष एव । तदुक्तं भाष्ये “य एष मनुष्यो नास्तिकबुद्धिर्भवति स

रथात् प्रवीतात् पतित इति पक्षद्वये रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्भ्रुवंतश्च
विवक्षितम् । सार्थाद् गच्छतो हीन इति यत् तत्सार्थं सार्थत्वं सहार्थीभाव-

तदपेक्षयाऽध्रौव्यं नाशङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति
नास्त्यत्राध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देन एकार्थसमवायात् साहचर्याद्-
शब्दमेवोच्यते ॥ यद्यपीति । भा । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु

कर्मकर्त्तरि लकारः । तथा हि । अपगमना जहातेरर्थः । सा च क्षुद्रप-
घातादिना देवदत्तस्यापगमने तत् समर्थाचरणम् । यदा तु क्षुद्रपघातादिना
स्वयमेवापगच्छति तदाकर्मकर्त्तृत्वम् । स्फुटं चेदं हरदत्तमाधवग्रन्थयोः ।
स्यादेतत् । भ्रुवग्रहणं किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेन इत्यत्र

पश्यन्नाह कुतो भवान् इति सोऽपि तदेव प्रत्यक्षसिद्धमागमनमुपजीवन्नाह
पाठविपुत्रादिति । भ्रुवग्रहणं किम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । अथ

सहार्थीभाव इति । (भा)

सहार्थी येषां तद्वद्भाव इत्यर्थः ॥ परेतु आशुगमनाश्रयत्वमश्व-
शब्देन योगतो बुध्यते । रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते सह-
मिलनक्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देनाश्वत्वादिकं च रूढ्या । एवं च अश्वात्
पतित इति प्रयोगे यद्यश्वस्य तदविवक्षयाऽश्वत्वमात्रं विवक्षया भ्रुवत्वं
तवाभिमतं तर्हि चस्तादिति विशेषणेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥
अश्वनिष्ठत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तदश्वत्वमेव भ्रुवताप्रयोजकं तच्च विव-

पश्यति नेदं किं चिद् धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो
निवर्त्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते ।
एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमतेत्यर्थः ।
कृतिश्च सर्वत्रैकविश्रयैव । जीवनमपि कर्त्तृसम्बन्धेव । सामानाधिकरण्यं च

स्तदुभवं तच्च विवक्षितम् ॥ तद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं ये त्वेतेऽत्यन्त

शुत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया
तत्र कथं नाधौव्यमिति प्रश्नः ॥ अत्रापीति । भा । सरणक्रियोपलक्षितं
द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकर्त्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्

शकटेऽति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यम् । पदत्वात् तत्र करणसंज्ञा
प्रवृत्तेः । यथा धनुषा विध्यतीत्यत्र । इह हि शरनिः सरणं प्रत्यवधि-
भावोपगमेनैव व्यधने करणता इत्युभयप्रसङ्गः । वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ तु
वृक्षः पर्णविशेषणं न त्वपायेन युज्यते । न च संज्ञिनिर्देशार्थं भ्रुवग्रहणम् ।

शकटस्य माभूत् । अथ क्रियमाणेऽपि भ्रुवग्रहणे इह कस्मान्न भवति
धनुषा विध्यतीति । अत्र हि शराणामपायं प्रति अवधि भावेनैव धनुषः

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

चितं तदेव विवक्षितमित्युक्तमत्र इत्याहुः ॥ ननु प्रवृत्तिनिमित्त-
मविवक्षितमित्युक्तमत आह

सरणक्रियोपलक्षितमिति । (कै)

अनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यविवक्षा दर्शिता ॥ तदेव भाष्ये उक्तम् ।

सतोऽप्यविवक्षेति ॥ (भा)

पूर्वोक्तेति । (कै)

चक्षादित्यादावुक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्त-
मत आह

समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितम् । चैत्रादिपदैः शरीर-
विशिष्टात्मबोधनात् । साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वादिजात्यैव ।
तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणोऽपि वर्तमानशरीरावच्छिन्नं चरम-
कृतिध्वंसमादाय विरमति प्रयोगसिद्धिः युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि

गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितः । त्वरमाणात् पतित इति । अत्रापि

भ्रुवमेवेत्यर्थः ॥ कथं पुनरिति । भा । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपलक्ष-
णार्थत्वादधौत्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति । भा ।
अस्यत्वालोम्यां तत्कार्यकरणादेवमुच्यते ॥ असतश्चेति । भा । निदर्शनार्थ-

अपाये क्रियायां यदन्वेतीत्यस्याक्षिप्तस्य संज्ञिसमर्थकत्वात् । यदा कारके
इति निर्धारणसप्तम्याश्रयणात् कारकमिति लभ्यते । पूर्वत्रापि प्रथमार्थे
सप्तमीत्युक्तत्वाच्च । तस्माद् भ्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । “जुगुप्साविराम-
प्रमादर्याणामुपसङ्ख्यानम्” अधर्मान्जुगुप्सुते विरमति प्रमाद्यति वा ।

साधकतमत्वम् । सत्यम् उभयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा भविष्यति ।
नन्वेवमक्रियमाणोऽपि शक्यस्य नैव भविष्यति । एवं संज्ञान्तरविषये सर्वत्र ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।)

निदर्शनार्थमिति । (कै)

अग्रे सूक्ष्मो मूले स्थूल ओदनपिण्डे वर्द्धितकम् ॥

यदा त्विति । (कै)

“परस्परस्मान् मेषावपसरत” इत्यत्र तु

“मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्” ॥

इति बोध्यम् ॥ किं च येषु पदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं

बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगः । नापि पूर्वपर-
कालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्त्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगः । तत् कृति-
ध्वंसस्य कृतिसमानाधिकारणत्वात् । पञ्चम्यर्थो विषयता इति परास्तम् ।
धर्माद् विरतोऽपि पुनः प्रवृत्त इत्यादेरनापत्तेः ॥ “धर्मात् प्रमाद्यति” ।

न बाधौघस्याविवक्षितत्वात् इत्येव सिद्धम् । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा

मिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः
कुण्डिकेति । भा । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात् समुद्रत्वं विवक्षितं
समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् ॥ विन्ध्यो वर्द्धितकमिति भा । पूर्व-

संज्ञेषपूर्वको विशेषो विभागः । स चेह नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वात्
गृह्यते इति वार्त्तिकारम्भः । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादयोऽत्र जुगुप्सादिपूर्वि-
कायां निवृत्तौ वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतत् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि
ग्रहणम् । साधकतममिति तमग्रहणास्तिङ्गात् । अपावादिपदानां स्वरित-

वृत्तस्य पत्रं पततीत्यत्रत्वपायस्याविवक्षितत्वादकारकत्वाच्च न भविष्यति
संज्ञिनिर्देशार्थं तु न हि कारक इति सप्तम्यन्तेन शक्यः संज्ञीनिर्देष्टुम् सिद्धं

(भ्रुवमपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न दोषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेऽपि धातुना विभागद्वयस्य तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात् परत्वात् कर्तृत्वदुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मना इत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्यात्रापि सत्त्वाच्च । असंख्यते शब्दानुविध्यर्थस्यैव भानाच्च हरिकारिकायामन्येष्वधित्वमित्यस्य परस्परपदोपात्तयोरिति शेषः । कर्तृत्वमित्यस्य शेषपदोपात्तयोरिति शेष इति वदन्ति ॥

भा । अत्रेष्टसाधने वस्तुनि समानदेशत्वसमानकालत्वोभयसम्बन्धेनाधिकारविशिष्टेष्टसाधनत्वाभावज्ञानमनिष्टसाधनत्वज्ञानं वा धात्वर्थः । पञ्चम्यर्थो विषयत्वं ज्ञानान्वयि । जुगुप्सादीनां यद्विषयत्वेन विवक्षा तदपादानम् । तत् पूर्वकानिष्टत्तिपर्यन्तसर्वत्र धात्वर्थ इति तद्भाष्यमतम् ॥

स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥

तदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषोमेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य मेषस्य कर्तृत्वविवक्षा परस्यापादानत्वविवक्षा ॥ यदा तु मेषावपसरत इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ।

त्वादा, “स्वरितेनाधिकारः” गौणोऽप्यर्थो गृह्यते इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याप्यपायस्य सत्त्वात् सिद्धम् । पूर्वं हि बुद्ध्याऽधर्मं सम्प्राप्य ततो दोषदर्शनात् निवर्तते इत्यस्यपायः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि प्रपञ्चत्वं बोध्यमिति दिक् ॥

तु निर्द्धार्यमाणस्य संज्ञित्वादपायविषये तु कारकेषु मध्ये यत्कारकं संज्ञान्तस्याविषयस्तदपादानम् इति तदेवं भ्रवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

(अ. १ । पा. ७ । आ. ३) (भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥

सूत्रे भौत्राशब्दौ भावक्रियन्तौ । चौरैश्च इति पाठे प्रज्ञा-
पण्णो बोध्यः । चुरा स्तेयं ग्रीलमस्य इति णान्तो वा ॥

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ चोरादिभेति । त्रायते वा ।
अनियुक्तज्ञानं भयम् । अनियुक्तपरिहारस्त्राणम् । अनियुक्तहेतुरत्रापादानम् ।
“भौत्रार्थानां भयहेतुः” इति सूत्रात् । चोरापादानकानियुक्तज्ञानं तदपा-

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ अयं योगः प्रकृतोऽवस्तुम् ।
कथं वृत्तेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति चौरैश्च त्रायते दस्युभ्यस्त्रायत इति ।

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ कथमिति । भा । भयम्
आकुलीभावः ॥ त्राणम् अन्वर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति सुख्योपाय

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ भयं भौः त्राणं त्राः भवार्थानां

भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ॥ भयं भौः त्राणं त्राः सम्यदा-
दित्वाद् भावे क्षिप् । भौत्रौ अर्थौ येषां ते भौत्रार्थाः । वृत्तौ प्रयोगायेत्यत्र
कारकापेक्षया चेत्वाह “विभेत्यर्थानामित्यादि” । अत्र विभेति त्रायति
शब्दौ तदर्थयोर्वर्तते तदर्थोऽर्थोयेवामित्यर्थः । त्राणं बाधकेभ्यो रक्षार्थं
बाधकाच्च भयहेतव इति त्रार्थानामपि भयहेतुः कारकं भवत्येव । “चौरैश्च

(भोजार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अनर्थप्रतिघात इति । (कै)

अनर्थस्य भयं तद्धेतुस्योरः इति चाणार्थानामपि भयहेतुः
कारकं सम्भवतीति बोध्यम् ॥ भाष्ये

पश्यति । (भा)

दानकानिष्टपरिहार इति बोधः ॥ सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतु-
रित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमौ न भवत्येव । तस्या इष्टत्वे
तु हेतुत्वारोपेण सा । एवमेव अन्तरिक्षेण जुहोति परमाणुं न पश्यती-

इह तावद्वृत्तेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी
भवति स पश्यति यदि मां वृक्षाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्ध्या
संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र “ध्रुवमपायेऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव

इति प्रश्नः ॥ प्रेक्षापूर्वकारीति । भा । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्रापायोऽस्तीति
भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये विभेत्यादयो वर्त्तन्ते इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् ।
चोरेभ्यस्त्रायत इत्यनर्थपरिहाराय निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ चोरमध्यगतस्यापि

चाणार्थानां च योगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥ चोरेभ्यः उद्दिजते

इति” । चोरयतेः पचाद्यच्चि चोरः । क्वचिच्चोरेभ्य इति पाठः । तत्र
कार्यिकप्रश्नाद्यम् । कृपादिषु वा चुराशब्दः पठ्यते स चाप्रत्यादित्यस्य
“स्यासमग्र्यो युजि”ति युजि बांधके प्राप्ते तस्मादेव निपातनादकारप्रत्यये
यिषुकि च व्युत्पाद्यते । ततश्चुरास्तेयं श्लोकमस्येति वे क्षते स एवार्थो
भवति । “विभेतीति” । निभी भये जुहोत्यादिः । “उद्दिजत” इति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (भौत्रार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।)

विचारयतीत्यर्थः ॥ ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद् वारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो नोक्तमत आह

वारणार्थानामिति ॥ (कै)

अनीप्सितत्वात् । (कै)

तद्भावार्थप्रयोज्यफलानाश्रयत्वात् ॥

त्वादेशपपत्तिः । आरोपितस्यैव निषेधादबोधाच्च ॥ भाष्यात्तु भयपूर्विकात्राणपूर्विका च निवृत्तिर्निवर्त्तनाद्यानयोरर्थः बुद्धिप्राप्तचोरापादानिकाप्रत्यासत्त्या तद्वयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिकानिवृत्तिपरिहारफलिका निवर्त्त-

सिद्धम् ॥ इह चौरैभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायते इति च एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद् भवति स पश्यति यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य बध-

त्राणे चोरसम्पर्कफलस्य बधबन्धनापहरणादेर्निवर्त्तनात्तेभ्यो निवर्त्तयतीत्युच्यते ॥ “वारणार्थानामोप्सित” इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोरा-

विभेति रक्षति वा त्रायते भयहेतुग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यादौ तु परत्वादधिकरणसंज्ञा ॥

ओविजीभयचकनयोः । तौदादिकानुदात्तेत् । “अरण्य इति” अत्र तत्स्येभ्यो वृक्षादिभ्यो भयं नारण्यात् ॥ ननु ध्रुवमित्यनुवर्त्तिष्यते न चारण्यमवधित्वेन विवक्षितस्मरत्वाच्चाधिकरणसंज्ञैव भविष्यति । सत्यम् । पूर्वस्यैवायं प्रयत्नः । कथं भयादिपूर्विकायां निवृत्तौ भ्यादयो वर्त्तन्ते विभेतीति कोऽर्थः । भौत्या निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ त्रायत इति कोऽर्थः । चोरकृताद् बधादेस्त्रायते

(भीमार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

इदं वचनमिति । (कै)

प्रत्याख्यानं तु षष्ठ्या अगभिधानामिष्टातिर्वोधा ॥ क्रियां प्रति
जनकत्वेन विवक्षायामेवा संज्ञा । सम्बन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्या-
मिष्टापत्तिरेव सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः ॥

नेति च बोध इति लभ्यते । चोरमध्यगतोऽपि तत्सम्पर्कफलवधादिति
वर्तमानेभ्यो निवर्त्तते इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वाविवक्षायां
षष्ठो भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बन्धनपरिक्षेपा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र “भ्रुवमपाये-
ऽपादानम्” (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

आमनीप्सितत्वात् । सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठां प्राप्ताया-
मिदं वचनम् ॥

“कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषश्च संयुग” इति
रामायणश्लोकस्य कस्य संयुग इति योजनया व्याख्यायः ॥

निवर्त्तयतीत्यर्थः कथं तर्हि चोरमध्यवर्त्तिनि चोरेभ्यो विभेतीति प्रयोगो न
ह्यत्र निवृत्तिरस्ति । अत्रापि भीत्या निवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थो प्रवृत्त्यः । तदेवं
बुद्धिपरिकल्पितोऽप्युक्तोऽस्तीति उपात्तविषयमिदमपादानमिति । कस्तन्न एव
प्रयोगप्रपञ्चे किमवयवपर्यानुयोगेन ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ।)

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥

असोढग्रहणादिति । (कै)

अत्र कासोऽविवक्षितस्तेन पराजेयत इत्यपि भवति ॥

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अध्ययनात् पराजयते । कृत्यसाध्यत्व-
धोसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोत्रापादानम् ।
‘पराजेरसोढ’ इति सूत्रम् ॥ अध्ययनापादानको देवदत्तकर्त्तृक उत्साहा-

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ पराजिः क्वचिदभिभवे वर्त्तते यथा

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ परा पूर्वस्य जयतेः प्रयोगेऽसोढो-
ऽह्यर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः । अकर्मकस्वा-
यम् । तत्र घद्यां प्राप्तायां वचनम् । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते

पराजेरसोढः । १ । ४ । २६ ॥ अत्र धातु पाठगतस्य जीत्येतावन्-
मात्रस्य प्रकरणं ततः परापूर्वो जिः पराजिरित्युत्तरपदलोपी समासो
प्रकृत्यः । अनु प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः
प्रतिषेधात् असुबन्तत्वात् समासो न प्राप्नोति । नाप्रतिषेधात् । नायं
प्रसज्यप्रतिषेधः धातोर्नेति किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यद् धातोरिति

न्यूनीभावेति । (कै)

शक्तिवैकल्येत्यर्थः ॥

षष्ठ्यामिति । (कै)

तत्सम्बन्धिशक्तिवैकल्यमित्यर्थादिति भावः ॥

भाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून् पराजयते इत्यत्र
तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । आद्ये अनिष्टं धात्वर्थः । अध्ययनजन्य-
मनिष्टमिति बोध इति तु न युक्तम् । तथा बोधानानुभवात् । असोढशब्देन

अध्ययनात् पराजयत इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स

शत्रून् पराजयते इति । इह तु असोढग्रहणान् न्यूनीभाववृत्तिर्गच्छते ।
अध्ययनात् पराजयते ऋसति । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽकर्म-

अभिभवतीत्यर्थः । असोढ इति त्थार्थो भूतकानोऽविवक्षितः । तेन अध्ययनात्
पराजयेत्यत इत्यादिसिद्धम् । वस्तुतस्तु असोढग्रहणं व्यर्थं शत्रून् पराजयत
इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः । इह सूत्रे पराजेरिति रूपं “विपराभ्यां

धातोर्न विधिर्न प्रतिषेधः । एवमपि इयडादेशः प्राप्नोति परत्वाद्
“वेष्टितो”तिगुणो भविष्यतीति समुदायस्य वा समुदायोऽनुकरणं कस्यस्य
समुदायस्य प्रयोगस्यस्य । यद्येवमध्ययनात् पराजयतेऽत्र न प्राप्नोति नञ्च
पराजीति रूपमस्ति न तर्हि स्याद् वत्र पराजीति रूपमस्ति अध्ययनात्
पराजित इति उदाहरणे पराजिन्यूनीभावे वर्तते अध्येतुं ऋसति ग्लायती-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(परानेहसोढः । १ । ४ । २६ ।)

निवृत्त्यङ्गे इति । (कै)

षष्ठीसमासः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्त्तत इत्यर्थात् ॥

तदर्थान्ताभावात् । प्रेक्षापूर्वकारो मनुष्येऽध्ययनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादपिर्थातोच्य
बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्तावपि अस्य
प्रयोगस्य दृष्टतया तत्रानिवृत्त्याध्ययनजन्यत्वासम्भवाच्च ॥

पश्यति दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरवश्च दुस्तपचारा इति । स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

कत्वात् षष्ठां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये
पराजेर्वर्त्तनात् ॥

जेः” इतिवत् समर्थनीयम् । यत्तु परत्वात् “वेडिति” इति गुणः इति
हरदत्तेनोक्तम् तत् सूत्रमाध्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

त्यर्थः । अकर्मकश्चायमन्वयार्थे तत्र षष्ठां प्राप्तायां वचनं प्रत्युदाहरणे त्वभिभवे
वर्त्तते । विपराध्यां जेदित्वचार्थद्वयेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणम् । अयमपि
प्रपञ्चो न्यूनीभावपूर्विकायां निवृत्तौ वृत्तेः सिद्धम् । अध्ययनात् पराजयते
कोऽर्थः न्यूनीभावेन स्तान्धाः । ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । तेन प्रत्युदाहरणे
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यतीति न चोदनीयम् ॥

(वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥

अध्याप्तुपपादकं

‘यस्य खल्विति (भा)

भाष्ये ॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपीप्सितत्वं सर्वत्राप्यस्ती-
त्यत आह

१ “यस्य तु खलु” इति उपलब्धभाष्यपुस्तकेऽस्ति परं विवरणे
‘यस्य खलु’ इति पाठोऽस्ति ॥

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ ऋषेभ्यो गां वारयति ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो
मा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ किमुदाहरणमिति । भा ।
अथार्थं मन्यमानस्य प्रश्नः । भवेद्यस्येति । भा । यस्यात्मीया माषास्तस्य न
ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमौप्सितशब्दं मन्यते ॥ यस्य त्विति । भा ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ वारणार्थानां प्रयोगे क्रियया

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ॥ ईप्सितशब्दोऽयमस्यभिप्रेत-
पर्यायस्तस्य ग्रहणे यवानामात्मीयत्वे गवां च परकीयत्वं एव स्याद् न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ।)

अभिप्रेति ॥ (कै)

आप्तुमिष्टा इति । (कै)

वारणं प्रवृत्तिविघातः स च तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयो-
जको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारः कश्चित् कश्चित्
तद्वापारजन्यतत्फलाभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूल-
व्यापारः । एवं च तद्वात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रया इत्यर्थस्तदाह

मानशन्निति । (कै)

नाशाभावरूपफलेन व्याप्तुमिष्टा इत्यर्थः । नाशाभावश्च भक्ष्य-
माणाभावापर्यवसन्नस्तस्य च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । माष-

अग्नेर्माषवकं वारयति । कूपादन्धं वारयति । भक्ष्यसंयोगादिजनक-

खलु गावो न माषाः कथं तस्य माषाः ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा
एवेप्सिताः । आतस्त्रेप्सिता यवेभ्यो गा वारयति ॥ इह कूपादन्धं वारयतीति

यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु माषास्तस्य न तु ईप्सिताः ॥ तस्यापीति ।
भा । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रुद्धिशब्दः । तत्र वारण-
क्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति मानशन्नेते

आप्तुमिष्टं कारकमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति वृङ् वरणे

विपर्यये न खल्वस्यैतदभिप्रेतं यदुतात्मीया गावः परकीयान्यवान्मा
षन्निति माभूवन्वा वारयितुमीप्सिता वार्यमाणानां तु मवामीप्सिताः ।

(वारणार्थानामोप्सितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

नाग्रे हि सति राजभयमधर्मस्य स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं माषा
एवेति भाष्यात् गवामीप्सितत्वभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सित-
तमत्वाभावेन कर्मत्वाभावाद् द्वितीया न स्यादत आह

भिन्नक्रम इति । (कै)

गवादिनिष्ठव्यापाराभावस्यैव मुख्यतयोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेच्छा-
विषयत्वात् तासां कर्मत्वमिति भावः ॥ ननु पूर्वोदाहरणादस्य
को विशेष इत्यत आह

अन्धेति ॥ (कै)

ननु तदसम्बन्धिनस्तस्य कथं तदोप्सितत्वमत आह

व्यापाराभावानुक्करो व्यापारो धात्वर्थः । अभावप्रतियोगिव्यापारजन्यप्रजा-
नयोऽव्यापादानम् । “वारणार्थानामोप्सितः” इति सूत्रात् । वारणार्थ-

कूपे ऽपादावसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ।
अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति । अथवा

इत्येतेभ्योऽसौ गा वारयति ॥ माषा एवेति । भा । एवकारो भिन्नक्रमः ।
ईप्सिता एवेत्यर्थः । कूपादिति । भा । अन्धसम्बन्धे कूपस्य न विनाशो नापि
राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध इति । भा । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्

पुरादिः । प्रवृत्तिविधातो वारणम् । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गा

नवात्र विशेषः । श्रुतः कर्तुरोप्सितः इति तर्हि न स्याद् अग्नेर्मांसवकं
वारयति । कूपादन्धमिति । नह्यमिक्कुरौ वारयितुर्वार्यमाशस्य वाभिप्रेतौ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७७

(अ. १ । पा. ४ । आ. २) (वारणार्थानामोप्पितः । १ । ४ । २० ।)

तं प्रतीति । (कै)

माषाणां राजभयात् दतो नाशभावरूपफलांशयत्वेन गोस्त्रा-
न्यभिप्रेतत्वे ऽप्यस्य कथं तत्त्वमत आह

वारणक्रिययेति । (कै)

क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाभावरूपफलांशयत्वा-
दिति भावः ॥

गमनादिक्रिययेति । (कै)

वारणधात्वर्थघटिकयेत्यर्थः । अत्र पक्षे भक्षणादिजनकव्यापारा-
भावानुकूलव्यापार एव वारयतेत्यर्थः । एवं च वारणार्थकधातु-

धात्वर्थफलांशयत्वमात्रेऽप्पितत्वम् । तेन भक्षणासंयोगाद्यांशयत्वाद्यवादीना-
मपादानत्वम् । अनुकूलता चात्र योग्यता रूपैव । तेन प्रतिसिद्धे गवि

वधैवास्यान्यत्रापश्यत् ईप्सैवं कूपेऽपि । इह अग्नेर्माणवकं वारयतीति
माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति अत्रापि

तस्येप्पितत्वं मन्वते ॥ तथापीति । भा । वारणक्रियवाप्तुमिच्छ इत्यर्थः ॥
अथवेति । भा । ईप्सित इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपान्निवार्यमाण-
स्यान्वस्य गमनादिक्रियया कूप आप्तुमिच्छो भवतीति प्रवर्त्ततेऽपादानसंज्ञा ।

वारयति क्षेत्रे । नन्विह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यति कृतेऽपीप्पितग्रहणे

क्रियाशब्दस्य तु ग्रहणे वार्यमाणस्यान्वादिर्गमनादिक्रियया कूपादेराप्यमान-
तात् सिध्यति । अन्यत्रापश्यन्नपि गन्तव्यः जिगमिषति । अन्यथा न

(वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

प्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेवापेक्षितत्वमिति भावः ॥ नन्वेव-
मपि प्रधानकर्तुरपौप्सितत्वात् कथमेतत्प्राप्तिरत उक्तं

कर्तृमाचस्येति । (कै)

कर्तृग्रहणं चोपलक्षणम् ॥ नन्वन्धस्य पदार्थाज्ञानाभावात् कथं
तद्विषयेष्वा इत्यत आह

अन्धस्य चेति ॥ (कै)

सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्थानाश्रयणं न तूपात्तस्य इत्यत उक्तम्

मन्यत इति ॥ (कै)

भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्त्तत इति प्रयोगसिद्धिः । अपवृत्त-
वारणेऽपि अयं प्रयोगः । यदीमा गावस्तथा गच्छन्ति भ्रुवं सस्य नाशस्तन्नाशेऽ-

तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद् वक्तव्यम् कर्मणो यदौप्सितमिति । ईप्सि-
तेप्सितमिति वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरौप्सिततम कर्मेति

अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेष्वा तदाह “अन्यत्रापश्यत” इति । भा । अन्धस्ये-
त्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ इदानीमतिप्रसङ्गमुद्धावयति । इहामेति । भा । कर्मसंज्ञाचेति ।

गोषु ईप्सिततमत्वप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा । सत्यम् । चिन्त्यप्रयोजनमेवेप्सित-
ग्रहणम् ॥

क्वचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । यवेभ्यो गां वारयतीति । वृष् आवरणे घुरादिः ।
अथात्र गवामपादानसंज्ञा कस्मान्न भवति ईप्सिततमोऽपौप्सितो भवत्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ ।)

तन्वीप्सितमाषाणां न गवादीप्सितं नापि तस्यापादानत्व-
मिष्टमत आह

वारयितुरिति ॥ (कै)

यदीप्सितं कर्मेति । (कै)

कर्मशब्दो ऽच क्रियापरः । ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः ॥

तस्य यदीप्सितमिति । (कै)

तच्चन्यफलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणादिजनकव्यापारभावस्य हि
नाशाभावान्वायतनादिफलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तसमाधान-
इयाभिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थभेदाच्छब्दभेदमात्रेण

धर्मे राजभयं च बुद्ध्या प्राप्य निवर्त्तयतीति भाष्यात् । उक्तव्यापाराभावानु-
बूना निवर्त्तना च तन्मते धात्वर्थः । अन्येऽभिमुखदेशगमनत्वेनान्यस्य कूप-

वचनात् । वा । वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । “कर्त्तु-
रीप्सिततमं कर्म” (१ । ४ । ४६) इति वचनात् । कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म

भा । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः ।
अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तु उभयप्रसङ्गे
परत्वात् कर्मसंज्ञा । अत्रावपीति । भा । कारकाधिकारे प्रकर्षो न

यथा युक्ततमोऽपि युक्तः परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति कर्मसंज्ञाया अव-
काशः वारणार्थेभ्योऽन्यत्र अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ईप्सित-

(वारणार्थानामोद्घोतः । १ । ४ । २७ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

लक्ष्यद्वयकथनमयुक्तमित्यपास्तम् ॥ ननु प्रकर्षाविवक्षणेन अनव-
काशत्वादिदमेव भविष्यतीत्यत आह

प्रकर्षेति । (कै)

अयं भावः । तरवादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते ।
प्रवृत्तिनिमित्तं चाचेष्टा तस्यां स्वतः प्रकर्षसम्भवेऽपि व्याख्यान-
दिशेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते व्याप्तिप्रकर्षस्य प्रकृतः १ र्थप्रधानी-
भूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूपः । एवं च १ प्रकृतधात्वर्थप्रधानी-

१ “प्रकृतधात्वर्थ” इत्यारभ्य “सिद्धमेतत्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ।

पतनमिच्छाविषयः । एवं गान्तरीयकविषयभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्त्तरि

इत्येव सिद्धम् ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं मावेभ्यो गा वारयति
इति । पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति भ्रुवं सस्य विगाशः सस्य विगाशे

विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते ॥ कर्मणो यदीप्सितमिति । भा ।
तत्र कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्त्तते । ततस्त-
त्तद्विहितस्त्वामेरपादानसंज्ञा इत्यर्थः ॥ ईप्सितेप्सितमिति । भा । वारयितुर्ब-
दीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषवत्या चात्र समासः । अन्यथा

तस्य तु भवप्रसङ्गे परत्वात् कर्मसंज्ञा । अयमपि प्रसङ्गः । अस्ति ह्यत्रापि
बुद्धिव्यवस्थितोऽप्ययः कथं पश्यत्ययं यदि गावः क्षेत्रे गच्छेयुर्भ्रुवं सस्य विगाशः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६१

(अ. १ । पा. ७ । व्या. ३) (वारणार्थानामीप्सितः । १ । ७ । २७ ।)

भूतव्यापारप्रथोऽध्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमत्वं तच्च नाग्राविति ॥
नतु कर्त्तृग्रहणात् सिद्धमेतत् प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्त्तु-
राद्येपेणैव सिद्धे पुनः कर्त्तृग्रहणेन प्रकृते धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापा-
राश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । लघुना तमग्रहणेन कर्त्तुरित्यस्य
प्रत्याख्याने तात्पर्यादित्याहुः ॥ भाष्ये

पश्यत्ययमिति । (भा)

विचारयतीत्यर्थः ॥

चैत्रं विषाद् वारयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषस्य विषत्वेन इच्छाविषयत्वा-
भावेऽपि भक्ष्यत्वेन इच्छा विषयत्वात् ॥

ऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयति । तत्र भ्रुवमपायेऽपादानम्
(१ । ७ । २७) इत्येव सिद्धम् ॥

ज्ञेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् ॥ कर्त्तुरिति । भा । प्रकर्षप्रत्ययोपादान-
सामर्थ्यात् कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः साव-
काश्रयोः परत्वादौप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ॥

सस्य विनाशेऽधर्मश्च राजभयं च स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तयतीत्यतो न
चोदनीयं प्रत्युदाहरणे चोत्रस्याधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति ॥

(अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

“अन्तर्द्धिः” व्यवधानम् “यस्य च भावेन” (१ । ३ । ३७)
इति सप्तमी ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ मातुर्निर्लीयते कृष्णः ।

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अयमपि योगः शक्योऽ-

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धत्ते इति । भा ।
तिरोभवतीत्यर्थः ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति सप्तमी
येनेति कर्त्तरि ढतोया । न च कृत्योगे षष्ठीप्रसङ्गः । उभयप्राप्तौ कर्मण्ये-

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥ अन्तर्द्धाविति नेयं निमि-
त्तात् कर्मयोग इति सप्तमी । यथा हि वेतनेन धान्यं लुनातीत्यत्र वेतनस्य
धान्येन योगोऽस्ति तथेहाप्यदर्शनमिच्छतीति इच्छाकर्मणाऽदर्शनेनान्तर्द्धि-
र्योगो नास्ति । अथादर्शनस्य यत्कर्म आत्माख्य आत्मनोऽदर्शनमिच्छतीति
तेनान्तर्द्धिर्योगोऽस्ति यस्यैवाददर्शनं तस्यैवान्तर्धानमित्युच्यते । एवमपि निमि-
त्तात् कर्मयोग इति किं निमित्तं गृह्यते । कारणं प्रयोजनं वा । कारणं
चेज्जाद्येन वद्धः । अत्रापि प्राप्नोति य एव वद्धते तत्रैव जायमिति तस्मात्
प्रयोजनस्य तत्र ग्रहणम् । यथा चर्मणि क्षीपिनं हन्ति इति चर्म क्षीपि-

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।)

येन (पा)

इति शौची तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेन “उभयप्राप्तौ”
(१ । ३ । ६६) इत्यस्याप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरिति
“आत्ममाने” (३ । १ । ८३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्तर्द्धि-
निमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकर्मकादर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ॥
नन्वन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिद्धतीत्यत आह

कृष्णकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थितिर्धातोरर्थः । धात्वर्थदर्शनक-

वक्तुम् । कथम् उपाध्यायादन्तर्धत्त इति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः

वेति नियमात् । व्यवधाने सति यत् कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
तत् कारकमपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । लोङ्श्लेषणे दैवादिकः ।

इदमस्य प्रयोजनम् । इह तु अन्तर्धानमदर्शनस्य कारणम् । अन्तर्हितः
खल्वसौ न दृश्यते । तस्माद्विषयसप्तम्येषा सत्सप्तमी वा । येनेति कर्त्तरि
तृतीया । ननु च दर्शनेन योगात् कर्त्तृकर्मणो कृतौति षष्ठाभाव्यम् ।
उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति कर्म त्वन्नादर्शनस्यात्मा ।
नन्वात्मने इति न श्रूयते । मा आवि येनादर्शनमिच्छतीत्युक्ते कस्येत्यपेक्षा-
यामात्मन इति गम्यते । अन्तर्धिनिमित्तमिति । अन्तर्धिना कारणेनेत्यर्थः ।
निमित्तकारणहेतुषु सर्वासांप्रायदर्शनमिति प्रथमा । अथवा बज्रग्रीहिर-
दर्शनस्य समानाधिकरणं विशेषणं सूत्रेऽनुपात्तोऽपि तच्छब्दो यत्तदोर्गित्य-
सम्बन्धात् लभ्यत एवेत्याह “तत् कारकम्” इति । “अन्तर्धत्त” इति ।
तिरोभवतीत्यर्थः । “निलीयत” इति । लोङ् प्रक्षेपणे दैवादिकः ।

(अन्तर्द्धो येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

तिरोभवतीति । (कै)

आत्मकर्मकोपाध्यायकर्तृकदर्शनाभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः ।
निवृत्तिपूर्वकतिरोभवने धातोर्वृत्तेः “ध्रुवम्” इति सूत्रेणैव सिद्ध-
मिति बोद्धम् ॥

तत्रापादानम् । तत्पूर्वकनिवृत्तिर्धातोरर्थः । तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय
इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वप्रत्यासत्तिगम्यम् ॥

पश्यति ध्रुवं प्रेषणमुपालम्भो वेति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र
ध्रुवमपाये अपादानम् (१ । ४ । २४) इत्येव सिद्धम् ॥

अत्रान्तर्द्धाविति चिन्त्यप्रयोजनम् । न दिवृक्षते घोरान् इत्यत्र हि
परत्वात् कर्मता सिद्धा । इच्छतीति किम् । इच्छायामसत्यां सत्यपि दर्शने
यथा स्यात् ॥

“घोरान्निदिवृक्षते” इति । आत्मानं ते मा द्राक्षुरित्येवमर्थम् । ननु
परत्वात् कर्मसंज्ञा भविष्यति । सत्यम् । अयमपि प्रपञ्चः कथं पश्यत्येवं
यद्युपाध्यायः पश्येद् ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वा भवेदिति स बुद्ध्या संप्राप्य
निवर्त्तते । येनेत्यस्मिन्नसत्यदर्शनमिच्छतः शिष्यस्यैव स्यात् । ध्रुवमित्यनु-
वर्त्तिष्यते एवं तर्हि सूत्रस्यावाचकत्वं मा भूत् । असति हि तस्मिन् अन्तर्द्धो
ध्रुवमपादानसंज्ञं भवति तच्चेद् ध्रुवमदर्शनमिच्छतीत्यर्थः स्यात् । न च
अवमिच्छति यच्चेच्छति न तत्ध्रुवमित्यवाचकं स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ॥

व्यापार इति । (कै)

उपयुज्यते फलाय इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

आरम्भकाः । (कै)

गौतमोद्घोषां मध्ये मुख्याः ॥

यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । (कै)

“प्रवृत्तिर”त्र व्यापारसामान्यं “यत्नेन” इत्यस्य अति यत्नेनेत्यर्थः ॥

व्यापारमात्रे इति । (कै)

कारकाधिकारादिति भावः ॥

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तर-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोग इति किमर्थम् । नटस्य षड्गोति । ग्रन्थिकस्य षड्गोति । उपयोग इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतस्त्रोपयोगो यदा रम्भका रङ्गं गच्छन्ति नटस्य शोभामो ग्रन्थिकस्य शोभाम इति । एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते सर्वत्रोप-

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ । उपयोगो व्यापारः स चावशिष्टोऽतोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् । आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ प्रकर्षगतिरिति । भा । व्यापारमात्रे कर्त्तव्ये

ग्रन्थार्थधारणार्थमिति । (कै)

यदा तु नटादिभ्योऽपि तथाध्ययनं तदा नटाच्छृणोतीति
भवत्येवेति बोध्यम् ॥

अयमर्थ इति । (कै)

उपयोगशब्दस्य तत्रैव रुढिरन्यत्र तु लक्षणाया प्रयोग इत्यर्थः ॥

नियमः । (कै)

भिन्नाचरणभूषण्यादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणानियमाना-
मुपलक्षणमित्याहुः ॥

उभयथेति । (कै)

नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं कुलाल-
पितृवदन्यथासिद्धत्वसम्भावनया वा कारकत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

कालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । उच्चारणा-

योगस्तत्र प्रकर्ष्यगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो य उपयोग इति । कश्च साधीयः ।
यो ग्रन्थार्थयोः ॥ अथवोपयोगः को भवितुमर्हति । यो नियमपूर्वकः ।
तद्यथा । उपयुक्ता माणवका इत्युच्यन्ते स एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो
भवन्ति ॥ किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोषिदकारकम् । कश्चात्र
विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद्-
ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । भा । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं
विद्याग्रहणम् । किं पुनरिति । भा । उभयथा सम्भावादोषदर्शनाच्च
प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । भा । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्ब्रूते तद्वति

अनुयोगे इति । (भा)

अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । (भा)

अपादानादिभिरसङ्कीर्तितत्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायामिव सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्मयुक्तांशोऽपि तच्च परिगणन-
लभ्य एवेति बोध्यम् ॥

अस्तु तर्हि कारकमिति । (भा)

गौतमद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धि-
रिति तद्विवक्षेवेति भावः ॥

अयोऽत्रापादानम् । अपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र । उपाध्यायान्निसरन्तं
ग्रन्थमधीतेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गश्चानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम् ॥

वा ॥ आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति
(१ । ४ । ५१) ॥ अस्तु तर्ह्यकारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवच-
नानर्थक्यम् । वा । यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् ।
ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात् कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग
इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्र क्रियते ।

एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । भा । शब्दस्य व्यञ्जका-
ध्वनय उपाध्यायेनोत्पद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाध्यवसीय-
मानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्फोटरूपं जातिस्फो-
टरूपं वा शब्दमभिधाययन्तीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । यथा ज्वाला-
रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात् तत्त्वेनाध्यवसीयमानं सन्ततं

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । (भा)

अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चापक्रमजनित-
विशेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्यापादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं
शब्दजातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः ॥ शब्दानामपक्रमणं न
युक्तमिति शङ्कते

यद्यपेति ॥ (भा)

शब्दस्य व्यञ्जकाध्वनय इति । (कै)

पुनः पुनरुत्पाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः ॥ ननु तेषां
भिन्नत्वात् कथं तद्रूपानुसक्तस्य स्फोटस्य स एवायमित्येकता
प्रत्ययोऽत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

यथा ज्वालारूपमिति । (कै)

प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः ॥

दुहि याचि रुधि प्रच्छि भित्ति चिञ्चाम्

इति ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत
इति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्ताया-
पक्रामति । सन्ततत्वात् ॥ अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥

तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्तता-
न्युच्यन्ते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा-
चोक्तम् ।

“ वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिच्छते ।

कैश्चिदर्शनभेदो हि प्रवादेऽप्यनवस्थितः ” इति ॥

सन्ततमिति । (कै)

तथा व्यवहारविषय इति भावः ॥ * वायोः कश्चित् परमाणूनां
शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित् । कश्चिद् ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते ॥
तदुक्तं हरिणा

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।
कैश्चिदर्णनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः ॥
लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तरिच्छानुवर्तिना ।
स्थानेष्वभिहितो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥
तस्य कारणसामर्थ्यादेगप्रचयधर्मिणः ।
सन्निपातादिभज्यन्ते सारवत्योऽपि मूर्त्तयः ॥
अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः ।
कायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥
स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।
अभाणौव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥
अथेदमान्तरं ज्ञानं सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन निवर्त्तते ॥
स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः ।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते ॥
अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
तद्धर्मेण समाविवृत्तेजसैव विवर्त्तते ॥
विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः ।
प्राणो वर्णानभिध्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥
अजस्रवृत्तिर्यः शब्दः सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते । (नोपलभ्यते)
वज्रनादायरिव स स्वनिमित्तात्प्रतीयते ॥

“सम्भक्तियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥”

वक्तुरिच्छा इत्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता ॥ तथा

तस्य प्रागे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यस्थिता ।

विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते ॥

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।

यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते ॥

षड्जादिभेदः शब्देन

व्याख्यातो रूप्यते यतः ।

तस्मादर्थविधाः सर्वाः

शब्दमात्राः सुनिश्चिताः ॥

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः ।

छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्तत ॥

इति कर्तव्यता लोके सर्वा शब्दव्यपश्रया ।

यां पूर्वाहितसंस्कारो वालोऽपि प्रतिपद्यते ॥

आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योर्द्धं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावनाम् ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

वाग्रूपता चेदुक्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिणी ॥

सा सर्वविद्या शिल्पानां कलानां चोपबन्धनी ।

तद्वशादभिनिष्पत्तौ सर्वं वस्तु विभज्यते ॥

“अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।

कायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।

स्वशक्तौ व्यञ्ज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभ्राणीव प्रतीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥”

सैषा संसारिणां संज्ञा वहिरन्तश्च वर्त्तते ।

तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते चैतन्यं सर्वजन्तुषु ॥

अर्थक्रियासु वाक् सर्वा

समीहयति देहिनः ।

तदुत्क्रान्तौ विसंशोऽयं

दृश्यते काष्ठकुण्डवत् ॥

प्रविभागे यथा कर्त्ता तथा कार्ये प्रवर्त्तते ।

अविभागे तथा सैव कार्यत्वेनावतिष्ठते ॥

स्वमात्रा परमात्रा वा श्रुत्या प्रक्रम्यते यथा ।

तथैव रूढतामेति तथा ह्यर्थो विधीयते ॥

अत्यन्तमतथाभूते निमित्ते श्रुत्यपाश्रयात् ।

दृश्यतेऽलातचक्रादौ वस्त्वाकारनिरूपणा ॥

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राज्जर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्रुते ॥

अन्तर्वर्त्तिना प्रयत्नेनोर्ध्वमुदीरितः प्राणो वायुस्तेजसानुगृहीतः शब्दता-

मापद्य शब्दघनसंहन्यमानया प्रकाशमात्रया युक्तस्यान्तःसन्निवेशिनः

शब्दस्याविभक्तं विम्बमुपगृह्णातीत्येकेषां मतम् ॥

तथा

१“अथायमन्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितम् ।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन १विवर्त्तते ॥”

“ज्ञाता” वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणम् ॥

१ “अथेदमान्तरं ज्ञानम्” इति पाठोऽप्यस्ति ।

२ निवर्त्तते ।

नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुरुर्ध्वमाक्रमन् उरः प्रभृतौनि स्थाना-
न्याहन्ति तेन चान्तःस्थितशब्दस्य कत्वादिनाभिस्थितिरित्यपरमतम् ॥

आचार्यः खल्वप्याह

“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया ।

मनः कायाभिमाहन्ति स प्रेरयति मातृतम्” इति ॥

अपर आह । मनोऽभिहतः कायाभिः प्राणमुद्वीरयति स नाभेर-
द्यन्मूर्धन्यभिहतोऽन्येन पुनरद्यताभिहन्यमानः ख इति क इति वा ध्वनिः
सम्पद्यत इति ॥

सूक्ष्मो वायुरिव सर्वमूर्त्तीनामन्तर्वह्निश्च ध्वनिरवस्थितः । स एव
कैश्चिदाकाश इति पश्यते । तत्र यथा सूक्ष्मस्य वायोर्वायनादभिद्यक्तिः तथा
सूक्ष्मो ध्वनिः स्वनिमित्तैरभिद्यक्तप्रचितप्रक्रियारूपः ओजदेशं प्राप्त
उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

शब्दः प्राणाधिकृष्टानो बुद्ध्याधिकृष्टानश्च दाभ्यां प्राणबुद्धिशक्तिभ्यामभि-
द्यक्तोऽर्थं प्रत्याययति तत्र बुद्धितत्त्वान्तरासन्निविष्टेः प्राण ऊर्ध्वमभिप्रवृत्त-
स्तत्तत् स्थानेषु प्रयत्नानुविधायाघातेनानित्यशब्दरूपेण विवर्त्तते स च प्राप्त-
विवर्त्तः एधिवीक्षणजन्यग्रोधादिवद्भेदं प्राप्य परस्मिन् शब्दात्मनि भेदानुरागं
संनिवेशयति ॥

“स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः”

“तेजसा” जाठरेण । “पाकम्” दाहम् ॥

“वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते”

असौ स वृत्तिमनोयुतः प्राणस्तदाह

सर्वा अप्यर्थजातयः सूक्ष्मरूपेण शब्दाधिष्ठानाः । ताः किलात्माभि-
व्यक्तिमधिष्ठानपरिणामे स प्रतिलभमाना वाच्यवाचकभावरूपेण भेदेन
प्रतीयन्ते ॥ एवं ह्याह

“वागेवार्थं पश्यति वाग् ब्रवीति वागेवार्थं सन्निहितं सन्तनोति ।
वाचैव विश्वं वज्ररूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते” इति ॥

संविज्ञातपदनिबन्धनो हि सर्वोऽर्थः शब्देन निरूप्यमाणो व्यवहार-
मवतरति । अत एव असंविज्ञातपदानां विशेषावधारणं निबन्धनपदप्रत्यय-
मन्तरेण न जायते । गोपालादयोऽपि हि निबन्धनपदानि प्रकल्प्य गवादि-
विशेषविषयं व्यवहारमोहन्ते । तस्मात् सर्वत्र शब्दाध्यारूढो भेदवानर्थः
शब्दशक्तिसंदृष्टः शब्दविषयया बुद्ध्या प्रकाशयन् इत्यर्थः ॥

यथैव मृद्धर्मसमन्वयान्मृद्विवर्तघटं व्यवस्थापयन्ति तथैवाम्नाये सम्भृत-
भोग्यभोक्तृशक्तेर्वागात्मनो वज्रधा करणत्वमाप्नातं सर्वत्र शब्दमात्रासम-
न्वयात् । तमाप्नायमेवाह कन्दोभ्य इति ॥ अन्यत्रापि । “ऋक्षयो यजुर्मयः
साममयः वैराजः पुरुषो वै यज्ञस्तस्यैता लोकं पृथ्वास्तिष्ठ आहुतयस्ता वै
त्रयो लोका” इति । तथा “एष वै कन्दस्यः साममयः प्रथमो वैराज-
पुरुषो योऽग्नमवृणत तस्मात् पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्ततिभ्यो
दिश” इति ऋग्वर्णोऽपि

“वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्”
इति ॥ पुराकथ्योऽप्याह

“विभज्य वज्रधात्मानं स कन्दस्यः प्रजापतिः ।

कन्दोमयोभिर्मात्राभिर्वज्रधैव विवेश तम् ॥

“अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसा सोऽपि पश्यते ॥”

तद्धर्मेण दाहेन दाहवशादेव ॥

१ तेजसैव विवर्त्तते ॥

शाब्दी वाग् भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिता ।

अधिकं वर्त्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥

प्रजापत्यं महत्तेजस्तत्पात्रैरिव संवृतम् ।

शरीरभेदे विदुषां स्वां योनिमुपधावति ॥

यदेतन्मण्डलं भास्वद्वाम चित्रस्य राधसः ।

तद्भावमभिसम्भूय विद्यायां प्रतिलीयते” ॥

“भेदोद्ग्राहविवर्त्तेन लब्धाकारपरिग्रहा ।

आज्ञाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा ॥

एकत्वमभिविष्कान्ता वाङ्मेत्रा वाङ्निबन्धनाः ।

पृथग्वदवभासन्ते वाग्विभागा गवादयः ॥

षड्द्वारां षडधिष्ठानां षट्प्रबोधां षडव्ययाम् ।

ते मृत्युमतिवर्त्तन्ते ये वै बाधमुपासत” ॥

“प्रविभज्यात्मनात्मानं दृष्ट्वा भावान् पृथग्विधान् ।

सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वप्ने भोक्ता प्रवर्त्तते” ॥

सर्वो हि विकार आत्ममात्रेति केषाञ्चिद्दर्शनम् ।

स च प्रतिपुरुषमन्तः सन्निविष्टो वाङ्म इव प्रत्यवभासते वस्तुतस्तस्यै-
कत्वादमूर्त्तत्वादरूपत्वाच्च व्यवहारमात्रमिदमन्तर्वहिरिति अपरेषां मतम् ॥

एकस्य चितितत्त्वस्यायं परिणाम इत्यादि स्वमात्रा वादिनां दर्शनम् । चैतन्यं
भूतयोनि (नी)ति जज्ञोदरसवत्प्रविभज्यत इत्येकेषां मतम् ॥ अन्येषां तु

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २६ ।)

“विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग् विधैः”

“श्रुतिरूपैः” ध्वनिरूपैः सहेति शेषः ॥

“प्राणो वर्णानभिव्यज्य वर्णेष्वेवोपलीयते” इति ।

“प्राणाः” सृष्ट्तिकमनोरूपान्तःकरणयुतः । एतावतैव ज्ञानस्य
शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥

दर्शनं यथा महतोऽमेर्विस्फुलिङ्गाः सूक्ष्मा वायोरम्भसङ्घातश्चन्द्रकान्तादिभागि-
न्यस्तोयधाराः पृथिव्या वासावारोहप्रसवान्यग्रीवा इत्येवमादिपरमात्रा-
वादिनां विद्याभाष्येभ्यः प्रतिपत्तव्यम् । एवम्भूतः सर्वोऽपि प्रपञ्चः यथा श्रुत्या
प्रक्रम्यते । श्रुत्यान्तः सन्निवेशिना शब्देन सुखदुःखादिभावेन प्राणिषु बद्धधा
प्रक्रम्यते दर्शयते स तथैव तत्र शब्दे रूढतामेति । अत एव तया श्रुत्यार्थो
विधीयते निश्चीयते न शङ्कोर्यत इत्यर्थः । श्रुतौ सर्वमर्थस्वरूपं सन्निविष्टं
यतः सा तमर्थं जनयतीव स हि तस्यां प्रत्याय्यात्मनानित्यमवस्थितः । न हि
बाह्यं वस्तुगतं सत्त्वं श्रुतिरपेक्षते । यथा सर्वप्रदेशव्यापिक्रियायां शब्दभाव-
नानुगतायामज्ञातचक्रादिश्रुतिरवतिष्ठमाना व्यावहारिकाणां तेषां शब्दानां
स्वानुगतार्थेनार्थवत्तां प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या कल्पितो वस्त्वाकारः सत्य-
प्यनुमानवलीयस्त्वे रूढो भवति । अत्यन्तासत्सु च शशविषाणादिषु श्रुतिरे-
वार्थं नयति प्रत्यक्षविरोधेऽपि । एवं च सर्वत्र प्रत्यक्षसिद्धेऽत्यन्तसिद्धे
वार्थे बोधोपयोगिशब्द एव कारणमिति तात्पर्यम् ॥

इह द्वौ शब्दात्मानौ कार्यौ नित्यश्च तत्राद्यो व्यावहारिकः पुरुषस्य
बागात्मनः प्रतिविम्बोपग्राही अन्यस्तु सर्वव्यवहारयोगिः संहृतक्रमः सर्वेषा-
मन्तःसन्निवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रयः ॥ सर्वकर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयोः
सर्वजाप्रतिष्ठितकार्यशक्तिः परिगृहीतभोगक्षेत्रावधिः सर्वमूर्त्तीनामपरि-
णामा प्रकृतिः बोधरूपतया नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासप्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्यां
पर्यन्त्यवदमिव च प्रसवोच्छेदशक्तियुक्तः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दव्युत्प-
न्नः

दर्शनम् (कै)

सिद्धान्तः ॥

प्रवादः । (कै)

ग्रास्त्राणि ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावीदृशबुद्धिकृतापायविवक्षा-
नभिधानाच्चेति नाति प्रसङ्गः ॥

स्तस्मिन् खलु वाग् योगविदो विच्छिद्याहङ्कारग्रन्थान् अत्यन्तं संख्यन्ते ।

आह च

“यत्वारि शृङ्गा ययोऽस्य पादा” (ऋग्वेद ४ । ५८ । ३) इत्यादि
ऋग्वर्णः ॥

व्यवस्थितसाधुभावे हि शब्दतत्त्वे संस्क्रियमाणेऽपभ्रंशापगमादाविर्भूते
धर्मविशेषे नियतोऽभ्युदयः । तदभ्यासाच्च शब्दपूर्वकं योगमधिगम्यप्रतिभा-
तत्त्वप्रभवां भावविकारप्रकृतिसत्तां साध्यसाधनशक्तियुक्तां सम्यगवबुध्य
नियतं क्षेममाप्नोतीत्यर्थः । आह च

“प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संहृत्यात्मानमात्मनि ॥

वाचः संस्कारमादाय वाचः स्थाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धनान्यस्याः कृत्वा तां छिन्नबन्धनाम् ॥

ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहम् ।

परेण ज्योतिर्वैकल्यं कृत्वा ग्रन्थान् प्रपद्यत” इति ॥

“वाग् वै पराचयाकृतावदस्ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नो वाचं आकु-
र्वन्ति । सोऽब्रवीद् वरं वृणो मद्यां चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति
तस्माद्वैन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रन् आकरोत् ।
तस्मादिषं आकृता वाग् उच्यते । तै-सं ६ । ४ । ७ । ३ ।

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

ननूपादानकारणे समवेततथोत्पद्यमानस्य कथं ततोपक्रम
इत्यत आह

लोकेति । (कै)

यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रान्तत्वव्यवहारः ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपा-

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् ।

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ अपक्रामन्ति ता इति । भा ।
लोकप्रसिद्धाश्रयेनैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्माद्भिर्गच्छती-

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं
स्यात् । पुत्रात् प्रमोदो जायते । इह जनितवृत्तिः । जनितवृत्ति-
रद्वय इत्यमरः । इज्जनादिभ्यः इति जनेर्भावे इज्ज् जनिघञिभ्यामित्युणादि
सूत्रेण वा । जनितवृत्तिश्च इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्त्तृति षष्ठौतवृ-

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ जनेः कर्त्ता जनिकर्त्तृति कर्मणि
षष्ठाः समासः । अयमेव च निर्देशो आपद्यति “कर्त्तरि चे” ति प्रतिषेधो
नित्य इति । कः पुनरसावित्यत आह “अन्यथेत्येति” । एतदुक्तं भवति ।
जनिशब्दोऽयमिज्जादिभ्य इति जनेर्भाव इज्जमुत्पाद्य व्युत्पादितः । “जनि-

तन्त्राश्रयाः । (कै)

शास्त्राश्रयाः ॥ “तर्काश्रया” इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥

तच्चास्तीति । (कै)

जन्मोत्तरमिति भावः ॥

दानकारणमत्रापादानम् । जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृति-
रूपादानकारणम् । ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः ।

कथं गोमयाद् वृश्चिको जायते । गोमोमाविमोमभ्यो पूर्वा जायन्ते इति ।

तुल्यते । तर्काश्रयस्तु प्रक्रियाभिद्यन्ते । वैशेषिकदर्शने परमाणवादिसम-
वेतं कारणेभ्योऽप्यगृह्यं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्यापक्रमः
सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमाद्वा-

पुरुषः । कर्तरि चेति प्रतिषेधस्त्वनित्यः अत एव ज्ञापकात् । यद्वा शेषवशा
समासोऽयम् निषेधस्तु कर्मषष्ठीविषय इति “कारक” इति सूत्रे कैयटः ।
तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्वात्तन्तरयोगेऽपि भवति अङ्गादङ्गात् सम्भवतीति
यथा । एतेन इक् स्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशेऽयमित्याश्रित्य

बध्योश्च” इति वृद्धिप्रतिषेधः । जन्यार्थवाची न तु “इक् स्तिपौ धातुनिर्देशे”
इति इक्प्रत्यायान्तः । गमहनेत्युपधाजोपप्रसङ्गात् । नाप्यागस्तुकेनेकारेण
धातोर्निर्देशः । शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्रा सम्बन्धायोगात् । अथाप्यर्थ-
कारको योगः स्याद् एवमपि धातुनिर्देशे तस्यैव प्रयोगे स्याद् न पर्यायस्य ।
अङ्गादङ्गात् सम्भवोऽस्तीति । अर्थग्रहणे त्वत्रापि भवतीति । “प्रकृतिः”

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (जगिर्कर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ।)

द्रव्यान्तरारम्भेति । (कै)

खण्डपटादिरीत्येत्यर्थः ॥

परिणामेति । (कै)

साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात् पदार्थानां गोरोमादेस्तत्तद-
वस्त्वपूर्वार्थेण परिणाम इति भावः ॥

ब्रह्मणो निःसरमाणा जायन्त इत्यर्थः । निःसरणं लोकप्रसिद्धाश्रयं

अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्त-
तत्वात् । अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

स्थयक्रमः ॥ यदीति । भा । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसि-
द्धम् । इह तु तत्रान्ति दर्शनमिति प्रश्नः ॥ सन्ततत्वादिति । भा । अविच्छे-

गमहनेत्युपधातोप अर्थासङ्गतिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समा-
हिताः । अत्र प्रकृतिग्रहणमुपादानमात्रपरमित्येके । अत एव “ प्रकृतिश्च
प्रतिष्ठा वृष्टान्तानुपरोधाद् ” (वेदान्तदर्शन—अ १ । पा ४ । सु २३)
इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानतायां “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ”

इत्यस्य विवरणं “ कारणम् ” इति । उपादानकारणमित्यर्थः । अन्ये तु
ध्रुवग्रहणमनुवृत्तेरेव प्रकृतिपरिग्रहे सिद्धे प्रकृतिग्रहणं कारणमात्र-
परिग्रहार्थं वर्णयन्ति । अत एव वृत्तावृत्तं कारणमिति न पुनरुपादान-
कारणमिति । तेन च पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावपि भवतीति ।
किं पुनःसत् जायते उतासत् । न तावत्सत् । जन्म वैयर्थ्यात् । यदि

जन्मायोगादिति । (कै)

वैकल्यादिति भावः ॥

कर्तृत्वासम्भवादिति । (कै)

किं चैवं शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते कलिका-
वस्थायामसत एव गन्धस्य विकलावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च
सर्वपुष्पेषु विकलमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वालोऽविद्यमानस्य

यद्यस्माज्जायते ततो निर्गच्छति इति लोकव्यवहारात् । ख च व्यवहार

दादित्यर्थः । यथा विलादीर्घभागो भोगी निष्काममप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते
तथा दूर्वा अपीत्यर्थः ॥ अथवेति । भा । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं
वा परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः ॥ ननु सतो वात्मायोगादसतस्य

इति पञ्चमीमुपलम्भिकामाहुः । अन्ये तु पुत्रात् प्रमोदो जायते इतिवृत्ति-
स्तरसात् प्रकृतिशब्दकारणमात्रपर इत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे यतो वेति
सामान्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः “छागो वा मन्त्रवर्णात्”
(मीमांसाद—अ ६ । पा ८ । सू ३१) इति वाचन्यायात् । “अहमेव

जन्मनः प्रागेव सत् किं जन्मना । अथैवमपि जन्म जायस्व जायस्व इत्येव
घटो जायते । नाप्यसत् । असतः कर्तृत्वायोगात् । शशविषाणादेरपि
जन्मप्रसङ्गाच्च ॥ उक्तमत्र—

“पूर्वावस्थामविजहत्संसृष्टान् धर्मसुत्तरम् ।

संसुर्क्षित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥”

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ।)

शुक्रशोणितार्थैर्वने उत्पत्तौ द्वितीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग
इति बोध्यम् ॥ उत्तरम्

बुद्धीति ॥ (कै)

कारकरूपम् । (कै)

कारकत्वम् ॥

उपादानकारणविषय एवेति भाष्यमतम् । पुत्रात् प्रमोदो जायते इत्या-
दावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम् ॥

कर्तृता सम्भवात् पक्षान्तराभावाच्च कथमङ्कुरो जायते इति प्रयोगः । नैष
दोषः । बुद्धिर्व्यवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ॥

वज्रस्याम” इति सामानाधिकरण्यं श्रूयते तच्च चतुर्धा भ्रमे । बाधायाम-
भेदे तादात्म्ये च । प्रकृते तादात्म्ये । भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्त्वाकत्वं आवि-
द्यकः सम्बन्धविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमौमांसायां स्पष्टम् ॥

इति । एतच्च “आत्महत” इत्यत्र उपपादयिष्यामः । किञ्च
अस्माकमनेन दुस्तर्क्य । अस्ति तावच्छृङ्गाच्छरो जायत इति प्रयोगः स
उपपादनीय इत्येतावत् । अयमपि प्रपञ्चः । लोके हि यद् यस्माज्जायते
तत्ततो निर्गच्छतीत्युच्यते । लोकप्रसिद्धानुसारेण शब्दप्रयोगः । अर्थतत्त्वं तु
नथाभवत्तन्मथा वा ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भेद एवापामिति । (कै)

सादृश्यमूखकोऽपि नाभेदाध्यवसाय इति भावः ॥

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः । तदाधारो हिमवदादिरन्नापादानम् । हिमवदपादानकं गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इति बोधः । हिमवतो निःसरमाणा प्रकाश इति वार्थः ॥ प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ बाक्यैकदेशन्यायेन बोधः । पञ्च-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ अयमपि योगः शक्योऽवत्वम् । कथं

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ सन्ततत्वादिति । भा । सादृश्यनिवन्धन-

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भूकर्तुः प्रभवः प्रागवत् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति कश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति । तसु उपक्षये । भावे क्तः । विगतस्ता वितस्ता । अशोष्या इत्यर्थः । अत्रोपलभतेः कर्मव्यापारे प्रभवतिर्वर्तते । प्रकाशत इत्यर्थः । भीमार्थानामित्यारम्भेऽयं सप्तसूत्रीभाष्ये

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भूः । सम्प्रदादित्वात् क्तिप् । अत्रापि प्रशब्दो द्रष्टव्यः । न हि केवलस्य भवत्यर्थस्य प्रभवनेन योगः

मर्थः स्ववन्तार्थक्रियाकर्म ॥ आसनात् प्रेक्षते इत्यादावुपदिश्य इत्याद्यर्था-
धिकरणं प्रथमार्थः । प्रासादादितो निःसरता चक्षुषा तद्वृत्त्या वा प्रेक्षत
इति अर्थः । प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत
इति भाष्यमतम् । वनाद् ग्रामो योजने योजनं वा । अत्राव्यवहितोत्तरत्वं
पञ्चमर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः । एवं च वनाव्यव-
हितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्याम इति बोधः । कार्त्तिक्या आग्र-

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति

तत्त्वाध्यवसायादविच्छेदेन तासामुपजन्मादित्यर्थः ॥ अथवेति । भा । वस्तु-
तोऽत्र मेद एवापायमिति भावः ॥

प्रत्याख्याता । तथाहि । चोरेभ्यो विभेति । भयान्निवर्त्तत इत्यर्थः ।
प्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्त्तयतीत्यर्थः । पराजयते । ग्लान्या । निवर्त्तत
इत्यर्थः । वारयति । प्रवृत्तिमतिवध्नन् निवर्त्तयति । निशीयते । निजय-
नेन निवर्त्तते इत्यर्थः । अधीते । उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दङ्गङ्गाती-
त्यर्थः । ब्रह्मणाः प्रपद्यो जायते इत्यत्रापि । ततोऽपक्रामति । यथा
वृक्षात् फलमिति । लोकाप्रसिद्धाश्रयेणापायो बोध्यः । प्रभवतीत्यत्रापि
भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः । अत्रेदं वक्तव्यम् । निवृत्तिनिःसरणादिधात्व-
न्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रित्य यथा कथं चिदुक्तप्रयोगाणां सम-

किं तर्हि सोपसर्गस्य भुवः । “कर्त्तेति” । भवत्यर्थस्य कर्त्तैत्यर्थः । भुवो
वा धातोः । कथं पुनर्धातोर्नाम कर्त्ता स्याद् धातुर्वै शब्दः शब्देऽसम्भ-
वेऽर्थे कार्यं विज्ञास्यते । तसु उपक्षये भावे क्तः । विगतौ कृत्ता वितक्ता

हायगोमासे इत्यत्र सावयवकृत्यं पञ्चम्यर्थः । साव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । कार्त्तिक्यवयवकत्रिंशत्तिथ्यः तत्कमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहायगोत्यर्थः । वनाग्निः इत्य योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः । योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः । कार्त्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायगोत्यर्थ इति भाष्यमतम् । अत्र सर्वत्र भास्यसंमते एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविक्षायां षष्ठाः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं चेतितत्त्वम् ॥

किं नात्यन्तरापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथवाऽन्यास्वान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥

र्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः । नटस्य षट्शोतीतिवत् । न ह्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलथापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् । एवं च शुश्रूषाविराम इत्यादिवार्त्तिकमप्यावश्यारम्भनीयम् । तथाच सूत्रवार्त्तिकसतमेवेह प्रवणमिति यावद्बाधं साधु । तथा ध्रुवं भयहेतुरसोढ इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः परत्वात् तत्तत् संज्ञा-प्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां न साध्यामन्नीयादित्वादाविव षष्ठा इष्टतया तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वादित्यवधेयम् ॥

इति । अशोध्येत्यर्थः । 'प्रथमत उपलभ्यत इति' । उपलभ्यतेः कर्म-आपारे प्रभवतिः प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रकाशत इति यावत् । एतेन जन्यर्थाभावात् पूर्वणासिद्धं दर्शयति । अनेकार्थत्वाद् धातूनामस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अस्मिन्नपि प्रपञ्चः । कथं भवनपूर्वके निःसरणे प्रभवतिर्वर्तते ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

१ । ४ । ३२ ॥

नन्वसत्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह

उपाध्यायायेति ॥ (कै)

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कारकचतुर्थीः सम्प्रदानत्वशक्तिमागर्थः । सा शक्तिश्च तत्तद्वात्यर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वे-
नेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रात् । कर्म-
निष्ठेत्यनेन कर्मचतुर्थी निमित्तत्वप्रदर्शनात् कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुते-
र्वक्तव्यं बोध्यते । अत एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणो दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ
दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थी श्रुत्या मैत्रा-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणं किम-

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मग्रहणमिति ।
भा । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोउपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-
भूतेन कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सुति वा तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् ।
न च युगपत् कर्मत्वं करणत्वं च कर्ममिति वाच्यम् । क्रियाभेदेनाविरोधात् ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥ कर्मणा करण-
भूतेनेति कथं पुनरेकमेव वस्तु युगपत् कर्म च करणं च भवति क्रिया-
भेदात् दानक्रियायां करणम् । दीयमानया हि गवा शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति

(कमणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. ३)

करणभूतयेति । (कै)

स्वरूपकथनम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

दानक्रियाभिप्रेतगम्योपाध्यायोऽभिप्रेत इति तस्य क्रियासम्बन्धो
वहिरङ्ग इति भावः ॥

वश्यासंस्कारकमिति मीमांसकाः । यत्तु तत्तद्भात्यर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं
गोणाभकृतसुखादितद्भागित्वेन य इच्छाविषयः स सम्प्रदानमिति । तन्न ।
सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थानाभात् । तथा शाब्दबोधाभावाच्च । यश्चि इच्छा-
विषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति । तदपि न । देवो रूपवान् इत्यादौ उद्देश्यविधेय-
भावेनान्वयात् । देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः । तस्मादु-
द्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं पदार्थान्तरमेव । क्वचिद्

र्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा

यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वादौ
गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति

दानक्रियायां हि कर्म । अभिप्रापणक्रियायां करणम् । दीयमानया गवा हि
शिष्य उपाध्यायमभिप्रैति । उपाध्यायाय गां ददाति । अत्राभिप्रैतीति पद-
त्रयम् । न तु समासः । उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो वक्तव्य

सम्बन्धाति ईप्सुति वा अभिप्रपूर्वो हि इण् ईप्सुतिना समानार्थः । अभि-
प्रेतमित्युक्ते ईप्सुतमिति गम्यते । उक्तञ्च

“अगिराकरणात् कर्तुंस्वागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।

प्रेरणाशुमितिभ्यां वा कभते सम्प्रदानताम् ॥”

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ।)

नन्वेवमिति । (कै)

दायोग एव सम्प्रदानत्वमित्यस्यानाश्रयणादिति भावः ॥

प्रकर्षयोगः । (कै)

सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति । (कै)

सिद्धान्तेऽप्यनुवादत्वेनेदानीमपि तत्त्वमेवेति भावः ॥ अत्र

इच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् । विप्राय गां ददाति इत्यादौ विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यता निरूपकं दानमिति बोधः । स्ववृत्त्युद्देश्यता-
निरूपकत्वं सम्बन्धः । सम्प्रदानविप्रौयमिति विप्रसम्प्रदानकमिति वा बोधः ।
क्रियाकारकभावः सम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम् । पिटभ्यः आहुं
दद्यात् इत्यादौ स्वत्वे पिटनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्र-

प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियामात्रे न दोषो भवति । कर्मनिमित्तत्वेनाश्री-

प्रश्नः ॥ कर्मणा एवेति । भा । सत्यप्युभयसम्भवेऽन्तरङ्गत्वात् कर्मणा एव
गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् वचनसामर्थ्यात्

इति वार्त्तिकस्य हृन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे बाधकं तु
तत्रैव वक्ष्यामः । अत्र वृत्तिकाराः । अन्वर्थसंज्ञेयं सम्यक् प्रदीयते यस्मै
तत् सम्प्रदानमिति । तेनेह न । राजास्य वस्त्रं ददाति । भ्रतः वृष्टं ददाति ।

त्यागो दानं त्यागस्याङ्गं शेषभूतं कर्मणा गवादिनेप्सितमाप्तुमिष्टं
सम्प्रदानतां कथते । अनिराकरणाद्वा । एवमस्त्विति अनुमानाद्वा । देवेभ्यः
सुमनसो ददाति । याचकाय भिक्षां ददाति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
न तु निराकुर्वन् सम्प्रदानं भवतीति श्लोकार्थः । अत्र केचिदाहुः । “कुमति-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्वं “यमि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वसत्त्वाच्च शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां यामं नयतीत्यादौ यामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु यामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां यामं नयतीति ॥ ननु संज्ञिविर्देशार्थं तदावश्यकमत आह
अध्याहारेणापीति ॥ (कै)

स्वप्नापच्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्वत्वे हेतुस्तु त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरे-
त्येव पात्रस्य मरणोऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु लब्धाद्युक्तं पुण्यमित्युक्तेः ।
प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः । अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः । संसृष्टिस्थले साधारण-

यते ॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गोणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं
खण्डिकोपाध्यायन्तस्मै चपेटां ददाति । “न श्रूनाय मतिं दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजानयति

प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्त्तिकम् “उदात्तवता तिष्ठ गतेः
सम्भाववचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोखावो देवा क्रतुना
पर्यभूषत् । यो यः शुक्लरमन्वविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजयन्ते । यो वै

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८१६

(अ. १ । पा. ४ । व्या. २६) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति

भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽप्यपादाने साहीयस्त्वोः” (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्यपात्तम् । तत्रापि
स्त्ववति स्त्वानुत्पत्त्या पूर्वस्त्वनाशाङ्गीकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः
परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा ।
मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाश्रयं
प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वहिरिन्द्रियवेद्यम् । स्वं

मानेऽभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स ग्रहणे पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थलभ्यते इति प्रश्नः ॥ अभिप्रायत एवेति । भा । अतपदार्थसम्बन्धे-

ग्राममिति गयति कर्मभिरजैः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति
चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य
नवादेः शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति कर्त्तृः शेषित्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते” इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । “यदृत्ता-
नित्यम्” (८ । १ । ६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङन्त-
मुदात्तवत् । ततश्चायमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य छन्दोविषयत्वात् । यदि “कर्मणा
यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” अर्था गयति ग्राममिति अजैर्गयति क्रिया

(कर्मणा वसभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कर्मणेति । (पा)

निर्दिष्टस्य शेषत्वं “वसि”ति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वसत्त्वात् शेषित्वं प्रतीयते इत्यजां वामं नयतीत्यादौ वामस्य न सम्प्रदानत्वमिति बोध्यम् ॥ यदा तु वामोऽजासंयुक्तो भवत्वित्युद्देशेनाजानयनं तदा भवत्येवाजां वामं नयतीति ॥ ननु संज्ञिविर्देशार्थं तदावश्यकमत आह
अध्याहारेणापीति ॥ (कै)

स्वप्नापच्यनुकूलत्यागरूपदाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः । परस्वत्वे हेतुश्च त्याग एव । अत एव विदेशस्य पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरे-
यैव पात्रस्य मरणोऽपि उद्देश्य पुत्रादिभिरेव पित्रदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्येरिति व्यवहारः । प्रतिग्रहस्तु लब्धाद्युक्तं पुण्यमित्युक्तेः ।
प्रतिगृहीतधनदाने फलातिशयजनकः । अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिष्ठतुरगादिस्वीकारे न दोषः । संसृष्टिस्थितौ साधारण-

यते ॥ अथ यं स ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्य-

तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्ग-
वहिरङ्गव्यवहारः ॥ ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणोत्पारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।

इह हि ददातिर्गौणः न तु वास्तवं दानमस्तीत्याहुः । भाष्ये तु नैतत् स्वीकृतं
खण्डिकोपाध्यायन्तस्मै चपेटां ददाति । “न श्रूद्राय मतिं दद्यात्” इत्यादि
प्रयोगात् । राजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । नन्वेवमजानयति

प्रादयः” (२ । २ । १८) इत्यत्र वार्तिकम् “उदात्तवक्ता तिष्ठा गतेः
सम्प्रदानवचनम्” इति । “यो जात एव प्रथमो महोष्वावो देवा क्रतुना
पर्यभूषत् । यो यः शूद्ररमन्वविन्दत् । यस्मान्न ऋते किं विजयन्ते । यो वै

(अ. १ । पा. ४ । आ. २३) (कर्मणा यमभिप्रैति सं सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

श्रुतेति । (कै)

तिङ् श्रुत्योपस्थापितेत्यर्थः ॥ एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति भावः ॥

सार्थादिति । (कै)

प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेऽ“यपादाने चाहीयहोः” (५ ।

स्त्वोत्पादेऽपि ददातीत्यप्रयोगात् । परमात्रस्त्वानुकूलेत्यपाप्तम् । तत्रापि स्त्ववति स्त्वानुत्पत्त्या पूर्वस्त्वनाशङ्कीकारात् । उपेक्षा तु न नियमतः परस्त्वोत्पादिकेति न तत्र ददाति इति प्रयोगः । विक्रयोऽपि न तथा । मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्त्वजनकत्वात् । स्त्वं च दानादि नाश्रयं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपम् । तच्च वह्निरिन्द्रियवेद्यम् । स्वं

मानेऽभिप्रायत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यं स ग्रहणे पुनः क्रियमाणे

तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः ॥ अथेति । भा । अध्याहारेणापि सर्वनाम-
द्वयार्थलभ्यत इति प्रश्नः ॥ अभिप्रायत एवेति । भा ॥ अतपदार्थसम्बन्धे-

ग्राममिति गयति कर्मभिरजैः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति चेन्न । यमभिप्रैतीत्युक्ता हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः शेषत्वं च प्रतीयते । यथा कर्त्तृभिप्राये क्रियापक्ष इति कर्त्तुः शेषित्वं

प्रयवयतामप्येनं प्रतिपद्यते” इत्याद्युदाहरणानि अत्र सर्वत्र । “यदृत्ता-
मित्यम्” (८ । १ । ६६) इति नित्यमिति निपातप्रतिषेधात् तिङ्गन्त-
मुदात्तवत् । ततश्चायमभिप्रैति इत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात्
विभक्त्युत्पत्तिः स्यादिति । नेति वयं तस्य हृन्दोविषयत्वात् । यदि “कर्मणा
यमभिप्रैति सं सम्प्रदानम्” अर्जा गयति ग्राममिति अर्जेर्गयति क्रिया

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

४ । ४५) इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तदीधातुयोगेऽपादानत्वज्ञाप-
नात् पञ्चमी सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थे कोऽयं प्रयोगः ॥

आकृष्यत इति । (कै)

निराक्रियत इत्यर्थः ॥ भाष्ये

पश्यामि इत्यादि व्यवहारात् । तत् साक्षात्कारे च तदीय स्वत्वव्याप्यं
तदीय ध्येष्टविनियोज्यत्ववदिदमिति ज्ञानं हेतुः । सम्प्रदानमनेकधोक्तम् ।

“अनिराकारणात् कर्तृस्वयागाङ्गं कर्मणोप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्” इति ।

आद्यं देवता । प्रेरणया याचकः । अनुमत्युपाध्यायः । खण्डिकोपाध्यायः
तस्मै चपेटां ददातीत्यत्र संयोगानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः । चपेटा प्रवृत्त-

न दोषो भवति । यं स ग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ।

नैव निराकारत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको
धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्या-

क्रियाफलस्य शेषत्वं च । न चेह ग्रामं प्रत्यजा शेषभूता तथा च प्रयोजक-
वक्ष्ये प्राप्तवन् मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रा-
वरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दण्डदानं न प्रतिपत्तिः । किन्तु द्वितीयापेक्षया

कर्मभिः सम्बध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानतां प्राप्नोति । न प्राप्नोति । किं
कारणम् कर्मणेति करणे दृतीयेत्युक्तम् । न च यथा शिष्यस्योपाध्यायसम्बन्धे
गौः करणमेवमजाग्रामसम्बन्धे । ईप्सुतिना समानार्थे तु सुतरामप्राप्तिः ।
तथा हि यमभिप्रैतीत्युक्ते यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणेति निर्दिष्टस्य
यवादेः करणस्य शेषत्वञ्च प्रतीयते । यथा “कर्तृभिप्राये क्रियाफले” इति

(अ. १ । पा. ४ । अ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

यं सम्प्रत्येतीति । (भा)

संनिहितसम्प्रदानस्यैवे दानस्य तत्काले विप्रसक्तोषरूपदुष्टका-
लेनापि कालवत्त्वात् तच्चैव स्याद् असंनिहितसम्प्रदानस्यैवे विप्राय-
ददातीति प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ “उपाध्यायाय” इत्यत्र
संनिहितायेति शेषः ॥ “अग्रे” विप्रकृष्टायेति शेषः ॥

करतलम् । “न श्रुद्रायमतिं दद्याद्” इत्यादौ बोधनार्थः । मतिशब्देन
तज्जनकं वेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते । रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादौ अधोनी-
करणं तदर्थः । शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति । अजां ग्रामं
नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः । पत्ये श्रेते इत्यादौ श्रयणादि-
क्रियाया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् ।
पिण्डौमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षा कारकत्वदर्शनात् । हरिरप्याह

अथाभिग्रहणं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव

उपाध्यायस्य गौर्दीयते इति स्यात् ॥ ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं
गोः कर्मसंज्ञा । नैव दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनो-

पनीयस्या चतुर्थीश्रव्याऽर्थकर्मैत्युक्तम् । अत्र वार्त्तिकम् । “क्रियाग्रहणं
कर्तृत्वम्” पत्ये श्रेते । भाष्यकारास्तु संदर्शनप्रार्थनाव्यवसायैराप्यमान-
त्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म । तथा च सूत्रेणैव सिद्धम् । प्रतीयमानक्रिया-

कर्तुः शेषित्वं क्रियाफलस्य शेषत्वं न चात्र शेषशेषिभावः प्रतीयते । किं च
“नोवक्ष्योः हरतेऽपि” इति द्विकर्मकेषु नयतिः परिगण्यतेऽतोऽपि
ग्रामस्य न भविष्यति । अथ किमर्थं महती संज्ञाक्रियत इत्याह “अन्वर्थ-
संज्ञाविज्ञानाद्” इति । सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थत्वात्

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

आभिमुख्यमाधे इति । (भा)

कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुद्दिशतीत्यर्थः । स षोद्देशः
सर्वकाशीति भावः ॥

संस्थावदिति । (कै)

अन्यथा विप्रेभ्यो गां ददातीति न स्यादिति भावः ॥

“समदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसायं त्वनन्तरा ।

व्यवसायस्त्वथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ॥

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधने मता” इति ॥

समदर्शनं फलविषयः सङ्कल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे
साधनं व्यवसायः क्रियाविषयस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः । तत्रानन्तरा प्रार्थना
साधनम् । अभिलाषे सति निश्चयकरणात् । व्यवसायश्चारम्भे ऽमानस्या-

संमत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यात् ।

फलक्षणात् । तथाच सार्धाद्दृश्यते इत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः ॥
निर्भक्ष्यत इति । भा । आकृष्यत इत्यर्थः ॥ अथेति । भा । कर्मणा

पेक्षोऽपि हिं कारकभावो भवत्येव । प्रविष्टं पिण्डीमिति वत् । सूत्रकारश्चाह
“क्रियार्थीपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (२ । ३ । १४) इति । न चैव-
मपि अद्वैति कर्मत्वात् क्रियारूपं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्यर्थ-

संज्ञाया ददाति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यर्थः । एवमपि
देवकस्य वस्त्रं ददाति व्रतः पृष्ठं ददातीत्यत्र कस्मान्न भवेति । अदानत्वात् ।
किं पुनर्दानम् । दानं किञ्चिदुद्दिश्या पुनर्यद्दद्यात् स्वयंत्वात् । यथा
दृष्टोऽपि देवकं ददाति । देवेभ्यः सुमनः । याचकाय भिक्षाम् । उपाध्यायाय

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

न्यायसिद्ध एवेति । (कै)

अयमभ्युपगमवादः ॥

निन्दतीति । (कै)

गर्ह कुत्सायामिति स्मृतेः ॥

प्रवृत्तौ साधनं तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियाकर्मत्वं लभते । पूर्वस्मिन् काले
या क्रिया सापरस्मिन् उत्तरकालभाविनि साधनम् । सापेक्षतया सिद्धस्यैव
स्वसाधनत्वात् । सन्दर्शनं तु न क्रियासाध्यं फलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैत-
न्यस्यैव तत्साधनत्वात् । एवं च “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रेण सम्प्रदान-
त्वम् ॥ पतिसम्प्रदानकमारम्भकर्मभूतं पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति
स्पष्टं भाष्ये । कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत् । अनभिधानात् । क्रियया

उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिग्रहणे पुनः

यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ
इति प्रश्नः ॥ आभिमुख्य इति । भा । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात्

संज्ञात्वस्वीकारात् । नन्वेवं कटं करोतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वं स्यात् ।
वचनवशाच्च कर्मसम्प्रदानत्वयोः पर्यायः । अत्राहुः । नैनं वार्त्तिकं सार्वत्रि-
कम् । किन्तु प्रयोगानुसारात् नियतविषयं धातूपात्तफलानाधाय एव

गाम् । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटिकां ददाति । “न श्रूद्राय मतिं दद्याद्”
इति । कश्चनप्रहारचपेटिका । रजके तु पुनर्यद्दद्याद्गामाभावः । उप-
मानात्तु ददाति प्रयोगः । तत्र कारकशेषत्वाम्बटस्य प्रद्वयोति इति यत्
षष्ठी । कर्मणेति किम् । यावत् उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र मोक्षपाध्य-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ६२ ।) (अ. १ । पा. ४ । अ. १)

निश्चयं करोतीति । (कै)

उद्देश्यत्वप्रदर्शनाय इदम् । एवमुत्तरत्र “उपसृत्ये”त्यपि ।
“उपाश्रित्य” इति पाठान्तरम् ॥ भाष्ये

क्रियां ह्येति । (भा)

एवं वज्रलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ॥ भाष्ये

यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति वार्त्तिकमते तु पतिसम्प्रदानकशयनमिति बोधः । तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तत्कारकशक्तिमत्वबोधनात् । पशुना वज्रं यजते इत्यत्र फणाश्रयः करणत्वशक्तिमान् । उद्देश्यः कर्मता शक्तिमान् । कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्त्तिकात् । पशुकरणको वज्र-कर्मको याग इति बोधः । अग्नौ क्लिप्त पशुः प्रक्षिप्यते । तद्रुद्रायोपाङ्गियते इति भाष्यम् ॥

क्रियामागे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्रशब्द आदि कर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैषति यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं

कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयत इत्यर्थः ॥ ननु यथा तेन दौष्यीत्यारौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत् कालस्याविवक्षा भविष्यतीति

प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु यत्र सम्प्रदानत्वमिष्टं तत्र सन्दर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते । ततश्च तैराप्यमाणा क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धन्तया-भिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वम् । यत्र तन्नेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते । ततश्चो-

यस्य चाभिप्रेयमाणत्वं यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तत्र परत्वाद् गोः कर्मसंज्ञेति । पारिशेष्याद् उपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यति । नैतदस्ति । सत्यप्युभयोरभिप्रेयमाणत्वेऽन्तरङ्ग-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८२५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

न सिध्यतीति । (भा)

हृदिमकर्तृत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः ॥ ननु पश्य धावति
इत्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह

क्रियन्तरेति ॥ (कै)

हरये रोचते भक्तिः । विषयतासम्बन्धावच्छिन्न प्रीत्यनुकूलस्तत्
समानाधिकरणो व्यापारे रुचेरर्थः । तत् प्रकृतभूतप्रीतेः समवायेना-
श्रयो हरिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान् “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१ । ४ ।
३३ ।) इत्यनुशासनात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः
प्रीधातोरर्थः । अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि
हरौ बल्यो प्राप्तेति विशेषव्यपवादोऽत्र चतुर्थी । केचित्तु प्रीतिविषयता-

भवति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आज्ञाय
निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये प्रेते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादा-
नेन प्रदर्श्यते इति भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ आज्ञायेति । भा । आज्ञ

त्यतिविक्षिप्त्याद्येकफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रियया व्याप्यमाणस्य कर्मत्वमेव
भविष्यति । कटं करोत्योदनं पचतीति गत्यर्थे तु भेदोऽभेदश्चेत्युभयं
विवक्ष्यते तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगः । अभेदविवक्षायां

त्वात्कर्मण एव गवादेः स्यात् । कर्मसंज्ञा तु ददाति कर्मणोऽन्यत्र साव-
काशा । कारकप्रकरणे च प्रकर्षो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गवहिरङ्गभावोऽपि ।
यं स ग्रहणोऽक्रियमाणोऽभिप्रेतुरेव सम्प्रदानसंज्ञास्याङ्कृतपदार्थसम्बन्धे सति
तेनैव निराकाङ्क्षत्वादध्याहारोऽनुपपत्तेः । सत्यपि वा अध्याहारे यः स

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

भिन्नकाले भिन्नरूपेण च कर्त्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शना-
दाह

एकदा एकात्मन्येवेति । (कै)

अत्रत्यं भाष्यं कर्त्तरि कर्म इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ननु सन्दर्श-
नादीनां सर्वत्र भावात् सर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यादत आह

मापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुक्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे
प्राप्ते इदम् । एवं च हेतुसंज्ञाभावे शिष्योऽभावाद् हेतुगतव्यापाराप्रती-
तेर्मोदकः स्वक्रियायां कर्त्ता भवति न तु देवदत्तः उपात्तक्रियायां तस्य
स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः । हरिसम्प्रदानिका भक्तिकर्त्तृका रुचिरिति-
बोधः । हरिनिष्ठा या भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठो व्यापार
इति यावत् । ये तु प्रीतमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादस्येदं सम्प्रदा-

कथम् । क्रियां हि लोके कर्म इत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि । किं

निन्दति नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । भा । युद्धविषयं संनहानपूर्वकं

तु ग्रामं गच्छतीति तथा च “गत्यर्थकर्मणि” (२ । ३ । १२) इति सूत्रं
प्रत्याख्यास्यते । उक्तञ्च हरिणा

“भेदस्य च विवेक्षायां पूर्वा पूर्वा क्रियां प्रति ।

परस्याङ्स्य कर्मत्वात् तत्क्रिया ग्रहणं कृतम् ॥

इत्येवाध्याहारात् । तत उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायो-
पाध्यायस्य गौर्दीयत इति स्यात् । कर्मसंज्ञायां हि कर्त्तृग्रहणं स्वतन्त्रोप-
संज्ञावार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्त्तृत्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव ।
तथा च सार्थाद् दीयत इति कर्मणि ककारोत्पत्तिः । अभिग्रहणं किम्

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

यदात्विति । (कै)

एवं च “पत्ये शेते” इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देश्यकं
श्रयनं करोतीत्यर्थः ॥

भेदेनेति । (कै)

तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥

नत्वमितीच्छन्ति । तेषां प्रीयमाण इति सूत्रनिर्देशात् प्रीधातुयोगेऽस्याः
प्रवृत्तिः कल्पेति गौरवम् । अभिलषतेष्व विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
प्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य वच्यर्थत्वमिति
हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यादौ न हरेः सम्प्रदानत्वम् ॥ गोपीसमरात् कृष्णाय
स्नाघते । अत्र स्नाघतेर्वाधविषयास्तुतिरर्थः । बोधस्य फलतावच्छेदकः

कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्त्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो

निश्चयं करोतीत्यर्थः ॥ पत्ये शेते इति । भा । पतिमुपहृत्य शेते इत्यर्थः ।
न सिध्यतीति । भा । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्म-

क्रियाणां समुदाये तु पदैकत्वं विवक्षितम् ।

तदा कर्मक्रियायोगात् स्वाययैवोपचर्यते ।

भेदाऽभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते ॥

यावता कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्ब्रूणीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स
एव । अभिप्रयद्ध्येऽक्रियमाणे कालविवक्षा स्यात् । ततश्च यमेव संप्रत्येति
तत्रैव स्यात् । यमगात् यं चैष्यति तत्र न स्यात् । अभिप्रयद्ध्ये पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्त्तते प्रशब्दश्चादिकर्मणि ।

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

यथा कटं करोतीति । (कै)

तच्च हि कटकर्मकक्रियेहेव बोधो न तु तस्याः क्रियायाः
विद्यमानमणिसंदर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय
इति भावः ॥

सम्बन्धो वृत्तितास्तुतिश्च गुणवत्प्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः । स्मरदिति
हेतौ पञ्चमी । बोधाश्रयस्य “स्मादङ्गुष्ठाग्रपां शीघ्रमानः” (१ । ४ ।
३४) इति सम्प्रदानत्वम् । शीघ्रमानपदेन प्रधानभूतव्यर्थकर्मणो
ग्रहणम् । सन् स्मरस्याद् यदिषयकज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थ-
कर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम् । स अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् ।
तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुकृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिबोधविषया-

भवति ॥ क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”

करणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः ॥ क्रियापीति ।
भा । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः । प्रविश पिण्डीमित्यादाविवान्ने-

विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभे यदि ।

स्मरमेण न योगस्य प्रत्याख्यानं समं भवेद्” इति ॥

अस्यार्थः । कर्म स्वाख्यैव क्रियेप्सितत्वप्रयुक्तकर्मसंज्ञयैवोपचर्यते
व्यवक्रियते । न तु सम्प्रदानसंज्ञयागत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदौ दावपि

ततश्चोपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् कालान्तरावच्छिन्ना क्रियानाश्रीयते । ननु
यथा “तेन दीप्यती” (४ । ४ । २) त्यादौ सङ्ख्याकालयोरविवक्षा सिद्धा ।
सत्यम् । अयमेव न्यायसिद्धोऽर्थ उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यते यदात्वभिप्रै-
तीत्यस्य ईप्सतीत्यर्थस्तदाभियहणं कर्तव्यमेव । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।)

पशुं रुद्राय ददातीति (भा)

भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह

एतच्छब्द इति ॥ (कै)

ननु पूजायां पशोः करणत्वाद्गुह्यस्य च कर्मत्वात् किमुपसंख्या-

नेन इत्यत आह

स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिश्चात्मनः परस्य वेति तु प्रकरणादि-
गम्यम् । अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परस्त्राघ्यं कथयतीत्यर्थ इति
प्राञ्चः । कर्मसंज्ञापवादोऽयम् । कृष्णस्यैवस्तुत्यत्वे तु परत्वात् कर्मत्वमेव ।
यदा गुणोत्कर्षेण स्त्राध्यमानः कृष्णो गुणवत्तया तत् समर्थाचरणेना-
धारोपितप्रेरणत्वाद् हेतुरिति हेतुत्वापवाद इयम् । श्रुते इत्यत्र

(१ । ४ । ४६) इत्युच्यते कथं च नाम क्रियया क्रियेष्मिन्तमा स्यात् ।

त्यर्थः । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा सम्प्रदानसंज्ञैव
यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियत-

विवक्ष्यते । इति रूपद्वयसिद्धिः । व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गस्तु न दृश्यते ।
विवक्षाया व्यवस्थितत्वादेव । एतदेव दृढयति विवक्ष्येनेति । समं तुल्य-
पणकम् । तस्मात् सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो विवक्षानियमोऽभिमतः ।
मत्वर्थेषु विवक्षाद्वयम् । पत्ये श्रुते इत्यादौ तु भेदविवक्षैव । ओदनं पचती-

वार्तिकम् एतद्याचष्टे “क्रियाः इत्यादि” । ननु क्रियामपि लोके
कर्मेत्युपचरन्ति । किं कर्म करिष्यसि कां क्रियामिति । तत्र कर्मणा यमभि-
प्रैतीत्येव सिद्धम् एवमपि कर्तव्यं “कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य-
सम्प्रत्ययो भवति” सन्दर्शनप्रार्थनाधावनयैवाप्यमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२१) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

त्यजतीत्यर्थे इति । (कै)

अत्रार्थे तदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

त्यजति (कै)

इत्यस्य अग्राविति शेषः ॥ तदुक्तं भाष्ये

अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति ॥ (भा)

हौतेर्बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनमर्थः । आत्मानमित्यादेरध्या-
हारः । सपत्नीभिर्या चात्मादेस्तथास्थापनं बोध्यम् । एवं च गोपौ
कर्तृका कृष्णसम्प्रदानकार्यात् कृष्णवृत्तिविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूला
स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूला क्रियेति बोधः । तिष्ठतेः स्वाभिप्राय-
बोधानुकूला स्थितिरर्थः ॥ श्रुतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलश्रुत्यकरणमर्थः ।
कृष्णसम्प्रदानकबोधानुकूला स्थितिस्तत् सम्प्रदानबोधानुकूलश्रुत्यकरण-

क्रियापि क्रिययेष्विततमा भवति । कया क्रियया । संदर्शनक्रियया वा

विषयेवाग्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः ॥ कर्मणःकरणसंज्ञेति । भा ।
एतच्छब्दोविषयम् । “सर्वविषयश्छन्दसि विकल्पन्त” इति यथा प्राप्तमपि

व्यादावभेद विवक्षैव “चेष्टायामनध्वनि” (२ । ३ । १२) इत्येतत्प्रत्युदा-
हरणयोरपि अभेद विवक्षैव । मनसा हरिं व्रजति । अध्वानं गच्छतीति
विधा चेदम् । यदाह

कर्म । तथा हि । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्
कंचिदर्थं संपश्यति इदमौदृशमिति तद् दृष्टं प्रार्थयते अथि ममेदं
स्यादिति ततस्तदुपायभूतां क्रियां पश्यति अस्या एतत् कथमिति । तत
प्रार्थयते कथमियं निष्पद्यतामिति ततस्तत्साधनानि समवधार्य कर्तुमर्थं-

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १। ४। ३२।)

नन्वेवं “रुद्राय ददाति” इत्युक्तमनुपपन्नमत आह

तद्रुद्रायोपह्रियत इति । (भा)

“तत्” तेन प्रचेपेण “रुद्राय” रुद्रमुद्दिश्य “उपह्रियते”
ददातीति व्यवहार इत्यर्थः ॥ अग्नौ दग्धे स्तत्त्वानुत्पत्त्या तदुद्देश्यक-
त्यागे ददातिर्भाक्त इति भावः ॥

मिति बोधः । यद्वा । स्नाघादेस्तुत्यादिपूर्विका बोधनार्थः । स्तुत्या कृष्ण-
मात्मानुरागं बोधयति । ऋत्या त्वं कृष्णं बोधयति । स्थित्या श्रपथेन
त्वं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ऋत्या स्थित्या
श्रपथेन कृष्णसखीजनं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।
धृष्ट् अवस्थान इति धातोर्निचावस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः । तद-
र्थावस्थित्याश्रयसम्बन्धी सम्प्रदानं “धारेरुत्तमर्णः” (१। ४। ३५) इति

प्रार्थयति क्रिययावाऽध्यवस्यति क्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षा-

प्रयोगो भवति ॥ पशुना रुद्रं यजत इति । भा । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं
यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाया विज्ञानाद्ददातिविषयः एव सम्प्रदान-

“अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणोप्सितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्” इति ॥

अनिरा कर्तृ यथा । सूर्याय अर्घ्यं ददाति । नात्र सूर्यः प्रार्थयते न

वस्यति । प्रतीयमानक्रियापेक्षोऽपि कारकभावो भवत्येव । यथा प्रविश
पिण्डीमित्यत्र भक्षय इति गम्यते । सूत्रकारश्च सूत्रयति “क्रियार्थीयंपदस्त
च कर्मणि स्याग्निः” (२। ३। १४) इति । एवमपि क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
ददाति कर्मत्वात् । ‘निगर्हन्त इति’ नास्तिव्याप्तिरिति इत्यर्थः । नर्हं गणह

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

अन्वर्थेति । (कै)

सम्यक् प्रदीयतेऽसौ इतीत्यर्थः ॥ नन्वेवमपि रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यत्रापि स्यादत आह

दानं चेति । (कै)

तच्च ददाति प्रयोगस्तु उपमानात् कारकशेषत्वात् षष्ठीति भावः ॥

सूत्रात् । हरिकर्तृको भक्तसम्प्रदानको मोक्षकर्मकाय स्थित्यनुकूलो
व्यापार इति बोधः । शेषवद्यपवादोऽयम् । अत्रोत्तमार्थदानक्रियया
धारणस्य निमित्तं यतोऽसौ तद्वृणं ददाति । ददातिश्च न श्रूयते इत्य-
श्रूयमाणक्रियत्वात् शेषवच्छीघ्रात् । सर्वत्र विशेषविवक्षाया अभावे क्रिया-
निमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम् । तदुक्तम् ।

पूर्वकारो भवति स बुद्ध्या तावत् कञ्चिदर्थं सं पश्यति संदृष्टे प्रार्थना
प्रार्थनायामध्यवसायोऽध्यवसाय आरम्भ आरम्भे निवृत्तिर्निवृत्तौ प्रज्ञा-

संज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यक्षादि ।
तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च

वानुमन्यते न च निराकरोति । प्रेरकं यथा । विप्राय गां ददाति । ननु
दानस्य तदर्थत्वात् तादर्थ्यं चतुर्थीं सिद्धैव तत् किं सम्प्रदानसंज्ञया । नैवम् ।
दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानं न तु दानक्रिया तदर्थं कारकाणां क्रियार्थत्वात् ।

कुत्सायामनुदात्तेत् । “युद्धायेति” युद्धाविषयं संनाहपूर्वकं निश्चयं करो-
तीत्यर्थः । नक्षतिः स्वरितेत् । “पत्ये शेते” इति । पतिमुपहृत्य शेते
इत्यर्थः । यदि तर्हि क्रिययाभिप्रेयमाणास्यापि भवति कठं करोतीत्यादावपि
प्राप्नोति । वचनाद्वि कर्मसम्प्रदानसंज्ञयोः पर्यायः स्यात् । नैतत् सार्वत्रिकं
किं तर्हि प्रयोगदर्शनवशेन विषयाविषयम् । “कर्मणः करणसंज्ञा” इत्यादि ।

(अ. १ । पा. ३ । अ. ३) (कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ३ । ३३ ।)

अन्यथापीति । (कै)

“पत्ये मेते” इत्यादावपीत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तप्रयोगे तु शेषत्ववि-
वादां षष्ठी ॥

न शूद्राय (कै)

इत्यस्य

“हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम् ।

वच्यार्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानाख्यमुच्यते ”

इति । ननु ऋणं नाम समातीयकस्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्त-
परकीयकस्यादानम् । तच्च न्योऽधर्मार्थनिष्ठः परिशोधनग्राह्यो वृष्टविशेषो
वीभयथापि नेह प्राप्तिः । मोक्षस्य उक्तस्य ऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्त-
मार्थत्वाभावादिति चेन्न । अवश्यदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात् ॥ पुष्पेभ्यः
स्पृहयति । स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची । इच्छानुकूलमनः संयोगादि-

वाप्तिः । एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या

क्रिया ग्रहणस्य “गत्यर्थकर्मणो” ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् ।
तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो वृश्यते ।

सम्प्रदानार्थं तु दौयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूतापादानक्रियाया अतादर्थ्यात्
तादर्थ्यचतुर्थ्या अप्राप्तौ संज्ञारम्भादिति हेताराजः ॥ तदेतत् सूचितम् ।
त्यागाङ्गकर्मणोऽप्युक्तमिति । कर्मसम्प्रदानयोः करणकर्मत्वे वाच्ये । यस्मिन् सत्त्वं

एतच्छब्दोविषयं “सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते” इति यथा प्राप्तमपि
प्रयोगो भवति । भाष्ये तु ददाति कर्मण्येति नाश्रितं प्रयोगाच्च बहवः ।

“अर्थमे चक्षुः निर्वपेत्” “देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत्” “देवेभ्यो हव्यं वंहन्तः
कृन्वांसि वै देवेभ्यो हव्यमूर्ज्जा” । “यश्चक्रमाश्रुवे त्वम्” । “शं नः करत्
पर्वते” इत्यादयस्तन्मते क्रियाग्रहणं न कर्तव्यम् । कथं यत्र सम्प्रदानात्-

(कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

मतिम् (भा)

तज्जनकशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः ॥ द्वितीये ददातिः संयोगे
शास्त्राधिक इति बोध्यम् ॥

व्यापारवाची च । फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा आद्ये “स्पृहेरीप्सित” (१ ।
४ । ३६) इति सम्प्रदानत्वम् । तत्र ह्रीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्य-
पञ्चाश्रयत्वम् । न तु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफला-
श्रयस्य इत्युक्तम् । शेषवक्ष्यपवाद एतत् सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसम्प्रदा-
निका इच्छेति बोधः । अन्त्ये कर्मत्वम् । पुष्पाणि स्पृहयतीति । सम्प्रदान-
स्यापि तत्वेनाविवक्षायां वक्ष्येव ॥

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायोपक्रियते इति ॥

“ न श्रूद्राय मतिं दद्याद् ”

इति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति च ॥

यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । एतच्च वचनं उक्तोदाहरणमात्रविषयम् ।
अत एव सुबध्यत्ययेन सिद्धत्वात्प्रत्याख्यायते लोके तु यजेः पूजार्थत्वात्
पशोः करणत्वं सिद्धम् ॥

मिथ्यते तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तैराप्यमाना
क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति सिद्धं तथाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं यत्र तु नेष्यते
तत्र भेदो न विवक्ष्यते ततश्चोदनाद्येकफलावच्छेदेन एकीकृतया क्रिययाऽऽप्य-
मानस्य कर्मत्वमेव भविष्यति । कटं करोति । अग्नेदं पचतीति । गत्यर्थेष्-
भयम् विवक्ष्यते भेदोऽभेदश्च तत्र भेदविवक्षायां ग्रामं गच्छतीति प्रयोग
इति “गत्यर्थकर्मणि” इत्येतदपि न वक्तव्यं भवति ॥

(अ. १। पा. ४। आ. ३) (क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १। ४। ३७ ।)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

१ । ४ । ३७ ॥

ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह
एकेनैवेति । (कै)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ हरये क्रुध्यति
द्रुह्यतीर्थ्यति असूयति । तत्र बधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः
क्रुधेरर्थः । दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो द्रुहेः । धात्वर्थ-
त्वोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ । विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूतकोपसम्बन्धिनो
हरेः “क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः” इति सूत्रेण सम्प्रदानत्वम् ।
हरिसम्प्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः । अत्र शेषव्यापवादत्वम् । उत्कर्ष-
विरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष ईर्ष्या । शौचाचारादि-
गुणविषये दम्भादिक्लृप्तत्वरूपदोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया । एते
चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः । प्ररुद्धस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्यैव

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत एकार्था
षाहोस्त्रिग्नार्थाः । किं चात्तः । यद्येकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३७ ॥ किमेत इति ।
भा । ननु लोकाव्यवहारादेवार्थावगमात् सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्त-
रूपरूपता सर्वेषामस्तीति साभान्यापेक्षायाः नेकार्थत्वमवान्तरमेदविवक्षायां
तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः ॥ किमर्थमिति । भा । एकेनैव धातुनार्थस्य
उपलक्षितत्वादन्वेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥ नागार्था इति । भा । क्रोधो रोषः ।
द्रोहोऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वंसनम् ।

(क्रोधद्रष्टव्यार्थस्यार्थाणां यं प्रतिकोपः । १ । ४ । ३० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सूत्रेऽर्थग्रहणसत्त्वादिति भावः ॥

अभिचार इति । (कै)

दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणासहने एतत् स्वस्य
तदधिकगुणसम्पादनकफलं गुणविध्वंसनं गुणेषु दोषत्वाविष्करणम् ॥
नन्विदमयुक्तं न हि योषादीनां सामान्यं कुपि धातावसीत्यत आह

क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वम् । कुपक्रोध इति तु तद्वृत्तिकोपत्व-
सामान्यमादाय । कर्मसंज्ञापवादोऽत्र । हरिसम्प्रदानोत्कर्षविरोधीत्यादि-
क्रमेण बोधः । तद्भात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्भात्वर्थफलाम्यस्यात्र
सम्प्रदानत्वम् । सत्यन्तेन भार्यामोर्ष्यति नैनामन्योऽद्राक्षीत् इत्यादेशुंदासः ।
मित्राय रुद्ध्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः । द्वेषस्तु वलवद्
दुःसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकस्त्रितृप्तिविशेषः । ओषधं देहीति यथा ।
एतदेवानभिगन्धनम् । तद्योगे तु नैतत्तृप्तिः । क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।
कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा अत्र प्रत्यविषयमुभासुभपर्थालोचनं धात्वोरर्थः ।
तदर्थप्रत्यविषयसम्बन्धिनः कृष्णस्य “राधीक्ष्योर्यस्यविप्रन्नः” (१ । ४ । ३६)
इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् । कृष्णसम्प्रदानकमर्थात् कृष्णसम्बन्धिप्रत्यविषयमुभा-
सुभपर्थालोचनमिति बोधः । विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोति वा । अत्र

नानार्थाः कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः कुपौ त्वेव-

कुपाविति । भा । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारण-
मित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रतिकोप इति विशेषणमित्यर्थः ।
तेनेह न भवति भार्यामोर्ष्यतीति । भा । परैर्दृश्यमानां न सहत इत्ययम-
वार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमात्र ईर्ष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । भा ।
ननु कोपः क्रोध एवेति जेदाभावात् कथं यौर्वाप्यम् । एवं तर्हि प्रथमा-
मनुज्जूतां कोषावर्थां द्वितीयां चोद्भूतां विद्वत्वाक्कायवापारासुमीयमाणा-

(अ. १। पा. ३। आ. ३) (क्रुधद्रुहेर्थास्यार्थानां च प्रतिकोपः । १। ३। ३७ ।)

कुपौ धाताविति ॥ (कै)

अनभिनन्दनम् (कै)

प्रौढभावः ॥

प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः । स्वार्थप्रवर्तनाश्रयस्य “प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता” (१। ३। ३०) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् । होत्रेऽनुष्ठ्याति प्रतिगृणाति च इत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्र “अनुप्रतिगृणाच्च” (१। ३। ३१) इत्यनेन सम्प्रदानत्वम् । श्रुतेन श्रुताय वा परिक्रौतः इत्यत्र करणस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम् । श्रुतव्यापारश्च दानम् । फलेभ्यो याति अत्राहर्षमिति तुमु-नन्तार्थकर्मचतुर्थ्यर्थः । फलकर्मकाहरणफलकं यागमिति बोधः । एतद् बोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते दर्शिता । यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः । कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति । तत्र । “क्रियार्थोप-पदस्य च कर्मणि श्यानिनः” (२। ३। १४) इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात् । यागाय याति । अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापवाद-चतुर्थी । घञ्यं तुमुना समानार्थः । यागफलकं यागमिति बोधः ।

सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति न वा कुपितो द्रुह्यति न वा कुपित इर्यति न वा कुपितोऽसूयति ॥

माश्रित्येतदुक्तमित्यदोषः ॥ न वा कुपितो द्रुह्यतीति । भा । यत्र विषये सम्प्रदानसंश्लेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा अभिचाराभावाद् यं प्रतिकोप इति विशेषणमनुपादेशं स्यात् ॥ भार्यामोर्ष्य-तीति । भा । विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनाच्च । अस्मान् देहोत्पन्नं सम्प्र-दानसंज्ञा न भवति दिवेदक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने द्विविर्वर्त्तते यद्यौषधं देहोति ॥

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा. ४ । चा. १)

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

अत्र कारकाधिकारात् क्रियानिरूपितातिशयितकारकत्ववत्
करणमित्यर्थः । अतिशयस्य यद्वापारानन्तरमव्यवधानेन फलोत्पत्ति-
सात्वम् ॥ ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया तत् सार्थकमत आह

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ करणत्वञ्च करणता शक्तिमत्वम् ।
सा च शक्तिः यद्वापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा अधि-
करणादिव्यापारव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि
करणत्वमिष्टमेव ॥ तदाह हरिः

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणं किमर्थं साधकं
करणमित्येवोच्येत । साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषां कारकाणां करण-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ तमग्रहणमिति । भा । कार-
काधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः ।
सर्वेषामेवेति । भा । प्रकर्षगतिरुत्तरञ्च प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचन-

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ क्रियायां प्रकृत्योपकारकं
करणसंज्ञं स्यात् । यद्वापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिः तत्प्रकृतम् ॥ उक्तं च

साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥ विधु संराज्जावित्यस्य हेतु
मण्यन्तस्य “सिद्धतेरपारकौकिके” इत्यात्मे राधसाधसंसिद्धावित्यस्य वा-
यन्तस्य साधकशब्दः क्रियात्मकश्चार्थः । प्रयोज्यः कर्त्ता । सिध्यतः साध्यः-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

कारकाधिकारादिति ॥ (कै)

ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरत आह

तत्रेति ॥ (कै).

संज्ञादयेति । (कै)

कारकसंज्ञैव कार्याऽन्वर्थसंज्ञया च खानुरूपः संज्ञाचेन्नव्यः कारके
द्वितीयेत्येव कार्यमिति भावः ॥ ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य
व्यवस्थापकत्वादेकविषये द्वयोः परत्वानवकाशत्वयोरसम्भवादाह

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत”

संज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकानि सार्थकानि । तमग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्तावत् संज्ञा

सामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः
स्यात् ॥ नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञादयोपादानमनर्थकं
स्यात् । तर्हि संज्ञादयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परि-

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्वापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणं तत्तदा स्मृतम्” ॥

वतो वा क्रियात्मनोऽर्थस्य प्रयोजकतमं साधकतमम् ॥ ननु सामग्राधीना
क्रियासिद्धिर्ना खलु कर्त्रादीनामन्यतमापायेऽपि क्रियानिष्पद्यते तत्
किमपेक्षः कारकाणां मध्ये एकस्यातिशयः योगः स्यात् । उच्यते । दात्रादेः

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । पा. १)

विषयभेदेति ॥ (के)

सावकाशत्वे (के)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उक्तत्वाच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्यवस्तुसंज्ञेत्युक्तम् ।
अत एव दात्राद्यनादरेण वक्तव्यं तत्त्वविवक्षायां वक्ष्येन क्षुणाति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुत” इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः निश्चिताधि-
करणत्वापि स्यात्तौ तनुतरकपालत्वाद् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् बाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाच्चानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा (१ । ४ । २९) साधक-

हरतीति लभ्यते । न त्वनियुविषयपरिहारेणोक्तविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । साव-
काशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति ॥ काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्यात्त्यादीनामपि वैवक्षिकं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

हेद्यप्रथानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रवृत्तजननितोऽस्यप्रथानु-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेऽन्यनुप्रवेशस्तद्व्यापारा-
नन्तरं वा क्रियानिष्पत्तिः समञ्जि । अतः

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्” ।

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञादयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अच्चेति ॥ (कै)

अपादानादन्यच्चेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्यानियामकत्वादाह

वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः
किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
मानेन तमया तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अन्वेन यथा दीपिकया
व्रजतीति भवति । करणं तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तन्नामेदेनान्वयः तस्य च

त्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥
एवं तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमानेय-
मभिरूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तन्नाभिरूपात्मायेति
गम्यते । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारकाणि

संज्ञादयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा ह्यपा-
दानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभयो-
र्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रियां
प्रत्युपयोगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौदं विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
भवतीति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
प्रकर्षविवक्षायां करणत्वं भवति स्थाल्या पचत इति । उक्तं च

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ३२ ।) (अ. १ । पा. ४ । पा. ३)

विषयभेदेति ॥ (कै)

सावकाशत्वे (कै)

इत्युक्तिरभ्युपगम्यवादेन । न हि तमाभावे करणत्वविनिर्मुक्तः
संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये

परत्वाच्च (भा)

इत्यस्य उक्तवृत्ताच्च इत्यर्थकस्य व्याख्या

इति ॥ विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्ष्यैव व्याकरणोऽङ्गं न वाङ्मयवस्तुसत्तेत्युक्तम् ।
अत एव दात्राद्यनादरेण वक्षस्य तत्त्वविवक्षायां वक्षेन लुगति इत्यादि भवति
तदाह “वस्तुत” इति । इदमेव वस्तुकरणमिति न नियमः निश्चिताधि-
करणत्वापि स्यात्तो तनुतरकपालत्वात् श्रोत्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति

अपवादत्वाद् वाधिका भविष्यन्ति पराः परत्वाद्यानवकाशत्वाच्च । इह
तर्हि धनुषा विध्यति अयाययुक्तत्वाद्यापादानसंज्ञा (१ । ४ । २४) साधक-

हरतीति लभ्यते । न त्वनियुविषयपरिहारेणैवविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या ।
परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । भा । विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । साव-
काशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवकाशत्वम् । इह तर्हीति । भा । अत्र

इति । काष्ठैः पचति । विवक्ष्यत इत्यनेन स्यात्त्यादीनामपि वैवर्चिकं
करणत्वमस्तीत्युक्तम् । आह च

हेयप्रयानुप्रवेशो व्यापारः । काष्ठादेः पाके प्रवृत्तजननितोष्णस्पर्शानु-
प्रवेशः । तदनन्तरमेव क्रियासिद्धिः । नैव कारकान्तरेष्वनुप्रवेशस्तद्यापारा-
नन्तरं वा क्रियानिव्यप्तिः सम्पत्तिः । अतः

“क्रियायाः परिनिव्यप्तिर्यद्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते तदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्” ॥

। १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

अनवकाशत्वाच्चेति ॥ (भा)

ननु संज्ञादयप्रसङ्गे परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह

अच्चेति ॥ (कै)

अपादानादन्यच्चेति । (कै)

काष्ठैः पचतीत्यादौ । उदकदाने आभिरूप्यस्यानियामकत्वादाह

वक्तिकं करणत्वमित्यर्थः । प्रकर्षश्च कर्तृपराधीनस्यापि न करणान्तरापेक्षः
ननु कारकान्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिनः साधकशब्दादुत्पद्य-
न तमया तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एव अश्वेन पथा दीपिकया
ति भवति । करणं द्वितीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तत्रामेदेनान्वयः तस्य च

करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।
तर्हि लोकेत एतत् सिद्धम् । तद्यथा । लोकेऽभिरूपायोदकमा-
रूपाय कन्या देयेति न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति तत्राभिरूपात्माये-
ति । एवमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कारका-

दयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् । करणसंज्ञा च
दन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयलाभादुभ-
विध्यतीत्यत्र परत्वात् करणसंज्ञा सिध्यतीति ॥ उदकमानेयमिति ।

“वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तुव्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

विवक्ष्यते इत्यनेन एतद् दर्शयति देशकालावस्थादिवशेन यस्य क्रिया
योगातिशयेन व्यापारः प्रकृत्यादौदं विवक्ष्यते तदा तस्य करणत्वं
ति । यथा स्थाल्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धा तस्या मपि तनुतरकपालतया
विवक्षायां करणत्वं भवति स्थाल्या पचत इति । उक्तं च

कन्यादानार्थमिति । (के)

दृष्टं कन्यासुखसंज्ञानादि ॥ अदृष्टम् परलोकः ॥

न चासाधके इति । (भा)

संज्ञाया इति शेषः ॥

स्वनिष्ठव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करण-
वाचीयो वध इति वायकारणक इति वार्थ इति तत्त्वम् । अत्र बहवः ।
करणस्य च व्यापारे एवान्वयो न फलांशे शब्दशक्तिस्वभावात् । अत
एवोद्दिष्टा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणा भिन्ना नामधेयत्वं सिद्धान्तितम् ।
अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ
कदापि अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजेत इत्यादौ छान्दसीमत्वर्थ-
लक्षणेति मीमांसकाः । व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् ।

साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरस्ति । यत्र साधकतममिति विज्ञास्यते ॥
एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारक-

भा । कन्यादानार्थम् ॥ न चानभिरूप इति । भा । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्
कन्यादानस्येति भावः । तरतमयोगौ नास्तीति । भा । कथं पुनः केवलयोः

ननु कारकाधिकारादेव सिद्धे साधकत्वे पुनः श्रुतिः प्रकर्षार्थास्तु किं
तमपा । सत्यम् । अस्मिन् प्रकरणे सामर्थ्यागम्यप्रकर्षो नाश्रीयत इति

“वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः” ॥

इति । न चैवं कर्तुरपि करणविवक्षा प्रसङ्गः । भिन्न जातीयत्वाद् । सकल-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

लक्ष्यते इति । (कै)

अत एव ततः स्वार्थे व्यञ्जि तारतम्यमित्यतिशये सिध्यति ।
तरतमेत्यतिशयार्थमव्ययमित्यन्ये । एवमेवातिशयार्थकं तयामित्यव्ययं
बोध्यम् ॥ उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्प्रतीतानुकार्येणातिशय-
प्रतीतिरिति चिन्त्यम् ॥ नन्वत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सित-
मात्रस्य कर्मत्वं प्राप्नोतीत्यत आह

उत्पत्तिश्चिह्नकरणावबद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकेति वदन्ति ।
फलेऽप्यन्वये युगपत् फलांशस्य भावना निरूपितं करणत्वं स्वकरणनिरूपितं
साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्याद् इति सावश्यकेत्यन्ये ॥

प्रकृत्या चारुत्वादौ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” (वा) इति

संज्ञायां तरतमयोगो न भवतीति । किमेत्यस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपा-
दानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्

प्रत्ययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रकृतानुकरणात्वात् । तत्रानुकरणाभ्या-
मनुकार्यप्रत्ययो प्रतीयेते ताभ्यामपि साहचर्यात्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र
तमश्रुतिस्तज्ज्ञापयति प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणैव प्रकरणे सामर्थ्यगन्ध

ज्ञापयितुं तमप् । तेन गङ्गायां घोष इति सिद्धम् । यदा च तीरधर्म
आधारत्वं प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनम् । यदा तु गङ्गा शब्द एव तीरे

साधनविनियोगकारी खल्वसौ । न च शतधनो निष्कधनेन सह स्पर्धते ।
कथं तर्ह्यन्वेन दीपिकया रथेन सचरत इति बहूनां करणत्वं यावता तेव्यपि
यदा समुपकारकं तदेवकरणं युक्तम् । उच्यते । कारकान्तरापेक्षः करण-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

तच्च तमेति ॥ (कै)

बुद्धिकल्पित इति । (कै)

अपादानमिति महासंज्ञयैवापाये ध्रुवे लब्धे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्
प्रकर्षविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः ॥

सामौष्यमाचाश्रयेणेति । (कै)

तृतीया । सा च सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम् । प्रकृतिर्यावदाश्रय-
भावो धर्मविशेषः । तेन तत्सम्बन्धिचातुत्ववानिति बोधः । प्रायेण याज्ञिक
इत्यत्र प्रायशब्दो वक्तव्यः । वज्रसाधारदिः । वज्राचारज्ञाप्य याज्ञिक-
त्ववानिति बोधः । यद्वा । प्रायशब्दः सम्भावनार्थः । सम्भावना विषय-

ग्रामादागच्छति नगरादागच्छतीति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभि-
रूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि

प्रकर्षो नाश्रीयते । सांकाश्यकेभ्य इति । भा । बुद्धिकल्पितोऽत्रापायो न तु
मुख्यः ॥ यत्र कृत्व इति । भा । सर्वैरवयवैः सह यत्रावयवो व्याप्तः इत्यर्थः ।
गङ्गायामिति । भा । गोभिर्गङ्गाया व्याप्ताभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा ।

वर्तते तदा न प्रयोजनम् । तत्राद्ये विभक्तिर्न लक्ष्यशिकी । सुनिवभक्तौ
न लक्ष्येति तु “येन विधिः” (१ । १ । ४२) इति सूत्र एव

स्यातिशयो न लक्षाद्यां तेन सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनियतोपकारकत्वात्
सिद्धं करणत्वम् । तमप्यग्रहणं किमिति । कारकाधिकारात् सिद्धे साध-
कत्वपुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षार्था भविष्यतीति प्रश्नः । गङ्गायां घोष

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।)

तेनापीत्यर्थः । अपिनैकदेशवृत्तिताश्रयेणेत्यस्य संपदः ॥

प्रकल्पितेति । (कै)

सम्पूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तौरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार
इति भावः ॥ तादृशमाधारत्वमपि सप्तम्याः शक्यमेवेति बोध्यम् ॥

स्थाल्या पच्यत इति । (कै)

प्रतनुतरकपालतयाचातिशयविवक्षा बोध्या ॥

याज्ञिकत्ववानिति बोधः । प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका
इति बोधः । “नाम्ना सुतीक्ष्ण” इत्यत्र नाम ज्ञाप्य तीक्ष्णत्ववान् इति
बोधः । एवं “चरितेन दान्त” इत्यादौ । “सुरथो नाम राजा” इत्यादौ
नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः । यदा नामभूतसुरथ-

सिद्धं भवति । तथाधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा
व्याप्तो भवति । तेनैव स्यात् तिलेषु तैलम् दध्नि सर्पिरिति । गङ्गायां

अस्माज्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति ।
अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः करणस्येति चेत् यद्यापारा-
नन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वम् ।

निराकृतम् । द्वितीये तु प्रकृतिनाक्षयिकी । ननु उभयं मुख्यमस्तु
परम्परा सम्बन्धस्तु संसर्गः । नैवम् । कारकविभक्त्यर्थानां प्रकृत्यर्थे साक्षात्

इति । असति तमव्यवहारे आधारी नाम यत्राधारात्मा व्याप्तो भवत्या-
धेयेन । तेन इहैव स्यात् तिलेषु तैलं पयसि सर्पिरिति । गङ्गायां घोष
इत्यत्र न तमव्यवहारे तु ज्ञापयति इह प्रकारेण सामर्थ्याग्न्यप्रकर्षो नामग्री-

(साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ।) (अ. १ । पा ४ । अ. ३)

अग्नेन पथा इत्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कस्य चिदेव करणत्वं
स्यादिति भावः ॥

संनिपत्येति । (कै)

खल्वे कपोतन्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥

शब्दाभिन्नो रानेति बोधः । “नाम्ना चन्द्रकला” इत्यादौ नामभूतचन्द्र-
कला शब्दाभिन्न इत्यर्थः । एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्धत्वविवक्षायां पटत्वेन
जन्यत्वं प्रकारत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात् साधु । अत्र च सर्वत्र
कथञ्चित् करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण ढृतीयेति भाष्यसंमतम् ॥

गावः । कूपे गर्गकूकमित्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न
भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

यथा स्थाल्या पच्यत इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु
स्वकक्षायामित्यग्नेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ
संनिपत्योपकारकत्वात् करणत्वं सिद्धम् ॥

सम्बन्धेन विशेष्यतायाः व्युत्पन्नत्वात् । अपादानप्रकरणोक्त्यानि च बह्वन्युदा-
हरणानि तमप् ग्रहणस्य प्रयोजनानीति बोध्यम् ॥

यते । तेनेहापि भवति । देशधर्मो घोषं प्रति आधारभावः घोषस्युप-
चर्यते तदेदं तमं ग्रहणस्य प्रयोजनं यदा तु गङ्गा शब्दतोरे वर्तते तदा न
प्रयोजनम् । आधेयेन व्याप्तिसम्भवात् मुख्य एवाधारभाव इति ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥

ननूपूर्वा वसिरन्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह

अर्थशब्द इति । (कै)

अग्निश्च तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्युच्यते ।

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्ण-
सम्बन्धि पार्श्वद्वयसम्बन्धिन्य इति बोधः । धिक् कृष्णाभक्तम् कृष्णाभक्त-
सम्बन्धिनी निन्दा इत्यर्थः । धिगर्थो निन्दा । उपर्युपरि अधोऽधः अध्यधि
वा लोकं हरिः । द्विरक्तोपर्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभाग-

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरर्थस्य प्रतिषेधः । वा ।

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥ वसेरर्थस्येति । भा । अर्थशब्दो
निवृत्तिवाचो व्यधिकरणे षष्ठी । अर्थस्य वाचको यो वसितस्येत्यर्थः । अथवा
श्रीडोऽर्थः श्यर्थः न श्यर्थोऽर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि

उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥ एतत् पूर्वस्य वसतेराधारः कर्म
स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावसति वा ग्रामं सेना ॥

उपान्वध्याङ् वसः । १ । ४ । ४८ ॥ “वसतेरर्थस्येति” । अर्थशब्दो
निवृत्तिवचनः । व्यधिकरणे षष्ठी । अर्थस्य यो वाचकस्त्येत्यर्थः ।
भोजननिवृत्तिवाचिन इति यावत् । यदा श्रीडोऽर्थः श्यर्थः न श्यर्थस्तस्य ।

व्यधिकरण इति । (कै)

उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ॥

अश्वर्थस्येति । (कै)

अग्निनिवृत्तेरित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्याच्चाह

अथवेति । (कै)

अनयोराद्यव्याख्येन युक्ता भाष्यस्मारस्यात् ॥ ननु कथं तदधि-
करणं ग्रामोऽत आह

विशिष्टेति ॥ (कै)

समीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । सामीप्यं
न षष्ठ्यर्थः इति त्वन्वायि पदवाच्यं सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत्येवं परम् । अत एव
वृत्तस्य समीपमित्यादौ तत्र सम्बन्धे षष्ठौ । लोकासमीपोर्ध्वभागवृत्ति-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

शीर्वर्त्तते यथा जलाशय इति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति
प्रयोगः । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति भा । विशिष्टा-

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वा । अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः व्यधिकरणे
षष्ठौ वाच्यवाचकभावः षष्ठ्यर्थः भोजननिवृत्तेर्वाचको यो वसिस्तस्य इत्यर्थः ।

अस्यानार्थस्येत्यर्थः ॥ स्थानेऽपि हि शीर्षं वर्त्तते जलाशयमिति । तेन ग्रामे
तिष्ठतीत्यर्थे ग्राममुपवसतीति भवति । अस्यानार्थत्वे तु ग्राम उपवस-
तीति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । कथम् । नात्रोपपूर्वस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८४६

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(उपान्वधाङ् वसः । १ । ४ । ४८ ।)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव प्रसिद्धत्वेन ग्रीष्मोपस्थितिकत्वरूपान्त-
रङ्गत्वादित्यर्थः ॥

प्रतीयमानेति । (कै)

एवमुपवासाधिकरणकालोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् ॥
ननु बोधकपदाभावात् कथं विशिष्टकालभुजिनिवृत्तिप्रतीतिरत
ब्रूह

रित्यादिक्रमेण बोधः । अभितः परितः कृष्णां गोपाः । अनयोः समीप-
सर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः । सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः । अभित
इत्याभिमुख्येऽपि । कृष्णसंमुखे इत्यर्थः । समयानिकषा वा ग्राम इत्यत्राव्यये

न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य वसेः ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि । अनु-
पसर्गस्य । ग्रामे वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥

धारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितु-
मिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रिया-

ग्रामे उपवसति । कथमुपोष्य रजनीमेकामिति । “कालाध्वनोः” इति

वसेः ग्रामोऽधिकरणं तर्हि अनुपसर्गस्य । ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसति ।
एतदुक्तं भवति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्ति-
विशिष्टकालं प्रतिपादयितुमिदं प्रयुज्यते ग्राम उपवसतीति । तत्रान्तरङ्ग-

उपवसनं त्विति । (कै)

एवकारेण नित्याकाङ्क्षा दर्शिता ॥ तदुक्तं भाष्ये

चिराचमिति । (भा)

आरम्भे तु अत्रापि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

आवश्यक इत्यर्थः ॥

वहिरङ्ग इति । (कै)

आकाङ्क्षाभावाद्नावश्यक इत्यर्थः । असम्बन्ध एवेति वक्तुं युक्तम् ॥

समीपे इत्यर्थके अधिकरणशक्तिप्रधाने । द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः । ग्रामसमीपदेश इति बोधः । हा कृष्णा भक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके तत्सम्बन्धी शोक इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षितसम्बन्धी यत् किं चिद्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः । प्रतिभा भटिति स्फुर्तिः ॥

पेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः सम्बन्धः । ग्रामादिना तु वहिरङ्गः इत्यर्थः ॥

द्वितीयाविध्यति कथमेकादृश्यां न भुञ्जीतेति । उपपदविभक्तेः कारक-विभक्तिर्वर्णवतीति ॥

त्वात् 'प्रतीयमानवसिक्तियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः सम्बन्धो ग्रामादिना तु वहिरङ्ग इत्युपयुक्तमपि चिराचादिकं कर्म भवति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

असत्यपीति । (कै)

अव्याप्तिर्नास्तीति भावः ॥

विशेषेति । (कै)

अनवकाशत्वादित्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ द्वितीयादयोऽपि द्विविधाः कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च । कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः । भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यान् एच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्यथा सिद्ध्या तत्त्वाभावात् ॥ हरिरप्याह

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणं किमर्थम् ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ तमग्रहणमिति । भा । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिध्यतीति ईप्सिततमस्यापीप्सितत्व-

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्ता यदाप्तुमिच्छतेतमान्तव कर्मसंज्ञं स्यात् । यद्यापाराश्रयत्वादसौ कर्त्ता तेनैव व्यापारेणाप्तुमिच्छमिति

कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥ कर्त्तुः क्रियया इत्यादि । कर्तुर्यदाप्तुमिच्छतममित्यन्वयः । कर्त्तरिति चेप्सितायेक्षया “क्तस्य च वर्त्तमाने” (१ । ३ । ६०) इति कर्त्तरि षष्ठी । ईप्सित इति । “मतिबुद्धि” (१ । २ । ११८) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः ॥ क्रिययेति । करणे इतीया ।

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

विषयविभागाज्ञानेति । (कै)

अग्रावेव कर्मसंज्ञा माणवक एवापादानत्वमित्यपि स्यादिति भावः ॥

तमग्रहणेत्विति । (कै)

तद्यथा तथा “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे उपपादितम् ॥
ननु लोकऽपि तथा व्यवहारादिहेत्ययुक्तमत आह

“स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः”

इति ॥ द्रव्यगता क्रियाजनकता शक्तिरेव कारकं साधनमिति उच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव

कर्तुरीप्सितं कर्म इतीयत्युच्यमाने इहामेर्माणवकं वारयतीति माणवके-
ऽपादानसंज्ञा प्रसज्येत । नैव दोषः । कर्मसंज्ञात्र वाधिका भविष्यति ।

सम्भवादिति प्रश्नः ॥ माणवक इति । भा । विशेषविहितत्वादपादान-
संज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । भा । परत्वात् ॥ अग्रावपीति । भा । अग्निमाणव-
कयोरीप्सितत्वसम्भवात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाज्ञानपरमेतन्न तु

सन्निधानास्तभ्यते । तेन क्रियाफलशानित्वं पर्यवस्यति । क्रिया हि फलेच्छा-
पूर्वकेच्छाविषयः फलमेव त्विष्टतमम् । तच्च धातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वे-
नेच्छाविषयोऽत्र संज्ञी । स च त्रिविधः । उक्तञ्च—

कर्त्ता हि नाम यः क्रियामनुतिष्ठति तेन कर्तुर्यदिष्टतममित्युक्ते तत् क्रिया-
वेशादणौ कर्त्ता भवति तथा करणभूतयेति गम्यते । कर्त्ता यदाप्तुमिच्छते
आत्मोपया क्रियया इत्यर्थः । ईप्सितशब्दोऽयमस्यभिप्रेते रूढः । ईप्सितो-
ऽभिप्रेत इति । अस्ति क्रियाशब्दः । आप्तुव्याप्तौ सन् “आप्ञ्जपृधामीत्”
(७ । ४ । ५५) आप्तुमिष्टमीप्सितमिति तत्र क्रियाशब्दस्येह ग्रहणमिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८५३

अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

लोकः शास्त्रं चेति ॥

नन्दोदनपाके कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरत आह

ओदनशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

यद्योदनः पच्येत (भा)

इत्यस्योदनकर्मकः पाको यदि बुद्ध्येतेत्यर्थः ॥

तत्त्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शक्तिरेव साधनम् । तदुक्तम्
“अनभिहित” सूत्रे भाष्ये “गुणाः साधनम्” इति । शक्तिरेवात्र
पारतन्त्र्याद् गुणत्वेनोक्तम् ॥ तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेतक्रियाज-
नकता । करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किञ्च द्रव्यस्य

अभावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह गुणस्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं

निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाश्या कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते ।
तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ॥ इहेति । भा । लोकं शास्त्रं
च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाक्रियमाणत्वात् ।

“निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यं चेति त्रिधामतम् ।

तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यसु कल्पितम् ॥

ओदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्युच्चाप्यन्यपूर्वकम्” ॥

दर्शितमाप्तुमिच्छतममिति । “कर्मण” इति । अश्वस्य स हि भक्षणे कर्तृत्वे
सत्यपि सम्यति बन्धनं प्रतिकर्मत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ अकर्तृत्वात् मांषाणां
कर्मसंज्ञा न भवति तथा सार्थाद् होयते इत्यत्रापि होयमानं सार्थं
नहातीति वस्तु वृत्तेन त्वारेण कर्तुरपि सार्थस्य सम्यत्यपादानरूपेण

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते (भा).

इत्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वृत्तिः प्रतीयेतेत्यर्थः ॥

विक्षेदनान्तरकरणादिति । (कै)

विक्षेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ननु गौणार्थेन प्रयोगे
किं फलमत आह

कारकात्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च । घटं पश्य ।
घटेन जलमाहर । घटे जलं निधेहि इत्याद्यौ कार्यवैचित्र्यम् । सर्वस्य
च सर्वशक्त्याश्रयता इति कदाचित् कस्याश्चिद विवक्षया तत्त्वम् विचि-
जानेककार्योत्पत्तिः । क्वचित् शक्त्याविवृद्ध्यस्यापि साधनत्वेन व्यव-

भवति यदुक्तं वारणार्थेषु कर्मग्रहणार्थं कर्तुरीक्षिततमं कर्मेति वचना-
दिति । इहोच्यते ओदनं पचतीति यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्त्तते ।

द्रव्यान्तरमिति । भा । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वात् पच्येत
विक्षिप्त्युपसर्जनविक्षेदनवचनत्वान्निवृत्तस्य ओदनस्य विक्षेदनान्तर करणात् ॥

तथा

“यदसज्जायते यदा जन्मना यत्प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु कर्म देधा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभक्षवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥

विवक्षितत्वात् कर्मणि यगात्मने पदे न स्याताम् । अत्राहुः । कर्मकर्तर्यत्र
यगात्मने पदे । कथं जहातिरयं गमनायां वर्त्तते देवदत्तं सार्थं जहाति
अपममयतीत्यर्थः । एवैव च सार्थस्यापगमना यदुत क्षुदुपघातादिना
देवदत्तस्यापगमे तत् समर्थावरणं यदा क्षुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

विकारेति । (कै)

ओदनस्वरूपेत्यर्थः ॥

विकारान्तरम् । (कै)

भर्जनादिरूपं विक्लित्तिपदेन च पाकफलमाचमुच्यते ॥ ननू-
भयविधव्यवहारात् प्रयोगद्वयेनापि भाष्यमेवेति केन प्रयोगेन भाष्य-
मित्यर्थकप्रश्नानुपपत्तिरत आह

हारः । शक्तिशक्तिमतोरमेदस्यापि सत्वात् । शक्त्या करतीत्यादौ
शक्तेरपि द्रव्यायमाणातया शक्त्यन्तररोगः अत एव विभक्त्यर्थार्थकेनाय्ये-
नाय्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्य शब्देनैवोक्तत्वात्
अयस्य प्रयोग एवनेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्तुरीत्यादेश्च
कर्तृशक्त्याश्रये इत्यादि प्रकारेणार्थ इत्यलम् । सर्वेषां कारकाणां स्वस्या-
वान्तरक्रिया द्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम् । अत एव तेषां भावना-

नैव दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । ओदनार्थास्तगुला ओदन इति ।

ओदनार्था इति । भा । गौणार्थाश्रयेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न
ओदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विक्लित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते” ॥

तत्र निर्वर्त्यं यथा । घटं करोतीति । घटो ह्यसन्नेव जायते वैशेषिकादि-

कर्मकर्तृत्वं तदायं प्रयोगः । ततश्च होयत इति सार्थः । स्वयमेवापगच्छ-
तीति । पुनः कुतो होयते इत्यपेक्षायां सार्थेन सम्बन्ध इति । “तमब् यद्वहं
किम्” इति । ईप्सिततमस्यापि ईप्सितत्वसम्भवात् उदाहरणसिद्धिं मन्यते ।
पयसौदनं मुह्येति । करणसंज्ञा तु दात्रेण लुनातीत्यादौ सावकाशा

८५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

प्रकृति (कै)

इत्यादि ॥

कर्मभाषाघटनादिति । (कै)

न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भावः ॥ ननु फल-
व्यापारावादाय सर्वस्यापि द्रव्यार्थत्वं नापि तावतोक्तप्रयोगोपपत्तिरत-
आह

यामेवान्वयः । क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवा-
न्वयौचित्यात् । असंग्रहितसम्प्रदानस्यापि दाढवुद्धिस्थित्ये सति दाढ-
ज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावदैव दानक्रियानिष्पत्तेः । घटं स्मरति
घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात् स्मृत्यादिनिष्पादकत्व-
मित्याद्युक्तम् । क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न । कारकाणां भावनान्वय

अथेह कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्वित्तण्डुलानामोदनं पच-
तीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् । इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति ।

भवतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलान् पचती-
त्युक्ते विकारान्तरामपि प्रतीयते ॥ अथेहेति । भा । उभयथा प्रयोगदर्शनात्
प्रकृतिविकृतयोः साक्षादुपादानात् तादर्थ्यात् ताच्छब्दानुपपत्त्या विलोदन-

मते । साक्षादि सत्कार्यवादिमते तु सन्नेवाभिध्यज्यते इत्यस्ति विशेषलक्ष-
णम् । सामान्यलक्षणं तु कृधातूपाशोत्पत्त्याख्यफलशान्तित्वात् । एतेन करो-
तिर्यल्लार्थक इति मतं प्रत्युक्तम् । यतत इति वदकर्मकर्तापत्तेः । न च

नहि दात्रं लवणेनेनेप्सितं तथायुक्तमित्यनेनापि न भवति । द्वेष्टोदासीन-
प्राप्ययोस्तत्र ग्रहणात् । सत्यप्यत्र पयसो भुजिक्रियायां प्रकृत्योपकारकत्व
इप्सायाः प्रकर्षाभावः । यत्र तर्हि पय एवेप्सिततमं तत्रप्राप्नोति । तद्यथा ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

अ० ०

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ३ । ३६ ।)

विक्षेदनेति ।

निर्वर्त्तनरूपद्वितीयार्थमादायद्रव्यार्थमिति भावः ॥

विक्षिप्त्या निर्वर्त्तयतीति । (कै)

विक्षिप्तिविशिष्टं निर्वर्त्तनं पचेरर्थः । वैशिष्ट्यं च कश्चित्
सामानाधिकरण्येन कश्चित् कारणत्वेन विक्षिप्तिशब्देनापि विक्षेदन-
मेवैवं च तण्डुलानां धात्वर्थफलाश्रयत्वाविवक्षणाच्च द्वितीया इत्यर्थः ।
षष्ठी त्वोदनयोगे इति भावः ॥ नन्वेवं विक्षिप्तेः सम्बन्धाकाङ्क्षा
ऽनिवृत्तेत्यत आह

इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्या असंगत्यापत्तेः । अधिक-
रणस्य कारकत्वेन क्रियान्वयइत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।
कश्चित् प्रत्यक्षादिनाऽर्थज्ञात्वा परंपतिसंस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य

ह्यर्थः पचिस्तण्डुलान् पचन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं
पचतीति ह्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्त्तयतीति ।

वचने तु पचौ तण्डुलानामोदनं पचतीति प्रयोगायोगात् द्रव्यान्तरनिवृत्ति-
प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्त्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुला-
नोदनं पचतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः ॥ ह्यर्थः पचिरिति । भा ।

जानातिवद् विषयत्वापादनपर्यन्तार्थाभ्युपगमेनापि निर्वाहः । लाघवेनोत्पादन-
मात्र परत्वात् । कर्तृस्यक्रियतया कर्मवद्भावासिद्धिप्रसङ्गाच्च । प्रकृतेः
प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तम् । तद्यथा । काष्ठं भस्मं करोतीति ॥

कश्चित् कश्चिदाह सिद्धं भुज्यतामिति । स आह प्रभूतं भुक्तमस्माभि-
रिति । इतर आह पयो भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाणा आह पयसा
खलुरिति । इतर आह भविष्यतीति । अपरस्त्वरमाणा आह पयसा खलु
भुज्यीयेति । अत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन पयस एवेप्सिततमत्वं न त्वोदनस्य

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

सा चेति ॥ (कै)

ननु पूर्वीक्तेऽर्थेऽपि मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणः शेषत्वेन षष्ठी प्रयोगसिद्धेर्विकारयोगे षष्ठीति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न । ओद-
नस्य सम्बन्धाकाङ्क्षासत्त्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षत्वेन तथोक्ते
षष्ठ्यन्तस्य साकाङ्क्षस्यान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तच्चैवान्वय इत्युत्-
सर्गतो व्युत्पत्तेरिति दिक् ॥

रौप्सिततमत्वमिति । (कै)

रौप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो रुद्ध इति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ ननूद्देश-
त्वाद् दध्यादि रौप्सिततममत आह

व्याकरणात् एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्व-
यानवगत्याकारकत्वज्ञानाभावात् तदीयसंस्कृतव्यवहारानुपपत्त्याभाष्योक्त-
मेव साधु इत्याह “यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति” ।

इह कश्चित् कंचिदामन्वयते । सिद्धं भुज्यतामिति । स आमन्व्यमाण

विक्षोदनोपसर्जने निर्वर्त्तने पचिर्वर्त्तते । तण्डुलान् विक्षोदयन् ओदणं निर्वर्त्तय-
तीत्यर्थः ॥ तत्रोपसर्जनविक्षोदनक्रियापेक्षां तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूत-
क्रियापेक्षां त्वोदनस्य ॥ इत्यर्थश्चैवेति । भा । तण्डुलानां सम्बन्धिनं विकार-

गुणान्तरोत्पत्त्या यथा । सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । इह भस्मकुण्डलयोर्निर्वर्त्त-
त्वमेवेति बोध्यम् ॥ प्राप्यं तु आदित्यं पश्यतीति ॥ तथा युक्तमिति द्विविधम् ।
देध्यमितरं च । अकथितं चेत्यपरम् । संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यत् ॥ “दिवः

अत्राप्योदनमेवेप्सिततमं पयसस्तु संस्कारकत्वात् कारणात्वं न त्वस्य केवले
गुणे आदरः । किं तर्हि तत् संस्कृते ओदने । न ह्यसौ केवलस्य पयस
पानेन संतुष्यतीति यदि तमम् ग्रहणं क्रियते । पयसोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रैव

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

दधीति । (कै)

संस्कारकत्वेनैव तदुद्देशं न तु साक्षात् फलान्नयत्वेनेत्यर्थः ।
अन्यथा दधिपयो माचभोजनेनापि कृती स्यात् ॥ ननु गुणेष्वदरा-
भावे दधिसत्ताज्ञानात् पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह

केवलेधिति ॥ (कै)

तत्र । पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारापत्तेः ।
कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्तदोषाच्च । न च कारक-
शब्दस्य कर्तृपर्यायत्वेन कारकं करणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तेति
एवमुक्ता वेति वाच्यम् । हरिणैव समाधानात् । तथाहि—

“निष्पत्तिमात्र कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारमेदापेक्षायां करणादित्वसम्भवः ।

आह प्रभूतं भुक्तमस्माभिरिति । आमन्वयमात्र आह दधि खलु भवि-
ष्यति । पयः खलु भविष्यति । आमन्वयमात्र आह । दध्ना भूञ्जीय पयसा

विशेषमोदनं विस्मिता निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । सा च विस्मितिः सामर्थ्यात्
तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ॥ इह कश्चिदिति । भा । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दधिपयसोरौप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति “तस्याप्योदन इति” । भा ।

कर्म च” इत्यादि । तदित्यम् । सप्तविधं कर्मेति स्थितम् । इह प्राप्ये यद्यपि
विषयताख्यः क्रियाकृतविशेषोऽस्त्येव । अन्यथा कर्मत्वानुपपत्तेः । तथापि
प्रतिपक्षव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यते इत्युक्तम् । विकार्ये तु

स्यात् पक्षत्वोदनमित्यादौ न स्यात् । न हौप्सिततमं युक्तम् । असति
प्रतियोगिनि वस्तु यत्तुल्यजातीयं तदेव प्रतियोगितां भजते कारकं चात्र
न किञ्चिद्विद्यमौप्सितं पयसस्त्वौप्स्यमानत्वात् युज्यते प्रतियोगिता । नैव
दोषः । अत्रापि क्रियापेक्षः प्रकर्षः । आदौ हि कर्ता प्रकार्यं क्रियाम-

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

मृदुविशद (भा)

इन्द्रप्रयोगानुपपत्तिरत आह

कर्मधारय इति ॥ (कै)

यदीति । (कै)

एवं च यथा तत्र तथागुणविशिष्ट ओदन एवेप्सित एवमिहापि

इति तेनोक्तम् । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजन-
कत्वात् कर्तृत्वेन कारकत्वम् । ततः कः केन किं पचतीति विवक्षायां
स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्दम् । तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः
कर्त्ता तद्व्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः ॥ कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं
कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं

खलु भूझीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्वितस्येप्सिततमं भवति ।

दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः ॥ न तु गुणेष्विति । भा । गुणेषु
उपकारकेषु केवलेषु नास्यादयः किं तर्हि तत् संस्कृत ओदन इत्यर्थः ॥
मृदुविशद इति । भा । मृदुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दव-
मात्रे आदरः स्यात् पञ्चमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ॥

काष्ठादौ कथं धातूपाप्तफलाश्रयता इत्यवशिष्यते । तत्रेदं तत्त्वम् । प्रकृति-
विकृत्योरभेदविवक्षया निरुद्धया उत्पत्त्याश्रयता । यदा । काष्ठानि विकुर्वन्
भक्षोत्पादयतीत्यर्थः तच्छुलान् विकलेदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीतिवत् ।

भीष्मति अतः फलार्थमिच्छमाणात्वात् ईप्सिता क्रिया फलं तु स्वरूपेणैव-
मात्रमोप्सिततमं क्रियाया अपि कर्मत्वं संदर्शनादि विज्ञेयान्तरास्यर्थया
च न तर्हि फलाभावस्तत्र न स्यात् । अत्र फलाभावः । विकार्ये काष्ठानि
भक्षो करोति इति नहि काष्ठानि फलरूपाणि । मा भूवन् तानि स्वरू-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)
 दध्यादिविशिष्ट ओदन ईप्सित इति भावः । अचेदं बोध्यम् । तस्या-
 षोदन एवेत्याद्युत्तरं क्रियाशब्दोऽयमित्याशयेनैवोदन एव फलाश्र-
 यत्वविवक्षा न तु गुणे दध्यादौ तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षे-
 त्यक्षरार्थः । दृष्टान्तेऽसम्भवात्तदविवक्षादार्ष्टान्तिके ऐच्छिकीति
 भेदः । ईप्सिततमत्वं “करणार्थ” सूत्रोक्तरीत्या तद्भावर्यफलवत्त्वेने-
 ष्काविषयत्वरूपमेव भाष्यं सम्यक्तमन्यथा विशिष्टस्याभिप्रेतत्वे विशेषण-

सम्पादनम् । अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम् । कक्षादिव्यवहितक्रि-
 याधारोऽधिकरणम् । स्वतन्त्रं प्रेरणं हेतुः । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादि-
 शेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति कारणां कारकमित्याद्युपपत्तिः । यथा पुत्र-
 जन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्यामियमस्मात् पुत्रं जन-

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्यानुरोधः । तद्यथा । भूञ्जीयाह-
 मोदनं यदि मृदुविशदः स्यादिति । एवमिहोपि दधिगुणमोदनं भूञ्जीय

ईप्सितस्येति । भा । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् ।
 विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । यत्र यन्निवृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियाया
 निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत् क्रियासम्बन्धात् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति

एतच्च द्वयैः पक्षिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितम् । तत्र तद्वृत्तान् ओदनं
 पचतीति प्रयोगे तद्वृत्तानिष्ठविक्षिप्तेरोदनोत्पत्तेस्तानुकूलोदेवदत्तनिष्ठव्यापार
 इत्यर्थः । तद्वृत्तान् पचतीत्यत्र तु विस्फोटयतीत्यर्थः । ओदनं पचतीत्यत्र तु
 विस्फोट्या निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । उक्तञ्च —

पेषा फलानि भस्मात्मना तु फलानि । प्राप्ते तर्हि न स्यात् । आदित्यं पश्य-
 ति । हिमवन्तं पश्यतीति न ह्यत्र क्रियया कश्चिदतिशयो जन्यते । अत्रा-
 प्यतिशयो जन्यते प्राक्कथं नाम । यो यं पश्यति पश्यतीति वा तस्यासौ
 प्रकटो भवति प्रतिपन्नाद्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया तु विशेषो नास्तीत्युच्यते ।

(कर्तृरौचित्यतमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

स्याभिप्रेतत्वात् समाधानानुपपत्तिः । पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्
उभयविवक्षायां तु परत्वात् कर्मत्वमेव सत्यभिधाने “आकङ्क्षार”
सूत्रे “करणं पराणि” इत्यस्यासिम्बिन्नत्वात् कर्तृसंज्ञाविषये एवो-
दाहरणदानात् तदभिधानसन्देह इति नास्य तदातमपा कर्मत्वक-
रणमुचितम् । नवीनग्रन्थास्तु चिन्त्या एव क्रियाशब्दत्वेऽपि सनेत्य-
माणत्वस्यापि गर्भीकरणात् शङ्कते । भाष्ये

ईप्सितस्य (भा)

इत्यादि॥ नन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादो युक्तोऽत आह

यतीति व्यवहारः । अथैवमौदृशस्यत्वेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादाग-
च्छतीति प्रयोगस्तु न । अनभिधानात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न ।
कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे “स्वतन्त्रः कर्त्ता” इति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं
स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्त्तृत्वार्थं न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य

पयो गुणभोदनं भूञ्जीय इति ॥ ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे
कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् । वा । इप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य

तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्थाक्रियानिष्पत्तिसंस्कारप्रति-
पत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानसन्दर्शनादिक्रिया-
पेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भा । भक्षणाय गुडस्योपादानं

“सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ।

तदेकांशनिवेशे तु व्यापारौऽस्या न विद्यते”

यदा तमब् ग्रहणेन यत्र प्रकट्येच्छा तदेव व्यावर्त्तते तेन पश्यत्यादावादित्या-
दीनामपि प्रतियोगिनो सत्वेनापकर्षाभावाद् भविष्यति । अत्रच लिङ्गं
“जलाटकुक्कुथौ पश्यति” इति । कर्मेत्यनुवर्त्तमाने इति । अथि श्रौङ् स्यासाम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

ईप्सिततममेवेति । (कै)

तमस्यान्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोक्तेष्व इत्यन्ये ॥ ननु निर्वर्त्त-
स्यापि काष्ठादेर्विकार्यस्य ईप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह

अनाधेयविकारमिति ॥ (कै)

प्राप्यमपीति । (कै)

क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः ॥

सा । कारकसंज्ञा तु वस्तु सत् स्वातन्त्र्यस्य स्थितिमात्रेण करणत्वादीनां-
विधानसामर्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यलम् । यदा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्व-
थापारेखातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं तत्तद्व्यापारलब्ध-
करणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वथापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् ।
तद्द्वारा मुख्यक्रियायामपि स्वातन्त्र्या इति प्रधानक्रिया कर्तृत्ववक्तोऽपीति

कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न चोभयेप्सितत्वात् वा न वा । एष

न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ॥ न चेति । भा । गुडभक्षणं यस्येप्सितं
तस्य गुडोभक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती
भवति नापि लोष्टादि भक्षणोनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्र-

इति । तस्माद् धातुत्वेन धातूपात्तां भावनां प्रति पक्षित्वेन पच्युपात्ता
विकृतिः कर्मतया करणतया वा यथायथं सम्बध्यत इति स्थितम् । इदं
त्वधेयम् । क्रियाया धातुना कर्तुरपि देवदत्तादि शब्देन लाभाद्यथा न
द्वितीयार्थता तथेष्टतमत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् । अधिशोडादिवत् ।

इत्यतः । आधारनिवृत्त्यर्थमिति । प्रायं कर्मग्रहणमाधारेण सम्बन्ध इति
तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति भावः । आधारानुवृत्तौ को दोषः
तत्राह आधारस्यैव हि स्यादिति । केत्याह गेहमित्यादि । अत्र तु न
स्यात्तदाह ओदनं पचतीत्यादि । एतच्चेप्सिततमं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्तं

(कर्तुरीक्षिततमं कर्म । २ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

नेप्सितम् (कै)

नाभिप्रेतम् ॥

निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तौति । (कै)

“निष्पत्तिः” कटादेः ॥ “संस्कारः” प्रोक्षणादिना प्रौक्षादेः ॥
“प्रतिपत्तिः” दाहादिना हविरादेः ॥ ननु कर्तृक्रिययाप्तुमिच्छ-
माणं कर्मैत्यर्थस्तत्र कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेद् एवं च क्रिया
तस्येप्सिता इति भाष्यमनुपपन्नमत आह

तदुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणत्वादिनिमित्तैवागवकाशत्वात् । करणत्वादेरे
बोद्धुतत्वात् । कर्तृवियोगेन तदीयथापारस्यैव धात्वर्थत्वेनोद्धूतस्वातन्त्र्य-
विवक्षायां तु कर्तृत्वविभक्तिरेव सर्वत्र । क्वचित् सम्प्रदानापादानयोस्तु न
सा अगभिधानात् इत्युक्तम् । यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनि-
योगापेक्षणादस्वातन्त्र्या अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वातन्त्र्या एव नियोगमा-
त्रात् तन्निष्ठ जरादिभाग् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं यत् करणादिषु

दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वात् । उभयं हि तस्येप्सितम् । स्वात-
न्त्र्योभयम् । यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयित्वा

मित्यर्थः । ये त्वेन इति । भा । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय काल-
मतिवाहयन्ति न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्या-
मीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया

एवं च तथा युक्तस्थल इवेहापि धातूपात्तफलाधारमात्रमर्थः । आधेयमेव
वा । तच्चामेदेन फलेऽन्वेति । अनन्यकभ्यशब्दार्थ इति न्यायात् । अन्यथा
तथायुक्तत्वानीप्सितत्वयोरपि वाच्यतापत्तौ सकलतान्त्रिकविरोधाच्च । एवं च

विकार्यं प्राप्यम् इति । तथायुक्तमपि द्विविधं द्रव्यमितवच्च । अकथितं
चेत्परं संज्ञान्तरप्रसङ्गे चान्यद् “दिवः कर्म च” इत्यादिः । तदेवं सप्तविध-
कर्म । उत्तमं—

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

प्रतीयमानसंदर्शनादिति । (कै)

तच्चन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः ॥ ननु गुडभक्षणस्य ईप्सितत्वे गुडोऽपि
तथा इत्यत आह

भक्षणायेति । (कै)

भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ शङ्कते भाष्ये

ये त्वेते इति ॥ (भा)

ननु क्रियामात्रेणायां हस्तचालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह

स्वस्व्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत् करणत्वादिकालेऽप्यवा-
धितमेवेत्यदोषः । निरोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृत्वव्यवहारोऽपीतिदिक् । यद्वा
ज्वलनादिरूपस्वस्व्यापारे स्वातन्त्र्यात् तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्या-
दिदर्शनाच्च । तावत्काजिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्व्यापारद्वारा प्रधान-

कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये त्वेते राजकर्मिणो

न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो मयाऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत
इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति ॥ भा । प्रयोजक-
चित्तानुवर्त्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्त्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया

प्रलाभयकर्म इत्येवास्तां किं द्विसूत्रेणवशिष्यते । तत्रेदमुत्तरम् । अग्नेर्माणवकं
वारयति इत्यत्र माणवकस्य अपादानसंज्ञां बाधितुमीप्सिततममिति ताव-
दक्तव्यं तस्मिंश्चोक्ते द्वेष्टोदासीनयोः सङ्गुद्धार्यं तथायुक्तमित्यपि सूत्रणीयम् ।

“निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।

तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धाऽन्यत्तु कल्पितम् ॥

अौदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनास्थातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥

(कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यां कां चिदिति । (कै)

स्वाम्यभिमतामित्यर्थः । चेतनग्रहणे तात्पर्यात् ॥

ततश्चेति । (कै)

कटस्यानिव्यमाणत्वात् तच्च नाहं करिष्यामीति शब्देन प्रति-
पादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाभावः स्पष्ट एव ।
आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाभावश्चेति । घटस्य कटस्य च तत्त्वाभाव
एवेति भावः ॥ समाधत्ते

क्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि । सम्प्रदानापादानयोरपि स्वातन्त्र्यमा-
दायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम्
तदुक्तं भाष्ये । पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वं निदर्शितमपादाना-
दीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति । वृद्धो ऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते
इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृश्यते पतिदाधातुवाच्यता तु न
तद्व्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम् । कारकत्वं चोपलक्ष्यं सदेव तत्तत्

मनुष्यास्तेषां कश्चित् कंचिदाह कटं कुर्वति स आह नाहं कटं करिष्यामि

तेन सम्पाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत् प्रयोज्यस्याप्युभय-
मीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रपेक्षया प्रयो-

जनीप्सितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातुम् । तथा च कर्तृकर्मविभक्तयोः उभयो-
रप्याधारो वाच्यः । आधेयं वा । व्यापारेण फलेन चान्वय इति तु व्यवस्थया
शब्दबोधवैषम्यमिति स्थितम् । गोदोहनौपक्ता पक्व इत्यादि कृदन्तानां

इति ॥ तथा—

“यदसद् जायते सदा जन्मना यत् प्रकाशते ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६७

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३) (कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ।)

यद्यपि तस्य (भा)

इत्यादिना ॥ ननु प्रेषयितुर्भयैषायामपि न प्रेषयेति तदी-
यप्रयोगे तयोः कर्मत्वानापत्तिस्तथैव इत्यत आह

प्रयोजक (कै)

इत्यादि ॥

स्वार्थः । (कै)

वेतनलाभः ॥

संक्षोपयोगीति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृष्ट्याम् । ये तु क्रियान्वयित्वं
कारकत्वमिति वदन्ति । तेषां कर्तृसमवायोऽपि करणं कारकमित्यादेरनु-
पपत्त्यभावात् तत्र तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः । तदर्थं कारकश-
ब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ॥

घटो मया आहृत इति । तस्य क्रियामात्रमौप्सितम् । यद्यपि तस्य क्रिया-
मात्रमौप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमौप्सितमिति ॥

ज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाच्चक्षते । तत्तु प्रयोजकत्वापारस्य अशब्दार्थ-
त्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥

नामार्थेऽभेदान्वयानुरोधादाधार एवार्थः प्रकभावनयोस्तु विशेषणविशेष्य-
भावो विपरीत इत्यवधेयम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानादा तत् प्राप्यमिति कथ्यते” इति ॥

(तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. १)

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवत् क्रियाजन्यफलाश्रय
इत्यर्थः ॥ भाष्ये

किमुदाहरणमिति ॥ (भा)

पूर्वेण सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः ।

कस्य च नामेति ॥ (भा)

सनेष्काविषयत्वस्य बोधनात् प्रश्नः ।

तदा विषमपीति । (कै)

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ किमुदाहरणम् । विषं
भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । कर्तुरौप्सित-
तमं कर्म (१ । ४ । ४६) इत्युच्यते कस्य च नाम विषमक्षयमौप्सितं स्यात् ।
विषमक्षयमपि कस्य चिदौप्सितं भवति । कथम् । इह य एष मनुष्यो

तथा युक्तं चानौप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥ कस्य च नामेति । भा ।
विषमिति वक्तव्ये विषमक्षयमिति किमर्थमुच्यते यदि भक्षयमौप्सितं तदा
विषमौप्सितं विषमक्षयस्य त्वनौप्सितत्वे विषमपि प्राणहरत्वादनौप्सितं
भवति । भक्षयक्रियया च विषं नैप्सितं परिहारादिक्रियापेक्षया तदौप्सितं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३) (तथा युक्तं चागीक्षितम् । १ । ४ । ५० ।)

कर्मानालिङ्गितभक्षणस्याभावादित्यर्थः ॥ ननु स्र स्र साधने
एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं न चेदं तथा अत आह

यथेति । (कै)

दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति भावः ॥ क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः
सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्याशयेन समाधत्ते भाष्ये

आतश्चेति । (भा)

एवं पराधीनतया द्वेयमपि विषं भक्षयत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः ॥

अनिष्टतमा अपीति । (कै)

अनुद्देश्या इत्यर्थः । भयजनकत्वादिदमपि द्वेयं कर्मेति भावः ॥

ननु प्रसव्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म न इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः
पूर्वेण कर्मत्वस्य दृष्टो ऽत आह

दुःखार्त्ता भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चय्य विषभक्षणमेव व्याचो
मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्वृक्षयति । यत्तद्वृक्षयत् करिष्यामीत्यन्यत् करोति
तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चौरान् पश्यति अहिं
वृक्षयति कण्टकान् मृद्नाति ॥ इहेप्सितस्यापि कर्मसंस्कारभ्यतेऽगीप्सित-
स्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यगीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम् । ग्रामा-

भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते ॥ विषभक्षणमपीति । भा । तथा लोकास्य
सुखप्राप्त्यर्थाक्रियायां प्रवृत्तिस्तथा मयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिस्मि-
त्यर्थः ॥ चौरान् पश्यतीति । भा । विषयेन्द्रियसम्बन्धसामर्थ्यादिर्ज्ञानेनाप्तम-
निष्टतमा अपि चोरास्तथा युक्ताः पूर्वोक्तसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंस्कारा

(तथा युक्तं चागोषितम् । १ । ४ । ५० ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

यथेति । (कै)

एवं च नायं प्रसज्यप्रतिषेध इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः ।
प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात् तेन तदर्थलक्षणाद्वा । ईप्सितं नेत्यस्य
च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव नोच्यते इत्यर्थः । किं तर्हीत्यादेश
भिन्नमात्रमस्यार्थ इतीति भावः ॥

तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । (कै)

आरोपितं त्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्ष-
भूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाच नेत्यर्थः ॥

नरमयं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति कुशमूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि
सिद्धम् । कथम् । अगोषितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेध ईप्सितं नेति ।
किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यदीप्सितास्तदगोषितमिति । अन्यच्चैतदीप्सिता-
द्यमैवेप्सितं नाप्यगोषितमिति ॥

सम्बध्यन्ते । ईप्सितस्यापीति । भा । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः ॥ नायं प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । भा । यथाऽधर्मानृतादिभिस्तत्पर्यदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु
तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽगोषितशब्देनापि द्वेष्टं वस्तु यदभि-
धीयते तदेव न गृह्यते किं तु सर्वमोप्सितादग्यदित्यर्थः ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्मान्निष्पन्नः क्रियाशब्दोऽयम् । अत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षाद् इयोस्योपस्थितत्वादाह

किमिति ॥ (कै)

करणस्यापि कर्तृत्वेन विवचामभिप्रेत्याह

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अत्र प्रधानकर्मणि लादयः ॥

“ प्रधानकर्मण्यारब्धे लादीनाङ्गिर्कर्मणाम् ”

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनाकथितम् । अपादानादिभि-
र्विशेषकथाभिः । किमुदाहरणम् ।

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ केनेति । भा । किं साधारण्या
कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादाना-
दिभिरिति । भा । कर्तरि करणे वा अत्र तृतीया । भूतकालश्चात्र न

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् । नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गं वारयितुं परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुष्टियाचिरुधिप्रक्लिभिर्क्षिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविष्ठासिगुणेन च यत्सचते तदकौर्तितमाचरितं कविना ॥

अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥ अकथितशब्दोऽयमस्यप्रधाने क्लृप्तः, तद्याथा
ऽकथितोऽहमस्मिन् ग्रामे । ऽप्रधानभूत इति गम्यते अस्ति च क्रियाशब्दो
ऽकौर्तितपर्यायः । कथ वाक्यप्रबन्धे । घुरादावदन्तः पथ्यते । तत्र पूर्वस्य
पथ्ये पाणिना कांसपात्रां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांसपात्रोरपि स्यात् ।

कर्तुरीति ॥ (कै)

भूतकालश्चापि न विवक्ष्यत इति । (कै)

तत्फलं तु निवृत्तैकप्रेषणदुहादिभ्यो णिचि दुहसमानार्थत्वेन
गत्यादिनियमात् “कर्तुरीप्सिततमम्” इत्याद्यप्राप्तौ प्रयोष्य-
कर्तुर्गवादेः कर्तृत्वात् तदविवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षायां बोध्यम् ।
न च प्रयोष्यकर्तृत्वाविवक्षायां कर्तुः प्रयोजकत्वाभावात् णिजना-
पत्तिः । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं णिचि ततस्तस्याविवक्षणात् तत्प्रयोजक

इति भाष्योक्तेः ॥ प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधान-
भूतव्यापारविशेषणपक्षाभयत्वम् । अन्तर्विषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य-

दुहि याचि रुधि प्रच्छिभिच्छिचिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुवि शासि गुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

विवक्ष्यते । यथा “पराजेरसोढः” (१ । ७ । २६) इत्यात्रासद्विध्यमाणा-
स्याप्यपादानसंज्ञा भवति ॥ अध्ययनात् पराजेयत इति । तेन हेतुकर्तृ-
संज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह “कारके” इत्यनु-
वर्तनात् सत्येव कारकत्वे अकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति सामर्थ्या-

नौवद्भोर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

इह प्रकीृत्य “हेचेति” (६ । १ । ७३) तुङ् न कृतः । आगमशासन-
स्यानित्यत्वात् “सनाद्यन्ता धातवः” (३ । १ । ३२) “इको यणचौ”तिवत् ।
उपयुज्यत इत्युपयोगो मुख्यं कर्म क्षीरादि तस्य निमित्तं गवादि दुह्यादीनां

करणाधिकरणसंज्ञयोस्तु पञ्चत्वादिरवकाशो । नहि तत्रास्य प्रसङ्गः दुहि-
याचौति परिगणनात् । अतो द्वितीयस्य ग्रहणं तदाह । ‘केनाकथितमपा-
दानादिभिर्विशेषकथाभिरिति’ । किमत्र प्रमाणं तदाह । केनेति करण-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणादा । अत एव ग्रामं गमयती-
त्यादिषिद्धिरिति भावः । परं त्वच मानं चिन्त्यम् । किं च
गत्यादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्वार इति दिक् ॥ “न
भवती”ति कश्चित् पाठः । पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्वविवचायामपि
स्यात् । अधुना तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाच्चिन्त्यमिदम् ।
कर्मसंज्ञा भवतीति पाठे तत्त्वाविवचायामित्यादिः । परं तु स
पाठोऽप्युक्तरीत्या चिन्त्य एव ॥ नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽकथितत्व-
मेव किं नाश्रीयते ऽत आह

त्वात् । तच्चोक्तोदाहरणयोः निर्वर्त्यमानौदनभस्मगोरेव तन्निष्ठफलविशेषण-
कथापारस्यैव तत्सूत्रस्य भाष्येण शाब्दप्राधान्यप्रतीतेः । तद्वद्वले रूपे कर्मणि

दुहि । गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादानसंज्ञा

विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तित-
वचनोऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रुद्धिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रुद्धिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा

मुख्यकर्मणा सम्बध्यमानमिति यावत् । तथा त्रुविशास्योर्गुणेन कारकेण
कर्मणेति यावत् । कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वात् । तत्रापि कर्मण
एव प्रकृतत्वात् । यत्सुचते सम्बध्यते । यच्च समवाये । स्वरितेत् ।
केचित्तु परस्मैपदिभिः सहेन धातुं पठन्ति । यच्च समवाये । य

निर्देशः । रुद्धिशब्द एव हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते न तत्र करणादि-
सम्बध्यते नहि गच्छतीति गौरित्यत्र केनेति प्रश्नो रथेनेति प्रतिवचनं वा
भवति । इह “कारक” इत्यनुवर्तनात् सत्येव कारकत्वे कथितस्य संज्ञया
भाष्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरित्युक्तम् । ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ ।

इहेति ॥ (कै)

नत्वप्रधानवाचीति । (कै)

तद्गुणे हि दुष्टादिव्यतिरिक्तविषये सावकाशाधिकरणापा-
दानविषये गोर्दोग्धि पय इत्यादाववधित्वविवक्षायामपि परत्वादनेन
कर्मत्वापत्तिरिति भावः ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां रुद्धीपक्षं कथमिति
व्युत्पादयति

नादय इति तु नथानां प्रमाद एव ॥ दुष्टादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च ॥ नौह-
कम्बहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामनेनैव द्विक-
र्मकता । संयोगस्य फलतावच्छेदकः सम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापा-

(१ । ४ । २४) ॥ दुष्टि ॥ याचि । इदं तर्हि । पौरवं गां याचते इति ।

य गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेतिप्रश्ने रथेनेति
प्रतिवचनं भवति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः ॥ किमुदा-
हरणमिति । भा ॥ नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः ।
अथवा अपादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासम्भवं मत्वा

जप व्यक्तायां वाचीति । तन्मते अच सेवनइत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थ-
त्वात्समवाये वृत्तिर्बोधा । उभयथापि सम्भ्रान्तेः कर्मव्यापारे सचिर्वर्तते ।
अत एव कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं न विरुध्यते । राध्यत्योदन इत्यस्य
पक्षत इत्यनेन यथा उभयत्राप्योदतनिष्ठविक्रित्तेर्भावाविशेषात् । कविना

नटस्य शृणोतीत्यादौ धात्वन्तरप्रयोगे मा भूत् । प्रहिभिक्षीत्यत्र 'हे च'
(६ । १ । ७३) ति तुक् प्राप्तो ऽनित्यत्वादागमशासनस्य स न कृतः ।
'सनाद्यन्ता धातवः' (३ । १ । ३२) 'इको यणचो' तिबत् । 'उपयुज्यत-
इत्युपयोग इति' । असंज्ञायामपि कर्मणि घञ् । 'तस्य निमित्तं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८०५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

रूढिषु हीति । (कै)

रूढ्यात्यन्ततिरस्कारात् योगार्थस्य तत्र भानमेव नास्तीति भावः ॥ न च रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाद्यौगिकार्थस्यैव कथं ग्रहणम् । न चानिष्टनिवारणाय तत् लक्षणेकशरणानां लक्ष्यायत-प्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । लक्ष्यैकशरणभाष्यकारादिव्याख्या-नेन तस्यैव ग्रहणादित्याहुः ॥ अथवेत्यादि चिन्त्यम् । नटस्य शृणो-तीत्यादेः सम्भवात् । नटान्निःसरन्तं शब्दं शृणोतीत्यर्थे त्वूपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याभावात् । अत एव प्रत्याख्यानेन फलैक्यसिद्धिः ॥

रक्षाजनिष्ठः प्रधानजन्यफलाश्रयत्वाद् अजा प्रधानं तत्र लादय उक्त-भाष्यात् । “ तप्ते पयसि दध्यामयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ” इत्यत्र

नैतदस्ति । कथितान्नापि पूर्वापादानसंज्ञा ॥ न याचनादेवापायो भवति ।

पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति । भा । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि पय इत्यात्र पयस उपयु-ज्यमानत्वादौषिततमत्वं गोस्तु पयोऽर्थत्वादुपादानस्यानौषिततमत्वं दर्श-यति । तथा युक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति ॥

मेधाविना सूत्रकारेण तदकीर्तितमित्याचरितं व्यवहृतमित्यर्थः । अपूर्व-विधाविति । पूर्वोक्तानामपादानादिसंज्ञानां विषयश्चेन्नास्तीत्यर्थः । न चैवं वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञा-

गवादीति । अनेन गां दोग्धि पय इत्यादौ पयःप्रभृतेरुपयुज्य-मानत्वादौषिततमत्वं गवादेस्तु तदर्थत्वादुपादानस्यानौषिततमत्वं च दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गवादेस्तथायुक्तमित्यनेनापि न सिध्यति ।

तस्य निमित्तमिति । (कै)

कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मणा निमित्ततया सम्बन्धीत्यर्थ इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत् फलं तु करण-
भूतपाषादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्धव्यापारजनकतयाभ्यथासिद्धत्वेन
विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिकता तस्या-
प्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्यापूर्वविधावित्यनेन करणं कृतं विहिता
तत्र करणादिसंज्ञेति । तन्न । गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायांमि-
वास्यापि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोग-
पदेन मुख्यकर्मयुक्तं तस्य निमित्तमित्यनेन धात्वर्थव्यापारात् प्राक्

दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतया अर्थप्राधान्यमादायतच्छब्देन पयसः
परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेयाः । दधिनिष्ठ संयोगानुकूलव्या-

याचितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ दधि । अन्य-

अपूर्वविधाविति । भा । पूर्वत्वमनात्पोपलक्षणमिति परविधावपीयं संज्ञा
भवति ॥ ब्रुवि शासि गुणेनेति । भा । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म-
धर्मादिकं तेन च यत्सञ्चते संबध्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात् प्राधान्यं

धिकारेण पराभ्यां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कर्मसंज्ञाया बाधात् । प्राप्सस्तु
पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणं तेन वक्ष्यमाणयोर्हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषये
गतिप्रसङ्गः । सूत्रेऽप्यकथितमिति कथननिवृत्तिपरायामोदनायां भूत-
काणो न विवक्ष्यते । यथा पराजेरसोढ इत्यत्रासद्विध्यमाणाप्यपा-
दानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेव्यतइति तथेहापीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

एतदेव दर्शयति । 'तस्यैवमित्यादि' । उपयुज्यमानस्य पयःप्रवृत्तेर्यन्निमित्तं
गवादि तस्येत्यर्थः । पाषादिष्वप्युपयोगनिमित्तमिति तेनापि विनोप-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

तत् संबद्धत्वमुक्तम् । अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् इत्यत्रापि पुनर्निर्गम-
प्रतिबन्धेन स्थितिस्थैर्यमर्थः । एवं च तच्च प्रतिबन्धानुकूलव्यापारात्
प्राक् व्रजस्य गोसम्बन्धोऽस्येव । उपयोगसाहचर्याच्चापि गुणपदेनाप्य-
स्यैव ग्रहणं तेन सम्बध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तरमित्यर्थं बहवः ॥

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । (कै)

इदं च विभागजन्यवहिर्देशसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुहधातो-
र्बोधम् । यदा तु त्याजनार्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वम-
स्येवेति बोध्यम् । इदं च “आकड़ार” (१ । ४ । १) सूच-
भाष्ये ध्वनितम् ॥

पारार्थकत्वादधातोः पयसः सप्तमी । दुहेरप्यन्तः स्थितव्रजव्यविभानु-
कूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पयः इत्यत्र गोपयसोरुभ-

वरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति । कथितान्न पूर्वापादानसंज्ञा ॥ (१ । ४५ ।)

तदर्थत्वात् प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् ॥ कविनेति । भा । कविशब्दो
मेधाविवचनः । ज्ञान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणाय उपादानात्
पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति ॥ ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः ।

उक्तरीत्या यथाम्रुतेपि सर्वसामञ्जस्यात् । गीवद्भोरिति श्लोके गत्वर्था-
नामित्युत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्ष्यम् । चकारेण जयत्यादयो गृह्यन्त-
इति कैयटः । माधवोऽप्याह । जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुवेर्हृडयतेःपचैः ।

योगस्य पयसोसम्भवात् । ‘तदर्थमाहेति’ । तस्य करणादेः कर्मसंज्ञानि-
वृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रयोजनवचन एव चार्थशब्दो निवर्तमानतया तु प्रयोजनत्वं
शुद्धमुखसरोपचाराः प्रयोजनमिति वत् । ‘अपूर्वविधाविति’ । यथाम्रुतो

(अक्षयितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

तथायुक्तत्वभावाच्चेति । (कै)

फलाश्रयत्वाभावादित्यर्थः ॥

अपूर्वविधाविति । (भा)

कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः ।
यत्चेतत् विधेयकर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति
तन्म । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाभावात् । न च पूर्व-
विषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं षष्ठ्यपवाद एवं च सम्बन्धत्वेन
बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे

योरप्यनेन कर्मत्वम् । गौः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसस्तत्प्र-
योज्य फलाश्रयत्वाद् गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयो निष्ठविभा-

वधि ॥ प्रच्छि । माणवकं यथानं पृच्छति । नैतदस्ति । कथितात्र
पूर्वापादानसंज्ञा ॥

गौः पयस्त्यजति देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तच्च प्रयोजकव्यापारेणाप्य-
मानत्वाद् गोः कर्मत्वं सिद्धम् ॥ नैतदस्ति । भा । यथाख्यन्तेषु धातुषु
क्रियाविशिष्टः प्रयुज्यते इति प्रतीतिः । नैवमिह निष्क्रियस्यापि गवादे-
र्दोहनादिषु विनियोगात् ॥ गां दोग्धीति । भा । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि

तारेर्ग्राहेणया मोचेत्यनेर्दापेक्ष सङ्ग्रहः ॥ कारिकायाश्चशब्देन सुधाकर-
मुखैः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते । क्रमेणोदाहरणानि ।
गां दोग्धि पयः । अविनीतं विनयं वाचते । गामवत्तयाद्धि व्रजम् ।

विधिर्नास्ति तच्चेत्यर्थः । पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्ष्यं तेन वक्ष्यमाणयोर्दो-
हः कर्मसंज्ञायाोरपि विषये कर्मसंज्ञा न भवति । सूत्रेण कथितमिति कथन-
मिदमिति परायां लोदनायां भूतकालो न विवक्ष्यते यथा 'पराजेदसोऽहं'

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७७६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च कर्त्तुरि-
त्यादेरपि षष्ठ्यपवाद एव तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः ।
अनेनापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ वा नवादेर्जनकत्व-
समानाधिकरणशक्तिविशेषेणान्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तं
परविधावपीत्याद्ययुक्तमुक्तरीतेः ॥

गुणः साधनमिति । (कै)

क्रियानिरूपितं शब्दं गुणत्वमार्थानुद्देश्यत्वात् प्राधान्यमिति
बोधम् ॥

सचते इति । (कै)

धात्वर्थव्यापारादनन्तरमिति शेषः । “षच सेचने” इत्यती-
नुदात्तेतः संवध्नातेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानादात्मनेपदम् । “षच
समवाये” इत्ययं तु परस्मैपदौ ॥ भाष्ये

गौयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात् तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च । उक्तप्राधान्यं च
गौरिति तत्र लादयः । एवमन्येषामपि दुह्यादीनां दग्धादीनां च

न प्रन्नादेवापायो भवति । पृष्ठोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते ।

गौरोष्ठाप्रकर्षाभावात् तमप उपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात् अप्राप्ता
कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगुणनात् नटस्य शृणोतीत्यादौ न

माणवकं पश्यान् एच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिर्नोति
पशानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । अजां नयति ग्रामम् ।

इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात् पराजिष्यतइति ।

अथवापि साधनमिति । साधनं हि प्रधानभूतां क्रियामपेक्ष्य गुणो भवति ।

आचरितम् । (कै)

व्यवहृतमित्यर्थः ॥

क्रान्तदर्शनादिति । (कै)

क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । “कविः क्रान्तर्शनो भवतीति” निरुक्ता-
दिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चात्र
पाणिनिरिति बोध्यम् ॥

१ विष्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भुत्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

विनाकमस्यत्वविता वरेण्योऽनुप्रयाण मुषसो वि रोजति ।

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति
कवतेर्वा प्रसुवति । निरुक्त— दैवतकाण्ड— उत्तरषट्क— अ १२— पा
२— ख २ ॥ “सप्तमर्यदाः कवयश्चक्रुः” निरुक्त— नैगमकाण्ड— पूर्वषट्क—
अ ६— पा ५— ख ४ ॥ कविः । क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम् ।
क्रामतेः कवतेश्च “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ— ४ । ११४) इतीन् प्रत्ययः
क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफकोपश्च बाहुलकात् । क्रान्तमस्यासीति मत्वर्थीयस्य
लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । अतीतानागतविप्रकृतविषयं युगपद्विज्ञानं यस्य
स क्रान्तदर्शनः ॥

“कवी गो' मित्रावरुणा” ऋ-सं-१-१-४-३ ।

कविशब्दो मेधाविनामसूक्तं भगवता याज्ञेन ॥

द्विकर्मत्वं बोध्यम् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् इत्यथोक्तम् “प्राधान्यं
प्रच्छि । भिच्छि । पौरवं गां भिच्छते । नैतदस्ति । कथिताच्च पूर्वापादान-
भवति ॥ कथिताच्चेति । भा । गोः पयः आदत्ते इत्यथीवगमात् । पौरवं
वहति भारं ग्रामं हरति वा गमयति ग्राममित्यादि । जयते ।
'प्रधानकर्म धर्मादीति' । तस्य तु प्राधान्यन्तदर्थत्वात् प्रवृत्तेः । 'सम्प्रत्यत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८८१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

अर्थोपलक्षणायेति । (कै)

अत एव “शकारमसि चोदितः” इति “परस्मैपदानाम्”
(३ । ४ । ८२) इति सूत्रे भाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेर्दिकर्मक-
प्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु चुदेर्थापारद्वयार्थत्वे “कर्त्तुः” (१ । ४ ।
४८) इत्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधान-
कर्मणि केवोक्तप्रयोगोपपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्त्यमित्याहुः ॥

गवा पयः इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । “त्याजितैः फलमुत्खातैः” इत्यादि प्रयोगात् ।

“तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेक्ष सङ्गः ।

कारिकायाश्च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः”

इत्युक्तेषु । गत्यादि (१ । ४ । ५२) सूत्रे एषामुपसङ्खाना-
वश्यकतया कर्त्तरि तृतीयाया दुर्लभत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु
भाष्यानुकूलत्वेन गमकाभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्खानं त्याजि-
तैरित्यादि प्रयोगाश्च चिन्त्या एव कैयटखरसादित्याहुः ॥

गर्गाणामिति ” तत्रैव ज्ञादयः ॥ उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्य

संज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति । मिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपा-

गामिति । भा । पौरवेण गां दिदापविषत इत्यर्थः प्रतीयते गोक्षेप्षित-

शतं जयति देवदत्तम् । कर्षति शाखां ग्रामम् । क्षीरनिधिं सुधां
मग्नति । मुञ्चति शतं देवदत्तेन । गर्गान् शतं दहयति ।

इति’ । सचत इत्यस्यार्थकथनमेतत् । यच्च समवाये स्वरितेत् । केचित्तु
परस्मैपदिभिः सह धातुमेनं पठन्ति यच्च समवाये रूप लप व्यक्तायां

सिद्धं कर्मत्वमिति ।

“कर्त्तरौप्सिततमम्” (१ । ४ । ४९) इत्यनेन ॥

निष्क्रियस्यापीति । (कै)

तद्वापाराप्रतीतावपि दोहनादिविषयेऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरवधित्वात् तदविवक्षायामिदमावश्यकमिति भावः ॥

दोहेनाप्यमानत्वेऽपीति । (कै)

दुहधात्वर्थगोपनिष्ठव्यापाराजन्यगोपनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

ईप्साप्रकर्षेति । (कै)

विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देश्यत्वाभावाद् व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वाभावाच्च तत्तु परस्यैवेति भावः ॥

इत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधेन न श्रुतावृत्तिरिति न “वृद्धि” सूत्रस्य येन युज्यते । भिक्षि ॥ चिष् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा ॥

तमत्वं न पौरवस्य ॥ कथितात्रेति । भा । पौरवाद् गां जिघृक्षत इत्यर्थसम्प्रत्ययात् ॥ न याचनादेवेति । भा । याचितापि याचनकाले नाध्यव-

तच्छूलानोदनं पचति । तारयति कपीन् समुद्रम् । ग्रहयति बटुनेदम् । भोजयति त्याजयति वा कोपं देवदत्तम् । दीपयति शास्त्रार्थं

वाचीति । तत्राहुः । यच्च सेचन इत्यस्यानुदात्तेतोनेकार्थत्वात्समवाये प्रवृत्तिरिति । सम्बन्धातेऽप्य कर्मव्यापारे सचिर्वर्ततइति कर्तृपदस्य कर्मपदेनार्थकथनं

अप्राप्तेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यपि नेप्थितत्वस्य सत्त्वेनानौप्थितत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ चिन्त्यमिदम् । गां दोग्धि पयः परत्वात् “कर्त्तुरीप्थित-तमम्” इति कर्मत्वमिति “आकङ्गार” सूत्रस्यभाष्यविरोधात् तत्र सूत्रे धातूपात्तकालाश्रयत्वरूपस्यैवेप्थिततमत्वस्य गृहाह । तस्मात् पयो निष्ठविभागजसंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं भाष्यमिति तत्त्वम् । एवमग्रेऽपि ॥ एवं रूपेऽर्थेऽपादानत्वाविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदाहरणदानं तदजानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव शारम् । किं च तण्डुलान् ओदनं पचतीत्यत्र द्व्यर्थत्वेन द्वयोरपि कर्त्तुरित्येव कर्मत्वमिति तत् सूत्रस्यभाष्यविरोधः । तद्वीत्या गवीव तण्डुलेष्वपीप्सा प्रकर्षाभावात् ॥ ननु विभागजसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाप्राप्तेराह

भाष्यविरोधः । “अमृतमम्बुनिधिर्ममश्वे ” इत्याद्यप्येवमेव । मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठं फलम् ।

ब्रविशासिगुणेन च यत्सचते तदकौर्त्तितमाचरितं कविना ॥

स्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति भावः ॥ ब्रजमवखण्डीति । भा । गौर्ब्रजं प्रविशति गवा ब्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ कथितेति । भा ।

शिष्यान् । स्यादेतत् । दुहादीनामर्थनिबन्धनेयं संज्ञा न तु स्वरूपाश्रया अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्या-

नानुपपन्नम् । यथा राध्यत्योदनइत्यस्य पच्यतइति । ‘उक्तमिति’ । आचरित-मित्यस्य विवरणम् । ‘सूत्रकारेणेति’ । कविशब्दो मेधाविमात्रवचनोऽपि

गौः पय इति । (कै)

एवं चेदृशार्थकदृहधातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याप्रवृत्तिः । पूर्वो-
क्तार्थे 'तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अत
एव सिद्धाचकर्मसंज्ञेति कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञेति वा नोक्तं कर्म-
संज्ञाया विधेयत्वात् तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवापूर्वविधावित्यत्र ग्रहणौ-
चित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति ॥
ननु बुद्धिकृतापायमादाय संज्ञा स्यादत आह

याचितापीति । (कै)

एवं च बुद्धिकृतस्यापि तस्याभाव इति भावः ॥

गवा ब्रजमिति । (कै)

वशात्कारेण प्रवेशनस्यैवावरुद्धार्थतया नायं समानार्थो रुधेरिति

मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः । मासं
व्याप्नुवन् आस्ते इत्यर्थः । उभयथापि “कर्तुः” इतिसूत्रेण कर्मत्वम् ।

ब्रुवि शास्ति गुणेन च यत्सचते सम्बध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ।

गां ब्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् ब्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् ।
माणवकमिति । भा । अचिस्थापयिषति पश्यान् माणवकेन इत्यर्थः ।

यस्य शुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनात् । तथा च भट्टिः । स्यात्सुं रणे
स्मेरमुचो जगाद मारीचमुच्चर्वचनं महार्थम् । कानिदासोपि, शिशो-
च्योमि क्षितिपालमुच्चैः । प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेवेति भारविश्च ।

प्रकरणात् सूत्रकारे प्रयुक्त इति दर्शयति । ‘गां दोग्धि पय इति’ । ननु
‘जात्रायमर्थो गौः पयस्त्यजति । दोग्धा गवा पयस्त्याजयतीति तत्र प्रयोजक

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

भावः ॥ गौर्ब्रजे तिष्ठति गाम् ब्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयती-
त्यर्थाभिप्रायेणैवोदाहरणम् । अधिकरणत्वाविवक्षाभिप्रायेण तदजा-
नतस्तु खण्डनं पूर्ववत् । बुद्धिस्ततोऽप्यपायो नास्तीत्याह

प्रश्नमात्रमिति । (कै)

एवं प्रश्नस्य विशेषाजनकत्वेन पृच्छिं प्रति माणवकस्यापादानत्वं
न प्रसक्तमिति भावः ॥

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । (कै)

भिच्छेरपि उभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात् चिन्त्यमिदम् । किं
नोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव सिद्धे भिच्छिग्रहणम् अर्थग्रहणाभावे
लिङ्गमेवोचितम् । एवं वृक्षमवचिनोतीत्यपि वृक्षात् फलान्यादत्ते
इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तदविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति

असनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वम् । अनया रीत्या मासमोदनं
प्रचतीत्यपि भवत्येव आसनादिमात्रवृत्तौ त्वधिकरणत्वात् सप्तमी “समायां

पुत्रं ब्रूते धर्मम् । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा-

कथितेति । भा । माणवकान् मार्गेपदेशं जिघृक्षत इति सम्प्रत्ययात् ॥ न
प्रश्नादेवेति । भा । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः भिच्छिर्याचि

उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनीभिदधे नरेन्द्र इति । तथा च
भिच्छेरर्थपरत्वाद्याचेरपि सिद्धम् । तुल्यार्थत्वात् । पौरवं गामर्थयत
इति यथा । तत्किं याचेः पृथग्रहणेनेति चेत्, अत्राहुः । अनुन-

यापारेणाप्यमानत्वात् सिद्धा गोः कर्मसंज्ञा । न च वाच्यं प्रयोजकत्वापारेणा-
प्यमानस्य यदि भवति गत्यर्थादिभ्येवेत्युत्तरसूत्रे नियमादत्र न प्राप्नोति यथा

पूर्वपक्षी विषयतासम्बन्धावच्छिन्नं ज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो
ब्रूयादेरर्थः । सम्प्रदानत्वाविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति ।
कैयटोक्तार्थं तु कर्तुरिति सिद्धमेव कर्मत्वम् ॥ भाष्ये

तस्माच्चौण्येवेति । (भा)

यदि तेष्वापायाप्रतीतिसदा चौणि । अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ता-
पादानत्वादिकमेव । याचतेऽस्य स्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषोऽर्थः । तच्च स्वत्वे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनि-
रूपकत्वेनान्वयः । पृच्छेस्तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारोऽर्थः ।
व्यापारे च माणवकस्य जनकत्वमात्रेणान्वयः इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थ-
मिदम् । यदि तु तेष्वापायप्रतीतिसदा तेष्वापि पूर्वविधिविषय-
सत्त्वा तान्यपि नोदाहरणानि परिगणितारिक्ते च तवाप्येतत्
प्रवृत्तिरनिष्टेति सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत् तात्पर्यम् ॥

समायां विजायते'' (समां समां विजायते । ५ । २ । १२) इति यथा ।
ननु यद्यपि पराधीनतया विषं मुक्ते इत्यादौ भुजिक्रिया फलाश्रयत्वेन

पादानसंज्ञा (१ । ४ । ३२) ॥ तस्मात् चौण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां

वद् व्याख्येयः । अथ याचिभिस्त्योरेकार्थत्वात् किमर्थमुभयोऽपादानम् ।
उच्यते । अनुनयार्थस्यापि याचेर्यद्वयार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचते

यार्थान्न याचतिः । विनयं याचते । विनयायानुनयनीत्यर्थात् । अस्त्य
तर्हि याचेरेव यद्वयम् । तस्यानेकार्थत्वाद्विद्येऽपि सिद्धमिति चेन्न ।

पचन्त देवदत्तं प्रयुङ्क्ते पाचयति देवदत्तेनेत्यत्रेति । गृह्णन्तेऽप्येव स निबभूव
तु प्रकृत्यन्तः । नैतदस्ति । यथा गृह्णन्तेषु धातुषु क्रियाविशिष्टस्य प्रयत्नः

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

उदाहरणत्रयवादिनमिति । (कै)

सूत्रासङ्गतिवादिनमित्यर्थः ॥

विवक्षाभेदादिति । (कै)

अपादानत्वविवक्षायां पञ्चमी तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

तत् त्रितययोगे सर्वदापायप्रतीतेरितिभावः । न हि याचनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्वं सिद्धान्त्युक्तित्वाद् याचितापीत्यादिना बौद्धापायाभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् ॥

एषा व्यवस्थेति । (कै)

सिद्धान्तिनः संमतेति भावः ॥

उद्देश्यत्वाद् अनेन सिद्धम् ॥ “आतस्व विषमोष्णं यत्तद् भक्षयतीति” भाष्योक्तेः । तथापि “चोरान् पश्यति ग्रामं गच्छन् दणं स्पृशती” त्यादौ

याचते । माणवकं पश्यान् पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते इति ॥ अथ ये

इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति ॥ वृक्षमिति । भा । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः ॥ कथितेति । भा । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थावसायात् । पुत्रमिति । भा । पुत्रो धर्मं प्रतिपाद्यते । पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनमाश्रित्यानुगयार्थस्यैव याचेरिह ग्रहणात् । अत एव हि नयतिग्रहणेनानुगयार्थस्यापि न गतार्थता । स्वार्थं

प्रतीयते गमयतीति । नैवमत्र निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहननयनादिषु विनियोगात् । तथा ह्यदुहानापि गौर्दुह्यते अगच्छन्तो भारादयः शिरसा

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ १ । पा. ४ । आ. ३)

अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । (कै)

अपादानत्वादिविवक्षायां भवति भावः । अन्ववरुणद्वि गां ब्रज-
मित्यत्राधिकरणसंज्ञावाधस्येदमुपलक्षणं यदि तु ब्रजोऽपि प्रधानं
तदा तत्र नैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् ॥

कर्मसंज्ञैवेति । (कै)

“तथायुक्तम्” इत्यस्यात्र सम्बन्धो नास्तीति भावः ॥

प्रश्न इति । (कै)

सर्वोदाहरणवादिन इति भावः ॥ सूत्रासङ्गतिवादिन उत्तरम् ।

कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वाच्चोराविषयेन्द्रियसम्बन्धाद् दृश्यमाना
अपि न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्ठादर्शन एवेति द्वेष्टाः । त्वयो औदा-
सीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न “तथायुक्तं चानौप्सितम्” इत्यनेनैव सत्त्वात् ।

धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो (३ । ४ । ६६) भवन्त्याहो-
स्विदकथिते । कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि
वा कर्तव्या ।

कथितेति । भा । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् ।
अथेति । भा । सर्वोदाहरणवाद्याचार्यस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षा-
भेदाद् गां दोग्धि पय इत्याद्यपि भवति गोर्दोग्धि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते

भिद्येः पृथगग्रहणमित्यन्ये । चकारेण पचेर्यह इति यन्माधवादिभिस्तं
तन्मतभेदेन । तथा च “कर्मवत्कर्मणेति” सूत्रे “दुहिपच्योर्वज्जलं सकर्म-
कयोरि”तिवार्तिकव्याख्यावसरे पचेर्द्विकर्मकता कैयटेन स्फुटीकृता । यत्तु

गोयन्ते तस्मादोग्धीत्येकस्या एव क्रियायाः अवगाह गोपयसोर्भेदेन कर्मत्वं
न भवति । शिञि तु सति प्रकृत्यंशस्य प्रत्ययांशस्य च भेदेन द्वे क्रिये वाच्ये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

कथित इति । (भा)

“कर्तुरीप्सिततमम्” इत्यादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

प्रधाने इति ॥ (कै)

तत्र हेतुमाह

प्रधानेति ॥ (कै)

कारकत्वाभावादिति । (कै)

कर्त्रादिषट्कान्यतमत्वाभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं सूकमेवा-
पूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः ॥ सर्वोदाहरणवादी एतत् सूत्रोदाह-
रणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्त्तव्या इति सूत्रासङ्गतिवादिनं
पृच्छति

अग्रीप्सितत्वमनुद्देश्यत्वम् । तत्त्वं च प्रत्यासत्त्या यद्वात्वर्थफलाश्रयत्वेन
कर्मत्वं तद्वात्वर्थकर्तुरेवेति बोध्यम् । तेन वारयति योगे अन्यदेर्ना-
नेनापि कर्म वा । तथायुक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् । यत्तु

कथिते लादयस्त्रेत्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने
त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुष्टादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसंकीर्तित-
मकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः प्राधान्याप्राधा-

कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे द्वयर्थः पृथिरित्यादिभाष्यन्तस्तु मतान्तरेण ।
अन्यथा तदुक्तानोदनं पचतीति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्तौ किं मुक्ता
क्षेपेण । अत एव अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना

इति कर्मभेदोपपत्तिः । ‘गमयति ग्रामं देवदत्तमिति’ । यदा तु दुहेः
क्षरणमर्थः क्षरति गोः क्षीरं क्षीरं क्षारयति देवदत्त इति तदा यद्यपि

कथिते लादिभिरिति॥ (भा)

सूत्रासङ्गतिवादी किं गवादि तवापादनत्वादिना न विवक्षित-
मुत विवक्षितमिति विकल्पाद्ये आह

षष्ठीमिति । (कै)

गुणे तव गुणकर्मत्वेनाभिमतं यदि तदाहरणचयमस्य वादि-
नोऽभिमतं स्यात्तदा पौरवस्य याच्यते इति षष्ठीकरणमसङ्गतमनेन
कर्मत्वे शेषत्वाभावादिति बोध्यम् ॥ षष्ठ्या हेतुमाह

अकारकं हीति ॥ (भा)

अकथितादिति । (भा)

भावप्रधानो निर्देशः । कश्चिद् “अकथितत्वाद्” इत्येवपाठः ।

परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थपलाश्रयत्वं कर्मत्वम् । परसमवेते विशेषणाच्-
चैत्रस्यैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः । तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वं

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या ॥ दुह्यते गोः
पयः । याच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम्

न्याभ्यां भिन्नकथ्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः ॥ कथित इति । भा । प्रधाने

कांस्यपाश्यां दोग्धि पय इति यायिकांस्यपाश्वोरतिप्रसङ्गः करणाधि-
करणायोस्तु पचत्यादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरि-
गणनादित्यकथितसूत्रे कथयतः कर्मवत्सूत्रे तु पचेद्विकर्मकता ब्रुवतो

गोरपायेऽवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तत्वमात्रापेक्षा-
यामुदाहरणोपपत्तिः । एवं चावधित्वविवक्षायामपादानसंज्ञायां भवत्येव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६१

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ३ । ५१ ।)

अपादानादिषड् रूपत्वाभावात् कारकशेषत्वमित्यर्थः । अस्य सूच-
सासङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याप्राप्तेरिति भावः ॥ तदेवाह

अपादानादिषेवेति ॥ (कै)

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति भाष्ये

कारकं चेत्तुना कथेति । (भा)

एवं चेदं सूचमसङ्गतमेवेति भावः ॥ अपूर्वविधावित्यस्य च
पूर्वविधिविषयाभावे इत्येवार्थो न तु तद्विषयाविवक्षायांमितीत्य-
भिमानः । अपादानत्वादिरूपेण विवचारूपे द्वितीयपक्षे आह

अथ कारके इति ॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

बोध्यते । आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्यपेक्षया परस्मैवेतत्वं च धात्व-
र्थक्रियान्वयि । गमिष्यतोः पूर्वदेशे त्यजेदत्तरदेशे स्यन्देच्च पूर्वोत्तरयोः

अकारकं अकथितत्वात्

अकारकं ह्येतद् भवति । किं कारणम् अकथितत्वात् ।

इच्छित्तमे इत्यर्थः ॥ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्याय्य-
त्वात् । अथवा अपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारक-
त्वाभावादभिधानासम्भवमवैति यद्वक्ष्यति “ वस्तुं कुर्यात्तदा गुणे ” इति ।

हरदत्तस्य न पूर्वापरविरोधः । मृतमैदपरत्वात् । अत एव पञ्चिधा-
तुनिरूपणे तद्वक्तृत्वानोदनं पचतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव
उदाहृतवानिति दिक् । तथा ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं बहवो न मेनिरे ।

गोर्दुह्यते पच इति । यदा तु पयस्येव विशेषणं गौः तदा श्लो गौः पयो
दोग्धीति । ‘पौरवं गां याचतइति’ । पुरोरपत्वं पौरवः । ननु विहिता-

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

यदा विशेषेति । (कै)

अस्ति सामान्यमित्यस्य तदा का कर्त्तव्या इति शेषस्तदा न शेषत्वमिति भावः ॥

कर्मत्वमिच्छत्येवेति । (कै)

कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः ॥

ततो बुद्धिस्तस्येति । (कै)

एवं च सूत्रासङ्गतिरेकस्य मते इति भावः ॥

तस्मात् चीर्येवेति (भा)

कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति । तत्र क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभाद् आधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः । तत्र फले आद्यान्वयः । अन्त्यस्य सामानाधिकरण्येन व्यापारे । भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्ने

कारकं चेतुना कथा ।

अथकारकं नाकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्त्तव्या ।

कारकं चेद्भिजावीयाद् यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

अकारकमिति । भा । अपादानादिव्येव विशेषेषु कारकत्वं सामानं स्थितं न तु विशेषरहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ॥ अथ कारक इति । भा । यदा विशेषान्वयकादस्ति सामान्यमित्यर्थः ॥ यां अमिति ।

अत एव “तस्मादौ कुलविद्यमानार्थमर्थविदां वरः । पश्चात्पार्थिवकन्यानां कश्चिदप्यस्मिन्नेति” काशिकासंज्ञोके पूर्वार्धे ग्रहेर्दुर्लभार्थतया गतिबुद्धौ तिसृष्वेण्यौ कर्तुर्यौ । कर्मत्वात्तमिति योजयित्वा उत्तरार्धे तेमेति

आद्याद्वयसंज्ञा पौरवादेशौ मत्तादस्ते । न चाप्यनादेव तत आदत्ते याचितोऽसौ यदि द्योति वत आदस्ते ॥ ननु मा नाम्नादिता ऽऽदिष्यते तावत् तदपि

भाष्ये मदुक्तरीत्या व्याख्येयम् । एवं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारण-
वदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणो न त्वेतद् वलाद् सिद्धान्ते याचि-
योगे पञ्चम्यभिमत इति भ्रमितव्यम् । न याचनादेव इत्यादेः पूर्वं
सिद्धान्त्युक्तत्वात् । अत एवापादानत्वं मन्यत इत्युक्तम् ॥ सर्वोदा-
हरणवाद्याह भाष्ये

कथिते अभिहिते इति । (भा)

प्रधानकर्मणि सादिभिरभिहिते गुणकर्मणि तस्य अन्यस्य
षष्ठ्यादेर्विधिरिति तस्यान्यस्य संसारविलक्षणस्य मतिरित्यर्थः ॥

चतुर्थीपञ्चम्याविति । (कै)

प्रतियोगित्वान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेयफलानुकूल-
ग्रामभेदसमावाधिकरणव्यापारवानिति बोधः । एतेन प्रतियोगिता

कारकं चेद्भिजानीयाद् या या प्राप्नोति सा सा कर्त्तव्या । दुह्यते
गोः पयः । याच्यते पौरवात् कम्बल इति ॥

भा । उद्देश एव वीष्वाप्रतिपन्नेति सा भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ॥
दुह्यते गोदिति । भा । अपदानं गोः ॥ याच्यते पौरवादिति । भा । वनू-
दाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ।
अत्रोच्यते । न्यायस्य सामानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि । याच्यते

विभक्तिव्यपरिणामेन व्याख्येयम् । अत एव च “अक्रियहन्तं जनको-
पनुसन्धेनादिदृष्टैतद्भ्रंशं विनाकी । जिज्ञासुमाद्यो वलमस्य कञ्चोर्ह-
समभाक्षीश्चुनन्दनस्तदि” तिभट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्यं व्याख्यातः ।

व । वतः कर्त्तव्यं परिनिष्क्रित्युर्यादित्युक्तमनोऽपि याच्यते । ‘ग्रामस्यवलादि-
जनस्यस्य’ । ननु च ग्रामं वतः प्रवेशयतीत्युक्तमत्रापि । ततश्च सिद्धं वतस्य

चतुर्थ्यन्तिर्ग्रासाद्यभिप्रायेणेदमुपलक्षणम् । ब्रजमवरुणद्वि
इत्यपि सप्तम्यपीति बोध्यम् ॥ ननु तव विधिरित्यसङ्गतमत आह
अस्वपदेनेति ॥ (कै)

युष्मच्छब्दोऽप्यहंकारानास्यदेतन्मत्वेनान्यमेवाह इत्याह

युष्मदर्थस्येति ॥ (कै)

तद्ध्वनयन् वक्ष्यति भाष्ये

नैवमन्ये मन्यन्त इति ॥ (भा)

सामान्येनान्ये द्वित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकचैत्रमेदस्य चैत्रे सत्वेन
चैत्रस्यैत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः । अन्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽ-
न्ये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्यानापत्तिरिति निरस्तमिति । तन्न । परया

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि जादिविधिः सपरे ।

पौरवात् कम्बल आदित्स्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिघातस्यापायस्यात्र
सम्भवः । कथित इति । भा । प्रधानकर्मणि जादिभिरभिहिते तवेयं
मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठौ भवति चतुर्थी पञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तव-
मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । त्वशब्दास्वन्यवाची । यथोक्तत्वः पश्यन्निति

अभियहत् । अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः कृत इति बोधि-
त्त्वानिति । युक्तश्चेतत् । श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानौचित्येन स्वरूपो-
पस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । एतेन “अवाचितारं न हि देवदेवमग्निः
सुतां ग्राहयितुं शक्नोति” आख्यातम् ग्रहेर्बुद्धार्थत्वात् । यदा ।

कर्मत्वम् । अथ ब्रजे गामवस्थापयतीत्यर्थस्तर्हि कथितात्राधिकरणसंज्ञा
यदा तर्ह्यवरोधनक्रियां प्रति निमित्तत्वमात्रं विवक्ष्यते न कर्मत्वं नाधि-
करणत्वं तदेवमुदाहरणं ब्रजेन हेतुनाऽवस्थापयतीत्यर्थः । ‘माश्रयकं पश्यामं

अनेनेति । (कै)

परसूचसहितैतत् सूचविषये दुहादौ गुणकर्मणीत्याचार्योक्त्वा
अप्रधाने दुहादीनाम् इत्याचार्यान्तरोक्त्वा च सर्वेषामेवैतदुदाहरण-
त्वमपूर्वविधावित्यस्य च पूर्वविधिविषयाभावे तद्विषयाविवक्षायां
चेत्यर्थ इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मभिन्नत्वम् प्रधानकर्मत्वं
प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं तद्भेदश्च एकव्यापारार्थक-
दुहादिष्वनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाभावाद् अस्मिन्ने तु धर्मादिः प्रधान-
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यम् । ये तद्भेदस्यानु-
द्देश्यत्वरूपे व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्वतदभावरूपे वा प्राधान्याप्राधान्ये
वदन्ति तेषां दुहादीनां द्युर्थतायामपि गवादावौदृशाप्राधान्यसत्त्वेन
पथसि च प्राधान्यसत्त्वेन तदादायैव एतदुपपत्तावस्य भाव्यस्य
सर्वोदाहरणत्वतात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ॥

कर्तृसंज्ञया बोधेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्प्रयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे-
शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । न च ततो बोधव्यावृत्त्यर्थं तत्कल्पनम् । तथा

कथिते जादिभिरभिहिते त्वविधिरेव भवति । किमिदं त्वविधिरिति ।

पस्पशायामुक्तम् । युक्तदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् ।
इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति गुणकर्मणीति लादयो “जज्ञात्यक्तखनर्याः” ।

इतिशब्दोस्तुमुनन्तसमभिधायितयोर्द्विकर्मकताया भाव्ये स्थितत्वात्सिद्धमे-
तदिति माधवः । ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपक्षे तु “जायाप्रतियाहितगन्ध-

पृच्छतीति’ । प्रच्छ चोपसायां तुदादिः । “ग्रहिण्या”दिना संप्रसारणम् ।

ननु च कथितायापादानसंज्ञा स हि तस्मादुपदेशमादत्ते न प्रश्नमात्रादादत्ते

निमित्तभावमात्रविवक्षेति । (कै).

क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षेत्यर्थः ॥ परिगणनं फलं दर्शयति

अपादानादिविशेषेति ॥ (कै)

गुणकर्मणि सादिविधिरित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति

यतश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवं पूर्वणैव सिद्धं स्यादत आह

सत्यपि चेति । (कै)

वस्तुत ईप्सिततमत्वसत्वेऽपि न क्षतिः “आकङ्गार” सूत्रस्य
भाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तैवेति न विस्मर्त्तव्यम् । किं च विभागजसंयो-
गानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वं तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः

व्युत्पत्तिमतस्ततो बोधस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वित-
प्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारो-

तव विधिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमतिरिति । तव मतिस्त्व-
मतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि सादिविधिः

गौर्दुग्धाते पयः । गौर्दोग्धया पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः सुदोहा पयः ।
अनेन दुग्धादयः सर्वत्रोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा
न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र विवक्ष्यैव तु गोस्तदानेन कर्मज्ञा । अपादा-
नादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते कारकं यथा गटस्य भट्टणीतीति ।

मात्स्यामि”ति न सिध्येत् । तत्र हि “एष्यन्ते कर्त्तुं स्व कर्मण” इति प्रयोज्ये
धेनुरूपे कर्मणि क्तः स्यात् । तथा च जायया गन्धमात्ये प्रतियाहिता
येति विग्रहे वङ्गोद्दिष्टेव न स्यात् । त्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् ।

एवोऽसौ वस्तुपदिशति तत आदत्ते । मा नामादिता आदित्यते तावत्

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

प्राप्तये तत्र विभागस्य सम्बन्धित्याकाङ्क्षत्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्यं प्रसिद्धेरप्रयोग इति तु अन्यत् । किं च व्यापारादर्थत्वे मुख्यगोपाक्षव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्यमादाय तत्रैव कर्मणि लादयस्तच्च प्रधानकर्मणाख्येये इत्यादिना वक्ष्यति । यदात्वेकव्यापारार्थत्वं दुहादौनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादृशप्राधान्यस्य गत्यभावात् तत्र लाद्यप्राप्तौ गुणकर्मणि लादय इत्युक्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य मदुक्तमेव प्रधानकर्मत्वमिति दिक् ॥

पस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात् । फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यकं कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेशेन न मे गौरवम् । तव तु भेदे शक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति

सपरे । गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन । “ गतिवुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स गौ ” (१ । ४ । ५२) ॥

यतश्च पयोऽर्थी प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वात् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीनामीप्सिततमत्वाभावोऽन्यार्थत्वात् तत्र क्रिया प्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां गौरेवेप्सिततमत्वम् । यथो-

सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभः । सिद्धान्ते तु प्रतियोगिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिकृप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भावोऽप्येव विशेषणविशेष्यवैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । मासजातादिवत् । व्यपेक्षापक्षे

तदपि न । अनादित्समानोपि स्वभावपरिज्ञानाय पृच्छति । भिक्षिर्याचिवद्याख्येयः । किमर्थं पुनर्याचिभिर्द्योतयोरुपादानं न ह्यनयोरर्थे भेदोऽस्ति । अर्थाश्रया चेयं संज्ञा न दुह्यादिस्वरूपाश्रया समानार्थोपि हि गृह्यते देवदत्तं

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रधानन्यायान्तरङ्गन्याययोः समत्वात् “गतिबुद्धौ”ति सूत्रस्य
नियमत्वपरात् “हेतुमति च” इति सूत्रस्यभाष्यादन्तरङ्गन्यायात्
प्रधानन्यायस्य वक्ष्यवत्त्वाच्चास्यार्थस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे ॥

कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव । चैत्रमैत्रौ परस्परं
गच्छत इति तु उभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्
मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् किं च घटं जानातीत्यादौ

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

क्लृप्तपादानमुत्तराणि गां दोग्धीति । पयो विवक्षायां च प्राधान्येऽप्यन्त-
रङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि नादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा
भवति योगात् । मुख्यं कर्मप्रेप्सुर्यस्माद् गत्येव यतते प्राक् । तस्माच्छुद्धस्य
दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव सम्बन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक्तस्मात्लादय-
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमौ भवति ॥ गोर्दुह्यते पय
इति । भा । यदा तु पयो विशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठौ गोः पयो

तु षष्ठौविभक्त्यर्थे वज्रग्रीवौ सर्वत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनास्त्येव । प्राप्तोदक-
मित्यस्य हि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः । ऊठरथः । रथकर्मकवह-
नकर्ता । उपहृतपशुः । पशुकर्मकोपहारसम्प्रदानम् । उज्जृतादनः । ओद-
नकर्मकोद्धरणापादानम् । वीरपुरुषकः । वीरपुरुषकर्तृकस्थित्यधिकरणमि-
ति दिक् । स्यादेतत् । अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु तद्विवक्षा-
यान्तु । जायाप्रतिग्राहितेत्यादि सेत्स्यति । मैवम् । हरतेचेति चकारेण

शतं प्रार्थयतइति । उच्यते । अनुगमार्थस्य याचतेर्यद्विशेषार्थम् । तेनाविनीतं
विगवं याचते कुञ्जं प्रसारं याचतइत्यत्रापि भवति । सङ्गदुपासस्य चोभ-

उक्तं चेति ।

हरिणेति शेषः ॥

पूर्वं गुणकर्मणा (कै)

इत्यस्य यत इति शेषः ॥ एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह

मुख्यं कर्मेति ॥ (कै)

शुद्धस्य दुहेः पयोऽनन्वितस्य दुहेस्तदेवाह

द्वितीयाणापत्तिः उक्तकर्मत्वाभयात् । न च तत्र विधत्वे लक्षणा । कर्मण्येव
द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणायाप्यसाधुत्वात् । अत एव सुबविभक्तौ न

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति । एतद-
नल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह

दोग्धीति । माणवकाय धर्मं ब्रूते इत्यपि भवति यदा धर्म्यं कर्मणा माण-
वकस्याभिप्रेयमाणत्वं लक्ष्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर
इति । भा । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः । बोध्यते माणवकधर्मः
ग्राह्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणवकमोदन इति । प्रयोजकस्थापा-
रेणाप्यमानत्वात् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु गुणभावः ॥ ध्रुवेति ।
भा । अगुणे प्रधानकर्मणि ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु च गत्यर्थेषु

समुचितानां जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेपि तथैव चेति समुचिता-
नामणौ कर्तुर्गौ कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थैः साहचर्यात् । अत एव
तार्काक्यः पृथगेव सङ्गृहीताः । युक्तश्चेतत् । ग्रहणकर्तृत्वस्याविवक्षायां
प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे शिघ्रो दुर्लभत्वात् । न चैवं दोषिग्रहणवैयर्थ्य-
मकर्मकत्वादेवाणौ कर्तुर्गौ कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । अन्तास्त्रिणि
तत्सार्थत्वात् । शिष्याः तत्वं दीपयन्ति तानसौ प्रेरयतीत्यर्थः । नन्वेवं

यत्प्राप्तुमप्यपत्तेः भिक्षुरपि गृहीतः । 'ब्रह्ममवचिनोति कर्मानोति' । अथ-
प्यवचिन्वन् ब्रह्मान् पञ्चमावृत्तइत्यप्रादानसंज्ञाया अयं विषयस्तथापि यदा

पूर्वमेवेति । (कै)

पयः सम्बन्धात् पूर्वमेवेत्यर्थः । गोर्दुहिना गवान्वितदुहिना तु
यतः प्राक् गवा सम्बन्धस्तस्मात्तस्मिन् लादयः इत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रे इति । (कै)

“गतिबुद्धौ”ति सूत्रे “इक्रोः” इति सूत्रे चेत्यर्थः ॥

लक्षणा इति त्वद् वृद्धव्यवहारः ॥ वृकण्ठमधितिष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च तदु-
क्तलक्षणास्य । संज्ञाया एव तदग्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेनानया रीत्या
व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलान्तरयत्वं कर्मत्वमित्यादिखण्डनीयमित्यलम् ।

प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम् ।

लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेन
मासमास्यते देवदत्तः प्राय्यते क्रोशं देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोज-
कव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपातात्लादयो भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त
इत्यत्रापि ॥ अगल्पमतेरिति । भा । मेधाविन आचार्यस्य इत्यर्थः ॥ स्मर-
तेति । भा । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं न स्वमति-
परिकल्पनेति दर्शयितुमाह । अपर इति । भा । अजा नीयते इति । भा ।

त्याजेः सङ्गृहीतत्वाद्यद्यपि त्याजितैः फलमुत्पातैः । “मुक्ताहारश्चिरपरि-
चितं त्याजितो दैवगत्ये”त्यादि सिद्धम् । तथापि गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थ
इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्येतइति चैत्रविशेषाविवक्षायां कर्मत्वेपि
कर्तृत्वविवक्षायां तस्य निर्बाधत्वात् । स्यादेतत् । “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”
“तथायुक्तश्चागीप्सितमिति” सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धम् । तथाहि । यथा
विक्षिप्युपसर्जनं विस्फेदनं पचेरर्थः । न्यगभावनं बहेः । द्विधाभावनं भिदेः ।

वृक्षो नावधित्वेन विवक्ष्यते निमित्तरूपेणैव तु विवक्ष्यते तदेदमुदाहरणम् ।
‘व्रते ऽनुशास्तीति’ । ब्रूय-व्यक्तायां वाचि । शासु अनुशिष्टौ । आदादौ ।
यद्यप्यत्र धर्मस्य वचनानुशासनकर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं तथापि

अयमेव विधिरिति । (कै)

अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।

माणवकस्य प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यफलाश्रयो गुणकर्मैत्यथः । स्वात्मन्येव स्वानात्मा यस्य तस्मिन्कर्त्तरीत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ॥

यद्यपि मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः “ब्रौह्मो न वहन्ति” इत्यस्यावहननेन ब्रौह्मो न भावयेदित्यर्थः । यद्यपि ब्रौह्मयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधनत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्व बोध्यम् । “सक्तून्

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति

अजायाः धान्यान्नेतुश्च अस्यामेव पूर्वं क्रिया प्रवर्त्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव लादयः ॥ एण्ते कर्त्तुश्च कर्मण इति । भा । कर्त्तुः सतो एण्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । “गतिवुद्धि” (१ । ४ । ५२) इत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन् वाचे सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं गत्यर्थाकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि

तथा त्यजगोपसर्जनं त्याजनं दुहेः । दापनं याचेः भिक्षेच्च । अङ्गीका-
रणमपि याचेः । प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं रुधेः । आख्यापनं पृच्छेः ।
मोचनं चिञः । प्रतिवादनं ब्रूञः । तद्विशेषस्तु शासेरित्यादि । एवञ्च
धातुपात्तव्यापारविषयाश्रयत्वं गवादेः स्पष्टमेवेति । अत एवाकठारसूत्रे
ऽपादानमुत्तराणि । गान्दोग्धीत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते ।

ददातिकर्माभावात्संप्रदानसंज्ञाया अपसङ्गः । ये तु तत्र ददातिकर्मणेति
नाशयन्ति तेषामपि निमित्तत्वमात्रं विविक्षितं नाभिप्रेयमाणात्वमित्यु-
दाहरणोपपत्तिः ॥

न तु कर्मार्थेति । (कै)

न कर्मनिष्ठफलार्थेत्यर्थः ॥

अकर्मको धात्वर्थ इति । (कै)

तेन युक्तिः सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं चेष्टितयुक्तिपदमपि
व्याख्येयम् ॥

जुहोति” इत्यत्र तु सक्तूनां भूतभाष्ययोगभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासम्भवेन
तत्र “व्यत्ययो बहुलम्” इति वचनात् द्वितीयार्थे द्वितीया “सक्तुभिर्भा-
वयेद्” इत्यर्थे इत्याहुः । तेषामयं भावः । वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्य-
त्वसमानाधिकरणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति । दुहि याचि रुधि
वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता
ग्राममिति ॥

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन वचनेन लादयो गुण-
कर्मणि प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्त इत्येकेषां मतम् । माणवकं धर्मं
बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादानपरत्वे
वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः ॥ माणवकसंस्कारपरायां तु
प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारेण
प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूत-
पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां
चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठा यः क्षरणानुपूजकव्यापारस्तद्विषयिणी
गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न
माणाणामन्नीयादितिवत् षष्ठौ बाधितुं सूत्रम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां
तु पञ्चमेव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठो भवत्येवेति न कश्चिदोषः

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः ।

नौवह्नीर्हरतेत्यापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथैव पूर्वमिति । (कै)

अनेनान्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितमनया युक्त्या बुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
अपि प्रधान एवापत्तिरित्यस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तम् ॥ आगमस्य
परम्परोपदेशस्य प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह

प्रच्छि भिक्षि चि ब्रूयासां योगे अपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरणात्प्राणां विषया-
भावे कारकं कर्म । “अकथितं च” इति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा
तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम् । तत्र चन्तानां योगे कर्तुरिति
विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा सम्बद्धं तत्कर्म ।

अप्रधाने दुहादौनाम् ।

अप्रधाने दुहादौनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते
गौः पयः ॥

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य
प्राधान्यम् । तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य तत् प्राधान्यात् तत् कर्मणोऽपि
प्राधान्यमिति वदन्त आचार्याः ॥ दुह्यादिपरिगणनात् अन्यत्र द्विकर्मकत्वं ।
न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति । के पुनरिति । भा । गत्यर्था-
नामिति । भा । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् ॥ तथैव चेति ।

तथा चेह षष्ठीसम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम् । अथेदं विचा-
र्यते । कर्मणि विधीयमाना लङ्कार्थलङ्कार्याः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये
कर्मणि स्युर्गौणे वेति । अत्र भाष्यम् । “प्रधानकर्मण्यारयेये लादौनाहु-
र्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादौनां ल्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति ।”
अभिधाने इति शेषः । अत्र द्विकर्मणामित्यनेन नीवह्योर्हरतेत्येति चण्डस-
मुचितः कृषिर्नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते । अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाण-

गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपलक्षणं, गौ, अजां नयति ग्रामम् । वहि,
वहति भारं ग्रामं, हरति, भारं हरति ग्रामं, चकारेण नयत्यादयः तसु चो-

अजाया इति । (कै)

ध्रुवचेष्टितयुक्तिव्यति पूर्वश्लोकेऽपि चेष्टितयुक्तिव्येन नयत्यादीना-
मपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता प्राधान्यं चाजायाः कर्तव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वाच्च व्यापारद्वयार्थकतया “कर्तुरीप्सिततममि”त्य-
नेन येषु द्वयोः कर्मत्वं ते ऽत्र द्विकर्मका उच्यन्ते ऽन्यादीनां च
नैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एतद्विहितं कर्म गौणं कर्म इत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् । गां
दोग्धि पयः । द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः अपादानत्वगोः तद-
विवक्षायां मनेन कर्मत्वम् । अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः । वलिं याचते
वसुधाम् । स्वामि स्वत्त्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिधा-

यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः ॥

लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामं यज्ञदत्तेन ॥ के
पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ।

भा । चकारेण जयत्यादयः समूचीयन्ते इत्याहुः ॥ शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं मूषाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् ॥ सिद्धं वेति । भा ।
अन्यस्याश्रयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः सम्भवादित्यर्थः । अथवा कर्म-
शब्देन कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । “विभाषा गुण” (२ । ३ । २६)
इति पञ्चमी । यथा प्रविश पिण्डीमिति भक्षणापेक्षां पिण्ड्याः कर्मत्वं
त्वात् । तथा दुष्सादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताः । चशब्दसमुच्चितेव हे-
तुमस्यन्ता दण्ड्यादयश्चोच्यन्ते । ख्यन्तइत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्च-
ब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च । तत्र अगौ कर्म तस्याभिधाने लादय इत्यर्थः ।
तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतांतरम् । तथा
यन्ते । शतं जयति देवदत्तम् । शतं मूषाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देव-
दत्तम् । कर्षति ग्रामं शाखाम् । इदं विचार्यते । द्विकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

एतन्ते कर्तुंश्चेति । (भा)

यद्यपि प्रधानकर्मणीत्यनेनैवेदं सिद्धं तथापि गुणकर्मणि
लादिविधिः सपरे इत्युक्तिर्दुहादौनामित्यनेन तस्य ग्रहणमिति
भ्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं तच्च सामान्योक्तेर्बुद्ध्यादिविषयमपि
धनयन्नाह

पूर्वश्लोके त्विति । (कै)

प्रधाने कर्मणि प्रयोज्यरूपे कर्मणि गुणकर्मणि प्रयोज्यनिष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रये प्रयोज्यकर्मण्येवेति बुद्धिप्रत्यवसानार्थादिष्व-
पीत्यादिः ॥

पादिरूपो व्यापारो दिदापयिषा व्यञ्जको याचेरर्थः । अत्र बलौ पूर्वविषयस्य
कस्यापि न प्राप्तिरिति कर्मत्वम् । याचनामात्रादपायाभावेन बलेवेसुधां

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणापेक्षमजायाः कर्मत्वम् ॥ नयतिस्तु प्राप्ति-
मात्र वाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते ॥ पर-
साधन इति । भा । नीयते इति नयतेः परेण लकारेण नयति कर्मैवा-
भिधानीयम् । लक्षणस्य त्वजा कर्म न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते

च भाष्यम् । “कथतेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

ध्रुवचेकितयुक्तिषु चाद्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरतेति” ॥ अत्र प्रधान-
कर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठौत्येकीयमतदूषणपरः प्रथमः
पादः । त्वस्याः षष्ठ्याः विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु ममेत्य-
र्थात् । सपरे गत्यादिस्तुत्रोपात्तासहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः ।

लादय उत्पद्यमानाः किमीप्सिततमे कर्मणि प्रधान उत्पद्यन्ते आहोस्विद-
नेन यस्य कर्मत्वं तस्मिन् गुणकर्मणीति । तत्रोक्तम् ।

एकेषां मतमिति । (कै)

एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः ॥ तत्र विकल्पे युक्तिमाह ॥

माणवकमित्यादिना । (कै)

वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तत्त्वम् ॥

अभिधानव्यापारेणेति । (कै)

शब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्वैविध्यं गत्यर्थण्यन्तव्यतिरिक्तविषयमिति नातिप्रसङ्गः । इदमत्रावधेयम् । अकर्मकव्यतिरिक्तद्वयप्रकृतिकण्यन्त-
याचते इति नैष्ठमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम् । यत्तु खोद्देश्यक-
दानेच्छा याचनमिति । तत्र । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यापत्तेः । स्वसम्प-

न्नजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम् । गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्ठ्यम् । कालेति । भा । मासादय एव काल-
वाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य ।
कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निर्घातपरिमाणा हि क्रिया अनिर्घात-
परिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपदीयमाना मासगोदोहादिशब्द-
वाच्या काल इति दर्शनम् । अध्वाचासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव

गुण कर्मेति । पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं नवाद्युच्यते ।
अग्रन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यम् । प्रयोजकव्यापारस्य
त्वप्रधान्यमिति तदार्थधर्माद्युच्यते । ' भ्रुवयुक्तयो ऽकर्मकाश्चेष्टितयुक्तयो
गत्यर्थः । एवंगुणे प्रयोग ज्ञे । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु
गुणकर्मवे स्यात् अग्रन्ते कर्तृस्त्वस्य सपरइत्यनेन बाधादिति वाच्यम् ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लादौनाड्दिकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादौनां अग्रन्ते कर्तृस्त्व कर्मणः ॥

(अ. १ । पा. ७ । आ. १)

(अकथितं च । १ । ७ । ५१ ।)

योर्हारयतिकारयत्योर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति । अपर
आहेति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । अन्ये
तु ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चापीत्यत्र चकारेण चेष्टितयुक्तिपदेन ह्यक्रोर्ध-
वणेन वा तयोरपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहुः ॥ अत्र निश्चयो वज्रद्र-
ष्टृभिः कार्यः ॥ ननु दुहादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति
प्रधानकर्मणीत्याद्यसंगतमित्याशयेन पृच्छति

के पुनरिति ॥ (भा)

दानकदानेच्छावति प्राणात्ताभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेस्तु ।
अविनीतं विनयं याचते । स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः ।

सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः । अन्यकर्मणः । अन्यस्यात्राजा कर्मा-
न्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ॥

निपातनाद् विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः
क्रोशयोजनादिनियतपरिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्य इत्यध्वानं
क्षपीतीति न भवति । केचिदध्वगन्तव्या इति पठन्ति । तत्रायमर्थः गते-
रन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गन्ता क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता

अपर आहेति भाष्येण मतान्तरताद्यवसायात् । अत्रायं सङ्ग्रहः ।
“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नौदृक्कृत्वहाम् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दक-
र्मसु चेष्टया ॥ प्रयोज्यकर्मवयन्येषां स्थितानामिह निश्चितः । लक्ष्य-
लक्षणार्थानां प्रयोगो भाष्यपारगैः” ॥ तत्र नौप्रभृतीनां प्रधानकर्मसम्ब-

न्धयमर्थः । ये द्विकर्मका धातवस्तेषां प्रधाने कर्मणीप्सिततमे वाच्ये
जादीनाहुः, जादयो भवन्तीत्याहुः । जादयो लक्ष्यलक्षणार्थाः । प्रधानाप्रधा-
नयोर्भिन्नकक्षयोर्बुद्धिप्रतिधानासंभवे प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यम् । प्रधान-

नौ (भा)

इत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकधातृपलक्षणमेषां च कर्तुरीप्सि-
ततममिति द्विकर्मकत्वं न तेषां दुष्पादिषु पाठे मानमस्ति ।
एवं च जिदण्ड्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मत्वम् । अत्र प्रधानव्यापार-
जन्यफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वादेवदत्तादौ लादेः उद्देश्यतालक्षणं
प्राधान्यं तु शतस्येति । अनुद्देश्यगर्गानुरोधाद् नोद्देश्यशतावृत्तिरिति
न वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोध इत्याहुः ॥ भाष्ये

अन्यस्येति । (भा)

अश्रयमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ।

परसाधने इति । (भा)

स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीत्यभिजापादिजनको ज्ञानविशेषः । फालता-
वच्छेदकसम्बन्धो विषयता । अत्रापादानादिविषयाभावत् । अनेन कर्मत्वम् ।

अन्यकर्मेति चेद् ब्रूयात्तादीनामविधिर्भवेत् ॥

इति षष्ठौ समासः ॥ कर्मसंज्ञाहोति । भा । ननु काणाध्वनोरिति द्वितीया
सिद्धेति किं कर्मसंज्ञाया । नोगोदोहादीनां काणत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्वितीया
न प्राप्नोतीति भावस्य तावत् कर्मसंज्ञा विधेया । काणाध्वनोरपि नादिवि-
धानार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् ॥ आस्यते मासः । आसितव्यो मासः । आसितो

न्योऽन्तरङ्गः । दुष्पादीनान्तु विपर्येतम् । तेन तदंशे न्यायसिद्धो नियमः ।
इतरस्य सर्वं वाचनिकम् । क्रमेणोदाहरणानि । गौर्दुह्यते पयः दोह्या
दुग्धा सुदोहा । अणा ग्रामं गीयते नेया गीता सुगया । बोध्यते
माणवकं धर्मः माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते

त्वादेवेति भावः । गी, गीयते ग्रामगता । नेया, गीता, सुगया । वलि, उह्यते
भारो ग्रामम् । वोढ्यः, उठः, सुवहः । क्रियते भारो ग्रामम् । हर्षयः, हृतः,

नयति साधने ग्रामादावित्यर्थः ॥ तदयं निष्कर्षः

“गौणैकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नौदृष्टव्यहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां अन्तानां लादयो मताः ।

इकोर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये वृद्धदर्शिभिः ॥

सख्ये दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगैः” ।

इति ॥ नन्वकर्मकाणां अर्थकर्मसत्वेऽपि द्विकर्मकत्वाभावाद्
ब्रुवयुक्तिव्यगुण इत्यसंगतमतो भाष्ये

गच्छनमात्रेण विनयसम्बन्धाभावान्नात्र सम्प्रादानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये ।
विनये न च तद्विषयज्ञानवत्वं सम्बन्धः । ब्रजमवस्थाद्वि गाम् । निर्गमप्रति-

अन्यकर्मैति चेद् ब्रूयाद्धादौनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते

मासः । खासो मासः । एवं श्रय्यते क्रोश इत्यादिद्रष्टव्यम् । यदा त्वङ्गी-
कृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे खासनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वेणैव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्याप्नोतीति ।

गमयितव्यः गमितः सुगम इति । यत्तु कौमुद्यां दुह्याद्यर्थेत्यादिना
दुह्यादौन् न्यादौश्च द्वैराश्रयेण पठित्वा न्यादयो मुख्ये दुह्यादयो गौण-
इत्युक्तम् । तत्र ग्रहेः पाठो निर्मूल एव । नग्राह्यं सुतत्वं श्रुतिमिदं-
हरणायुक्तम् । इतरेषान्तु द्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः । न्यादयो
दुह्यादयश्चेत्युभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे' इति सिद्धान्ताविरोधेन व्याख्ये-

सुहरः । कृष्, कृष्यते शाखा ग्रामम् । कृष्ट्या, कृष्टा, सुकर्षा । अप्रधाने
दुह्यादौनामिति । अत्र दृष्टिप्रभृतयोऽपि गृह्यन्ते न तु दुहियाधीति श्लोक-
पठिता एव, एतेषां दुह्यादौनामप्रधाने कर्मण्याख्येये नादौनाऽऽः । एतदपि
न्याससिद्धम् । यतः पयोर्धौ पूर्वं गवि प्रवर्तते ऽतः श्रुतस्य दुहेर्गवाभिसम्बन्धो

कालेति ॥ (भा)

ननु गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरत आह

मासादय एवेति । (कै)

गोदोहमास्ते इत्यस्य यावन्नं कालं गौर्दुह्यते तावदास्ते इत्यर्थः ॥

पानादय इति । (कै)

गवामित्यादिः । गोपानमास्त इत्यस्य यावत्कालं गावो जलं पिवन्ति तावदास्ते इत्यर्थः । कश्चित् “पाकादय” इति पाठः ॥

बन्धद्वारा ब्रजाद्यधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः । ब्रजे गौस्तिष्ठति तच्च तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति सम्प्रत्ययात् । तस्याधिकरणत्वविवक्षायां अनेन कर्मत्वम् । माणवकं पश्यान् एच्छति । जिज्ञसाविषयाममिति । परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाजाया अभिधानं न प्राप्नोति ।

तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्तेऽत्रापि तु सकर्मकाणामपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशश्चेति । भा । संख्याविशेषः कुरुपाद्यायम् । यथाश्रुते हि दण्डिसुषिभ्यां मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति भाष्यं विरुध्येत शतं त्वत्र प्रधानं गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिश्चेह ग्रहणार्थो न तु

गोदोहेन तु पयस इत्यन्तरङ्गत्वादकथितकर्मेणस्तत्रैव नादयो भवन्ति । एवं सर्वत्र । दुहि, गौर्दुह्यते पयः, दोहा, दुग्धा, सदोहा । याचि, पौरवो गां वाच्यते, याच्यो, याचितः, सुयाचः । रुधि, ब्रजो ऽवरोध्यते गाम्, अवरोध्यः, अवरोद्धः, स्वरोधः । प्रच्छि, माणवकः पश्यान् एच्छते, प्रच्छयः, एच्छः, सुप्रच्छः । भिक्षि, पौरवो गां भिक्ष्यते, भिक्षितव्यः, भिक्षितः, सुभिक्षः । विज्ज, रुद्धो ऽवधीयते पश्यानि, अवचेतव्यो, ऽवचितः, स्ववचयः । ब्रूज्, उच्यते माणवको

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१९

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ४ । ५१ ।)

निर्ज्ञातपरिमाणेति । (कै)

इदं “कालाः परिमाणिना” (१।२।५) इति सूत्रस्य भाष्य-
विरुद्धम् ॥

लादिविधानार्थमिति । (कै)

अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् ॥ द्वितीयाविधान-
मपि मासं गुडधाना इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् ॥ इदम-
पूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति मत्वाह

यदा त्विति । (कै)

पूर्वैषैव “कर्तुरौप्सिततमं कर्म” (१।४।४ ५) इत्यनेन ॥

पार्थिवानामुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिज्ञापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः ।
माणावकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनान्वयः । ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्
माणावकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः । कस्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्तावनेन
कर्मत्वम् । भिन्निर्याचिना व्याख्यातः । वृत्तमवचिनोति फलानि । विभाग-

कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

लादिदेश इह मृच्छत इति भाष्य उदाहरणादिज्ञापते । इदानीमकथितस्य
पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । भा ।
कर्मधर्मणां विपर्ययन्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं देव्यमितरचेति पूर्वं

निर्देशार्थः । अत एव इयञ्च समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्तेः सम्भवात् । तथा मन्त्रेरपि प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे ।
तथा च भारविः । “येनापविद्धसन्निजः स्फुटनागसद्भा देवासुरैरमृतमम्बु-

धर्मम् । वक्तव्यः, उक्तः, सुवचः । आसु, अनुश्रियते माणावको धर्मम्, अनुशा-
सितव्यः, अनुश्रियः, अनुशासः । दण्डि, गर्गाः श्रुतं दण्ड्यम्, दण्ड्याः,
दण्डिताः सुदण्डाः । जि, श्रुतं जीयते देवदत्तः, जेतव्यो, जितः, सुजयः ।

वक्ष्यतीति । (कै)

काशाध्वनोः (१ । ३ । ५) इति सूत्रे इति शेषः । यथा कट-
मिति दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तच्च प्राकृतशब्देन विवक्षितमिति
भावः ॥ अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह

सकर्मकाणामपीति ॥ (कै)

न चेयमपि कल्पना अकर्मकविषयैव न सकर्मकविषयेति वाच्यम् ।
अनया रीत्या सकर्मकाकर्मकसाधारणकाशाध्वनोरित्येतद्विषयस्य
न तर्हीदानीमिदं वाच्यमिति प्रअस्य यथाक्रियया इत्यन्तसंयोगस्तदर्थ-
मित्युत्तरस्य च “काशाध्वनोः” (१ । ३ । ५) इतिसूत्रभाष्यस्य सा-
संगत्यापत्तेः । इत्यते च मासमधीते इत्यादौ कालस्य कर्मत्वमनया
पूर्वकमादानं चैरर्थः । वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् । अवधित्वाविवक्षाया-
मनेन कर्मत्वम् । माणवकं धर्मं व्रते शास्त्रि वा । ब्रूणो विषयतया ज्ञानानु-
बूतशब्दप्रयोगरूपो व्यापारोऽर्थः । प्रवृत्तिपर्यवसायी शास्त्रेः अर्थः स च

काशभावाध्यगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञाभवन्तीति ।

त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च कत्वे कल्पोति
भवति ॥ अपरिसमाप्तमिति । भा । ईप्साप्रकर्षाभावादित्यर्थः ॥ नवेति । भा ।
लङ्कृत्यक्तखण्डीनामविधानात्प्रधानकर्मण्यभिधेये इति पूर्वमुक्तत्वात् ।
निधिर्ममश्व” इति । अमृतं इत्यत्रोद्देश्यतया मुख्यम् । अम्बुनिधित्तु गौणः ।
यदपि अन्ये तु यथाखचीत्युक्ता गोपीहावमकार्यतभावस्यैनामनन्तेनेत्युदा-
हृतम् । तदपि न । ख्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण इति सिद्धान्तात् । यदा
ह्यविज्ञाने इति पुरादावात्मनेपदी बोधदेवेन पठितः । तस्येदमुदाहरणम् ।
मुषिः, सुष्यते देवदत्तः शतं, मोषितव्यो, मोषितः, सुमोषः । ख्यन्ते कर्तुंश्च
कर्मण इति । अभिधानइति शेषः । अख्यन्तावस्थायां कर्तुं ख्यन्तावस्थायां
कर्मणः सतोऽभिधाने लादीनाहुरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये गत्यर्थादयो

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

(अकथितं च । १ । ३ । ५१ ।)

रौत्या ऽकर्मकधातुयोगे कटादीनां कर्मत्वं तु नापाद्यमनभिधाना-
दित्याहुः । वस्तुतो ऽन्यैव कल्पनैषां सकर्मकत्वं न त्वचत्यमिदं
वचनं विधायकं द्विशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयो
ऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्त-
युक्तेरिति ध्रुवयुक्तिव्यगुण इति सम्यगेवेत्यर्थ इति युक्तमाभाति ।
अन्यथा वचनस्य “यदा त्वि” त्यादिनोक्तया “कालाध्वनो”रिति
सूत्रभाष्यसंमतया रौत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदा-
पत्तिः । आरम्भेऽपि तदावश्यकत्वे नानारम्भपरतयेवैतदन्यव्याख्याया
व्यायस्त्वात् ॥

धर्मं कुरु इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपः । अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारा-
नकारं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः । वचनादि कर्मणा धर्मेण
माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात् प्राप्तसम्प्रदानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वमिति

वक्तव्यम् । काल । मासमास्ते । मासं सपिति ॥ भाव । गोदोहमास्ते ।

दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि जादिविधानात् तुच्छ एवायं पक्षः । तथा च
परस्तादुदुषयिष्यते । तस्यैव विपरीतकर्मणो कक्ष्यं दर्शयति यस्मिन्त्विति ।
भा । यस्मिन् गवादौ कर्मणि सत्यन्यत् पयः प्रभृत्युपजायते तत्कर्म कल्प ।

बुध्यर्थे पक्षद्वयस्योपपादितत्वात् । यत्तु श्रीहर्षः प्रयुङ्क्ते । “सक्रीडाहंस-
मोहग्रहिकशिमुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रेति” तच्चिन्त्यम् । शिमुना चन्द्रं
प्रार्थितेत्यप्रधाने क्लृप्त्यये बज्रव्रीहययोगात् । वक्ष्यति हि ।

ऽप्यन्तावस्थायामपि सकर्मका एवन्तावस्थायामुत्तरसूत्रेण द्विकर्मका जाता-
क्तेषु एवन्तावस्थायां यदुत्तरसूत्रेणोपजातं कर्म तत्र जादयो भवन्तीत्यर्थः ।
गमयति ग्रामं देवदत्तम् । गम्यते ग्रामं देवदत्तः, गमयितव्यः, गमितः,
पुगमः । बुध्यर्थ, बोध्यते माणवको धर्मम् । बोधयितव्यः, बोधितः, सुबोधः ।

संख्यायविशेषः । (कै)

यामादीनां समूहाविशेषः ॥

इतरदिति । (कै)

उदासीनमित्यर्थः ॥

इदं तद्विपरीतमिति । (कै)

धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति भावः ॥ श्लोकस्य विपरीतशब्दं
व्याचष्टे भाष्ये

अपरिसमाप्तमिति ॥ (भा)

अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे

स्पष्टं भाष्ये । अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषयेनानेन
कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकाले श्रुद्देशापि अवश्ये
श्रुतं धर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः । अनभिधानं च ततः शिष्टश्लोकस्य बोधा-

गोदोहं स्वपिति ॥ अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ॥ देशश्चा-
कर्मणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन् स्वपिति । पञ्चालान् स्वपिति ॥

धात्वर्थयोगेति । भा । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयः
प्रभृति तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य
कम्बजो याच्यते इति प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति ।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे चायमिति । न च चन्द्रे क्तः । अप्रधाने दुहादीना-
मित्युक्तः । अत एव काकपक्षधरमेव याचित इति काशिदासः ।
कृत्षंष्टौ गुणमुख्याभ्यां कर्मभ्यां प्राप्यते एथक् । अविशेषाद् द्वितीयावमेता

प्रत्यवसानार्थः, भोज्यते माणवक ओदनम्, भोजयितव्यो, भोजितः, सुभोजः ।
शब्दकर्म, प्राप्यते माणवको वेदम् । पाठयितव्यः, पाठिताः, सुपाठः ।
अकर्मकः, आस्यते माणवको मासम्, आसयितव्यः, आसितः, खासः ।
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि लादय इति मतान्तरम् । बोध्यते

नवेति । (भा)

कल्मकर्मणोर्द्वितीयेतिकार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाभावाद-
परिसमाप्तत्वं तु न युक्तमुदासीनेऽपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्य
वोक्तेष्व ॥ सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह

प्रधानकर्मणीति ॥ (कै)

कथिते लादय इति । (भा)

येनोक्तं स एवायं वादीति भावः ॥ तदेतत्स्वयं दूषयति ।

वरूपमिति “तदस्य तस्मिन् स्यादिति” (५ । १ । १६) इति सूत्रे भाष्ये
वृत्तम् । तत्र हि “१ द्वयी विवक्षा प्रायोक्तो लौकिको च” इत्युक्तम् ।

विपरीतं तु यत् कर्म तत् कल्म कवयो विदुः ।

तानीं संज्ञान्तरमनारम्भमान आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात् तत् कर्मैव
तस्मात् एवम् कल्मेति नोक्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-
ग्रामस्य गोरिति ॥ यत्रत्यैकेन शब्देन भिन्नकस्यद्वयाभिधा । न शक्यते
तत्र युक्तमेकस्यैवोपजीवनम् ॥ प्रधाने नियता षष्ठी गुणे ह्युभयथा
भवेत् । इत्याह गोणिकापुत्र इति भाष्याद् गुणद्वयम् ॥ नेतान्नस्य

वृत्तकं धर्मः भोज्यते माणवकमोदनः, पाक्यते माणवकं वेद इत्यादि ।
यमत्र निर्णयः । गोवहिर्द्वयविभ्यः प्रधानकर्मणि लादयः, तत्सम्बन्धस्य

१ विवक्षा च अस्त्येव प्रायोक्तो विवक्षास्ति लौकिकी । प्रायोक्तो
विवक्षा । प्रयोक्त हि मृदा स्निग्धग्रा स्रक्ष्याया निक्षया मृदून् स्निग्धान्
पक्षान्शब्दान् प्रयुक्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः । प्राय
ति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य
प्रादित्यत्र उत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥ यद्येवं नाहं
प्रादयत्येन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्य इत्यत्रोत्प-
मानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यात् ।

दुष्टादीनां च (कै)

इत्यादिना ॥

अन्यत्पयःप्रभृतीति । (कै)

ननु पौरवं विनापि गोरूपजननात्तत्राव्याप्तमिदं याचादिकर्म-
त्वविशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनादोषात् । एवं चोपजायत इत्यस्य
प्रकृतधात्वर्थकर्मताविशिष्टमित्यर्थः ॥

प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारः ते चापभंशानापि प्रयुज्यन्ते
अतस्तद् विवक्षा न शास्त्रप्रवृत्तौ नियामिका । लोकाशब्देन शिष्टलोकः स हि ।
यत्रार्थे यं शब्दं धर्मबुद्ध्या परशिष्टबोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा

किमिदं कल्मेति । अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्
सर्वाणि कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि द्वितीयैव ॥

दर्शनात् सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् मेदेन च कल्मसंज्ञा
विधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति भावः ॥ धातोर्हि वृत्तिरिति । भा । रेफस्य
कत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीति एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेऽपि
कृते कर्मकल्मशब्दयोः पर्यायतेव । यथा पांसुरपांसुशब्दयोः तत्र किं

सुधस्य सुधं वा । इह प्रधाने कर्मणि नित्या षष्ठी । भाष्यकारवच-
नात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकीति स्थितम् । गन्धकर्मकाणां प्राकृतकर्मा-
भावात्कथं द्विकर्मकता । तथा च ग्यर्थकर्मणि प्रत्ययस्तु आस्यते
माणवक इति । मासमिति तु प्रयोगोऽसङ्गतः । भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु

पूर्वभावित्वात् दुष्टादिभ्यो जिदशिङ्मुषिभ्यश्चाप्रधाने, तत्सम्बन्धस्यानन्तर-
कृत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणि प्रधाने वा यथेष्टं,
गत्यर्थकर्मकयोः ह्रस्वोश्च ग्यन्तयोः प्रयोज्ये कर्मणीति । प्रयोज्यस्य च
प्राधान्येनाभिधीयमानप्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वात् प्राधान्यं, गुणभूत-

तेन योग इति । (कै)

तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापारप्रयो-
जनफलविशिष्टपथ आदिनिरूपितसंबन्धार्थिका यत्र षष्ठीत्यर्थः ।
एवं च दुहादियोगे पयसो गन्धम्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते
किं तु गोः पयस्यम्वये सा दृश्यते इति भावः ॥

शास्त्रप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्र कैयटे स्पष्टम् । 'श्रिष्टाश्च शब्द-
तत्त्वविदः साक्षात् कृतपरावरा इति "एषोदरादीनि" (६ । ३ । १०६)

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद् धात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी ।

तत् कर्मकस्मेति च कल्पनोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतोऽस्ति ॥

संज्ञाभेदेनेत्यर्थः ॥ एतेनेति । भा । अकथितं कर्म इत्येवास्तु माभूत् पूर्वत्र इयं
तद्विषयेऽनेनैव कर्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यत इति

वाप्यगुण इति श्लोके भ्रुवग्रहणश्च व्यर्थमिति चेन्न । कालभावाध्वगन्त-
व्याः कर्मसंज्ञा इयंकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणामिति भाष्याद्रन्तव्योऽध्वा
अथ गन्तव्यः । अस्मादेव निपातनाद्रन्तव्यशब्दस्य परनिपातः । गन्तव्यतया

प्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभाव आर्थेन न्यायेन प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यं,
तदर्थत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्राधान्याच्च तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमित्यन्ये ।
सर्वथा जादयः प्रयोज्यकर्मणीति स्थितम् । अकर्मकाणां च धातूनां काल-

१ के पुनः श्रिष्टाः । वैयाकरणाः कुत एतत् । शास्त्रपूर्विका हि
श्रिष्टिवैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः । यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका श्रिष्टिः श्रिष्टिपूर्वकं
च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं
तर्हि निवासत आचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त एव । कः पुनरार्यावर्त
प्रागादर्शात् प्रत्यक् कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारम्यात्रम् ।
एतस्मिन् आर्यनिवासे ये बाह्यजाः कुम्भीधान्या अजोलुपा अष्टक्षमाण-
कारणाः किं चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्यायाः पारमास्तत्र भवन्तः श्रिष्टाः ।

कर्मकार्येति । (कै)

द्वितीयादौत्यर्थः ॥

रसत्वत इति । (भा)

सार्वविभक्तिकस्तसिः । रस्य सत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ ननु परिगण-
नस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह

अकथितम् इत्यादि । (कै)

एवं अकथितेन “अकथितं च” इति सूत्रेणैव सर्वा सर्ववि-
षया कर्मसंज्ञा सिद्धा किं पूर्वसूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भाष्यप्रदीपोद्घोते विस्तरः । अत्रापि कर्मत्व-
शक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः । कर्मसंज्ञा विधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थं कर्मत्व-

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेष्वितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

प्रश्नार्थः ॥ यत्त्विति । भा । यवेभ्यो गां वारयतीति गवां कथितत्वात् कर्म-
संज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति “कर्तुरीप्सित-
तमम्” इत्यारब्धम् । तस्मिन् आरब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नो-

कोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशयोजनादेरेव गृह्यम् । तेना-
ध्वानं स्वपितीति न भवति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । यावता
काशेन गौर्दुह्यते तावन्तं काशमास्तु इत्यर्थः । क्रोशमास्ते । कुरुन् स्वपिति ।
जग्यमाणं काशोपाधिरिति पक्षे गोदोहादेर्यद्यपि काशत्वात्सिद्धं तथापि

भावाध्वगन्तव्यदेशाः कर्मसंज्ञका इव्यन्ते । उक्तं च, “काशभावाध्वगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा द्व्यकर्मणाम् । देशश्चाकर्मकाणां तु कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्य-
मिति” । अध्वगन्तव्येति, गन्तव्योऽध्वा ऽध्वगन्तव्यः, कठारादिव्यध्वशब्दो

सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिनी शक्तिरेकैवेति सूचयति । आद्यसूत्र-
द्वये फलाश्रयताजनकतोभयसमानाधिकरणा इह तु जनकतामात्रस-
मानाधिकरणेत्यन्यत् ॥ उत्तरमाह

यत्त्विति । (भा)

यत्पुरस्ताद् “वारणार्थानामि”ति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेन
यवादिना युक्तां गवादि तस्य संज्ञार्थमाद्यं सूत्रमावश्यकमित्यर्थस्तद्-
द्याचष्टे ।

शक्तिबोधनात् । अत एव “अकथितं च” इति सूत्रशेषे भाष्ये अनेनैव सर्वत्र
कर्मत्वे सिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति “वारणार्थानाम्” (१ ।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात् तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

तीति तथा युक्तमित्यारब्धम् ॥ ननु तथा युक्तस्यानेन भविष्यति । नैत-
दस्ति । दुष्टादिपरिगणनं गटस्य षट्कोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं
वक्तव्यम् ॥ ईप्सितयुक्तं चेति । भा ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिर्वा-
र्यमाणां तस्य कर्मसंज्ञा सिद्ध्यर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात् कर्मा-

लोके मासादेरेव तथात्वेन प्रसिद्धत्वात्पृथग्भावग्रहणम् । देशशब्देन च
ग्रामसमुदायविशेषाः कुरुपञ्चालादयो गृह्यन्ते इति कैयटः । तेनाधि-
श्रीङ्स्थासामित्यादेर्वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति
तु गुणद्वययोरर्थे आरम्भणीयम् । क्रोशं कुटिला । मासङ्गुडधानाः ।

प्रत्ययः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य क्रोशादेर्यद्व्याप्यं गन्तव्य-
ग्रहणम् । तेनाध्वानं स्वपितीति न भवति । ननु च कालाध्वनोरिति सिद्धा-
द्वितीया किं कर्मसंज्ञया, देशस्य तावद्वक्तव्यः । कालाध्वनोरपि नादिविधा-

यवेभ्य (कै)

इत्यादिना ॥

अवश्यंवक्तव्यमिति । (कै)

सति परिगणने ओदनं पश्यतीत्याद्यचिद्धेः । पूर्वयोगारम्भ आवश्यकः । परिगणनत्वं चास्याख्यातोपयोगदति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ ननु “वारणार्थानामीप्सित” (१ । ४ । १७) इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याकथितत्वात्सिध्यत्येवानेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये

४ । २७) इति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणवकादपि पञ्चमीस्याद् इतीप्सिततममित्यारब्धव्यमित्युत्तरितम् । एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि

अथेह कथं भवितव्यम् । नेताम्बस्य सुप्रमिति ॥ आहोस्विमेताम्बस्य सुप्रस्येति । उभयथा गोणिकापुत्रः ॥

पादानसंज्ञयोर्विषयविभागसिद्ध्यर्थं चेत्युक्तं भवति ॥ ईप्सितमेवेति । भा । अवधारणेनेष्वाप्रकर्षाभावं दर्शयति । अकथितेनेति । भा । सूत्रैकदेशानु-

सकर्मकार्यञ्च । मासं वेदमधीते । यदा आस्यादयस्तत्पूर्वके व्यापने वर्तन्ते तथा चोत्सर्गेणैव सिद्धम् । मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थात् । तथा च द्वितीये भाष्यम् । प्रकृतमेवेदं कर्मेति । न चैवं सकर्मकेष्वप्यतिप्रसङ्गः । ज्ञानानुरोधेनाकर्मकाणामेवोक्तप्रकाराभ्युपगमात् । आह च । कालभावा-

नार्थं कर्मत्वमेधितव्यम् । आस्यते मासः, आसितः, आसितव्यः, स्वासः । एवं श्रय्यते क्रोश इत्यादि, भावः । गोदोहमास्ते । यावता कालेन गौर्दुह्यते तावन्तं कालमास्त इत्यर्थः । गोदोहादीनां मासादिवत्कालत्वेनाप्रसिद्धत्वाद्भावस्य एतद् यद्वा, देशः, कुरुन् स्वपिति, कुरवः सुप्यन्त इत्यादि, ‘कालाध्यगोरत्यन्तसंयोग’ इति तु सूत्रमक्रियात्यन्तसंयोगार्थम् ।

चेति ॥ (भा)

तद्वाच्ये ।

चशब्दादिति ॥ (कै)

विषयविभागेति ॥ (कै)

विशेषेति पाठान्तरम् । ईषितमपादानत्वविषय ईप्सिततमं कर्मत्वस्य विपरीतं वेत्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः ॥ तदे-
वाह भाष्ये

बोध्यम् । “अधिशीङ्स्यामाम्” (१ । ४ । ४६) इत्यादिभिराधार इत्य-
नुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्वबोधनात् । दिव् धातुयोगे “दिवः कर्म च”

करणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ अथेहेति । भा । “प्रधाने कर्मण्यभिधेये
जादौनाडः” इत्युक्तम् । तत्र जादिर्यहणेन किं यद्यपि गृह्यते उत न ।
यद्यादिशब्दो व्यवस्थायां तदा “जः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः”
(१ । ४ । ६६) “तयोरेव कृत्यक्तत्वार्थाः” (१ । ४ । ७०) इत्येतेषां

अदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ।
हेलाराजस्वाह । सकर्मकेष्वपि मासमोदनं पचतीति भवत्येव । अत
एवोक्तं सर्वैरिति । अकर्मकैरिति त्वविवक्षितमिति कैयटोऽप्येवम् ।
अस्मिन्पक्षे मासमास्ते कटे इति कटादेरपि द्वितीया प्राप्ता तथापि
कालादेरेव व्यापनकर्मत्वं न तु कटादेरिति हेलाराजः । अनभिधानश्चेह

मासं गुडधानाः, सर्वरात्रं कल्याणी, क्रोशं कुटिला नदीति । न तर्हि
वक्तव्यं कालमावाध्वगन्तव्या इति, न वक्तव्यं नात्रासिरासनमात्रे वर्त्तते
किं तु तत्पूर्वके व्यापने वर्त्तते, मासमास्ते । कोऽर्थः, मासमासनेन व्याप्नोतीत्येवं
सर्वत्र । एवं च कृत्वा सकर्मकेष्वपि मासादयः कर्म भवन्ति, मासं

ईप्सितमेव तु (भा)

इत्यादिना विनिगमनाविरहेणैप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततमस्यैवा-
पादानत्वं स्यादिति भावः ॥ तदेवाह ।

अवधारणेनेति । (कै)

एतेनैतद्भाष्यबलेन “अकथितं च” इति सूत्रे ईप्सिततममित्यनु-
वर्त्यफलाश्रयस्यैवानेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः ॥ ननु लक्ष्यक-
खलयर्यवत् षष्ठ्यपि भविष्यतीत्यत आह ।

(१ । ४ । ४३) इति सूत्रात् तद्वात्पर्यसाधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभय-
शक्तिमत्त्वं बोध्यम् । शतं शतेन वा दीयति । एवं च सर्वसाधारणकर्मत्वं

ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि जादियहणेन गृह्यते इति
प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । भा । गुणकर्मणि
षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र
शरणम् । अधिशीडित्यादिज्ञापकं वा बोध्यम् । इह च कर्मणि भावे
च लकारे देवदत्तेनास्यते मासो मासं वेति रूपद्वयमपीष्टम् ।
स्यादेतत् । भावेचाकर्मकेभ्य इति वचनान्मासादिकर्मकात्कथं भावे ल
इति चेत् । उच्यते । अकर्मकेभ्य इत्यनेनान्तरङ्गं द्रव्यकर्म व्युदस्यते न
तु बहिरङ्गं कालादिकर्म । कर्मणीत्यत्र तु व्यक्तिपक्षाश्रयणादन्तरङ्गासन्निधौ
बहिरङ्गे कालादिकर्मण्यपि प्रतिरविगृह्यते । जातिव्यक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरो-
धेन व्यवस्येति सिद्धान्तात् । उक्तञ्च हरिणा । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्य-

वेदमधीयते मासं वेदाध्ययनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । अथ ‘कार्त्तिकर्मणीः
कृती’ति षष्ठी द्विकर्मकेषु किं प्रधाने कर्मणि भवति आहोस्त्रिदशे
भवति आहोस्त्रिदशभयोः, उभयोरिति प्राप्तं द्वितीयावद्भाष्यकार वचनात्
गुणकर्मणि विकल्पेन षष्ठी प्रधानकर्मणि गित्या, नेता ऽस्य सुप्रस

प्रधाने (कै)

इत्यादि ॥ ननु षष्ठीवत्तदभावस्य न्यायेनाप्राप्तेर्द्वययुक्तमत

आह

गुणकर्मणीति ॥ (कै)

ननु सादिवत् षष्ठ्यपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह ।

यत्र हीति ॥ (कै)

गोणिकापुत्रः (भा)

भाष्यकार इत्याहुः ॥

कर्मता शक्तिमत्वम् । घातूनां सकर्मकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्व-
मिति दिक् ॥

ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकक्षयोर्गुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न सम्भवति
तत्र प्रधानकर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु एतद्गुणप्रधानाभ्यां
द्वितीयावद् विधीयते विरोधाभावादुभाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुण-
कर्मणि विकस्यते ॥

धर्मादिशिष्यते । क्रियासु कालयोगोतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणेति ॥”
“अतस्तेः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः । अस्य कर्मणि भावे च निमि-
तत्वाय कल्पतइति च ॥” एतेन “सस्तेमाघमघाभिधानि यमुना गङ्गौघ-
सङ्गे यये”ति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ॥

सुप्रमिति वा । इहाकथितं कर्मैतथावदस्तु मास्तु पूर्वसूत्रद्वयं तदिम-
स्याप्यकथितत्वात् । सत्यम् । नटस्य षट्शोतीत्यत्र माभूदिति दुष्टादिपरि-
गणनमवश्यं कर्तव्यं तस्मिंश्च क्रियमाणे ओदनं पचति । दत्तमूजान्युपसर्पती-
त्यत्र न स्यादिति पूर्वमपि योगद्वयमारभ्यत इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म- काणामणि कर्त्ता स यौ ।

२ । ४ । ५२ ॥

ननु क्वचिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह
कर्मशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शब्दस्य गुणत्वात्क्रियात्वं कथमत आह
द्वयत्यादय इति ॥ (भा)

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।
शब्दकर्मैति कथमिदं विज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्त्रिष्वङ्गो

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
कथमिति । भा । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा “कर्तरि
कर्मव्यतिहार” इति । क्वचित्तु साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चायौ यः कर्त्ता स यौ कर्म स्यात् ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ॥
‘गमयति माणवकं ग्राममिति’ । कथमत्र ग्रामस्य कर्मत्वं यावता कर्तुरी-
प्सिततमं कर्मैत्युच्यते । न च संप्रति माणवकः कर्त्ता ऽनेन कर्मसंशङ्कत्वात् ।
तत्र यथा मावेव्यञ्चं वध्नातीत्यत्र वस्तुतो भक्षणेनेप्सिततमानामपि माषाणां

कर्मणो भावादिति । (भा)

कर्मणः सत्त्वादित्यर्थः ॥

अकर्मकत्वादपीति । (कै)

यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याप्ययं निषेध इत्यर्थः । अत्र
वदन्ति । क्तेञ् स्पर्धायां शब्दे चेत्यभियुक्तैः शब्दशब्देन क्तेञ्
धात्यर्थनिर्देशात्तदर्थकशब्दशब्दात् क्यङि क्यतेरिवास्त्येव पुत्तादि-
कर्मयोग इति

शब्दक्रियाणामिति चेद् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेध (भा)

इति भाष्यसामञ्जस्येऽन्यादृशशब्दायत्तेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे
मानाभावे चिन्त्योऽयं कैयट इति ॥

येषां कर्मेति । कश्चात्रविशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामितिः
चेद् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । क । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद्

ततस्त्रोभयथा व्यवहारदर्शनात् संशयानः पृच्छति । ज्ञयत्यादीनामिति ।
भा । ज्ञयत्यादयो धातवः साध्यमाणावस्यं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति
शब्दकर्मत्वादितिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः । ज्ञयति देवदत्त इति । भा ।

निबन्धार्थमिदम् । शिञर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति ।
तेन पाचयति देवदत्तो यश्च दत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंज्ञाया एव
निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिद्ध्यति । आह च ।

कर्मसंज्ञा न भवति तत्कस्य हेतोः । अश्वस्य संप्रत्यकर्तृत्वात् । तददत्रापि न
प्राप्नोति । मा भूत्तिच्युत्पन्ने माणवकः कर्त्ता । प्राक्तदुत्पत्तेः प्रवृत्त्यर्थे कर्त्ता
भवति । तदानीमेव च ग्रामस्याभिसम्बन्धः ग्रामकर्मिण्यसौ गमने प्रेष्यते

न ज्ञानमावेति । (कै)

ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थास्तत्र गृह्यन्ते न तु तद्विशेष-
वचना इति भावः ॥

शब्दविषयामेवेति । (कै)

ओषेन्द्रियजज्ञानरूपामित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषार्थत्वेन न
बुद्ध्यर्थत्वात्सिद्धिरिति भावः ॥

बुद्ध्यर्थत्वादिति । (कै)

ज्ञानसामान्यर्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थत्वादपि सिध्यतीत्यभिमानः ॥

ज्वयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के पुनर्ज्वयत्यादयः । ज्वयति क्रन्दति शब्दा-
यते । ज्वयति देवदत्तः । ज्वाययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति

पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ज्वयतेर्नाशङ्कनीयम् । शब्दायते इति । भा ।
शब्दं करोतीति “शब्दवैरे”ति क्यङ् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणोऽन्तर्भावात्
कर्मान्तरायोगाच्चकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीनामिति ।

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मताकृतः ।

मियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयतइति” ॥

ग्रामं गच्छेति । अतो यस्यामवस्थायां ग्रामस्य कर्मत्वं न तस्यां माणवकस्य
कर्मत्वं यस्यां च गच्छन्तावस्थायां, माणवकस्य कर्मत्वं न तस्यां ग्रामस्य
कर्मत्वं पूर्वप्रवृत्तत्वाद् माषेष्वन्वमित्यत्र तु नैवं संभवति । ‘यापयतीति’ ।
ज्ञा प्रापणे इत्यत्र प्राप्ता गतिर्लक्ष्यत इति यातिर्गत्यर्थः ॥ ‘नीवद्ध्योरिति’ ।
अज्ञेययोगविषयं प्रापणमर्थो न गतिः ‘न गतिर्हिंसार्थेभ्य’ (१ । ३ । १५)
इत्यत्र च भाष्यं न बुद्धिर्गत्यर्थे इति सत्यम् । गुणभावेनापि गतिः प्रतीयतइति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

चिन्त्यमेतदिति (कै)

चिन्ताबीजं तु यदा जानात्यादिनां शब्दविषये श्रावणज्ञाने
वृत्तिस्तदाप्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वमिष्टं न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धि-
ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेवेदृशे ऽनुपसंख्यानं क्रियते । अत
एव यदा रूपादिविषयकचाक्षुषज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा
विजानातिरूपतर्कः कार्षापणं विज्ञापयतिरूपतर्कणेति भाष्याग्रय
इति ॥

पुनः जल्पतीति । (कै)

लाङनपूर्वके जल्पने जल्पेर्वृत्तेरिति भावः ॥ एतेनाकर्मत्वा-
त्सिद्धिरित्यप्यपास्तम् ॥

देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन । शृणोत्यादीनामुप-
संख्यानमशब्दक्रियात्वात् । वा । शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः

भा । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्माणास्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्ध्यर्थत्वम् । शृणो-
त्यादयो हि न ज्ञानमात्रावचनाः । बुद्ध्यर्थौ तु जानात्युपलभत इत्येतौ

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । गमयति माणवकं ग्रामं ग्रामकर्मकं यद्गमनं
तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । नोवक्ष्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ यद्यप्येतयोः

मत्वा प्रतिषेध उक्तः । 'वहेरनियन्तृकस्येति' । वा । वक्ष्यामीति चोपक्षेपः
वाहयति वलीवर्दान्यवानित्यत्राणौ वलीवर्दाः कर्त्तारः एव तु नियन्ता
सारथिः कर्त्ता तत्र प्रतिषेधप्रतिषेधादिधिरेव भवति । बुद्ध्यर्थग्रहणेन
ज्ञानमात्रवाचिणामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषवाचिणां स्मरत्यादीनामित्याहुः ।

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

काशामणि कर्त्ता स यौ । २ । ४ । ५२ ।)

सर्वत्र दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थकत्वादिति भावः ॥ ननु पश्चार्थज्ञानालोचन-
इतिदर्शनाद् दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिरत आह

चक्षुरिति ॥ (कै)

दृशेरिति । (कै)

ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकार्थं तु वचनमा-
वश्यक्रमेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ज्ञानसामान्यार्थकानां तत्र
ग्रहणमिति ॥

शृणोत्यादयः । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः । आवयति
देवदत्तम् । विजानाति देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः ।

यद्यप्युपलब्धिमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादि-
वशाद्यदा शब्दविषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिध्यति
न तु क्रियाग्रहणे इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादयः

प्रापणमर्थो न तु गतिस्तथापि विशेषणतया गतिरपि वाच्यकोटिनिविष्टे-
त्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नाययति वाहयति वा भारं देव-
दत्तेन । वहेरनियन्तृकर्त्तृकस्यैव प्रतिषेधः । नियन्तृकर्त्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मेति

वृत्तावपि तथैवोदाहृतम् । 'आदिखाद्योरिति' । वा । अपर आह सर्वमेव
प्रत्यवसानकार्यमदर्शं भवति नावश्यमियमेव कर्मसंज्ञेति 'निगरणचक्षणा-
र्थेभ्यश्चे' (वा) ति पदमपि न भवति । इदमेकमिष्यते 'क्तोधिकरणे च प्रौढ-
गतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इदमेवां जग्धमिति । 'भक्षेरिति' । वा । गत्वार्थादिषु
प्रायेण हेतुमस्ति च एवं संभवाद् हेतुमस्ति चो विधिरिति प्रतिषेधोपि

इत्युक्तं भाष्ये इति । (कै)

तच्च तच्चैव निरूपितमत एव “न वेति” (१।१।४४) सूत्रे
इक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा ऽप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो
हारयति भारं देवदत्तमिति प्रापणार्थं उदाहृतः । विपुर्वो हर-
तिर्गम्यर्थ इति च कैयटः । एवं च वह्नेः प्रतिषेधो नापूर्वः ।

तथापीति । (कै)

एवं च नियन्तृकर्त्तृकवहेरुपसंख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् ।
नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थ इति गत्यर्थकत्वमस्त्येवं प्रापयतेस्तु
एद्वं प्रापणमेव वह्निवदर्थ इति न स गत्यर्थ इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपलम्भयति देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रियात्वात् ।
अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुप-

सिध्यतीति चिन्त्यमेतत् । जल्पतिप्रभृतीनामिति । भा । जल्पत्यादयः
शब्दक्रियायां वर्तन्त इति क्रियाग्रहणे सिध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे ।
इत्थं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । वृक्षेः सर्वत्रेति । भा । यदि

गत्यमिति फलितोऽर्थः । वहन्ति वाहः वाहयति वाहान् रथिनं सृतः ।
॥ प्रापण इत्यत्र तु गतिरेव प्रापणशब्दार्थः ॥ याति गच्छतीत्येकार्थप्रतीतिः ।
तेन कालं पाचयतीत्यादौ प्रयोन्यस्य कर्मता बोध्या । बुध्यर्थग्रहणेन ज्ञान-

गत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्य इति चुरादिणिजन्तोऽप्यगन्त एवेति भक्षेः प्राप्तिः ।
भक्षयति बलीवदान् सस्यमिति । क्षेत्रस्थानां यवानां वक्ष्यमाणानां हिंसा
भवति तस्यामवस्थायां कैश्चिच्चैतन्याभ्युपगमात् । स्वामिनो वा हिंसा
वृथा । इह कर्मशब्देन क्वचिक्क्रिया गृह्यते यथा ‘कर्त्तरि कर्मव्यति-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कायामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

इदमेकमिष्यते इति (भा)

एवं च सर्वमेवेत्यसङ्गतं परस्मैपदकभत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥

सारथिरिति । (कै)

पश्यप्रेरक इत्यर्थः ॥ अन्यथा रथप्रेरक एव सारथिशब्दस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्योदाहरणासङ्गतेरिति बोध्यम् ॥ ननु भक्षयतो-
र्नित्यस्यन्तत्वेनाणौ कर्त्तृभावादाह

अणि कर्तेति । (कै)

णावित्यत्र सर्वगत्यर्थादिभ्यो हेतुमण्यिच एव संभवेन तस्यैव यद् इति भावः । भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वार्तिके प्रतिषेध

संस्थानम् । वा । शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंस्थानं कर्तव्यम् ।
के पुनर्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विजल्पति आभाषते । जल्पति देव-

क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृष्टेर्न प्राप्नोतीति
भावः । पश्यतिरूपतर्क इति । भा । चक्षुः प्रणिधानद्वारक उपसम्भवे यदा
दृष्टिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिध्यति । तत्र साधन-

सामान्यवाचिन एव गृह्यन्ते न तु तद्विशेषवाचिनः स्मरत्यादयः । अत एव
शुद्धशोषपसङ्ख्यानं करिष्यते । बोधयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानं

द्वार' (१ । ३ । १४) इति । कश्चित् साधनकर्म 'वेः शब्दकर्मण' इति । इह
शब्दक्रियाणामिति चेत् ज्ञयत्यादीनां प्रतिषेधः । ज्ञयति पुत्रं देवदत्तः
ज्ञापयति पुत्रं देवदत्तेन । क्रन्दति पुत्रं देवदत्तः । क्रन्दयति पुत्रं देवदत्तेन ।
शब्दायते देवदत्तः । शब्दययते देवदत्तेन । अकर्मकात्वादथात्र प्रसङ्गः । शब्द-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

इति शेषः । पिण्या अप्राणित्वादुदाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् ॥ ननु
यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयस्यापि कथं हिंसार्थत्वमत आह

क्षेपस्थानामिति । (कै)

इदमुपलक्षणं बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसामत्वात् ।

हिंसाङ्ग इति । (कै)

इदमुभयसाधारणं तत्राद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः । द्वितीये
तु परानित्यध्याहार्यम् । परान् हिंसन् सर्वान् भक्षयतीत्यर्थः ।
अत्राद्यमेव युक्तं भाष्यस्वरसादित्याहुः । उदाहरणकक्षायां भक्ष-
यन्तीतिवज्जवचनपाठे तत्त्वामिन इति शेषः ॥

दत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विनापयति देवदत्तः । विनापयति देवदत्तम् ।
आभाषते देवदत्तः । आभाषयति देवदत्तम् । दृष्टेः सर्वत्र । वा । दृष्टेः सव-

कर्मग्रहणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणार्थक्यप्रसङ्गात् ।
गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे
जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु

भक्षयम् । भोजयति आश्रयति माणवकमोदनम् । आदिखाद्योः प्रतिषेधो
वक्तव्यः । आदयति खादयत्यन्नं बहुना । भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

जल्पकस्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्च । “शृणोतेऽप्युपसंख्यानम्”
अशब्दक्रियत्वात् शृणोति श्लोकं देवदत्तः । आवयति श्लोकं देवदत्तम् । न च
बुद्ध्यर्थत्वादत्र सिद्धिः । चेतत्यादयो हि ज्ञानमात्रवचना बुद्ध्यर्थाः । अस्तु तर्हि
साधवकर्मणो ग्रहणम् । “शब्दकर्मण्य इति चेत् जल्पतिप्रभृतीनामुप-

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

काणामणि कर्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

तुल्यत्वादिति । (कै)

वाशब्दस्यार्थे ॥ नन्वकर्मकवद्भावे कर्मणि लो न स्यादत आह

स्वाश्रयमिति । (कै)

सकर्मकेत्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । अकर्मकेत्यत्र निषेधकोटौ तन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ॥

गृह्यन्त इति । (कै)

इह शास्त्र इत्यर्थस्तदेवाह

अन्यथेति ॥ (कै)

त्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यतिरूपतर्कः कार्षापणं दर्शयतिरूपतर्कं कार्षापणम् । आदिखादिनीवह्नीनां प्रतिषेधः । वा । आदिखादिनीवह्नीनां

शब्दकर्मत्वात् सिद्धिः । दृष्टेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिध्यति । आदिखादीति । भा । आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः । नीवह्नीर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि न गतिहिंसार्थेभ्य इत्यत्र न वह्निर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि बह्नेरनियन्तृ-

हेतुमस्मिन्ने विधिरिति प्रतिषेधोऽप्यस्यावित्ययं सन्निधानात्तद्विषयः । तेन चुरादिस्मिन्नेऽपि भक्षयतौ प्राप्तिसत्वात्प्रतिषेध उभयसङ्ख्यातः । भक्षयत्यत्रं बटुना । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यम् । भक्षयति

संख्यानम्' (वा) । जल्पति पुत्रं देवदत्तः । जल्पयति पुत्रं देवदत्तम् । विलापयति पुत्रं देवदत्तः । विलापयति पुत्रं देवदत्तम् । आभावते पुत्रं देवदत्तः । आभावयति पुत्रं देवदत्तम् । दृष्टिः सर्वत्र । अद्यपि क्रियाग्रहणमपि साधनग्रहणमप्युभयग्रहणं सर्वथा दृष्टेःपसंख्यानम् । पश्यतिरूपतर्कं कार्षापणम् । दर्शयतिरूपतर्कं कार्षापणम् । यदा चाद्यं दृष्टिः चक्षुः-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३३

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

काशामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मविवक्षायामिति । (कै)

तद्विवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्येव
तस्मिन्नर्थे तत्र कर्मत्वेनान्वयविवक्षायां संबन्धित्वेनान्वयस्य विवक्षणा-
द्वेति कार्याणि सादयः । अत्राहचिबीजं तु अः कर्मणीत्यादिशब्दे ।
एवं वक्तुमशक्यं कृतपूर्वी कटमित्यत्र कस्याविवक्षितकर्मतया भावे
साधनस्य कर्त्तृकर्मणोरिति भाव्यादौ स्पष्टत्वात् ॥

अकर्मकशब्दस्य च (कै)

इत्यादि तदुपपादनमप्यनुचितं कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनार्थ-
नामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्याद् अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति

प्रतिषेधो वक्तव्यः । अस्ति देवदत्तः । आदयति देवदत्तेन । अपर आह ।
सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इदमेकमिच्छते ।

कर्तृकस्येत्यभिधानाय बहेरपक्षेपः । परस्मैपदमिति । भा । निगरणचक-
नार्थेभ्यश्चेति प्राप्तम् । बहेरिति निबन्ता सार्थः । भक्षेरिति । भा ।
अधिकर्तेति हेतुमन्त्रिणे विवेक्षादुरादिष्वन्तोऽप्यण्यन्त इवेति प्राप्तिः ।

बलीवर्दान् सस्यम् । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणां हिंसाद्रयथा तस्या-
मवसायान्तेषां चेतनाभाभ्युपगमात् । शब्दः कर्मकारकं येषान्ते शब्द-
कर्माः न त्विह “कर्तरि कर्मण्यतिहार” (१ । ३ । १४) इत्यनेन

साधनके ज्ञानविशेषे वर्तते तदैतद्वक्तव्यं ज्ञानमात्रवचनत्वे तु बुद्ध्यर्थादेव
सिद्धं तदेवमुभयोरपि प्रत्ययोर्दोषानां भावं नाप्यतरः पक्षो निरवकाशः ।
इतिप्रकारश्च ये शब्दक्रियाः शब्दसाधनकर्माश्च ज्ञानविवादविज्ञानाशुदा-
हरति । ‘अथोक्तवत्वादि’ । ‘अज्ञापयतीति’ । ‘क्रीडणीयां कावि’त्यात्मम्

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

दर्शनमप्यसङ्गतमेव धातूनां नानार्थत्वाच्छेदापत्तेः । तस्मादयमर्थः ।
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते
कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थ उत कर्मरहितार्थप्रति-
पादकानामित्यर्थः ॥ लक्षणोभयत्र तुल्या नाद्य इत्याह भाष्ये

न च केचिदिति । (भा)

तथा च कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थ-
सम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणसम्भव इत्यर्थः । अन्त्ये ऽविवक्षित-
कर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामात्रेणा-
काङ्क्षिततया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षा
शान्त्या बाह्यकालकर्मणो ऽविवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादि-

क्तोऽधिकरणे च औद्योगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । इदमेषां जग्धम् । खादि ।
खादति देवदत्तः । खादयति देवदत्तेन । गी । गयति देवदत्तः । नययति देव-

भक्षयन्ति यवानिति । भा । क्षेपस्थानां प्ररोहोद्यवस्थायां यवानां
भक्षणाद्विंसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिच्चैतन्यस्याभ्युपगमात् । परकीय-
यवभक्षणे वा परो द्विसितो भवति । द्विंसाङ्गे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कर्मशब्दः क्रियापरः । गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थेति वक्तव्ये ऽर्थशब्दा-
त्मकशब्दस्य पृथगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणवकं वेदम् ।

“वर्तिनी” (० । ३ । ३६) त्यादिना पुक् । निर्णयस्तु स्वाधनकर्मणो ग्रहणं
कर्मग्रहणादन्यथा गतिबुद्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धेः ।
जम्पादीनां रूपसंस्थानं कर्त्तव्यमेव । अन्यस्त्वाह । जल्पति देवदत्त इति ।
वचनेन बोधयतीत्यर्थः । एवंमन्यत्रापि । तत्र बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम् । यद्यप्यन्या

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्म-
काणामणि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

सूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतया ऽकर्मक-
विषये “कर्तुरीप्सिततममि”त्यनेन तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह

त एवम् इत्यादि । (भा)

एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं शास्त्रे ऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थ-
ग्रहणमिति । क्व चिदित्येतद् व्याचष्टे ।

द्रव्य एव कर्मणि सतीति । (कै)

सतीत्यस्य प्रतियोगिनि सतीति शेषः । एवं च कालाद्यतिरिक्त-
कर्मप्रतियोगिकाभाववन्त इत्यर्थः । तादृशाश्च सर्वथा द्रव्यकर्माभाव-
वन्तः शत्यादयो ऽविवक्षितकर्मणश्चेत्युभयेऽपि प्रयोगानुसारित्वाच्च

दत्तेन । वह्नेरनियन्तृकर्तृकस्य । वा । वह्नेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति
भारं देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ।

कालकर्मणामिति । भा । कालग्रहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वा-
द्भावाच्चदेशानामपि ग्रहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धं
त्विति । भा । तेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना

जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं
देवदत्तः । दृष्टेस्त्रोपसंख्यानम् ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । यद्यपि कृत्रे-

बुद्धिरन्या बोधना उपसर्जनोभूतापि तावद्बुद्धिरस्तीति बुद्ध्यर्थत्वमस्त्येव उप-
सर्जनोभूतोऽपि च गत्यादिरर्थो गृह्यते ऽन्यथा गमयतीत्यादीनामगत्यर्थ-
त्वादेवाप्रसङ्गादग्निरग्रहणमनर्थकं स्यादिति । अस्तु चेतनविषये एवमचेतन-
विषये कथम् । यत्किञ्चिज्जल्पति तमन्यो जल्पयति गच्छन् प्रबोधनाप्यस्ति ।

(मतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

काशामणि कर्त्ता स तौ । १ । ४ । ५२ ।)

विवक्षायाः । यदादिष्वविवक्षया नाकर्मकत्वनिबन्धनकार्याणि । न
 चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धावकर्मकग्रहणं
 व्यर्थं सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयानियम-
 स्थाप्यापत्तौ मासमासयति देवदत्तमित्यसिद्धापत्तेः । प्रतियोगि-
 समर्थककर्मपदेन तु न काशादीनां ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न
 दोषः ॥ वस्तुतो भाष्ये

कचिद् (भा)

इत्यस्य काशादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थ इत्यर्थः ।
 कैयटोक्तव्याख्यायां हि काशभावाध्वभिरिति पूर्वं तृतीयानिर्देशात्
 केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाकर्मकत्व-

वहन्ति वशीवर्दा यवान् । बाहयति वशीवर्दान्यवान् । भक्षेरहिंसार्थस्य । वा ।
 भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीन्

कादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाम्यं चाव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते
 देवदत्तेनेत्यादौ कर्मस्थपि भवन्ति । न च केचिदिति । भा । ननु क्रिया-
 मात्रविवक्षायां काशादीनामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा

अग्निशामान्यपरत्वे बुद्धयर्थत्वादेव सिद्धं तथापि ज्ञानविशेषार्थतायां न
 सिध्यतीत्युपसंख्यानमारब्धम् । आवयति श्लोकं देवदत्तमिति तु शब्द-

‘अकर्मकाणामिति’ । काशभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थो-
 ऽयं यावत् अन्यथा मासमास्यते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । गोदोहमा-
 सयति । क्रोशमासयति । कुक्षमासयतीत्यत्र न स्यात् काशादिकर्मणा सकर्म-
 कत्वात् । एवं “नः कर्मणि चे” (३ । ४ । ६६) त्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र

(अ. १ । पा. ४ । षा. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
काणामपि कर्त्ता स गौ । १ । ४ । ५२ ।)

व्यवहारो धातूनामकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायां कर्मरहिता
गृह्यन्ते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न चैतेनेति । (भा)

कालादिनेत्यर्थः ॥ तद्वाच्ये

सम्भवेति । (कै)

कालादीनां तु व्यभिचारो नास्त्युक्तरीत्या व्यापनादिरूपधात्वर्थे
पूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि तत्सम्भवादिति भावः ।
अयं भावः । कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणे ऽकर्मको
धातुरसम्भवीति सामर्थ्याद्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति ॥
ननु तदविवक्षायां तत्सम्भव इत्यत आह

देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवाग्वलीवर्दाः । भक्षयति
वलीवर्दान् यवान् । अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् । वा । अकर्मक-

शेते देवदत्तो न मुङ्क्ते इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो-
ऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितकर्माणाः । अन्यथा पचादीनामपि
कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य

कर्मत्वान्वितसिद्धम् । शब्दक्रियाणामिति व्याख्याने तु प्रदणोतेरुपसंख्येयं
स्यात् । ज्ञायतिक्रन्दत्योश्च प्रतिषेधं स्यात् । ज्ञाययति क्रन्दयति वा देव-

सर्वत्र द्रष्टव्यत्वेन मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादौ भावे लादयः सिद्धा भवन्ति ।
उक्तञ्च सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवदचनादिति । कालग्रहणमुपलक्ष्यं
वत्करणत्वाच्चमपि भवति मास आस्यते देवदत्तेन सासकर्मणि को भवति
स तर्ह्यकर्मकवचनाद् भावे वक्तव्यो न वक्तव्यो ऽकर्मकाणामित्युच्यते न च

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-
कायाभ्यां कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. १)

वस्तुस्थित्येति । (कै)

धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो व्याख्यादिविवक्षासत्वे-
ऽप्यकर्मकलोपपत्तिर्दर्शयते ।

अथवेति । (भ)

भाष्येणोपपत्तिस्तुतैव । न चैतेनेत्यादिना भाष्येण व्यभिचारा-
भाव उच्यते पूर्वस्माद्देव्युत्पादनायान्तरङ्गत्वतात्पर्यकतया योजयति ।

अकर्मकेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाया इति । (कै)

तद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

ग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति
देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः । मासं प्रापयति देवदत्तम् । सिद्धं तु काल-

च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न स्वार्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षाया-
मर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुष्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्ध-
दर्शनेन साहचर्यात् एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते ।

दत्तेन । दृष्टेस्तूभयथाप्युपसंख्येयं स्यात् । शब्दायतेश्चोभयथा प्रतिषेध्यम् ।
अकर्मकत्वादपि ह्यत्र प्रसंगः । शब्दलक्षणास्य कर्मणोऽन्तर्भावात् कर्मान्तरा-
योगाच्च शब्दाययति देवदत्तेन । अकर्मकग्रहणेन तु येषां कालादिभिन्नं

कालादिभिः केचिदकर्मकाः कालादिभिरप्यकर्मका यदा ते न विवक्ष्यन्ते
तद् यथा शेते देवदत्तो न मुङ्क्ते इति । नाप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मकाः
किं तर्हि येऽत्यन्ताविद्यमानकर्माणो धातवो ऽकर्मकाः नार्थाः । यस्य धातोः
स्वरूपावधिकमकर्मकत्वं न च कालादिकर्मणा स्वरूपाधिकमकर्मकत्वं

‘शक्तिप्रमाणेति । (कै)

द्रव्यधर्मरूपात् शक्त्वादेः सकाशात् क्रिया सकालयोगः प्रवर्त्तते
इत्यर्थः । तच्च शक्तेर्यथा वसन्तादिकालयोगः पञ्चवज्रमादेः प्रमाण-
वशाद् यथा दीर्घशष्कुल्यादिचर्वणस्य दण्डादिकालयोगः सङ्घावशाद्
यथा नानाद्रव्यकर्मकपाकस्य सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञा-
विधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् । अत एवास्यते मास
इति कर्मणि लः सिध्यति । अत्रैतत्सूत्रस्याकर्मकपदवत्सकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाभावादिति तत्त्वम् । “न

१ “शक्तिप्रमाणेति” इत्यारभ्य “इति दिक्” इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

कर्मणामकर्मकवद्वचनात् । वा । सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मक-
वद्वन्तीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते ।

अर्थास्तु कारकादिभेदाद्विज्ञा एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाकर्मका इति
स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्व-
प्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । भा । द्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

कर्म न सम्भवति ते गृह्यन्ते । न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासय-
ति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धम् । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ च न भवति ।
गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेऽप्येवम् । अत एवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पश्चिददातिप्रभृ-

कस्यापि सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्वतिरिक्तेन कर्मणा ऽकर्मकत्वं विज्ञा-
यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यावता स्वभाषापारे स्वतन्त्रस्यापि प्रयोज्यस्य
प्रयोजकभाषापारे विवक्षिते तेन प्रधानभूतेनाप्यमानत्वाद् अन्तरङ्गत्वेन
पूर्वप्रवृत्तामपि कर्त्तृसंज्ञां नाधित्वा कर्मसंज्ञा भविष्यतीति । एवं तर्हि

(गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्म-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

काणामणि कर्त्ता स यौ । २ । ४ । ५२ ।)

चैतत्कर्ममिति" भाष्येण द्रव्यकर्मणो व्यभिचार एव दर्शयते न तन्त-
रङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह

अथवेति । (भा)

न च तेनेत्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्य-
र्थेन सकर्मकाणामेतत्कर्माभावादेशामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्
भाष्येत्तद्वमनिवृत्त्यर्थं तस्यार्थस्य पुनः कथनम् एवं चाकर्मकपदेन
व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्म-
कत्वमित्येतत्पक्षेऽर्थः । न तेतद्भाष्यबलेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणा-
मेवात्र ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । "कालाध्वनोः" इति सूत्रे "लः

न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाः त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये अकर्मका
इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् ।

अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या
ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ-
वेति । भा । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न बहिरङ्गं कालादिकर्म ।

तिथ्यः कर्तरि क्तो न । अन्यथा पक्षवान् दत्तवानित्यर्थे पक्षो दत्त इति
स्यात् । "लः कर्मणीति" सूत्रे तु अविवक्षितकर्मणां असम्भवत्कर्मणां वा
ग्रहणम् । अत एवाविवक्षितकर्मणां न भावे लादय इतीह सूत्रे वदतो

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्य यदि भवति
गत्यर्थादीनामेव नान्येषामिति । तेन पांचयत्योदनं देवदत्तो यश्च दत्तेनेत्यत्र
पूर्वं प्रवृत्ताया एव कर्त्तृसंज्ञा वा अवस्थानात् कर्तरि द्वितीया भवति ।
उक्तं च

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(गतिबुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यशब्दकर्मकर्म-
काणामणि कर्त्ता स यौ । १ । ४ । ५२ ।)

कर्मणीति” सूत्रस्याकर्मकपदविषयेऽपीदृशस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन
तत्राप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणापत्तौ पूर्वोक्ततत्पूर्वित्यादि-
भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । किं चात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति
पक्षे सुमातेर्निवृत्तप्रेषणादिषु लावयति केदारं देवदत्त इति
“णेरणाविति” (१ । ३ । ६०) सूत्रस्यैक्यटप्रयोगे केदारस्य
कर्मत्वानापत्तिरिति दिक् ॥

न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथवा यत्कर्म भवति न च भवति
तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत् कर्म कश्चिदपि न भवति ॥

तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्याकर्मणा सह संबन्धो भवति पश्चात् कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । “शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात्
प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा” इति । सूत्रं चेदं
नियमार्थमिति “आकडार”सूत्र उक्तं तत एवावधार्यम् ॥

“णेरणावि” (१ । ३ । ६०) तत्र तु नेह पथ्यत इति भावे लकार इति
ब्रुवतो हरदत्तस्य मतभेदपरत्वान्न पूर्वापरविरोध इति दिक् ॥

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मणाभिधीयते ।

इति । कर्त्तुः स्वधर्मस्तृतीया । अथ कथम् ।

“अथाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाकः”

इति । स्वतन्त्राः कवयः । यदा सुतां प्रति किञ्चिदुद्गाहविवर्धे
ग्राहयितुं बोधयितुं न शशाकेत्येवं व्याख्येयम् । तत्र बुध्यर्थात् सिद्धम् ॥

हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

इत्युक्तमिति । (कै)

वार्तिककृतेति शेषः ॥ भाष्ये

कथं चाचात्मनेपदमिति । (भा)

एतद्वार्त्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः ॥ अभिवादयतावणौ कर्मणौ णौ
कर्तृत्वाभावाद्ग्रन्थतावणौ कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः ।

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ हृक्कोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मने-
पदउपसंख्यानम् । वा । हृक्कोर्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥ उभयत्र विभाषेयमिति “नवेति

हृक्कोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥ हा च का चेति विग्रहः । ऊच
कुचेति वा । अनयोरेणौ कर्त्ता णौ वा कर्म स्यात् । नवेतिविभाषासूत्रे उ-
भयत्रविभाषास्त्रिदं वार्तिककृता पठितम् । तथाहि । अभ्यवहारयति माणव-

हृक्कोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३ ॥ गत्यर्थादयो निवृत्ताः । तेनोभयत्र
विभाषेयम् । यदा हरतिर्गतौ वर्तते । हरति भारं देवदत्त इति ।
अभ्यवहारे वा । अभ्यवहरति माणवकमोदगमिति । करोतिचायमकर्म्मकः ।

एकस्येति । (भा)

आद्यान्यस्य दृशेरित्यर्थः । अणौ कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावो
विवक्षित इति भावः ॥

कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन । अभि-
वादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते

विभाषे” (१ । १ । ४४) त्यजोक्तम् । अभिवादिदृशोरिति । भा । अभि-

कमोदनं मातृवकेन वेत्यत्र कृत्यवसानार्थत्वात्प्राप्ते विकुर्वते क्वात्राः विका-
रयति क्वात्रान् क्वात्रैवेत्यत्राकर्मकत्वात्प्राप्ते इतरत्र त्वप्राप्ते विभाषेयम् । अभि-
वादिदृशोरात्मनेपदे वेति वक्तव्यम् ॥ अभिवादयतेरप्राप्ते विभाषा । दृशेस्त्व
बुद्ध्याद्यर्थत्वादुपसङ्ख्यानाद्वा प्राप्ते । अभिवादयति गुरुं देवदत्तः अभि-
वादयते गुरुं देवदत्ते देवदत्तेन वा । शिञ्छेत्त्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु

ओदनस्य पूर्णाः क्वात्राः विकुर्वतइति । तदा पूर्वेण प्राप्ते । यदा हरतिः
स्तेयादौ वर्तते । हरति सुवर्णं चोर इति । करोतिश्च सकर्मकस्तदा
प्राप्ते । नन्वनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा इति नियमस्यैव
विकल्पो युक्तः । गत्यर्थादिष्वेवेति योऽयं नियमः स ह्रकोरन्यतरस्यामिति ।
ततश्च पक्षे नियमाभावात् गत्याद्यर्थादन्यत्र पक्षे कर्मत्वं पक्षान्तरे
च कर्तृत्वं भवतु गत्याद्यर्थत्वे तु नित्यवत् कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । एवं
तर्हि वातिककारेणोभयत्रविभाषास्त्रियं पठिता तत्प्राप्त्यादिनन्तरस्य

(दृक्कोरन्वतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ३) .

अपरस्येति । (भा)

प्राप्त्याभिवादयतेरित्यर्थः । उक्तं प्राशयः ॥

भृत्यान् राजा । कथं चात्रात्मनेपदम् । एकस्य “श्लेरणाविति” (१ । ३ । ६७)
अपरस्य शिचश्चेति (१ । ३ । ७४) ॥

वाद्यतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यं प्राप्तौ पक्षे
निवर्त्यते ॥

अभिवादयति गुहं देवदत्तेन । दर्शयते राजानं भृत्यान् भृत्यैर्वा । कर्मसंज्ञा-
भावपक्षे कर्मान्तरस्याभावात्श्लेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचश्चेतीति
प्राशयः । वस्तुतस्तु शिचश्चेत्येव युक्तम् । श्लेरणावित्यस्य तु नायं विषयः ।
शिचश्चाद्यप्रवृत्तिभेदादिति तत्रैवोपपादितम् ॥

विधिरिति नाश्रीयते । अविशेषेण दृक्कोर्विकल्पः प्रवर्त्तते । ‘अभिवादि-
दृशोरिति’ । अभिवादयतेरप्राप्ते किंभाषा दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वात् दृशेः सर्वत्रेति
वा प्राप्ते । ‘अभिवादयतइति’ । ‘शिचश्चे’ त्यात्मनेपदं परस्मैपदे त्वभिवादयति
गुहं देवदत्तेनेति कर्मसंज्ञैव भवति । ‘दर्शयत इति’ । कर्मसंज्ञाभावपक्षे
कर्मान्तरस्याभावात् श्लेरणावित्यात्मनेपदमन्यत्र तु शिचश्चेति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

भाष्ये

स्वं तन्त्रमिति । (भा)

विततास्तन्त्रवस्तुत्वं किमयं बद्धव्रीहिरिति प्रश्नतात्पर्यं विशेष-
विहितत्वादित्यभ्युपगमः । निरवकाशत्वाभावात् ॥

अपादानादिसंज्ञेति । (कै)

तन्त्रवायाद् गृह्यतीत्यादौ ब्राह्मणादेर्नेति । तन्त्रवाय इत्यस्य
भाष्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थः “कर्तृ-
करणयोस्तृतीया” (२ । ३ । १८) इति तृतीयेति सूत्रात् । कर्तृत्वं च
कर्तृसंज्ञाबोधित कर्तृत्वशक्तिमत्त्वम् । सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे
व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रय-

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः । किञ्चातः ।
तन्त्रवाये प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दो ऽस्यैव विताने वर्तते । तद्य-

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ किं यस्येति । भा । तन्त्रवायस्य स्वतन्त्र-
शब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्त्रवायइति । भा । यद्यपि तन्त्रवायो

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ स्वतन्त्रशब्दोऽयं तन्त्रवायवचनोपपत्ति स्वं
तन्त्रमस्य स्वतन्त्रः । विततास्तन्त्रवस्तुस्वतन्त्रमित्युच्यते । अस्ति च सा-

वितन्वत इति । (कै)

स च सन्निवेशविशेषविशिष्टस्तन्तुसमूहः स्वतन्त्र उच्यत इति ।
यथा कथं चिद् व्युत्पन्नो ऽयं प्रधानार्थे कृढ इति भावः ॥ प्राधान्ये
वर्त्तमानस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह

तत्रेति । (कै)

क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवान्वययोग्यत्वम् ॥

तद्वात्पर्याश्रये वर्त्तते । “स्वतन्त्रः कर्ता” (१ । ४ । ५४) इति सूत्र-
स्वरसात् । उक्ततद्वात्पर्याश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम् । स्थानीस्थे यत्ने कथ्यमाने
स्थानी स्वतन्त्रेति “कारक” (१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः ।
कालिकादिसम्बन्धेन व्यापाराश्रये ऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः ।
एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् सूत्रे स्वतन्त्र
इत्यव्यावर्त्तकमित्यपास्तम् । प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत् सर्वेषु अभावात् ।
रूपवन्तं गच्छतीत्यादावुत्तरदेशसंयोगरूपे काले रूपादौ च न तादृशधात्व-
र्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन
पक्षस्तण्डुलो देवदत्तेन इत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्व-

था । आस्तीर्णं तन्त्रं प्रोतं तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये

वयति मुङ्क्त इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्
परत्वाव्यापादानादि संज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च

स्यात् । धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च । “धातुनोक्तक्रिये

धारणद्रष्टे पुरुषे वर्त्तते । साधारणं भवेत्तन्त्रं स्वं धनं तन्त्रं साधार-
णमस्य स्वतन्त्रः । अस्ति च प्रधानवचनः स आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य

तन्तुवायरूपतयेति । (कै)

कारक इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिंश्च तत्त्वेनानुपयोग इत्यर्थः । बह्वक्षयसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह

अनेकेति । (कै)

सकलकारकप्रवर्तकत्वादिति भावः ॥ नन्वेवं स्यात्तौ पक्षतीत्यादि न स्यादत आह

यस्य धातुनेति ॥ (कै)

सिद्धिः । तत्र सति सम्भवे तद्भात्वर्थकृतिव्यापारोभयाश्रयत्वसमानाधिकरण्यैव कर्तृताशक्तिरतो गुह्यतरभारयोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः । तत्र यत्नसत्त्वेन मानमित्यन्ये । धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया क्रिया विषयैव ग्राह्या । अतो मत्तोभूतं न तु मयाकृतमिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः । नान्तरीयककृतिसाध्यपिष्टकमध्यस्थशर्करा भोक्तारि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन

वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान इति गम्यते ।

ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितानइति । भा । वितन्यत इति वितानम् ।

स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं

नित्यं कारके कर्तृतेष्वत इति” कर्मकर्तर्यप्यस्तीदम् । प्रत्ययापारयोर्वैयधि-

स्वतन्त्र इति । तत्राद्ययोर्ग्रहणे तयोरपादानादिविषये कर्तृसंज्ञां स्यात्प्र-
रत्नादिशेषविहितत्वाच्च तन्तुवायादागच्छतीत्यादौ । इह च न स्यात्

अगुणभावेन । (कै)

प्राधान्येन ॥

स्वतन्त्र इति । (कै)

स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तच्चारोपितमनारोपितं वेत्यन्यत् ।
कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयो हि सः ।
तादृश एव च सकलकारकप्रवर्त्तकः प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे
फलव्यापारयोर्व्यत्यासदर्शनात्समभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादिनिरूपितं ।
मञ्जूषायाम् ॥ ननु हेतुमच्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते न च
तच्च संज्ञेयते ऽत आह

कृतिर्नाम न काचिद्यापारातिरिक्तोत्पत्तम् । आन्तरचेष्टा विशेष एव वा
कृतिरिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव जाभात् । कर्तृत्वशक्तिमत्त्वेन
कर्त्ता तृतीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः । स च धात्वर्थे आधेयतयान्वेति
त्वेन चैत्रेण सुच्यते इत्यत्र चैत्राभिन्न कर्तृवृत्तिस्वाप इति बोध इति प्राञ्चः ।
द्वितीयप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्र्यः स्वाप इति चैत्र कर्तृकः स्वाप इति

तस्यः प्राधान्ये वर्तते तन्मशब्दस्येदं ग्रहणम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां

यस्य स स्वतन्त्र उच्यते । तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्यो-
पयोगाच्चतुवायस्यापि तन्तुवासरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः

करणमात्रस्य पञ्चावौत्सर्गिकस्य परं त्यागः । विश्वकर्मिणः शक्तिपक्षे विशिष्ट-

हेतुस्यो 'अस्त्वसौ' इति इमसाद्ययोर्महो दोषं वृद्धा तृतीयमर्थमाश्रित्याह ।
'स्वतन्त्र इति' । 'प्रधानभूत उच्यते' । स्वतन्त्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्ध-

प्रयोज्य इति । (कै)

स एवात्र हेतुमच्छब्दार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमिति । (कै)

उद्भूतमिति शेषः ॥ दूषणान्तरमाह

तत्प्रयोजक इति । (कै)

तत्र हि यत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते ॥

बोध इत्युचितम् । यस्तु तत् तत् क्रियानुकूलकृत्याश्रयः कर्ता । कृञः कृत्यर्थ-
कत्वेन कृप्रकृतिकटचा तथैव लाभात् । तत्राश्रयस्य प्रकृत्यालाभात् कृति-
कृत्यार्थ इति । तन्न । कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात् । रथेन गम्यते
इत्यादावचेतने ऽसम्भवाच्च । विभक्तौ लक्षणा नौचित्यस्य प्रागेव निवेदितत्वात्
तत्राश्रयलक्षणेत्युक्तं कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् । यस्तु धात्व-
र्थस्चेतनमात्र वर्त्तते । तत्राचेतनस्य कर्तृत्वं चेतनत्वारोपेण तन्निष्ठक्रिया-
रोपेणैव वेति “दामहायनान्ताच्च” (४ । १ । २३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
परे तु तत्तदुद्भात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम् । तदुक्तं “कारक”
(१ । ४ । २३) इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थानी परतन्त्राववाये

हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् । वा । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युप

स्वतन्त्रशब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य
चित् स्वातन्त्र्यं तथा “कारक”सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो

शक्तिपक्षे चेदं तुल्यम् । निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियावयवे स्थितमिति पक्षे तु

तरत्वादिति भावः । किं न कारकाधिकारात् क्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं
ग्रह्यते न च कस्यवाचकसुबाचतया क्रियायामुपगम्यते किं वर्ति न-

क्रियासिद्धाविति । (कै)

स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः । स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्व-
रूपस्वातन्त्र्यमस्यास्येव परप्रेर्यत्वेऽपि ॥ ननु प्रेरणायाः क्रियाविषय-
त्वात्कथमकुर्वति कारयतीति प्रयोगो ऽत आह

यदीति । (कै)

साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यमूले
आदिपदार्थः क इति चिन्त्यम् ॥

स्वतन्त्रा किंपुनः प्रधानं कर्त्ता कथं ज्ञायते कर्त्ता प्रधानमियत् सर्वेषु कार-
केषु समिहितेषु कर्त्ता प्रवर्त्तयिता भवतीति । एवं स्वच्छाधान प्रवृत्ति-
निवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं तच्च प्रयोजकसमिधानेऽपि प्रयोज्यस्य । तत् समि-
धानेऽपि स्वार्थसत्वे प्रकृतेस्तदभावेऽप्रवृत्तेऽपि । एतच्च “स्वतन्त्रः कर्त्ता” इति
सूत्रे भाष्ये । तच्चारोपितमनरोपितं च संज्ञा निमित्तम् । आद्यं खाल्या-
दौ । अन्यं पुरुषे । यस्य च स्वतन्त्रविवक्षा तद्यापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्रभावात् । ख्याणी स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपित
स्वतन्त्रवतीत्यर्थः । तत्त्वं विना तद्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात् ।
प्रधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न स्वतन्त्रत्वम् । स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाष-
संस्थानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न

ऽगुणभावेनोच्यते सर्वोसौ स्वतन्त्र इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् ।
हेतुमन्तीति । भा । प्रयोज्यइत्यर्थः । यथा कर्त्तृसमिधौ करणादीनां नास्ति

प्रधानभूतधात्वर्थ एवेह क्रिया धातुत्वं तु भूतपूर्वभावगार्थत्वात् । एतेन

धानतयैवेति तच्चापि एव यद्वयं युक्तम् । यदि प्रधानभूत उच्यते एवं
सत्यप्रधानापेक्षत्वात् प्रधानभावस्य यत्राधिकरणादीन्यप्रधानानि कारकाणि

व्यपदिश्येतेति । (कै)

तदापि तस्यौपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे णिजापत्तिः । एवं औपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः ॥
भाष्ये

न चेदमकुर्वति तस्मिन् कारयतीत्येतद्ववति (भा)

इत्यनन्तरं किं तु कुर्वत्येवेति शेषः ॥

णात् । लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति । अत एव प्रयोज्यस्य स्वतन्त्र-
त्वात् । कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपं
स्वातन्त्र्यं साधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक् ॥ हरिरप्याह—

“प्रागन्यतः शक्तिजाभाग्न्यग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवर्त्तानां निवर्त्तनात् ॥

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुंरुच्यते ॥”

सिध्यति । अस्वतन्त्रत्वात् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति

स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात्
कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति कर्तृत्वतोया न प्राप्नोति ।
तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते । न वेति । भा । प्रयो-

कारकाणां क्रियान्वयनियमोऽपि देव्या व्याख्यातः । देवदत्तः पचति । स्यात्तौ

सन्ति काष्ठैः स्यात्स्यामोदनं पचतीति अत्रैव स्यात् न त्वास्ते श्वेत
इत्यादावित्याशङ्क्य प्राधान्येनागुणभावो लक्ष्यतइति दर्शयति । ‘अगुणोभूत
इति’ । तेन यस्य गुणभावो नास्ति स कर्ता कारकान्तराविवक्षायामपि

स्वतन्त्रो ऽसाविति । (भा)

असावुपसंख्यानसम्भक्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्या-
नातिप्रसङ्गवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतन्त्रपदमनुवर्त्य तत्सामर्थ्या-
द्गौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाकुर्वत
इति वाच्यमित्याह

शक्यं तावदिति । (भा)

एवं च सूत्र एव गौणमुख्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य
वार्त्तिकं न कार्यमिति भावः तदाह

उपसंख्यानवादीति ॥ (कै)

करणादिस्थापारात् पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन कर-
णादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदावत्तथापारवत्त्वेनातिप्रवृ-
त्ताणां तेषां निवर्त्तनेन च दुरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः ।
वस्तुस्थित्येषां धर्माणामभावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याख्यन्ते स कर्ता । घटो
भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम् । यद्वा घटप्रदेनोपादानकारणं मृदेव

स्यात् न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा

जकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनवियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रिया-
सिद्धौ सङ्गावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । भा । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न

पचति । अन्यन्यजभ्यस्य शब्दार्थत्वादाश्रयो जकारार्थः । देवदत्तेन पचते ।

चागुणभावो ऽस्त्येव । कः पुनरत्र कारकाणां गुणगुणिकभावः । यदा
श्रुकाप्रायेऽपि क्रिया न निवर्त्तते । उक्तमत्र—

प्रागन्यतः शक्तिजाभासग्रभावापादनादपि
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५३

। पा. ४ । आ. ३)

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

तेन चेदमिति । (कै)

।दोषवारणायेत्याशयः । अकुर्वन्नेतीत्यन्तमभ्युपगमे कर्म ॥

एवं चेदिति । (कै)

णोत्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः ॥

स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । (कै)

अन्यथा स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव सिद्धे
संख्यानं व्यर्थमिति भावः ॥ भाष्ये

ज्ञापकम् (भा)

अनुमापकम् ॥

र्थात्मना भवतीत्यर्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् । यदा ब्रह्मण
विद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपवत्तद्रूपगतजन्मनाश्रयवहारो-
पविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोद्धम् । पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ
योन्यस्य प्रयोजकव्यापाराधीनत्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तं स्वातन्त्र्यात्
कर्तृत्वमव्याहतम् । प्रेरणा पारतन्त्र्ये उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् । धातु-
चक्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् कर्त्तृपरतन्त्रकरणादेर्न स्वव्यापार-

अकुर्वन्त्यपि कारयतीति स्यात् । वा । यो हि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्वन्त्यपि

स्यान्नैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात् तथा चाकुर्वन्त्यपि

देवदत्तरूपो य आश्रयस्तद्विशिष्टो विहित्यनुकूलव्यापार इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं
बाधेयतारूपं संसर्गमर्यादया भासते ॥

अवृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेकेऽपि दर्शनात् ।

आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते ।

अयम् (भा)

उपसंख्यानवादी ॥

प्रेषिते । (भा)

पुरुषे ॥

क्रियाम् । (भा)

क्रियाप्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम् ॥

अक्रियाम् (भा)

तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाभावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति
कुर्वन् स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः ॥ एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव

मादाय कर्तृत्वम् । किं च करणादीनां कर्त्रधीनत्ववत् न प्रयोज्यस्य प्रयोज-
काधीनत्वं प्रयोज्यस्य स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तेः । न हि करणादीनां तादृशी
प्रवृत्तिः ॥ तदुक्तम् —

“निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये” इति ।

निमित्तं भूत्यादि । तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाम्या-
शयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमिति दिगित्याहुः । केचित्तु धात्वर्थ-
व्यापाराश्रयत्वं साक्षात् परम्परया वा । तत्राद्यं प्रसिद्धम् । द्वितीयं पञ्चभि-

तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः । वा । न चेदमकुर्वति

प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं तावदिति । भा ।
उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते ।

इति । काष्ठादीनि कर्त्ता प्रवर्तितानि करणादिशक्तिं प्रतिबभूवन् ।
कर्त्ता तु प्रागेव कर्त्तृसंनिधौ च करणादीनि न्यग् भवन्ति तदधीने

तस्य पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन्
स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोगश्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भे-
ऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति मुख्यस्वातन्त्र्य-
ग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह

यदि चेति (भा)

भाष्ये ॥ अस्वेच्छायामसत्यामिति शेष तदाह

स्वार्थादर्शनादिति । (कै)

एवं च यद्ययं स्वतन्त्रः स्यात्सर्वथा कुर्यादेव कदा चिन्न करो-
त्यपि तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एवं च स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति-

ईदृशैः कथ्यतेति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तृधर्मत्वार्थव्यापारा-
श्रयत्वम् । अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदाश्रयाणां बहु-
वचनापत्तिः प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु शिजापत्तिः । अन्त-
र्भावितव्यार्था इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थ इति आहुस्तत्र । अन्तर्भावितव्यार्थ-
त्वेन सकर्मकत्वोच्चेदापत्तेः । इच्छते चान्तर्भावितव्यार्थत्वेन सकर्मकाणामपि
द्विकर्मकया । तस्माद् धातूनामनेकार्थत्वादव्यर्थान्तर्भावेनापि धातोर्वृत्तिः ।
परन्तु यत्र शिञोभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव । यथा प्रकृते पञ्चभि-

तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति स्वतन्त्रोऽसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं

प्रयोजस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनाद् किञ्चोपसंख्यानमारभ्यते ।
तेन केदमवश्याभ्युपगन्तव्यं यः करोति स स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येवं चेत्

च तेषां प्रवृत्तिनिवृत्तौ । प्रधानकर्तृत्वं प्रतिनिधिर्न दृष्टः कदाद्यादीनां
तु दृष्टः । ग्रीष्मपचारे गोवाहैरिच्यते । प्रविवेको ऽभावः । करणाद्यभावे-
प्यास्ते श्रेते इत्यादौ केवलः कर्त्ता दृश्यते न तु कर्त्तुरभावे कारणादीनि दृश्य-

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

कत्वं स्वातन्त्र्यमित्युक्तं तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वं तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञोपयोगि । तच्चारोपितं स्यात्प्रादा-
वन्तं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव च धातुना
प्राधान्येनोच्यते शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे
भाष्ये । संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति
यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे परिवर्तते स्थालीस्थे च यत्ने कथ्य-
माने स्थाली स्वतन्त्रेति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तु-

र्हत्वेति । क्वचित् एकान्ते तुष्णीमासीनत्वादिकं तद् द्योतकम् । यदि तु
द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्व-
माश्रित्यसमाधेयः । कर्तृत्वं च विवक्षा निबन्धनम् । तेन स्थाल्यादिव्यापा-
रस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि । तदुक्तं “कारके” इति सूत्रे भाष्ये
स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति । यत्नो व्यापारः । एवमेकस्यैवो-
पाधिभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वकरणात्त्वानि भवन्ति “यथा आत्मानमात्मनादृजसि”
इति ॥ तदुक्तं हरिणा—

कुर्वता वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् । प्रेषिते च

प्रयोजकसन्निधानेऽपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य
स्वातन्त्र्यमस्यैव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित् परोऽनुग्रहीतव्य
इति प्रवर्तते सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यत्नत इति । प्रेषित चेति । भा । कर्तुरधि-

क्ते । आरादप्युपकारित्वादिति । यद्यप्यसौ तटस्थः प्रजसिद्धावुपकरोति न
तु करणादिवदनुप्रविश्य तथापीत्यर्थः । एतच्च प्रायेण चेतनेष्वेव सम्भवति
नचेतनेषु रथो यांतीत्यादौ । नैष दोषः । उक्तजक्षणे कर्तरि इयं वृष्टे
प्राधान्यमग्राभावश्च तत्राग्राभावो ऽचेतनेषु चेतनेष्वपि सम्भवति स

(अ. १ । पा. ४ । आ. ३)

(स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।)

रधिकरणत्वेनेत्यादि चिन्त्यम् । नञ्च वाक्ये प्रेषितो दर्शनक्रिया-
मध्यवस्यति क्रियायां वा कर्ता ऽयमित्यस्य कर्तृरुपादानात् क्रिया-
मित्येतत्कर्मनिरूपितं तस्याधिकरणत्वं स्यात्त्वां तण्डुलमित्यादिवत् ।
अन्यथा देवदत्ते पचतीत्यस्यापत्तिः । कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रय-
स्यैवाधिकरणत्वाच्च । न च क्रियामित्येतन्निरूपितकर्तृत्वं तस्य
सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥

“एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।

कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते” इति ॥

योऽपि “शेरणौ” (१ । ३ । ६७) इतिसूत्रे भाष्ये शरीरात्मान्त-
रात्मा इत्यादि भेद उक्तः । सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुद्ध्यवस्था-
भिरित्युक्तम् । बद्धि कल्पितावस्थाभिरित्यर्थकम् ॥

क्रियायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि
च प्रेषितोऽसौ न करोति स्वतन्त्रोऽसौ भवतीति ॥

करणत्वेन विविक्षितत्वात्सप्तमी । क्रियामिति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छायां
सत्यां क्रियां तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । भा । स्वार्थदर्शनादिच्छाया-
मसत्त्वामित्यर्थः ॥

वाचमगुणभावो न प्रतिनियतविषयो यस्यैव तु विवक्ष्यते तस्यैवेत्याह
‘स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यत इति’ । विवक्ष्यतइत्यस्योदाहरणं स्यात्तौ पचतीति ।
अन्ये तु व्याचक्षते । अगुणभावेनाभिधीयमानव्यापारो गुणभूतो गुणभू-
तधातूपासव्यापारः कर्तेत्यर्थः । कस्य च व्यापारो धातुना ऽगुणभावेनोपा-
दीयते यस्य विवक्ष्यते तस्येति सर्वत्र सिद्धमिति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

शेषषष्ठ्या समासः प्रवर्तनात् स्वातन्त्र्यमित्यस्यास्तु नामेति शेषः ॥

समाश्रितो (भा)

विवक्षितः ॥ ननु न वा सामान्येत्यादेः “हेतुमति चे”त्यत्र वक्ष्य-
माणतया ऽपरसुकृमिष्यसङ्गतमत आह

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञा-
प्रसिद्धिः । वा । प्रैषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति ।
स्वतन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । प्रैष इति । भा । न तु पूर्वसूत्र
एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते ।
“प्रैषापूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् । स्वातन्त्र्यं प्रैषकाले तु स्वव्यापारा-
प्रवर्तनात् । प्रकृतौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वतन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः
स्यात् ततश्चात्र न शिञ् भवेत् । प्रैषग्रहणामध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति केचित् ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥ तस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥ ‘तदित्यनेन कर्त्ता सम्बध्यत इति’ ।
कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः स्वतन्त्र इत्यर्थः । ननु च प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारतन्त्र्यं कर्त्तृसन्निधाविव करणादीनान्तत्वाद्यं स्वतन्त्रः परामृश्यते
कथन्तरां च कर्त्तृसंज्ञाविशिष्टः कथन्तमां च पाचयत्योदनं देवदत्तो
यश्च दत्तेनेति प्रयोज्ये तृतीया भवति पूर्वमेव च स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः सतः
प्रयुक्तिरपि किमर्था । मायं विरंसीदिति प्रयुक्ते इति चेद् भवत्येवं
प्रवृत्तप्रवर्तने यत्र तु वशात्कारेण प्रवर्त्यते तत्र कथम् । उच्यते । अप्र-

वक्ष्यमाणस्यापीति । (कै)

अयं हि न वा सामान्येति वार्त्तिकार्थः ॥ कं घातयतीत्यादौ
हेतुमति चेत्येव सिद्धत्वादुपसंख्यानं न कार्यम् । कथं सामान्य-
ज्ञातत्वमत आह

स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम् । भा । यदि च स्वतन्त्रौ न
प्रयोज्यः । अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् ।

अध्येषणे किञ्चन्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वध्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्व-
युक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु
निरुद्धविषय एव नियोगः । स्वतन्त्रत्वादिति । भा । दृष्टसामर्थ्या वा
सम्भावितमर्थो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । भा । प्रयोजकसन्निधौ पारतन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य

स्याच्चात्कर्तृसंज्ञः । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति
हरिः । हेतुत्वात्तद्यापारे हेतुमतिचेति शिच् । कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः ।

वृत्तप्रवर्तनेऽपि यावत्स्वार्थादर्शनात् प्रयोज्ये न प्रवर्तते तावत्प्रयोजकः
पाचयतीति न व्यपदिश्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्युत्तरकालमेव तु व्यपदिश्यते
तदागोमपि च स्मृत्याकृता प्रयुक्तिर्विद्यत इति अनुवर्तमाना हि प्रसक्तिः
प्रयोज्यस्यापक्षनिष्पत्तेः प्रवृत्तौ हेतुर्न मध्ये विच्छिन्ना । लोढादिवाच्यस्य प्रैष
प्रयोज्यस्याप्रवृत्तावपि भवति । उक्तं च—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोष्विधीयते ।

प्रवृत्तस्य यदा प्रैषस्तदा स विषयो शिचः ॥

इति । तदेवं शिञ्वाद्या प्रवृत्तिः प्रवृत्तप्रवर्तनारूपेण प्रतीयतइति
प्रकृत्यर्थे कर्तुः सतः प्रयोजक इत्यविबुद्धम् । इममेव चार्थं दर्शयितुं

हेतुत इति । (कै)

सुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रयो-
जकस्य हेतुत्वादयमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतौगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम् ॥

उक्तं वा । किमुक्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरो ह्यकुर्वत्यपि
कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुमतो ह्यवि-
शिष्टम् । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमिति ।

तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति । वक्ष्यमाणस्यापि
बुद्ध्या विषयी कृतत्वाद्धेतुत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदेनोक्तं वेति
निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । भा । “हेतुमति चे”त्यत्र
वार्तिककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । भा । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति
तेन तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः ॥

तच्छब्दोपादानम्, अन्यथा कस्य प्रयोजक इत्यपेक्षायां प्रकृतत्वादेव
स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति लाभादनर्थकं तत् स्यात् । ‘तस्य प्रयोजकस्त-
त्प्रयोजक इति’ । ननु ‘द्वजकाभ्यां कर्तरि’ ‘कर्तरि चे’ ति प्रतिषेधात्
कथमत्र समास इत्यत आह । ‘निपातनात्ममास इति’ । अत्र विचा-
र्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्यामः । ‘संज्ञासमावेशार्थश्चकार
इति’ । असति हि तस्मिन् एकसंज्ञाधिकारात् कर्तृसंज्ञा न स्यात् ।
‘कुर्वाणं प्रयुक्तइति’ । कुर्वाणदशायां या प्रयुक्तिः सुख्याद्धेतुत्वात् सैव शिञ्जा-
द्येत्थेवं विग्रहः । हेतुत्वादित्यादिना समावेशस्य प्रयोजनं दर्शयति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्ठवात् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति सूत्रस्य “ईश्वरे” इति पदे प्रकृतिभागस्य
पूर्वान्तरेफेण सहानुकरणं

रीश्वरादिति ॥ (पा)

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो
यङ्यते । रीश्वरादीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्मा

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ । किमर्थमिति । भा । प्राग्रीश्वरा-
दित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिरीश्वर इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः ।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ ५६ ॥ “अधिरीश्वर” इत्यतः प्राक् प्राङ्-
निपाता इत्यधिक्रियते । तन्वाद्याश्रयणात् । तेन पूर्वं निपातसंज्ञाः सन्तः

प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥ प्राचि काले देशे वा प्राक् ।
‘अधिरीश्वर इति वक्ष्यतीति’ । ईश्वरप्रकृतिभागस्य पूर्वपदान्तेन रेफेण

मन्वन्त्यस्यापौश्वरशब्दस्यावधित्वं स्यादत आह

प्रत्यासत्त्येति ॥ (कै)

ननु प्रथमोपस्थितत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादत आह

व्याप्तीति ॥ (कै)

वीश्वारादिति । (भा)

तच्चापौश्वरशब्दोऽस्तीति भावः ॥ वीश्वरशब्दस्य काप्यश्रवणादाह

यदेति ॥ (कै)

भूदिति । शक्तिशुमुल्लमुल्लावौश्वरेतोसुम्नसुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । यदयं

वीश्वरादिति । भा । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात्प्राक् स्यात् । यदा संहितया
सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्येतदभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदय-
मिति । भा । सेकसेन् प्रभृतीनां शुमुल्लमुल्लोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञायां
सिद्धायां “कृन्मेजन्त” इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्याप्तिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥

पश्चाद्गुत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात्संज्ञासमावेशः सिध्यति । अन्यथा गत्युपसर्ग-

सहानुकरणं द्रष्टव्यम् । अनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वात् विभक्त्युत्पत्तिः, च वा
इत्यत्र निपातत्वे सति ‘स्वरादिनिपातमव्यय’ मित्यव्ययसंज्ञा भवति
‘निपाता आद्युदात्ता’ इति तु स्वरो न भवति उदाहृतानामनुदात्तानां गणे
पाठात्, अन्येषां तु तदपि भवति, ननु यथा ‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो
विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते निपाता
इत्येवास्तु नार्थोऽवधिनिर्देशेनेत्यत आह । ‘प्रागवचनमिति’ । प्रागवचन-
दारेणावधिनिर्देशस्य प्रयोजनमुक्तम् । अयमर्थः । असत्यवधिनिर्देशे निपाता

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्वीश्वराभिप्राताः । १ । ४ । ५१ ।)

ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं युक्तमत आह

तुल्येति । (कै)

न्यायबाधकल्पने बह्वेषु शास्त्रबाधः कल्प्यः । नियमे तु सजा-
तीयविषय एवेति लाघवनियमे इति भावः ॥

समासे एतज्ज्ञापकमिति (भा)

भाष्ये ज्ञापकशब्दो नियमपर इति बोध्यम् ॥ ननु लोकन्यायस्य
शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह

शास्त्रे चेति । (कै)

“कृन्मेजन्त” इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याथयसंज्ञां प्राप्तिः । कृन्मेजन्तः
परोऽपि सः । सः । परोऽप्येतस्मात्कृन्मेजन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् ।

परोऽपीति । भा । “कृत्यार्थे तवैकेनि”त्यादिरेजन्तः खमुञादिश्च मान्तो-
ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्बाधस्य ॥ यत्तर्हीति । भा । व्याप्तावा-
श्रयमाणायां निपातत्वादथयौभावस्याथयसंज्ञासिद्धैव किं तद्विधानेनेति
ज्ञापकं सं पद्यते । समासेष्विति । भा । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थ-

कर्मप्रवचनीयसंज्ञानां निपातसंज्ञायाश्च पर्यायः स्यात् । तन्मादौ

इत्यस्य प्रतियोगमनुवृत्तौ सत्यामप्येकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् न तु
समावेशः, सति तु तस्मिन् ईश्वरात् प्राग्यावन्तः संज्ञिनः सर्वास्तान्नैकध्य-
मिहापेक्ष्य सङ्घातसंज्ञा विधीयते प्रतिसूत्रमधिकाराच्चपरावृत्तिस्तस्याच्च
समावेशः प्रयोजनमिति । अथ वा प्राग्वचनं किमर्थं यावता पञ्चम्यैव
प्रागिति दिक्शब्दोऽध्याहरिष्यते, परागित्यस्य त्वध्याहारो न भविष्यति,
'चादयो ऽसत्वे' 'प्रादय' इत्यनयोर्विधेयासम्भवेनानर्थक्यप्रसङ्गात्, अत

लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्तिरेवाग्रचिह्नते इति भावः ॥ भाष्ये

प्रियं प्रोथमिति (कै)

कचित्पाठः । तच्च प्रोथो ऽध्वगः ।

“प्रोथो ऽस्त्री ह्यघोणायां ना कव्यामध्वगे चिषु ।

प्रोथो ऽध्वगे ऽध्वघोणायां कटिस्त्रीगर्भयोरपीति ।”

मेदिनीविश्वोक्तेः ॥ यत्तु हरदत्तेन प्रोथं पर्याप्तमित्यर्थकं क्रिया-
विशेषणम् । प्रोथ पर्याप्ताविति धातोः पचाद्यजित्युक्तं तदुक्तको-

यत्तर्ह्ययौभावस्याव्ययसंज्ञां प्राप्तिं तज्ज्ञापयत्याचार्यः अगन्तरो य ईश्वर-
शब्दस्तस्य ग्रहणमिति ॥ समासेष्वव्ययौभावः । समासस्यैतज्ज्ञापकं

मेतत्स्याद् न तु व्यात्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः ॥ एवं तर्हीति । भा ।
लोके प्रत्यासत्तिरान्वीयते यथा* “कपिप्लुजानाजमेते”ति अथ एवाजभ्यन्ते

प्रमाणं तु प्रागग्रहणसामर्थ्यमेव अन्यथा रीश्वरादिति पक्षमैव दिक्शब्दा-

न्नाह । ‘प्राग्वचनमिति’ । अयं भावः । अथाहारेण सिद्धे प्रागग्रहणासा-
मर्थ्यान्तरेण द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते तेनायमर्थो भवति, प्राग्वीश्वराद्ये
व्यवस्थितास्ते प्राक् निपातसंज्ञा भवन्ति निपातः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति ।

* “वसन्ताय कपिप्लुजानाजमेते” इति श्रूयते । तत्र विचार्यते । किं
अयमन्वयः पक्षः वा विकल्पेनालम्ब्यथाः । अथवा अथ एव इति । किं
प्राप्तम् । अथ जौमिनीयसूत्राणि—

वज्रवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् । अ ११ । पा १ । सू १८ । (पू.)

इच्छा प्रयोग इति चेत् । अ ११ । पा १ सू १९ । (आ)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्वीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

शानुक्तेस्तस्य धातोरभावाच्च प्रकृतेऽर्थासङ्गते “गृथयूथप्रोथा” इत्यु-
णादिसूत्रेण यप्रत्ययान्ततया साधनाच्चोपेक्ष्यम् ॥

तथेह । अ ११ । पा १ । सू ४० ॥ (आ-नि)

भक्त्येति चेत् । अ ११ । पा १ ॥ सू ४१ ॥ (आ)

तथेतरस्मिन् । अ ११ । पा १ । सू ४२ ॥ (नि)

अथ सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् । अ ११ । पा १ । सू ४३ ॥

अत्र श्वरस्वामिना एवमुक्तम् —

‘प्रथमं वा’ वङ्गत्वं त्रित्वं नियम्येत । किं कारणम् ?

न हि कश्चिच्चतुर उपददानो न त्रीनुपादत्ते, यत् कारणम्, अनुगता-
स्त्रयश्चतुर्षु, त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः, “बद्धनालभत” इति श्रुतम् ।
आलब्धाश्च बहवः । एवं सति ‘कारणादति क्रमः स्यात्’ यदि च यथा
श्रुतानुपादाने किं चिदन्यत् कारणं त्रित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः ।
न तदस्ति । तस्मात् त्रित्वं नियम्येत ।
... ..

यस्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि तावद्द्वैदिकौषु द्विंसासु प्रत्यवाय,
ततः प्रत्यवेयात् । अथ अप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणं च कर्मेत् । कृते
श्रुत्यर्थे मांसीयन् पशून् हन्ति इति । तस्मात् त्रयः कपिप्लुता आलब्धव्याः ।

तत्र युक्तिः । तथाच सूत्रम्—

तथा चानर्थदर्शनम् । अ ११ । पा १ । सू ४४ । (यु)

तस्मात् त्रित्वनियमः ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः । अ ११ । पा १ । सू ४५ । (यु)

नैमिगीयन्यायमाज्ञायाम्—

कपिप्लुतेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो वङ्गत्वसाम्यात् त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥

प्रथमातिक्रमे इति । (कै)

सकलकपिञ्जलालभासम्भवात्केषु चिदालम्ब्येषु त्रयो वा ऽथ
चतुरादय इति सन्देहे इति भावः ॥ व्याप्तिन्यायाश्रये बाधकमाह

निषेधावतारादिति । (कै)

“वज्रेषु न हिंसादिति” निषेधकल्पनाभिधया प्रथमातिक्रम-
न्यायस्यैव तच्चाङ्गीकार इति भावः ॥ “पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तौ”-
त्युक्तेर्हिंसाप्रसक्त्यभावादाद्यैव युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ननु “न लोके”
(१।३।६८) तिसृचे लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायबाधकं
स्यादत आह

स्यादव्ययीभाव एव समासो ऽव्ययसंज्ञो भवति नान्य इति । एवं तर्हि
लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा । लोके । आ वनान्तादा उदकान्तात्
प्रियं पान्यमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्च

न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिक-
मिति । भा । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्ष्यं न्यायं लोक एव परित्यजति
स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते । कपिञ्जलानित्यत्र तु
प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् “हिंस्यात्सर्वा भूतानीति” चतुर्थ्यादिषु

क्षेपात्किं तेन । न च परशब्दाक्षेपप्रसङ्गः । चादयोऽसत्वे प्रादय

तेन निमित्तमेव निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञागामिति समावेशसिद्धिरिति ।
रौश्वरादिति सह रेफेणानुकरणे प्रयोजनमाह । ‘रौश्वरादौश्वरान्
माभूदिति’ । रौश्वरादित्युच्यते अधिरौश्वर इत्ययमौश्वरशब्दोऽवधिर्यथा-
स्यात् ‘शक्ति यमुष्कमुजौ’ ‘ईश्वरे तौमुन्कसुना’ वितथं मा भूद इत्येव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्वीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

न लोकेति । (कै)

एवं चात्र रेफोच्चारणमेव ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रम-
न्यायानामश्रयणस्येति बोध्यम् । अत एव “निजां चयाणामि”
त्यादौ (७ । ४ । ७५) चयाणां ग्रहणं चरितार्थम् ॥ ननु
प्राग्ग्रहणाभावे परशब्दोऽप्यध्याह्रियेतेत्यत आह

प्राग्ग्रहणेति ॥ (कै)

नन्विद्यमपि निरवकाशेत्यत आह

चादिधिति । (कै)

ततोऽनुव्रजति । लौकिकं चातिवर्तते ॥ द्वितीयं तृतीयं च वनान्त-
मुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ

निषेधावतारात्तय एवाशङ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्द्वामिन्यायाश्रयः
स्यात् । “न लोकाव्यये”त्यव्ययत्वात्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव ।
ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ “निपात एकाजिति” प्रमृष्टसंज्ञा स्यात् ॥

इत्येतयोर्विधेययोर्नामेनानन्वयापत्तेः । रेफविशिष्टग्रहणं किम् । ईश्वरे

मर्थमित्यर्थः । यदा संहितया सूत्राणि पठ्यन्ते तदा रीश्वरशब्दोऽस्ती-
त्यभिप्रेत्य रीश्वरादित्युक्तं, ज्ञापकात् सिद्धं, यदयं ‘कृन्मेजन्त’ इति कृतो
मान्तस्यैजन्तस्य वाऽव्ययसंज्ञां शास्त्रिस्तज्ज्ञापयति कृन्न्तर ईश्वरशब्दो-
ऽवधिर्न व्यवहित इति, अन्यथा सेसेन्प्रभृतीनां णमुक्कमुक्कोश्च निपात-
त्वादेवाव्ययसंज्ञायाः सिद्धत्वादगर्थकं तत्स्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, ‘कृन्मे-
जन्तः परोऽपि सः, ‘ईश्वरे तोमुक्कमुक्कावित्यस्मात्परोऽपि कृन्मन्त एजन्त-

(प्राचीनश्रुतिपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

चादिषु सावकाशा क्रियायोगे प्रादिषु सावकाशेत्यादि-
क्रमेणान्वयः ॥

बाध्येतेति । (कै)

तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितिरेव स्यादिति भावः ॥
भाष्ये

अथ क्रियमाणेऽपीति । (भा)

प्राचीनश्रुतिपातावपि विशेषसंज्ञाऽविषय एवोपस्थितिः स्यादि-
त्यर्थः ॥ समाधत्ते

क्रियमाणे हीति । (भा)

प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् । वा प्राग्वचनं क्रियते
निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचने ऽनवकाशाः

अथेति । भा । प्राग्यदृष्टद्वारेणावधिनिर्देशश्चोद्यते । निपाता इत्येवास्तु
यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारो विनाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते
तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः ॥ निपातसंज्ञामिति । भा । चादिषु
प्रादिष्वप्यक्रिययोगे विकल्पित गतिसंज्ञाविषयेषु “साक्षात्प्रभृतिषु” च

तोसुक्तसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं मा भूत् । वस्तुतस्तु मास्तु रेफः
प्रत्यासत्त्या ऽभिमतसिद्धेः अवयवीभावस्यावयवसंज्ञारम्भाच्च । न चासौ समा-

स्थास्ति कृत्यार्थे तवैकेनित्याद्येजन्तः, यमुलादिष्व मान्तः, तदर्थमेतत् स्यात्,
यत्तद्व्ययवीभावस्यावयवत्वं प्राप्ति तज्ज्ञापयति अनन्तरस्य यदृष्टमिति,
अन्यथा तृतीये निपातसंज्ञा व्यापाराद् अवयवीभावस्य निपातत्वादेवा-
वयवसंज्ञायः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्, नैतदस्ति, ‘समासेष्ववयवीभावः’

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्राग्वीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।)

अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्सति सूत्रमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश
इति भावः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह

रौश्वरादीति ॥ (भा)

असंबद्धत्वेति । (कै)

विधेयानिर्देशादिति भावः ॥

निपाताः सन्त इति । (कै)

प्राकृग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थलाभस्तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव
निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः ॥

गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपातसंज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधिसतेति
प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा एताः

गतिसंज्ञाभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः ॥
क्रियमाण इति । भा । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक् शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः
श्रुतिः प्राग्वह्यं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति ।
“चादयो ऽसत्वे” इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्नेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावु-

सेऽप्यव्ययीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वाच्यम् । गौरवग्रस्तं व्याप्ति-
न्यायमाश्रित्य नियमार्थत्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विध्यर्थतायाश्च न्याय्यत्वा-

तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्यात् न त्वनन्तरस्य ग्रहणे शापक-
मित्यर्थः । एवं तर्हि लौकिकन्यायादेवानन्तरस्य ग्रहणं भविष्यति लौकिके
ह्योदकान्तात्प्रियं प्राप्यमनुव्रजेदिति य एवानन्तर उदकान्त आ ततो
ऽनुव्रज्य बान्धवा निवर्तन्ते तद्वदत्रापि तत्राह । ‘लौकिकं चातिवर्तत इति’ ।
लौकिकं न्यायं लोक एवातिवर्तते, यतो द्वितीयमप्युदकान्तं स्नेहातिशया-
दनुव्रज्य निवर्तन्ते तस्माद्रीश्वरादित्युच्यते वीश्वरान्माभूदिति स्थितम् ।

(प्राग्यौश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

विशिष्टावधीति । (कै)

रौश्वररूपावधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः ॥

अवयवसंज्ञा इति । (भा)

षष्ठौतत्पुरुष इति भावः ॥

संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्त इति । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-
संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात् समावेशो भवति ॥

आर्ये ते । तेनायमर्थः । प्राग्यौश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति
निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः केवले तु निपाता
इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारा-
त्यर्थायः स्यान्न तु समावेशः ॥ अवयवसंज्ञा इति । भा । विशिष्टावधि-
परिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति
तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥

न् । अत एव “न लोकेति” सूत्रे अव्ययात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणमप्युपपद्य-
त इति दिक् ॥

ननु च न लोकाव्ययेत्यत्र लोकादीनामव्ययत्वादेव षष्ठौप्रतिषेधे सिद्धे
पुनरुपादानं ज्ञापकं भविष्यति अनन्तरस्य ग्रहणमिति । नैतदस्ति ।
अवयवसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् निपातसंज्ञा तु स्यादेव, ततश्च चिकी-
र्ष्यर्थ इत्यादौ ‘निपात एकाजनाडिति’ प्रमृष्टसंज्ञा स्यात् । ‘प्रोथ-
मिति’ । पर्याप्तमित्यर्थः । प्रोथ पर्याप्तौ पचाद्यच्च क्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकत्वम् ॥

चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥

सौदन्त्यस्मिन्निति । (कै)

विशेषणत्वेनावतिष्ठन्ते ऽस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘सदेरौणादिकस्त्वः ॥ (कै)

१ “सत्त्वम्” इत्यत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदार्थकः ।

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ अयमिति । भा । अर्थद्वयेऽपि सत्त्व-
शब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपलम्भात्प्रश्नः । तत्र सौदन्त्यस्मि-
न्नातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सत्त्वो भावः सत्त्वमिति तदा

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥ चादयो निपातसंज्ञाः स्युः न तु द्रव्ये ।
निपातत्वादव्ययत्वम् । च वा इत्यादिवस्तूपलक्षणां यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः । लिङ्गसंख्यान्वयि द्रव्यमिति वा ।
असत्त्वे किम् । पशुना यजेत, पशुशब्दश्चादिः । चः समुच्चय इत्यपि प्रत्युदा-
हरणम् । न चात्र प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् निपातत्वदुर्वारमिति

चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ ‘न चेत्सत्त्वे वर्तत इति’ । सत्त्वे चेद्
वर्तते तदा संज्ञा न भवतीत्यर्थस्तदाह । प्रसङ्गप्रतिषेधोऽयमिति । अथ
पर्युदासे को दोषः पशुशब्दोऽत्र पठ्यते स जातिविशिष्टे द्रव्ये वर्तते,
तस्य निपातत्वं स्यात् जातिद्रव्यसमुदायरूपो ह्यर्थः केवलादन्यो भवति,

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५० ।) . (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

साध्यमानेति । (कै)

वस्तुतः साध्यमानावस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्तारूपः स
सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः ॥

चाद्यनुकरणार्थानामिति (कै)

पाठे चादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनमर्थः प्रयोजनं येषां
तेषामित्यर्थः ॥

तद्यथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः । सत्त्वमियं ब्राह्मणीति । अस्ति क्रियापदार्थकः

साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ॥ एवं च कृत्वेति ।
भा । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोचेत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि
चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुनश्च

वाच्यम् । अतिदेशस्यानित्यतायाः ऋत्स्नसूत्रेणोपपादितत्वात् । प्रसज्य-
प्रतिषेधः किम् । वातीति वाः विप्रातीति विप्रः । इह क्रियाविशिष्ट-
द्रव्यवाचकतया क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वान्निपातता स्यात् ततश्च विप्रशब्दस्या-
प्यव्ययसंज्ञा स्यात् । प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामित्युक्तत्वात् । अथ
चादयः । च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भूयत् कूपत् प्रन्नवितर्क-
प्रशंसास्वयम् । एवं सूपदपि । कुविदिति भूयोऽर्थे योगप्रशंसास्ति भावेऽपि
च । नेदिति शङ्गायाम् । निज्जिह्वायन्तो गरकं यताम । नेदेवसापुनर्जन्मदेवा

तथा प्रादय इत्यत्र विप्रातीति विप्रः 'आतश्चोपसर्ग' इति कः, अत्र प्रशब्दः
क्रियाविशिष्टे द्रव्ये वर्तते तत्र क्रियाद्रव्यसमुदायस्य द्रव्यादन्यत्वान्नि-
पातत्वे 'सत्यव्ययसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् विप्रशब्दस्याव्ययसंज्ञा
स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्र द्रव्यगन्धस्पर्श सर्वत्र प्रतिषेधो भवति,
न तर्हि वर्तमानः पशुशब्दो ऽसत्त्ववचनो भवति, दृश्यर्थे, बोध

इत्यादावपीति । (कै)

निपातसंज्ञा स्यादित्यनुषज्यते ॥

विधिनिषेधाविति । (कै)

अस्येति हेतोरित्यादिः ॥

यथाभिमतविषयमिति । (कै)

अनुकार्ये निपातत्वं नानुकरणेनापि गवादिपरपञ्चादावित्या-
दौति भावः ॥

सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं

इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां च पठितो हिर्यस्मादर्थ
इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यग्रहणे तु
व्यवतिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धावस्थारूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम् ।

इत्यादौ तु न इदिति पदद्वयं पश्यते । तस्मान्निपातसमुदायो ऽयं बोध्यः ।
“निपातैर्यद्यदौति” निघातनिषेधः । प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्वयमिति तु
शाकटायनः । चेत् चण् अयं चेदर्थे शित् समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । इदं
च “निपातैर्यद्यदौ”त्यत्र स्फुटीभविव्यति । कश्चित् । यत्र । नह निश्चित-
निषेधे । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां च । माकिः माकीं एतौ निषेधे । माकिर्नेष्ट-
माकीरिषन्माकींसंशारिके वटेत् किस्सम्भावितनिषेधेन किरिन्द्रत्वदुत्तरः ।

नयन्ति यश्च मन्यमाना इत्यत्र दृश्यर्थेन मननं विशेष्यते दर्शनमेतन्मननं,
सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थः सत्त्वशब्दोऽयं सतो भावः सत्त्वमिति सत्ताजाति-
वचनो गृह्यत इति भ्रान्तिमपनयति ‘सत्त्वमिति च द्रव्यमुच्यतइति’ ।
इदं यदिति सर्वनामपरामर्शबोध्यं वक्षु द्रव्यमुच्यते, उक्तम् ।

सिद्धरूपमिति । (कै)

तत्त्वं च लिङ्गसंख्याकारकान्वयित्वेन सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन
वा तदाह

वस्तूपेति ॥ (कै)

लक्षणान्तरमाह

मेद्यत्वेनेति । (कै)

लिङ्गसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥

य कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं पर्युदासः । यदन्य-

“वस्तूपलक्षणां यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः” इति ॥

नकिरेवायथात्वं द्विकं नुकम् । सुकम् साहिकम् आकीम् नकीम् नकिः ।
माकीं माकिः । आकृतमिति वेदनिघण्टुः । आमिआणि नवोत्तराणीति
तद्याख्यायां यास्तः । माङ् । माङिलुङितिविशेषणार्थो ङकारः । मा
भवतु मा भविष्यतीत्यत्र निरनुबन्धो माशब्दः । नञ् । अकारो “नलोपो
नञ्” इति विशेषणार्थः । नस्येत्युक्ते तु पामनपुत्र इत्यत्रापि स्यात् । न च
सिद्धान्तेऽपि स्त्रैणपुत्रेतिप्रसङ्गं वारयितुम् “अलुगुत्तरपद” इत्युत्तरपदाक्षिप्तेन

वस्तूपलक्षणां यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इति । स्वार्थेनेति शेषः । सिद्धरूपो योऽर्थः स्वार्थेन विशेष्यतया
विवक्षितस्तद् द्रव्यमित्यर्थः । उक्तं च,

‘ स्वार्थस्य यत्र विभ्रान्तिर्वाच्यं द्रव्यं तदुच्यते ।

उभयथेति । (कै)

द्रव्यभिन्नेऽर्थे वर्तमानाच्चादय इति पर्युदासे ऽर्थः । सत्त्वे वर्तमानं चादिस्वरूपं तु निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधे ऽर्थः ॥
चादिष्वपाठात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये

अस्ति च प्रादिभिरिति ॥ (भा)

तत्त्ववचनादिति आहो स्त्रित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः ।

किं पुनरिति । भा । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रश्नः ॥ विप्र इति । भा । विप्रातीति विप्रः । “आतश्चोपसर्गे” (३ । १ । १३६) इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनत्रयवाचित्वात् केवलाद् अथात् क्रियात्रयसमुदायस्यान्यत्वाद्

पूर्वपदेन नञोऽवश्यं विशेषणीयत्वात्तेनैव पामनपुत्रस्यापि सिद्धेः किं अकारेणेति वाच्यम् । नैकधागमिकर्मीकृतनैकनीवृतेत्यादौ निषेधार्थेन नञ्शब्देन “सहसुपेति” समासेऽतिव्याप्तिं वारयितुं नित्वस्याप्यावश्यकत्वात् नञ्चा पूर्वपदस्य विशेषणोऽपि अनन्यार्थनित्वस्य निपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्ध्या चरितार्थअकारस्य तद्धितस्यापीति तु प्राचां ग्रन्थस्योक्तिसम्भवो बोध्यः । यावत् तावत् । त्वे न्वै एतौ वितर्कै । औषट् । वौषट् । स्वाहा वषट् । स्वधा । ॐ । तथा । हिरक्क । खलु । किञ् । अथ । सुयु ।

इति । एवं च कृत्वा सौदति' निविशते यत्र जात्यादिकं शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं विशेषणभावेनेति सत्त्वं द्रव्यं, सदेहौणादिकस्वप्रत्ययः
'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्यधिकरणसाधनः । अस्ति पठ्यते, स चेदर्थे
वर्तते, अकारश्चाकचिद्यत्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । नञो अकारो
'नञोपो नञ' इति विशेषणार्थः । नलोपो नस्येत्युच्यमाने वामनपुत्रः,

निपातत्वेनेति । (कै)

एवं चोत्तरसूत्रविषये ऽयं दोष इत्यर्थस्तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये

तदन्तविधिनेति ॥ (भा)

यदि पर्युदासः विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाप्रत्ययवचनोऽयं संघातो द्रव्या-

द्रव्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ प्रादिभिरिति । भा । निपातत्वेनाभिमतैः । सामान्यमिति । भा । सारूप्यम् ॥ तदन्तविधिनेति । भा । ननु विशेष्य-
सन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपात-

आदहेति हि सोपक्रमकुत्सनेषु । आदहस्व धामन्नित्यत्र तु पदकारा
आदिति पृथक् पठन्ति । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तममिति चेष्यते ॥

“अथ उपसर्गात्” इति घोस्तत्वं न भवति । उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपस-
र्गत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपको यथा । अहम् । शुभम् । अहंयुः ।
शुभंयुः । अहंशुभमोर्युस् । चिरेण । अन्तरेण । चिराय । अचिरात् ।
अकस्मात् । चिरस्य मम । ममत्वं गतराज्यस्य । वेलायां मात्राया-
मित्यादि । एतेन गेये केन विनीतौ वामिति व्याख्यातम् । वामित्यस्या-

अत्रापि प्राप्नोति, पाक्षिक एष दोषः, “अनुगुत्तरपद” इति वर्तते, तत्र
यदोत्तरपदेनाक्षिप्तं पूर्वपदं नस्य विशेषणं तदा पूर्वपदभूयस्य नस्य
लोप इत्युच्यमाने नैवात्र प्राप्नोति नशब्देन पूर्वपदे विशेष्यमात्रे तदन्त-
विधिसङ्गत्वादत्रापि स्यात् । अथास्मिन्नपक्षे नञ इत्युच्यमाने ऽपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५० ।)

निपातस्य संज्ञेति । (कै)

चकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः ॥ पण्डितमंज्ञा तु
न तन्माचोद्देशेन विहितेति भावेनाह

सा चाव्ययेति । (कै)

“तस्यां चास्तीति प्रयोजनमि”त्यादेर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्य-
मादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ अपेदं बोध्यम् । एवं

दन्यच्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्त-

संज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति “तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामा-
व्ययसंज्ञायामिति” । तत्र विप्रश्नब्दे प्रश्नब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा
परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात् ।

व्ययस्य युवामित्यर्थात् । आह आसेत्यादीनि तु तिङन्तप्रतिरूपकाणि ।
स्वरास्तु सम्बोधनभर्तृनानुकम्पापादपूरणप्रतिषेधेषु यथासम्भवं बोध्याः ।
अ अपेहि आ एवं मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईशः । ऊ ऊपरे बीजं
वपति । ए इतो भव । ओ आवाय । ऋ ऋह ए औ एते मन्त्रस्तोमाः ।
पश्चिति संन्यगर्थे । लोभं नयन्ति पशुमन्यमानाः । शुकमिति शीघ्रत्वे ।
यथा कथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग हे हे भो अये इत्यादयः

लैणपुत्र इत्यत्र गणः कस्मान्न भवति, अतुल्यत्वात्प्रत्ययस्य, अकारो
वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थः, निपातस्य त्वचरितार्थः । तथेति पठ्यते, सोऽव्यु-
त्पन्नः समुच्चये वर्तते, तस्य तु चालन्तस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं सिद्धम्
अथयत्वमपि ‘तद्धितश्चासर्वविमक्ति’ रित्येव सिद्धम् । नन्वव्युत्पन्नस्यापि

(चादयो ऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ ४)

हि पशुशब्दस्य जातिविशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्व
इत्यस्य व्यावर्त्याप्रसिद्धिस्तस्मात् “त्किंपुनरि”त्यादिभाष्यमेकदेशिनो-
रुक्तिरित्याहुः ॥

विधिना (१ । १ । ७२) निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्यप्रतिषेधः । न
दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥

ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य
कृतिस्वरः स्यात् ॥

सम्बोधने । घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विष्णु इति नानार्थे ।
एकपदे इत्यकस्मादथ । निहन्त्यरीनेकपदे । पुत इति कुत्सायाम् ।
कुत्सितमवयवञ्छादयति इति पुच्छः । डः । पुत्सिति ज्ञान्तमिति आकटा-
यनः । कुत्सितं कसति गच्छतीति पुत्सकसः । अस्मीत्यहमर्थे । त्वामस्मि
वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति । आत इति इतोऽपीत्यर्थे । इत्यादि ।
आकृतिगणश्चायम् ॥

विभक्तिप्रतिरूपका इत्येव सिद्धं, सत्यं, प्रपञ्चार्थः पाठः, एवं वेलायां
मात्राकमित्यादेरपि, ‘स्वरप्रतिरूपका इति’ । “ऋति ऋवा”वचनमि-
त्यादयस्तेषां निपातसंज्ञाविधानद्वारेण सद्भाव एव प्रतिपाद्यते न
पुनरेषां निपातत्वे किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

ननु विभक्तस्यैव पाठात् कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह

यदेति ॥ (कै)

प्रागेवेति । (कै)

सूत्रज्ञता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्य-
कर्तव्यपदस्वारस्यभङ्गः ॥ ननु निपाता इत्यस्याधिकारादेकयोगेऽपि
निपातत्वं सिद्धमत आह

अक्रियेति ॥ (कै)

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ प्रादय इति योग-
विभागः । वा । प्रादय इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपात-

प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८-५९ ॥ यदा प्रागेव प्रादय
इति योगो विभाज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ एते निपातसंज्ञाः स्युर्न तु सत्त्वे । प्र परा

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ अयं योग उत्तरस्मादिभज्यते पूर्वस्माच्च, यदि
पुनः प्रादय उपसर्गाः क्रियायोग इत्युच्येत नैवं शक्यमित्याह । 'एथ-

उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥ 'क्रियायोग इति' । सङ्गयोगे
तृतीया निपातनात् समासः, कर्तृकरणे कृतेति वङ्गवचनाद्वा, यदा क्रियया
करणभूतया प्रादीनां धातुभिर्योगात् करणे तृतीयाया एव समासः ।

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४) ।

तदाह भाष्ये

यस्मिन्नेव विशेष इति । (भा)

क्रियायोगरूपे इत्यर्थः ॥ ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा
गतय इतिवत् प्रादयः कर्मप्रवचनौया इति वचनाभावादाह

सुः पूजायामिति ॥ (भा)

ननु “अच उपसर्गाद्” (७।४।४७) इत्यच ‘त’ इति दित-
कारकनिर्देशात्सर्वादिशस्तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि संज्ञाविधानसामर्थ्याद्भवति
तच्च नित्यमिति मरुत्दत्त इत्ययुक्तमत आह

प्रक्रियायामिति ॥ (कै)

संज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोग इति ॥ किमर्थो योगविभागः ।
निपातसंज्ञार्थः । वा । निपातसंज्ञा यथा स्यात् ॥ एकयोगे हि निपात-

उपसर्गाः क्रियायोग इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोच्यते ।
एकयोगे हीति । भा । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोग एव
गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

अप सन् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आष् नि अधि अपि अति स

योगकरणमिति । उत्तरस्या उपसर्गसंज्ञाया एव क्रियायोग इति विशेष-
यणं यथा स्यात् निपातसंज्ञायां माभूदित्येवमर्थमुत्तरस्माद् योगादस्य

‘प्रणयतीति’ । उपसर्गादसमासेऽपीति शात्वम् । ‘प्रणायक इति’ । नन्व-
चापि गमिक्रियायोगोऽस्त्येव, सत्यं, प्रादयः पुनरेवमात्मकाः यदुत अतायां
क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति, अश्रुतायां तु ससाधनां क्रियामाक्षिपन्ति
तच्च क्रियायोगग्रहणसामर्थ्याद् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रादयः उपसर्गः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्दात इति दर्शयितुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदत्राहुः । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थकलुप्तविभक्तिकमरु-
च्छब्देन श्रुतो मरुत्तशब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं तथैव भगवतोक्त-
मिति ॥

दृष्यत इति । (कै)

तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेत्यर्थः ॥ मृगोरुतिप्रत्यया-
न्तादन्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः ॥

संज्ञाभावः । वा । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् ।
यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा

स्वरु न स्यात् ॥ यस्मिन्नेवेति । भा । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा “सुः पूजायामि”-
त्यादिभिर्योगैः प्रादीनां विहिता ॥ मरुद्दत्त इति । भा । प्रक्रियायां रूपम-
लौकिकमिदमुपात्तम् । तत्त्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चास्येष्ट्यते
तेन निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं

उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः । तत्र निस्दुस् इमौ सान्तौ ।

विभाग इत्यर्थः । अथ वा चादिष्वेव प्रादीनपि पठित्वा पूर्वस्माद्योगात्
किमर्थं विभज्यते तत्राप्याह । ‘उपसर्गः क्रियायोग इति’ । ‘प्रादीना-

भवतीत्ययमर्थो भवति, अत्र च यत्क्रियायुक्तः प्रादिः स गमिर्न प्रयुज्यते,
यच्च प्रयुज्यते न तत् क्रियायुक्त इति नास्ति यत्प्रसङ्गः । ‘मरुच्छब्दस्येति’ ।
उपसर्गसंज्ञैवेष्ट्यते न निपातसंज्ञा, तस्यां हि सत्यां निपाताद्युदात्तत्वं
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण स्यात् अन्तोदात्तश्च मरुत्तशब्द
दृश्यते । ननूपसर्गसंज्ञायामप्युपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव, न,
वागेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽपि

(प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

अव्ययसंज्ञा च स्यादिति । (कै)

तथा च मरुद्धिर्दत्त इति मत्वर्थीयप्रकरणस्थभाष्यप्रयोगे विभक्तिप्रवणं न स्यादिति भावः ॥ नन्वस्योपसर्गत्वे “उपसर्गे घोः किः” (३।३।८२) “आतस्योपसर्गे” (३।३।१०६) इति अङ्-कौ स्यातामत आह

अनभिधानादिति । (कै)

अनेन न्यायेन संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण ॥

स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् । वा । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्धतो मरुत्तः । अथ उपसर्गादिति (७ । ४ । ४७) तत्त्वं यथा स्यात् ।

“द्वितीयाकर्मणीति” (६।२।४८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वण्वोपसर्गसंज्ञेयते । अनभिधानाद्धि किरङ्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चानजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुन्नयतीति तवर्गव्यवायेऽपि णत्वं प्राप्नोति ।

“निसक्ताप्तावनासेवन” इति निर्देशादिति “उपसर्गस्थायताविति” सूत्रे

मिति । चकोपोऽत्र द्रष्टव्य इति चवादीनामिति । ‘परा जयन्ति सेना इति’ । परा उत्कृष्टाः परदेशस्थिता वा द्रव्यत्वान्तत्र वर्त्तमानस्य पराश-

प्रतिषेधार्थमेतत्, किं च निपातसंज्ञायामव्ययसंज्ञा स्यात् । अथ ‘उपसर्गे घोः किः’, ‘आतस्योपसर्गे’ इत्येतौ विधौ कस्मान्न भवतः अनभिधानात् । ‘मरुत्त इति’ । मरुच्छब्दतकारस्या ‘नचि चे’ ति द्विवचने भरो भरीति मध्यमस्य । मध्यमयोर्मध्यमाणां वा लोपे चैक्यं भवति, कथं पुनरत्र तत्त्वं यावता तमजन्त इत्यत आह । ‘संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति’ । उक्तः प्रयोगनान्तराभावः, एवं तु मरुन्नयतीति तकारव्यवायेऽपि णत्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५८, ५९ ।)

तस्मात्तत्त्व एवेति । (कै)

अत एव “उपसर्गाश्चाभिवर्जमि”त्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेवं तत्त्वविधावेव मरुत उपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्त-
त्रोपसंख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव तेनाद्युदात्त एव मरुत्शब्दो
निपातसंज्ञापि तत्त्वविषये एवेति मरुद्भिर्दत्त इति पाञ्चमिकभाष्य-
प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । पञ्चमेऽपि तन् पर्वमरुद्भ्यामिति निर्देव
पाठ इत्याहुः । कैयटस्वारस्येन तु स पिदिति बोध्यम् ॥

व्युत्पादयिष्यत इति । (कै)

मत्वर्थीयप्रकरणे इति शेषः ॥

वा । अच्च्ब्दस्योपसंख्यानम् । (३।३।१०६) अच्च्ब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

अद्वा ॥

तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत्तशब्दो
विपात्यते तत्पर्वमरुद्भ्यामिति ॥ अच्च्ब्दस्येति । भा । तेन भिदादिषु
अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥

वृत्तिः । “निरः कुषः” “सुदुरोरधिकरणे” इत्याद्यनुरोधान्नेषान्तावपीति
तत्रैव सूत्रे हरदत्तः । अद्रव्ये किम् । विः पक्षी । पराः सेनाः ॥

ब्दस्य न भवति, यत्र त्वेकवचनं पृथक्ते परा जयति सेनेति तत्र रूपोदा-
हरणं द्रष्टव्यम्, हल्ङ्राविति सुलोपात्, पराशब्दस्याद्युदात्तत्वाच्च ॥

प्राप्नोति तस्मात्तत्त्वविधावेवेक्ष्यते, ‘अच्च्ब्दस्येति’ । अङ्विधावेवेक्ष्यते कि-
प्रत्ययो हि न भवति तदाह । ‘आतश्चोपसर्ग इति’ । भिदादिपाठात्
प्रज्ञाअद्वाचेति निपातनादा सिद्धम् ।

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

कारिकेति । (कै)

भावे एषु । श्लोकादौ तु कारके ॥

श्लोकवाचीति । (कै)

दासीवाचिनोऽप्युपलक्षणम् ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥ कारिकाशब्दस्य । वा कारिकाशब्दस्योपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य (२।२।१८॥७।१।३७) ॥ पुनश्चनसौ छन्दसि ।
पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनश्चनसूतं (२।२।१८)
वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो (८।१।७०) रथः । उग्निरदूतश्चनोद्धित (६।२।४६)

गतिश्च । १ । ४ । ६० कारिकाशब्दस्येति । भा । कारिका क्रिया
मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिका-

गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥ प्रादयो गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे । पुस्तिकोऽयं
गतिशब्दः । “गतिरनन्तर” (६।२।५६) इति लिङ्गात् । अव्युत्पन्नश्चायं
क्लिङ्गतो वा । “नक्तिचि दीर्घश्चेति” (६।४।३६) तु न प्रवर्तते ।
अत एव निर्देशात् । उपसर्गसंज्ञया सह समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा
पर्यायः स्यात् । तेन प्रणयमित्यादौ णत्वं क्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति ।
निपातसंज्ञायास्तु समावेशः प्राग्यहणेन साधित एव । इह यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । योग्यहणसामर्थ्यात् । तेन प्रवृद्धं कृतं
प्रकृतमित्यत्र “गतिरनन्तर इति स्वरौ न । कर्मणि क्कान्तं प्रत्ययतित्वात् ।

‘गतिश्च’ । १ । ४ । ६१ ॥ ‘गतिरनन्तर’ इति पुस्तिकनिर्देशाद् गम्यतइति
गतिः, क्तिङ्गतौ च संज्ञायमिति क्तिङ्, निपातनाम् ‘न क्तिचि दीर्घश्चे’ ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(गतिश्च । १ । ४ । ६० ।)

क्रियायोगेति । (कै)

क्रियारूपे युज्यमाने वर्त्तमानादित्यर्थः ॥ पुनः शब्दस्य गतित्वे
स्यं फलं दर्शयति

ततश्चेति । (कै)

एतेन

पुनरुत्स्यूतमिति (भा)

भाष्योदाहरणे “सुप्पुपे”तिसमासेनैव सिद्धे पुनः शब्दस्य गति-
संज्ञा व्यर्थेत्यपास्तम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति

इति ॥ गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् । वा ।
गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं घञ् षत्वयात्वे वा । षत्वम् । घञ् ।
प्रवृद्धो भावः प्रभाव अनुपसर्ग इति प्रतिषेधो मा भूत् (३ । ३ । २४) ॥

शब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति । क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्
क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् । पुनश्चानसाविति ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कृदन्तो-

कञर्थविशेषकत्वे तु स्यादेव । तथा प्रवृद्धो भावः प्रभाव इत्यत्र “अग्रणी
भुवोऽनुपसर्ग” (३ । ३ । २४) इति घञ् सिद्धः । एवं प्रणाययत्यभि-
पाचयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षाभिमुख्यद्योतकतायां णत्वषत्वे स्तः ।
णर्थविशेषकत्वे तु नेति बोध्यम् । निपातसंज्ञा तु क्रियायोगं विनाप्यस्ति ।
एतदर्थमेव हि प्रादय इति योगो विभक्तः । तेन प्रगत आचार्यः
प्राचार्य इत्यत्राथयपूर्वपदप्रकृतिसंज्ञः सिध्यति । उपसर्गसंज्ञायां मरु-
च्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ मरुत्तः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादजन्तत्वा-

न भवति, ‘प्रकृत्येति’ । अत्र गतित्वात् कृत्स्नो भवति समासस्तु प्रादि-
त्वादेव सिद्धः । प्रादिभ्योऽन्यत्र समासोऽपि प्रयोजनम् । ‘प्रकृतमिति’ ।

स्वरस्त्विति । (कै)

“सह सुपे” (२ । १ । ४) तिसूत्रे भाष्ये त्वसमस्तत्वाभिप्रायेण
 “गतिर्गतावि” (८ । १ । ७०) तिनिघात इत्युक्तम् ॥

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति (कै)

शाकलम् ।

कृत्यकः (पा)

(६ । १ (१२८) इति योगविभागेन पुनर्विधानद्वारेति भावः ॥

“उपसर्गाच्छन्दसि” (५ । १ । ११८) इति वतिः । “अञ् नासिकाया”

विगताः सेचका अस्माद् ग्रामादिसेचको ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । ३ । ६५)
 षत्वं मा भूत् । णत्वम् । प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको
 ग्रामः । उपसर्गादिति (८ । ४ । १४) णत्वं मा भूत् ॥ वृद्धिविधौ च धातु-
 ग्रहणानर्थक्यम् । वा । वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम् । उपसर्गादिति

त्तरपदप्रकृतिसखरेण “यतो ऽनावः” (६ । १ । २१३) इति घेष्णब्द उदात्तः ।

पुनरुत्पत्त्युत्तमिति । भा । गतित्वात् समासः । खरस्तु प्रवृद्धादेः (प्रवृद्धादीनां

भावेऽपि “अच उपसर्गात्” इति तत्त्वं प्रवर्तत इत्याहुः । एवं च
 मयन्नयतीत्यत्र णत्वमपि प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्वं एव संज्ञा वक्तव्या । अत
 एव क्विविधिरह् च न भवति । निपातसंज्ञा तु नास्त्येष्टा । तेन
 “हृतीवाकर्मणी”ति पूर्वपदप्रकृतिसखरे कृते मयच्छब्दो मध्योदात्तः ।
 निपातत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात् । न च “उपसर्गाच्चाभिवर्जमि”ति ऋट्सूत्रा-
 दीवृत्तादवस्थां शक्यम् । “निपाता आद्युदात्ता” इत्येव सिद्धे ऽमेः
 प्रतिषेधमाचार्यं “तत्सूच्यारम्भादिति हरदत्तादयः । अत एव नाभिरित्येव

गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिसखरः ‘यत् प्रकरोतीति’ । तिष्ठणश्चणस्य
 निपातस्य निपातैर्यथैवेति विवेधे त्रिपः पितादनुदात्तत्वं, विकरणस्य

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(गतिश्च । १ । ४ । ६० ।)

(५।४।११८) इति वर्तमाने “उपसर्गाच्च” (५।४।११८)
त्यज्जम्भावौ “झनरूपसर्गेभ्योप ईद्” (६।१।८७) “उपसर्गा-
त्खाङ्गमि” (६।२।१७७) त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वरूपः खर “उपसर्गा-
दङ्गलमि” (८।४।२८) ति णत्वम् ॥ ननु धात्वर्थे वतेर्विधानादस्येव
क्रियायोगोऽत आह

क्रियाशब्दस्येति । (कै)

धात्वर्थे वर्तमानात् स्वार्थे स इति भावः ॥ प्रत्ययार्थत्वेऽपि
तद्वशात् तस्य क्रियात्वाभाव इत्यन्ये ॥

धाताविति (६।१।८१) । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् ।
प्रथमं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे प्रकृतं इत्यत्र प्राप्नोति ।
यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्नभवति । वद्विधिनसम्भावोत्पत्त्यादि-
खरणात्वेषु दोषो भवति । वद्विधि (५।१।११८) । षडुद्धतो निवतो यासि

(८।६।२।१४७) भा । राहतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ चनो हित इति ।
भा । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनः शब्दस्य गतिरनन्तर (६।२।४६) इति

सूच्यताम् । मास्तु वा तस्यपि । एवादिषु अनेः सुपठत्वादित्यवोचाम ।
एवं च “तत्पर्वमरुद्भ्यामिति” (पर्वमरुद्भ्यां - ५ । २ । १२२) मरुतशब्द-
व्युत्पादने उपायान्तरं बोध्यम् । तत्र च तपः पितृमेव सम्बन्ध-
तमिति पितृपठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिकः । अन्यथा मरुतशब्दस्या-
द्युदात्ततापत्तौ प्रकृतसूच्यत्वकैयटदिविरोधापत्तेः । मत्वर्थीयप्रकरणे
ततो निवत्वं मरुतशब्दस्याद्युदात्ततां चावगम्य प्रकृतो हरदत्तग्रन्थ-
विश्वः । पर्वतश्चिन्महि कृद्धो विभावेत्यादौ पञ्चमानुं पर्वतशब्दस्या-

प्रत्ययकरो धातोः, ‘तिष्ठि ओदात्तवतो’ ति प्रशब्दस्यानुदात्तत्वम् ।
एतच्च, प्रयोजनचतुष्टयं गतिसंज्ञाप्रकरणे सर्वत्र प्रकृतम् । अकारः

उद्धत (भा)

इत्यादेरुद्धताम् निगताम् इत्यर्थः ॥

प्रेपमि (भा)

त्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः ॥

प्रणः (भा)

इत्यादेः प्रकृष्टानामस्माकमित्यर्थः ॥

वस्यत् । वद्विधि । नस्भाव (५।४।११६) । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् ।
नस्भाव ॥ अनीत्त्व । (६ । ३ । ६३) प्रेपं परेपम् । अनीत्त्व । स्वाङ्गादिस्वर ।
प्रस्मिक् (७ । २ । १७७) प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ गत्व (८।४।२८) । प्रणः
श्रुद्रः प्रण आचार्यः प्र णो राजा प्र णो वृषहा ॥ उपसर्गादित्येते

प्रकृतिस्वरः ॥ गत्युपसर्गसंज्ञा इति । भा । क्रियायोग इति सामान्येनोपादा-
नादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति

द्युदात्तत्वं तु द्वेधापि सिध्यति । “नन्विषयस्यानिसन्तस्येति” (फिट् सूत्रं-२६)
पर्वतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । अन्तःशब्दस्याङ्विधावुपसंख्यानं ॥ अङ्गा । भिदा-
दिपाठात्प्रज्ञाश्रद्धेतिनिपातनादा सिद्धम् । “अन्तःशब्दस्याङ्गिविधित्वेषूप-
संख्यानम्” । वा । एतच्च “अन्तरपरिग्रहे” (१ । ४ । ६५) इत्यत्र भाष्ये
स्थितम् । अन्तर्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्द्ध्यात् । “इन्तेरत्पूर्वस्येति”
(८ । ४ । २२) गत्वं । एवं च “अन्तरदेश” (८ । ४ । २४) इति न कर्तव्यम् ।
देशे तु क्षुब्धादित्वास्तत्वाभावः । अयनं चेत्यपि न कर्तव्यम् । “कृत्यच”
इति सिद्धेः । देशे तु क्षुब्धादित्वात् बोध्येति कैयटः । देशे निषेधार्थं
सूत्रद्वयमिति तु हरदत्तः । पक्षद्वयेऽपि अन्तर्गच्छति अन्तर्भवाणीत्यादौ

संज्ञासमावेशार्थं इति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादेकत्र संज्ञाद्वयविधानाच्च
पर्यायः स्यादिति भावः । ‘कारिकाशब्दस्येति’ कारिका .क्रिया

इत्यर्थ इति । (कै)

तच्च सर्वचोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमिति भावः ॥ ननु लघुना
गुरोः प्रत्याख्याने क्रियते एवेत्यसंगतमत आह

केवलाभ्यामितीति ॥ (कै)

विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥ वद्विधिनस्त्वाभावात्त्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचन-
प्रामाण्यात्सिद्धम् । वा । अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रमाणाद्भविष्यन्ति ॥
सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु । वा । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बि-
धितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्बिधि । सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्सा

न्यायव्युत्पादनार्थम् । वद्विविधौ चेति । भा । उपसर्गोऽयं धातोराक्षेपात् ॥
प्रकृक् इति । भा । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्र-

यथायथं णत्वं बोध्यम् । सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बिधितत्वषत्वणत्वेषु ॥
सुलभं । दुर्लभम् । उपसर्गात्खल्वञ्जोरिति नुम् न । एतच्च प्रयोजन-
मापाततः । “नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति” सूत्रस्यावधारभ्यत्वात् । अन्यथा-
ऽतिसुलभमित्यत्र नुम् न स्यात् । तत्त्वं, सुदत्तम् । “अच उपसर्गादि”ति
तत्त्वं मा भूत् । षत्वं, दुःस्थितिः । प्रक्रियाजालदुःस्थम् । सुसिक्तम्
सुस्तुतम् । “सुःपूजायामिति” तु कर्तव्यमेव पूजायामिति विशेषणार्थम् ।
तेन सुसिक्तं किं तवात्रेत्यादौ षत्वं भवत्येव । कथं तर्हि

“फलवद्भावोद्भूतकथम्भावतिरोहिताः ।

नैवाङ्गानां कथं भावाः प्रदुष्यन्ति कथं च नेति ।”

सत्यम् । नेदमुपसर्गत्वप्रादुर्भ्यामित्यत्र प्रादुसः पृथग्ग्रहणप्रयुक्तम् । एतेन
प्रादुष्यन्तीति पठित्वा प्र आष्टुर् इत्युपसर्गत्रिकपूर्वस्य स्यतेरुपसर्गा-

मर्यादास्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे, धात्वर्थनिर्देश इति यदुक्तं,
यस्तु कर्तरि कारिकाशब्दः कारिका दासीति यस्य श्लोकवाची तयोर्ग्रहणं
न भवति क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्तैर्ग्रहणात् ।

अवश्यमिति । (कै)

कार्त्तिककृतापीति भावः ॥ इत्यचोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति
सौरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाभावादित्याशयः ।

इत्यतेरुपसर्गत्वे (कै)

इति पाठे ऽतेः परस्य सौरुपसर्गत्वे इत्यर्थः ॥

भूदिति (७ । १ । ६७) । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्य (७ । १ । ६८) इमित्येतन्न वक्तव्यं
भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतज्ज्ञास एव । तत्त्वम् । सुदत्तम् ।
अथ उपसर्गात्तः (७ । ४ । ४७) इति तत्त्वं मा भूदिति ॥ षत्वम् । सुसिक्तं
घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्त्वं मा भूदिति

इयस्य शाकलनिरुद्धिः प्रयोजनं वक्ष्यते ॥ उद्धत इति । भा । क्रियाशब्द-
स्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः ॥ अनवकाशा इति । भा । येषां हि क्रियाशब्दप्र-
योगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

त्सुनोतीत्यादिना षत्वमिति व्याचक्षाणाः परास्ताः । दुर उपसर्गतायाः
षत्वविधौ निषेधात् । स्यतेरर्थस्य प्रकृतासम्बन्धाच्च । णत्वम् । दुर्नतिम् ।
दुर्नयः । एतेन दुरः परस्य णत्वं नेति केचिदिति पठित्वा सिद्धान्ते णत्वमिति
आम्यन्तः परास्ताः । गतिसंज्ञायां कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम् ॥ कारि-
काशब्दः । कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । तिष्ठिचोदासवतीति
गतेर्निघातः । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्येर्लुक् । कारिका क्रिया ।
सर्वादा स्थितिरित्यर्थः । यत्न इत्यपरे । धात्वर्थनिर्देश इति ण्वुल् । यस्तु
कर्तृरि ण्वुल्लः कारिका दासीति । यच्च श्लोकवाची तथोर्नेह ग्रहणम् ।

‘यत्कारिका करोतीति’ । निपातत्वादव्ययत्वे सति विभक्त्येर्लुक् ।
‘यत्नश्चतुस्तमिति’ । गतित्वात्समासः । ‘गतिर्गता’ इति निघातो
भवतीति । यद्यप्यत्र प्रवृद्धादीनां चेतुशस्यदानोदात्तत्वेन श्लेषनिघातः

इत्यतेः परसोरुपसर्गत्व (कै)

इति पाठस्तु युक्त एव ॥ “सुः पूजायामि” (१।४।६४)

त्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् ॥ भाष्ये

णत्वं मा भूदिति । (भा)

न च दुःसमादाय णत्वं दुर्वारं कृत्तरोर्दुसोऽप्यचानुकरणेन
तस्यापि निषेधात् ॥

(८।३।६५) सुः पूजायामि (१।४।६४) त्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । क्रियत एतच्चासएव । णत्वं । दुर्नयं दुर्नीतमिति । उप-
सर्गादिति णत्वं मा भूदिति ॥

क्रियत इति । भा । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् ।
तेनातिसुखम्भमित्यतेरुपसर्गत्वे तुम् भवत्येव ॥ क्रियत इति । भा । पूजाया-
मिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुविक्तं किं तवात्रेत्यादौ यत्वं भवत्येव ॥

क्रियायोगइति कारिकाशब्दस्य विशेषणात् । क्रियावृत्तेरेव ग्रहणात् ।
पुनश्च न सौ कृन्दसि गतिसंज्ञाविति वक्तव्यम् ॥ पुनराधेयम् ।
गतित्वात्समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “यतो गाव” इति धेशब्द उदात्तः ।
पुनरुत्तरयूतं वासः । इहापि गतित्वात्समासः । स्वरस्य प्रवृद्धादेराकृति-
गणत्वादन्तोदात्तत्वम् । काठके छान्तोदात्तः पठ्यते । शेषनिघातेन
पुनःशब्दो ऽनुदात्तः । “गतिर्गताविति” निघातं वदन् वृत्तिकारस्य
परत्वात्तस्य न्याय्यतां मन्यते । “चनो हितः” ॥ “चायेरमे द्रुखश्चे”त्यसुमन्तत्वा-
भिपातत्वादा ऽद्युदात्तस्य चनाशब्दस्य “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिस्वरः ॥

सिद्धस्तथापि परत्वादयमेव निघातो युक्त इति भावः । ‘इह च
पुनराधेयमिति’ । गतित्वात्समासे कृते छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ‘यतो
गाव’ इति धेशब्द आद्युदात्तः । ‘चनो हित इति’ । निपातत्वादाद्युदात्तस्य
चनःशब्दस्य ‘गतिरनन्तर’ इति प्रकृतिस्वरः ॥

ऊर्यादिचिडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

चिडाचोः केवलयोः प्रत्यययोः क्रियायोगासंभवात्सामर्थ्येन संज्ञा-

ऊर्यादिचिडाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥ छम्भस्तियोग इति वक्तव्यम् ।

ऊर्यादिचिडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरौ पक्वेति । भा । प्रयोगापर्या-

ऊर्यादिचिडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥ एते गतिसंज्ञाः स्युः क्रियायोगे ।
छम्भस्तियोगे चिडाचौ विहितौ । तत्साहचर्याद्रूपादयोऽपि तद्योग एव
प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनभिधानाच्च । तत्राप्याविःप्रादुःशब्दौ सुक्ताऽन्येषां
करोतिनैव योग इति माधवादयः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिर्नास्ति तथाप्येह सामर्थ्यात् चिडाजन्तग्रहणम् । न हि प्रत्यय-
मात्रस्य क्रियायोगः संभवति । स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् । चेरश्रावित्वाच्च ।
ऊरौकृत्य सुक्ताकृत्य पटपटाकृत्य । इहेदमवधेयम् । औषडादीनां
चादिष्वपि पाठादक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविःशब्दस्य साक्षा-
त्प्रभृतिषु पाठात्कृषो योगे विकल्पः । भवस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति ।
कथं तर्हि वारुणीमदविशंकमथाविश्वस्युषोभवदसाविव इति माधः ।

ऊर्यादिचिडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ 'च्यन्ता डाजन्ताश्चेति' । यद्यपि
पदसंज्ञायामन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति आपितं
तथापि क्रियायोगइत्यनुवृत्तेस्तदन्तग्रहणमिति भावः । न हि प्रत्ययमात्रस्य
क्रियायोगः संभवति स्वार्थिकत्वेन स्वयमनर्थकत्वात् चेरश्रावित्वाच्च ।

विधावपि तदन्तविधिः । वक्ष्यमाणरौत्यास्य प्रयोगस्यैवाभावादाह

इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत । ऊरी पक्ता ॥

लोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ॥ न चान्ययेति । भा । चिडानौ

अभवद्युगमद्विलोचजिह्वायुगलीढोभयसूक्ष्मभागमाविरिति च । निरंकुशाः
कवय इति हरदत्तः । वस्तुतस्तु नेह दोषलेशमपि पश्यामः । तथाहि ।
गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीयपूर्वपक्षसर्वस्वम् । तच्च
भाष्यवार्तिकयोरेव निराकृतप्रायम् । “ते प्राग्धातोरिति” सूत्रं हि द्वेधा
व्याख्यातं प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं चेति । तत्रान्त्यपक्षे प्राक् चाप्राक्
च प्रयोक्तव्याः । प्राक्तु प्रयुज्यमानाः संज्ञां लभन्त इति स्थितम् । इममेव
च पक्षमाश्रित्य “अनुकरणं चेति” सूत्रे ऽनितिपरमिति प्रत्याख्यातम् ।
एवमेव “हृन्दसि परेऽपि” “व्यवहिताश्चेति” सूत्रद्वयमपि प्रत्याख्यातम् । अत
एव “ते प्रागिति” सूत्रे सुकटं कराणि वीणानीति भाष्यं “कर्टकर्मणोश्च”
भूक्तञोरिति सूत्रे स्थायम्भुवमिति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । एतेन वृत्तेः
प्रामादितां वदन् आद्येन सुभूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिच्ययन्
हरदत्तोऽप्यपास्तः । पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति न्यायेन
संज्ञानियमपक्षे सर्वस्य सामञ्जस्यात् । एतेन पुरोरामस्य जुहवाश्चकार
ज्वलने वपुरिति भट्टिः । तस्य स्थित्वा कथमपि पुर इति कालिदासश्च

‘क्षमस्त्रियोग इति’ । न केवलं संज्ञाप्रयोगोऽप्यन्यत्र भवति नहि भवति
उरीसंपद्यत इति, औषडादीनां स्वाहापर्यन्ताणां चादिषु पाठाद्
अक्रियायोगेऽपि निपातत्वम् । आविशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात्
क्षमो योगे विकल्पः, क्षमस्त्रियोगे त्वनेन नित्यं कथं तर्ह्यविच्छेदो

प्रयोगेति ॥ (कै)

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते । (१।४।४६)
न चान्यथा क्रिययोर्यादिच्चिडाचां योगोऽस्ति ॥

तावत् कृत्वस्त्रियोग एव विहितौ ऊर्यादयोऽपि कृत्वस्त्रिविषया एव
प्रयुज्यन्ते नान्यत्र ॥

समर्थितः । न च पुरोऽव्ययमित्यस्य कृन्मात्रविषयत्वमिति भ्रमितव्यम् ।
कृन्मोऽनधिकारात् । तुरासाहं पुरोधायेत्यादिप्रयोगाच्चेति दिक् । जरी
ऊरी उररी एते त्रयोऽङ्गीकारे विस्तारे च । विताली भूसी एतौ
विस्तारे शकला खंसकला ध्वंसकला भ्रंसकला एते चत्वारो हिंसायाम् ।
शकला कृतेत्यादि । हिंसित्वेत्यर्थः । गुलुगुधा पीडार्थे । गुलुगुधाकृत्य ।
पीडयित्वेत्यर्थः । सजूः सहार्थे । फलफली चिक्ली आक्ली एते विकारे ।
अलोष्टी केवली सेवली शेवली वर्धली मसमसा भस्मसा एते
हिंसायाम् । वषट् वौषट् स्वाहा स्वधा पांपी करुणाविलापे ।
पापीकृत्य । करुणं विलाप्येत्यर्थः । प्रादुः प्राकट्ये । अत् शीघ्रार्थे । अत्कृत्य ।
आविः प्राकट्ये । आविष्कृत्य । गणरत्ने त्वन्येऽपि संगृहीताः । तथाहि ।
पापानी सङ्गता केवासी एते हिंसायाम् । वार्दानी यार्दानी आलम्बी
एते प्राकाशे हिंसायां च । इत्यूर्यादयः ॥

ऽभवदसाविव रागः, अभवन् युगपद्विलोपजिह्वा युगलीढोभयसूक्ष्मधार-
माविरिति, स्वतन्त्राः कवयः । 'शुक्लीकृत्येति' । अस्य चावितीत्यम् ।
पटपटाशब्दो 'वा कवय' इत्यत्र व्युत्पादितः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

इतेः परमिति । (भा)

“सुप्सुपे”ति योगविभागात्समासः ॥

धातोश्चानन्तरमिति । (कै)

तदव्यवधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥ कथमिदं विज्ञायते ।
इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति आहो खिदितिः परो
यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । किं चातः । यदि
विज्ञायते इतेः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडिति कृत्वा

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ कथमिति । भा । द्वयोरपि
समासयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । भा । गतिसंज्ञायां
समासः स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिध्येत् । इति
खाट्कृत्वेत्यत्र च निषेधप्रसङ्गः ॥ भा । औषडिति । औषट्शब्दस्य इतिपरो

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ गतिः स्यात्क्रियायोगे । खाट्-
कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरस्यैवत् । सति हि गतित्वे

अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥ ‘इतिः परो यस्मादिति’ ।
असमीसमासस्तु लक्षणाभावान्नाश्रितः । तेनेति खाट्कृत्वेत्यत्र इतेः

इति खाट्कृत्येति । (कै)

इति हेतोः खाट् कृत्य गत इत्यर्थः ॥ नन्वितेः परत्वसत्त्वेन
कथमत्र प्राप्तिरत आह

श्रौषडिति । (भा)

एवं गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥
“तस्मिन्निति” (१।१।६६) सूत्रे निर्दिष्टग्रहणाद् व्यवहितसाधारण
एवायमित्यतो दूषणान्तरमाह

खाट्कृत्येतीति । (भा)

निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न
इतिपरमनितिपरमिति । श्रौषड्श्रौषडिति कृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोति ।
अस्तु तावदितिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु
चोक्तं श्रौषड्श्रौषडिति कृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

न भवति वीषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ननु व्यवहितेऽपि
परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधान एवास्य
मुख्यावृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते ।
इह तु वीषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् ॥ खाट्कृत्येति

प्रयोगनियमपक्षे धातोः प्राक् प्रयोगः स्यात् । अनुकरणत्वजात्याक्रान्तस्येति-

प्रद्वेषेऽपि भवति । ‘खाडिति कृत्वा निरुद्धीवदिति’ । अत्रासति प्रतिषेधे
गतिसंज्ञायां समासः स्यात् धातोश्चानन्तरः प्रयोग इति रूपमेवैतन्न

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२)

इति हेतोः खाट्कृत्य निरुद्धीवदित्यर्थः ॥ वस्तुतः “इतेः पर-
मिति” विग्रहवाक्ये उत्तराङ्गविकल्पतस्मादितिपरिभाषोपस्थित्या-
ऽव्यवहितपरत्वबोधाद्बुद्धत्वावपि तदन्तर्भावैकैकार्थीभाव इति भाष्या-
शयः ॥ अयं पदार्थो दर्शयति ।

य इति ॥ (कै)

१ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

इदं तावदयं प्रकृत्यः । अथेह ते प्राग्धातोरिति (१ । ४ । ८०) कथं गतिमात्रस्य
पूर्वप्रयोगो भवति उपोद्धरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि
तर्ह्यनुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुकरणास्येति-
करणापरत्वप्रतिषेधोऽनिरुद्धशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । अनुकरणास्येतिकरणापरत्व-
प्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् । अनिरुद्धशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिरुद्धशब्दता

निरुद्धीवदित्यत्र धातुव्यवधानेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ॥ इदं तावदिति । भा ।
यो व्यक्ताश्रयेण व्यवधानं मन्यते ॥ गत्याकृतिरिति । भा ॥ तस्याश्च
भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति ।
अनितिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिरुद्ध-
शब्दनिवृत्त्यर्थ इति । खाडितिकृत्वेति प्रयोक्तव्ये इति खाट्कृत्येति प्रयोगः

शब्दे परे ऽयं निषेधः । तेन औषडवौषडितिकृत्वा निरुद्धीवदित्यत्र

सिध्येत् । छिबु निरसने ‘छिबुक्तमुचमां श्रितौ’ ति दीर्घः, भूतकाणोवन्त्यासः
किमर्थः कस्य चित्कवेरयं प्रयोग उदाहृतः ॥

(अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

तस्याश्चेति । (कै)

गतिशब्देन तत्संज्ञकानेकव्यक्तेर्ग्रहणं लक्ष्यानुमारादित्याशयः ॥
गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

अनितिपरमित्येतदिति ॥ (कै)

संज्ञेति । (कै)

प्राक् प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥

मा भूदिति । इदं विचारयिष्यति तेषाम्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति (१।४।८०) । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदानिष्ठ-
शब्दनिष्ठत्वर्यमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो
भवति ॥

स्यात् । प्रयोगनियमे चायं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा घातोः
प्रागेव प्रयोक्तव्या इति ततो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु
न दोषः । तेनैव नियमेन खाडिति कृत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य
प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥

ओषट्शब्दस्यापि निषेधः । संज्ञानियमपक्षे तु अनितिपरग्रहणं न
कर्तव्यमिति । परस्परसंज्ञाप्राप्तेरेवाभावात् ॥

धुम्बनसक्तः सोऽस्याः व्युत्तमूलं दृष्टनमात्मनो वदने ।

जिह्वामूलस्पृष्टं खाडिति कृत्वा निरस्यीवत् ॥

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।)

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

आदरः । (कै)

प्रत्युत्थानादिविषयस्वरार्थः ॥

अनादरः । (कै)

परिभव औदासीन्यं च तच्चावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षकार्यार्थत्वादिति तेनासच्छब्देन समासादिसिद्धिः । गतिसंज्ञा तु सच्छब्द-

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे अनादरे सद् असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ।

आदरानादरयोः सदसती १ । ४ । ६३ ॥ कथमसत्कृत्येति । भा । यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सतिप्रियत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना गतिसंज्ञा-

आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६२ ॥ क्रमादुतिसंज्ञे स्तः । सत्कृत्य ।

आदरानादरयोस्सदसती ॥ . 'प्रीतिसंभ्रम इति' । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरेत्यर्थः । 'परिभवौदासीन्यमिति' । अवज्ञया कर्त्तव्यं प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षेत्यर्थः । असदनादरग्रहणं किमर्थमसत्कृत्येत्यत्रापि यथा स्यात्, मा भूदसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा सत्कृत्येत्यनेन नञ्समासो भविष्यति । नैवं शक्यं, सति प्रियत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं

१०००

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

स्यैवेति भावः ॥ सुबिति प्रकृतमिति समर्थ इति प्रकृतमित्यपि बोध्यम् ॥ ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्यासत्त्वे कथमत्र तत्प्रतीतिरित्याह भाष्ये

केनेदानीमिति ॥ (भा)

नान्यनादर इत्यस्यासत्त्वं कथं नञा ऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यते-
ऽत आह

अनेनेति । (कै)

आदरप्रतिषेध इत्यस्य सदर्यादरप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

तदन्तविधिना भविष्यति (१ । १ । ७२) । केनेदानीमनादरे भविष्यति ।
नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः । न आदरे ऽनादर इति । नैवं शक्यम् ।

ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः ॥ तदन्तविधिनेति । भा । यद्यपौह प्रकृतं
विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना
विशेषणात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तरं
(६ । २ । ४६) इत्यत्र पूर्वपदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति (८ । १ । ७०) ।

असत्कृत्य । प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादिविषया त्वरादराः । अवज्ञया

बाधित्वा ऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणाद्युदात्तत्वं स्याद्, असत्कृतमित्यत्र तु
सत्कृतशब्दे गतिरनन्तर इति स्वरै प्रवृत्ते पञ्चाम्बन् समासेऽपि तस्यैव
स्वरः, असच्छब्दस्यापि कृतशब्देनापि समासे तस्य निपातत्वादाद्युदात्तस्य
गतित्वात्प्रकृतिभावेऽपि स एव स्वर इति नास्ति विशेषः । इह च
युदसत्करोतीत्यसच्छब्दस्य निघातो न स्याद् अथयसंज्ञापि तस्य न स्या-
दित्यसच्छब्दस्यैव गतिनिपातसंज्ञे एवितथ्ये, न चात्र सच्छब्देन तदन्त-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१००१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (आदरागदरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ।)

इत्यादौ तु न स्यादिति । (कै)

नञ्समासे सदृशस्यैव प्रतीतेर्गुर्वादिविषये एव प्रयोगः स्यात्
पाखण्ड्यादिविषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥ प्रसक्ताभावे
चेति पाठः ॥ नन्वनादरग्रहणे ऽसदृशग्रहणमपि कार्यमेवान्यथा
सच्छब्दस्यानादरे ऽवृत्तेरच तदन्तविध्यभावाच्च कस्य तत्र वर्त्त-
मानस्य संज्ञा स्यादत आह

आदरेत्यादि ॥ (कै)

आदरप्रसङ्गे एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे पुनः

अव्ययसंज्ञायामस्यैव तदन्तविधिः ॥ न आदर इति । भा । अनेनासच्छब्द-
स्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथापि
सिध्यतीत्येवं परमेतत् । आदरप्रसङ्ग इति गुणमसत्कृत्येत्यादौ स्यात्
पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अब्राह्मण इति क्षत्रि-

प्रत्युत्थानादावुपेक्षा त्वनादरः । एतयोः किम् । सत्कृत्वा । असत्कृत्वा ।
शोभनमशोभनं च कृत्वेत्यर्थः ।

विधिर्न भ्यते विशेष्यस्याभावात् । नन्वत्र सच्छब्दस्यैव संज्ञास्तु कार्यप्रदेशेषु
प्रकृतस्य तेन तदन्तविधिर्भविष्यति, 'अव्ययसंज्ञायां तावदस्यैव तदन्त-
विधिः परमोच्चैरिति, यथा कुगतिप्रादय इत्यत्रापि सुबिति प्रवर्तते सुये-
त्येव निवृत्तं तद्गतिना विशेष्यते 'गतिरनन्तर' इत्यत्र पूर्वपदं 'गतिर्गता' वि-
त्यत्रापि पदस्येति प्रकृतं भवतु तदन्तविधिना कार्यम् अनादरावगतिस्तु
कृतः असत्त्वनादरग्रहणे, न सदसदित्यादरनिवेधान्नैव शक्यम् आदर-

(आदराणादरयोः सदसतो । २ । ४ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

सामर्थ्यादिति । (कै)

प्रकृतविशेष्याभावेऽपि शब्दरूपं विशेष्यमादायेत्यर्थः ॥

क्रियमाणे बहुव्रीहिरयंविज्ञायते । अविद्यमानादरे अनादरे इति ।
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् । असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥

यादिरेवोच्यते न तु गोलौक्यादिः ॥ बहुव्रीहिरिति । भा । स चात्यन्ताभावेऽपि
प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति ॥ असतस्त्विति । भा ।
आदराणादरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवा-
त्तदन्तविधिना ऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्पदं सेविते-
त्यत्रासेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवादगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् ॥

प्रसक्त एव हि स्यात् गुरुमसत्कृत्येति चाख्यानमसत्कृत्येत्यत्र न स्यात्
यथा ऽब्राह्मण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न लौक्यादिः, अनादरग्रहणे तु
सति बहुव्रीहिर्विज्ञायते अविद्यमानादरेऽनादर इति । बहुव्रीहिसंज्ञा-
त्ताभावे प्रसक्ताभावे ऽप्रसक्ताभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिध्यति,
तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम् असदग्रहणं तु शक्यमकर्तुम् । आदराणादरयोः
सदित्येवास्तु तत्र यथा गोष्पदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्पदशब्दो न सम्भ-
वतीत्यगोष्पदार्थमसेवितग्रहणम् । एवमनादरे ऽपि सच्छब्दो न सम्भ-
वतीत्यसच्छब्दार्थमनादरग्रहणं भविष्यति । 'सत्कृत्वा ऽसत्कृत्येति' ।
शोभनवचनो विद्यमानवचनो वा सच्छब्दः, तद्विपरीतवचनोऽसच्छब्दः ॥

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥

ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वार्तिके समासग्रहणं व्यर्थमत आह
सामान्येनेति । (कै)

एवं चोपसंख्यानशब्देनापूर्ववचनमेव नोच्यते किं तु विधान-
मात्रम् । एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं
चोपसंख्यानशब्देनोच्यत इति न समासग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥
ननु गतिसंज्ञाऽग्रेऽप्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत आह

गतिसंज्ञाया इति ॥ (कै)

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासग्रहणेषूप-
संख्यानम् । अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासग्रहणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ् ।

अन्तरपरिग्रहे १ । ४ । ६५ ॥ अन्तःशब्दस्येति । भा । अङ्किविधिरात्मानि
उपसर्गसंज्ञाभ्याम् । समासस्य गतिसंज्ञाभ्य इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च
सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाभावात् ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ स्पष्टम् । अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वेत्यर्थः ।
अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा मूढिकां श्रेणो गतः । परिग्रह्य गत
इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । हृत्वा गमनं द्विधा । हृतं त्यक्त्वा परिग्रह्य

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥ अन्तर्हृत्वा मध्ये हृत्वेत्यर्थः । 'अन्तःशब्द-
स्येत्यादि' । उपसर्गसंज्ञायामेवैतन्नोक्तम् अन्तःशब्दप्रसङ्गेन वक्ष्यामीति यदा-
चोपसर्गसंज्ञोच्यते तदान्तर्हृत्यतीत्यादिवदन्तर्हृत्वा अन्तर्हृत्यनमित्यादौपि

अनेनैवेति । (कै)

सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वेनापि नेष्यतइति भावः ॥
नन्वन्तरदेशे इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत आह

हन्ते इत्यादिः ॥ (कै)

तथैवेति । (कै)

अन्तरयणमित्यस्यानेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि 'क्षुभादिना-
त्सिद्ध इति भावः ॥ तदारम्भेऽप्यस्यावश्यकतां दर्शयति

अन्तर्णयतीति ॥ (कै)

१ अ ८ । पा ४ । सु १६ ॥

अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास । अन्तर्द्धत्य । णत्वम् । अन्तर्द्धण्याद्
गोभ्यो गाः ॥

अन्तर्द्धण्यादिति । भा । हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्तरदेशे इति न
वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभादित्वास्तत्वाभावः । तथैवायनं चेति न
वक्तव्यम् । कृत्यञ्च इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति
णत्वं सिध्यति ।

चेति । आद्यमुदाहरणम् । द्वितीयं प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च
प्रयोगोपाधिर्न तु वाक्यकोटिनिविष्टमिति ॥

हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं सिद्धम् अन्तरयणमित्यत्रापि 'कृत्यञ्च' इत्येव सिद्ध-
मिति अन्तरदेशे अयनं चेति सूत्रद्वयमपि देशप्रतिषेधार्थं ब्रुव्यम् ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥

साक्षाद्भूता इति । (कै)

प्रत्यक्षा इत्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये

यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते इति । (भा)

“लवणमि”त्यादिगणपाठान्मान्ना अपि ॥ एते शब्दाः स्वतन्त्रा
इति भ्रमं व्यावर्तयति भाष्ये

मकारान्तत्वं चेति । (कै)

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ।
साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत् किञ्चित्क्रियते तदा मा भूदिति ॥ मकारान्तत्वं च
गतिसंज्ञासन्नियुक्तम् । वा । मकारान्तत्वं च गतिसन्नियोगेन वक्तव्यम् । लवणं

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात्प्रभृतिष्विति । भा । अभूत-
तद्भावविषयाणामेव तथा स्याद् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ एतानि कृष्णि वा गतिसंज्ञानि
स्युः । च्यर्थ इति वक्तव्यम् ॥ साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा । असाक्षाद्भूते
साक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः । नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपान्तरापादाने ।
त्यन्तेषु तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिष्विति नित्यैव संज्ञा । तेन लवणी-
कृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्विकल्पसन्नियोगेनेह गणे निपात्यते ।
यदा लवणशब्दस्य लवणमिति मान्त आदेशः । तथा च मास्तु

साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ ‘साक्षात्प्रभृतिष्विति’ । असाक्षाद्भूतं
यदा साक्षात्क्रियते तदा यथा स्यात् यदा यत्तु साक्षाद्भूतमेव रूपान्तरेण
क्रियते तदा माभूदित्येवमर्थम्, मिथ्याप्रभृतिष्वपि वक्तव्यम्, एतच्चान्तरङ्ग-
वास्तव्यते, तथाहि साक्षात्कृतमित्युक्ते श्रुतस्य तस्यैव रूपस्य करणं

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

परात्वादिकल्पेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्या न दोष इति भावः ॥ न च प्राप्तविभाषाविषये वैकल्पिकाभावे नित्याङ्गीकारे विकल्पशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरच्यन्ते चारितार्थात् ॥ भाष्ये

गतिसंज्ञासन्नियुक्तमिति । (भा)

वैकल्पिकगतिसंज्ञानियुक्तमित्यर्थः ॥

कृत्य ॥ तत्र च द्विप्रतिषेधः । वा । तत्र च चरन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ॥ न वा पूर्वण कृतत्वात् । वा । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् पूर्वण कृतत्वात् । अस्त्यनेन विभाषा पूर्वण (१ । ४ । ६१) नित्यो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं

मा भूदित्यर्थः ॥ लवणीकृत्येति । भा । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेयते ॥ पूर्वणेति । भा । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति

पर्वविप्रतिषेधः । त्रैशब्दं हि नः साध्यम् । लवणं कृत्य लवणं कृत्या लवणीकृत्येति । तत्र चरन्ताचरन्तयोः पाक्षिके लवणमादेशे समं रूपम् । परेणापि शिल्पेन मुक्ते तु चरन्तस्य नित्या संज्ञेति न कश्चिदोषः । इदामौवशेप्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका निपाताः । प्रादुराविःशब्दयो-
र्युर्वादित्वात्प्राप्ते विभाषा । साक्षात् मिथ्या चिन्तेति मनोव्यापारे चिन्ताकृत्य । भद्रा आलोचनाप्रशंसामङ्गलेख्यम् । रोचनेतीतिशब्दोत्पादे

प्रतीयते न त्वश्रुतरूपान्तरस्य ॥ गन्धसत्यामपि प्रकृतिविवक्षायां तस्यैव रूपस्य करणं प्रतीयते अथ च च्युर्थवृत्तिता नास्ति तस्माच्चच्युर्थग्रह-
णमेव कर्तव्यम्, अथ च्युन्तेष्वपि साक्षादादिषु अयं विकल्पः कस्मात् भवति अस्त्यनेन मुक्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादूर्यादिचिह्नाचक्षेत्येषा भवत्यति ।
नैवं शक्यं यदेतल्लवणादीनां मकारान्तत्वनिपातनं तदपि च्युन्तेषु स्यात्, एवं लवणादीनां मान्ता लवणादय आदेशाः करिष्यन्ते तत्र यद्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्त्वलवणीशब्दस्यापि यक्षे लवण आदेशः क्रियते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०००

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(साक्षात्प्रभृतौनि च । १ । ४ । ७४ ।)

एकदेशेति । (कै)

एवं च लवणीकृत्येत्यनिष्टं स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

लवणं शब्द इति । (भा)

लवणमिति गणपाठस्य लवणशब्दस्य लवणमित्यादेश इत्यर्थः ॥

गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वाद् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये

“विभाषे”त्युक्तम् । (भा)

अनेन गतित्वाभावे च लवणशब्दे पूर्वेण गतित्वमिति भावः ॥

तच्च च्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्यायं
विभाषा लवणं शब्द आदेशः क्रियते । यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा
लवणं शब्द आदेशो भवति न किं चिद् दुष्यति । त्रैशब्दं चेह सार्धं
तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥

भावः । च्यन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविद्यतस्यान्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्द-
मिति । अय एव शब्दास्त्रैशब्दम् । लवणं कृत्वा लवणं कृत्य लवणीकृत्येति ॥

प्रशंसायां च । अमेति रहःसाहित्ययोः । आस्था अद्धा प्राजर्या
बीजर्या जरस्रक्रियायाम् । प्राजरह्वा बीजरहेति रहिक्रियायाम् । लवणम्
उष्णं शीतम् । उदकम् । आर्द्रं, लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन
मान्तत्वं निपात्यते मान्तादेशो वेत्युम् । अमौ । वशे विकम्पने विकसने
प्रहसने सन्तपने । प्रादुस् नमस् आविस् । आकृतिगणोऽयम् ॥

न कश्चिद् दोषः, त्रैशब्दं हि नः सार्धं लवणं कृत्य लवणं कृत्वा लवणी-
कृत्येति तच्चैवं सति सिद्धं कृत्तिकारस्य मकारान्तत्वं निपात्यत इति
वदति स मन्यते च्यन्तेषु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्या संज्ञा भवति विकल्पेन तु
सन्नियुक्तं मान्तत्वं निपातनमिति । अमौवशे प्रभृतयो विभक्तिप्रतिरूपका
निपाताः, प्रदुराविःशब्दयोरुर्वादित्वात् प्राप्ते विभाषा ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ननु ते इत्यनेन यदि लब्धसंज्ञानां परामर्शस्तदा द्वितीय-
पक्षानुत्थितिरेव केवलानां परामर्शं त्वेतत्संज्ञारहितानामप्याद्यप्ये-
व्यवहितप्रयोगानापत्तिरत आह

तत्र यदेति ॥ (कै)

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते
प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चाप्राक् च
प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भवतीति । कश्चात्र विशेषः ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ किमिदमिति । भा । नियमद्वयसंभवा-
त्प्रश्नः । तत्र यदा प्रयोगनियमस्तदा त इत्यनेन लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्य-
न्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते ।

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ ते गतिसंज्ञा धातोः प्रागेव
प्रयोक्तव्याः ॥ छन्दसि परेऽपि ॥

ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥ नियमार्थमिदम् । स पुनर्नियमः संज्ञा-
नियमो वा स्यात्प्रयोगनियमो वा स्यात् । तत्र संज्ञानियमे तेष्वब्देन प्रादय
उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेण परामृश्यन्ते, न गत्युपसर्गसंज्ञाविशिष्टेन रूपेण,
संज्ञयोरनिष्पादनात्, अनेनैकवाक्यनापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तयोर्विधानात् । ते
प्रादय उपनिषत्पर्यन्ता धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ती-
त्यर्थः । प्रयोगनियमे तु लब्धगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते । ते गत्युपसर्गसं-
ज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्राहो पक्षे स्वरूपेण परामर्शः
प्रादीनामिव आदीनामपि स्यात् । ततश्च निपातसंज्ञाया अपि नियमः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१००६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।)

अनिष्पादादिति । (कै)

संज्ञानियमपक्षे ऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्यतयैव संज्ञाविधाना-
दिति भावः ॥ प्रत्यासत्तेश्च गत्युपसर्गसंज्ञाविषय एव नियमो न
निपातसंज्ञाविषयक इति बोध्यम् ॥ ननु संज्ञानियमे इदं व्यर्थ-
मप्राक् प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां जातायामनिष्ठाभावादत आह

अनित्येति । (कै)

एवं चैवमाद्यकरणमेवात्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो-
ऽनित्यशब्दनिवृत्त्यर्थः । वा । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरण-
स्येति करणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनित्यशब्दनिवृत्त्यर्थः ।
अनित्यशब्दता मा भूदिति । क्वन्दसि परव्यवहितवचनं च । वा । क्वन्दसि

संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्याविधानात् ।
अनुकरणस्येति । भा । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञा-
नियमे सिद्धमिति । भा । अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन
खाडिति कृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्य-

स्यात्, अथापि गत्युपसर्गसंज्ञयोरेव नियमः, एवमप्यनर्थकं वचनं प्रयोग
एव हि तेषामप्राङ् नेष्यते न पुनरप्राक्प्रयुज्यमानां संज्ञायां किं
चिदनित्यमापद्यते, क्वन्दसि परेऽपि 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रद्वयं चानर्थकं,
परव्यवहितानां संज्ञैव निषिद्धा न तु प्रयोगः, न च तेनापि संज्ञैव विधीयते,
निष्प्रयोजनत्वात् । किं चा 'नुकरणं चानितिपर' मित्यनितिपरग्रहणमनर्थकं
स्यात्, खाडिति कृत्वा निरस्योवदित्यत्र व्यवहितस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञैव
निषिद्धा प्रयोगस्तु केन वार्यते, प्रयोगनियमे तु धातोः प्रागेवानुकरणस्य
प्रयोगः स्याद् न त्वितिशब्देन व्यवहितस्येति अनितिपरमिति वक्तव्यम्,

न तु प्रयोगस्येति । (कै)

न चाप्राप्तसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रं फलाभावात्
परव्यवहितानामेकाकिनामेव क्वन्दसि प्रयोगेण “गतिर्गताविति”
फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञानियमे प्रयोगनियमपक्षौ-
फलसिद्धिस्तितयाकरणलाघवं चेति भावः ॥ नन्वापाद्यमानव्यवहित-
परप्रयोगनिवृत्तये सूत्रं स्यादत आह

भाषायामिति । (कै)

एवं चानभिधानेन प्रत्याख्यानमिति भावः ॥

परेऽपि व्यवहितास्येति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सिद्धम् । वा । संज्ञानियमे सति
सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्ठा-
दर्शनात् । वा । उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अनिष्ठा-
दर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि

भवति । परव्यवहितानां गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणाय तु प्रयोगस्येत्यर्थः ।
अस्तित्वेति । भा । लाघवादस्यैव पक्षस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषायां
परव्यवहितः प्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन
वा । यत्र हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गावीति तत्रासाधुपरिहाराय

अतः प्रयोगनियम एवायं युक्त इति मत्वाह । ‘ते गत्युपसर्गसंज्ञका इति’ ।
अथास्मिन्नपि पक्षे निपातानामपि तेष्वब्देन परामर्शः कस्मान्न भवति,
व्यवहितत्वात् । कथं तर्ह्युपसर्गाणां परामर्शः, नोपसर्गास्तेन रूपेण
परादृश्यन्ते किं तर्हि गतिरूपेण तेषामपि गतित्वात्, अनेनैवाभिप्रायेण
वृत्तावुपसर्गाणां पृथग् ग्रहणं, चादयस्तु नैवमिति न ते परादृश्यन्ते ॥
ननु यत्र लोके संकीर्णः प्रयोगो गौर्गावीति तत्र साधुपरिज्ञानाय
शास्त्रमर्थवत्, यत्र त्वसंकीर्णं स्यात् प्रयोगो न तत्र शास्त्रकृत्यमस्ति, न च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०११

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।)

न दृश्यतइति । (कै)

शिष्टानां यज्ञकर्मणो ऽन्यत्राप्येति शेषः ॥

द्वयोरप्युपपदत्वादिति ॥ (कै)

यद्यपि समासः क्रमेणैव तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन
समासे तत उदेति विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा
च सूत्रसार्थक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवादत्तव्यस्तस्मिंश्च कृते ऽनि-
तौत्याद्यपि सर्वकार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ननु सुस्थितं कटं कुर्व-
न्तीत्यर्थान्नायं गतिरुपसर्गो वेति न दोषो ऽत आह

चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नाहं स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्था-
र्थम् । वा । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् । ऋषभं
कूलमुद्रुजमृषभंकूलमुद्रुहम् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।
यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीर्याणीत्यत्र

साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं
चिदस्ति प्रयोजनम् । कन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।
उपसर्जनसन्निपात इति । भा । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते

कश्चित् प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचतीति प्रेति प्रयुङ्क्ते । यद्यपि लोके
प्रयोगो न दृश्यते विपरीतश्चकन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगदर्शनाद् भाषा-
यामपि तथा प्रयोगः शङ्कोत, दर्शितश्चाद्यत्वेऽपि भाषायामेव गतेराविःशब्द-
स्य परव्यवहितप्रयोग ऊर्यादिसूत्रे । किं च 'उदिकूले वज्रिवहोः'
कूलमुद्रुह इत्यत्र उदि कूल इति द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादुपपदत्वात्समासे
कृते 'उपसर्जनं पूर्व' मिति शास्त्रवशात्पर्यायेण पूर्वनिपातं मन्येरन्
इत्युपसर्जनसंनिपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यं, यद्येवं 'कर्तृकर्मणोश्च
भूतृणोः' सुखेन कटः क्रियते सुकटंकराणि वीर्यानि दुष्कटं कराणि,

सुखेनेति । (कै)

उत्तरसूत्रे एव खलः खित्तस्य सफलत्वादिति भावः । ईषच्छ-
ब्दयोगे तु स खल् नानभिधानात् । अन्यथेषदाकां भवं भवता ।
ईषदाकां करो मैत्रो भवतेत्यादावीषतो ऽगतित्वेन खित्तस्य चारि-
तार्थ्याद्भाष्यासंगतिरेव स्यादिति बोध्यम् ॥ नन्वजन्तत्वात्सोर्मुमः
प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये

अस्त्वचेति । (भा)

प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र गतेः
प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमौषद्दुः सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति
खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्कारणे एतत्प्रयोजनं
खित्तीति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्

तथापि कूलमुद्रुजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते “उपसर्जनं पूर्व-
मिति” शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भावः कूलमुद्रुजउत्कूलं सज
इत्येवं यो आभ्यस्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटंकराणीति । सुखेन

अत्र सुदुसोः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति कटं सुकराणीति, खलः
खित्कारणमिदानीं किमर्थं स्यात्, अनवयस्य हि मुमुच्यते खित्कारणसाम-
र्थ्याद् अथयस्य भवतु, यदि वा कट्कट्ये गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वयमिति
सुकरशब्दे परतः कटस्य भविष्यति, कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । धातुग्रहणमनर्थकं,
कुतः, प्रागित्यपेक्षायां यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ततः प्रागिति विशास्यते,
नैवं शक्नोमिह च कर्तुं प्रेक्षति प्रचिकीर्षतीति सम्वाच्यया इच्छया
प्रशब्दस्य योग इति सग एव प्राक् प्रशब्दः प्रयुज्येत धातुग्रहणाद् तु
धातोरेव चिकीर्षतेः प्राक् प्रयुज्यते । ‘तेग्रहणमुपसर्गार्थमिति’ । ननु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।)

प्रत्यक्षत्वादिति । (कै)

विधित्वादित्यर्थः ।

प्रयोगनियमस्येति । (कै)

एवं च विधिबाधापेक्षया अन्यत्र चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन
गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः ॥ भाष्ये

एवमर्थेनेति । (भा)

प्रयोगनियमार्थेनेत्यर्थः । सुकटं कराणीत्यसिद्धेरिति भावः ॥
ननु सूत्राभावे संज्ञानियमेऽपि वोत्कूलं रुज इति विपरीतप्रयोगा-
पत्तिरत आह भाष्ये

खित्कारणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यत्र मुम् । अनर्थकस्येति प्रतिषेधो
भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति
ततः खकारमनुबन्धं करोति । नैतदस्ति आप्तकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः
स्यात् । स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कदाग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि

कटाः क्रियन्त इति कर्तृकर्मणोश्च भूकणोरिति खल् । तत्रास्माप्रियमात्कटं
सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्यत्रेति । भा । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात् नैव
प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्कारणादर्थस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अन-

यदि गतिसंज्ञारहिताः केवलोपसर्गसंज्ञा एव प्रादयः स्युः ततो ऽसति
तेग्रहणे गतीनामनन्तरत्वात् एव संबध्येरन् न तूपसर्गा इति तदर्थं तेग्रहण-
कर्तव्यं, तेषां तु गतिसंज्ञकाः, ततश्चानन्तराणां गतीनामपि सम्बन्धे प्रादो-
नामपि गतित्वादेव ग्रहणं सिद्धम् । स्यादेतत् असति तेग्रहणे गतिसंज्ञैव के-
वला येषां तेषामेव स्याद् नोभयसंज्ञकानां प्रादोनामिति । न । केवलमतेरभा-
वात् । ननु चायमस्ति 'अनुकरणं चागिति पर' मिति । न । तस्यापि
निपातत्वात् । उच्यते । असति तेग्रहणे प्रकृत्यपेक्षा चेत् कतिपये

नैष उदिरिति । (भा)

तस्मात्प्रयोगनियमार्थं संज्ञानियमार्थं वोभयथापि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटं करणीत्यसिद्धेरन्त्ये कटं सुकराणि सुकटं करणीत्यस्याप्यपत्तेरनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमित्याशयः । यत्तु भ्रमनिवृत्त्यर्थेऽपि सूत्रे संज्ञानियमपत्र एवादत्तव्यः कटं सुकराणि सुकटं करणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तन्न । कटं सुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यत्र गतेः प्राक् प्रयोगः स्यादित्यादिशब्दैस्तदनिष्टत्वस्यैव लाभादिति दिक् ॥

ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषमं कूलमुद्रुजमृषमंकूलमुद्रुहम् । नैष दोषः । नैष उदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले उपपदे इति ॥

व्ययस्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद् बाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाशत्वादुबाधेऽपि न का चित्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्यादेवमुमित्यर्थः ॥

संबध्येरन् गोपसर्गपर्यन्ताः, ध्याप्तिन्यायात्तु भूयसामपेक्षायां न प्रादिष्वेव पर्यवसाने कारणमस्तीति चादयोऽप्यपेक्ष्येरन्, तेग्रहणे तु सति गतिसंज्ञाया अगन्तरत्वात्तेन रूपेण परामर्शो न कतिपयानामेव भवतीति प्रादीनपि व्याप्नोति प्रादीँश्च परिसंचय इति तेग्रहणमुपसर्गार्थं भवति, तत्पर्यन्तानां च तथा स्यात् तेषामेव च यथा स्यादित्यर्थः । 'गतयो ह्यगन्तरा इति' । येऽगन्तरास्त एव कतिपये गृह्येरन् प्रत्यासत्ताविति भावः । व्याप्तौ तु दोषः सुज्ञानत्वान्न कण्ठोक्तः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ।)

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्यासिद्धिरत आह

लाघवार्थत्वादिति ॥ (कै)

ननु सर्वापि संज्ञार्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह

अर्थमिति । (कै)

अर्थशब्दो ऽभिधेयपर इति भावः ॥

अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

अङ्गीकृतयोगार्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगरूढा संज्ञा-
ऽन्वर्थसंज्ञोच्यते ॥ भाष्ये

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थं महतीसंज्ञा क्रियते ।
अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ किमर्थमिति । भा । लाघवार्थत्वात्संज्ञा-
करणास्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्वाक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः ।
अन्वर्थसंज्ञेति । भा । अर्थमनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्ति-

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ रौश्वरात्प्रागिदमधिक्रियते । कर्म
क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः बाहुलकात्कर्तर्यनीयर, स च भूते । तेन
सम्प्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । आह च ।

कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥ वक्ष्यमाणानां संज्ञिनां वृद्धत्वाद्बहु-
वचनं यथा निपाताः कृत्या इति । क्वचित्तु सामान्यविवक्षयैकवचनम्,
गतिश्च, प्रत्ययः, कृदिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं कर्म क्रियां

कर्म प्रोक्तवन्त इति । (कै)

कर्म क्रियां क्रियागतविशेषमित्यर्थः । भूते “कृत्यल्युटो बङ्गल-
मि”ति कर्त्तर्यनीयः ॥ ननु निपातानां द्योतकत्वात् प्रोक्तवन्त
इत्यसंगतमत आह

प्रयुज्यमाने इति । (कै)

सुखमनुवभूवेत्यादौ द्योतकेऽपि प्रोक्तवत्त्वमस्येवेत्यर्थः ॥ ननु
निपाताः कदापि क्रियां न वदन्तीति संप्रतीत्ययुक्तमत आह
क्रियाविशेषमिति । (कै)

यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्ति किं तर्हि
द्योतयन्तीत्यत्राह भाष्ये

के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां
नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रवचनीयाः ॥

निमित्ता या संज्ञा साऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । भा । प्रयुज्यमाने
क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । भा ।
क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । भा ।
शाकल्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये ऽप्रयुज्यमानस्य निष्प्रेमेर्या क्रिया

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ॥

प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति, भूते कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्त्तरि कृत्यः ।
के च कर्म प्रोक्तवन्तः, ये प्रयुज्यमाने क्रियापदे ऽनुभूयते कम्बल इत्यादौ
क्रियाविशेषं द्योतितवन्तो न संप्रति क्रियाविशेषं द्योतयन्ति किन्तर्हि
सम्बन्धविशेषं तद्यथा शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति, नह्यत्रानु-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ पृ. १)

ये ऽप्रयुज्यमानस्येति । (भा)

तदाच्यां क्रियां तदाचक्रियाकृतसंबन्धविशेषं तदेवोपपादयति

शाकल्यस्येति ॥ (कै)

तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह

विशिष्टक्रियेति । (कै)

निश्चयमनक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धिवर्षणमिति बोध

इति भावः ॥ एवं बोधाननुभवादाह

हेतुर्मादिति । (कै)

संहिताहेतुकं प्रवर्षणमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारकोऽर्थः

संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तत्त्वम् ॥

क्रियायाः । (कै)

क्रियागतविशेषस्य वाचको द्योतक इत्यर्थः ॥

तत्कृतो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणाः संबन्ध इत्ययमर्थो ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनुःसंहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः ।

तथाहि । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदित्यत्रानुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि षष्ठेव संबन्ध उच्यते ।

भूयत इत्यादाविव क्रियाविशेषं द्योतयति क्रियापदाभावात्, नापि षष्ठेवत् संबन्धमाचष्टे संहितामिति द्वितीयायास्तदर्थत्वात्, नापि क्रियापदमाक्षिपति यथा प्रादेशं विपरिनिखतीति, विशब्दो विमानक्रियां प्रादेशं विमाय परिनिखतीति, तथाहि सति प्रादेशमिति वत् कारकविभक्तिप्रसङ्गः, शेष-

कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । (भा)

वृत्तं वृत्तं प्रति सिद्धतीत्यादावुपपदविभक्तेरितिन्यायेन कर्मणि
द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिद्योत्यसंबन्धेनान्वये कारक-
विभक्तेरप्राप्ताविद्यमिति भावः ॥ ननु को विशेषो ऽत आह
शेषेति । (कै)

शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि संब-
न्धत्वं सूचितम् ॥ संबन्धस्यापि न वाचको द्वितीयैव तत्प्रवृत्तेः ॥

अत एवेति । (कै)

संबन्धाप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ तदाक्षेपे तां प्रति कर्मत्वा-
दिनैवान्वयसंभवादिति भावः ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य वैयर्थ्यं च
स्यादित्यपि बोध्यम् ॥ क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह
क्रियाविशेषे इत्यादि । (कै)

कारकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अतः
एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिनिखतीति विशब्दो विमान-
क्रियाया आक्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेष-
द्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अप्र न संभवतीति पारिशे-
ष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा

द्वितीयैव तस्योक्तत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिनिखति विमाय
परिनिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियैव, क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारक-

सम्बन्धस्य वा प्रतीतिप्रसङ्गः, तदेवमनुः संहिताप्रवर्षणयोर्थः शेषसम्बन्धो
द्वितीयाभिहितत्वं विशेषेऽवस्थापयति हेतुहेतुमद्भावेन रूपेण विशिष्टक्रिया-
जनितत्वेन वा सम्बन्धस्य तत्संनिधौ सम्प्रत्ययात् संहितामनुनिम्न प्रावर्ष-
दिति । उक्तं च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०१६

(अ. १ । पा. ४ । अ. ४)

(कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ।)

न संभवन्तीति । (कै)

अनु हरिं सुरा इत्यादौ क्रियापदासन्निधानादिति भावः ॥

पारिशेष्यादिति । (कै)

एवं च संबन्धसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधाय द्वितीयार्थमयमारम्भ
इति भावः ॥ कारिकायां

क्रियायाः (हरिः)

इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः ॥

भेदको (हरिः)

द्योतकः ॥

“क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपो संबन्धस्य तु भेदक इति ।”

तत्र क्रियामाहुरिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
आहुरित्यस्यापि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि
वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा “सुः पूजायामिति” यत्वादि-
निवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था ॥

विभक्तिप्रसङ्गात् । किन्तु संहितासम्बन्धिवर्षणमिति द्वितीयावगतः सम्बन्धो
लक्ष्यकक्षयभावरूप एवेत्यवगमात्सम्बन्ध एवानुना विशेषेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु
क्रियागतविशेषद्योतकेऽपीयं संज्ञा वचनात्प्रवर्तते । “सुः पूजायाम्”
“अतिरतिक्रमणे चे”ति यथा ।

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपो संबन्धस्य तु भेदकः ॥

इति । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा
प्रवर्तते यथा ‘सुः पूजाया’ ‘अतिरतिक्रमणे चे’ति ॥

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

जात्युत्तरम् । (कै)

असदुत्तरम् । तत्त्वं च “लक्षणेत्यमि”त्यनेनैव गत्यादिसंज्ञा-
बाधसिद्धेरिति भावः ॥

नहि प्रादेश इति । (कै)

किं तु तत्परिच्छिन्नं भूम्यादीति भावः ॥

धातुं प्रतीति । (कै)

अप्रयुज्यमानधातुबोध्यक्रियया योगे इति फलितोऽर्थः ॥ ननु
या काचित् क्रियाक्षेपेत्यत आह

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य
संहितामनुप्रावर्षत् । गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्येते । प्रादेशं विपरि-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ किमर्थमिति । भा । लक्षणेत्यंभूताख्याने-
त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । भा । निघात इति । भा । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्रा-

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे द्योत्ये ऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
स्यात् । लक्षणेत्यंभूतेत्यादिना सिद्धे हेतौ तृतीयां बाधितुमिदं सूत्रम् ।

अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥ ‘यावतेति’ । यावताशब्दो निपातो नन्वित्यथ ।
अन्येत्यर्थ इत्यन्ये । ‘लक्षणेत्यंभूताख्यानेति सिद्धेति’ । तत्र चावश्यमनोर्ग-
ह्यं कर्तव्यमित्यंभूताख्यानादिषु यथा स्यात् लक्षणग्रहणं च प्रत्याक्षर्यम्,

प्रादेशे चेति । (कै)

प्रादेशान्वये इत्युच्यते ॥ एवं च “गतिर्गतौ” इत्यत्र प्रत्या-
सत्तैकक्रियानिरूपितगतित्ववतीर्गहणेन नात्र निघातप्राप्तिरिति
भावः ॥ ननु “शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे संबन्धावच्छेद-
कताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदाच्चेपो ऽसङ्गतो द्वितीया यथा
स्यादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत आह

अत्र वाक्ये इति ॥ (कै)

शाकल्येन सुकृतामिति (भा)

वाक्ये

प्रतिपाद्यते इति । (कै)

“शाकल्यस्य संहितामि”त्याद्युदाहरणे इति शेषः ॥ गत्यादिसंज्ञा-
पवादत्वं तस्या एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्ववद् बोध्यम् ॥ “शाकल्येन

लिखतीति । अस्यत्र विशेषः । नात्र वेर्लिखितं प्रति क्रियायोगः किं
तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न वृषिं प्रतिक्रियायोगः ।

नुरिष्यते । नात्र वेरिति । भा । नहि प्रादेशो लिख्यते किं तर्हीति ।
धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्या-
दिमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । भा । अत्र वाक्ये या

तथाहि । लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः । यो न हेतुः, वृक्ष-

अतोऽर्थान्तरसंज्ञान्तरसाधारणत्वात्तदेवास्तु इदं तु न कर्तव्यमिति भावः ।

‘हेत्वर्थनिवृत्ति’ । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । हेतुः कारणम् अर्थः
प्रयोजनं प्रयोजकोऽस्य वचनस्येत्यर्थः । ननु च तत्र चात्र च लक्ष्य-

सुद्धताभिः” त्युक्त्वा तत्तद्विहितत्वं शाखास्वभ्युपैति । स्पष्टं चेदं “तेन प्रोक्तमि” (४।३।१०१) तिसूत्रे भाष्ये ॥

नास्ति वर्षेति । (कै)

एवं च “गतिर्गतौ” इत्यस्य न प्राप्तिः क्रियायोगस्य तद्गतविशेष-
द्योतकतारूप एव गतिसंज्ञानिमित्तमिति भावः । एवं चैतद्द्योत्य-
संबन्धस्य क्रियान्वयेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ॥

अत उत्तरमिति । (भा)

“सार्वविभक्तिकस्तसि” स्योत्तरमित्यर्थः ॥ नन्वनुरिति प्रथमान्तस्य
वचनमनर्थकमित्यनेनान्वयो ऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह

किंतर्ह्यप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुद्धतां संहितामनुनिश्चय देवाः प्रावर्षत् ।
इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।
अत उत्तरं पठति । अनुर्लक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् । अनुर्लक्षणे
वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति । “लक्षणेऽत्यंभूताख्यानभागवोष्वासु प्रतिपर्यनव”
इति । हेत्वर्थं तु वचनम् । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य

निश्चयनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदो ऽनुना प्रतिपाद्यत इति
नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः । अनुर्लक्षणे इति । भा । सूत्रानुकरण-
मेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । भा । सामान्यं साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तर-

मनुविद्योतते विद्युदिति । हेतुद्वितीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति ।

ग्रहणमेव क्रियते तद्यदि हेतुर्लक्षणां न भवति इहापि न गृह्येत, अथ
भवति तत्रापि गृह्येतेति पुनरपि नार्थ एतेन तत्राह । “हेतुद्वितीयामिति” ।
सत्यम्, लक्ष्यतेऽनेन तल्लक्षणां चिह्नं ज्ञापकं, कारणमपि नियतं
कार्यविशेषावगतिहेतुत्वात् लक्षणां भवत्येव, उक्तं भाष्ये । लक्षणेन हेतुरपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०२३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ।)

सूचेति । (कै)

अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः ॥ ननु तस्यापि विशेषत्वात्सा-
मान्येनेत्युक्तमत आह

सामान्यमिति ॥ (कै)

ननु साध्यतया ऽस्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह

हेतुरिति ॥ (कै)

प्रयोजक इति । (कै)

प्रयुज्यते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ भाष्ये

हेतुः शाकल्यस्येति । (भा)

“लक्षणेत्यमि”तिसूचे ज्ञापकस्यैव लक्षणशब्देन गृहाद् हेतोश्च
तत्त्वाभावाच्च तेन सिद्धिरित्यर्थः ॥ तच्च हेतुत्वमुपपादयति । भाष्ये

येन पुनःपुनरिति । (भा)

गृहीतसंबन्धेनेति शेषः ॥

संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं
गंस्यते । लक्षणं हि नाम स स भवति येन येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न यः
सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनु-

संज्ञन्तरनिर्देशात्तेनैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । भा । हेतुरर्थः
प्रयोजनम् । प्रयोजक इतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुरिति । भा । अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्य-

संहितामनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूतसंहितोपलक्षितं वर्षमित्यर्थो हेतुभूते

व्याप्तौ नावश्यं तदेव लक्षणं येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि
निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणमिति, किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन

लक्ष्यलक्षणभाव इति । (कै)

तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥

न यः सन्नदपीति । (भा)

गृहीतसंबन्ध इति शेषः ॥ निमित्तत्वाय तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः ॥

स तर्हीति । (भा)

कृतेऽपि सूत्रे हेतोर्लक्षणशब्देन व्यवहाराभावादिति भावः ॥
ननु हेत्वर्थमिदमित्युक्तवन्तं प्रति हेतोर्लक्षणत्वाभावादनुर्र्हेताविति
वक्तव्यमित्यन्येनोक्ते “अथेदानीमि”तिग्रन्थः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन
इति लभ्यते तन्न युक्तं नार्थो ऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात् । नापि
सूत्रप्रत्याख्यानवादिनस्तस्य विच्छिन्नत्वादत आह

येनोक्तमिति ॥ (कै)

निग्रन्थ देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्र्हेताविति ।
अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो भवति नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि
व्याप्तो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते किं तर्हि

मिति । भा । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा
पृच्छति । येन येन पुनः पुनरिति । भा । पुनःपुन्येन साहचर्यावगमे
लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । भा । येनोक्तं स तर्हि

लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् । पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव
भवति । आह च ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया यथा एवापवादः, ततश्च लक्षणेत्यभूतेत्यनोर्ल-
क्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशो यो हेतुर्न भवति वृक्षमनु
विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिति हेतुभूते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०२५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अनुलक्षणे । १ । ४ । ८४ ।)

ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विद्युद्बुधविषये सत्त्वेन लक्षणत्वं विना
हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन लक्षणेन हेतुर्याप्त इत्यसङ्गतमत आह
हेतुविषयत्वादिति । (कै)

प्रकृतोदाहरणे इति शेषः ॥ “व्याप्त” इत्यस्य संबद्ध इत्यर्थो
द्रष्टव्यः ॥ ननु भूयो दर्शनाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये
नह्यवश्यमिति ॥ (कै)

तद्विशेषावगमेति । (कै)

कालविशेषावच्छिन्नवृष्ट्यवगमे इत्यर्थः ॥ यो मे कमण्डलुपाणि-
श्चात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य तथा दृष्ट इत्यपि भवानिति वाक्यार्थः ।
लक्षणेत्यं न व्याप्यत्वापरपर्यायमेव । किं तूपलक्षकत्वरूपमपीति
भावः ॥ एवं च “लक्षणेत्यमि”त्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभि-
धानादिदं व्यर्थं स्यादत आह भाष्ये

तदेवेति ॥ (भा)

यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा । अपि भवान्
कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो
दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् ।

तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । भा । हेतुविषयत्वा-
लक्षणस्य तेन हेतुर्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । भा । सिद्धान्तवादी ।
तदपि लक्षणमिति । भा । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वा-

“हेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेऽनुना कृते ।

आरम्भाद्वाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणेति” ।

तु लक्षणे उभयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीया स्यात् तामपि बाधित्वा द्वितीयैव यथा
स्यात् पुनः संज्ञाविधाने कक्षान्तरप्राप्तत्वाद् द्वितीयैव तृतीयां बाधते । उक्तं च

ननु विध्यन्तपूर्वकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्कथं तृतीया-
बाध्यत्वमत आह

येन नेति ॥ (कै)

बाधेतेति । (कै)

यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र “लक्षणेत्यमि”त्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता
द्वितीया सावकाशा यथा वृक्षमनु विद्योतत इत्यादौ धनेन कुक्ष-
मित्यादौ चानोरभावाद्धेतुतृतीया सावकाशेति भावः ॥ ननु
कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधो ऽत आह

पुनः संज्ञेति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते तच्च तृतीया-
प्राप्त्युत्तरकालत्वात्स्थानान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया
कर्मप्रवचनीययुक्ता इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेतुत्वात् तृतीया प्राप्नोति ॥

लक्षणां भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । भा । येन नाप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया यथा एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः
संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधते ॥

न च तृतीयार्थ इति सूत्रेण शङ्क्या । तस्य पुरस्तादपवादन्यायेन
“सहयुक्ते ऽप्रधान”इत्येतन्मात्रबाधकत्वात् ॥

हेतुहेतुमतीर्योगपरिच्छेदेऽनुगा कृते ।

आरम्भाद्बाध्यते प्राप्ता तृतीया हेतुलक्षणा ॥

इति । तृतीयार्थ इत्यनेन तु पुरस्तादपवादन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधान-
इत्यस्यैव बाधो न हेतुतृतीया इति वक्तव्यमेतत् ॥

आङ् मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥

ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यत आह

अत्यचेति ॥ (कै)

अवान्तरेति । (कै)

मर्यादाविशेष एवाभिविधिः ॥ मर्यादैव यदा कार्येण युज्यते
तदा ऽभिविधिर्यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये

एषा ऽस्य यशसो मर्यादेति । (भा)

“अस्य” पाणिनेः ॥ “एषा” कुमाररूपा ॥

मर्यादा (भा)

परिच्छेदहेतुरित्यर्थः ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरिति वक्त-
व्यम् । वा । इहापि यथास्यात् । आकुमारं यशःपाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । मर्यादावचन इत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ॥ अन्यत्र मर्यादाभिविध्योर्भेदेन
निर्देशदर्शनाद् “विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरिति”त्यर्थमेदं
मत्वा वार्तिकं पठति । आकुमारमिति । भा । कुमारानपि यशः प्राप्त-
मित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेद-
परिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्येत ॥

आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८६ ॥ आङ् प्राग्वत् । मर्यादाशब्दो
यस्मिन्सूत्रे उच्यते तत्रत्यस्येत् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यत्रोपात्तो द्वयर्थ-
इत्यर्थः । आमुक्तेः संसारः । आवालेभ्यो हरिभक्तिः ॥

(लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीप्सासु
प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥

प्रत्यादौनां वेति । (कै)

तेषां तद्विषयत्वं च तद्वृत्तिसंबन्धपरिच्छेदकत्वाद्बोध्यम् भाष्ये
वृक्षादीनामिति । (भा)

तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थः ॥ प्रत्यादयस्तु तद्घोतका इति
भावः ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्य
लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादीनाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ कस्येति ।
भा । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्ययार्थास्तथा लक्षणादयः

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ एवमर्थेषु
विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे । वृक्षां प्रति परि अनु वा
विद्योतते त्रिद्युत् । कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तदाख्याने यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति पर्यनु वा । भागे । यदत्र माम्प्रति स्यात् । परिस्यात् ।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ६० ॥ लक्षणे
येन तल्लक्षणां चिह्नं ज्ञापकम्, अयं प्रकार इत्थं, प्रथमान्तादिदमस्यमुः,
इह त्विदमा प्रत्यवगृह्यस्य सन्निहितस्य कस्य चिदभावात्प्रकारविशेष-
मात्रवृत्तिरित्यंशब्दः, भू प्राप्तादात्मनेपदी, आ वृषादेति शिञ्जभावपक्षे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०२६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(लक्षणेत्थं भूताख्यानभागवीष्मासु

प्रतिपर्यन्तः । १ । ४ । ६० ।)

संबन्धविशेषेति । (कै)

वृत्तविद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितो लक्षलक्षणभाव इति
भावः ॥ महासंज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धद्योतकताया एव प्रायेण
कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ननु द्वितीयार्थमिदमा-
वश्यकमत आह

वृक्षं वृक्षं प्रतीति ॥ (भा)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ।

प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञायाः प्रत्यादीनां
वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदिति
वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितसंबन्धविशेषाव-

अनुस्यात् । योऽत्र मम भागः स दीयतामित्यर्थः । स्वस्वामिभावो
द्वितीयार्थः । वीष्मा व्याप्तुमिच्छा साकल्यप्रतिपिपादयिषेति यावत् ।
भूतंभूतं प्रति पर्यनु वा प्रभुः । सकलभूतानामित्यर्थः । न चेत्यंभूता-
ख्यान इत्येव सिद्धम् । इदं तर्ह्युदाहरणं वृक्षंवृक्षं प्रतिसिद्ध्यति

गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । तत इत्यंशब्दादव्ययापि वृत्तिविषये सत्त्वधमा-
पादानात्कर्मणि द्वितीया, श्रितादिषु गम्यादीनामिति समासः, कश्चित्
प्रकारं प्राप्त इत्यंभूतः, इत्यंभूतस्याख्यानमित्यंभूताख्यानं, स्वीक्रियमाणोऽंशो
भागः, यत्त्वंशमात्रे प्रयोगः प्रियङ्गोर्भाग इति स भागसादृश्यात् ।
व्याप्तुमिच्छा वीष्मा, सा चाद्यमे स्पष्टयिष्यते, एते लक्षणादयो यथा
विभक्तिसमीपादयोऽव्ययार्था नैवं प्रत्यादीनामर्थाः किं तर्हि संज्ञायाः
प्रत्यादीनां विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याह । 'वीष्मायां च विषयभूतायामिति ।
एतच्च लिङ्गविपरिणामेन लक्षणादिभिरपि सम्बन्धनीयम् । 'वृक्षं प्रतीति' ।

क्रियायोगाभावादिति । (कै)

तेषां समभिव्याहृतविभक्त्यर्थसम्बन्धमात्रद्योतकत्वादिति भावः ॥

भाष्ये

न च वृक्षादीन्प्रतीति (भा)

प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीयासम्बन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-
विभक्त्यर्थसम्बन्धिनामेषामित्यर्थः । तत्सम्बन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरिच्छेद-
कत्वेनेति बोध्यम् ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंक्षेपे भवतः ।
न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया यथा

च्छेदहेतवः । किमर्थमिति । भा । वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धतौत्यत्रकर्मत्वाद्
द्वितीया सिद्धेति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च
क्रियाविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावादूत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि

परिसिद्धति अनुसिद्धति । इह वीष्माद्विर्वचनेनैव द्योत्यते । परिशब्दस्तु
क्रियैव सम्बध्यते । न चैवन्तस्य कर्मप्रवचनीयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
वोष्मायाः विषयत्वानपायात् । अत एव वोष्मायां विषयभूतायामिति
वृत्तिग्रन्थमवतारयन्हरदत्त आह । एते च लक्षणादयो यथा विभक्तिसमी-

अत्र वृक्षो लक्षणां विद्योतनस्य, प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणा-
भाव इत्येवं सम्बन्धविशेषेऽवस्थापयन्ति वृक्षं प्राप्य विद्योतते वृक्षे प्रदेशे
विद्योतत इत्यर्थः । 'साधुरिति' । अत्रापि प्राप्तिक्रियाजनित एव
विषयविषयिभावसम्बन्धः, यथा वृक्षे वृक्षे विद्योतनं लक्ष्यते नैवमत्रा-
साधत्वापत्तिरित्येत्थंभूतास्थानग्रहणम् । 'यदत्र मामिति' । यो मम भागः
स दीयतामित्यर्थः । अत्र स्वीकरणक्रियाजनितः स्वस्वामिसम्बन्धः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(लक्षणेभ्यं भूताख्यानभागवौष्ठासु

प्रतिपर्यगवः । १ । ४ । ६० ।)

अकर्मकत्वादिति । (कै)

एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिकरणे
द्वितीयार्थमपीदं बोध्यम् ॥ सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां
सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादीत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च
द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
कैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति
भ्राम्यन्तः परास्ताः ॥

स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । वृत्तं प्रति विद्योतते वृत्तमनु
विद्योतते इति ॥

नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृत्तं प्रतीतिः । भा । अकर्मकत्वाद्द्युतेः कर्मणि
द्वितीया नास्ति ॥

पादयो ज्ययार्थाः । नैवं प्रत्यादीनामर्थाः । किन्तर्हि संज्ञायां प्रत्यादीनां
विषयत्वेन निर्दिष्टा इत्याहेति । द्वितीया तु कर्मणि । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
तूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्था । तेनोपसर्गात्सुनोतीति यत्वं न । परिशब्दयोगे
पञ्चमी तु न भवति । “पञ्चम्यपाडि”त्यत्र वर्जनार्थेनापेक्ष्यनेन साहचर्यात् ॥

‘वृत्तंवृत्तमिति’ । वीष्ठा द्विवचनेन द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रिययैव
सम्बध्यते द्वितीया चेह कर्मणि, कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तूपसर्गसंज्ञानिवृत्त्यर्था
तेनोपसर्गात्सुनोतीति यत्वं न भवति । ‘अपशब्दसाहचर्यादिति’ ।
परिशब्दोऽयन्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च कर्मप्रवचनीयः, अपशब्दस्तु
वर्जने एव, कर्मप्रवचनीयाधिकारे पञ्चमी विधीयते तत्र साहचर्य
व्यवस्थाहेतुः ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥

ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह

अनर्थकयोरिति ॥ (कै)

पञ्चमीति । (कै)

“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” (१ । ३ । १०) सूत्रेणेति शेषः ॥
किञ्चाधिग्नब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा ऽपादानत्वात्सा तथा
परियोगेऽपीत्याह

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे
मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसं-

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ किमर्थमिति । भा । अनर्थकयोः
क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि
परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतो ऽध्याग-
च्छति । इहाधिकार्यविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः, धात्वर्थमात्रानुवर्तित्वात्

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ॥ ननु चानर्थकयोः क्रियायोगा-
भावाद् गत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्त्यभावात् तद्वोधनार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा-
विधानमुपपद्यते, नापि परिग्नब्दयोगे पञ्चमीविधानार्थं तद्विधौ वर्जनार्थस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अधिपरौ अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।)

अपादानेति । (कै)

आगमनादिक्रियानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयार्थमपि नार्थाभावेन
कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥

पूर्वापरितोषेणेति । (कै)

“नेमावनर्थकाविति” भाष्येण स्फुटं तदा वेदनादिति भावः ।
किं चोक्तार्थं ज्ञापितेऽपि न चारितार्थं क्रियागतविशेषद्योतकत्व-
रूपक्रियायोगाभावेन गतिसंज्ञाद्यप्राप्तेरिति बोध्यम् ॥

प्रयोगानुपपत्तिरिति ॥ (कै)

तस्माद् द्योत्यार्थेनार्थवत्त्वमस्याप्येषितव्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवमनर्थका-
वित्यसङ्गतमत आह

ज्ञौ भवतः । अनर्थकौ चैमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्यात् ।
“पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति” । कुतः पर्यागम्यत इति । सिद्धं तु पञ्चम्यपादान
इत्येव । आतश्चापादानपञ्चमेव । अत्राधिप्रब्देन योगे पञ्चमी न

विधानात् । अपादानसङ्गावे चाधिप्रब्दस्य प्रयोग इव परियोगे तन्नि-
मित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथवेति । भा । पूर्वापरितोषेणो-
दमुच्यते । यस्य प्रब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य वाक्यार्थे

प्राप्त गतिसंज्ञः । तद्वाच्यः संज्ञाफलम् । तेन “गतिर्गताविति” निघातो
न भवति ॥

ग्रहणाद् अपादानत्वाच्च सिद्धा पञ्चमी यथा । ऽधिप्रब्दस्य प्रयोगे, कुतो-
ऽध्यागच्छतीति, अत एव द्वितीयाविधानार्थमपि नोपपद्यते तस्मादनर्थकयोः

तस्मादिति ॥ (कै)

अर्थान्तरबोधकत्वाभावाभिष्प्रयोजनावित्यर्थः ॥ ननु धातुना क्रियोक्तावपि तद्वतोपरिभावसर्वतोभावरूपविशेषद्योतनमनयोः फल-
मत आह

प्रकरणेति ॥ (कै)

पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण तदिति नपुंसकमनुपपन्नमत आह

तदिति । (कै)

एवं च क्रियायोगसत्त्वात्प्राप्तगत्यादिसंज्ञाबाधनार्थमिदमावश्यक-
मिति भावः ॥ ननु विपरीतं कुतो न शङ्कितमत आह

विधीयते तच्चापि च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे
सति यदनर्थक्योत्पत्तिसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । किमेत-

ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची तेन
योऽर्थो ऽनयोर्द्योतस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावुच्येते ।
धातुनोक्तात्वदिति । भा । प्रकरणादिसामर्थ्याविगतविशेषां धातुनोक्तां क्रिया-
मित्यर्थः । आहतुरिति । भा । द्योतयत इत्यर्थः । तद्विशिष्टमिति । भा ।
तत् क्रियालक्षणां वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेष-
मित्यर्थः । यथेति । शब्दे न्यस्तं द्यौरं शौक्तेनाभिन्नं शब्दादित्यर्थः । यद्येव-

संज्ञाविभागमनर्थकमित्यत आह । 'अनर्थान्तरवाचिनाविति' । यथा
तिसृति वितिसृति परिभवतीत्यादौ धातूपात्तादर्थोदर्थान्तरवाचित्वं नैक-
मपार्थान्तरवाचित्वं किन्वागच्छतीतिप्रयोगे योऽर्थः स एवाधिपरियोगे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अधिपरौ अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।)

धातोरिति ॥ (कै)

धातोः प्रयोगं व्यर्थत्वेन नाक्षिपतीत्यर्थस्तदेवाह

तेन विनेति । (कै)

तथोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः ॥ नन्वनयोरुपसर्गत्वाभावादुपसर्गेत्य-

नुपपन्नमत आह

उपसर्गेति । (कै)

आगच्छत्यध्यागच्छतीत्यादि पाठः । अत्रेदं बोध्यम् । कैयटोक्त-
यावपावकदृष्टान्तेन भाष्योक्तेनापूपौ द्वाविति दृष्टान्तेन वा ऽऽगच्छ-
तौत्यर्थापेक्षया ऽधिकोऽर्थो नानयोर्द्योत्यो नापि प्रकरणादिनाथा-
गच्छतीत्यस्योपरिभावसर्वतो भावार्थकत्वं किं त्वागमनमात्रार्थकत्व-

ज्ञापने प्रयोजनम् । निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं
इति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते अनर्था-
न्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्ता क्रियामाहृतुः । तदविशिष्टं भवति ।

मिति । भा । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति तेन विना तयोः
प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चाधिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति ।
भा । प्रकरणादिवशादगतार्थानामपि स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके
भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव
प्रयुज्यन्ते न तु वृक्षस्तदः पादप इति तथा प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ

ताभ्यामुच्यते तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सहाभिधायित्वं, यथा गजशब्दे
लोभः स एव मतङ्गज इति सर्वैः सहाभिधीयते, एवं वृषशब्दे योऽर्थः स एव
वृषभशब्दे, तदेव मनर्थान्तरवाचित्वादनर्थककल्पत्वादनर्थकावित्युक्तं न त्वभा-

(अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

मेवाध्यागच्छतीत्याद्यथागमनमाचार्यकमेव किं तु बोद्धुस्ततो मिलि-
तादेवार्थबोधने तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकतेति व्यवहारः
फलं तु न किं चिदिति तत्त्वम् । एतेन प्रकरणादिसामर्थ्यावगत-
विशेषमित्यादिकैयटश्चिन्त्यः सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव
वैतत्प्रयागे मानाभावाच्च ॥

अपूपौ द्वाविति । (भा)

अत्र द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वा-
वित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यथा शङ्खे पयः । यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा ।
अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥

द्वाविति अपूपोपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्यापि प्रयोगो लोके दृश्यते ।
एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयोऽन्य एव । अन्यश्च
यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्दा इति च । तथैवागच्छत्याधा-
गच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोः अधिपर्योश्च सहाभि-
धायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥

वात्, तयोश्च गतिसंज्ञाबाधाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधेयेति दर्शितं
भवति । 'कुतोऽध्यागच्छतीति' । किंशब्दादपादाने चाहोयरहोरिति तसिः
तस्य तसेत्येति तसिणादेशः, 'गतिर्गता' विति निघाताभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा- समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥

ननूपसर्गत्वप्रयुक्तषत्वस्य “स्यादि”त्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिर-
त्येवेत्यत आह

यथेति ॥ (कै)

इत्याहेति । (कै)

इत्याशयेनाहेत्यर्थः ॥

यद्यपीति । (कै)

यदि अपिशब्दार्था इति च्छेदः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥
इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ कस्मान्न
इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रो-
पसर्गाश्रयं षत्वं न भवत्येवं सर्पिः शब्दाद्वितीया भवतीति प्रश्नः । इतरौ

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । ६६ ॥ एषु
द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः । सर्पिषोऽपि स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । तस्या एव

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ॥ ‘पदा-
न्तरस्येत्यादि’ । स्वार्थस्तावदथभिचारान्न गृह्यत इति पदान्तरस्यार्थः पदार्थः,
तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सत्यपिः प्रयुज्यमानस्तदर्थे कश्चिदिशेषमाधत्ते यथा

स्वपदार्थेति । (कै)

स्वपदार्थेन पदस्थायिभिचारादित्यर्थः ॥

सम्भवनादीनां चेति । (कै)

तेषामप्यपिरूपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वर्तमानो ऽपिरिति नार्थस्तथासति प्रत्यासत्त्या पदार्थशब्देनापेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । अपिः कर्मप्रवचनीय इत्येव वदेदिति तात्पर्यम् ॥

यदा सामर्थ्यादिति । (कै)

अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः । कर्मप्रवचनीययुक्तत्वं तद्व्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमिव तद्व्योत्यबोधकत्वमपि तच्च स्यादित्यस्यैव न सर्पिष इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्ध-

स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति ।

भवत्येवात्रापेः संज्ञीत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपि-
शब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाभि-
चारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपि पदार्थत्वात् ।
परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामौ अर्था इत्यर्थः ।

विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रपुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । अनुपसर्गत्वान्न षः । सर्पिष इति षष्ठौ तु अपिशब्दबलेन

नोलशब्द उत्पले, न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते तथा सति पर्यायत्व-
प्रसङ्गेनाप्रयोगार्हत्वात्, अतः पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थे प्रवृत्तो भवतीति
भावः । 'सर्पिषोऽपि स्यादिति' । प्रार्थनायां लिङ्, तस्या एव दुर्लभविषयता-
मपिशब्दो द्योतयन् स्यादित्यनेन सम्बध्यत इति षत्वप्रसङ्गः, दुर्लभत्वं च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०३६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनाम्बवसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

द्योतकत्वं तु प्रायिकमधिपर्यादौ व्यभिचारादिति । स्यादित्याख्या-
तेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाश्रयोपस्थितिरित्येतत्पक्षतात्पर्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

अयं भावः । अपिना परपदार्थो विन्दुस्तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं
सम्बन्धश्च द्योत्यते तत्रापि । द्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ
सत्तात्तस्यैव कर्मप्रवचनीययुक्तत्वमिति तदाह

विन्दुकर्तृकत्वमिति । (कै)

तदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं चेत्यपि बोध्यम् । पृथग्बिन्दूपस्थितिस्तस्य
चाख्यातार्थे ऽभेदान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्तं कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगीति भाष्याच्चरार्थः ॥

नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो

तदयमर्थः । स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे
विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते
नावयवमात्रे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथवेति ।
विन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति विन्दुं प्रति कर्मप्र-

गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थ-
द्योतकता नाम । कर्मप्रवचनीयतुक्ते द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो

विषयस्यैव भवति, यदि तस्य विन्दुमात्रमपि न सम्भ्यत इत्यत्रापिशब्द-
सामर्थ्याद्विन्दुरिति गम्यते तदाह । 'मात्राविन्दुस्तोकमित्यस्यार्थेऽपिशब्दो
'वर्तत इति' । तदुपजनिते च व्यतिरेके सर्पिष इति षष्ठी, द्वितीया तु न

(अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हा-

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

✽

उपलक्षणार्थमिति । (कै)

यत्पदप्रयोगं विनापि तदर्थेऽपिशब्देनावश्यं द्योत्यते तादृशापेः
कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थस्तत्फलितमाह

तेन यस्मिन्निति । (कै)

पदान्तरस्य तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्याभिधानशक्तिर्ना-
स्त्यपिशब्दसमभिव्याहारं विनेति शेषः । अर्थात्तत्समभिव्याहारे-
ऽस्तीति लब्धम् । एवं च सर्पिष इत्येतत्तत्सम्बन्धिविन्दुपरं बोध्यम् ।
वागादिशब्दे स्त्रीत्वस्य प्रकृतिवाच्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्
तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्षद्योतकत्वाच्चतिरित्याह
ततश्चेति ॥ (कै)

भवतीति । अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।

वचनीयो ऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा
विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः ।
पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं
शक्या अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदाय

विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । सम्भवनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुं-
मत्युक्तिः । अपिसिद्धेन्मूलसहस्रम् । अपिस्तुयाद्विष्णुम् । अन्ववसर्गः काम-
चारानुज्ञा । अपिसिद्ध । अपिस्तुष्टि । गर्हायाम् । धिद्वेवदत्तमपि-

भवति अपिना योगाभावात्, स हि स्यादित्यनेन सम्बध्यत इत्युक्तम् । 'अधि-
कार्यवचनेनेति' । यावत्तर्थाऽस्य सामर्थ्यं ततोऽधिकमर्थं ब्रुवन् यत् सेकादौ
'शक्तिमाविष्करोति तत्सम्भावनमित्यर्थः । 'अपि सिद्धेदिति' । सम्भावने
निष्ठा तस्यैव दुष्करविषयतामपिराह, कामचार इच्छाप्रवृत्तिः, 'अपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०४१

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४)

(अपिः पदार्थसम्भावनावसर्गगर्हा-
समुच्चयेषु । १ । ४ । ६६ ।)

ननु प्रथमायाः कारकाधिकारे ऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्ति-
त्वमत आह

सर्वत्रैवेति । (कै)

क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तित्वमिति भावः ॥

अन्तरङ्ग इति । (कै)

अपिद्योत्यो विन्दुरिति तस्य कथमपि संबन्धो बहिरङ्ग इति
चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकभावः संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य
कथं स्यादित्येतत्सम्बन्धोत्तरकालिकता तस्मादाचनिको ऽयं न्यायं
इति तत्त्वम् ॥

विन्दुः । विन्दोन्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
र्बन्धीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥

पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो
विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यभावं क्रियया ततः सत्त्वया तत्र विन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन
संबन्धोऽन्तरङ्गः पश्चात्तु तद्धारकोऽपि शब्देन ॥

सुयादृक्त्वम् । समुच्चये । अपिसिद्धि । अपिस्तुद्धि । सिद्ध च स्तुद्धि
चेत्यर्थः । यथायथमुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति उपसर्गात्सुनोतीति च प्राप्तं यत्वं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वान्न भवति ॥

सिद्धेति' । सिद्ध वा मा वा स्तुद्धि वा मा वा यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । जाल्मोप-
शब्दः । 'अपि सिद्धेदिति' । गर्हार्थे लिङ् । 'उपसर्गसंज्ञाबाधनादिति' ।
स्यादित्यत्रोपसर्गप्रादुर्भ्यामिति सिद्ध उपसर्गात्सुनोतीति यत्त्वप्रसङ्गः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥

वक्ष्यमाणमपीति । (कै)

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति” सूत्रे इत्यर्थः ॥

स निर्दिश्यते । (कै)

यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थादिति भावः ॥

प्रथमा न प्राप्नोतीति । (कै)

सूत्रे ईश्वरेणेशितव्यस्योदयात् तं प्रत्यपि कर्मवचनीयत्वादिति भावः ॥

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् । किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । प्रथमानु

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाङ्गा इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाङ्गा इत्यर्थावगमात् । पञ्चाङ्गा इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेतिद्वितीयया बाधितत्वात् । स्व-

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ स्वस्वामिभावे द्योत्ये ऽधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् । इह स्वात्स्वामिनो वा पर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिर्न तु हीने “उपोऽधिकेचे” त्यत्रेवान्यतरस्मादेव । अधिसुवि रामः । अधिरामे भूः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६७ ॥ ‘तदयमिति’ । यथा हीन इत्यत्र हीनोत्कृष्टसम्बन्धे संज्ञा उपोधिके चेत्यत्राधिकाधिके सम्बन्धे तथाप्रापीत्यर्थः । विभक्तिस्तु तत्रान्यतरस्मादुच्यते इह तु न तथेत्याह । ‘तत्र कदाचिदिति’ । यस्य चेश्वरवचनमित्यत्रार्थद्वयम् ईश्वरशब्दो भावप्रधानः, यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते तस्मात्स्वामिनः सप्तमीत्येकः, यस्य स्वस्येश्वर उच्यते

ईश्वरेण यदुच्यते इति । (कै)

संबध्यत इत्यर्थः ॥ ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यत इत्यर्थो
वा निरूपकस्यैव कर्तृत्वविवक्षा न त्वीशितव्यस्य देशरूपत्वेन ।
पञ्चाक्षानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह

तच्चेति । (कै)

आसनादिक्रियोपजनितः सम्बन्धः स्वस्वामिभावादि ॥ ननु
ब्रह्मादत्तादपि द्वितीयापत्तिरत आह

स्वं चेति । (कै)

तस्यैव कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन ब्रह्मादत्तांश्च
द्वितीयेति भावः ॥

पपत्तिस्तु । स्ववचनात्सुसिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवतीति वक्तव्यम् ।

चनादिति । अधिब्रह्मादत्ते पञ्चाक्षा इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम्
अधिपञ्चालेषु ब्रह्मादत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवचनमिति च कर्तृष्वस्य समासः
ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीति । यदि वा यस्य
संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वासनादि क्रियोपजनिते
संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
न तु स्वामिनमिति स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥

एतच्च संज्ञासूत्रं नारम्भणीयम् । उत्तरार्थत्वे तु योगो न विभजनीय
इति “यस्मादधिकमि”त्यत्र वक्ष्यामः ॥

तस्मात्स्वात्सप्तमीत्यपरः, यत्र यदा स्वान्वर्थे व्यतिरेकविवक्षा तदा ततः सप्तमी
स्वस्य तु व्यतिरेके तत इति न पुनरुभाभ्यां युगपद्भवति एकस्यैव विभक्त्या
विभक्त्यापि सम्बन्धस्याभिधानादिति मत्वा कदा चिदित्युक्तम् । ‘ब्रह्मादत्त-
इति’ । ब्रह्मादत्तस्य स्वाः पञ्चाक्षा इत्यर्थः । ‘अधिपञ्चालेष्विति’ । पञ्चाक्षानां
ब्रह्मादत्तः स्वामीत्यर्थः ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

नन्वस्य प्रथमान्तत्वे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात् तथा चानुदात्तङिङ्यो लकारा एव न स्युः । किं च तङानावित्यत्र प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोत्यत आह

षष्ठीति । (कै)

अत एव “टित आत्मनेपदानामि”त्यादि चरितार्थम् । तङानावित्यादेश्य तङानभाविनि लक्षणायां गौरवमतः षष्मन्तत्वमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः ॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ६६ ॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् । वा लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ लः । इत्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेश इति । लस्येत्यत्र परस्मैपदमिति वक्तव्यम् ।

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ लकारस्यादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । पचन्तं पश्य ॥

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥ ‘ल इति षष्ठीति’ । अथ प्रथमावङ्गवचने को कोषः, ‘आम’ इति लावस्थायामेव लुप्यमानस्य लिटः संज्ञा स्यात् ततश्चेक्षामित्यत्रास्य स्याद् न ह्यतो लिट्परः सम्भवति, शेषादेव परस्मैपदमिति नियमात्, आपकात् सिद्धं, यद्यमाम्प्रत्ययवदित्याह तज् आपयति भवत्यात्मनेपदिभ्योऽप्यामिति, अयं तर्हि दोषो लकारस्यैव संज्ञा स्यात् तदादेशानां तिबादीनामिति, आनिबद्धावासेषामपि भविष्यति, तङानावात्मनेपदमित्यत्र तर्हि ल इति प्रथमान्तस्य तङानाभ्यां सम्बन्धो न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०४५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ।)

लस्येत्येति । (कै)

लस्य तिप्तस्झीत्येति भावः ॥ भाष्ये

लादेशेत्यस्य (भा)

लादेशप्रकरणे इत्यर्थः ॥

बाध्यत इति । (कै)

इष्टानुरोधादिति भावः । एतेन पर्यायज्ञापनेनापीदं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ॥ ननु तृतीय एव परस्मैपदसंज्ञा ऽस्तु किं ज्ञापका-
श्रयणेनेत्यत आह

पुरुषबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा बाधनम् । इह हि क्रियमाणे
अनवकाशा पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञा बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा
सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोऽवकाशः । शट्कसू

इह तुवचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञा शट्कसूतोः सावकाशां
पुरुषसंज्ञास्तिङ्क्षु बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति । अस्मादेव
लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया परस्मै-

स्यात् नहि तडानौ लौ भवतः । ननु चैवं विज्ञास्यते तडानभावो लकार
एव तडानावित्युक्तौ इति एवमपि गत्यन्तरे सति न क्लृप्तकल्पना युक्ता
तस्माच्च इति षष्ठी । 'आदेशापेक्षेति' । न च संज्ञापेक्षा, लकारस्य परस्मै-
पदमिति संज्ञा भवतीति, कुतः, सामानाधिकरन्ध्रेण प्रायेण संज्ञा-
विधानात् । किञ्च जसि यो दोषः सोऽस्मिन्नपि स्याद् उभयत्र लकारस्य
संज्ञित्वात् तस्मादादेशापेक्षा षष्ठी । यद्येवमनवकाशाः पुरुषसंज्ञा परस्मै-
पदसंज्ञा शट्कसूतोः सावकाशां बाधेत, जसि तु लकारस्य परस्मैपदसंज्ञा
तिङां तु पुरुषसंज्ञेति भिन्न विषयत्वान्नास्ति बाधप्रसङ्गः, यद्यपि जस्योपि
तिबादीनामादेशानामपि स्थानिवदादेश इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

ननु ज्ञापकात्परस्मैपदसंज्ञया समावेशेऽप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुष-
संज्ञानां समावेशो न स्यादत आह

सामान्यापेक्षं चेति । (कै)

पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशसिद्धिरनु-
वृत्तिरेव लिङ्गेन विवक्षिता । एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पुरुष-
संज्ञादिविधानमित्यन्ये ॥

अवकाशः सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य ।
यदयं सिचिवृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधत इति ॥

पदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणे ऽनयोः संज्ञयोर्वि-
धानम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिष्ठन् अनवकाशया
आत्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् ॥

तथापि तस्या अनाकङ्क्षणीयत्वात्समावेशसिद्धिः, षष्ठीपक्षेऽपि ज्ञापकात्सिद्धं,
यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति' त्याह तज् ज्ञापयति भवति तिङामप्येषा
संज्ञेति, नहि सिचिषये शब्दकसू सम्भवतः, सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमिति
आत्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशसिद्धिः, अन्यथा परस्मैपदेषु साव-
काशाः पुरुषसंज्ञाः तद्वन्वनवकाशयात्मनेपदसंज्ञया बाधेरन् । अथ वा
पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्तेरयमर्थो भवति, कटः परस्मै-
पदात्मनेपदसंज्ञकाः सतस्त्रीणि त्रीणि पदानि भूत्वा प्रथमादिसंज्ञा भव-
न्तीति तेन समावेशसिद्धिः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०४७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१।४।१०१।)

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमो- त्तमाः । १।४।१०१॥

ननु तिङस्त्रीणित्रीणीत्यनेनात्मनेपदत्रिकानामपि ग्रहणं
सिध्यतीत्यत आह

तिङा षडिति ॥ (कै)

नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति
दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥
प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् । प्रथम-
मध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्य-
मोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्या-

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ तिङां
षट् त्रिकाः संज्ञास्तिष्ठ इति वैषम्याद्यथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह ।
प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥
कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् प्रथमेत्यादयः षट् संज्ञाः तिङः षट् त्रिकाः क्रमात्प्रथ-

तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥ त्रीणित्रीणीति
व्रीणायां द्विवचनं, तत्र च समुदायस्यावयवयोश्च पृथक्पदत्वमिष्यते, आ-
पचसि पचसि देवदत्तेत्येकान्तया यथा स्यात् कुण्डं कुण्डं वाग्वाग् अपचन्न-
पचन्नित्यादौ पूर्वपदेऽप्यनुसारादि पदकार्यं यथा स्यादिति, तेन पदच्छेदकाले

आत्मनेपदेति ॥ (कै)

सहविवक्षाभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह

आकृतौति । (कै)

इदमुपलक्षणं व्यक्तिपक्षेऽपि तत्प्रत्याख्यानात् । यद्वैकशेषशब्देन
तत्त्वं लक्ष्यते ॥ नन्वेतत्संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वं प्रथममध्यमयोरिति व्यव-
हारो न युक्तो ऽत आह

तानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिङ् सञ्ज्ञाः षट्
संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे
आनुपूर्व्यवचनं च । आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य
चिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य चिदेवो-

भवतीति वाक्यरोदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिङ् सञ्ज्ञा द्वितीये-
त्यात्मनेपदाणामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
संज्ञाकरणे प्रयोक्तृणाभावः तथापि कस्य चित्तिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावत्सम्भेदो न
तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिका-

मादिसंज्ञाः स्युः । श्रुतकालोऽसावकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञाभिर्न
बाध्यते सिचिबृद्धिः परस्मैपदेऽपि तिङ्कात् । तथा परस्मैपदे लब्धावकाशापि

त्रीणित्रीणीत्येकं पदं द्वे वा । इह तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिङ् इति
वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अत्र यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेक-
संज्ञाविधाने प्रयोजनं नास्ति नैतावता यथाभिमतविषयलाभस्तत्राह ।
'तिङाष्टादश प्रत्यया इति' । एवं मन्यते संज्ञा अपि षडेव, कथमेकशेष-
त्रिदेशोऽयं तत्र यदि प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ
उत्तमश्च उत्तमश्चोत्तमौ प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वैकशेषाणां इन्द्रः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१-४६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (तिङ्स्तौणि त्रौणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१ । ४ । १०२ ।)

प्रसिद्धिमिति । (कै)

सिद्धान्तकालिकीं प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ भाष्ये

किं पुनरचेति । (भा)

यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेवैकशेषस्तथापि लोके कथं
न्याय्यमिति प्रश्नः ॥ नन्वस्य वङ्गशब्दस्य वङ्गत्वार्थकत्वे एकवचनानुप-
पत्तिरत आह

तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् यत्तावदुच्यते आत्मनेपदग्रहणं
कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि धत्तेव निर्दिश्यन्ते ।
कथम् । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् । अथैकस्मिन्नेकशेष-
निर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ ।
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ

गामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रौणित्रौणीति वीप्सया प्रतिपत्तिस्तेषां तत्रानिय-
मप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः । एकशेषनिर्देशादिति ।
आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते ।
अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममध्यमयोरिति प्रसिद्धि-

प्रथमादिसंज्ञा तङ्त्वात्मनेपदसंज्ञया न बाध्यते कृतद्वन्द्वानामेकशेषेण तङ्त्वा-
प्रतिपदविधेरुक्तत्वात् । न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाः
पर्यायः स्यादिति वाच्यम् । गलुत्तमोवेत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । इह

क्रियेत ततो नाभिमतसंख्यातानुदेशः स्यात् तस्मात्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः

प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । न चैव-

मपि न विज्ञायते किमादित आरभ्य त्रौणि वचनानि गृह्यन्ते आहो स्त्रि-

दिष्टातस्त्रिकपरिग्रह इति । नहि त्रिकपरिग्रहेऽपि यथासंख्यशास्त्रं क्रमते :

१०५०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(तिङ्श्लोणि त्रिणी प्रथममध्यमोत्तमाः ।

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

१ । ४ । १०१ ।)

बहुशब्दश्चेति ॥ (कै)

नन्वेवमवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह

समुदायस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

लोकत इति । (भा)

विद्वद्यस्येत्यादिसृतेरित्यर्थः ॥

च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहो खित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोः उत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेक-

माश्रित्येतदुच्यते । आख्यानाभिर्णय इति मत्वाह । कृतद्वन्द्वानामिति ॥ बहुशक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । नातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा

सूत्रत्रयेऽपि महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । इह त्रीणि त्रीणीत्येकं पदम् । द्वे वेति हरदत्तः । तत्र सत्यामप्यवान्तरपदसंज्ञायां महापदसंज्ञा माश्रित्य संहितैकपदे नित्येत्यस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा समासादावपि पृथक्कृ-

किं तर्हि विहितेषु संज्ञाणां क्रमेण संबन्धं विधत्ते, एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धं तद्यथा विद्वद्यस्य दाभ्यां दाभ्यामभिरपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति, अथ च विद्वद्याख्यस्य सूत्रस्यादित आरभ्य आनुपूर्व्येण दाभ्यां दाभ्यामभ्यामभिरपस्थीयते न याभ्यां काभ्यां चित् तच्च तिङोऽ-
द्यादश्च प्रत्यया इत्यनेनादित आरभ्य त्रिकाणामानुपूर्व्येण ग्रहणं नेच्छात इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (तिङ्स्तोत्रिणी त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

१ । ४ । १०१ ।)

तथेहापीति । (कै)

प्रथममध्यमेत्यादि । महासंज्ञाकरणं तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । “ममाग्रे नव विहव्य” इति सर्वानुक्रमः ॥

शेषः न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा । बज्रशक्तिकिटकं बह्वनि शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिठरं बह्वनि स्थालीपिठराणि । यदप्युच्यते क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकात् एतत्सिद्धम् । तद्यथा लोके विहव्यस्य दाभ्यां दाभ्यामग्निरुपस्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥

बह्वनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकात् इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौद्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भवतीतिभावः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यास्य सूक्तस्य दाभ्यां दाभ्यामग्निरुपस्थेय इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्द्वयं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥

दापत्तेः । द्विरुक्तमध्येऽपि पदान्तरप्रयोगापत्तेश्च । अत एव ताता पिण्डानामित्यादौ वेदे ऽवग्रहः क्रियते । यथा च द्विरुक्ते महापदसंज्ञाऽवान्तरसंज्ञा च तथा नित्यवौष्णयोरित्यत्र वक्ष्यामः ॥

दर्शयितुं तिङ्ग्रहणेन संनिवेशोऽस्तीति दर्शितं, न च परस्मैपदसंज्ञक इत्यादिना तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न कृतैकशेषाणां द्वन्द्व इति दर्शितं, यदि वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदग्रहणं चानुवर्तते तिङ्ग्रहणं तु शब्दकसो-
र्निवृत्त्यर्थं तदनुवृत्तौ च द्वौ राशी भवतः, तयोश्च व्यापारभेदेन सूत्रमेतत्प्र-
वर्तते, तत्र चैकैकं त्रयस्त्रिका इति यथा संख्यसिद्धिः, तत्र न चेत्यादिना
गोविन्दं दर्शितम्, तत्रेत्यादिना तु व्यापारभेदः, अत्रापि महासंज्ञाकारणं
पूर्ववत् ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् ॥
स्वरितत्वमस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमाचार्याणामथनु-
मेयमेवेति बोध्यम् ॥

प्रत्येकमिति । (कै)

नन्वस्याः प्रत्येकं सत्त्वेऽपि द्वितौयायां चेत्यादिव्यवहारात् त्रिकस्य
त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त संज्ञा अवश्यमभ्युपेया एवं च तथा
प्रथमयोरित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तासामकृतत्वात् ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते उताहो
न । किं चातः यद्यनुवर्तते । अथ न आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति ।
अथ निवृत्तम् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इत्यत्र प्रथमयोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ । सति प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबद्धे शब्दा-
नामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवतः लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः ।
त्रीणित्रीणीति आत्वं न प्राप्नोतीति । न ह्यथ न् शब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति ।
प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेना-

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ सुप्तिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । चकारः
पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः । तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नविभक्तौ
तुक्सा इति, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥ चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः
तिङां व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तिः, तिङां विभक्तित्वे प्रयोजनम्
आतामादौ 'न विभक्तौ तुक्सा' इति निषेधः, सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

(विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ।)

सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयवधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके आरोपे
वा यौगिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता
न कृता इति प्रतीमः ॥

विभक्तिसमुदायस्येति । (कै)

जनपदसमुदायस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणवदिति भावः ॥

समुदायद्वयापेक्षानुपपत्ताविति । (कै)

प्रथमाविति । (कै)

विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः ॥

अजादित्वासम्भवादिति । (कै)

यद्यपि शिवोऽर्च्य इत्यादावुत्वे कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र
“नादिचीति” निषेध इति भावः ॥ एकदेशी शङ्कते

ननु चेति ॥ (भा)

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तमष्टन आ विभ-
क्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति । अथवा पुनरस्तु निवृत्तम् ।
ननु चोक्तं प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेवग्रहणं प्राप्नोतीति ।
नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादौ प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ।

ग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोरेव
द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाभावात्सा-
मर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे' वर्तिष्यतइति भावः । न चाजादौ
इति । सुशब्दौ प्रथमौ सुस्वाजादिर्यो भवतीति प्रत्यययोर्जादित्वासंभवा-
दवयवशब्दस्त्रिके समुदाये उपचाराद्वर्तत इति भावः । अजादौ याविति ।
आजादौ विशेष्यौ प्रथमयोरिति विशेषणं तेनौजसोरेव ग्रहणमस्वित्यर्थः ।
अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते । तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं

तद्वाच्ये

अजादौविशेष्याविति । (कै)

व्याख्यानाच्छब्दरूपंविशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः ॥
वस्तुतो निर्द्धारणमेकवचनान्तेन नेति “कारक” इति सूत्रे भाष्ये
उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिश्चासति गमके नेतीयं
शङ्कां युक्तैव तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाधत्ते

यत्तर्हीति ॥ (भा)

भाष्ये

विभक्त्योरिति । (भा)

विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायौ प्राचां वैयाकर-
णानां प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्येते । न च तस्मा-
दित्यनेन गा इत्येतद्वावृत्तये सवर्णदीर्घ एव परासृष्ट्यस्तस्य व्यव-
हितत्वादित्याशयः । एतद्भाष्यमूलिका एव प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः
खौजसादीनां सप्तानां चिकाणां संज्ञा इति बोध्यम् ॥

ननु चैवं विज्ञायते अजादौ यौ प्रथमौ अजादीनां वा यौ प्रथमाविति ।
यत्तर्हि तस्माच्छसौ नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः विभक्त्योर्यद्वयमिति । अथवा वचनग्रहणमेव कुर्याद् औजसेः
पूर्वसवर्णं इति ॥

चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमाविति । एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति
षोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्येत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औज-
सोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः श्रुतः सकारो न भवतीति किं
तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक इयग्रहणस्य ज्ञापकं संपद्यते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानि-
न्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

विधिनियमसम्भवे विधेर्ज्ञायित्वादाह

तत्रेति । (कै)

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्यु-
त्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेष-

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विधेर्ज्ञायित्वादाह । अथ

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
लकारेण समानाधिकरणे युष्मदि प्रयुक्ते ऽप्रयुक्तेऽपि मध्यमः स्यात् ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥ लकारसमानाधिकरणे ऽस्मदि स्थिते

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥ मध्यमोत्तमविषयादन्यत्र प्रथमपुरुषः
स्यात् । पचति पचतः पचन्ति ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
तस्य तिबादय इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नेनानेन तिबादीनां विशिष्टविधानमुत

“अस्मद्युत्तमः” १ । ४ । १०७ ॥ यत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतस्तत्र

“शेषे प्रथमः” । १ । ४ । १०८ ॥ उपपद इति निवृत्तं शेष इति

१०५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(युष्मद्युपपदे समादाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियमत्वमेवैतैर्विनापि
सिद्धेः ॥ शुद्धविध्वर्थमिति पूर्वपक्षोऽन्यथापि सिद्धेरितरनिवृत्त्यर्थ-
मिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् ॥

समुदायस्येति । (कै)

विधेये शाब्दं प्राधान्यमुद्देश्ये तद्देश्यतालक्षणमार्थं प्राधान्यमिति ।
सन्देहे बीजं वक्तुं युक्तम् ॥ सामान्यनियमेऽप्याह

तृजादौति ॥ (कै)

वचनं नियमार्थम् । वा नियमार्थोऽयमारम्भः । अथैतस्मिन्नियमार्थविज्ञाय-
माने किन्नयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव ।
आहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्यमः अस्मद्येवोत्तम इति । किं चातः ।

विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरे-
तराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थः ।
वाक्यभेदेन नियमपक्षे दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति । किमयमिति ।

त्वं पचसि दृश्यसे च । समानाधिकरणे किम् । त्वां पश्यति । त्वया दृश्यते ।

स्थानिन्युत्तमः स्यात् । अहं पश्यामि दृश्ये वा । युष्मदस्मदभ्यां सामानाधि-
करणे तु परत्वादुत्तम एव । अहं च त्वं च वृत्रहत्वयुज्यावस निभ्य आं ॥

विहितानां तिबादीनां भिन्नेनानेन वाक्येन नियम इति संशये नियम
इत्याह । 'लस्येत्यधिकृत्येति' । विशिष्टविधाने त्वितरेतराश्रयं स्यात् सतां
तिबादीनां प्रथमादिसंज्ञा संज्ञायां च तिबादयो भाव्यन्त इति, स पुन-

यदि कर्तृशक्तौ स्वाधारनियते विवक्ष्यते तदा लकारोपि भेदेनोत्पद्यते

विषयसप्तमी न पुनः परत इति तदाह । 'शेष इति' । 'मध्यमोत्तमविषया-

सङ्केतचिह्नम् ।

अ । पा । बा ।	अध्यायः । पादः । आह्निकम् ।
पा	पाणिनिसूत्रम् ।
भा	महाभाष्यम् ।
वा	वार्त्तिकम् ।
कै	कैथटः ।
मीमां	मीमांसासूत्रम् ।
हरिः	भर्तृहरिकारिका ।

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य प्रथमाध्यायस्य—
द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पादान्तर्गतानां
पाणिनिस्तुत्राणां
वर्णानुक्रमस्तुची-पत्रकम् ।**

अ ।

अकथितं च	पा	८७१,१.
अचक्ष	५४,१.
अथावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्	५७३,३.
अधिपरी अनर्थकौ	१०४२,१.
अधिरोम्बरे	१०४२,१.
अनुकरणं चानितिपरम्	६६५,१.
अनुदात्तछित आत्मनेपदम्	४३७,५.
अनुपराभ्यां कृञः	५७०,१०.
अनुर्गच्छणे	१०२०,१.
अन्तरपरिग्रहे...	१००३,१.
अन्तर्धी येनादर्शनमिच्छति	७६२,१.
अपिः पदार्थसम्भावनाम्बवसर्गगर्हासमुच्चयेषु	१०३७,१.
अष्टक एकान्प्रत्ययः	६१,६.
अयस्यवादीनि च्छन्दसि...	७०३,१.
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्...	१०६,६.
अवाङ्मयः	४५६,१.
असंयोगाक्षिप् क्विप्	१७,१.

असदो दयोश्च	१८७,८.
असद्युत्तमः	१०५५,३.

आ ।

आ कङारादेका संज्ञा	...	पा	५७८,६.
आख्यातोपयोगे	७६५,१.
आड उद्गमने	४८३,६.
आडोदोऽनास्य विहरणे	४६६,३.
आडोयमहनः	४८१,१३.
आक्षर्यादावचने	१०२९,१.
आदराणादरयोः सदसती	६६६,१.
आम्रत्ययवत्कृष्णोऽनुप्रयोगस्य	५१६,४.

इ ।

इको भल	...	पा	२०,६.
इतरेतरान्योऽन्योपपदाश्च	४६६,६.
इद्रोण्याः	१६६,८.
इन्धिभवतिभ्यां च	१६,१.

उ ।

उच्चैरदातः	...	पा	५८,१.
उदुपधाद्वावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्	४०,१.
उदोऽनूर्द्धकर्मणि	४७७,१.
उद्भिभ्यां तपः	४७६,१.
उपदेशोऽनुनासिक इत्...	३८७,५.
उपसर्गाः क्रियायोगे	६७६,१.

(३)

उपानमनकरणे	४६७,६.
उपाद्यमः स्वकरणे	४८६,२.
उपान्वध्याङ् वसः	८४७,१.

ज ।

ज्जालोऽज्जस्वदीर्घसुतः	...	पा	४४,१.
जर्थादिचिडाचक्ष	६६२,१.

ए ।

एकविभक्तिचाऽपूर्वनिपाते	...	पा	१०६,१.
एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ	८०,१.

क ।

कर्त्तरिकर्मव्यतिहारे	...	पा	४५८,५.
कर्त्तरीप्सिततमं कर्म	८५१,१.
कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्...	८१५,१.
कर्मप्रवचनीयाः	१०१५,१.
कारके	७१७,६.
कृतञ्जितसमासाश्च	१४५,१.
क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च	४७२,१.
कुधदुहेय्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः	८३५,१.

ग ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकायामणि कर्त्ता स गौ	पा	६२४,१.
गतिश्च	...	६८४,१.
गात्रादिभ्योऽङ्गिणिङ्ङित्	...	१,४.

मोक्षियोरपसर्जनस्य	१५४,१.
ग्राम्यपशुसंघेष्वतस्योषु स्त्री	३२१,१.

च ।

चारयोऽसत्त्वे	पा	६७१,१.
घट्टू	४०५,८.

ज ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः	पा	८०७,१.
जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्	१८२,२.

ण ।

खेरणी यत्कर्म खौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने	पा	५१६,१.
--	-----	----	-----	-----	--------

त ।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः	पा	६५,१.
तत्प्रयोजकोहेतुश्च	६५८,१.
तथायुक्तं चागोष्ठितम्	८६८,१.
तदधिष्ठं संज्ञाप्रमाणात्वात्	१७६,७.
तस्य कोपः	४०७,१२.
तस्यादित उदात्तमर्द्धप्रसम्	७०,१०.
तसौ मत्पर्ये	७०१,१०.
तिष्ठस्त्रीणि चोयि प्रथममध्यमोत्तमाः	१०४७,१.
तिष्ठपुनर्वसोर्यध्यजद्वे बहुवचनस्य दिवचनं नित्यम्	१८६,७.
हनिर्हविषाग्नेः काश्यापस्य	४२,४.

(५).

ते प्राग्धातोः	पा	१००८,१.
तदादीनि सर्वैर्गित्यम्	३१५,१.

द ।

दायक साचेचतुर्थ्यर्थे	पा	४८७,१२.
देवप्रज्ञाणोरनुदात्तः	८५,७.

ध ।

ध्रुवमपायेऽपादानम्	पा	७५४,१.
------------------------	-----	----	-----	-----	--------

न ।

नक्तासेट्	पा	३६,१.
न गतिहिंसार्थेभ्यः	४६४,१.
न पादभ्याङ् यमाङ् यस्तपरिमुहश्चिन्तितिवदवसं:	५७५,१.
न पुंसकमनपुंसकेयैकवचास्यान्यतरस्याम्	३०६,१.
न विभक्तौतुक्ताः	४०२,८.
न सुप्रज्ञायां स्वरितस्य तूदात्तः	८७,१.
नः क्ते	६६७,१.
नार्नेष्टः	४६०,१.
नीचैरनुदात्तः	५८,२.

प ।

परः समिकर्षः संहिता	पा	१०७४,१.
पराजेरसोढ	७८१,१.
पितामाणा	३१८,१.
पूयः क्ता च	४०,५.

पूर्ववत्सुनः	५०८,१.
प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्	६८,१०.
प्राग्विश्वरामिपाताः	६६१,१.
प्रादयः	६७६,१.
प्रोपाभ्यां यजेरयज्ञपात्रेषु	५१८,१.

फ ।

फल्गुणीप्रौष्ठपदानां च नक्षत्रे	पा	१८८,११.
---------------------------------	----	-----	-----	-----	---------

ब ।

बहुषु बहुवचनम्	...	पा	७०३,५.
----------------	-----	----	-----	-----	--------

भ ।

भौत्रार्थानां भमहेतुः	...	पा	७७७,१.
भुजोऽनवने	५१८,६.
भुवः प्रभवः	६१३,१.
भूवादयो धातवः	३२३,५.
भ्राष्ट्रपुत्री खलदुहितृभ्यां	३८३,१.

म ।

मृडमृदगुधकुषक्षिप्रवदवसःक्षा	पा	१८,१.
------------------------------	----	-----	-----	-----	-------

य ।

यचिभम्	...	पा	६६६,१०.
यथासंख्यमनुदेशः संमानाम्	७१५,०.
यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गम्	६७६,१.

बुधद्युपपदे समानाधिकरणेऽस्याणिन्यपि मध्यमः	१०५५,१.
यूस्तगास्थौ नदी	६५४,६.

र।

रलोद्युपधाद् हलादेःसंख	पा	४३,१.
रदविदभुषयद्विस्त्रपि प्रच्छः संख	१६,८.

ल।

लक्षणेऽयं भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः	१०२८,१.
लः परस्मैपदम्	१०४४,१.
लिङ्सिच्चावात्मने पदेषु	३०,६.
लुक् तद्धित लुकि	१६४,१.
लुटिच स्तूपः	५७५,४.
लुपियुक्तवद् व्यक्तिवचने	१६६,१.

व।

वारणार्थानामौष्ठितः	...	पा	७८४,१.
विप्रतिषेधेपरं कार्यम्	६१२,६.
विभक्तिश्च	१०५२,१.
विरामोऽवसानम्	१०८७,१.
विशेषणानां चाजातेः	१७४,६.

• शं।

शदेः शितः	...	पा	४६१,१.
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्	५६६,१.
शेषे प्रथमः	१०५५,४.

(८)

ष ।

बलीयुक्तशब्दसिः ... पा ... ६७३,१.

स ।

समवप्रविभ्यः स्यः	४७६,१३.
समस्ततीयायुक्तात्	४८६,६.
समाहारः स्वरितः	६६,१.
समोग नृन्विभ्याम्	४८२,१.
सकृपाणामेकशेष एकविभक्तौ	६३,१.
साक्षात् प्रभृतीनि च	१००५,१.
साधकतमं करणम्	८३८,१.
सार्वधातुकमपिव्	१०,१.
सुप्तिङन्तं पदम्	६६४,१.
स्त्री पुंवश्च	३०१,५.
स्याध्वोरिच	३२,५.
सतन्त्रः कर्त्ता	६४५,१.
स्वरितञितः कर्षभिप्राये क्रियाफले	५५०,१.
स्वरितात् संहितायामनुदात्तनाम्	८७,७.
स्वरितेनाधिकारः	४३०,१.
स्वादिव्यसर्वनामस्थाने	६६८,१.

ह ।

हकन्ताच्च	२६,१२.
हकनयम्	३६४,५.
ऋक्षोगपुंसके प्रातिपदिकस्य	१४८,१.

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य
प्रथमाध्यायस्यद्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादान्तर्गतानां
सूचवार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।

ॐ ।

अकथितमित्यादि (कै)	८१८, ६.	अगुणभावेन (कै) ...	८४८, १.
अकथितादिति (भा)	८६०, ८.	अगो पुत्र इति ...	१५८, १३.
अकर्तरीति (कै) ...	४४८, ११.	अपचादीनामिति ...	३८, १४.
अकर्मकत्वाद्यपीति ...	८१५, ३.	अग्नौ किल पशुः प्रचिष्यते	
अकर्मकत्वादिति ...	१०३१, १.	इति (भा) ...	८३०, ५.
अकर्मकशब्दस्य च ...	८३३, ७.	अङ्गत्वं नास्तीति (कै)	६६८, ११.
अकर्मका अपीति ...	५७९, ११.	अङ्गसंज्ञाया अभावादिति	७०१, ५.
अकर्मकाज्ज्ञानातेः (भा)	४८०, ४.	अङ्गं सदिति ...	५८३, ६.
अकर्मकेति (कै) ...	८३८, ७.	अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति	१०१५, ७.
अकर्मको धात्वर्थ इति	८०२, ३.	अच इति (भा) ...	५४, ७.
अकारकं हीति (भा)	८६०, ८.	अचित्तवत् कर्तृकार्यमिति	५७३, १.
अकारेति (कै) ...	३६, ३.	अचीत्युच्यते ...	६५१, ८.
अक्षपरिमाणस्येति (कै)	७०, १.	अचोरानकार्यमिति (कै)	६४५, १.
अक्षपरिमाणानाम् (भा)	६८६, ५.	अजादित्वासम्भवादिति	१०५, ३, ८.
अक्रियाम् ...	८५४, ७.	अजादौ विशेष्याविति	१०५४, १.
अक्रियेति (कै)	३३४, १. ८७८, ८.	अजाया इति ...	८०४, १.
अक्षयूः (भा) ...	६४५, ८.	अजिति वर्तते इति (भा)	६८, ८.
अगमक इति ...	४९१, १.	अजुपेति (कै) ...	६९, ३.

अजोद्वेति ...	१००, ९.	अन सखिति ...	५००, १३.
अज्भनेति ...	१०, १३.	अन तिदिति (कै) ...	७७, ४.
अज्निद् ग्रहणेति ...	१, ११.	अन तु सन्नेति ...	४९८, ८.
अडो नित्यनिमित्तत्वाद् (भा) ४९९, ८.		अन त्विति ...	४०९, १.
अडभ्यावेति (कै) ...	६८२, १.	अन पक्षे १ ८३, ५. ६६९, ११, १३.	
अडागम इति ...	४९७, ६.	अन प्रयोगे इति ...	१०६१, ४.
अडागमस्यति ...	११६, ८.	अन वाक्येति ...	१०१९, ७.
अडागमो भविष्यतीति (भा) ४९७, ११.		अन समावेशे इति (भा) ६०३, ७.	
अडाडभ्यामपीति ...	५०९, ८.	अन हीति (कै) ६३, ९. ११८, ६.	
अण एव (कै) ...	९९, ९.	अनापि यथा भारद्वाजीया	
अणव इति (हरिः) ८०१, १.		इति ...	५३४, ३.
अणि कर्त्तेति (कै) ...	९३०, ८.	अनापि हीति ...	५६५, ८.
अणौ कर्मण इति ...	५३७, १.	अनापीति १४१, ६. ४२९, ४.	
अणौ कर्मणोऽसम्भवादिति ५३९, १.		अनाप्रेति ...	११७, ७.
अण्त्वादिति ...	४९, ४.	अचेति ३३८, ४. ४६०, ५. ४८२,	
अत इतीति ...	१११, १०.	८. ५०९, ५. ५९६, ८. ८४१, ३.	
अत उत्तरमिति ...	१०९९, ७.	अथ अस्मादेवेति ...	४, ४.
अत एवेति ११६, ६. १७५, ३.		अथ कारके इति (भा) ८९१, ९.	
७०७, १९, १०१८, ८.		अथ किमर्थपुनरिदमिति १७६, १५.	
अतत् प्रयोजनमिति १३७, ११.		अथ किमर्थं लोप इति १६४, ३.	
अतः किमिति (भा) १३४, ४.		अथ क्रियमाणेऽपीति ९६८, ७.	
अतिकारीवेति (कै) १५४, १३.		अथङ् इति ...	८, ३.
अतिदेशगतिरिति ...	५, ११.	अथ तदाहीति ...	६८०, ४.
अतिदेशोऽपि भेदेनेति ७, ८.		अथ त्विति (कै) ...	६५६, १४.
अतिश्रिये (भा) ...	६७०, ८.	अथ पूर्व्वेति (भा) ...	५७, ९.
अत्यनेति (कै) ...	१०९७, ७.	अथ यजेति (भा) ...	१०९, १४.
अत्यनभेदेति ...	९६, १७.	अथ योऽन्य इति ...	४३६, १३.
अत्यन्तापरदृष्टेति (भा) ३४१, १०.		अथवा ...	३९८, १५.

अथवाचार्थेति ...	७१६, ७.	अधिकारेति (कै) ...	४३०, १०.
अथवानान्यदिति ...	३८४, ३.	अधौयानविदुषोरिति (भा)	४२६, ७.
अथवा नेम इति २५४, ६. २६०, १.		अधौयंसक्रमणम् (हरिः)	७५७, ४.
अथवा पुनरिति ...	४४४, ४.	अधुनेति (भा) २१४, ६. (कै) १३४, १.	
अथवा प्राग्गृहेरिति (कै) १७९, १४.		अध्ययनार्थमिति (कै)	३६०, १०.
अथवेति ६, ३. १३, ८. ३९, ३.		अध्यवसायः (भा) ...	४६९, १०.
६३, १४. ६७, १. १९९, ३.		अध्याहरिष्यत इति (कै)	६७८, १३.
१४४, ५. १६५, ६. २१८, १.		अध्याहारेणापीति ...	८१८, ६.
२५६, ७. २७०, १०. २८०, १०.		अध्रुवस्येति ...	७५५, १.
३००, ४. ३२८, १. ३३७, ८.		अन इति ...	३७, १९.
३४६, ३. ३८९, ८. (भा)		अनकारान्तेति ...	६४८, १०.
४२६, ११. (कै) ४५७, १. ६२६,		अनङ्गस्यापीति ४०६, १२. ५८९, ६.	
७. ७७९, १. ८४८, ५. (भा)		अनण् लादिति ...	४६, ८.
८३८, ४. ८४०, ३. १०३६, ३.		अनन्तरेति ...	८४, ६.
अथ सूत्रेति (कै) ...	३३९, ६.	अनभिधानादिति ...	८८२, ६.
अथानुष्ठानेति (कै) ...	२७४, ७.	अनभिधेयाया इति ...	२७५, ६.
अथानेनेति (भा) ...	२३५, ५.	अनभिनन्दनम् ...	८३७, ९.
अथापर इति ...	१०८५, १.	अनर्थगतेरिति (भा)	१३७, ४.
अथापीति (कै) २२९, ३. (भा) २४०, ६.		अनवच्छिन्नमिति ...	७६८, १.
अथायमन्तरः (हरिः)	८०९, ९.	अनवकाश इति ...	२२५, ४.
अथेति (कै) ...	७१८, ९.	अनवकाशेति ...	५८५, १३.
अदर्शनसंज्ञित्वादिति (भा)	१७४, १.	अनवकाशमिति ...	९८०, ५.
अदर्शनमिति (कै) ...	१०८८, ४.	अनवकाशत्वाच्चेति (कै)	६१६, १३.
अदादीनामिति ...	३८४, १४.	(भा) ८४१, १.	
अधातुरिति ६६५, ६. ३३६, ५.		अनवयवेनेति (भा) ...	२७५, १०.
अधिकः कार इति (भा)	४३४, १.	अनर्थप्रतिघाते इति (कै)	७७८, १.
अधिकारमतिः ...	४३३, १५.	अनर्थकयोरिति ...	१०३९, ९.
अधिकारमतिस्त्यर्थे ...	४३६, ६.	अनवस्था ...	१८६, ५.

अनन्तरलक्षणायां (भा)	३६१, ६.	अनुनिष्पादयति ...	१७०, ७.
अनन्तरतमः इति (कै)	४८, ८.	अनुपराभ्यामिति ...	५१४, ८.
अनाकारान्तत्वादित्येतद् (कै)	४१०, १९.	अनुपसर्जनेति ...	१५४, १६.
अनादरः ...	६६६, ४.	अनुमानादिति ...	४७, ९.
अनाधेयविकारमिति	८१६, ४.	अनुमानेनेति ...	३८३, ७.
अनाप इति (भा) ...	३३५, १०.	अनुयोगे इति (भा) ...	७६७, १.
अनारम्भे इति ...	४६४, ७.	अनुबन्धभेद इति (कै)	७, ६.
अनाश्रितेति ...	१०७१, ७.	अनुबन्धकरणसामर्थ्याद् (भा)	५१६, १.
अनाश्रित्येति ...	४६६, ५.	अनुवर्तते इति (कै) ...	६५६, ६.
अपिति परमित्येतदिति	६६८, ४.	अनेकमर्थम् (भा) ...	९९८, ६.
अनितीति ...	१००६, ६.	अनेकश इति (कै) ...	१०८९, १०.
अनित्या इति (भा) ...	९८४, ३.	अनेकशब्दत्वमिति (भा)	९०६, १.
अनियतावधेरिति (कै)	६८८, १३.	अनेकार्थत्वादिति (कै)	३५५, ८.
अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति	३१०, ५.	४८०, १४. ५९४, ७. ५५९, ४.	
अनिर्दिष्टाविति ...	१९५, १.	६१७, १०. ७३९, ८.	
अनिष्टतमा अपीति ...	८६६, ८.	अनेकार्थत्वेति ...	३३६, १४.
अनिष्टेति ...	१०३, १०.	अनेकान्तत्वेत्विति ...	४१३, ५.
अनिष्पादादिति ...	१००६, १.	अनेकेति ...	६४७, ५.
अनीक्षिततमत्वं दर्शयतीति	८७७, ५.	अनेकेनैवेति ...	९४९, ८.
अनीक्षितत्वात् ...	७७६, ४.	अनेनेति ३३०, ६. ६१७, १०. ७४५,	
अनुलक्ष्यते इति (भा)	५७५, ८.	५. (कै) ८६५, १. १०००, ७.	
अनुगच्छतीति (कै) ...	६३, ६.	अनेकात्मात् (भा) ...	९६५, ८.
अनुच्यमाने इति (भा) ५११, ३. ५३४, ७.		अनेनैवेति (कै) ...	१००४, ८.
अनुदात्तादेरिति (कै)	६१, ७.	अज्ञःकरणतत्त्वस्य ...	८०४, १.
अनुदात्तेनेति ...	८९, ११.	अन्तरात्मा (भा) ...	५४६, ७.
अनुदेशः (पा) ...	४१६, १.	अन्तरङ्ग इति ...	१८६, १५.
अनुदेश इति (भा) ...	४९७, ३.	८५०, ५. १०४१, ४.	
अनुनयार्थस्यापि याचेः (कै)	८८५, ७.	अन्तरङ्गत्वम् ...	४८७, १०.

अक्षरज्ञादिति १६०, १. ४८९, ८.	अन्यत्रेति (कै) ३४०, १३, ७२०, १.
८१६, ३. ८४९, १. ८९८, १.	अन्यत्रापीति (कै) ... ४८०, १८.
अक्षरज्ञत्विति ... ९७, १२.	. ८३३, १,
अक्षरज्ञं ह्रस्वत्वमिति १५३, ७.	अन्यत्र त्विति ... १०८०, ३.
अक्षरज्ञानपीति ... ६५३, ८.	अन्यत्र वेति ... ५८५, ९.
अक्षरज्ञेति ३३४, ५. ६४४, ८.	अन्यथापीति ... ९९४, ३.
अक्षरतमः इति १९८, ७. ३८८, ८.	अन्यथा सिध्यतीति ... १९८, १.
अक्षरतमेति (कै) ... ५१, ८.	अन्यथा हीति (भा) ... ३८०, ११.
अक्षरेणापीति (भा) ... ६३, १.	अन्यथेति १९३, १०. ९७२, ८,
१७२, १७. (कै) ४५२, ६.	१३१, ९. ६८०, ७, ३८३, १०.
अक्षर्ययतीति (भा) ... १००४, ८.	अन्यदत इति (भा) ... ४६८, ५.
अक्षरवर्त्तिन्येति (कै) ... ९९, ४.	अन्यप्रत्यनुयायित्वादिति
अक्षरवदिति ... ६४०, २.	(कै) ९८८, १४.
अक्षरवद्भाव इति ... १३९, १६.	अन्यमिति (भा) ... १०७९, १०.
अक्षरवद्भावादिति (भा) १४१, ३.	अन्यस्येति (भा) ९३, १, ३५२, ९.
अक्षिकवाङ्मयोर्नेदसाधौ (पा) ६३८, ८.	अन्यस्य ... ९७, ७, ९०८, ८.
अन्यस्य स्युरिति (कै) ४, ६.	अन्यत्वाङ्गरिति (कै) ... ५५६, ५.
अन्धेति ... ७८६, ८.	अन्यत्विति (कै) ... ३४, ६,
अन्धस्य चेति ... ७८८, ६.	४९५, १. ४८७, ८.
अन्यतरस्यामिति चेति ४०, ८.	अन्येषामिति (कै) ... ५४४, ५.
अन्यदिदानौमिति (भा) २५७, १.	अन्योन्यविशेषकौ (कै) ७४७, ५.
अन्यत् (भा) ... १६२, १७.	अन्योपलक्षणे (कै) ... ७०९, ८.
अन्यस्त्विति (कै) ... ३०३, ४.	अन्वयेति (कै) ... ७३३, ५.
अन्यत् पयः प्रभृतीति (कै) ९१६, ३.	अन्वयेति (भा) १७०, ९, ८३२, १.
अन्यतः प्रागिति ... ७४४, ६.	अपक्रामतितस्मान्मध्ययन(भा) ७९८, १.
अन्यतरस्येति ... ९३५, ८.	अपत्यरूपस्येति (कै) ... ३९, ८.
अन्यत्र (कै) ६७, ५, १०८४, ९.	अपत्यवाचीति (कै) ... २५०, १०.
अन्यत्र कामचार इति (भा) २७९, ८.	अपत्यादिष्विति (भा) २४७, ५.

अपरस्येति (भा) ...	८४४, १.	अपूर्वा इति ...	६११, ७.
अपनयपादसरोजमङ्गतः		अपूर्वविधाविति (कै)	८७८, ३.
(हरदत्तः) ...	४८५, १६.	अपूर्वस्य हीति ...	३९७, ७.
अपर इति (कै) ...	५९८, ८.	अपूर्वेति ...	३८७, ७.
अपर आहिति (भा) ...	८, ७.	अप्रत्यय इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति	१९८, ८.
(कै) १०८१, ६.			
अपरिसमाप्तमिति (भा)	८१४, ८.	अप्रधानमुपसर्जनमिति (भा)	१५८, १०.
अपरोऽशास्त्रोक्तमिति	९७४, १.	अप्रगुज्यमाने इति ...	१०७०, ३.
अपवादेति (कै) ४००, १०. १०७, ५.		अप्रयोग इति (कै) ...	३१, १०.
अपवादापवादत्वादिति	४५७, ३.	अप्रधानेति ...	७९८, १.
अपादानादन्यचेति ...	८४१, ४.	अप्राधान्यस्येति ...	७९५, १.
अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति	८८८, १.	अप्राणौति (कै) ...	१८१, १५.
अपादानादिव्येति	८८१, ७.	अप्रातिपदिकत्वात् १६७, १६. १६५, ९.	
अपादानादि संज्ञेति	८४५, ६.	अप्राप्तेति ...	८८३, १.
अपादानादि ...	८८५, ३.	अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति	६८३, ४.
अपादानादौनामिति (भा)	७३५, १.	अभावेति ...	१७४, ५.
अपादानेति ...	१०३३, १.	अभावो लोप इति ...	४०७, १३.
अपादाने प्राप्ते इति (कै)	७३५, ७.	अभिग्रहणात्त्विति ...	५६४, १.
अपायविषयमिति ...	७६७, ४.	अभिचार इति ...	८३६, ९.
अपाये इति ६८६, ८. ७५५, ३.		अभिधानव्यापारेणेति	८०६, ६.
अपायेति (कै) ...	६०४, १३.	अभिधानम् ९८८, १, ९८५, १.	
अपाये... हरिः ...	७६८, १.	अभिधेयाश्रय इति ...	१७८, १.
अपायेयदनाविष्टमिति	७६८, ३.	अभिधेयेति ...	१०८, ३.
अपिः (कै) ...	६७८, १.	अभिन्नप्रत्ययः ९८, ११, ९८८, ८.	
अपि चेति ...	६११, १९.	अभिनिर्हन्तानि (भा)...	४४४, ८.
अपि तु तैरजिति ...	५०, ८.	अभिरुक्तेरिति (कै) ...	३३८, १९.
अपिभवेदिति (भा) ...	३६५, ६.	अभिराभिसुख्ये ...	५६४, ७.
अपूर्वा इति ...	१०३६, ६.	अभिविनीतः (भा) ...	७४, ४.

अभिव्यक्ततर इति (कै)	१८९, ४,	अर्थेति (कै)	१३१, ५, ७१५, ११.
अभिव्यञ्जकेति ...	१७८, ७.		३४९, ४.
अभिप्रैति	७८५, १.	अर्थवद् (भा)	... १८९, १३.
अभिहितः	१७०, १८.	अर्थवत्ता त्विति (कै)	१३१, ११.
अभेदमिति	१७९, १८.	अर्थसाभिन्न इति ...	१०५, ५.
अभेदविवक्षायामिति	७३७, ५.	अर्थानवगतिरिति ...	१०१, ९.
अभेदोपचाराच्चेति ...	७०८, १.	अर्थनियम इति (कै)	११३, १.
अभेदोपचारेणेति ...	१९७, १०.	अर्थवदनर्थकयोरिति	१३८, ७.
अभ्यन्तरेति	१४८, ३.	अर्थतः आत्मार्थादिति	१४३, ५.
अभ्युपगम मिति ...	१८४, ११.	अर्थतश्चेति	४५, १३.
अभ्युपगमवादेन त्विति	५०५, ३.	अर्थ इति	४०३, ८
अभ्युपगम्यवादेन त्विति	१३३, ३.	अर्थमिति (कै) ...	१०१५, ५.
अभ्युपगम्येति ...	३१४, ७.	अर्थसाभिन्न इति (भा)	१०५, ५.
अभाषोव...हरिः ...	८०१, ४.	अर्थस्त्वभिन्न एवेति ...	३७०, ९.
अमेति (कै)	१८८, १४.	अर्थवत्त्वमिति ...	३५१, १०
अमन्त्रेति	४७८, १.	अर्थे	५६८, ४.
अयम् (मा) ८५४, १. (कै) ३८८, ४.		अर्थो गम्यत इति (भा)	१५३, ९.
अयमे इन्द्रं धियति (भा)	१४५, ७,	अर्थोपलक्षणावेति ...	८८१, १.
अयं तर्ह्येति	१९८, ८.	अर्थस्येति... ..	१८०, १९.
अयं भाव इति (कै) ९, १५. ११९,		अर्थवत्समुदायानामिति(भा)	१४५, ३.
४. ५८५, ५.		अर्थशब्द इति (कै)... ..	८४७, ३.
अयमचेति	७०९, ११.	अर्द्धा इति	१८८, १७.
अयमभिप्रायः इति (कै)	५७१, ५.	अर्द्धश्चेति	७१, ५,
अयमर्थ इति ७८९, ४. ५०९, ११.		अर्द्धेति (कै)	१०, ७.
अयमेव विधिरिति ...	८०१, १.	अयं आदेरिति (कै)	५७१, ५.
अयमभिप्राय इति (कै)	५७१, ५.	अलं विधित्वाच्चेति ...	५८५, ८.
अयुक्तम्	१७८, १३.	अलोऽन्यस्य इति (पा)	४०८, १४.
अयं साम्प्रतिक इति (भा)	८३, ३.	अलोऽन्यस्य विषयो भवन्ति(भा)	५४, ३.

अल् प्रचये त्विति (कै)	८४, २.	अविशेष इति १७०, २. १६८, ८.	
अल्चेति (भा) ...	८२, १७.	अविशेषेण (भा) ...	६५६, २.
अवगम इति (कै) ...	१८०, ५.	अव्यतिरेकः ...	२५२, ४.
अवतप्ते इति (भा) ...	६६१, ४.	अव्यभिचारादिति (कै)	४६३, ४.
अवधारणेनेति ...	८२२, ४.	अव्ययसंज्ञा च स्यादिति (कै)	८८२, १.
अवधिमान् (कै) ...	३२६, १०.	अव्ययादिवेति ...	११३, ६.
अवयवगतेति (कै) ...	७०४, १.	अव्यवधानबुद्धेति ...	१२ १२.
अवन्तौत्यचेति ...	१६४, ८.	अव्यविकेति ...	२५२, २.
अवयवधर्माणामिति	१२१, १.	अव्यसनक्रियस्य ...	४७१, १८.
अवयवा इति ...	३८५, २.	अव्ययीभाव ६०८, १. १०७५, १.	
अवयवानामप्रसिद्धिरिति			१०३, ७.
(भा) ...	१३२, १.	अविच्छेदेनेति ...	१०६१, ५.
अवयवानामसत्त्वादिति	३८६, १६.	अशिष्टव्यवहार इति (भा)	४८८, ४.
अवयवसंज्ञा इति (भा)	८७०, २.	अशिष्टानामिति (कै)	४८८, १.
अवयवधर्मेणेति ...	१५२, ६.	अशेषत्वादिति ...	५६७, ११.
अवयवानिति ...	६८८ ७.	अश्रयस्येति (कै) ...	८४८, २.
अवयवेति ...	६७१, २.	अशक्रीतीति ...	१२६, २.
अवयवेन ...	१८१, १.	अष्टाकपालत्वादि ...	२७५, १३.
अवश्यं वक्तव्यमिति ...	८२०, २.	असतीति ३८७, ७. १२, १०	
अवश्यं चैतदेवमिति (भा)	१५२, १.	१८, १३. ६८७, ७. ६५६, ६.	
अवश्यमिति (कै) ८६०, १. १५७, २.		असत्त्वेति ...	१५०, २.
अवसान इति ...	३८४, ८.	असत्यामिति (कै) ...	५८२, ८.
अवसान संज्ञाप्राप्नोतीति १०७६, ४.		असद्वश इति ...	३३, १७.
अवस्येति ...	२७१, ८.	असन्नमेवेति ...	३२६, ५.
अवाप्नोति ...	१०२७, ३.	असमर्थेति ...	१७५, १२.
अविगौतः ...	१७२, १.	असम्भवादु ...	६१६, २.
अविद्यमानत्वादिति...	८६, ५.	असम्भावयत इति ...	३४०, १०.
अविरोधादिति ...	५६३, ६.	असत्यपीति ...	८६१, १.

असक्तमेवेति ...	३१८, ५.	अस्त्विति ...	३१७, ४.
असंनिधानादिति ...	१०८०, ८.	अस्यदोऽर्थाभ्यामभिधानादिति	
असंबन्धत्वेति ...	८६८, ४.	, (कै) ...	१८८, ५.
असरूपायाम् (भा) ...	३०५, ३.	अस्यदोनामेति (भा) ...	१८६, ३.
असरूपत्वादिति ...	१६१, ११.	अस्याचेति (कै) ...	५८१, १९.
असर्वशिक्षा जातिरिति	६११, ८.	अस्यादेवोदाहरणादिति	५४७, ५.
असर्वेति (कै) ...	६८८, ५.	अस्मिन्नर्थे इति (भा) ...	१०८५, १९.
असाधव इति ...	६६१, ५.	अस्मिन्नेति (कै) ...	६०९, ८.
असामर्थ्यादिति ...	६८०, ४.	अस्मिन्पक्षे इति (कै)	१०८८, ७.
असारूपादिति (भा)	११८, १.	अस्मिन् शब्दे (भा) ...	१०८६, ०६.
असिद्धत्वं नास्ति ...	६७८, ३.	अस्य तर्हि दिव् शब्द इति	३३८, १.
असिद्धत्वाचेति (कै) ...	६९८, ४.	अस्या इति (कै) ...	६८३, ५.
असिद्धिर्नतीति	७५०, ८.	अस्यैवेति ...	४६५, १४.
असोढ्यपक्ष्यादिति ...	७८१, ९.	अस्वपदेनेति ...	८८४, ३.
अस्ति चेति ...	४१, १.	अहङ्कारः ...	१८७, १५.
अस्ति च प्रादिभिरिति	८७५, ५.		
अस्ति च वैकल्पिकमिति (भा)	१८९, ८.		
अस्ति पक्षादिति (कै)	१८१, १.		
अस्ति भवति (भा) ...	३५६, ८.		
अस्तिभेद इति (कै)...	६५७, ५.		
अस्तिमिति ...	४७६, १४.		
असौ वा नदीसंज्ञोनेति (भा)	६५८, ५.		
असु तर्हिकारकमिति	७८७, ७.		
असु तर्हीति ४२९, ७.	४४८, १०.		
अस्यप्रकृत्यवेरिति (कै)	३०६, ७.		
अस्यन्यनिप इति (भा)	१४०, १.		
अस्त्वनेति ...	१०१९, ७.		
अस्त्वयं कर्तृसाधनः ...	३७०, ३.		
		आ ।	
		आकङ्कारादिति (कै)	५७७, ८.
		आकारप्रक्षेप इति ...	७६, ११.
		आकृताविति (भा) ...	१८३, १.
		आकृतिवाचित्वादिति	३११, ४.
		आकृतिसङ्गाव इति (कै)	१८१, ४.
		आकृतिसङ्घपरिवे इति	
		(भा) ...	१८३, ८.
		आकृतीति (कै) ...	१०४८, ३.
		आकृतौ चोदितायामिति	
		(भा) ...	१७८, १०.

आद्यत इति (कै)...	८२०, १.	आत्मनेपदेति ...	११, १३.
आद्यित इति ...	७५, ५.	१०४६, १. १०४८, १.	
आद्या इति (भा) ...	६६०, ८,	आत्मनेपदेन परस्मैपदं	
आद्यातमिति ...	१३८, १६.	वाध्यते (भा)	५७९, १.
आद्यातेति (कै) १४१, १. १४२, १.		आत्मभरणपेति (कै)	१८१, १.
आद्यातेनाभिधानमिति	१६१, ६.	आत्मभरणेति ...	१५८, १.
आद्यातस्येति (भा)	१८८, ५.	आदरः ...	८८८, १.
आद्यातं साव्यथकारकविशेष-		आदरेत्यादि ...	१००१, ७.
वषम् वाक्यम् (वा) २१८, १.		आदिकर्मण्येति (भा)	५६४, ८.
आगमेः (वा) ...	४७२, ५.	आदिनिष्ठार्थमिति (कै)	१८५, ८.
आगमतेत्येति (कै)...	६८१, १८.	आदि शब्द इति ...	४८५, १.
आज्ञादिति (भा) ...	५०९, १.	आदीति ...	१९९, १.
आचरितम् (कै) ...	८८०, १.	१८२, ८. ६९०, ४.	
आचष्टे इति (भा) ...	६६०, ८,	आदेशपक्षेऽपीति ...	१०९, ७.
आचारे कृपमिति (कै)	६६४, १३.	आदेशोऽपीति ...	१८८, ४.
आचार्यः (भा) ...	६९०, ८.	आधिकादिति ...	१११, १.
आचार्य्येति (कै) ...	६९९, ८.	आधेयेति ...	१४८, १९.
आजिबान् इति (भा)	१८, १३.	आप्तमिष्टा इति ...	७८५, १.
आज्येति वृद्धिरिति	५०९, १९.	आभिमुख्यमात्रे इति	
आणवयतीति (कै)...	१३९, १.	(भा) ...	८९९, १.
आतिदेशिकमिति (भा)	१८, ११.	आमन्त्रयस्य ...	४०८, ६.
आतिदेशिकस्यापीति (कै)	१७, ७.	आम्रत्ययादिति ...	५१७, १.
आत्मनः कर्मत्वे प्रति-		आयज्यतीति (कै) ...	४८१, १५.
षेध इति (भा)	५४८, ५.	आयादौनामिति ...	१७७, ४.
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति	५३६, ८.	आरभ्यमानेऽपीति (भा)	१०५, १०.
आत्मनेपदापवादत्वा-		आरम्भ इति (कै) ...	४८४, १०.
चेति (कै) ...	४५५, १०.	आरम्भकाः ...	७८५, ४.
आत्मनेपदाप्रसङ्ग इति	४८८, ४.	आरम्भसामर्थ्याच्च ...	५८९, १३.

आरोप्यत इति ...	१०६०, ३.	इको नामेति (भा) ...	९७, ३.
आरोहन्ति हस्तिमिति		इक् शब्देनेति (कै) ...	४१६, ८.
(भा) ...	५९०, ८.	इच्छामनेनेति ...	३७७, १.
आरोह्यमाणमिति (कै)	५७४, ४.	इङ् गुणेति ...	६८३, १.
आर्षेति ...	१७, ३.	इषिष्टताविति ...	३८, ५.
आसम्बनेनेति (कै)	२६८, ९.	इतर इति ...	३३८, ११.
आविष्टमिति ...	१७७, १५.	६०१, १९, ६१२, ४.	
आविष्टेति (भा) ...	१७७, १९.	इतरदिति (कै) ...	८१४, ३.
आविष्टस्त्रिंशेति (कै)	९८५, १.	इतरवाचीति (कै) ...	५११, १.
आश्लिष्येवेति (भा) ...	४७५, ३.	(भा) ...	७५९, ७.
आश्रयगतमिति (कै)	७०८, ११.	इतरस्येति ...	३८८, ७.
आश्रयतीति ...	६१०, ८.	इतरेतरेति ...	३८७, ३.
आश्रयाभावादिति (भा)	५८६, १.	इतरोक्त्येति ...	६१५, १०.
आश्रय सद्भावादिति (कै)	९५७, १०.	इतां चेति ...	३, ८.
आश्रयाभ्याष्टमीति ...	२४१, ७.	इति आट्छत्येति ...	८८६, १.
आश्रये वा इति ...	९६८, ६.	इति चेषुस्येति (भा)	३१३, ६.
आसादयेदिति ...	६८८, १०.	इति चेदिति (कै) ...	४८८, ३.
आस्यसमवेतैवेति ...	४७०, १८.	इति न्यायादिति (कै)	७१, १.
आस्येति (भा) ...	४७०, ८.	इति प्रतिज्ञात इति	४०५, ११.
आडरिति (कै) ...	१४४, ९.	इति भाव इति ...	४४१, ७.
—		इति वा वचने तावदिति	
इ ।		(भा) ...	१६६, १३.
इक इति (कै) ...	९०, ८.	इतीन्द्रवद्विषयः ...	९८३, १०.
इक उत्तरा या इङ् आतिरिति		इतेः परमिति ...	८८५, ९.
(भा) ...	३०, १.	इत्वं भूतेति (कै) ...	४३०, ३.
इकार स्येदिति ...	४०६, ८.	इत्यतेः परसर्गत्वे ...	८८०, ४.
इकारोऽनुबन्ध इति (कै)	४३९, ८.	इत्यतेः परसोऽपसर्गत्वे	८८१, १.
		इत्यनोक्तमिति ...	८४९, १.

इत्यर्थे इति ६८६, १.	इन्द्रियेति ६८८, ११.
इत्यदोष इति १६०, ६.	इन्विभवतिभ्यां च (पा) ३२६, ३.
इत्यपीति ४३६, ८.	इयं न वेति (कै) ... ७६, १४.
इत्यस्मिन्नर्थे इति ... ३१०, १५.	इराविताविति ... ४०६, ९.
इत्यादौ तु न स्यादिति १००१, १.	इरित इति... .. ४०६, १.
इत्याडरिति ४२६, १.	इषेत्वकमाधीष्व (भा) ३६०, १२.
इत्याचेति १४०, ४.	इष्टत इति (कै) ... ३६, ६.
६०६, १३. ७०३, ९. १०३०, ६.	इष्टप्रयोग इति चेत्
इत्युक्तं भाष्ये इति ... ६२६, १.	(मीमां) ... ६६४, २०.
इत्येतद्वर्जयित्वेति ... ३०३, ८.	इष्टानिष्टेति ६२४, ४.
इत्थं किं संनियोगेति ३०, ५.	इष्टेति ३३३, ११.
इत्थोत्वे भवतोऽन्तरङ्गन इति	इष्टत इति ६८१, ५.
(भा) ... ६३५, ७.	इष्टते च (भा) ... ५३८, १.
इत्थंज्ञाया इति (कै) ४०२, १०.	इष्ट ... १२४, ६. १३२, ५.
४०६, ११.	इष्ट चेति (कै) ४६०, ६. ५११, ८.
इत्थंज्ञायामिति (भा) ३८६, १२.	इष्ट तर्हि व्यक्तमिति (भा) ३५५, १.
इदं त्विति (कै) ... ६२, १६.	इष्ट त्विति (कै) १५०, ७. ५८४, १.
इदमिति ... ८५, ३. ५५१, १.	इष्ट न स्याद् यजत इति
इदमेकमिष्टवे इति (भा) ६३०, १.	(भा) ... ५६२, ११.
इदं वचनमिति (कै) ७८०, १.	इष्ट यदीति (कै) ... ७०७, १०.
इदं विप्रतिषिद्धमिति ११६, ११.	इष्ट चीति (भा) ... ७१८, ७.
इदानीमिति ... ३६६, ८.	इष्टापीति ६३०, ३. (कै) ६८५, १०.
४८१, १. ६१८, १०.	इष्टेति (कै) ४६०, १०. ४०४, १.
इदानीमित्यनेति ... ४०७, १.	८०४, १.
इदु इति (भा) ... १६८, ६.	
इन्द्र आगच्छति ७०, ८. ८४, १.	
इन्द्रश्च इति (कै) ... ८४, १.	
इन्द्रादावचाविति ... ६५०, ८.	
	ई ।
	ईजतुरिति (कै) ... ६२१, ४.
	ईशा प्रकर्षेति ... ८८२, १.

ईक्षिततममेवेति ...	८६३, १.
ईक्षितमेव तु (भा) ...	८९९, १.
ईक्षितस्य	८६९, ७.
ईक्षरेण यदुच्यते इति (कै) १०३३, ६.	
ईक्षां चक्षे (भा) ...	५१७, १६.
ईषेति (कै)	३४१, ३.
(भा) ...	४७७, ३.

उ ।

उक्तमिति (भा) ...	१३७, २.
उक्तं चेति (कै) ...	८६६, १.
उक्तं वेति (भा) ...	१०५, १६.
	१०७७, १०
उचरितेति (कै) ...	१०८३, ८.
उचैरिति	५६, १.
उचैकरामिति ...	८१, ६.
उच्यते (भा) ४४६, १०. (कै) ५८४, ६.	
उत्तरण (कै)	३०१, ३.
उत्तरण चेति (भा) ...	६५५, १६.
उत्तर पदस्यान्तादिति (कै) ९१६, ८.	
उत्तरपदेति ...	६४६, ४.
उत्तरसूत्रे इति ...	६००, ४.
उत्पत्तीत्यादि ...	३८१, ७.
उत्पन्नेष्विति ...	११९, ५.
उत्पाद्यते इति ...	९७७, ३.
उत्तं नेति	६४३, ७.
उदचिदिति ...	४००, १९.

उदस्य क्रियायामिति ५३३, ८	
उदके केवले इति (भा) ६४६, ८	
उदात्ते इत्यादि (कै) ६६, ६.	
उदात्त इत्यादेरिति ...	७६, ५.
उदात्तत्वे कृते इति ...	७८, १५.
उदात्तेति	८१, ८.
उदाहरणचयवादिनमिति ८८७, १.	
उदाहरणेति ...	५७६, १.
उदीचामिति ...	३६३, १०.
उदीचीति	४९४, ४.
उद्भवेति २६५, १५. ७४०, ५.	
उद्भमने इति (भा) ...	४८४, १.
उद्धारात् (कै) ...	४६४, १४.
उद्धत (भा)	६८८, १.
उपक्षिप्ताः (कै) ...	१, ७.
उपक्षेति	१०६८, ३.
उपगौरियमिति ...	६४९, ६.
उपदिष्टमिति ...	९७० ११.
उपदेश इति (भा) ...	३६०, ७.
उपदेशप्रत्ययाच्चेति (कै) ४१९, ५.	
उपदेशेति ६, १८. (भा) ३८७ ७.	
उपदेशेऽन्त्य इति (कै) ४०४, १५.	
उपपदमतिङ् (पा) ३८५, ६.	
उपपदार्थमिति (कै) १०६८, ५.	
उपयुक्तादन्य इति ...	१०६७, ३.
उपलक्षणं त्विति ...	९०४, ५.
उपलक्षयेति ...	७०८, ७.
उपलक्षणार्थमिति ...	१०४०, १.

उपलभ्यमानः ...	५८, ५.
उपलभ्यमानं प्रकाशयामिति	४७५, १५.
उपलब्धा (भा) ...	७४, ६.
उपवसनं त्विति ...	८५०, १.
उपहृङ्कमिति ...	१०१, ११.
उपश्लेषः (कै) ...	६७, ३.
उपसंख्यानवादीति ...	८५१, ८.
उपसर्गेति ...	१०३५, ६.
उपसर्जनत्वादिहेति...	१५५, ३.
उपसर्जनेति १५८, ३. १६५, ६.	
उपसंहारस्येति ...	६७९, ३.
उपसंहृत्य ...	१०७८, ८.
उपाधिरहितस्येति ...	१०८९, १.
उपाध्यायायेति ...	८१५, ४.
उभयत इति (भा) ...	१५७, १०.
उभयथेति (कै) ७८६, ८. ८७५, १.	
उभयव विभाषेति ...	६७४, ६.
उभयदर्शनाच्चेति (भा)	१६६, ७.
उभयेति ...	३००, ४.
३११, ५. ४४५, ४.	
उभयप्रसङ्ग इति (भा)	६१६, ८.
उभयोः (कै) ...	४५१, ४.
उभाभ्यामपि वक्तव्यम् इति	
(भा) ...	१५१, १०.
उभावय्यभूवौ (चरिः)	७११, १०.
उभौ चेति (भा) ...	७४६, ४.
उरः कण्ठः शिरः इति (भा)	६५, ११.
उच नेति (कै) ...	१६, ७.

ऊ ।

ऊ षजिति (कै) ...	५०, ६.
ऊ इत्येकस्येति (कै)	४५, ४.
ऊकालः कालो यस्येति (भा)	४५, १.
ऊङ इति (कै) ...	६३८, ४.
ऊर्द्ध भागेनेति ...	६५, ५.
ऊर्द्धमात्रमिति (भा)	७६, १.
ऊर्द्धम् ...	३०४, ११.
ऊर्ध्वादीति (कै) ...	५८८, ५.
ऊचतेरिति ...	६४८, ८.

कृ ।

कृतेरियङ् (पा) ...	३३९, ८.
कृत्यकः ...	८८६, ६.
कृद्मयोयजुर्मयः साममयः ८०३, १७.	

कृ ।

कृदित्तम् (भा) ...	११, ११.
--------------------	---------

ए ।

एकः क इति (भा) ...	१७९, ५.
एककारकत्वमिति (कै)	८७, ५.
एकक्षण इति (कै) ...	३४८, ५.
एकत्वं न विप्रकीर्ति ...	१४१, १०.
एकत्वमभि (चरिः) ...	८०४, १.

एकत्वादिति (कै) ... १६०, ८.
 एकत्वादिष्वपीति (भा) ७०६, १४.
 एकदा एकात्मन्येवेति (कै) ८२६, ९.
 एकद्रव्यसमवायित्वात् ... ७४७, ३०.
 एकदेशे (हरिः) ... ५२५, ९.
 एकनिमित्तेति (कै) ... ६३६, ८.
 एकः पूर्व्वेति (भा) ... १०८१, १२.
 एकरूपमिति (कै) ... ७६७, १.
 एकरूपत्वेति ... ४३, ७.
 एकवचनं सम्बुद्धिः (पा) ८०, ९.
 एकवचनादौति (कै) ... १७०, ६.
 एकवाक्यतायामिति ... ४३८, १३.
 एकवाक्यतेति ... ४४३, १३.
 एकवाक्येति ... ६१८, १०.
 एकविभक्ताविति (भा) १०७, ७.
 एकविभक्त्यन्तानामितित्विति २२६, ८.
 एकविभक्त्यन्तानामिति न
 वक्तव्यमिति (कै) १२७, २.
 एकविभक्त्यन्तानामिति त्रियमाणे
 प्रत्युतदोष इति १२८, १०.
 एकविषयत्वादिति ... ६५८, १०.
 एकशेषवाक्ये ... ८१, ३.
 एकशेषे इति ... १८८, ३.
 एकशेषे न स्यादिति ... २१८, ४.
 एकशेषनिमित्ते इति ... ३०६, ११.
 एकसंज्ञाधिकार इति (भा) ५८५, ७.
 एकस्मिन् (भा) ... ६१६, १.
 एकस्मिन्निति १८४, १२. (कै) ५१८, ५.

एकस्मिन्नर्थे इति (कै) ८६, ५.
 एकस्यापीति ... १७३, १.
 एकस्यामिति ... १८८, १.
 एकस्येति ४४५, ५. (भा) ८४३, १.
 एकस्यैवेति (कै) ... १८५, १०.
 एकाकृतिरिति (भा) ... १६७, १३.
 एकाक्षरपूर्वपदानाम् ... ७००, १५.
 एकादेशवस्वेकाजिति (कै) ३८, १७.
 एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति (भा) ४१४, ५.
 एका प्रकृतिरिति ... २४७, ६.
 एकारोच्चारणं त्विति (कै) ३७३, ६.
 एकार्थत्वाच्छिष्यमानस्येति १३८, ६.
 एकार्थसमवायेति ... १८३, १४.
 एकाग्रयेति ... ७१०, ३.
 एकासिकवेति ... १८२, ६.
 एकासंज्ञेति ५८३, १०. ५८५, १.
 एकासंज्ञेतिवचनाद् (भा) ५८३, १७.
 एकेति (कै) ५०, ४. ६०८, १०.
 १३८, ११. १८१, १०
 १२८, ५. (भा) ७४८, १.
 एकेन इत्यादिना (भा) १०८२, १.
 एकेनाप्यपाये इति ... ६८६, ७.
 एकेनेति ... २६५, १०.
 एकेनैवेति (कै) ... ४१८, ३.
 २६६, १. ८३५, ४.
 एकेनापीति (भा) २०६, ३. २६६, ५.
 एकेन्द्रियेति ... १८७, ११
 एकेकेति ... ५७, १.

एकैवेति ... १००, १०.
 एकैषां मतमिति ... ८०६, १.
 एकैकश्च इति ... १०८९, १९.
 एकैकस्य वर्णस्येति ... १०७८, १०.
 एकैकस्येति ... ६४७, १३.
 एकोऽयमर्थस्तत्पुष्पनामेति (भा) ८६, ७.
 एकोयस्येतीति (भा) ... ६५०, ८.
 एतच्चनगरेति (कै) ... ६९४, ८.
 एतच्छब्द इति (कै) ... ८९८, ३.
 एतच्चेति (कै) ... ६८८, १.
 एतदपि (कै) ... ५४१, ४.
 एतदपीति (भा) ... ५४१, ११.
 एतदर्थमेवेति ... ६६८, ३.
 एतदिति ... ३६८, १.
 एतदेव चेति ... ५८०, १४.
 एतस्त्रिचरणीयमपीति... १०६८, १०.
 एतत्प्रतिपादितमिति... ९६९, १०.
 एतत्सूत्रेति ... ६१८, ६.
 एतानि (भा) ... ३६७, १९.
 एतिलौबन्तमामन्द ... ४५४, ८.
 एतेनेति (कै) ... ३८६, १०.
 एतैरिति ... ३८८, ८.
 एतो मावौ इति (कै)... ३०४, ८.
 एरिति (कै) ... ६४१, ११.
 एवंच एकैकस्येति ... ९३८, १०.
 एवंच छत्वेति (भा) ... ९३९, ६.
 ३०८, १३.
 एवंचेति (कै) ... ६५, ८. ५४३, १.

एवं चेदिति ... ८५३, ३.
 एवं छत्वेति (भा) ... ७५९, ३.
 एवं जातीयकानामिति (भा) ५४९, ३, ८.
 ५४७, ६.
 एवं तर्हि चकर्तरे चेति ४९४, ६.
 एवं तर्हि युष्मदिसाधने (भा) १०७१, ६.
 एवं तर्हि लक्ष्यमिति (भा) ६४१, ५.
 एवं तर्हि विजिति ... ६६९, ३.
 एवं तर्हीति (कै) ... १४९, १.
 भा १८१, १९. ३०८, १५.
 ४४५, ८. ४८७, ३. ७४९,
 ६. ६९८, ६. ७४८, ६.
 एवं द्रयेति (कै) ... १०६३, ३.
 एवमपीति (भा) ... ४८३, ८.
 एवमात्मिका (भा) ... ९८७, ६.
 एवमिति (कै) ... १८५, १६.
 एवं स्थित्वेति ... ३८४, ४.
 एवंहीति (कै) २१०, ६. १०६४, ३.
 एष दोष इति (भा) ... ५३३, १.
 एष ब्रह्मदत्त इति ... ५, ७.
 एषवैद्वन्दस्यः साममयः ८०३, १८.
 एषा चस्य यशसो मर्यादेति १०२०, ८.
 एषाव्यवस्येति (कै) ... ८८७, १०.

—
ये ।

एक पद्ये इति (कै). १०८, ३, १०.
 एक्यमिति ... ६१०, ११.

को ।

कोदमप्रथास्येति (कै)...	८५२, २.
कोमिति	८२, ४.

क्रौ ।

क्रौञ्चराधर्यम् (कै) ...	६७, ७.
क्रौञ्चमेति	४६०, ९.

क ।

कञ्चान्तरेति (कै) ...	४५५, ४.
कतरसिद्धिति (भा) ...	४५९, १.
कथं चाचेति	१६१, १०.
कथं तस्येति	९८६, २.
कथं पुनरिति २५७, ५. ५२६, १.	
कथं चावात्मनेपदमिति ६४९, ४.	
कथमिति (कै) ... ४२९, ११.	
(भा) ५३८, २. ६२२, ११.	
	७४७, १.
कथमिति चेदिति (कै) ५८४, २.	
कथं समन्वे इति ... २६२, ८.	
कथित इति (भा) ... ८८६, १.	
कथिते अभिहिते इति ८६२, १.	
कथिते लादय इति ... ६१५, ६.	
कथिते लादिभिरिति ... ८६०, १.	
कन्यादानार्थमिति (कै) ८४९, १.	
कन्याद्वारकमिति ... ४६६, १.	

कपौति चेति १६०, ४.

कपिप्लवेषु (जैमिनीय न्यायमात्रा)

६६५, २४.

कप्रत्ययपक्षे (कै) ... ६६२, १.

कः पुनरिति (भा) २५६, २. २५६, २.

कंचिदर्थम् ४६९, २.

कंसपात्रम् ६०५, ४.

करणम् (कै) ४८६, ५.

करणादीन्यवकाशः (भा) ४४८, १४.

करणाद्यभावेऽपीति (कै) ७४५, २.

कर्तव्यता २६८, १०.

कर्तरि चेति (भा) ... ४५०, १९.

कर्तरीति (कै) ... ८७२, १.

कर्ताचान्यस्येति... .. ४५८, २.

कर्तारमेति (कै) ... ५६१, ६.

कर्तृकर्मेति ९४९, २.

कर्तृकर्मणी इति ... ५४७, १९.

कर्तृगतेव ५४६, ७.

कर्तृग्रहणाच्चैषदोष इति (भा) ४५९, १०.

कर्तृत्वासम्भवादिति (कै) ८१०, २.

कर्तृमात्रमिति ... १९४, १९.

कर्तृमात्रस्येति ... ७८८, २.

कर्तृवाचीति ७६०, ६.

कर्तृसंज्ञात्वमिति ... ७४६, ६.

कर्तृस्यभावक्रियत्वे अपीति ५४९, ७.

कर्त्तृभिप्रायता (चरिः)... ५५४, २.

कर्त्तृभिप्राये (कै) ... ५५४, १.

(भा) ५७०, १५.

कचेर्ग्रा भवन्नौति (भा) ...	१६७, १.	कस्य च नामेति (भा) ...	८८६, १.
	४७०, १.	कस्यचिदिति (कै) ...	८९, १६ १४१, ७.
कर्मकर्त्तरि त्विति (कै) ...	४८१, १०.	कस्येति (भा) ...	१४३, ८.
कर्मकार्येति (कै) ...	८१८, १.	कान्त इति (भा) ...	११८, १.
कर्मणि विधानमिति ...	५७८, ७.	कादाचित्कत्वाभाव इति (कै) ...	३८१, ८.
कर्मणीति ...	६७४, १३.	कां पुनरिति (भा) ...	३७८, ८.
कर्मणेति (पा) ...	८१८, १.	कारकं चेतुना कथेति (भा) ...	८८१, ५.
कर्मणोभावादिति (भा)...	८९५, १.	कारकत्वाभावादिति, (कै) ...	८८८, ६.
कर्मण्यनभिहिते ...	७०७, १.	कारकभेदादिति (भा) ...	९९६, १.
कर्मधारय इति (कै) १८, ७.	८६०, ३.	कारकरूपम् ...	८११, ४.
कर्मप्रवचनीयेति ...	४७९, ९.	कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति (भा)...	१०१८, १.
कर्मप्रोक्तवन्त इति ...	१०१६, १.	कारकवैचित्र्या (कै) ...	३७८, ८.
कर्मभावाघटनादिति ...	८५६, ३.	कारकसंज्ञात्विति (कै)...	७५०, १.
कर्मभेदेऽप्येति ...	५४५, १.	कारकस्य पूर्वमिति ...	७७०, १.
कर्मव्यतिहारादिष्विति (भा) ४६३, १६.		कारकादनेति ...	५५३, ७.
कर्मशब्देनेति (कै) ...	८९४, ५.	कारकाधिकारा न पेक्षयति ...	७६०, ४.
कर्मसंज्ञा चेति ...	५८८, १.	कारकाधिकारादिति ...	८३८, १०.
कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति (भा) ...	७८७, ३.	कारकेष्वितीति (भा)...	७५९, ८.
कर्मसंज्ञैवेति (कै) ...	८८७, ६. ८८८, ५.	कारणमुद्यमनं चेदिति ...	९५८, ७.
कर्मसाधनेति ...	१८६, १०.	कारणमेवेति (कै) ...	१०७६, १९.
कर्मादयो (भा) ...	७०७, ३.	कारणार्थम् ...	६९४, १०.
कर्मादिशक्त्येति (कै) ...	७०५, १६.	कारिकेति ...	८८४, ३.
कर्माविवक्षायामिति ...	८३३, १.	कारीशब्दादप्येति ...	१५५, १४.
कर्मेति ...	४६३, १३.	कार्यलक्षणायेति ...	४९४, १३.
कर्मापलक्षणमिति ...	५४१, १.	कार्यशब्देनेति ...	५८०, १.
कविः (निरुक्त) ...	८८०, ४.	कार्यानिदेशेत्विति ...	४५१, ८.
कवौसोमिभावदशा (क सं) ...	८८०, १६.	कार्येति ...	६, १.
कस्माद्भिनितादिति (कै) ...	३३९, ६.	काष्ठविहितेति ...	६७५, ११.

कालसामान्य ...	५६९, ५.	किमिति (कै) ...	१८६, ७.
कालीत (भा) ...	८१०, १.	किमिदं प्रत्यर्थमिति (भा)	९०५, ८.
काल्पनिकमिति (कै) ...	९८६, १२.	किमिदमिति ...	९०६, ६.
किं करोतीति ...	३७८, ४.	किमिच्छतेऽप्येति ...	५३७, १०.
किं करोषीति ...	३६९, ८.	किमुच्यते १५७, १. ४४०, ११.	
किं कारणमिति... (भा)	५०९, १.	किमुदाहरणमिति ...	८६८, ४.
किं च नपुंसके इति ...	१४२, ४.	किम् ...	५८९, ४.
किञ्चित् (भा)...	१५०, ६.	कुक्कुटा (भा)...	४८५, ३.
किं चित्कराणि (भा) ...	५९, ४.	कुक्षिस्थ इति (कै) ...	३४५, ३.
किं चेति ...	६९, ७.	कुट्टितेत्यादाविति ...	४, ३.
किं तन्निषेधेनेति (कै) ...	४०७, ४.	कुतोऽन्विति (भा) ...	६९, १८.
किं तर्हि (भा) ...	४०३, १४.	कुपौधाताविति (कै) ...	८३७, १.
किं तर्हीति ...	७३७, ८.	कुमारशब्द इति ...	६३९, १०.
किं दीर्घेति (कै) ...	१५५, ७.	कुमारीगौरिति ...	६८४, १६.
किं न गोनीति ...	८३, १०.	कञ्ज एवेति ...	५१६, १०.
किं पुनरिति (भा) १३७, १. १७७,		कृतता ...	३६८, ५.
१०. ६८३, १४. ६८५, १, ६.		कृतथोरिति ...	६८०, १४.
किं पुनरचेति (भा) ...	१०४८, ३.	कृतान्तः (भा)...	९८६, ५.
किं यदिति (भा) ...	३७८, १०.	कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति (कै)	६९६, १.
किं वक्तव्यमिति २३५, १०. २३८, ७.		कृतेऽपीति (भा) ...	४८८, ५.
किं सर्वनाम (भा) ...	४०३, १७.	कृते इति (कै) ...	१६५, १.
किञ्च त्विति (कै) ...	३३, १५.	कृतेभवेदिति (भा) ...	९१, १.
किमनभिहितार्थि ...	७०६, ६.	कृतैकशेषाणां चेति (कै)	६१६, ११.
किमनेनेति ...	८३, १९.	कृत्रिमा इति (भा) ...	१७८, १०.
किमयमिति ४३१, १. ४७८, ८,		कृत्रिमेति (कै) ५, ५. ८१, १.	
५१४, १.		कृत्यखरेणेति ...	६८९, ६.
किमर्थमिति (भा) ६११, १. ७६२, १.		कृदन्तादिति ...	९२०, १.
किमिति (कै) ४३, ४. ८७१, ४.		कृमेज्जः परोऽपि सः (भा)	८६३, ८.

कैचिदिति	४७२, ११. ४७६, २.
	४८७, ४. ५६९, १.
केनेति	... ११०, २.
केनेदागौमिति	४२९, ६. भा ६८८,
	४. १०००, ४.
के पुनरिति (भा)	... ६०७, ७.
केवलम् (कै)	... ५४६, १९.
केवलं प्रतीयत इति	... ७६५, १.
केवलागामिति	... ९१२, ६.
केवलाभ्यामित्येति	... ६८६, ४.
केवलाया इति	... ४४७, ५.
केवलेष्विति	... ८५६, ५.
केवेति	... ५६४, ११,
केवाचित् (हरिः)	... ५५४, ६.
क्यचेति (कै)	... २७६, ४.
क्य च आत्मनेपदम् (भा)	४४६, २.
क्रमत इति (कै)	... ६०७, २९.
कचिदिति	१११, २. ४२६, ४.
	(भा) ६२६, ७.
कचिदगानीति पाठः (कै)	१०६०, २.
कचिद् सारूप्ये इति	... ९२७, १.
कार्ये प्रतिषेध इति	... ६०१, २.
क्रान्तदर्शनादिति	... ८८०, ९.
क्लिष्टदुःखस्ये इति (भा)	५, २.
क्लिष्टशब्दस्येति (कै)	... ४२२, ६.
क्रियमायतां	... ६६८, ६.
क्रियमायेऽपीति	... ५६६, १.
क्रियमाये प्रत्युत्तरोच इति	९२८, ११.

क्रियमाये जीति (भा)...	६६८, ६.
क्रियया	... ४६१, ११.
क्रियां जीति	... ८२४, ४.
क्रियाकृतं (हरिः)	... ४४५, ७.
क्रियान्तरेति (कै)	६८७, ११. ४६१, ६.
	८२५, ४.
क्रियापि कृत्रिम इति (भा)	४६०, १४.
क्रियामप्येति (कै)	२५६, ६. ५६०, ९.
क्रियाया इति (भा)	... ६८९, ५.
	(कै) ४६२, ७. ४६२, ११.
क्रियाया (कै)	१०१७, ११. हरिः १०१६, ६.
क्रियायोगाभावादिति (कै)	१०२०, १.
क्रियायोगेति	... ६८५, २.
क्रियावचन इति	... ६८५, १.
क्रियावचने घाताविति (भा)	२६१, १.
क्रियावचनो घातुः (कै)	२७८, १.
क्रियाविशेषणानाम्	... ४८६, ४.
क्रियाविशेषमिति	... १०१६, ८.
क्रियाविशेषे	... १०१८, १९.
क्रियाविषयस्येति	... ४७२, १६.
क्रियाशब्दमादिति	... ६६२, १९.
क्रियाशब्दस्येति	... ६८७, ६.
क्रियासिद्धाविति	... ६५०, १.
क्रियासु (हरिः)	... ६८७, ६.
क्रियेतेति (भा)	... ७४०, २.
क्रौञ्चस्येति (कै)	... ५५४, ११.
क्रियन्मिति	... ६२६, १०.
चौरेति	... ८९, १.

ख ।

खद्ग चाय् इति (कै) ...	६९०, ८.
खरकुटी चेति (कै) ...	६९५, १.
खाट् कृत्येतौति (भा)...	८८९, ८.
खण्डिकोपाध्यायस्यै चपेटां	
इदति ...	८९४, १९.

ग ।

गकारोऽपीति (भा) ...	४९९, ८.
गणनम् (कै) ...	४९५, १०.
गणयति गण (भा) ...	५९५, ५.
गतत्वादिति (कै) ...	९१८, १९.
गतियुक्तेष्विति (भा) ...	७९५, ५.
गतिविशेषत्वादिति (कै) ...	७९४, ९.
गतिसंज्ञाया इति ...	१००९, ८.
गत्यर्थादीनामेवेति ...	५८९, १०.
गमनादिप्रिययेति ...	७८७, ७.
गमादिष्विति (भा) ...	४८९, ९.
गर्गाणां चेति (कै) ...	४९५, १८.
गर्गैः (भा) ...	४९९, ९.
गवापय इति (कै) ...	८८९, ७.
गवा व्रजमिति ...	८८४, १०.
गाङ्गिति ...	९, ४.
गामेव गान्धदिति (भा) ...	१९५, ०८.
गां दोग्धेति ...	६०५, ९९.
गुणवर्गद्वयेति (कै) ...	८९९, ४.
गुणद्वयेति ...	५०८, १०.

गुणप्रधानसंनिधौ ...	९८९, १९.
गुणयोरिति ...	६८, १.
गुणवचनसंज्ञालिति ...	६०८, १.
गुणवचनसंज्ञायाचेति (भा) ...	६९९, ९.
गुणवचनानामिति (भा) ...	१०८, ८.
गुणस्तेनापीति (कै) ...	९८८, १५.
गुणस्येति (भा) ...	९८४, १.
गुणः प्रतीयते इति (कै) ...	७०८, ९.
गुणः साधनमिति ...	८०८, ९.
गुणानामिति ...	६८८, ८.
गुणयेति ...	९१, १९.
गुणे चेति ...	९११, ५.
गुणेति ...	९६८, १.
गुधेति ...	१८, ७.
गृह्यन्त इति (कै) ...	८९९, ९.
गेहं प्रविशतीति (भा) ...	६०९, ५.
गोणिकापुनः (भा) ...	८९०, ७.
गोषीरिति (कै) ...	१९८, १५.
गोण्या इति (भा) ...	१९८, ११.
गोवल्लीवर्दन्यायेन ...	४९५, ९.
गोस्त्रियोरिति (कै) ...	१९८, ९.
गोस्त्रियौ इति ...	१५८, ५.
गोः पदान्त इति ...	४०७, ७.
गोः पय इति ...	८८४, १.
गोण इति ...	६०, १५. ७९९, ९.
गौरिति गम्यते (भा) ...	५९१, १०.
गौर्दीयताम् ...	४९१, १५.
ग्रन्थार्थधारणार्थमिति (कै) ...	७८९, १.

पञ्चानि (भा)	...	४०६, ३.
पञ्चयेति (कै)	७३९, १.
ग्राम आगच्छतीति	...	७३८, ८.
ग्रामसमीपादिति	...	७९९, ४.
ग्रामस्येति	...	७९९, १.
ग्रामादपीति	...	७९९, ६.
ग्रामादागच्छन्ति (भा)	...	७५५, ६.
ग्रामात् समीपादिति (कै)	...	७९४, ४.
ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति (भा)	...	७९४, १.
प्राज्ञ इति (कै)	...	३८६, ६.

घ ।

घञ्जनत्वादिति (कै) ...	९५९, ८.
घञ्जं करणेति (भा) ...	९६९, ५.
घञिति	४३३, ८.
घोषः (कै)	१०८०, ५.
घोषवतामिति	१०८०, १०.
घोषविच्छेदादिति १०८०, ७. १०८१, ७.	

ङ ।

ङ इदमन्तर इति (कै)	३, १४,
ङकार इति	३, ७.
ङकारककारयोरिति (भा)	९, ७.
ङितिश्चस्येत्यनेति (कै)	६६३, १४.

च ।

चकारेति (कै)	...	६०८, १३.
चक्रकप्रसङ्ग इति	...	१५३, १०.
चक्रकेष्विष्टतोयवस्येति (भा)	...	५०५, ६.
चक्षुरिति (कै)	६९८, ४.
चतुर्थो पञ्चम्याविति	...	८६३, ६.
चत्वारोऽनेति	...	१, ६.
चशब्द इति	...	१७१, ८.
चशब्दादिति	...	६९१, ३.
च शब्दादिक् शब्दास्येति	...	६४६, ५.
चादिषु अघातुरिति (कै)	...	३३६, ५.
चादिष्विति	...	६६७, ८.
चाद्यानुकरणार्थमिति...	...	६७९, ४.
चार्थे इति	...	५७९, १४.
चिन्त्यम् इति	५६१, ३. ६५१, १९.	
चिन्त्यमेतदिति	६४१, ४. ६६७, ६.	
		६९७, १६.
चुरादिणिचो ण्नादिति (भा)	...	५७४, १.
चेति	...	६९१, १.
चोदक इति (कै)	...	१०६०, १.
चोदनास्विति (भा)	...	९७८, ६.
च्यवे इति (कै)	...	१३, १.

छ ।

अग्रहणेनेति (कै)	...	३७१, ४.
अग्र इति	...	४९५, १०.
अग्रः शास्त्रेषु (भा)	...	७४, ९.

बन्दसीति (कै)	६०९, १९. ६६८, २.
बन्दोभ्य एव (चरिः)	... ८००, १३.
बन्दोमयीभिर्मात्राभिः (चरिः)	८०३, १५.
बन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति (भा)	६६५, १८.
बन्दोवदिति (भा)	... ६६१, १.
बन्दोवत्सूत्राणि (भा)	६६३, १७.
बन्दोविषयाणीति	... ७०१, ८.
शायतपतमः शब्दभावेन (चरिः)	८०१, ९.

ज ।

जन्मायोगादिति (कै)	... ८१०, १.
जपंश्च क्रमणं कुरु (चरिः)	७५७, १.
जगत्वं न स्यादिति (कै)	७००, २.
जगत्त्वमिति	... ७०३, ४.
जगत्त्वादौनामिति	... ११६, १.
जहातौति	... ९८१, ८.
जातितद्वतोरिति	... ९८१, ८.
जातिनिवृत्त्यर्थ इति (भा)	१७६, १७.
जातिपदार्थेति (कै)	१८३, ८. १८५, १.
जातिरिति	... ९०४, १.
जातिर्यपदिश्यत इति	... ९८४, ९.
जातिवाचित्वं चेति	... ९३६, १०.
जातिवादीति	... ७०३, ८.
जातिवादेति	... ९८१, ०४.
जातिशब्देनेति (भा)	... १८६, १०.
जातेनेति (कै)	... ९८०, १.
जातेः सङ्गतमिति	... ९८, १.

जातेः (कै)	... ८०, ९.
जात्याख्यायामेकस्मिन्निति (भा)	१८४, १.
जात्याश्रयणादिति (कै)	९४३, २.
जात्युत्तरम्	... १०९०, ९.
जायमानमिति	... १७१, ९.
जिज्ञासायाः	... ४७४, ८.
जिज्ञासितुमिति	... ४७४, ९.
जगुष्ठा (भा)	... ७६३, १.
जुष्टार्पित इति (कै)	... ४२६, १.
ज्ञापकादिति	... ६९८, ७.
ज्ञापित इति	... ८४, ४.
ज्ञापितमिति	... १८५, १.
ज्ञायते चैकेति (भा)	... ९७०, ८.
ज्ञीषतीति (भा)	... ९२, ४.
ज्येष्ठेत्यादि (कै)	... १८४, १.
ज्योतिरान्नरमासाद्य	... ८०६, १८.
ज्योतिरुद्गमने (भा)	... ४८३, १४.

ट ।

टकाराकारस्येति (कै)	... १९८, २.
टचञित् करणादिति	... ५८८, २.
टावादीति	... २०१, ९.
टित्तेति	... २, १९.

ठ ।

ठञमलादिति (कै)	... १०, १९.
----------------	-------------

ण ।

णत्वमाभूदिति (भा) ...	६६१, ४.
णसादय इति ...	४१६, १६.
णिमाचेति (कै) ...	५७४, ७.
णिलोपस्येति (कै) ...	९०, ९.
णेदिति (भा) ...	५९६, ६.
णान्ते कर्तुमिति (कै) ...	६०५, १.

त ।

त एवम् (भा) ...	६३५, ४.
तं प्रतीति (कै) ...	७८७, १.
तकार इदिति (कै) ...	६२, ८.
तच्छूपापन्नाः ...	४९१, १४.
तच्च विवक्षितमिति (भा) ...	१८५, ४.
तच्चोभयमिति ...	९८८, ४.
तच्छापायति ...	५४९, १.
तच्छुभानामिति ...	७२९, ४.
ततः (कै) ...	४६४, १९.
तत इति ...	९७१, ९. ५८३, ४.
तत एवेति ...	६६, १.
ततश्च बुद्धीति ...	६६०, ८.
ततश्चापेति ...	६१८, ७.
ततश्चावयवापेक्षत्वादिति ...	१६९, ४.
ततस्येति १३१, १. १३४, १. ९८५, ४.	
(भा) ९५४, ५. (कै) ४३१, १६.	
५०६, ४. ८६६, ३. ६८५, ४.	
१०४०, १०. ६८६, ११. ७४६, ६.	

ततश्चादपीति (कै) ...	६१८, १९.
ततोऽन्यथेति (भा) ...	५६५, ३.
ततो घिसंज्ञा (कै) ...	५६१, ६.
ततो दूरशब्दस्येति (कै) ...	६६९, ४.
ततो यदेति ...	५९७, १.
ततो बुद्धिगतस्येति ...	८६९, ६.
तत् (भा) ...	१७६, ८.
तत्कर्मिति ...	५४६, ६.
तत्तर्हि प्रत्ययेति (भा) ...	४५४, ४.
तत्तु न लभ्यमिति ...	५०१, ५.
तच्चत इति (कै) ...	७३, ४.
तत्तुल्यमिति ...	९५६, ६.
तत्पुण्य इति (कै) ...	९, १७.
तत्पुण्यत्वमिति ...	६६, १९.
तत्प्रतिषेधद्वारेणेति ...	८७०, ६.
तत्प्रधानं फलं तेषाम् (हरिः) ५६९, १४.	
तत्प्रयोजक इति (कै) ...	६४६, ५.
तत्संख्येति ...	९६८, ७.
तत्सामर्थ्यादिति ...	५१५, १.
तत्सक्ति ...	१०६४, १८.
तच्च कदाचिदिति ...	१८६, १५.
तच्च विवक्षये इति ...	५६५, ६.
तच्च णिलोपस्य इत्यादिना (भा) ९४, ६.	
तच्च तमेति ...	८४४, १.
तच्च परलोपदस्येति (भा) ४४६, ९.	
तच्च भावेति (कै) ...	१६६, ८.
तच्च भिद्येति ...	९४५, ९.
तच्च सहावाक्येनेति ...	४४९, ३.

तत्र यथेति ... ७९, ४. ९८६, १९.	तथैतरस्मिन् (मौमां) ... ८६५, ५.
तत्र यदेति ... १००८, ५.	तथेह ... ८६५, ९.
तत्र सर्वेषामिति ... १८१, ११.	तथेहापीति (कै) ... १०५१, १.
तत्राद्येति ... १, ६.	तथेहेति ... १०९, ६.
तत्रानर्थक्यद्वयं न करिष्यते	तथैव रुढतामेति ... ८०१, १४.
इति (भा) ... ३३६, ५.	तथैवेति ... १००४, ५.
तत्रापि नियमाच्चेति ... ४४८, १०.	तदधिकरणयोरिति ... १०६९, ९.
तत्रास्तीति (कै) ... ८०८, २.	तदधिकरणानामिति (भा) १०६९, ५.
तत्रेति १०, १. ९०, ९. ५०, ११.	तदधीनेति (कै) १८९, ६. ७४६, ८.
१००, १. ९००, ६. ३९६, ९. ३३९,	तदनुष्ठानद्वारेणेति ... ७३१, ४.
१. ३५१, ९. ४०६, १६. ५९६,	तदन्तविधिनेति (भा) ... ८०६, ४.
१. ७५८, ५. ८४६, ५. ६४६, ८.	तदन्तविधेरिति (भा) ... ६८४, ४.
(भा) ७१५, ६. (कै) १०६६, १.	तदन्तविधेर्वेति ... ४३८, ६.
१०४६, ५. १०५५, ६.	तदभाव इति ... ९३१, १.
तत्रेदमिति (भा) ... ३०७, ११.	तदभावे चेति (भा) ... १०६८, ८.
तत्रैतदिति (कै) ... ४८५, १९.	तदभिधानायेति (कै) ... ५५९, १.
तत्रैव पूर्वमिति ... ८०९, १.	तदर्थम् ... ९९४, ४.
तत्रोपसृभ्यमानस्येति ... ४१०, ९.	तदर्थे ... ३०७, ७.
तत्रा चानर्थदर्शनम् (मौमां) ८६५, १६.	तदर्थेति ... ३०४, १०.
तत्रापि (कै) ... ४४६, ९.	तदर्थेन ... ४८७, ९.
तत्राप्येति ... ८९६, ६. १०४, ९.	तदवयवे इति ... ६८६, ९.
तत्रा प्रयोगदर्शनादिति (कै) ३६४, ४.	तदा ... ५१०, १०.
तत्रा भूता क्रिया सा हि (हरिः) ५५४, ४.	तदा कर्मक्रिया (हरिः) ८९०, १५.
तत्रा भूता जीति (कै) ... ३६५, १९.	तदा गर्भयेति (कै) ... ९४६, १.
तत्रा युक्तवभावाच्चेति ... ८०८, १.	तदाचार्य इति (भा) ... ६०९, ८.
तत्रा वममिति ... ९००, १.	तदा त्विति (कै) ... ७५१, ९.
तत्रा जीति ... ५६९, १.	तदादेः संघातस्येति ... ६८०, १९.
तथेति (कै) ... १४, ११.	तदाकरेणापीति (भा) ... ७०८, १९.

तदापि प्रथमेति (कै) ...	१६०, ४.	तदुच्येति (भा) ...	६१६, ६.
तदा वृत्तिगिति ...	१०६०, ५.	तद्यथा (भा) ...	७३६, ७.
तदाभेदाभावात् ...	१०६१, १.	तद्गुद्रायोपद्रियते (भा) ...	८३१, १.
तदा विषमपीति ...	८६८, ८.	तद्रूपापन्ना इति (कै) ...	४२१, १०.
तदात्रयत्वादिति (भा) ...	११४, १.	तद्रूपासङ्ग ...	६, १६.
तदात्रया नदीसंज्ञा ...	६६०, १.	तद्गुद्राद् (हरिः) ...	८००, ३.
तदा सुवन्तसमुदायादिति (कै) ...	१४५, ८.	तद्विशेषावगमेति (कै) ...	१०२५, ७.
तदा हि ...	८६, ६.	तद्विषयत्वमिति ...	४५८, १२.
तदा होति ...	१२०, ९.	तन्मुवायकपतयेति ...	९४७, १.
तदिति ...	१०६, १२. १०३४, ७.	तन्त्रशब्दविति ...	८९, १.
तदुक्तमौ (हरिः) ...	८०१, ९.	तन्त्रात्रयाः ...	८०८, १.
तदुद्देशेन (कै) ...	५६८, ४.	तन्निष्ठत्वादिति ...	१७८, १३.
तदुपनिषातः ...	५६९, ५.	तन्त्रोक्तमौति ...	६६६, १०.
तदेति ...	६३४, ८. (भा) ७३१, ६.	तन्मथेति ...	१२७, ८. ६८७, ६.
तदेवमिति (कै) ...	६८०, ११.	तन्मात्रामप्यतिक्रान्ते (हरिः) ...	८०१, ६.
तदेव (भा) ...	५२०, १.	तन्मूत्रं (कै) ...	१०६४, १४.
तदेवमिति (कै) ...	४८१, ६. ५०५, ११.	तपिरयमकर्मक इति (भा) ...	४८०, ६.
तदेवेति ...	१९६, ७. (भा) १०२५, १२.	तपिः सकर्मक इति (कै) ...	४८०, १६.
तदेवदत्ताविति (कै) ...	३१६, १५.	तपस्यतीति ...	६९७, १९.
तदर्थे (हरिः) ...	७९९, १०. ८०४, १.	तमयश्चेत्विति ...	८५९, ४.
तद्विज्ञानत्वादिति (कै) ...	१६६, १०. १४७, ८.	तमयश्चेनेति ...	७६६, ५.
तद्वि ज्ञानोरिति (भा) ...	२७९, १.	तयोरेवेति ...	४४९, ५.
तद्वीति (कै) ...	२७९, ४.	तदपि त्विति ...	६९४, १९.
तद्वत्त्वादिति (कै) ...	१२, ८.	तद्विज्ञस्य सिद्धत्वात् ...	३१५, १५.
तद्वत्त्वमेति (कै) ...	६८९, ४.	तदाविति ...	६९९, १२.
तद्वारमभिसम्भूय ...	८०४, १०.	तस्मादर्थविधाः (हरिः) ...	८००, १०.
तद्य (भा) ...	९७, ६.	तस्मादिति (भा) ...	९, १२. ३१५, ५.
		(कै) ५६९, ७. ५९५, १९.	

तस्यादिति १०३४, १. १०६४, ६.	तस्यैतस्येति (भा) ... ६४८, ११.
तस्यादित्युत्तरस्य (भा) ... ४, ११.	तस्यैवेति (कै) ५४६, ९. ५७४, ८.
तस्याद् गत्यर्थः (हरिः) ८९७, १७.	ताच्छब्दम् (भा) ... ६७, ८.
तस्यात् वयः कपिञ्चला चाल-	तातकस्त्विति (कै) ... ११, ४.
ब्ध्याः (मौमां, भा) ६६५, १५.	तातकन्यायेनेति ... १५, ३.
तस्यात् तस्य एवेति ... ६८३, १.	तादर्घ्यस्य ... ७५८, १.
तस्यात् चीछेवेति (भा) ८८६, ४.	तादर्घ्यादिति ... ६५६, १०.
८६९, ८.	तादर्घ्याद्वेति ... ७३३, १.
तस्याश्चः शब्दसंस्कारः (हरिः) ८०१, १६.	तानि चालनराण्येव पश्चिम्
तस्यात् सामान्यविशेषवाचिनो-	(हरिः) ... ५९५, ६.
र्तुगदो न (भा) ... २१६, २६.	तानीति (भा) ... ६९, ७.
तस्मिन् इत्यादि (कै) ... ४१३, १५.	तावत् (भा) ... ४६९, १.
तस्मिन् कर्तव्ये इति ... ६८७, ११.	तावदिद् भाव इति ... ४०३, ३.
तस्य (कै) ५५३, ७. (हरिः) ७६६, ६.	तावद् श्लक्ष्णमिति ५९, १९.
८००, ४. ८०१, १०.	तावन्न दोष इति ... ४५९, ५.
तस्य गतिरिति (कै) ... ९६८, ६.	तारेर्षेक्षया (कै) ... ८८१, ६.
तस्य चेति १७३, १५. ७४४, ४.	तिष्ठर्थं त्विति ... ७१५, ६.
तस्य निमित्तमिति ... ८७६, १.	तिष्ठाम् ... ६०९, १३.
तस्य तु धातुभक्त्यादिति ४६८, ८.	तिष्ठा पठिति ... १०४७, ५.
तस्य लवकाश्च इति ... ६००, ४.	तिष्ठोऽपीति ... ७१३, ६.
तस्य दोष इति (भा) ... ४९८, ६.	तिष्ठ् विधिरिति (भा) ९९९, ८.
तस्य स्रोतकमिति (कै) ५५९, ५.	तिपोषस् इति (कै) ४१८, ११.
तस्य यदोषितमिति ... ७८६, ६.	तिवाग्रय इति ... ६४१, ८.
तस्यां कर्तृत्वमिति ... ७४६, १.	तिष्ठोपः स्यादिति ... ६९, १५.
तस्यादिवद्भावादिति ... ५०३, ३.	तिष्ठेति ... १८६, १०.
तस्यादिचकार इति ... ६८५, १३.	तिष्ठेति '... ' १६०, ६.
तस्यानित्यत्वमिति ... ६९७, ७.	तिरोभवतीति (कै) ... ७६४, १.
तस्याचेति ... ६६८, १.	तुक् तु प्रवृत्तमिति ६४५, ११.

तुल्यजातीयस्येति ४२६, ५. ७१६, १.	तेषामिति ६८६, ४.
तुल्यजातीयानामिति... १२१, ४.	तैरिति ७६४, ४.
तुल्यत्वादेति ८७९, १.	त्यजति ८२०, २.
तुल्यवत्त्वं चेति ६२५, १.	त्यजतीत्यर्थः इति ... ८२०, १.
तुल्यार्थैरिति ५०८, २.	चय एवेति ६८, १२.
तुल्येति २१२, १. ८६३, २.	चयः शब्दा इति ... ४६, ३.
तुल्यशब्दस्यार्थ इति ... २७४, १२.	चयाणां चेदिति ... ५१, ७.
तुल्यत्वादिभिरिति (भा)... ६१७, ४.	चक्षुष्याच्चः ७६६, ६.
तुल्यत्वादीति (कै) ६२०, ७. १०५६, ७.	चासपूर्वके इति ... ७६६, ३.
तुल्यत्वात्त्विति ५८८, २.	चिपदे इति १५८, १४.
तुल्यविशेषेति २२, १.	चिराच्चमिति (भा) ... ७५०, ३.
तुल्यीति २१, १५.	चैस्वर्यमिति ६८, ८.
तेजसा पाकमागतः (चरिः) ८०२, १.	त्वामतीति (कै) ... १०७०, ६.
तेन छिदन्नादिति (कै) ४३८, ८.	
तेन चेदमिति ... ८५३, १.	
तेन मेमब्दादिति (कै) ७६, १५.	
तेन यचेति १६७, १४.	
तेन यस्मिन्निति ... १०४०, ४.	
तेन योग इति ... ८१७, १.	
तेन विनेति १०३५, ३.	
तेन साध्यमानिति ... ३६८, ३.	
तेन ज्ञेय इति १७३, १२. २३८, ८.	
तेनेति ८८, ३. १८८, ८. ४३८, १२. ६३४, १.	
तेनेत्यादि २३५, १.	
तेनैवाज्यो बड्धिति ... २५१, ८.	
तेनैवत्युमतिवर्गे (चरिः) ८०४, १६.	
तेषां चेति २३१, ६.	
	द ।
	दण्डाप्रमिति (कै) ... ६३६, ३.
	ददातेरेवेति ४७०, १२.
	दधौति ८५८, १.
	दर्शनम् ८०६, १.
	दर्शनं वै चेतुरिति (भा) २१२, ८.
	दर्शनं चेतुरिति ... २१२, १०.
	दानं चेति (कै) ... ८२९, ४.
	दानौम् (भा) ४०४, १.
	दारा इति (कै) ... ७०४, ८.
	दाशतय (भा) ... ६८७, १५.
	दास्ये इति (कै) ... ४८८, ६.
	दिव ज्ञेय इति (पा) ... ४११, २.

५।

धात्विति	१५४, २.	न धानिर्दिष्टेति ...	५४०, ६.
धान्यं वपत इति ...	५६५, १.	न धान्नरेणेति (भा) ...	५६७, ५.
धनिभेदमिति	१०७६, ८.	न धायमिति	२९६, ८.
धनियङ्गमिति... ..	१२२, ५.	न धाशब्दमिति ...	१८१, ५.
ध्रुव इति	७६१, ५.	न धासाधके इति ...	८४९, २.
ध्रुवमपावे (भा) ...	७६२, २.	न धेति (कै) १८१, ४.	६४, १२.
ध्रुवादीनां प्रतीतेति ...	७१८, ६.		५७८, ४.

न ।

न कर्ममता (कै) ...	५४६, ८.	न चेदं तथेति... ..	१४४, ८.
न कष्टशब्दस्येति ...	८८, ६.	न चेदं नास्तीति (भा)	२५५, १२.
न कार्येति	८८, १२.	न चेदमकुर्वन्ति तस्मिन्	८५१, ५.
न कुलस्थितविशेष (भा)	६८१, ५.	न चेह वयमिति ...	७०८, ४.
न केवळमिति ...	७६, ८.	न चेद्	१२६, ८.
न केवळा (भा) ...	२१४, २.	न चैतयोरिति ...	१५०, ११.
न ज्ञेति (कै)	८, १६. ४२, २.	न चैतस्यादिति ...	५३८, ५.
न गोचर इति (कै) ...	६३०, ५.	न चैतेनेति	८३७, २.
न किसम्बुद्धोः इति (कै)	११७, १.	न चैतेष्विति (कै) ...	५४५, ४.
न च केचिदिति (भा)	८३४, ५.	न ज्ञानमाचेति ...	८२६, १.
न च तदिति (कै) ...	२०७, १६.	न तर्होदान्नीमिति (भा)	६६०, १२.
न च तपासीत इति ...	१८०, १५.	न तु कर्मार्थेति (कै) ...	८०९, १.
न च तयोरिति ...	१४९, १७.	न तु तस्यामिति ...	५२९, ६.
न च पुनरिति ...	२७, २.	न तु निर्हन्त्येति ...	२६, ६.
न च प्रतीति	११२, १.	न तु पारिभाषिकमिति	४७१, १२.
न च यजामिति ...	२४८, ७.	न तु प्रयोगस्येति ...	१०१०, १.
न च दृष्टादीनां प्रतीति (भा)	१०३०, ४.	न तु वाक्यमिति ...	१२२, १.
न च संज्ञानामिति (कै)	५७८, १.	न तु शब्दत इति ...	४२०, ६.
न चाच समाहार इति	६८, १.	न तु शब्दकसोरिति ...	४२०, २.
		न तु सचविवचेति ...	१०६२, १.
		न तु सुवक्तव्यमिति...	२११, ८.

न तु कृत्येति ...	१५८, ७.	नपुंसकस्येति ...	२०८, १०.
न त्व वंशंसादृश्यमिति	६२, ११..	न प्रयुक्त इति ...	२२, ९.
न त्वप्रधानवाचीति ...	८७४, ९.	न प्राप्नोतीति ...	१११, ५.
न त्वयवेति ...	७०४, ४.	न ब्रूमः (भा) ...	२७८, १, १२.
न त्वार्हंदितीति ...	५०२, ८.	न भोऽग्निर इति ...	७००, १७.
न त्विति १२८, १२. १८२, १.		न यः सहादपीति (भा)	१०२४, २.
२६७, १०. ४२०, ४. ७००, १०.		न ये चये इति...	६२८, १२.
न त्वित्यादि ...	५०६, ५.	न स्वाचणिकस्येति ...	६२१, ११.
न त्वेकस्मिन्निति (कै) ...	२२४, ८.	न लोकेति (कै) ...	८६७, १.
नदी वदति (भा) ...	४८१, ४.	न लोप इति ...	९८, १४.
नदीसंज्ञो भवत इति ...	६७०, ५.	न लोपनिवृत्ताविति ...	२८, १.
न दृश्यते इति (कै) ...	१०११, १.	न वद्विः (भा)...	४६५, ४.
न द्यास्तु तत्सामौप्यादिति	४२५, १.	न वा दर्शनस्येति (भा)	१७४, २.
न द्युत्तरपदमिति ...	१६१, १२.	न वेति (कै) २१, ८. (भा) २२७, १.	
न नियमार्थमिति ...	५८०, ८.	७४१, ११. ८१५, १.	
ननु चेति ५८१, १२. (भा) ७४२,		न वै (कै) ...	७०६, २.
४. १०५२, १२.		न वै अचेति (भा) ...	२२८, ६.
ननु चेदमिति (भा) ...	५१, १५.	न व्यतिरिच्यते इति (कै)	१०४, ८.
ननु पूर्वमेवेति (कै) ...	५०१, ८.	न शूद्राय ...	८२२, ४.
नन्विति (कै) २४, १२. १२०, ४.		न सन्निवेश आश्रयनीयः	१०७९, ५.
१८०, ४. १२५, १. ४४५, ७,		न संभवन्तीति...	१०१८, १.
१२. ५४७, २. ७५६, १.		न साधीय इति (भा)...	१२४, ६.
नन्वेकमिति (कै) ...	१७९, ११.	न सादृश्येति (कै) ...	१७१, १४.
नन्वेकमसत्यपीति ...	१५, ८.	न सिद्ध्यति स्थानिन्यपीति	१०७०, १.
नन्वेकमिति ...	८१७, १.	न सिद्ध्यतीति (कै) ...	१७६, २.
न पुनरन्तरेणेति (भा)	६२, ४.	• (भा) ८२५, १.	
न पुनरिति ...	१२४, ८.	न सिद्ध्योदिति (कै) ...	६५९, ८.
नपुंसकपर्यायेति ...	२०८, २.	न सुयोजयितुम् ...	१०८४, १२.

न स्यादिति ७४०, १.	नाभरौयकत्वादिति ... ४६५, ६.
न हि तस्यैवेति ... १०७८, १.	नान्येषामिति (कै) ... ४७०, १८.
न हि प्राक्प्रष्टमेरिति ... ६७१, ८.	नापि (हरिः) ... १०१८, ११.
न हि प्रादेश इति ... १०९०, ५.	नापि शब्दान्तरेति (कै) १०८०, ८.
न हि भवतीति ... २६९, १९.	नापीति (भा) ... ४१७, १४.
न हीति ९९, ५. ४८, १०. ९८९, १. (भा) ९८८, १. ४३१, ४. ५६८, १. ६५५, ८. ६६१, १९. ३४०, ६, ७३५, ६. ७४६, १.	नायातीति (कै) ... ९८०, ११.
न ह्यन्तरेणेति (भा) ... ३०७, ५.	नारोहणस्य ... ५४५, ९.
न ह्यवयवमिति (कै) ... १०९५, ६.	नार्थकर्तृग्रहणेन ... ४४९, ८.
न ह्यसाविति ... १९८, ६.	नासौ भिद्यते इति ... १०४, ६.
न ह्यस्तीति ... ३७८, ५.	नास्ति चतुः शब्दस्येति ९५६, ८.
न ह्येतेष्विति ... १८९, ५.	नास्ति वर्षेति ... १०९९, ३.
न ह्येषेति (भा) ... ६६१, ३.	नास्ति विशेष इति ... ६५६, १९.
नाचमिति (कै) ... ५५, ५.	नास्तीति ... १८०, ११.
नाजानन्तर्ये इति (भा) ६४४, १३.	नास्त्यनवकाशत्वमिति ... ९५, १६.
नाङ्गीसुष्टोरिति (भा) ... ४९८, ११.	निघातविधानादिति ... ८४, १३.
नाच यथादेशस्येति (कै) ३०७, १७.	नित्यत्वादिति ... ६८१, ८.
नाच छिन्नम् (भा) ... ३०७, ४.	नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति (भा) ६९८, ४.
नाचेति ८८, ३. (कै) ३०८, ३. ३७५, ८. (भा) ७९३, ६.	नित्यत्वाद्देशस्य (भा) ४८८, १.
नामादिष्टेति (कै) ... ६७८, ८.	नित्यमिति (कै) ... ६३४, ८.
नामार्थानामपीति (भा) ९५१, ८.	नित्ययेति (कै) ... ६५८, ८.
नामावाक्येति (कै) ... १३८, १.	नित्यसम्बन्धाविति (भा) १३१, १९.
नामाश्रयत्वादिति ... ५०३, १.	नित्यानामिति (कै) ... ४१७, ८.
नामित्या इति ... ४८६, १०.	नित्यानित्येति ... ६९५, ५.
नामेनार्थ इति ... ८६, ८.	नित्येति ... ५३८, ८.
	नित्स्वरयेति ... ६५५, १.
	निदर्शनायेति ... ७३३, ६.
	निदर्शनार्थमिति ... ७७५, १.
	निन्दन्तीति ... ८९३, ३.

निपातत्वेनेति ...	६७६, १.	निर्वर्तकम् (भा)	... ७९०, ८.
निपातनादिति ...	१८, १०.	निर्वर्त्यच (हरिः)	... ८५३, १५.
निपातस्य संज्ञेति ...	६७७, १.	निबन्धन इति (कै)	... ५६०, ९.
निपातानामिति ...	१३८, ४.	निवर्तयितुं शक्यत इति	४६१, ११.
निपाताः सन्तः इति ...	६६९, ६.	निवृत्ति (भा)	... ४६९, १४.
निभुजति जानुशिरसी इति		निवृत्तिप्रसङ्ग इति (कै)	९६९, ३.
(भा)...	५१८, ९.	निवृत्त्यङ्गे इति	... ७८३, १.
निमित्तभावमात्रविवक्षेति (कै)	८६६, १.	निश्चयं करोतीति	... ८९४, १.
नियतेति (कै)	... १७७, १८.	निषेधादिति	... ६८७, ९.
नियम इति ...	६६३, ६.	निषेधावतारादिति	... ६६६, ४.
नियमः ...	७६६, ६.	निष्क्रियस्यापीति	... ८८९, ३.
नियमस्यार्थानामिति ...	१३९, ६.	निष्पत्तिमात्र	... ८५९, १०.
नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति	४६९, १.	निष्पत्तिसंस्कार	... ८६४, ३.
नियमार्थमिति ५१३, ३. ५६९, ९.		निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति	७०५, ४.
(भा) ७१४, ४.		नुनेति (कै)	... ४०७, १.
नियमार्थ इति (कै)	... ६७१, १२.	नेदमवसानलक्षणमिति (भा)	१०८९, ३.
नियम्यते (कै)	... ३१४, ३.	नेदमिति (कै)	... ७०४, १५.
निरवकाशेनेति	... ६२६, १३.	नेन्द्रस्येति (भा)	... ६५०, ३.
निर्ज्ञातपरिमाणेति	... ६११, १.	नेक्षितम् (कै)	... ८६४, १.
निर्ज्ञाते भेद इति	... ५, ९.	नैतदिति ९४, ३. (भा) ५००, १०.	
निर्दिष्टेति ...	४०९, ७.	नैवे इति ६९, १३.
निर्देशं एवेति	... ६१, ४.	नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति (कै)	५६१, १.
निर्देशाः (भा)	... ७१९, ३.	नैरन्तर्येनेति	... ६८, ३.
निर्देशानुपपद्येति	... ६५९, १९.	नैवं भूतमिति	... ७१, ३.
निर्देशापेक्षयेति	... १००, १.	नैवमन्ये मन्यन् इति (भा)	८६४, ७.
निर्देशो नोपपद्यते इति	६५५, १३.	नैष इति १४१, १४.
निर्धारणस्येति (कै)	... ७५३, १.	(कै) ३३७, १. ४४५, १६.	
निर्धारणे इति	... ३०, १०.	नैष उदिरिति (भा)	... १०१४, १.

नैष दोष इति (कै) ...	५१७, ८.	पश्यते (कै) ...	५५७, १.
नैषामिति...	४०८, १.	पदद्वयेति ...	८१, ११.
नोयच्छति चान्तरेष (भा) ...	१५८, ११.	पदशब्देनेति ...	८६, १५.
न्यायम् (कै) ...	५४९, ५.	पदसमुदायस्येति ...	६४०, ५.
न्यायविद् इति ...	६९९, १०.	पदसंज्ञात्विति ...	५८९, ७.
न्यायसिद्ध एवेति ...	८९९, १.	पदसंज्ञाप्रवर्तते इति ...	५८४, ८.
न्याये ...	६९९, ८.	पदस्य (पा) ...	६४०, ६.
न्यायेति ६९, ४. १८१, १८. ५०७, ९.		पदात् ...	६४०, ७.
न्याय्य इति ...	६९८, ५.	पदादाविति (भा) ...	६८७, ५.
न्यूनीभावेति ...	७८९, १.	पदानीति (कै) ...	१९९, ११.

—
प ।

पञ्चद्वयेऽपीति (कै) ...	५०८, ७.	पय इति (भा) ...	९०९, ८.
पञ्चान्तरेचेति ...	९६६, ९.	पर कार्ये इति (कै) ...	१४०, १०.
पञ्चासंभवेति ...	९९५, ९.	परं कार्येति ...	५८९, १.
पञ्चीति ...	४६७, ५.	परत्वाच्च (भा) ...	८४०, ५.
पञ्चतीत्यस्य (भा) ...	१०८१, ८.	परत्वात् (कै) ...	७५०, ६.
पञ्चादयः क्रिया ...	९६९, ६.	परत्वादङागम इति ...	५०६, १.
पञ्चादीनां चेति ...	९६०, ११.	परत्वादिति ...	५०५, १.
पञ्चक इति (कै) ...	७०५, १९.	(भा) ४४१, ९. (कै) ५८८, ७.	
पञ्चपात्रमिति ...	५८८, ६.	परत्वादेवे इति (भा) ...	६५९, ६.
पञ्चभिरिति ...	५५८, १०.	परत्वाश्च इति ...	६४९, ४.
पञ्चमीति ...	१०९९, ४.	परत्वाद्वाधिलेति (कै) ...	६८४, ८.
पठे श्रुत्वा (भा) ...	७०८, ८.	परत्वाद् दृष्टिरिति (भा) ...	६९८, १.
पठमीति ...	४६४, ६.	परत्वाद्धीति (कै) ...	६९५, १.
पठितमिति (कै) ...	१०९, ९.	परमेति ...	६१८, ८.
पठिष्यति हि (भा) ...	९६८, ६.	परमेनेति ...	९८९, ७.

परं प्रतीति ...	१९, १९.	पर्याय इति (कै) ...	५८१, १९.
परमवेति ...	४३९, १३.	पर्यायार्थेवेति ...	५८१, १०.
परवचन इति (भा) ...	५८९, ४.	पर्यायेति ...	६४, ४. ६१५, ११.
परशब्दस्येति (कै) ...	६०८, १४.	पर्युदास इति ...	४०१, ३.
परसादिति ...	५८०, १३.	पर्युदासे त्विति ...	६०९, ६.
परस्परैति ...	९९५, ४. ४५८, १५.	पशुः कर्ताभिधीयते ...	३८९, ८.
	४६८, १८.	पशुं वदाम (भा) ...	८९८, १.
परस्मैपदं प्राप्नोतीति ...	४५१, ९.	पश्चात्त्विति (कै) ...	४१६, १०.
परस्मैपदिनोऽवकाशा (भा) ...	४४८, १२.	पश्यति (भा) ...	४६९, ५. ७०८, ४.
पराक्ताम् (कै) ...	९६०, १९.	पश्यत्ययमिति ...	७८१, ६.
पराप्राप्ति प्रतिषिद्धेति (भा) ...	४४५, १३.	पाक्षिकः (कै) ...	५८६, १९.
परा प्राप्तिमिति ...	४५६, १४.	पाक्षिकां प्राप्ताविति ...	१०५०, ५.
पराचक्ष्येति (कै) ...	६०६, ११.	पाचकत्वादिभिरिति ...	३५८, ७.
परार्थमिति (भा) ...	५८१, ३.	पाठेति ...	४१०, ११.
परार्थेति (कै) ...	५५०, ६.	पादविहरणमिति ...	४६८, ८.
परिकल्पितं त्विति ...	३०४, १४.	पादौ धृतिरस्येति ...	५६६, ३.
परिगणनमिति ...	६०१, १०.	पानादय ...	८१०, ५.
परिणामेति ...	८०८, ३.	पारतन्त्र्येति ...	१८०, १०.
परित्यक्तभेदमिति ...	९०५, १०.	पारमार्थिकमिति ...	३०४, ४.
परिभाषेति ...	६०४, ३.	पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति ...	४९, ५.
परिभाषयणं चेति (भा) ...	३३८, ७.	पारार्थादिति ...	६९४, ६.
परिस्पन्देति (कै) ...	३८४, ८.	पारिषेधादिति ...	१०१८, ३.
परिहृतमेतदिति (भा) ...	१०६०, १.	पिण्डीभूता इति ...	३४४, १३.
परेति (कै) ...	१६९, १.	पित्तान्द्विजाप्राप्तिरिति ...	११, ५.
परोक्षमेति ...	९८८, ३.	पौडाकपमिति ...	४५४, ११.
पर्चेति ...	७९६, ३.	पुत्रं जल्पतीति ...	८९०, ८.
पर्यादय इति ...	१०८, ३.	पुत्रवद्भावादिति ...	७९५, ४.
पर्याप्तमिति (भा) ...	७३८, ४.	पुत्रविनाशेऽपीति ...	९५६, ९.

पुनौयतीति ११७, ४.	पूर्व विकरणा इति (कै) ४६६, ३.
पुनरिति ५३१, १.	पूर्वं चेलित्यादि ... ४१३, १३.
... .. ६३१, ८.	पूर्वपदप्रकृतौति ... ६२७, १०.
पुनरिहेति ६४, ८.	पूर्वपरप्राप्तेरिति (भा) ६१६, ५.
पुनरत्स्यूतमिति (भा) ६८५, ६,	पूर्वमन्तरङ्गत्वादिति (कै) ६२५, १०.
पुनरपन्यास इति (कै) ९२३, ४.	पूर्वया... .. ५८०, ६.
पुनः प्रसङ्गेति (भा) ... १००६, १.	पूर्ववत्पुन ४६०, ६.
पुनर्हृत्त्वभाव इति ... ५०४, ६.	पूर्ववद्विधिरिति ... ५१९, १.
पुनर्नञ्चेति (कै) ... १६०, १३.	पूर्वविप्रतिषिद्धमिति (भा) ६२३, ७.
पुनश्चोद्यते इति (भा)... ९२४, ३.	पूर्वविप्रतिषेधेनेति (कै) ४५६, ३.
पुमान् स्त्रियेहेति ... ३०६, ३.	पूर्वश्लोके ६०५, ६.
पुंनपुंसकत इति ... ३१५, ५.	पूर्वस्त्वस्य त्विति ... १०७, ४.
पुं वञ्चते इति (कै) ... ३०९, ६.	पूर्वस्य कार्य इति ... ४६७, १४.
पुंवद्भावेति ५८७, ४.	पूर्वापरितोषेणेति (कै) १०३३, ४.
पुंस्त्वमिति ३१५, ७.	पूर्वापरौभूत ३८७, १०.
पुंस्त्वस्यानिवर्तनादिति ६६५, ४.	पूर्वापरौभूतेति ... ३४३, १०.
पुरस्तादिति ४५३, ८.	पूर्वेणेति ९६०, ६.
पुरषव्याघ्र इति ... १०१, १.	पूर्वेति १०७४, ४.
पुरषस्य ५४६, ५.	पूर्वीक्त एवेति (कै) ... ९६५, ३.
पुरषे ९६०, ६.	पूर्वीक्तेति ६४४, १.
पुरेति (भा) ९६७, ७. ७७४, ६.
पूर्वचेति (कै) ४०५, १.	पूर्वीक्तेन ६१४, ७.
पूर्वमिति ३६७, ६.	प्रथक्त्वेनेति (भा) ... १८६, ८.
... .. ४०५, १०.	प्रथम् भाव इति (कै)... ७३७, १.
पूर्वं त्रिधाया (कै) ... ६३८, ८.	पैट्कम् (भा)... .. ४७४, १०.
पूर्वं गुणकर्मणा ८६६, ७.	प्र ऋषका प्राप्ति ... ६४१, १.
पूर्वं चातुसाधनैः युज्यते पश्चात्	प्रकरणमिति (कै) ... ४६५, ८.
(परिभा) ... ६८१, १३.	प्रकरणादिति ३६०, १.

प्रकरणादौति (कै) ...	२६१, ९.	प्रतिदेशमिति (कै) ...	२७५, ८.
प्रकरणेति ...	१०३४, ५.	प्रतिनिधीति ...	७४५, १.
प्रकर्षयोगः ...	८१७, ३.	प्रतिनिर्दिश्यते इति (भा)	४४, ४.
प्रकर्षाभ्याहृत्यादयस्त्विति	२४१, ५.	(कै) ५२१, ८	
प्रकर्षेति ...	७८०, ३.	प्रतिपत्तीति (कै) ...	१८४, ६.
प्रकल्पितेति ...	८४५, २.	४१८, १.
प्रकल्पिते ...	१०८६, १०.	प्रतिपदं त्विति ...	११८, ८.
प्रकारमाचेति ...	५६१, ५.	प्रतिपदविहितेनेति ...	२४, ७.
प्रकारान्तरम् ...	६६४, ११.	प्रतिपादनम् (कै) ...	६६२, १.
प्रकाशयितव्यस्यार्थस्य ...	११४, ३.	प्रतिपाद्यते ...	५४७, १.
प्रकृतस्येति ...	४३९, ४.	१०२१, १०.
प्रकृति ...	८५६, १.	प्रतिषिध्यमिति ...	६८६, १.
प्रकृतिषेद् ...	१३५, ७.	प्रतिषाक्यमिति ...	१२७, १.
प्रकृति स्वरः ...	६०७, ६.	प्रतिषिध्यते तत्र (भा)...	५७०, १२.
... ..	७२१, ८.	प्रतिषिद्धा ...	४५६, १६.
प्रकृति सन्निपातेति ...	२४७, ११.	४५७, ८.
प्रकृतीति ...	१६८, ३.	प्रतिषेध इति (भा) ...	५३५, ७.
प्रकृतेरिति ...	४८८, १२.	प्रतिषेधस्येति ...	२२३, १.
प्रकृतेति ...	११३, ४.	प्रतिषेधेति (कै) ...	१२८, २०.
प्रकृतेषु वेति (भा) ...	७१५, १५.	प्रतिप्रकृत्यत (कै) ...	५७१, १०.
प्रकृत्यर्थनियमे (भा) ...	४५७, ११.	प्रतीतेति (भा) ...	७१८, १.
प्रकृत्यर्थेति (कै) ...	१६८, १४.	प्रतीयमानसंदर्भनादौति (कै)	८६५, १.
४४५, ११. (भा) ४५२, ३.		प्रतीयमानेति ...	८४८, ४.
प्रकृत्या च (मीमां) ...	८६५, २, १.	प्रतीयमानोऽपौति ...	७३८, ६.
प्रकृत्यान्तरेषु (भा) ...	३५२, ६.	प्रत्यक्तम् ...	२६०, १०.
प्रकृत्यन्ते इति (कै) ...	६५, ३.	प्रत्यक्षत्वादिति (कै) ...	१०१३, १.
प्रक्रियायामिति (कै) ...	८८०, ८.	प्रत्यक्षत्वेनेति ...	३४८, १.
प्रश्नः (भा) ...	८८८, ५.	प्रत्यक्षमिति ...	२७०, १५.

प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेति ...	१०१, १०.	प्रत्यासन्नत्वादिति ...	४५८, ८.
प्रत्ययः ...	१८४, ८.	प्रत्युदाहरणगुण्यते इति	५४८, १.
(भा) ३५३, ३. (कै) ५६३, ३.		प्रत्येकमिति ...	१०५३, ५.
प्रत्यय इति (कै) ...	६८८, १३.	प्रथम एव भवतीति ...	१०५७, ३.
प्रत्ययनिमित्तमिति ...	६८५, ८.	प्रथममयं राजानमिति	३०६, ७.
प्रत्ययनियम इति ...	५७०, ३.	प्रथमं वा नियम्येत (मीमां)	८६५, ७.
प्रत्ययेनियमे तर्हीति (भा)	४५३, ५.	प्रथमलिङ्गेति (भा) ...	६६४, ३.
प्रत्ययस्त्विति (कै) ...	१३३, ११.	प्रथमातिक्रमे (कै) ...	८६६, १.
प्रत्ययस्येति ...	८९, ११.	प्रथमा न प्राप्नोतीति ...	१०४९, ६.
... ३८३, १. ३७९, १.		प्रथमा निर्देशेति ...	१०१, ५.
... ४०९, ४. ६४३, १.		प्रथमान्तमिति ...	८८, ८.
प्रत्यया ...	७१४, ८, १२.	प्रथमाविति ...	१०५३, ७.
प्रत्ययानामेवेति ...	१०१, ८.	प्रथमेति ...	१६०, ८.
प्रत्ययान्तत्वाभावादिति	१९०, १.	... (भा) १६०, ४.	
प्रत्ययान्तेष्विति ...	६८६, ६.	प्रथमेत्यादि (कै) ...	१०६४, १.
प्रत्ययार्थस्येति (भा) ...	३५९, ३.	प्रदर्शयन्त इति ...	५४३, ३.
प्रत्ययार्थे ...	१३६, १०.	प्रदर्शितेति ...	५३९, ६.
प्रत्यर्थमिति ...	१२५, ५.	प्रदर्शयत इति ...	७०५, ६.
प्रत्याख्यातत्वादिति (कै)	८१७, ५.	प्रदेशान्तरेषु ...	४१५, ५.
प्रत्याख्यानमिति ...	६६७, ७.	प्रधानकर्मणीति ...	८१५, ५.
प्रत्याख्यायते ...	४५७, १०.	प्रधानभेदे च गुणादित्येति	१४८, ४.
प्रत्यादिवक्तावादिति (कै)	१९, १.	प्रधानमुपसर्जनमिति च	
प्रत्यादीनां वेति ...	१०९८, ३.	(भा) १०१, १०.	
प्रत्यायित इति ...	१६८, ४.	प्रधानस्त्रीपुंसकृत इति	
प्रत्यासन्नोति ...	६७८, १५.	(कै) ३०८, १७.	
प्रत्यासन्नेति १८१, १९. ८६९, ९.		प्रधानार्थः ...	१०९, १३.
प्रत्यासन्त्या तु ...	१९७, ७.	प्रधाने इति ...	८८८, १.
प्रत्यासन्नेति ...	४५४, १९.	... ८९९, १.	

प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात्		प्रज्ञ इति (कै)	... ८८८, ७.
(भा) १०८, ६.		प्रज्ञमात्रमिति	... ८८५, ४.
प्रधानेति (कै)	... ८८८, ५.	प्रज्ञासम्भवादिति	... ८८४, ५.
प्रधानेन ७४९, ७.	प्रज्ञाभाव इति	... १०८८, ६.
प्रत्येक इति	... ६०१, १.	प्रज्ञ इति	... ९१८, ४.
प्रवृत्तीति (भा) ५४, ८. (कै) ८१, १.		प्रज्ञेनेति...	... ६५१, ४.
प्रयुक्तानामिति	... ८८६, ७.	प्रज्ञेति ६८८, ९.
प्रयुज्यमाने इति	... १०१६, ५.	प्रसिद्धमिति १०४८, १.
प्रयोक्तव्य (भा)	... १०८६, ४.	प्रसिद्धेति ८८८, ९.
प्रयोगनियमस्येति (कै)	१०८९, ९.	प्रसिद्धा चेति	... ७१०, १९.
प्रयोगाच्चिति	... ९०८, ९.	प्रस्ताव इति	... ६८, ६.
प्रयोगादेवेति	... ७११, ७.	प्राक् कर्म कर्ता वा (भा)	५४७, १०.
प्रयोगानुपपत्तिरिति	... १०८९, ८.	प्राग् प्रवृत्तेति (कै)	... ८६७, ६.
प्रयोगानुसरणे इति	... ९०८, ६.	प्राग् द्वेति	... ४९९, ४.
प्रयोगेति ८८४, १.	प्राग् भावस्येति	... १०८७, ५.
प्रयोजकः ८६७, ४.	प्राग् भावादिति	... ६७८, ५.
प्रयोजक इति	... १०९७, ७.	प्रागेवेति ८७८, ६.
प्रयोजनानि	... ९७६, ५.	प्रायोवर्णान् (हरिः)	... ७८८, १९.
प्रयोजनान्तरमपीति	... ५७४, ६.	प्रातिपदिकप्रवृत्तमिति (भा)	९९४, १.
प्रयोजनेति	... ९९६, ६.	प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत	१९०, ८.
प्रयोष्य ८४८, १.	प्रातिपदिकस्य	... १४९, १०.
प्रवर्तयिता (भा)	... ७४४, १.	प्रातिपदिकानामिति	... ९९८, ६.
प्रवादः (कै)	... ८०६, ९.	प्रादेशे चेति (कै)	... १०९१, १.
प्रविभज्यात्मनात्मानं (हरिः)	८०४, १०.	प्राधान्यादिति	... १६९, ४.
प्रवृत्तानिः (कै)	... ४८५, ८. ५८९, ९.
प्रवृत्तिरिति	... ९७७, १.	प्रापय्य ४९५, १८.
प्रवृत्तिनिमित्तेति	... ६६९, ४.	प्राप्तवाचो न	... ६८८, ५.
प्रवृत्तिविशेष इति (भा)	८८०, १.	प्राप्तस्येति ८९, ७.

प्राप्तमाप्नोति ...	४५५, १३.	वडलस्येति ...	७०९, ८.
प्राप्नोतीति ...	४७८, ६.	वडलादिष्विति ...	७११, १.
	५१३, १. ५९९, १३.	वडपिष्टक इति ...	६५५, ७.
प्राप्यमपीति ...	८६३, ५.	वडयवागूक इति ...	१६१, ९.
प्रार्थना (भा) ...	४६९, ८.	वडवचनवदिति ...	९८४, ६.
प्राङ्महान्तम् (हरिः) ...	८०१, १९.	वडवचनेन (मीमां) ...	९६४, १९.
प्रियं ग्रामणि इति (भा) ...	१६१, ३.	वडवस्रभ ...	१०९४, १९.
प्रियं प्रोथमिति (कै) ...	९६४, ९.	वडव्रीहिः (कै) ...	६०८, ३.
मुतस्त्विति ...	८९, १५.	वडव्रीहिरिति ...	१०७५, ७.
मुतःत्रय इति (भा) ...	४७, ६.	वडव्रीहौति ...	१९८, १९.
मुतेति (कै) ...	३५, ९.	वडव्रीह्यर्थे (भा) ...	५९६, ७.
प्रेक्षापूर्वकारी (भा) ...	४६१, १३.	वडशब्दस्येति (कै) ...	१०५०, १.
प्रेषमि ...	९८८, ३.	वडशूनोति ...	६२३, १.
प्रेषिते ...	९५४, ३.	वडध्विति ...	६८४, ५.
प्रोथोऽङ्गो ...	९६४, ४.	वङ्गणामिति ...	१८५, १०.
प्रोथमिति ...	९५५, ५.	वङ्गन्येतस्या इति (भा) ...	६०, ७.
प्रोवीति ...	९५३, १०.	वङ्गोरिति ...	६३९, ५.

फ ।

फक्फिञोरिति (कै) ...	६०४, ३.
फलावाप्तिः (भा) ...	४६९, १६.
फलीति (कै) ...	१६९, ९.

ब ।

बभूव इत्यजिति (कै) ...	१६, ३.
बभूव इति ...	९०१, १.
बडलमेवोच्यते ...	१८५, १३.

बुद्धिप्रकल्पित इति ...	१०८६, ८.
बुद्धिविषयम् (भा) ...	१०८५, ८.
बुद्धीति (कै) ...	८११, ३.
बुद्ध्या सकलस्येति ...	९४८, ३.
बुद्धोति ...	४६४, ४.

बुद्धौ ह्यनेति (भा) ...	१०८५, ४.
ब्राह्मणकुलसाधनानामिति	.
(कै) १४६, १०.	
ब्राह्मणादौति ...	११०, ५.

भ ।

भक्तेति चेत् (भौमां) ...	८६५, ४.
भक्षणायेति (कै) ...	८६५, ४
भवति हि (भा) ...	१३७, १६.
भवतेरिति (कै) ...	४२४, ११.
भविष्यदिति ...	७२२, ६.
भवेति ...	१०, १०,
भवेदपि (भा) ...	२६४, १२.
भवेदित्यस्याः (कै) ...	२६६, १.
भवेदित्यादि (भा) ...	११, ११.
भवेद् ...	६८४, ८.
भसंज्ञायां चेति ...	६७८, ५.
भसंज्ञेति (कै) ...	६८८, ११.
भागश्च इति ...	५३६, २.
भावनाच्चेति (भा) ...	२७५, २.
भाववप इति (कै) ...	२५७, १.
... ..	५८७, ७.
भाववचनाः (भा) ...	२७६, १.
भाववचनानामिति (कै) ...	२६८, १०.
भाववचने (भा) ...	२७१, १०.
भावविकारेति (कै) ...	२८२, ५.
भाववर्त्ततेति ...	१५१, ४.
भावसाधन इति ...	१०८२, ४.

भावस्य सत्त्वायाः ...	२८२, ११.
भावसदा ...	२८७, १६.
भावाविरामेति ...	१०८०, ७.
भावे इति ...	२३५, १.
भावेति ...	६७, १.
भावोपाधिरिति ...	४०७, १५.
भावेतेत्यनेन (भा) ...	२, १.
भाषायामिति (कै) ...	१०१०, ७.
भाष्यकार इति ...	५७६, १.
भाष्यकारस्य मतमिति ...	११०, १.
भाष्यकारेति ...	१११, ८.
... ..	१०७६, १.
भाष्यकृतेति ...	४१४, २.
भाष्यं वार्त्तिकं च ...	५१५, ७
भाष्येति ...	४१२, १८.
... ..	६८१, १.
भाष्यत्विति ...	६२२, ४.
भासत इति	४८०, १०.
भासने इति ...	४७८, ४.
भिन्नक्रम ...	७८६, ४.
भिन्नफलत्वादिति ...	५७८, ७.
भिन्नं प्रवृत्तिः ...	२१२, १.
भिन्न वृत्तेति ...	२७०, ६.
भिन्नार्थत्वादिति ...	२४०, १.
भिन्नास्त्विति ...	२८६, ५.
भिन्ना एवेति ...	५१५, ५.
भिन्नेति ...	१०७८, ४.
मुक्ते इति (भा) ...	२७८, १३.

भाटपुत्रे ११९, ११.	मतौ य इति ७०९, १.
भूतकालखान (कै) ८७९, ९.	मत्वर्थीयेति ७०९, ७.
भूतायाम् ५३३, १९.	मत्वा प्रश्न इति ४६१, १.
भूरिति १७०, ५.	मधुन इति (भा) ६७५, ८.
भूवादयो घातव इति		मधुरा पद्यास्ता इति १७४, १९.
(भा) १७०, ११.		मध्यम् ८१, १५.
भूवादीति १९८, ११.	मन्यत इति (कै) ७८८, ८.
भूवादीनामिति १९५, ७.	मयात्विति ५८५, ४.
भेद एवापामिति (कै) ८१९, ९.	मय्यादा (भा) १०९७, १९.
भेदको (हरिः) १०१९, ८.	महति गोमण्डल इति १८७, ५.
भेदत्वेनेति (कै) ९७४, ६.	महत्या इति (कै) ७९९, १.
भेदसंसर्गेति १९९, १.	माणवकमित्यादिना ९०६, ४.
भेदादयोऽपीति ३६७, ८.	माणवकस्य ९०१, ३.
भेदादिति ९९५, ५.	माहत्वमिति ३७९, ३.
भेदेति ९८९, ५.	माहमाचोरिति (भा) ९३०, ४.
भेदेनेति ८९७, ४.	माहशब्द इति ६५५, ४.
भेदेऽपि ५९५, १०.	मालरिक्ता (कै) ४७३, १.
भेदयुदासादभेदाग्रयणादिति १९, १७.		मावादयः ९५७, ६.
भोक्तुमिच्छतीति ४६१, १९.	मासश्रुति ७८५, ७.
भोजनविशेषादिति (भा) १९, ९.		मासमवेति (भा) ४८३, १.

म ।

मकारान्तात्वे चेति (कै) १००५, ७,	मुष्णं कर्मेति ८९९, ५.
मन्त्रचक्रादिति ...	मुष्णार्थसम्भवादिति ९९, १०.
मतिम् (भा) ...	मुष्णेति (कै) ७०४, ४.
मतुप् नेति (कै) ...	मूर्त्तयः (भा) ९८७, ४.
मतुप् कोपादिति ...	मृग्येति (कै) ९४७, १.

सदुविशद (भा)	...	८६०, १.
मैत्री सम्बन्धः (कै)	...	४७८, १.
मौलेन	...	५७१, १०.
घियतौ	...	३८१, १.

य ।

य इति (कै) ४७६, ५. (कै) ८८७, ५.
(भा) १०८५, १०.

यकार इति	...	४०४, १९.
यकारादौति	...	६८८, ८.
यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थम् (भा)	...	५३९, ८.
यच्छब्द इति (कै)	...	३३५, ८.
यजायतेत्येति	...	९०१, ४.
यज् बुद्धीति	...	९०९, १०.
यजो वृद्धिति (भा)	...	९४८, ७.
यद्येति (कै)	...	३९४, ४.
यतयेति (कै)	...	८८६, ५.
यतस्त्विति (कै)	...	१३३, ६.
...	...	१३६, १.
यतोऽनाव इति (पा)	...	६१, १.
यत्तर्हीति (भा)	...	१०५४, ७.
यत्तदिति	...	७४१, ८.
यत्तस्येति	...	१४४, १०.
यत्त्विति	...	८१८, ४.
यत्तुक्तमिति (कै)	...	१४४, १.
यत्तः	...	५७८, १३.
यत्नेन प्रवृत्ति	...	७८५, ६.

यत्	...	६५७, १४.
यत् केवली	...	१०५८, ४.
यत् खलूभयमिति (भा)	...	५०४, ८.
यत् खल्विति	...	३६४, १०.
यत् च	...	७५०, ४.
यत् त्विति (कै)	...	६८८, ७.
यत् दूरादिति	...	३१०, १४.
यत् नियमः (भा)	...	५३५, १.
यत् पदान्त इति (कै)	...	७००, ८.
यत् लक्षणेति	...	९५, १.
यत् लिङ्गं विभक्ति (भा)	...	३०७, ३.
यत् शेषे (कै)	...	१०५८, ५.
यत् द्यौति	...	५६, ७.
यत्तापीति	...	४८७, ६.
यत्नेति	...	४०१, ८. ६८८, ९.
यत्नैकम्	...	९६६, १४.
यत्नैकेति	...	३०३, ९.
यत् सुटु (भा)	...	१०८४, ९९.
यथा कटम् (कै)	...	८९८, १.
यथा कर्तुरिति (कै)	...	९११, ७.
यथा चेति	...	३८०, ८.
यथा जातीयका (भा)	...	४७१, ११.
यथा ज्वाला (भा)	...	७८८, १९.
यथाऽणमिति	...	४०८, १६.
यथा त्विति (कै)	...	६३७, ७.
यथाभिमत	...	८७३, ५.
यथा मातेति	...	७४८, ६.
यथा राजेति	...	७४१, १.

यथार्थ इति ... ६५६, १६.
 यथा सूनातीति ... ५२९, ८.
 यथा हौ (भा) ... ६५१, १९.
 यथेति (कै) १३, ११. १४, ८. ५६,
 १. ८२, ६. ८१, ६. १४६, १.
 १५५, १०. १८०, १. २५६, १.
 (भा) २८४, १. (कै) २८६, १०.
 २२०, १. ३४४, १२. ३८५, ५.
 ४०८, १३. ४३२, ३. ५१०, ४.
 ६२०, ११. ६८६, १३. ७१८, ५.
 ७२२, ३. ७६५, ३. ८६८, ३.
 ८७०, १. १०३०, ५. १०८३, १.
 यथेष्टमिति (कै) ४०३, ६, ५२९, ६.
 यथेष्ट भवतीति (कै) ... ७. १३.
 यथेवेति ... ३३४, ४.
 यद्व (भा) ... १०६०, ७.
 यद्व्येकेनेति ... २६४, १२.
 यद्व्येषम् (कै) ... ४६८, १०.
 यदा तावदिति ... २८, ४.
 यदा तु जातिः १०६, ७. १०८, १५.
 यदा तु द्वयोरिति ... २१०, १.
 यदा त्विति ५५, ३. ८६, ७. ३५०,
 १५. ५५२, ८. ५८८, १४. २५४,
 ८. २६१, ४. ७०५, ३. ८११, ८.
 ८२७, १.
 यदा न सद्य (कै) ... १०६२, १.
 यदा पीति २८, १४. ३४८, १२.
 यदा यजामेवेति ... २४८, १०.

यदा विशेषेति ... ८८२, १.
 यदा सामर्थ्यादिति ... १०३८, ७.
 यदि चेति (भा) ... ८५५, ५.
 यदि तावदिति (भा) ... ३२४, १.
 यदि त्विति (कै) ... ४०३, १२.
 यदि पुनः (भा) २१०, १. २२६, ४.
 ६३२, ८.
 यदौति (भा) २५१, ६. २६५, १२.
 (कै) २७३, १३. ३८१, १. ५१०,
 १. ४८४, ७. ८६०, ४.
 यदौदमिति (कै) ... ६१५, ७.
 यदौदं मोच्येत (भा) ... ४८४, ५.
 यदौक्षितं कर्मेति ... ७८८, ४.
 यदेति (कै) ३८१, ५. ४२०, १३.
 ४५१, १. ५५३, ६. ५८०, ५.
 ६००, ७. ८६२, ७. ८७८, ४.
 १०७८, १.
 यदेतन्मण्डलम् (हरिः) ८०४, ८.
 यद् (भा) ... २५८, ३.
 यद्यकारेति (कै) ... ६४२, १.
 यद्यचेति ... ६५३, ४.
 यद्यनेनेति ... ३४, १.
 यद्यन्तरिति ... २३०, ८.
 यद्यपि (भा) ... ८६०, १.
 ... ३५४, १.
 यद्यपीति (कै) १२, ७. २६२, ६.
 ४०६, ५. ४२२, ८. ४८२, ११.
 ५०८, १५. १०३०, ८. १०६८, ५.

यद्यप्येति (भा) ...	३५४, ३.	यस्येति लोप इति (कै) ...	६०६, १०.
यद्यप्युक्तमस्येति (कै) ...	१३, ४.	या उसिति ...	६५१, ४.
यद्यपेति (भा) ...	७६८, ६.	याच, यावतौ (भा) ...	१३७, १४.
यद्येक इति (कै) ...	१३३, ५.	याचितापोति ...	८८४, ८.
यद्येवमिति (भा) ७५, १. (कै) १००,		याजकाः ...	५६७, ८.
१०. (भा) ५२३, १. (कै) ५८६, १.		याज्ञवल्कानि (कै) ...	४२६, ३.
(भा) ६६०, ३. ६८०, १०.		याज्ञवल्क्यादिभ्यः (वा) ...	४२६, ५.
यद्योदनः (भा) ...	८५३, ६.	यापूर्वमिति ...	३४५, १०.
यद्विशेषेति (कै) ...	७६६, ३.	यां कां चिद् (कै) ...	८६६, १.
यदेति ...	१०६, १३	यवातामिति (भा) ...	२६५, ३.
... ..	६१४, १.	यावतिथ (कै) ...	४३३, ६.
यद्येवः (चरिः) ...	८००, ७.	यावतिषो ...	४३२, १४.
यं प्रति (भा) ...	१०२, १.	यावतेति ...	६१, ३. ५३३, ४.
... ..	१५६, ६.	यावतैकशेषेण ...	२३०, ७.
यं सम्प्र ...	८२१, १.	यावदज्प्रहणमिति (भा) ...	५२, १०.
यदेभ्यः (कै) ...	६२०, १.	यावदिति (कै) ...	३४१, १२.
यस्त्वयेति ...	२१७, ६.	६०४, ५.
यस्त्वर्हि (भा) ...	५३४, १.	युक्तः ...	१०४, १०.
यस्मात्ते (कै) ...	५४७, ८.	युगपत्प्रसङ्ग इति ...	६२६, ३.
(भा) ...	५७४, १०.	युगपदिति ४१७, १४. ५२२, ३.	
यस्मादिति ...	१२६, ८.	६१४, १२. १०८२, ६.	
यस्मिन्निति (भा) ...	३४६, ७.	युगाममेनेति ...	३८, ५.
(कै) ...	३४७, १.	युष्मदर्थ ...	८६४, ५.
यस्मिन्नेव (भा) ...	६८०, २.	ये इति (कै) ८५, ६. ४८, ४, ७.	
यस्मिन् पक्षे (कै) ...	४२८, १३.	ये त्वाञ्जुरिति ...	२२६, ३.
यः शब्द इति ...	६६४, ८.	ये त्वेते (भा) ...	८६५, ६.
यस्य चक्षिति (भा) ...	७८४, ३.	ये धातुपाठ इति (कै) ...	३३१, १.
यस्येति ...	१४३, ६.	येन ...	७६३, १.

येन तस्येति १, ६.	रौचरादिति (पा) ... ८६१, ८.
येन पुनः १०९३, १९.	रौचरादौ (भा) ... ८६१, ११.
येनेति ४४३, ३.	रौचरादौति ८६८, ३.
येनोक्त १०९४, ११.	यदविदस्वपीति ... ९०, १.
येषामण्यन्तानामिति ... ५४९, ६.	कटिषु (कै) ८७५, १.
येषां वाच्यकारा (भा) ... ४८४, ८.	रूपान्तराभावे ७०९, १६.
येष्वर्थेष्विति (कै) ... ७०५, १०.	रूपोदाहरणमिति ... ६८१, ४.
यैवेति ३६४, १.	
योगविभाग इति ... ६८०, १५.	
योगस्थेभ्य इति ... ५०८, ४.	
योगानवगमादिति ... १८१, ८.	
योगाभावाच्चेति (भा) ... १७४, १५.	
योगेति (कै) १६८, ८.	
योग्यतवेति ४८५, ३.	
योग्यतेति ४५८, १०.	
योत्स्येति ४६५, १.	
योऽपीति ३९५, ४.	
योऽभाव इति ३४६, १.	

ल ।

लकार इति (कै) ... ४४७, १.
लकारविशेषेति ... ४४९, १७.
लकारस्येति ४४६, ६.
लकारस्येत्यंशा ३८८, ३.
लकारेति ४८८, १९.
लक्षणे इति ६३८, ७.
लक्ष्यते इति ८४७, १.
लक्ष्यलक्षणभाव इति ... १०९४, १.
लक्ष्यसिद्ध्यर्थमिति ... ९११, ८.
लक्षणशब्द इति (भा) ... १००७, ३.
लविधानादिति ... ४४०, १९.
लस्य तिषादयो भवन्ती ४४९, ५.
लस्येत्यत्र (कै) १०४५, १.
लाघवमिति ४१, ५.
लाघवायेति ९०८, ८.
लाघवार्थत्वादिति ... १०१५, ३.
लादिविधाना ८११, ४.
लादेशे (भा) ५०१, १.

र ।

रथः (भा) १०८७, ८.
रस्यत इति ८१८, ३.
रसः १०८७, ७.
राजकुमारी (कै) ... १५६, १३.
राज्ञा सा इति (भा) ... ७४३, ३.
रिक्तको लोचकंसः ... ६९, १६.
रौचिततमत्वं (कै) ... ८५८, ७.

सादेशेत्यस्य १०४५, २.	लोके चेति १०००, ७.
सादेशेषु ४८९, ११.	लोकेति ८०७, ४.
४८८, १२. ५०५, १२.	लोप इति ६६८, १.
सादेशेष्विति (भा) ... ४३७, ८.	लोपद्वारेणेति १६६, १.
सावयते (कै) ५३०, १.	लोपनीयस्येति १०३, ६.
लिङ्गद्वयेनेति (कै) ... ४८, २.	लोपस्येति ७००, ७.
लिङ्गविपरिणामेति (कै) ५८१, १४.	लोपेनेति १६८, १६.
लिङ्गसंख्ययोरिति ... १०२, १.	लौकिक इति ४६६, ८.
लिङ्गस्याविभक्तिपरस्येति	लौकिकं चातिवर्त्तते (भा) ८६७, ८.
(भा) २०६, १३.	लौकिकस्य गोचस्येति (कै) १०३, १.
लिङ्गातिदेशादिति (भा) ५१४, ४.	लौकिकस्येति १०३, ६.
लिङ्गादिति (कै) ... १०, ९.	(भा) १५०, २.
लिङ्गान्तरेणेति १८५, १३.	लौकिका इति (कै) ... ४६०, ८.
लिङ्गेति १६६, ५.	लौकिकादिति ... ७१२, १.
लिङ्गशब्देनेति ३१, ३.	लौकिकादेवेति ... ७१०, १४.
लिङ्गयेति ४४८, १०.	लौकिकार्थप्रत्यासन्न इति ६८६, १.
लुगपवाद १६८, ४.	लौकिकी ६८५, १३.
लुगपेति ८९, १.	लौकिकेति ... ४८, ४. ४२९, ११.
लुक्लिङ्गपर इति (भा) ५१३, ५.	
लुक्विकरणानामिति (कै) ११, १०.	
लुगन्तमिति (कै) ... ५२८, १०.	
लुपसंख्ययोरितेनेति ... १७०, १६.	
लुपोऽर्शनसंज्ञित्वादिति	
(भा) १७२, १७.	
लुप्तप्रत्ययस्येति (कै) ... १२८, ४.	
लुप्तेऽपीति ६८७, ९.	
लोकत इति (भा) ... १०५०, ५.	
लोकः शास्त्रं चति (कै) ८५३, १.	
	वकारमागमम् (भा) ... २२८, ७.
	वक्तव्य इति (कै) ... ५४६, १.
	वक्ष्यतीति (भा) ... ११३, ८.
	(कै) ... ८११, १.
	वक्ष्यत्येतदिति (भा) ... ६८३, ४.
	वक्ष्यमाणम् (कै) ... ३०१, १.
	वक्ष्यमाणमपीति ... १०४९, १.

व ।

वक्ष्यमाणस्यापीति ...	८५८, १.
वचनम् (भा) ...	७३६, १.
वचनादिति (कै) ...	१८३, ८.
वचनाद्वेति ...	१०७३, १.
वचनाश्रया चेति (भा) ...	७३६, ३.
वचनसामर्थ्यादिति (कै) ...	१०९, ८.
... ..	७२१, १.
वतिनेति ...	१७३, ५.
वक्षेष्ु ...	१०८४, १८.
वद् (कै) ...	१०९, ४.
वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः (भा) ...	४८४, १०.
वर्गचयेति (कै) ...	८०, ४.
वर्जवमिति ...	७२४, ८.
वर्षकासभूस्त्वम् (भा) ...	१०७७, १.
वर्षान्तरेणेति (कै) ...	१०८९, ९.
वर्णोपलब्धौति ...	१०७६, १.
वर्णिपदेति ...	१७४, १८.
वस्त्वन्तरेति ...	७२४, ५.
वस्त्विति ...	७०४, ११.
वस्तुतस्त्विति ...	७३८, ३.
वस्तुस्थित्या ...	७५१, ७.
वस्तुस्थित्येति ...	८३८, १.
वहिरङ्ग इति ...	८५०, ७.
वहिरङ्गनादिति ...	१४८, १०.
... ..	६५१, १०.
वहिरङ्गस्यस्येति (भा) ...	६४४, ११.
वहिरङ्गे इति (कै) ...	६६६, ११.

वाक्यकार इति ...	१७६, ४.
वाक्यभेद ...	४४०, ५.
वाक्यभेदे ...	५१०, ५.
... ..	५१७, १३.
वाक्यम् ३१८, १०. ७७०, ५.	
वाक्यार्थो वेति ...	१२३, ९.
वाक्यैक ...	४३८, १०.
... ..	७०६, १७.
वाग्वरूपता (हरिः) ...	८००, १०.
वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे (च० वे० सं०) ...	८०३, १९.
वागेवार्थं पश्यति (श्रुति) ...	८०३, ८.
वाङ्मर्थ इति (भा) ...	१२५, ८.
वातुकीति (कै) ...	५६, ९.
वाधकत्वादिति ...	६८३, १.
वाधनादिति ...	४४४, १.
वाधामाभूदिति ...	८८, ६.
वायुमाविशति (हरिः) ...	७८८, १८.
वायोरणूनां ...	७८८, ११.
वारणक्रियेति (कै) ...	७८७, ४.
वारणार्थानां ...	७७८, ३.
वारयितु ...	७८८, ३.
वार्तम् (भा) ...	१५८, १.
वार्त्तायधिः (निब) ...	३७०, १३.
वाङ्मय (भा) ...	३१७, ५.
विकरणे (कै) ...	४८३, १.
... ..	४८७, ८.
विकल्पते (भा) ...	६७९, ६.

विकार (कै) १०७९, ३.	विप्रतिषेधे (भा) ... ६९३, ७.
विकारान्तरम् ८५५, ३.	विप्रयोगः (कै) ... ९६९, ८.
विकाराविति (भा) ... ४७६, १०.	विभक्त्यस्त्विति ... ७०५, १५.
विकारेति (कै) ... ८५५, १.	विभक्ति १०५३, ४.
विकासनमिति ४६६, ८.	(भा) ... ६३९, १.
विक्षिप्त्या ८५७, ३.	विभक्त्यन्तस्येति (कै) ... ४६७, १०.
विक्षेदनेति ८५७, १.	विभक्त्यन्तानामेकशेष इति (भा) ९९७, ७.
विग्रह इति (भा) ... ९८२, ११.	विभक्तेस्तु (कै) ११५, ३.
विच्छिन्नाना ४१३, ३.	विभक्त्यो (भा) १०५४, ६.
विजिति ६६३, ३.	विभज्य (चरि) ... ७६६, ९.१.
वितन्यत (कै) ६४६, १.	(पुराकल्प) ... ८०३, ९४.
विद्यते तराम् (कै) ... ९८१, १३.	विभज्येति (कै) ६०५, ५.
विधिग्रहणे ६७६, ३. ६३६, ८.
विधीयत ५०१, १८.	विभागः (कै) ४६६, ४.
विधीति ५१०, ८.	विभाषामध्ये (भा) ... ४१, ६.
विधुरः ५६३, १.	विभाषे (भा) १००७, ६.
विधेयं नास्ति (भा) ... ६५८, ३.	विरूपाणामेकशेष इति (कै) ९०७, १.
विधेरेव (कै) ४४७, १०.	विरोध ६१५, ४.
विध्यर्थमिति ४७३, १३.	विरोधभावा ४१३, ६.
विनाश ३६०, ७.	विरोधादिति ५६, ४.
विपरीतस्त्विति ... ३६, ४.	विवक्षाभेदेति (कै) ... ८८७, ३.
विपरीतेति १८, ९.	विवक्षित (भा) ... ७९३, ५.
विपर्यास १६१, ५.	विवक्षिताया (कै) ... ६६०, ६.
विपर्यायस्थापीति ... ९७६, ९.	विविचिते ६३६, १.
विपादिकां व्याहृदाति (भा) ४७०, ६.	विवर्तमाना (चरिः) ... ८००, ५.
विप्रह (कै) ५६३, ८.	विविधमिति (कै) ... ६४, १.
वेप्रतिषिद्धा (भा) ... ९९८, १.	विशिष्ट ९५४, ११.
... .. ३६७, ६. १०१७, ४.

विशिष्टाशेषेति ...	११३, ७.	इतीति ...	१११, १.
विशिष्टेति ...	१११, १.	इमे च (भा) ...	१११, १३.
...	११३, ८.	इदम् (भा) ...	११३, ५.
विधीति ...	५०७, १.	इति (कै) ...	१०७, ८.
विशेषवाक्यामिति (भा) ...	१०७, १.	इतिरादिति (भा) ...	१०७, १०.
(कै) ...	१०८, १८.	इति ग्रन्थेति (कै) ...	१०९, १.
विशेषवाक्येति (कै) ...	१०९, १.	इति ...	४४४, ११.
विशेषात्तेति (भा) ...	१११, ११.	इतिमस्यापीति ...	१११, १.
विशेषे (भा) ...	१११, १.	इतिमीडे (भा) ...	१११, १.
(कै) ...	५४१, ८.	वैषतेयः (भा) ...	४०८, ११.
...	५०७, ११.	वैयाकरणेति (कै) ...	११७, १.
...	८५१, ४.	वैष्णवमिति ...	१०९, १.
विशेषत्वेन (कै) ...	१०९, ११.	वक्तये (वरिः) ...	७८८, ११.
विषयम् ...	४०४, ११.	...	८०९, १.
विषयविभागः ...	१८१, ११.	वक्त्याद्यतीति (कै) ...	१११, ८.
विचरण ...	४०१, ८.	व्यञ्जकध्वनीतिः ...	१०७७, ८.
विचित्रानामिति ...	४०५, १.	व्यञ्जकेति ...	१०८४, १.
वीचरादिति (भा) ...	८९१, ५.	व्यञ्जनादायु (वरिः) ...	७८८, १४.
इत्थ इत्युक्ते (कै) ...	११५, ८.	व्यतिरेकस्य (कै) ...	११८, १४.
इतिमस्याद्यप्यपीति ...	७९१, १.	व्यतिरेकाभाव ...	१००, १८.
इदम् ...	१११, ७.	व्यधिकरण ...	८४८, १.
इत्थं इत्युक्ते (भा) ...	१०९८, १.	व्यधिकरणा (कै) ...	५८०, १.
इत्थयेति (कै) ...	१५१, ८.	व्यपदिश्यते ...	१८७, ८.
इत्यादीना (भा) ...	१०९८, ५.	व्यपदेशान्तर ...	४५८, १.
इतिोपचिप्राये (कै) ...	१११, ७.	व्यर्थमिति (भा) ...	१८१, १४.
इति कथेति ...	१०९, ७.	व्यर्थानामिति ...	११, १४.
इतिोपचिप्राये ...	१०९, ११.	व्यपदेशादित्यर्थ इति (कै) ...	१८८, १५.
इतिविद्ययेति ...	१०७, १४.	व्यपदिशति ...	१८५, ११.

व्यवस्थापितमिति ...	६४, १९.
व्यवस्थाया ...	६९४, १.
वाकरवं नामेति (भा)	७४, १.
वाङ्मयं चो... ..	१०६४, १७.
वाङ्मया (कै)	१६, १.
वाचते	९८६, ६.
वापार	७६५, ९, ६.
वाप्तिचेति	८९, ९.
वाप्तीति	१६९, ६.
... ..	६६९, ४.
वावक्रोशी (भा) ...	६६९, १९.
वृत्पादयिष्यत (कै) ...	६८६, ८.

श ।

शकटये (भा)	६७९, १.
शकटाचेति (कै) ...	१०६५, ४.
शकटै	६०४, ६.
शक्ति	६६५, ६.
शक्ति	१४८, ६.
... ..	६६६, १.
शक्यं (भा)	६५९, ६.
शक्तिरेवेति (कै) ...	४६५, ४.
शदे:	५१९, ८.
शदे: शित	४६५, ५.
शपः सम्यग्भीति ...	४०, ५.
शवादीति	४४९, ६.
शब्दनिर्वाचामिति (भा)	६९५, ८.

शब्दवर्णवापीति (कै)	४१६, १९.
शब्दनेति	६०६, ६.
शब्दनामाः (हरिः) ...	८००, १९.
शब्दमिति (कै) ...	४४०, ७.
शब्दं करोतीति ...	४४५, ७.
शब्दविषया	८९६, ४.
शब्दव्यवहार	१७८, ५.
शब्दप्रतीति	९४६, ४.
... ..	७३६, १.
शब्दशब्दार्थविति (भा)	१६९, १९.
शब्दस्त्री (कै)	६०८, १.
शब्दस्य परिणामोऽयमित्या-	

ज्ञातविदो विदुः (हरिः) ८००, १९.

शब्दाभिरस्येति (भा) ...	५०६, १७.
शब्दार्थौ (कै)	६०८, ६.
शब्देति	८६, ६.
... ..	६०९, १.
शब्देत्यादि	९८६, १९.
शब्देनाभिधाने	९०९, १.
शब्देनेति	५४८, ७.
शब्देष्वावाग्रिता (हरिः)	८००, ६.
शब्दैकमीतर (कै) ...	६१०, ७.
शब्दैकेति	९८८, १९.
शब्दो वा (भा)	६०७, १९.
शरीर (कै)	१८७, १७.
शरीरभेदे (हरिः) ...	८०४, ८.
शाकल्यं (कै)	६८६, ४.
शाकल्येति	१०९७, ९.

शाकल्येन (भा) ... १०११, ८.	शेषेति (कै) ... ७०७, १४.
शाब्दीवाग् (हरिः) ... ८०४, ५.	... १०१८, ५.
शास्त्रमिति (कै) ... १७५, १५.	स्वाधकृच्छिति (कै) ... ४७५, १५.
... २९१, १५.	स्वाधेति ... २९१, ११.
शास्त्रं प्रवर्तमानमिति ... ११, ४.	श्रुतापेक्षणस्य ... ४३१, १४.
शास्त्रयोः भयप्रसङ्ग (भा) ६१६, १२.	श्रुतिः ... ७७०, २.
शास्त्रादिति (कै) ... ४८, ५.	श्रुतिरूपैः (हरिः) ... ८०५, ५.
शास्त्रे ... २९१, १३.	श्रुतीति (कै) ... ६४, १०.
... ७१०, ३. ८६३, ८.	श्रुतेति ... ८१९, १.
शास्त्रेति ... ५६९, १०.	श्रुता हीति ... ६४, १८.
... ६४४, ५.	श्रुतोऽपीति ... १९५, ४.
शास्त्रोऽपीति ... १२४, ९.	श्रौषडिति (भा) ... ८९६, ४.
शिक्षेरिति (वा) ... ४४७, ३.	श्लोकवाचीति ... ८८४, ४.
शिक्षिनेति (भा) ... २७३, ३.	
शिक्षेति (कै) ... ५१२, १०.	
शिक्षिष्य (हरदत्त) ... ४८५, १५.	
शिक्षिति (कै) ... ४९१, ४.	
शिक्षेति ... २९८, ८.	
... ६६०, १५.	
शेषग्रहणं कर्तव्यम् (भा). ४४७, ११.	
शेषग्रहणं न (कै) ... ५९९, ५.	
शेषणमिति ... १९५, १०.	
शेषत्वादिति ... ४९१, ८.	
शेषत्वाभाव ... १०७०, ८.	
शेषवचनं चेति (भा) ... ४५०, ९.	
शेषस्यापि (कै) ... ६०३, १.	
शेषादित्यस्यावकाश ... ४५६, ५.	
शेषे (भा) ... ५६९, १०.	
	षडङ्गुलीति (कै) ... ७००, १.
	षड्जादिभेदः (हरिः) ... ८००, ८.
	षड्द्वारां (कै) ... ८०४, १५.
	षड्भाव (भा) ... २८२, ३.
	षड् भावविकारा इति च
	स्नाह भगवान् वार्षा-
	यणिः (भा) ... २६९, १२.
	षत्वं नेति (कै) ... ६०७, ४.
	षष्ठेति (भा) ... ७००, १४.
	षष्ठीति (कै) ... १९८, ३.
	... १०४४, ५.
	षष्ठीनिर्देशे ... १२६, १.
	षष्ठीमिति ... ८९०, ४.

ष।

षष्ठौशब्देन	१००, १२.
षष्ठ्यामिति	७८२, २.
षष्ठ्यविधिरिति	६१०, १.

स ।

स एवार्थ इति (कै)	६१२, ११.
स एवासाविति	१०५९, १.
स एवेति	६३१, ४.
स कर्तेतीति	५२९, १.
स कर्मकाणामपीति	८१९, ५.
सकृत्	३०, ७.
सङ्ख्यातानुदेश इति	४५, १०.
सङ्ख्याया इति	८७, ९.
सचते इति	८७९, ९.
स च बाध इति	६०२, ९.
स चाच इति	५९, ७.
स चावश्यमिति (भा)	३८२, १.
... ..	५३४, ६.
स चासतीति (कै)	३५, ५.
सततमिति	४७४, १९.
स तर्हीति (भा)	१०२१, ५.
सति चेति (कै)	८९, २.
सति त्विति	५७०, ८.
सति सूत्रे इति	३१६, ९.
सतीचेति	७६०, १.
सतोऽप्यविवक्षितेति (भा)	७७४, ५.
सतैव इत्यादि (कै)	३८३, १.

सत्ते चेति	१, ७.
सत्यपि चेति	८९६, ७.
सत्यपीति	७५, ७.
सत्यामपीति	१७, ५.
सत्यामिति	६०, १.
सत्युपेति	१००, २.
सत्येवावधाविति	७५९, १.
सदसदिति	३४२, ६.
सदेरौणादिकस्त्व,	८७१, ४.
सद्भावेन (भा)	३०८, ९.
सद्भावे	२७९, १३.
सदस्त्विति (के)	३४४, ९.
स नाद्यन्ता इति (कै)	३७५, १४.
स निर्दिश्यते	१०४९, ४.
सन्ततमिति	७९९, १.
सन्नि चैकचेति (भा)	६११, ६.
सन्देहादिति (कै)	२५२, १०.
सन्त्यचरादीति	७३, ९.
सन्निपातादिभञ्जन (हरिः)	७९९, १०.
सन्निविष्टानामिति (भा)	६११, १३.
सप्तमीति (कै)	४५०, २.
सप्तमीनिर्देशादिति	८, १९.
सप्तम्यर्थे	६, १०.
(भा) ७, ९. (कै) ४०४, ८.	
सप्तम्यामिति (कै)	४०४, ६.
सप्तम्या (भा)	४६१, १५.
सप्तमोभावमापद्य (हरिः)	७९९, १७.
सप्तम्येति (कै)	१२०, ६.

समक्षमेवेति (कै)	...	४६९, ९.
समान (कै)	...	४२९, ८.
समानबीज (भा)	...	४२७, ८.
समानिति	...	१२८, १५.
समावे	६८, १९.

(भा) ६६९, ५. ६६४, ६.

समानार्थत्वमिति	...	९५१, १.
समानाधिकरणत्वादिति		

(भा) ... १७७, ९.

समावेश्येति (कै)	...	५८८, १०.
समाश्रितो (भा)	...	६५८, ९.
समास इति (भा)	...	६०८, ५.
(कै)	...	१०६, ९.
समास एवमेषे (कै)	...	९९९, १.
समासात्	...	१६१, ७.
समासत्वादेवेति (कै)	...	९२०, ५.
समासवाच्यत्वे इति	...	५६८, ११.
समासविशतीति	...	६०८, १४.
समासस्येति	...	१६०, १८.
समासाभ्युदात्तत्वे	...	९१८, ९.
समासार्थं चेति (कै)	...	१०६, ४.
समासार्थे	...	१६०, ६.
समासैकार्थत्वादिति (भा)	...	६५, ९.
समाचारगुणस्येति	...	६८, १९.
समाचारे (कै)	...	१६७, ६.
समाश्रित्यमावेति	...	५६७, ६.
समुच्चय...	...	११८, १०.
समुच्चयानामावादि	...	१००, १९.

समुच्चयेनेति	...	९७५, ७.
समुदाय	...	९४९, ११.
समुदाय इति (कै)	...	१६१, ९.
११९, ९. ४२९, ७. ५१५, ४.		
समुदायतन्त्रत्वात् (कै)	...	९६६, ४.
समुदायद्वारापेक्षानुपपत्ति-		
रिति (कै)	...	१०५९, ९.
समुदायस्येति	...	११५, ४.
१०५०, ९. १०५६, ४.		
समुदायादि चेति	...	११४, ५.
समुदायार्थः	...	९४८, ६.
समुदायवाचिन	...	९५५, १.
समुदाये	...	९९, ११.
समुदाये चेति	...	६८, ९.
समुदायेति	...	९५७, ६.
...	...	९६९, ६.
समुदितस्येति (कै)	...	११६, ७.
समो नमिति	...	४८९, ९.
सम् निम् दुयिति	...	५४८, ४.
सम्प्रतीति (भा)	...	५६९, ८.
सम्भवे (कै)	...	५६९, ८.
सम्भवेति	...	६९७, ५.
सम्भावनादीनां चेति (कै)	...	१०२८, ९.
सम्भवे निति	...	४६८, १६.
सम्बन्धः (कै)	...	६५७, ११.
...	...	९४७, १०.
सम्बन्ध इति (कै)	...	९००, ८.
सम्बन्धविशेषेति	...	१०९६, १.

सम्बन्धसम्भवादिति ... १५०, ७.	संश्रुति ... ५८१, ८.
सम्बन्धिशब्दौ (भा) ... १०१, ११.	संनिधि ... १७८, १०.
सम्बन्धीति (कै) ... ५०६, ७.	संनिहिता गोकर्णिकेति
संकीर्णंति ... १८८, ६.	(कै) ... ४६१, ८.
संश्लेषाद्वाक्यमिष्टार्थ-	संप्रत्ययः ... १६३, ११.
भवन्निष्ठापदावली	संनिपात्यति (कै) ... ८४१, ३.
(अग्निपुराण) ... ११८, १०.	संयोगान्नलोपस्य चेति
संख्या ... ३८०, १५.	(भा) ... ११५, ७.
संख्यात्मकमिति ... ४१५, ८.	संयोगान्तेति ... ११४, ८.
संख्यातानुदेश इति (भा) ६३८, ११.	संयोगान्नस्य लोप इति
संख्याप्रधानं चेति ... १४९, १०.	(कै) ... ४०४, १२.
संख्याप्रयोगे (वा) ... १८३, १०.	संसर्गकृपे (कै) ... १९६, ३.
संख्याया इति (कै) ... १५१, ८.	संसर्गवदिति ... ५१८, १९.
संख्यायामिति ... १०१, ४.	संख्यायाभिधारिण इति ३७४, १.
संख्यावदिति ... ८९९, ४.	संस्कार्यत्वादिति ... १८७, ४.
संश्लेषेति ... १११, ५.	संख्याय प्रसवौ (भा) ... १८९, १०.
११०, ८. ४९१, ४.	संख्याने अत्रायवेर्जट् ली
संश्लेषेति ... १८८, ६.	सूते: (चरि:) ... १८९, १९.
संघातस्येति (भा) ... १३७, ८.	संख्यायविशेषः (कै) ... ८१४, १.
(कै) ... ३५१, ८.	सरणक्रियोपलक्षितमिति
संघातेनार्थमतेरिति (भा) ४५१, ६.	(कै) ... ७०४, ३.
संघादिच्छिति ... ४९६, १०.	सरूपस्य ... १९६, ८.
संघादयेति ... ८३८, ४.	सरूपायामिति (भा) ... १८७, ७.
संघात्प्रकारयेति ... ५८९, ३.	(कै) ... १८७, ११.
संघातं चेति (कै) ... ४५, ८.	सर्वमतले (कै) ... १८३, ६.
संघाविशामिति ... १३८, ८.	सर्वत इति (भा) ... ५०९, ३.
संघित इति ... ११०, १.	सर्व एवेति (कै) ... १८३, ५.
संघितविशेषयेति ... ४५, ६.	

सर्वतोऽन्तिमार्थाद् (गणसू.)	६५०, ३.	सहाभिधानेति	... ४४९, ७.
सर्वत्र	१६०, १३.	सुहार्थीभाव इति (भा)	७७३, १.
सर्वत्र चति (भा)	... ५६६, ६.	सहोपापवाद इति (कै)	६५३, १.
सर्वत्रेति	... ९०८, ४.	सहेति	... ९६५, १३.
... १८९, ४. (भा)	९८८, ६.	साक्षादिति	... १५९, १३.
(कै) ५६०, ४. १०८०, १.		साक्षादुभूता	... १००५, ९.
सर्वत्र दृष्टेरिति (कै)	... ८९८, १.	साङ्ग्येति (कै)	... ५४९, १.
सर्वत्रैवेति	... १०४६, ३.	साचाव्ययेति	... ८७७, ४.
सर्वदेति	... ९३३, ४.	सा चेति	... ३०९, १३.
सर्व द्विगुप्रकरण (भा)	... ५८७, १४.	८५८, १.
सर्वव्यक्त्युद्देशेनेति (कै)	... ६७१, ६.	सादृश्यादिति	... ९९६, ९.
सर्वस्य	१०६, ७.	... ४०८, ४. ७९८, ११.	
सर्वस्येति	... ३९५, १.	सादृश्येति	... २७०, १०.
सर्वस्योद्देशस्येति (भा)	... ४१८, ७.	साधन (भा)	... ३३४, १०.
सर्वाभिरिति	... ९०५, ४.	साधनकर्मणि (कै)	... ४५८, ११.
सर्वासेति	... ९८७, ३.	साधनमिति	... ६६१, ११.
सर्वे चकारा इति	... ५७६, ६.	साधनसंख्याकृत	... ९९०, ४.
सर्वेति (कै)	... ३८०, ५.	साधने	... १०७१, ४.
सर्वे शब्दा इति	... १८५, ९.	साधनेति	... १४८, ८.
सर्वेषाम् (भा)	... ५६०, ६.	साधारणेति	... १२, ४.
सर्वेषामिति (कै)	... ६१३, १.	साधारणीति	... ७४८, १०.
... ..	७४८, ९.	साधीयः (भा)	... ५६७, १.
सर्वेष्विति	... ९०३, ९.	साध्य	३४३, १९.
... ..	९८१, १२.	साध्यमानेति	... ८७९, १.
सर्वे ग्रन्थ	९६४, १.	साध्यसाधनभावः	... ३६४, ३.
सर्वोऽनुदेश इति (भा)	... ४१८, ९.	सापियोगविभागेनेति	... ४५६, १०.
सर्वकरेति (कै)	... ५१८, १३.	सामग्र इति (कै)	... ५१९, ५.
सर्वविज्ञायामिति	... ९०, १६.	सामयिकीति	... ७७१, १.

सामर्थ्यमिति	१८०, ९.	सावकाशमिति (भा)	१४, १०.
सामर्थ्यादिप्रमिति	१६८, ७.	सावकाशत्वे (कै)	८४०, ९.
सामर्थ्यादिति (कै)	१३८, ८.	सांसर्वविद्याशिक्षणानां	
१८६, १०. ४१९, १४.		कक्षानां चोपवन्धन	
४६८, ९. ४६९, ९.		(हरिः)	८००, ९९.
१००९, १.		साहचर्यादिति (भा)	१०४, ७.
सामान्य (कै)	२१०, ९.	सिद्धविशेषित (भा)...	९०, १९.
सामान्यमिति	४९१, ५.	सिद्धेरिति (कै)	११९, ७.
१०९२, ४.		सिद्धयेति (कै)	१८९, ९.
सामान्यम्	१५८, ९.	सिद्धत्येव	१६०, १.
सामान्यविशेषवाचिनोश्च		सिद्धमिति	९४७, १.
द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्		(भा) २१९, ५.	
(भा)	२१८, १९.	सिद्धं कर्मत्वमिति (कै)	८८२, १.
सामान्यशब्दा इति (भा)	१६५, ४.	सिद्धं तु पूर्वस्येति (भा)	४६८, १.
सामान्यशब्दाच्चेति	१६५, १९.	सिद्धत्ववस्थिता (भा)	४८, १९.
सामान्यस्य (कै)	९०६, ११.	सिद्धरूपमिति (कै)	८७४, १.
सामान्यापेक्षं चेति	१०४६, ४.	सिद्धरूपाण्येवेति (कै)	२६८, ११.
सामान्ये (भा)	१९५, १०.	सिद्धशब्देति (कै)	५९८, १.
सामान्येति (कै)	६५०, १.	सिद्धान्तत्वादिति (कै)	९८५, ८.
सामान्येनेति	१००२, ९.	सिद्ध इति (कै)	४५२, १९.
१०८२, ५.		सिद्धेति (भा)	२१६, ६.
सामान्योपक्रमे (कै)	२१८, १४.	सिद्धप्रथमे (कै)	१०५०, १.
शरथिरिति	८९०, ४.	सिद्धेवेति (कै)	१९४, १९.
शक्यमानेति	२१, १५.	सिध्यतीति	४८८, १०.
शक्यत्वादिति (कै)	५९५, ७.	सौदन्यसिद्धिप्रति, (कै)	८७१, ९.
शक्यत्वेनेति (भा)	२२६, १.	सौयुडादीति	२१, ६.
शार्थादिति (कै)	८१८, ४.	सुखेनेति (कै)	१०१९, ९.
शार्वभातुक्रमयेति	४९९, ५.	सुज्ञानत्वादिति	७५८, ४.

सुत्याशब्द इति ...	८४, १०.	स्वपदार्थेति (कै) ...	१०३८, १.
सुप्रक्षणाधामिति ...	७८, १२.	स्वभाव इति ...	२१६, १०.
सुभिच्च (भा) ...	१७६, १.	स्वभावतः ...	५२५, २.
सुःपूजायामिति (कै)	८८०, ५.	स्वमङ्गमिति (कै) ...	४७८, ६.
सूक्ष्मेष्टिकेति ...	१०५, १८.	स्वयं राजन्ते स्वरा अन्वम्	
सूत्र इति (कै) ...	७५१, ८.	भवति व्यञ्जनमिति (भा) ५८, १२.	
सूत्रकारेण (कै) ...	१५२, २.	स्वयमिति (कै) ...	५५, ७.
सूत्रं भिद्यते इति (भा) ६२२, १२.		स्वयंराजन्त (भा) ...	६२, ७.
सूत्रे (कै) ३२०, १. ३२२, ८.		स्वरशब्देनेति (कै) ...	६८, ११.
सूत्रेति ...	१०२२, ६.	स्वरस्त्विति (कै) ...	८८६, १.
सूत्रेष्वपीति ...	६५८, ८.	स्वरादेः ...	५१८, ५.
सूत्रोच्चारित ...	२२६, १.	स्वरितएवेति ...	७८, ४.
सूत्रतेरिति ...	६१२, ८.	स्वरित इति ...	६८, १५.
सूत्रा (भा) ...	८१, १२.	स्वरितञितएवेति ...	५५५, १.
सूत्रासंसारिणां संज्ञा		स्वरितञिद्विषयैवेति ...	५५८, ७.
(हरिः) ...	८०१, ५.	स्वरितेनाधी ...	७६४, १.
सोऽपिदोष (भा) ...	१०६६, ६.	स्वरितेनेति (भा) ...	१४५, ६.
सौकर्याति श्येति (कै)	५२७, ७.	स्वरेदोषेति (कै) ...	१२०, ४.
सौकर्येति ...	५२८, ४.	स्वरेणेति ...	२५२, ६.
सौचलादिति ...	५२, १२.	स्वरेनासीति (भा) ...	६२५, १२.
सौनकेशादिति ...	२८५, ११.	स्वशक्तौ (हरिः) ...	७८८, १२.
(केशशब्दो भगवाच्च इति तु		स्वस्येति (कै) ...	४८८, ४.
अथैव नागेशेनोक्तम् ।)		स्वसादि ...	२१२, ७.
संघेति (कै) ...	१०४४, ८.	स्व्याःसंनदी ...	६५४८, ८.
संतन्त्रमिति (भा) ...	८४५, २.	स्व्यल्लविति ...	६६०, ४.
सत एव (कै) ...	६१, ८.	स्थानि ...	५८, २.
सतन्त्र इति (कै) ...	८४८, २.	स्थानेष्वभिहितो वायु	
सतन्त्रोऽसाविति (भा)	८५२, १.	(हरिः) ...	७८८, ८.

स्थानेऽनन्तरमेनापीति	
... (भा) ...	४१७, १.
स्थापयति (कै) ...	८४५, ५.
स्थानिति ...	१६, १९.
स्थादपि स्थादिति ...	१६६, ८.
स्थादेतदिति (भा) ...	५९, ९.
स्थादिति ...	१४, १४.
स्थानस्य (भा) ...	८५, ५.
स्थादादिति (भा) ...	५०१, १५.
स्वाङ्गकर्मकारा ...	४०१, १६.
स्वातन्त्र्यमिति (कै) ...	८४८, ९.
स्वाभाविकमिति ...	१६५, १.
स्वार्थं य इति ...	५५६, ६.
स्वार्थः (कै) ...	८६७, ६.
स्वार्थदर्शनादिति ...	८५५, ७.
स्वाश्रयमिति ...	८३९, ९.
	५६८, १३.
स्त्रिय (भा) ...	११७, ७.
स्त्रियमाचक्षाते (भा) ...	६६०, ११.
स्त्रियमिति ...	६६०, १.
स्त्रियनवेति ...	६६३, ८.
स्त्रियामाख्यायेते ...	६६१, ८.
सौ ...	११०, १०. १११, ९.
सौति (कै) ...	१०६, ९.
सौत्वयुक्ता ...	१६५, ८.
सौपुंसकत ...	१०७, ८.
सौप्रत्ययेनेति (भा) ...	१५४, ११.
सौम्य इति (पा) ...	६९८, ९.

सौकुर्वन्ति (कै) ...	४५८, ४.
सृत इति (भा) ...	१५, ९.
सेति (भा) ...	१५८, ७.

ह ।

सम्मे इत्यादिः (कै) ...	१००४, ४.
सयवरट् (शिवस्य) ...	११४, ९.
सरतेरिति (कै) ...	८१, १७.
सरितसरिणयोरिति (कै) ...	१३६, ५.
सरितेति (भा) ...	१३३, ६.
सरिव (भा) ...	८४, ४.
सरिवद्भ्योः (भा) ...	४६४, १९.
सर्षादिष्वेति ...	४७४, १५.
सल्लनः स्यादिति ...	९७, ५.
सल्लनादिति (कै) ...	९८, ९.
सल्लः प्राधान्यादिति ...	८३, ६.
सल्लां लिति ...	५१, ९.
सल्लप्रक्षणादिति ...	१८८, ५.
सल्लङ्गावभ्यः ...	११५, ८.
ससादीनाम् (भा) ...	४६४, ९.
ससीति (कै) ...	१६४, ५.
सस्तिन इति ...	१०७७, ५.
सस्य लिति ...	१८८, ४.
सिमाङ्ग इति (कै) ...	८३१, ५.
सिमाविति ...	५८५, १.
सिद्धयोरिति (भा) ...	४६४, १०.
सितुत इति (कै) ...	८६०, १.

चेतुमदिति १०१७, द.	श्रस इत्येवमिति ... ६५, १०.
चेतुरदितमिति . . . १०६, १०.	श्रसत्तं मिति ६६७, द.
चेतुरिति १०१९, ४.	श्रसप्रदेशेष्वज्पद्यमिति
चेतुविषयत्वादिति ... १०१५, ९.	(कै) ... ५१, १०.
चेतुशाकल्यस्येति (भा) १०१९, ८.	श्रसानामेवेति (कै) ... ११, ८.
चेतुसंज्ञेति (कै) ... ५८०, द.	श्रसेष्विति १९, ७.
श्रस इतीति ६५६, ९.	कयत्यादयः (भा) ... ८९४, ७.

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

सिद्धे प्रथमे इति । (कै)

तिषादिसूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः ॥

प्रथम एव भवतीति । (कै)

नियमान्तरस्यासम्भवादित्यर्थः ॥

पाक्षिकां प्राप्ताविति । (कै)

नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसङ्ख्यात्वेन गुरुतयोप-

यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणम् ।
मध्यमोत्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमो ऽपि प्राप्नोति ।
तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् । शेष एव प्रथमो भवति
नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनियम एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम

ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य
संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-
मित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीय-
व्यावृत्तेर्निबन्धनत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न ढजादयः । ढजादिविधि-

इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येवास्तु युष्मद्यस्मदि त्रयो लकार इत्यर्थे
सर्वसामञ्जस्यात् । तथा तु न कृतमित्येव । अत्र त्वं भवति त्वद्वतीत्यत्र तु न ।

नियम उपपदनियमो वा स्याद् युष्मदि मध्यम एव अस्मद्युत्तम एव शेषे
प्रथम एवेति, पुरुषनियमो वा युष्मद्येव मध्यमोऽस्मद्येवोत्तमः शेष एव
प्रथम इति, तत्राद्ये पक्षे कुर्वन्त्वं कुर्वीणस्त्वमिति युष्मदि श्रुतशान्तौ च न
स्यातां ढजादयश्च न स्युः कर्ता त्वं कारकत्वमिति । नैष दोषः । एतावान्

त्वं वाहं च पचसि पचामि चेति, सहविवक्षायां तु द्वयोरपि शक्तयोरेको
द्वय उच्यते इति । अन्यो विषय इत्यर्थः । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न

(युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

पदनियम एवोचित इति चेन्न । अनुवादत्वस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य
प्राप्तवाधकस्यनस्य बोभयचाप्यंविशिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याशयात् ॥
नन्वत्र युष्मदस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह

यत्र केवले इति । (कै)

असहाये इत्यर्थः ॥ सिद्धं त्वित्युक्तिर्न सिद्धान्तिनी वचना-
रम्भस्याचापि सत्त्वादत आह

इति । युष्मदस्मदौ नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तुतः ।
तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् । शेषे प्रथम एव भवति
नान्य इति । उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदौ
नियते मध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेऽपि प्राप्तुतः । ततो वक्ष्यामि प्रथमो

सामर्थ्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम
एव अस्मदि उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं
न भवति मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वात् शेषेऽपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति
सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते

मध्यमविद्यतेरकर्तृत्वात् । प्रकृतिरेव हि विकाररूपापत्तौ कर्त्री । तथा
च मन्त्रः । यदग्ने एगमहं त्वं त्वं बाधास्या अहमिति । अहं त्वं स्याम् । त्वं वा

विषयो युष्मदस्मदुपपदं शेषश्च सर्वस्वासौ पुरुषेषु नियतः, उच्यन्ते च तृणा-
दयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति, तुल्यजातीयस्य च नियमेन व्यावृत्तिः, युष्मदि मध्यम
एव न प्रथमोत्तमौ अस्मद्युत्तम एव न प्रथममध्यमौ शेषे प्रथम एव न
मध्यमोत्तमाविति, एवं तर्हि तिबादिसूत्रे विधीयमानत्वात् प्राधान्यात्तेषा-

नकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन, त्वं चाहं
स्तस्मात् शेष इत्यनेन युष्मदस्मदोरभावः शेषो न पुनरन्यसद्भाव इति दर्शयति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०५६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मदुपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

स एवासाविति ॥ (कै)

पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात् एव साधवाश्रयेण सिद्धं त्वित्या-
हेत्यर्थः ॥ ननु युष्मदस्मदोर्नैत्युक्तेऽपि यत्र केवले ते तत्रैव निषेधः
स्यादत आह

यत्र शेषे इति ॥ (कै)

शेषग्रहणं तच्चानुवर्त्तत इति भावः ॥

भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथमस्वान्यस्य प्राप्नोति तत्र
प्रथम एव भवतीति ॥ तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ।
वा । तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तस्य
पक्षयः । अहं च देवदत्तस्य पक्षावः । किं कारणम् । शेषत्वात् । शेषे

प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमाविति । यथा समे देशे यजेतेति
याज्ञिक्यां प्राप्नो नियमः । तत्रेति । भा । उभयथा नियमे इत्यर्थः ।
शेषत्वादिति । भा । यत्र केवले युष्मदस्मदौ उपपदे स एवाशेषस्तत्र
माभूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेस्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मद-

अहं स्या इति प्रकृत्याश्रय एवेह पुनः । स्यादेतत् । भवान् करोतीत्यपि
स्थानिन्यपीति मध्यमः स्यात् । अत्राहुः । अलिङ्गः सम्बोधनैकविषयश्च

मेव नियमो युक्तः शेषग्रहणाच्चोपपदनियमे हि युष्मदस्मदौ नियते पुनश्च
अनियताः शेषश्चानियतः तत्र प्रथम इत्येतावदप्युच्यमानं नियमार्थं विज्ञायते
तत्र च नियमान्तरस्यासंभवात् प्रथम एवेति नियमः, यत्र च प्रथमाप्रथम-
प्रसङ्गस्तत्रैवं विधो नियमः कर्त्तव्यः शेष एव न तथा प्रसङ्ग इति तत्रैव

च पक्षावः, अहं च त्वं च वृत्तहन् संयुज्यावैति । यदापि तदादीनां यद्यत्पर

किं सिद्धं भवति त्वं च देवदत्तस्य पक्षयः, अहं च देवदत्तस्य पक्षावः, त्वं चाहं

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

चोदक इति । (कै)

तृतीय इत्यर्थः ॥

आरोप्यत इति । (कै)

तं विना चास्माच्छब्दात्तदोपसम्भव इति भावः ॥

तदा पृथगिति । (कै)

संबोध्यत्वेनावोधादित्यर्थः ॥

प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति ॥ सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । वा ।
सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदो-
र्नेति वक्तव्यम् ॥ युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन । वा । युष्मदि
मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । युष्मदि मध्यम इत्यस्या-

ग्रहणेनाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं
त्विति । भा । यत्र शेषे युष्मदस्मदौ स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्य-
मित्यर्थः । चोदक आह । स तर्हीति । भा । आचार्यदेशीय आह ।
न वक्तव्य इति । भा । अस्मदः शेष इति । भा । आवां पचाव इति ।

युष्मदर्थः । सन्निष्ठाः संबोध्यासंबोध्यसाधारणश्च भवदर्थ इति । न च युष्मदः
संबोधनैकविषयत्वे ततः संबोधन एव प्रथमा स्यात् । ततश्च आमन्त्रिता-

नियमो भविष्यति किं शेषग्रहणेन, पुरुषनियमे तु मध्यमोत्तमौ नियतौ
युष्मदस्मदौ वा नियते प्रथमश्च तत्र युष्मदस्मदोरपि प्रथमप्रसङ्गे शेष एव
प्रथम इत्येवं प्रथमनियमः कर्तव्यः, न वान्तरेण शेषग्रहणमेवं नियमः शक्यते

मित्यस्मदः शेषस्तदापि, स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव
भवति आवां पचावः ॥

न देवदत्तश्च प्रथम इति । अथ यद्यपि युष्मदस्मदोरन्यस्य च यः समुदायः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्थानिन्नापि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

‘तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-
प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावाद् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

अशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादचैकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदादीनां यद्यत्परं
तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणास्यास्मदो द्वयत्वादप्रयुज्य-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूप-
त्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । भा । त्वं

द्युदात्तत्वं पदात्प्रत्ययेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुरुष-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । ‘तेषामयं पुरुषनियमः क्रियत इति’ ।
तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिवादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयववृत्तौ
तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः ’ क्रियत इत्यर्थः,

स युष्मदस्माद्व्यामन्यत्वापि युष्मदस्मदौ तावत्त इति तत्सद्भावनिमित्तो मध्य-

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

यदा न सह विवक्षा (भा)

इत्यस्य च विना केवलपदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः ॥

तदधिकरणयोरिति (कै)

वज्रव्रीहिः ॥ भाष्ये

तदधिकरणानामिति (भा)

वज्रवचनं त्वनेकयुष्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण ॥

यदा चैकशेषो न । कदा चैकशेषो न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा
न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ॥ न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्त-
दधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः । वा । न वार्थो विप्रतिषेधेन ।
किं कारणम् । युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मद-

चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे । आचार्यदेशीय आह । नवेति । भा ।
सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेकशेषाभावः । एवं तदधि-
करणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्येकशेषाभावे पचसि
पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-

दिकार्य एवान्तर्भावात् । सम्बोधनेचेति सूत्रं हि सम्बोधनाधिक्यार्थमिति
वक्ष्यते । यत्तु केचित्पिष्टापत्तिं कुर्वाणाः पठन्ति ।

सापेक्षस्यापि पुरुषशब्दस्य ममकत्वात् समासः, अथवा तेषामिति कर्मणि
बहुो पुरुषद्वारको नियमः पुरुषनियमः, पुरुषद्वारेण ते नियम्यन्त इत्यर्थः ।
उपोचरितं पदमुपपदम्, शाकपार्थिवादित्वाद्दुत्तरपदकोपी समासः, उप-
शब्दः सामीप्ये ततश्च व्यवहिते न भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'व्यव-

मोत्तमै भवतः । न तु तदभावनिमित्तः प्रथमः, अन्यसद्भावे तु निमित्ते स्यादेव
प्रथमः । यदाह तत्र युष्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः । शेषत्वादिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्थानिन्नापि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

‘तदा भेदाभावात् पृथगिति (कै)

पाठे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदकधर्माभावाद् भेदकधर्मा-
प्रतीतेर्हेतोः पृथग्युष्मदर्थभावाद् इत्यर्थः ॥

अत्र प्रयोगे इति । (कै)

अशब्देनैव साहित्यस्य द्योतनादचैकशेषो नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे एवं पाठोऽस्ति ।

वकाशः । त्वं पचसि । अस्मद्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि
इहोभयं प्राप्नोति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तदादीनां यद्यत्परं
तच्छिष्यत इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।
अनेकशेषभावार्थं तु । वा । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यः

तत्रास्मद्युत्तम इति । भा ॥ ननु शिष्यमाणास्यास्मदो द्वयत्वादप्रयुज्य-
मानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति
विप्रतिषेध एवाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदस्मद्रूप-
त्वमारोप्यते तदा भेदाभावात् पृथग्युष्मदर्थभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध
उत्तम एवेत्यदोषः । चोदकस्त्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । भा । त्वं

द्युदात्तत्वं पदात्प्रत्ययेन निघातश्च स्यादिति वाच्यम् । सम्बोधनस्य प्रातिप-

कर्तुमिति कर्तव्यमेव शेषग्रहणम्, अतः शेषग्रहणं सूत्रकारस्यापि पुरुष-
नियम एवाभिप्रेत इति तमेवाश्रयति । ‘तेषामयं पुरुषनियमः क्रियत इति’ ।
तेषामित्युद्भूतावयवभेदस्तिवादिसमुदाय उच्यते, पुरुषापेक्षया ऽवयववृत्तौ
तेषां तिबादीनामवयवो यो मध्यमपुरुषस्तस्योपपदनियमः ’ क्रियत इत्यर्थः,

स युष्मदस्माद्व्यामन्यत्वापि युष्मदस्मदौ तावत्त इति तत्सद्भावनिमित्तो मध्य-

(युष्मद्युपपदे समागाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । सू. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

प्रथमेत्यादि । (कै)

इदं "सरूप" सूत्रे वार्त्तिकम् ॥ वाचनिकैकशेषे दूषणमाह

एवं हीति । (कै)

विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतद्भाष्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ अथ

भाष्याग्रथमाह

तस्मादिति ॥ (कै)

१ अ १ । पा २ । सू ६४ ।

शेषत्वादिति । तत्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च पचति
च । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ॥ यत्तावदुच्यते न
वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधं
इति । दृश्यते हि युष्मदस्मदोस्त्वानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः ।
तद्यथा । त्वं चाहं च वृत्रहृद्भौ संप्रयुज्यावहा इति । यदप्युच्यते

शेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येकशेषे आश्रीयमाणे-
नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अमेदादेक एव धातुः
प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायो विरोधाभावात् तत्र
पुंसवचनप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति । भा । शकटाक्षवि-

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वात्क्रियता चाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसाविति ॥

ऽप्रयुज्यमानेऽपि भवति तथा पूर्वप्रयोगे ऽपि परभूतस्याप्रयोगात् स्थानि-
नोति भविष्यति । नैतदस्ति । सप्तमीनिर्देशात् प्रयोगपक्षे परभूत एव
स्थात् । 'समागाभिधेय इति' । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवचनं इति दर्शयति ।
पुनः समागाभिधेये लकारेण निबन्धमानेन वा पुंसवचनं, त्रिविधं चाभिधेयं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोसः।

१०६५

(अ. १। पा. ४। व्या. ४) (यष्मद्युपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १। ४ १०१, ७, ८ ।)

लकार एवानेकार्थाभिधायीति । (कै)

क्रियायामनेकार्थगतारोपितसङ्ख्याभिधायीत्यर्थः ॥ नन्वत्रा इति
भज्यन्तामिति च बज्जवचनं कथमत आह

शकटाक्षेति ॥ (कै)

तत्रैकैकाक्षैकैकक्रियायामन्येन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य
तामुपपादयति

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रिया-
पृथक्त्वे स्वत्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते तद्यथा । अक्षाः भज्यन्तां
मध्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो भवति यदुक्तं
तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् ।
सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

भीतकाक्षदेवनाक्षाणां सहविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये
आरोपाद्भज्यन्तामित्यादि बज्जवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा
द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वेमेवं द्रव्यपृथक्त्वेमेव द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष
इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्यस्येति । भा । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदो-
चोपयुक्तयोः सङ्गावामास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह ।

तत्र । उक्तन्यायविरोधात् । लक्ष्यविरोधाच्च । दृश्यत हि पादादा-
वप्यन्तौदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातश्च । तद्यथा, युवं ह गर्भञ्जुगतीषु धृत्यः ।
यूयं यातस्वस्तिभिः । ह ये देवान्यूर्यमिदाययः स्येति ॥

लकाराणां भावः कर्म कर्ता च, तत्र द्रव्यवर्चिनोयुष्मदस्मदोर्भाववाचिना
ज्ञानेन सामानाधिकरण्यासंभवात् कर्तृकर्मणोरेव ग्रहणमित्याह । 'तुल्य-
कारक इति' । तुल्यमेकं कारकं यस्य तत्तथोक्तं, स्थानिन्यपीति स्थानशब्दः

(युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

तचेति । (भा)

एकैकाक्षस्यैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिमानः । वस्तुतः सह-
विवक्षाभावेऽपि लोकन्यायसिद्धं विद्वन्मानसेतिवत् तन्त्रं वज्रवच-
नान्तानामत्राप्येति भाष्याशयः । एकशेषशब्देन च तन्त्रमेव लक्ष्यत
इत्याहुः ॥ भाष्ये

सोऽपि दोष इति । (भा)

विप्रतिषेधाङ्गीकाररूपो यो दोषस्तेनोक्तस्तदङ्गीकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लभ इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चान्यश्च शेषग्रहणेन
गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तुतः । किं
कारणम् । युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदौ
अन्यच्च युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदाश्रयौ
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चास्मत् तदाश्रयौ

भवेदिति । भा । इतर आह । यदत्रेति । भा । तत्सन्निधौ शेषत्वाभावा-
त्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थमविद्वानाह । यथैवेति ।
भा । एतद्विधायकं यमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं तर्हीति ।
भा । यच्चात्रेति । भा । युष्मदस्मदोः अवगात्तदभावे च शेषसङ्गावात् ।
यश्च शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्वं

प्रसङ्गवाची स्थानमस्यास्तीति स्थानी तत्र च प्रयुज्यमानस्याप्रयुज्यमानस्य च
प्रसङ्गोऽस्ति उच्यते चेदं स्थानमस्यास्तीति, तत्र सामर्थ्यादवधारणं विज्ञायते
प्रसङ्ग एव यस्य न तु प्रयोग इति । यदा स्वनिर्णयप्रसिद्धिरैवा यस्य स्थाने
आदिष्टो विधीयते स स्थानीति इह त्वप्रयुज्यमानता सावृष्ट्यात् युष्मदि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०६७

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

परिहृतमेतदिति । (भा)

शक्तितैवेति शेषः ॥

उपयुक्तादन्य इति । (कै)

अस्योपयुक्तासमभिव्याहृत इत्यादिः । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्ते-
रिति भावः । एतत्सामर्थ्यं शब्दशक्तिम् । तेनावधारणमाश्रितमिति
भ्रमस्तस्येति भावः ॥ भाष्ये

यदत्र युष्मदिति (भा)

समुदायस्य युष्मत्त्वाभावेऽपि तदवयवयुष्मदमादाय मध्यम इत्यर्थः ॥

मध्यमोत्तमौ भवतः । एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः *प्रथमो भविष्यति ।
एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् ।
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यच्च शेषः न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो
न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्तः । किं कारणम् युष्मदस्मदोरुपप-
दयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चात्रोपोच्चारि न ते

किं तर्हि युष्मदस्मदर्थयोरपि । नचात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्म-
दर्थेणापि तद्भावाच्च शेषत्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे
दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशेषेऽपि दूषणार्थोऽयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति ।
भा । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शेषे । प्रथमविधानात् । दोषान्तरम-
प्याह । त्वदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोन्यदप्याह ।

प्रयुज्यते, सर्वथा स्थानिन्यपीत्यस्याप्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः, अपिशब्दात्प्रयुज्यमा-
नेऽपि तदाह । 'स्थानिन्यपीत्वादिना' । स्थानिन्यपीति कोऽर्थः प्रयुज्यमानेऽप्य-
प्रयुज्यमानेऽपीत्यर्थः । उपपदग्रहणप्राप्तस्य चार्थस्यापिशब्दोऽनुवादः । समा-
नाधिकरण इति किं, त्वया गम्यत इत्यत्र मा भूत् । कश्चित्तु वृत्तावेवाप्यं

* "प्रथमः प्राप्नोति" इति पाठोऽस्ति पूरणपत्तनस्यभाष्यपुस्तके ॥

(युष्मद्युपपदे सामानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

एतद्विवरणीयमपीति । (कै)

एतत् शेषपदशब्दं विपरितं योग्यमपीत्यर्थः ॥

उपेक्षेति । (कै)

स्फुटत्वादिति भावः ॥

उपपदार्थमिति । (कै)

उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि
तदर्थमित्यर्थः ॥ सूत्रावकाशं दर्शयति ।

तदभावे चेति ॥ (कै)

युष्मदस्मदी । ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्यारि । एवं तर्हि शेषेण
सामानाधिकरणे इत्यत्र विधीयते । न चात्र शेषेणैव सामानाधिकर-
ण्यम् भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि तु न प्राप्तः । किं कारणम् ।
युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरणे मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मदस्मद्भ्या-
मेव सामानाधिकरण्यम् । एवं तर्हि त्यादादीनि सर्वैर्नित्यमि (१ । २ ।

युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहादस्य च
शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदो-
रुपपदस्य विशेषणान्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह । इहापीति ।
अतित्वमिति । त्वमितिक्रान्त इति समासः । एवं तदन्तविधावतिव्याप्ति-
मुक्ता ऽव्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । तत्कल्प इति । ईषदसमाप्तत्वं

ग्रन्थः प्रकृते, इह च अतित्वं पचति, अत्यहं पचतीत्यत्रातिक्रान्तप्रधाने
समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यात् प्रथम एव भवति, इह त्वीषद-
समाप्तत्वं तत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति क्रान्तान्तरवृत्तगुणरहितो
युष्मदस्मदर्थ एव तत्कल्पमत्कल्पशब्दाभ्यामुच्यत इति मध्यमोत्तमौ भवतः,
तत्सदृशपदार्थान्तराभिधाने तु प्रथमः, तथा त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामि ॥

महाभाष्यप्रदीपौद्धोतः ।

१०६६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समांशधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न हि तस्यैवेति । (कै)

“न तदि”तिभाष्यस्य न तदेवेत्यर्थ इति भावः ॥ अनेन न
पारिभाषिकमुपपदं किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ॥ नन्वेकशेषे
दोषे प्रक्रान्ते कथमेकशेषेणान्यथासिद्धिरुक्तेत्यत आह

यद्यपीति । (कै)

एवं चैकशेषे तयोरेवावस्थानास्मास्तत्र शेष इति न प्रथम इति
भावः ॥ एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये

७२) त्वेवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमः
अस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति ।
तदादीनां खल्वपि यद्यत्परं तच्छिष्यते इति ददा भवतः शेषस्तदाश्रयः
प्रथमः प्राप्नोति युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्येवोच्यते ताविह न
प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना (१ । १ । ७२)

त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धमुत्तरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्पशब्दे-
नोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-
त्वाभावाद् मध्यमाभावात् । एवं त्वत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्येऽप्युच्यते
आह । एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुब्धेनेनेभिधास्यते इति
भावः । चोदक आह । इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति ।

परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति, कालान्तरादृष्टगुणातिशयविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थ एवोच्यते इति भवत्येव । एवं च युष्मदर्थे मध्यमः, अस्मदर्थे उत्तम
इतीयता सिद्धं युष्मदस्मदर्थं चेष्टाकार उत्पन्नस्तर्हीवं मध्यमोत्तमावित्यर्थः,
तथा तु न कृतमित्येव, इह चात्वं त्वं संपद्यत इति तद्भवतीति भवति प्रकृते-
रेव विकाररूपेण सम्यक्तौ कर्तृत्वादेतच्चान्नहत इत्यत्रोपपादयिष्यामः, तस्मा

(युष्मद्युपपदे सामानाधिकरण्ये स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

न सिध्यति स्थानिन्यपीति ॥ (भा)

तद् व्याचष्टे

अप्रयुज्यमाने इति । (कै)

अनेन कैयटेन स्थानिपदार्थे निर्णीतः ॥ अतिशयितस्त्वमिति
विग्रहे इष्टापत्तिरत आह

त्वामतीति । (कै)

यंच लान्तस्येत्यन्तपदं वृथेति केचित् ॥

शेषत्वाभाव इति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्तः । अतित्वं पचति अत्यहं
पचतीति । ये चाप्येते सामानाधिकरण्यवृत्तयस्तद्धितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न
प्राप्तः त्वत्तरः पचसि मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि
त्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मद्वत्सद्वतीत्येवं

सामानाधिकरण्ये इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधि-
करण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिदोषः । एवं च
ज्ञातेति । युष्मद्वत्सद्वत्स्य साधनत्वाच्छेषत्वाभावः । अथवेति । प्रथम
इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो
भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः ।

च मन्त्रे, 'यदमे स्यामहं त्वं त्वं वास्या अहं मि'ति, अहं त्वं स्यां त्वं वाहं
स्या इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो वृक्ष्यते, इह भवान्पचत्विति युष्मदर्थप्रतीतिः
स्थानिन्यपीति मध्यमः प्राप्नोति, न वा युष्मदर्थत्वात्, अलिङ्गः सम्बोधनविष-
यस्य युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः यथैव हि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०७१

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०५, ७, ८ ।)

उपयुक्तासमभिव्याहृत उपयुक्तादन्यः शेषपदेनोच्यत इति भावः ॥

एवं तर्हि युष्मदि साधने (भा)

इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्यार्थो निर्णीतः ॥

साधने (भा)

इत्यस्य लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः ॥

एतदर्थमेवान्तपदमित्यन्ये ।

अनाश्रितेति । (कै)

भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्तुः अतित्वं पचति अत्यहं पचतीति ।
एवं तर्हि युष्मदि साधने अस्मदि साधन इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति ।
अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-
मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्वन्धश्चास्मद्वन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमो-

तत्रापवादनिमित्तसद्भावाद्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न
तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां क्षिप्र-
त्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति
प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्वतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्व-

माणावकाशोऽप्यभिमुखीभावो गम्यते एवं त्वमधीष्वेत्यपि, तथा च युष्मदः
सर्वत्रैव संबोधने प्रथमा आत्मन्विताद्युदात्तत्वं च भवति पदात्परत्वे च
निघात इति केचिदाहुः । उक्तं च

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते ।

तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमा युष्मदो विदुः ।

(युष्मद्व्यपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)
मध्यमः । अस्मद्व्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०४, ७, ८ ।)

तिष्ठसिति सिद्धे इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषे उपवाद-
बोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

विकाररूपेणेति । (कै)

आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः ॥

न सन्निवेश आश्रयणीयः (कै)

इत्यस्य किं तु भवतु युष्मदस्मादितिशेषः ॥

तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते तद्भवति-
मद्भवतीति ॥ आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । तद्भवति मद्भवतीत्येवं
भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो
भवति । तद्यथा । गौरनुबन्धो ऽगो ऽग्रीषोमौय इति । न बाह्वीको

मिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतितत्त्वज्जर्मसमाचारा-
द्युष्मदस्मद्व्यपदेशं कभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्तः । गौणमुख्ययो-
रिति । तज्जर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं
भाष्यम् “अदि”त्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेष इति
तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न सन्निवेश आश्रयणीयः । किं तु

युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियतावाद्युदात्तता ।

युष्मदः प्रथमान्तस्य परस्मै पदादसौ ।

इति । सत्यं, सम्बोधनैकविषयो युष्मच्छब्दः प्रथमा तु शुद्धैव, अभिमु-
खीभावस्यापि प्रातिपदिकार्थ एधान्तर्भावात्, यत्र त्वनन्तर्भावः तत्र तदभि-
धोतमात्र सम्बोधने चेति प्रथमा विधीयते स्वरोऽप्यन्यथा युवं हि स्थ-
सर्पती, यूयं यात स्तिभिः, इये देवा, यूयमिदापयस्तेति पादादावप्य-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०७३

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (युष्मद्युषपदे समानाधिकरणे स्थानिन्वपि
मध्यमः । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०१५, ७, ८ ।)

वचनाद्वेति । (कै)

अलिङ्ग्येतनविषयो युष्मदर्थो भवदर्थस्तु न तथेति न युष्म-
दर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः शेषस्तदा भवत्येव
प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तरानुक्तिरित्यन्ये ॥

नुबध्यते । कथं तर्हि बाह्यीके वृद्ध्यात्वे भवतः (७ । २ । ६० । ६ । २ । ६२) ।
गौर्बाह्यीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यदि
शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्वति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥

भवतु युष्मदस्मदिति । ततस्त्वारुमद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्श-
नाच्चेति वचनादा ॥

क्तोदात्तत्वं पदात्परत्वेऽप्यनिघातः । तदेवं भवच्छब्दस्यासम्बोधनविषयत्वा-
लिङ्गवत्त्वाच्चायुष्मदर्थत्वाद् मध्यमो न भवतीति स्थितम् ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

परो वर्णान्तराव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिवृत्तावपि सेत्स्यतीत्य-
यिमभाष्यामङ्गतिरत आह

पूर्वेति । (कै)

वर्णान्तरव्यवायो ऽव्यवहितपरत्वाभावादेवातिप्रसङ्गविरहा “दि-
कोयणची” (६।१।७७) त्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नार्थ
इति भावः ॥ ननु नञ्जत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्रधानतया नपुंसकनिर्देशो
ऽयुक्तो ऽत आह

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता
चेदद्रुतायामसंहितम् । वा । परः सन्निकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ
संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । पूर्ववर्णोच्चारणा-
नन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तराक्षसद्भावः स पर
उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिजक्षणाः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः ।
एवं स्थिते घोद्यते । पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः

परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥ अतिप्रयुक्तः सन्निधिवर्णानां
यः स संहितासंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशाः संहितायामित्यादयः ॥

“परः सन्निकर्षः संहिता” । १ । ४ । १०६ ॥ ‘परशब्दो ऽतिप्रये
वर्तत इति’ । यथा परं सुखं परं, दुःखमिति, दिगादिषु वर्तमानस्य ग्रहणं

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अव्ययीभावे (कै)

इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेरिति भावः । वस्तुतः संहिता शब्दोऽपि परसन्निकर्ष-वाची क्लीबस्तेनायं तत्पुरुष एव । असंहितमारोपितं सन्धानं पर-सन्निकर्षस्तेन तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नञाऽव्ययी-भावस्तु नास्त्येवेति नञ्सूत्रे वक्ष्यते ॥

बहुव्रीहिरिति । (कै)

पौर्वापर्यं चान्यपदार्थ इत्यभिमानः । अत्राद्यमेव युक्तं संहिता-संज्ञा न प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद् बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाव्ययी-भावस्यापि लघुत्वाच्च योग्यान्यपदार्थाभावाच्च । आद्यस्योत्तरपदपरत्वा-भावात्तद्व्ययस्य पूर्वपदत्वाभावात्सामानाधिकरण्याभावाच्च पुंवत्त्वा-प्राप्तेराह

नाद्रुतायाम् ॥ तुल्यः सन्निकर्षः । वा । तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमवि-लम्बितासु वृत्तिषु ॥ किं कृतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु । वा । वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा । इस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः प्राणिभू-

सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां विलम्बितायां चेत्तर्हि । असंहित-मिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः (१ । १ । ६) । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । संहिताद्रुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्भूतः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः

न भवति, सन्निकर्षस्य दिग्देशकालायोगात् अर्थान्तरापेक्षामन्यत्वम् । अथभिन्नारिसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिरिति न, तु संज्ञेयस्तस्य वर्णस्यसंभवात् सन्निक

(परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ ४)

भाष्यकारेति । (कै)

“आपोः संज्ञाकृन्दसोर्वज्रलमि” (६।३।६३) त्यनेनेति भावः ॥
मनु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह

वर्णोपलब्धीति ॥ (कै)

वैकृत (कै)

आलस्यादिजन्यो ध्वनिः पुनःपुनरुपलब्धिधारा न तु विच्छिद्य
विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च “तपर” (१।१।७०) सूत्र विस्तरेण
निरूपितम् ॥

ध्वनिभेदादिति । (कै)

वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः ॥ मनु “किं कृत इति” कारणप्रश्ने
फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह

कारणमेवेति । (कै)

यत्त्वं तु । यदेवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यममवलम्बितयोरुपसंख्यानं काल-
भेदात् । वा । द्रुतायां तपरकरणे मध्यममवलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्य-

सन्निकर्षः नैरन्तर्येणारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति शेषः । क-
चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकासंभेदा-
द्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्पः उपलब्धिकाजः । मध्यमायामधिकः ।
विश्वाम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्विज्ञा ध्वनयः । तत्र

संयोगश्चेद् द्रव्यधर्मत्वात् शब्दस्य गुणस्य संभवति, समवायश्चेत्त वर्णं वर्णः
समवेति शब्दस्याकाशसमवायित्वात्, येषां तु शब्दो द्रव्यं तेषां न कापि

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६)

वर्णकालभूयस्त्वं त्विति (भा)

भाष्यस्य कारणं वृत्तिविशेषस्येति शेषः । तच्च वैकृतध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः ॥ हस्तिमशकयोः परस्परसन्निकर्ष इति नार्थ इत्याह

हस्तिन इति । (कै)

अत एव “प्राणिभूयस्त्वमि”त्ययिमयन्यसङ्गतिरिति भावः ॥

प्राणिशब्देनात्र शरीरम् ॥

व्यञ्जकध्वनीति । (कै)

उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः ॥ भाष्ये

उक्तं वेति । (भा)

वचनारम्भापेक्षो विकल्पः ॥ ननु शब्दानां नित्यत्वादिरा-
माभावे ऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत आह

मायाम् ये मध्यमायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ॥
उक्तं वा । वा । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराच्चिर-
वचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते (१ । १ । ७०) इति । अथवा शब्दाविरामः

वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृ-
त्तिभेदः । किं कृत इति कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्या-
त्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः
सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन सं तुल्यः परस्परापेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूय-

शब्दः समवैति अतिशयोऽपि संयोगसमवाययीः कौटुश इति न विद्मः,
प्रत्यासत्तेस्वपेक्षाभेदात् सम्भवति प्रकर्षाप्रकर्षयोगः, तस्मात्प्रत्यासत्तिरेव
सन्निकर्षः । ननु च क्रमेणोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु पूर्वस्य वर्णस्य ये निष्पादकाः

(परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

यदेति । (कै)

शब्देन तदुच्चारणं लक्ष्यत इति भावः ॥ नन्वविरामे ऽवसान-
संज्ञाप्राप्तिरित्यसंगतमत आह

भिन्नेति । (कै)

ध्वनिपदेनात्र कण्ठतात्त्वाद्यभिघातः प्रयत्नभेदे एकप्रयत्ना-
विच्छेदाभावो हेतुः । अविच्छेदाभाव इत्यस्यारोपितविच्छेदप्रति-
योगिको ऽभाव इत्यर्थः । तेनाभावप्रतियोगिको ऽभावः कथं
तस्य भावप्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यं विच्छेदस्य निवृ-
त्तिविरामापरपर्यायः क्रियाविशेष इति बोध्यम् ॥

एकैकस्य वर्णस्येति । (कै)

एकवर्णाच्चारणानन्तरं तन्नाशकाले द्वितीयवर्णाच्चारणफलक-
द्वितीययत्नेत्यधिकरणकाले च वर्णाभावात्तद्विरामो ऽस्त्येवेत्यर्थः ॥
यद्यप्यवच्छेदकभेदेनानेकयत्नोत्पत्तिरपि युगपत् तथापि प्रकृते-
संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् । वा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति (१ । ४ । ११०) ।
किमिदं प्रतिर्ज्ञप्तिरिति । वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको
स्त्वमिति । इस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो मशकौ तु सत्यम् । नैरन्तर्यं
त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां अल्लकध्वनिकृतं यथोक्तं मेदमप्रतिपद्यमानः
स्वगतमेवमेदं मत्वा चोदयति । यद्येवमिति । शिष्टं भाष्यं (१ । १ । ७०)
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति ।
आनादयस्तेषां व्यापारोपरतौ वर्णान्तरस्य ये निष्पादकास्तेषां व्यापारारम्भः
तत्रावश्यं मध्ये कियत्यपि कालकला भवति सूक्ष्मात्वात् नोपलभ्यते पद्मपत्रप्रत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०७६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकयत्नोत्पत्तिर्युगपदिरुद्धा । वस्तुतो यत्ना-
यौगपद्यमेव नर्त्तक्या नानावयवावच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव काल-
सौक्ष्म्यात्तु तदग्रह इत्याशयः ॥

अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । (कै)

एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता संज्ञा न स्यादिति भावः ॥
विच्छिन्ने वर्णे तेनैव यत्नेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः ॥ एतेन “चेनैवे”
त्यत्रैवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् ॥

उपसंहृत्य (भा)

पूर्वयत्नं त्यक्तेत्यर्थः ॥

अन्यमिति (भा)

यत्नान्तरमित्यर्थः ॥ प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रती-
तिरत आह

वर्णं उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः
प्रयुज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्येवकाशा संहिता-

यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च
मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति द्विधा संहितासंज्ञा ।
शब्दाविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्युत्पत्त्यादिवर्णानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्त-
रेण वर्णान्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति ।
अवसानसंज्ञामिति । वर्णान्तरानुच्चारणे रुद्ध इत्यादौ सावकाशमिति

यत्तिभेदवत्तत्कथं परः सन्निकर्ष इत्यत्राह । ‘अर्धमात्राकालव्यवधान इति’ ।
सत्यम्, एतावद्यवधानमवर्जनीयत्वात्सद्भावे ऽधिकेन तु कालेन व्यवधानं

(परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

सर्वचेति ॥ (कै)

शब्दस्य विरामः अवणकृतः । अर्थस्य बोधकृतः ॥

अन्यच्च त्विति । (कै)

वर्णानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणे मध्यकाले इत्यर्थः ॥

घोषः । (कै)

ध्वनिविशेषः ॥

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ तदाह

असंनिधानादिति ॥ (कै)

घोषवतामिति । (कै)

तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः ॥

संज्ञा ऽवसानसंज्ञां बाधियते । अथ अवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
र्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति । कश्चात्र साधीयः । यः शब्दार्थयो-
र्विरामः । अथवा ऋदाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ऋदा-
विरामे स्पर्शाघोषसंयोगे ऽसंनिधानादसंहितम् । वा । ऋदाविरामे स्पर्शा-

भावः । तेनैव सर्वथा वर्णानां यो विरामः यो ऽवसानसंज्ञो न तु
नान्तरीयक इत्यर्थः । अथवेति । सर्वत्र विरामसद्भावात् पुनः श्रुत्या
विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति अन्यत्र तु सत्यपि शब्दाविरामे
पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामाच्च भवत्यवसानसंज्ञा । ऋदाविराम
इति । प्रयत्नविशेषजनितो धर्माविरामे ऽप्यनुरागरूपो वर्णान्तरोच्चारणे-

परग्रहणेन व्यावर्त्यत इत्यर्थः । यद्येवं कृतायामेव कृतौ स्यात् मध्यमायां
विकल्पितायां वा नहि तथा कयोः सन्निकर्षो यथा कृतायां तुल्यः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८१

(अ. १ । पा. ४ । व्या. ४) (परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

दोषाप्रसङ्गादिति । (कै)

तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्यास्तभ्यते तच्चा-
संगतं स्यात्तत्र दोषाप्राप्तेरिति भावः ॥ “स्पर्शानां” मध्ये ऽघोषस्ये-
त्यर्थः ॥ श्रवणसंयोगे फलं नास्तीति भाष्याश्रयमन्ये ॥ ननु कुक्कु-
टादौ न किंचित्संहिता कार्यमत आह

कन इति ॥ (कै)

घोषविच्छेदादिति । (कै)

असत्त्वादेव विच्छेदः ॥ भाष्ये

पचतीत्यस्य । (भा)

तत्र कथमिति शेषः ॥ कुक्कुट इत्यादौ कृतशब्दः पचतीत्यत्र
परिहरति ।

एकः पूर्वोति ॥ (भा)

तत्रायेन कुक्कुटादावपि समाधत्ते ।

नामघोषाणां च संयोगे ऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । कुक्कुटः
(पिप्पलः । क) पिप्पलः पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति ।
अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ज्ञादेन प्रच्छाद्यते । तद्यथा ।

ऽप्यनुवर्तमानो घोषो ङाद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्ग्याणां
प्रथमद्वितीयाणां श्रवणाणां च संयोगे घोषविच्छेदादसंनिधानात्संहिता-
संज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । अघोषसंयोग इत्येव
सिद्धत्वात् स्पर्शग्रहणमनर्थकम् । अस्पर्शानामप्यघोषाणां श्रवणाणां संयोगे

संनिकर्षः सर्वासु कृत्स्निषु नैरन्तर्येणोपारताद्यवर्गोपसम्भवेकान्तु कृत्स्नि-

(परः संनिवर्धः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

एकेनेत्यादिना ॥ (भा)

वर्णान्तरेति । (कै)

वर्णान्तरोच्चारणे नान्तरीयकार्धमात्राकालादन्येनाधिकेनेत्यर्थः ॥
ननु पूर्वः पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वापरभावो-
ऽत आह

युगपदिति । (कै)

अयं भावः । यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदा “इको यणचौ”
(६।१।७७) त्यादिसंहिताकार्यासम्भवः । पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्य-
भावादत एव न दैशिकमपीति ॥

अनेकश इति । (कै)

भिन्नकाले इत्यर्थः ॥

१ एकैकश इति (कै)

द्वयोरक्षयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिठके रिक्तको
लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते । एकेन तुल्यः समिधिः । वा । यथैवैकं
वर्णो द्वादा प्रकृष्टाद्यते एवमनेकोऽपि । अथवा पौर्वापर्यमकालव्यवे-

तुल्यन्यायत्वात् संज्ञाया अप्रसंगात् । न च स्पर्शानामघोषाणां
वर्गाणां चेतिसमुच्चयः । घोषवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् ।
कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कर्णो लुम्भनुष्ये (५।३।६८)
इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानम् (६।१।२०४) इत्या-
द्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य

विशेषः, इत्यानां स्वस्य उपलब्धिकाणां मध्यमायामधिकः विनमितायाम-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८३

(अ. १ । पा. ४ । अ. ४) (परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

पाठान्तरम् । तच्चापूर्वौ दाबितिवत् व्यतिसुनत इतिवच्च
द्विर्वचनशसोर्धौगपद्यं बोध्यम् ॥ तद्धितमात्रेण तु न वीष्याप्रतीति-
रस्यश्च इत्यर्थस्यापि प्रतीतेः ॥ नन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्वादित्युचितम-
गुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाप्राप्तेरत आह

सामान्येनेति । (कै)

तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः ॥ अनेन युगपदुपलभं
निरस्य युगपदास्तवीसत्तामपि निरसितुमाह भाष्ये

उच्चरितेति । (भा)

उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वं-
सप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूहरूपः
प्रत्यक्षयोग्यः क्षणिकस्य प्रत्यक्षायोगात् । यद्यवतिष्ठेरन्नितिकालिक-
पौर्वापर्यमपि युगपद्व्यस्तित्वेव ग्रहीतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमान-
योस्तदाह

संहितेत्येतत्क्षणां करिष्यते । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चैत्पूर्वापरा-
भावादसंहितम् । वा । पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता चैत्पूर्वापरा-
भावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति ।

स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे
घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ऋदेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये
चकारो घोषवानिव लक्ष्यत इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपिगुण आश्रयान्तर
उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति । द्वयोरिति । एकेनेति । अनेकस्य

यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः । यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवत्स्वन्तर-
सन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः । अथ-
धिकतरः, द्विविधा हि ध्वनयः प्राकृता, वैकृताश्च, प्राकृता वर्णानामुत्पदाकाः,

(परःसंनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

ज्येष्ठेत्यादि । (कै)

अयं ज्येष्ठो ऽयं कनिष्ठ इति व्यवहारादयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः । नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह

व्यञ्जकेति । (कै)

स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तन्मादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः ॥

अन्यच्च । (कै)

“तपर” (१।१।७०) सूत्रे ॥

स्यादेवेति । (कै)

कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं च युगपदुच्चारणाभावात् संनिकर्षो नापि पौर्वापर्यमिति भावः ॥ तदाह भाष्ये

किं कारणम् । एकैकवर्णवर्तितादायः उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । वा । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते । गौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे न गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नौकारे । उच्चरितप्रध्वंसि-

वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति वक्ष्यं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परमसन्निकर्षाभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थिताणां देशकृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । “वर्णाख्येकैकश उपलभ्यमाना भौगमयेनासन्निधानात्कथं

वैकृते तु पुनःपुनरुपलम्भः, मध्यवर्ती तु कालः सर्वासु दृष्टिषु तावानेव । यदा यस्यां दृष्टौ यावता कालेन अवाधोवायम्भावी ततोऽधिकेन अवाधः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८५

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।)

अथापर इति । (भा)

तद्वर्णध्वंसानन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादि-
व्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ॥

बुद्धौ कृत्वेति । (भा)

बुद्धावन्तःकरणे चेष्टाः कण्ठतात्त्वाद्यभिघातव्यापारजन्यात्
शब्दान् कृत्वा प्रतिविम्बितान् कृत्वा शब्देन वाच्यार्थान् बुद्धौ
बुद्धिरूपे देशे दृष्ट्वा तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः ॥

बुद्धिविषयम् । (भा)

इत्यस्य बुद्धिस्त्यशब्दविषयमित्यर्थः ॥ तत्र वक्तृबुद्धिस्तत्त्वमुपपादयति
य इति । (भा)

तदर्थमेव शास्त्रप्रवृत्तेस्तस्यैव शास्त्रफलधर्मोक्तेः ॥

अस्मिन्नर्थे इति । (भा)

त्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः
प्रयुज्यते न वर्णो वर्णस्य सहायः । एवं तर्हि ।

बुद्धौ कृत्वा सर्वाच्चेष्टाः कर्त्ता धीरस्तत्त्वमतीतिः ।

शब्देनार्थान् वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ।

पौर्वापर्यमश्रुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येवोपक्रममात्रं स्त्रीप्रत्यया-
भावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्यात् पूर्वा-
परव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठपदेशवत् । अगवस्थानास्तु नास्ति तात्त्विकः
पूर्वापरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटमेदस्त्वन्त्र
निर्णीतत्वाग्नेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् द्वयोश्चकारणे स्यादेवा-

परग्रहणेन व्यावर्त्यते, पदस्य पदान्तरेण यदावन्तर्धं तत्रैव लोके संहिताशब्दः
प्रसिद्धः, तथा च संहितामधीते न, पदानि पदान्यधीते न संहितामिति

(परः सन्निकर्षः संहिता । २ । ४ । १०६ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनप्रयुक्तं श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् ।
अयमिति बुद्ध्यापारूढस्वमात्राश्रयसूक्ष्मोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः ।
अन्यथेदमः प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेतदनुपपत्तिः ॥

प्रयोक्तव्य । (भा)

परप्रत्यययोग्यसूत्रोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाभिव्यक्तव्यः ॥

अस्मिन् शब्दे (भा)

इत्यस्य व्यञ्जनीये इति शेषः ॥ तदाह

बुद्धिप्रकल्पित इति । (कै)

बुद्धिस्थप्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः ॥

प्रकल्पिते- (कै)

त्यस्य प्रतिविम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः
अस्मिन्स्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णः ततोऽयं ततोऽयमिति ॥

अवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रिय-
मित्यर्थः । एतेन युगपदगवस्थानात् सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं
तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । धीरः
पण्डितः । तत्त्वमीतिरिति । तन्नं तत् सास्ति यस्याः सा तत्त्वतो सकलविषय-
व्यापिनी नीतिर्बुद्धिर्यस्य स तत्त्वमीतिरिति । अन्ये तु तन् वमीतिरिति
पठन्ति । तत्त्वतो विषयान् व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः ॥

वक्तारो भवन्ति, ततश्च कुमार्यावित्यादौ प्रदावयवे संहिताकार्यं न स्यादिति
सूत्रारम्भः ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

नानाप्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तन्नानाप्रकारं गम्यते तथा
प्राप्य किं युक्तमिति परीक्षत इत्यर्थः ॥ अत्र लक्षणे सन्देहाभा-
वादाह केचिदिति

प्रागभावस्येति । (कै)

प्राग्वर्तिनः शब्दाभावस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

रसः । (भा)

रथः । (भा)

१ “इदं विचार्यते” इति भाष्याक्षरं मनसि कृत्वा उक्तं नागेशेन ।

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ इदं विचार्यते । अभावो-
ऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः । अभावेऽवसान-
लक्षणे उपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० । इदं विचार्यते इति ।
विचरति नाना गच्छति यदस्तु तद्विचार्यते परीक्षत इत्यर्थः ।
अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो-

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः
स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वावसान इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं

“विरामोऽवसानम्” । १ । ४ । ११० ॥ ‘विरतिर्विराम इति’ । विराम-
इति भावे घञ्, विरामो वर्णोच्चारणाभावः अर्थान्तरमाह । ‘विरम्यतेऽनेनेति

(विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४)

इत्यत्र “खरवसानयोरि” (८।३।१५)ति विसर्जनीयः प्रसज्ये-
तेति । पदावयवस्यावसाने रेफस्य विसर्ग इति सूचार्थ इति भावः ॥
“खरीति” वाक्ये तु रेफान्तस्य पदस्येत्यर्थ इति बोध्यम् ॥

अदर्शनमिति । (कै)

अद्यपि तद्दर्शनाभावा ऽभावस्य वर्णस्य तथाप्यभावपदेन तस्यापि
स्वामः । वर्णदर्शनाभाववर्णाभावयोः समनियतत्वादिति भावः ॥

अस्मिन् पक्षे इति । (कै)

वर्णान्तराभावोपलक्षितवर्णस्यावसानत्वपक्षे इत्यर्थः ॥

कर्तव्यम् । उपरि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्द-
स्याभावस्तत्रमा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः । खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः (८।३।१५) इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि विरामः ।
विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । अभावो

ऽवसानमिति तत्र युक्तायुक्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णो-
च्चारणादूर्ध्वं योऽभावः तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्राग-
भावस्योपलक्ष्यत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत् पूर्वस्यापि रेफस्याभाव-
विषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्य-

पौर्वापर्यमस्येव । यथोच्चरितप्रध्वंसिना नित्यविभूतां वा वर्णानाम् । यद्वा ।
विरम्यते ऽनेनेति करणे घञ् चरमवर्णश्च संज्ञी । अस्मिन्पक्षे खरवसानयो-

वा विराम इति । ‘कृत्यल्युटो बङ्गलमि’त्यसंज्ञायामपि ‘हलश्चे’ति करणे
घञ्, पूर्वत्राभावः संज्ञी उत्तरत्रान्त्यो वर्णः, तेन हि विरम्यते, तत्राद्ये
यक्षे “खरवसानयोरिति परस्मैपदम्, कथं पुनरवसानेन, पौर्वापर्यमभावो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१०८६

(अ. १ । पा. ४ । आ. ४) (विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

स च प्रवृत्तस्येति । (कै)

एवं च पुरस्तात् विरामव्यवहार इति भावः ॥ भाष्ये

नेदमवसानलक्षणमिति । (भा)

अवसानव्यवहारविषयस्य वर्णस्योपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते
इत्यर्थः ॥

प्रसक्ताभाव इति । (कै)

प्रसक्तोच्चारणाभाव इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तौ रमेः प्रयोगस्य काव्य-
भावादाह

लोपः (१ । १ । ६०) । ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं
परार्थं भविष्यति । विरामो लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति
वक्तव्यम् । पुरस्तादपि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः
रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । (नैष दोषः ।
क) आरम्भपूर्वको मम विरामः । अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते ।

मित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः । तेन पुनर-
भावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्रीयते
अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणात्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णोऽव-
सानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपवसात्तसंज्ञे आख्यास्येते ।

रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । खरि परे रेफस्य विसर्गः,
अवसाने च रेफे स्थानिनीति । अत्र वार्तिकम् । संहितावसानयोर्लोपकवि-
दितत्वात्सिद्धमिति । तथा च सूत्रद्वयं मास्त्वित्यर्थः ॥

हि सः, खरा वा कथं, नहि यदा खरस्ति तदा रेफो यदा रेफस्तदा
खर् वर्णाणां क्रमभावित्वाद् उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च । अथ तत्र बुद्धिपरि-
कल्पितं पौर्वापर्यं तदभावेऽपि समानमेवं वावसाने इत्यत्रापि । द्वितीये तु

प्रवृत्तौ सत्तामिति । (कै)

न प्रवृत्तनिवृत्तानीति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायौ ॥

कचिद्वनानीति पाठ इति । (कै)

व्रतानीत्यस्य स्थाने तथा पाठ इत्यर्थः ॥ तत्र वनपदं वान-
प्रस्थानमोपसृचणम् । एतदन्तेन सचणयोः साम्यमुपपादितम् ॥
अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते

भाषाविरामेति ॥ (कै)

नापि शब्दान्तरेति । (कै)

“वाक्यस्थाने” (अ. ४ । १ । ६) इत्यादाववसाने स्थितस्येत्यर्थः । प्रत्या-
सत्थोचित इति भावः ॥

किं तर्हि । संज्ञी । अभावोऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कस्यापि विशेषः ।
अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् । वा । अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्य-
भावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि
शब्दस्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रयः । खरवसानयो-
र्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि विरामोऽवसानम् ।

अस्मिन् पक्षे खरवसानयोरिति वक्तुं । खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य
च रेफस्येत्यर्थः । अथैकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते । खरि परतो
रेफस्य विसर्जनीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादिप्रस्य विषय-
त्वेन स्थानी विवक्ष्यते । ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते ।

पक्षे खरवसानयोरित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते खरि परतो रेफस्य
विसर्जनीयो भवति अवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इति आद्यादिप्रस्य
विवक्षया विवक्ष्यते एवं ‘वाऽवसानम्’ इत्यत्रापि । ‘दधि मज्जति’ । ‘अथोऽ-

महाभारतप्रश्नोपनिषत् ।

१०६१

(अ. १ । पा. ४ । श्र. ४)

(विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।)

अविच्छेदेनेति । (के)

अविच्छेदविरामौ पर्यायौ तत्प्रतियोगिनौ विच्छेदविरामौ च
क्रियाविशेषरूपौ भावपदार्थौ । एतेनभावश्च भावप्रतियोगिकत्वा-
दिदं चिन्त्यमिति परास्तम् । अन्वाभावपरो वर्ण इत्यादि त्वये
वक्ष्यत्येव ॥ इदानीम्

अपर आहति । (के)

आख्यानकाले । अन्ये तु वर्णानामभाव इत्युक्ते वर्णत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः स च गवर्णसत्त्वे इति भाष्यार्थ इत्याहुः ॥
ननु शब्दस्य भावाविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति सूत्रेण को
दोषस्तत्र शब्दस्यानिवेशादित्यत आह

विरामे विरामवचनम् । वा । यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु
च यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यत्यभावो लोप-
स्ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति विरामो
लोपोऽवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तमारम्भ-
पूर्वके इति । नावश्यमयं रुमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि ।
तस्यथा । उपरतावच्छिन्नुक्ते प्रतामि । उपरतः स्वाध्याय इति । न च तत्र

आरम्भपूर्वक इति । निवृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अव-
सानवच्छिन्नमिति । अभावोपनक्षितो वर्णोऽवसानं विरामोपनक्षितो वेति
पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संक्षिप्तेन विचार्यते अभावो लोप
इत्येकस्य संज्ञादयविधानसामर्थ्यादिष्वविभागे आसीयते । प्रसङ्गाभावो
लोपसंज्ञोऽभावमात्रमवसानसंज्ञमिति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ सत्त्वा या

प्रवृत्तस्यानुपस्थितिः । अत्र वाकसान इति वर्तते । ननु च लोप एवावसान-
मात्रो विरामे प्रसिद्धः, यद्यप्यवपूर्वः सतिरग्रगतौ वर्तते केनैतदवसीयत इति,

(विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।) (अ. १ । पा. ३ । आ. ३)

वशाधिरहितस्येति । (कै)

प्रतियोगिरित्येत्यर्थः ॥ शब्दशास्त्रत्वाच्च शब्द एव प्रतियोगीति भावः ॥ विरामो अभावपदार्थोऽपि संबन्धादिवद्भावसमानाधिकरणत्वाच्च प्रतियोगि सापेक्ष इति भावः ॥

बुद्धिकल्पितेति । (कै)

बुद्धिदेशे ऽप्येऽभावं दृष्ट्वा तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ॥ ननु लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्येण एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्येण इत्यत आह

स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ॥ भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न । वा । भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावाविरामभावो । भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभावित्वम् । अपर आह । भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति । तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् । वा । विराम-

निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्यनिवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः । निश्चितविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः । कश्चिद्भगवतीति पाठः । भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसम्बन्धोद्भावावोऽवसानलक्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य च वा । न तावत् स्वसम्बन्धो विधात् । नहि यस्य सत्ता तस्य तदानीं सत्ता युज्यते । नापि शब्दतरसम्बन्धो । नहि घटाभावः पटस्याभवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाविराम-

पराभवेऽपि अवसितो देवदत्त इति, अवसानशब्दस्य विराम एव प्रसिद्धः न च देवस्यावगतिपराभवयोः कुर्यात्वं सम्भवतीति नार्थः संज्ञाकृत्येन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

अ. १ । पा. ४ । अ. ४) (विरामोऽवसानम् १.१.४ ।

यथेति ॥ (कै)

एकपद्ये इति । (कै)

एकपदे इत्यर्थः ॥

भावसाधन इति । (कै)

रो वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोऽन्यो वावसानम् । वा ।
अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् अन्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति । तन्न हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धम् । वा । संहिता
वसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयानमाह
नो देवीयं संहितयाधीयेति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर
माह । केनावस्यसीति । स आह । अकारेणोकारेणोकारेण वेति । एवमेतौ
लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् इति ।

व्यः । नहि शब्दस्य भवकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः । अपर आहिति ।
वाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं अक्षययस्याप्यनुपपत्तिः प्रति-
पद्यते । भावेन सत्तयस्य विरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहित-
भावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तराभावपरो
ऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं
वापर्यमाश्रीयते । अथवेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आश्रीय-
णोऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं
देगधमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधीयेति । यथा पद-
रन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपद्योऽपि । नैरन्तर्ये । अवसानशब्दोऽपि
अधिप्रदेशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थ-
आहयविधानेन तेन विनापीकृत्य सिद्धत्वात् ॥

आह । 'संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात् सिद्धमिति' संहिताशब्दोऽपि
सन्निकर्षमात्रे प्रसिद्धो न पदयोरेव सन्निकर्ष इति वार्तिककारो मन्यते ।

न पक्षे “खरः”मित्योरि”त्यत्र बौद्धं पौर्वापर्यमाश्रयीयमि-

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भ-
जनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपो-
द्घोते प्रथमस्य चतुर्थे
चतुर्थमाह्निकम् ॥
पादोऽध्यायश्च
समाप्तः ॥

शिवम् ॥

आख्यानं श्रीमहाभाष्ये विद्वद्भागीनिर्मितम् ।

भाष्यप्रदीपोद्घोताख्यं यदा विवरणाच्चयम् ॥ १ ॥

ननुस्यते महाभाष्यं प्रदीपोऽपि क्वचित् क्वचित् ।

न सुबोधयितुं शक्यं यस्मिन्निश्चयमन्तरा ॥ २ ॥

तन्मूत्रयं समारब्धं टिप्पण्या विषये सद्यः ।

प्रथमाध्यायपर्यन्तं तस्य पूर्तिमनैव्यहम् ॥ ३ ॥

काशोक्थितं शिवकुमारपदाभिधान-

मार्थं प्रथम्य शिरसा वचसा हृदापि ।

तत्सूक्तिं संस्पृति निरुक्त समस्त शब्दः

वक्ष्ये वाचि बहुवक्तुम नामधेयः ॥ ४ ॥

सौधापराधमथवापराधतायै-

सर्वं निवेदय इमं विबुधैश्चभीष्टः ।

यत् सद्यः किंचिदिह तद्गुरुभाषितं मे ।